

**Національна академія державного управління
при Президентові України**

**National Academy of Public Administration,
Office of the President of Ukraine**

УДК 35-027.21/.22(091)
Е61

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 181/4-2.3 від 25 травня 2011 р.)*

Рецензенти:

В. Є. Воротін, доктор наук з державного управління, професор;
Е. М. Лібанова, доктор економічних наук, професор, академік НАН України;
В. В. Юрчишин, доктор наук з державного управління, професор.

Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ.
Е61 упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк
(голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011.

Т. 3 : Історія державного управління / наук.-ред. колегія :
А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін. –
2011. – 788 с.

ISBN 978-966-619-285-4
ISBN 978-966-619-308-0 (Т. 3)

У третьому томі розглядаються питання історії українського державо-
творення, функціонування та розвитку державно-управлінських систем на те-
ренах України.

Комплексно висвітлюються основні явища, процеси та події у галузі
державного управління в усі періоди вітчизняної історії, починаючи від ста-
раодавніх часів. Приділяється увага відомим політичним і державним діячам у
вітчизняній історії, українським та зарубіжним мислителям, діячам культури,
науковцям, які зробили внесок у розвиток управлінської думки. Даються по-
няття про важливі явища загальноцивілізаційного характеру, що справили сут-
тєвий вплив на державне управління.

Для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування,
науковців, викладачів, магістрів, аспірантів і докторантів та всіх тих, хто ціка-
виться історичними аспектами державотворення і державного управління.

УДК 35-027.21/.22(091)

The authors describe key processes, events and developments in public
administration of the country from the ancient times until modern days. They focus
attention on prominent politicians and statesmen and women, thinkers, cultural
professionals, scholars, both Ukrainian and foreign, who made important
contributions to the development of the administrative school. They describe general
civilization phenomena, which impacted public administration.

The book is aimed at public servants, local government officials, scholars,
academics, graduate students, post-graduate and doctoral students and all those
who are interested in the history of public administration and state building.

*Третій том “Енциклопедії державного управління” (“Історія державного управління”)
надруковано за фінансового сприяння Представництва Фонду Ганнса Зайделя в Україні
та Благодійної організації “Фонд братів Кличків”*

ISBN 978-966-619-285-4
ISBN 978-966-619-308-0 (Т. 3)

© Національна академія державного
управління при Президентові України, 2011

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У восьми томах

Науково-редакційна колегія

*Ю.В.Ковбасюк (голова)
В.П.Трощинський (заступник голови)
Ю.П.Сурмін (відповідальний секретар, координатор проекту)
М.М.Білинська
В.Б.Малащенко
В.А.Гошовська
О.Ю.Амосов
В.С.Загорський
М.М.Іжа
С.М.Серьогін
В.Д.Бакуменко
В.Г.Бодров
І.А.Грицяк
О.С.Ігнатенко
В.М.Князєв
А.М.Михненко
П.І.Надолішній
І.В.Розпутенко
В.М.Сороко
С.О.Телешун*

Київ
2011

Encyclopedia Of Public Administration

8 volumes

Scientific and Editorial Board

Y. Kovbasiuk (Chair)

V. Troshshynskiy (Deputy Chair)

Y. Surmin (Executive Secretary, Project Coordinator)

M. Bilynska

V. Malashchenko

V. Hoshovska

O. Amosov

V. Zahorskyi

M. Izha

S. Seriohin

V. Bakumenko

V. Bodrov

I. Hrytsiak

O. Ihnatenko

V. Kniazev

A. Mykhnenko

P. Nadolishnii

I. Rozpoutenko

V. Soroko

S. Teleshoun

Kyiv

2011

Том 3

Історія державного управління

Науково-редакційна колегія третього тому

А. М. Михненко (співголова)

М. М. Білинська (співголова)

І. В. Пантелейчук (відповідальний секретар)

О. Ю. Амосов

В. С. Загорський

М. М. Іжа

С. М. Серьогін

В. Д. Бакуменко

С. О. Борисевич

О. Д. Браїченко

Т. Е. Василевська

Н. Т. Гончарук

І. А. Грицяк

В. М. Князєв

А. Ф. Колодій

С. М. Коник

С. О. Кравченко

Е. М. Макаренко

В. Ф. Мартиненко

П. К. Ситнік

О. В. Соснін

Ю. П. Сурмін

О. П. Якубовський

Л. Д. Якубова

Київ

2011

Volume 3

History of Public Administration

Scientific and Editorial Board of Volume 3

A. Mikhnenko (Co-Chair)
M. Bilynska (Co-Chair)
I. Panteleichuk (Executive Secretary)
O. Amosov
V. Zahorskyi
M. Izha
S. Seriohin
V. Bakumenko
S. Borysevych
O. Braichenko
N. Vasylevska
N. Honcharuk
I. Hrytsiak
V. Kniazev
A. Kolodiy
S. Konyk
S. Kravchenko
E. Makarenko
V. Martynenko
P. Sytnik
O. Sosnin
Y. Surmin
O. Yakubovskiyi
L. Yakubova

Kyiv
2011

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Пропонований до Вашої уваги третій том “Енциклопедії державного управління” є першим в Україні енциклопедичним виданням з вітчизняної історії державного управління. Це видання є суттєвим внеском у формування комплексного уявлення про історію українського державотворення, функціонування та розвиток державно-управлінських систем на теренах України, що є вкрай актуальним та важливим з кількох причин. Насамперед, вивчення історичного досвіду дає змогу краще зрозуміти причини сучасних проблем державного управління в Україні. Крім того, в історії можна знайти позитивні приклади розв’язання управлінських проблем, що є практично корисним при здійсненні сучасних реформ державно-управлінської галузі. Безперечно, слід урахувати і негативні історичні уроки невдалої діяльності управлінських структур, що призводила до деструктивних процесів у державі та суспільстві.

Даний том є органічним доповненням до перших двох томів, що мають назви “Теорія державного управління” та “Методологія державного управління”, оскільки в ньому на конкретному історичному матеріалі підтверджується низка теоретичних положень державно-управлінської науки та ілюструється дієвість тієї чи іншої управлінської методології в конкретних історичних умовах.

Авторський колектив тому намагався максимально охопити основні явища, процеси та події в галузі державного управління в усі періоди вітчизняної історії, починаючи від стародавніх часів. Зважаючи на це у виданні розкриті особливості державної організації та структури управління Кімерії, державний устрій і структура органів влади та управління у Скіфії, державно-політична організація Сарматської держави, державний устрій і форма правління в Антському царстві, подані відомості про античні міста-держави на території України.

Значна увага приділена висвітленню різних аспектів державотворення та державного управління в Київській Русі, зокрема еволюції форми цієї держави, становленню і розвитку її військових та управлінських структур, висвітленню суспільно-політичного життя й основним державним реформам того періоду. Описано також суспільно-політичний устрій та особливості управління в Галицько-Волинському князівстві, що стало головним продовжувачем руських політичних і культурних традицій. Низка статей присвячена функціонуванню та розвитку державних інститутів козацької держави. Окремим блоком подана інформація стосовно державного управління на українських землях, що перебували у складі інших держав, передусім Російської імперії та Речі Посполитої.

З особливою ретельністю у виданні представлений матеріал, що розкриває вітчизняний державотворчий досвід та державне управління в Україні у період визвольних змагань на початку ХХ ст., а також у радянський

період. Досить детально висвітлені процеси розвитку державного управління в сучасний період незалежності України, зокрема еволюція вітчизняної конституційної моделі державного управління, запровадження державної символіки, становлення основних державних інститутів, розвиток системи виконавчої влади, державно-управлінські реформи, насамперед адміністративна реформа.

Велика увага приділена відомим особистостям у вітчизняній історії, у тому числі князям доби Київської Русі, гетьманам, діяльність яких припадає на різні історичні періоди, видатним діячам Росії, Австро-Угорщини та інших держав, які походили з українських земель, політичним і державним діячам періоду визвольних змагань, радянського часу, державним керівникам сучасної України, зокрема президентам, головам парламенту, прем'єр-міністрам та іншим знаним постатям. Окремо подані історичні відомості про українських мислителів, діячів культури, науковців, зокрема представників нової галузі науки “Державне управління”.

Оскільки вітчизняна історія має розглядатися у світовому контексті, то в томі наведено поняття про важливі явища загальноцивілізаційного характеру, такі як війни, революції, реформи, ті чи інші форми держави, основні історичні типи суспільств, політичні течії та ідеології, які в різні часи суттєво впливали на побудову і функціонування систем державного управління. У цьому зв'язку видання містить статті про видатних мислителів світового масштабу, ідеї яких стали підґрунтям сучасної державно-управлінської науки, а також відомих у світі теоретиків управління.

Загалом авторський колектив висловлює сподівання, що пропонуване видання сприятиме розширенню світогляду вітчизняних державних управлінців, розумінню ними історичних процесів розвитку управлінських явищ, буде корисним державним політичним діячам, працівникам органів державної влади та посадовим особам місцевого самоврядування, науковцям, освітянам та всім, хто цікавиться історичними аспектами державотворення і державного управління.

*Співголова науково-редакційної колегії,
відповідальний за підготовку третього тому,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Анатолій МИХНЕНКО

А

АБСЕНТЕЇЗМ – неучасть громадян у громадянському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема ухиляння від участі у виборах.

А. (від лат. Absens (absentis) – відсутній, англ. Absenteeism) – ухиляння виборців від участі в голосуванні на виборах. Це явище властиве практично всім країнам, де проводяться вільні вибори на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях. Своім походженням термін зобов'язаний важкому становищу Ірландії і означав постійну відсутність тамтешніх великих землевласників на своїх маєтках. У такій відсутності вбачали головну причину збідніння й здичавіння ірландського народу, оскільки через це у країні віднімалися великі суми грошей, які землевласники витрачали поза нею.

У загальному випадку термін означає ухиляння від обов'язків. Це явище, протилежне презентеїзму. У сфері трудових відносин застосовується для позначення явища частоті відсутності працівника на своєму місці, найчастіше без поважної причини.

Коефіцієнт **А.** – це відношення кількості днів невиходу співробітників на роботу до загальної кількості робочих днів протягом місяця, року.

А. – термін західного менеджменту. Найчастіше **А.** визначають як загальну кількість втрачених робочих днів (годин) або як частоту випадків відсутності співробітника на роботі. При цьому людина може бути відсутньою на робочому місці як з поважної, так і з неповажної причини. **А.**, поряд з плинністю кадрів, розглядається як реакція працівників на трудову діяльність і використовується як показник успішності роботи з персоналом: набору, відсіювання, відбору, навчання та ін. заходів, спрямованих на досягнення відповідності між людьми, роботою і організаціями. Зазвичай організації несуть великі фінансові втрати через **А.**, він також є однією з найпоширеніших причин

звільнення співробітників. Організаційні психологи вивчають цю проблему протягом багатьох років. Тривалий час загальноприйнятою точкою зору на **А.** було уявлення про нього як про реакцію на незадоволеність роботою. Це припущення ґрунтується на результатах численних досліджень, у яких була виявлена помірна негативна залежність між задоволеністю роботою і показниками **А.** (чим нижча задоволеність, тим вище **А.**). Можливо також, що причину і наслідок слід поміняти місцями. Альтернативна можливість полягає в тому, що деякі люди висловлюють незадоволеність роботою, оскільки їм необхідно знайти виправдання власної схильності до прогулів.

В останні роки був досліджений зв'язок **А.** з іншими змінними. До особистих характеристик, які найчастіше досліджують у зв'язку з **А.**, належать вік, стать, раса, освіта, позаробочі обов'язки, дохід і сімейний стан. Деякі дослідники вважають, що до цієї категорії слід віднести також стаж роботи на певній посаді і рівень цієї посади в ієрархічній структурі організації. З кожною з цих змінних і **А.** була виявлена залежність. Найбільш явно виражена залежність – це зв'язок **А.** зі статтю. Рівень **А.** у жінок вищий, ніж у чоловіків. Для пояснення цього було висунуто кілька гіпотез. Здебільшого вищі рівні **А.** у жінок пояснюються тим, що працюючі жінки мають також і сімейні обов'язки. Важливим чинником вважається також те, що жінки зазвичай займають нижчі посади, ніж чоловіки. Висновок про те, що причини **А.** у жінок складніші, ніж у чоловіків, додатково підтверджений у дослідженні характеру залежності між віком і **А.** У чоловіків вік пов'язаний негативною залежністю з навмисним **А.** (зі збільшенням віку **А.** зменшується), але для жінок такого зв'язку не виявлено. Те, що, на відміну від чоловіків, у жінок з віком рівень **А.** не знижується, зазвичай пояснюють тим, що в се-

редньому віці у жінок більше домашніх обов'язків, ніж у чоловіків. Проте деякі дослідники сумніваються в справедливості такого пояснення.

Досліджувалася також залежність між **A.** і різними організаційними змінними, такими як робоча зміна, стиль керівництва, форма власності компанії, ступінь шкідливості і небезпеки роботи тощо. У цілому результати досліджень цього напрямку свідчать про тенденцію до зниження **A.** в організаціях і групах меншого розміру, тобто **A.** зменшується разом із розміром підприємства.

У другій половині ХХ ст. **A.** на загальнонаціональних виборах у західноєвропейських країнах коливався приблизно в межах 25-30% від чисельності виборчого корпусу, а іноді й вище. Традиційно високий **A.** у США (понад 40%). Як правило, активність виборців на президентських виборах трохи вища, ніж на парламентських, а на останніх неучасть зростає у другому турі, оскільки багато хто з тих виборців, чії кандидати не пройшли в першому турі, втрачають інтерес до виборів. Існуюче в деяких країнах правило обов'язкового голосування великого ефекту не дає. Найбільш значимі причини **A.** – низька політична і правова культура певних верств населення, що породжує байдужість до політичного процесу і відчуження від нього (пасивний **A.**). Меншою мірою **A.** є результатом відмови від участі у виборах з політичних мотивів, наприклад через незгоду з винесенням питання на референдум, негативне ставлення до всіх кандидатів на президентських виборах і т.ін. (активний **A.**). На рівні **A.** може позначитися погана організація виборчої кампанії, невдало вибраний день для голосування і навіть непогода. Найнижчий рівень **A.** характерний для декоративних виборів і плебісцитів, що проводяться диктаторськими, авторитарними режимами: виборці побоюються несприятливих політичних наслідків неявки на виборчі пункти, а влада досить жорстко контролює виборчий процес. З цим значною мірою пов'язана “знаменита” цифра – 99,9% громадян брали участь у виборах у колишньому СРСР. Для вільних виборів, що проходили в Російській Федерації після розпаду СРСР, характерний у середньому названий вище європейський рівень **A.** При цьому виявляються значні коливання. У квітні 1993 р. в голосуванні з референдуму не бра-

ло участі 35,5% від загальної чисельності громадян, які мали право брати участь у ньому. У грудні 1993 р. відбулися одночасно референдуми з ухвалення нової Конституції РФ і виборів до Федерального Зібрання РФ **A.** становив 45,2% від чисельності виборчого корпусу. Критичної точки він досяг на регіональних виборах навесні 1994 р., коли в багатьох округах вибори не відбулися у зв'язку з неявкою виборців. Однак потім крива пішла вгору. На парламентських виборах (у Державну Думу) в 1995 р. відсоток **A.** значно зменшився, а в президентських виборах 1996 р. взяло участь майже 70% виборців. Особливо наочно виявилася кореляція між участю виборців і соціально-політичною значущістю виборів. На цьому позначився також накопичений досвід проведення виборчих кампаній.

A. (землеробський) – форма землеволодіння, при якій власник землі, не беручи участі у процесі виробництва, отримує грошовий дохід у вигляді ренти або прибутку. При цьому земля обробляється орендарями-фермерами чи здольниками за відсутності її власника.

В Україні **A.** сьогодні не дуже високий: регулярно беруть участь у різних виборах 60-70% від зареєстрованих виборців, але проблеми в цьому плані можуть виникнути вже в найближчі роки, оскільки Верховна Рада України відповідно до законів України про вибори, де записано, що “ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах”, поступово скасовує 50%-й мінімум, згідно з яким вибори, на які не з'явилась половина зареєстрованих виборців, визнаються такими, що не відбулися.

Тому дуже актуальною є проблема аналізу причин, через які деяка частина українців ігнорує участь у виборах. Можна назвати такі основні причини **A.**: нівелювання відмінностей між кандидатами та політичними силами, що беруть участь у виборах; невіра в можливість серйозних економічних та соціальних змін, що можуть відбутися в суспільстві в результаті виборів; фальсифікація в процесі виборів, що призводять до фальшування їх результатів; нерівномірне представництво у виборних органах інтересів різних соціальних груп.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Основи демократії* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /

авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України ; Ін-т вищ. освіти АПН України ; Укр.-канад. проєкт “Демократична освіта” ; Ін-т вищ. освіти . – К. : Ай Бі, 2002; *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2009; *Энциклопедический словарь* Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб. : [б. и.], 1890-1907.

Михненко А.М.

АБСОЛЮТИЗМ (лат. *absolutus* – незалежний, необмежений) – абсолютна монархія, остання форма феодальної держави, що виникає в період розпаду феодалізму та зародження капіталістичних відносин, за якої монарху належить необмежена верховна влада. Обґрунтуванням **А.** стала теза про божественне походження верховної влади. З формально-юридичної точки зору **А.** характеризується тим, що глава держави – монарх – уособлює у своїй особі як законодавчу, так і виконавчу владу, яка здійснюється без представницьких інституцій чи конституційних обмежень. Уперше цей термін з’явився у Франції приблизно в 1796 р., а в Англії та в Німеччині – у 1830 р.

Однак ще стародавні греки знали, що таке **А.**, оскільки мали власний досвід тиранічної влади в деяких містах-державах. Їх дискусії віддзеркалюють глибокий інтерес до цієї проблеми. Платон у діалогах “Держава” і “Політик” захищає ідею необмеженої влади “найкращих”. На його погляд, правителям, певним чином відібраним та навченим мистецтву управління, необхідно дозволити правити, не обмежуючи їх кодексом законів або необхідністю народного схвалення. Римські політичні мислителі не розробили системної теорії абсолютної влади. Однак римські закони припускали у разі виникнення надзвичайних обставин введення диктатури, яка надавала одній особі всю повноту влади.

Як теорія правління **А.** перебував у забутті в період раннього Середньовіччя, оскільки загальноновизнаним принципом була рівність усіх – і владарів, і їх підданих – перед законом. Цей закон, який поєднав християнські уявлення і звичаєве право германців, вважався настільки беззаперечним і загальним, що право незалежних від нього рішень не надавалося жодній земній владі – ні світській, ні церковній.

Зародження **А.** збігається в часі з початком конфлікту між церквою і державою. Намагання і держави, і церкви затвердити своє верховенство в рішенні спірних питань призвело до того, що кожна із сторін почала все більш наполегливо заявляти про свою незалежність і перевагу. Занепад Священної Римської імперії та виникнення національних держав перенесли обговорення цих питань у зовсім іншу площину. Божественне право королів було обернено на виправдання свободи їх дій стосовно своїх підданих.

Перші елементи **А.** з’явилися у кінці XV – на початку XVI ст. у зв’язку з виникненням сучасних держав. На цьому етапі **А.** загалом відіграв прогресивну роль, оскільки боровся із сепаратизмом феодальної знаті, підчиняв церкву державі, знищував залишки політичної роздробленості та об’єктивно сприяв економічній єдності країни, успішному розвитку нових капіталістичних відносин і процесу формування націй та національних держав. За **А.** досягається найбільший (за умов феодалізму) ступінь державної централізації, створюється розгалужений бюрократичний апарат (судовий, податковий тощо), велика постійна армія і поліція; діяльність типових для станової монархії представницьких органів самоврядування або припиняється, або втрачає попереднє своє значення. Держава набуває при **А.** значну незалежність від панівного дворянського класу. Для неї стає характерним політика протекціонізму та меркантилізму, що сприяло розвитку національної економіки, торгівлі і буржуазії. Нові економічні ресурси використовувались **А.** для посилення військової могутності держави та ведення загарбницьких війн.

Тією чи іншою мірою риси абсолютної монархії або прагнення до неї виявилися в усіх державах Європи, але найбільш виразне втілення вони знайшли у Франції, де **А.** проявляється вже з початку XVI ст., а свій розквіт пережив у період правління Людовіка XIII (1624-1642) та Людовіка XIV Бурбонів (1643-1715). В Англії розквіт **А.** прийшовся на правління Єлизавети I Тюдор (1558-1603), але на Британських островах він так і не досяг своєї класичної форми, оскільки зберігся парламент. Могутня королівська влада запанувала і в Іспанії, але на тлі слабкого економічного розвитку іспанський **А.** переродився в деспотію. В Німеччині абсолютні монархії створювались не в

загальнонаціональному масштабі, а в межах окремих князівств. Загальний розквіт А. в країнах Західної Європи припадає на XVII-XVIII ст. В Росії А. існував у XVIII – на початку ХХ ст.

Таким чином, становлення А. мало прогресивний характер, оскільки королівська влада сприяла завершенню територіального об'єднання своїх держав, більш швидкому розвитку промисловості і торгівлі, раціоналізації систем адміністративного управління. У цілому ж абсолютистська система управління посилювала відчуття державної цілісності у представників різних верств та соціальних груп, сприяючи цим формуванню націй.

Перехід до А. насамперед був пов'язаний із падінням самостійності церкви та підпорядкуванням її тією чи іншою мірою монарху. Під час цих релігійних воєн XVI-XVII ст., коли весь світ цікавився передусім церковними справами, занепали ідеї гуманізму. Поступово духовне життя верхів суспільства XVIII ст. опанував новий культурний напрям – раціоналізм. Назва його походить від того, що його прихильники у своїх дослідах опиралися виключно на розум. Поглядами раціоналізму перейнялися деякі монархи і у другій половині XVIII ст. характерним явищем для Європи став просвітницький А., тісно пов'язаний з ідеями просвітництва.

До популяризації і поширення раціоналістичних ідей прислужилися найвизначніші філософи свого часу, які особливу увагу почали приділяти розробці теорії держави. Зокрема, в Левіафані (1651) Т.Гоббс наполягає, що абсолютна влада не обмежена моральними обов'язками, а скоріш сама їх творить. Найбільш поширеним обґрунтуванням влади над людиною стало пояснення щодо її згоди на здійснення такої влади у формі “обмеженого договору”, яке пропонували Дж.Локк (1632-1704) і Т.Джефферсон (1743-1826). Ця ідея набула класичної форми в працях Ж.-Ж.Руссо (1712-1778), в яких поєднано традиції А. та нові демократичні цінності. Особливий внесок у розвиток цих ідей зробили визначні французькі письменники Вольтер та Монтеск'є.

Під впливом ідей просвітників представники просвітницького А. намагалися впроваджувати їх поради в життя, проводячи різні реформи в ім'я поширення культури. Для проведення таких державних реформ осві-

чені монархи залучали на свій бік талановитих і визначних людей свого часу, зацікавлених у них. Багато діячів просвітницького А. підтримували тісні відносини з просвітниками (дружба Фрідріха II з Вольтером, листування Єкатерини II з Вольтером та Дідро), демонструючи цим здійснення “союзу філософів та державців”.

У XVIII ст. політичні системи Франції, Австрії, Пруссії та Росії на чолі з освіченими монархами діяли паралельно і взаємно впливали одна на одну. Найбільш типовими представниками просвітницького А. були: Йосиф II (1780-90) в Австрії, Єкатерина II (1762-1796) в Росії, Фрідріх II (1740-1786) в Пруссії, міністр Помбал за Жозе II (1759-1777) у Португалії, державний діяч Аранда за Карла III (1759-1788) в Іспанії. Реформи, що вони проводили, були спрямовані на ліквідацію найбільш відсталих форм феодальних інституцій та порядків. Найважливіші з цих реформ: скасування деяких станових привілеїв, адміністративні реформи, спрямовані на подолання феодальної роздробленості та місцевого сепаратизму, сприяння розвитку торгівлі та мануфактур, спроби визволення селян від особистої залежності; церковні реформи (вигнання єзуїтів з Іспанії та Португалії, секуляризація церковних земель); реформи в галузі шкільної освіти тощо.

Однак у процесі історичного розвитку принципи існування абсолютної монархії, яка консервувала архаїчні форми феодального порядку, почали вступати в протиріччя з новими потребами суспільства. А. поступово втрачав прогресивний характер і ставав гальмом подальшого розвитку капіталізму. В Нідерландах, Англії, Франції, Росії цей конфлікт був вирішений шляхом буржуазних революцій (Нідерландська буржуазна революція XVI ст., Англійська буржуазна революція XVII ст., Французька буржуазна революція кінця XVIII ст., Лютнева революція 1917 р. в Росії), в інших країнах відбувалася поступова трансформація абсолютної монархії в обмежену, конституційну.

Щодо сучасності, то згідно з теорією права всі суверенні держави розпоряджаються абсолютною владою (хоча на практиці вона обмежена). Часто термін “абсолютний” застосовується до урядів, які не визнають жодних правових, традиційних або моральних обмежень своєї влади. У цьому сенсі поняття А. не завжди стосується якоїсь конкрет-

ної форми правління, оскільки будь-яка форма може розпоряджатися безмежною владою. Сучасний **А.** вважає, що він є більш динамічним та ефективним способом управління порівняно з демократією. Тому всі без винятку сучасні форми **А.** прагнуть до зосередження влади в руках виконавчих органів і намагаються встановити контроль над економічною діяльністю. Цей контроль може приймати найрізноманітніші форми.

Літ.: Грановский Г. Н. Лекции по истории средневековья / Г. Н. Грановский. – М. : Наука, 1987; Князев В. М. Государное управление: философские, світоглядні та методологічні проблеми : монографія / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; Колодій А. М. Загальна теорія держави та права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1999; Вайнштейн О. Л. Новейшая буржуазная концепция абсолютной монархии // Критика новейшей буржуазной историографии : сб. / О. Л. Вайнштейн. – М. ; Л. : [б. и.], 1961.

Дученко Г.В.

АВТАРКІЯ (грец. autarkeia – самовдоволення) – спосіб, стиль управління економікою, підприємством, заснований на зосередженні влади в руках однієї особи. Ізоляція держави від зовнішньо-економічного впливу, створення незалежного господарства, яке може себе забезпечити без усякої підтримки ззовні. Це стан економіки, за якого задоволення потреб споживачів забезпечується виключно за рахунок національного виробництва, а обмін з іншими країнами практично відсутній; політика й ідеологія, спрямовані на відокремлення економіки однієї держави чи групи держав від економіки інших країн, що має на меті створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення; античний ідеал суспільного буття, що полягає в незалежності певного соціального утворення від зовнішнього світу, внутрішній завершеності його економічного і політичного ладу, морального стану і є необхідною умовою для досягнення щастя, гармонії.

Ідеї автаркічного суспільного життя активно обґрунтовували середньовічні та новогрецькі мислителі. І.-Г.Фіхте у 1800 р. створив філософський проект “замкнутої торговельної держави”, яку розглядав як замкнуту сукупність людей, підпорядкова-

них однаковим законам і вищій примусовій владі; політично, юридично, торговельно, економічно ізолюваний від інших країн державний устрій. Фіхте вважав **А.** основним способом забезпечення надійного миру, а причиною війн – штучні державні кордони. Держава, яка дотримується звичайної торговельної системи, зацікавлена в збільшенні території для розвитку економічних зв'язків і накопичення багатства, яке знову спрямовують на завоювання. На протигагу цьому, замкнута торговельна держава зорієнтована на свої природні розміри й не перетворюється на суб'єкта безперервної економічної та політичної експансії, що є загрозою для решти країн. Пізніше вона могла штучно створюватись шляхом впровадження різних обмежень щодо розвитку торговельно-економічних відносин з іншими країнами. Політика **А.** при цьому повинна була враховувати реальні можливості замкнутого економічного циклу, зумовленого наявністю природних ресурсів, геополітичним становищем, іншими факторами економічного та політичного характеру. За своєю суттю ця політика перешкоджає здійсненню міжнародного розподілу праці, загострюючи економічну ситуацію у власній державі, а також створюючи напруженість у міжнародних відносинах. **А.** – це економічний режим країни, що передбачає її самозабезпечення і відсутність торговельного обміну з іншими країнами. Введення **А.** в певному економічному просторі повністю виключає будь-які торговельні обміни.

А. – політична й соціальна дієздатність та вільність, оскільки економічна незалежність автоматично дає можливість політично, військово та інформаційно-ідеологічно бути вільним, раціонально сконцентрувати ресурси та направити їх на потреби держави.

Повна **А.** – це повна ізоляція країни, в цих обставинах вона не веде будь-якої торгівлі з жодною країною світу. Це може бути наслідком політичного конфлікту чи санкцій у сучасному світі. В умовах народного господарства це було можливим, але при товарному господарстві це є просто смішним та утопічним. У мікроекономіці існує поняття “спеціалізація”, тобто кожний виконує свою роботу та виробляє відповідний товар чи добуває сировину. Для того щоб виробити товар, потрібно кілька видів сировини, наприклад один вид сировини є, але іншого

немає і без нього просто не можна виробити певний товар (продукт), є домовленості з людиною, яка добуває цей вид сировини, тобто спеціалізується в конкретній сфері. Обмін може бути товарно-грошовим, на бартерній (безгрошовій) основі, якщо є зацікавленість обох сторін. Ця ситуація і є притаманною для макроекономіки. Тобто на міжнародній арені є поняття “спеціалізація”, але воно зветься світовим розділом праці. Кожна країна спеціалізується в тій сфері, в якій це вигідно. Наприклад, техніку вигідніше виробляти в Китаї, оскільки в тій сфері там дешева робітничая сила, а значить менші витрати виробництва. Україні краще (вигідніше) купувати техніку в Китаї (наприклад), ніж виробляти свою, оскільки виробництво своєї є не вигідним з фінансової точки зору. Політику **А.** важко здійснювати протягом тривалого часу, оскільки відсутність зарубіжної конкуренції призводить до гальмування прогресивних структурних змін в економіці, науково-технічного прогресу, процесів підвищення якості та розширення асортименту продукції. Крім того, обов’язковою умовою **А.** є наявність на території країни різноманітних ресурсів, особливо палива та сировини, потенційна забезпеченість продовольством, а також підтримка населенням такої державної політики. У світовій практиці частіше трапляється не повна, а часткова **А.**, тобто політика, спрямована на досягнення незалежності від зовнішніх поставок окремих товарів або послуг. Необхідність досягнення такої незалежності обґрунтовується, як правило, політичними і військовими аргументами. Незважаючи на те, що в чистому вигляді **А.** існувала тільки за натурального господарства в період докапіталістичних формацій, історичний досвід усіх країн показує, що обсяги і жорстокість заходів, регулюючих зовнішньоекономічну діяльність, перебувають у зворотній залежності від рівня і темпів соціально-економічного розвитку країн.

Яскравим прикладом “закритої” економічної політики у 50-80-х рр. ХХ ст. була політика керівництва Народної Республіки Албанія, впровадження якої зумовлювалось ідеологічними чинниками і яка, зрештою, спричинила різке погіршення становища населення, крах усієї економічної і соціально-політичної системи країни. Ознаки **А.** спостерігаються в діях політичного керівництва

сучасної Корейської Народно-Демократичної Республіки. Водночас, враховуючи дію глобалізаційних чинників, сучасна система міжнародних відносин та міжнародного розподілу праці робить політику **А.** практично неможливою.

Літ.: Анилионис Г. П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г. П. Анилионис, Н. А. Зотова. – М. : Междунар. отношения, 2005; Кук К. Европа в двадцатом столетии / К. Кук, Дж. Стивенсон. – М. : Междунар. отношения, 2005; *Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации.* – М. : [б. и.], 2008; *Большой энциклопедический словарь.* – М. : [б. и.], 2000; *Новітній філософський словник : енциклопедія.* – Мінськ : В. М. Спунк, 1998.

Ткачук Р.Л.

АВТОНОМІЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА – форма національно-культурного самовизначення осіб, які належать до національних меншин, самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Права національних меншин України на **А.н.-к.** зафіксовані в Законі України “Про національні меншини в Україні” (1992). Згідно зі ст. 6 даного Закону ці права передбачають: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Хоча про організаційну форму **А.н.-к.** в Законі України “Про національні меншини в Україні” не йдеться, але з його тексту випливає, що такою формою можна вважати національні громадські об’єднання, статус яких, а відтак і нинішню структуру **А.н.-к.** визначає Закон України “Про об’єднання громадян”.

Очевидна декларативність ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні” щодо визначення **А.н.-к.** зумовлює необхідність звернутися до теорії та історії цього питання. Потреба в **А.н.-к.** виникла як прагнення забезпечити права людини (і гро-

мадянина) з урахуванням чинника її етнічного походження. У випадку поліетнічності населення певної країни та значної дисперсності розселення національних меншин такі права, як правило, не можуть бути ефективно забезпечені на територіальній основі. У зв'язку з цим виникла ідея екстериторіальної національної автономії, яка б забезпечувала відповідні права осіб, які належать до національних меншин, безвідносно до місця їх проживання на території країни. Ідею такої національної автономії на екстериторіальній основі, або **А.н.-к.**, висунули і розвинули на рівні теоретичного знання австрійські соціал-демократи (австро-марксистки) К.Реннер та О.Бауер. Однією з перших спроб практичної реалізації цієї ідеї став "Закон про національно-персональну автономію" Української Народної Республіки (УНР), ухвалений 9 січня 1918 р.

Ст. 1 цього Закону проголошувала: "Кожна з населяючих Україну націй має право... на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в УНР". Відповідно до ст. 2 цього Закону право на національно-персональну автономію надавалось громадянам руської, єврейської і польської національностей відразу, іншим же національним меншинам – після подання ними відповідної заяви, підписаної не менш ніж 10 тис. представників даної національності. Національні союзи проголошувались суб'єктами публічних і приватних прав, їм належало право на законодавство та управління в рамках їх компетенції, право на пропорційну частку загальнодержавного і місцевого бюджетів, а також на оподаткування своїх членів "національним податком" (тобто поряд з правом на відповідну частку бюджетних коштів передбачалась фінансова участь національних меншин у вирішенні питань щодо свого соціально-культурного розвитку). Органи національних союзів проголошувались державними органами. Вищий представницький орган – Національні збори – обирав вищий виконавчий орган, який наділявся правом представляти автономію перед державними та громадськими установами.

Поразка УНР не дала можливості перевірити "Закон про національно-персональну

автономію" соціальною практикою. Ухвалення в країнах Балтії та в Росії законів про **А.н.-к.** вже після розпаду СРСР також не дає змоги зробити однозначні висновки щодо того, наскільки вони забезпечують збереження етнічної ідентичності й культурної самобутності національних меншин.

Разом з тим уже сьогодні ясно, що в Україні процеси екстериторіальної самоорганізації національних меншин випереджають їх законодавче врегулювання. Рівень громадських організацій, що на перший план висуюють завдання захисту прав своїх членів, дедалі менше задовольняє ті національні меншини, які досягли досить значної етнічної мобілізованості.

Деякі національні меншини утворили позатериторіальні представницькі органи, які виступають від імені певної спільноти в цілому і ставлять питання про свою легітимізацію. Офіційне визнання цих органів громадської самоорганізації означатиме, що на всіх рівнях державної влади та місцевого самоврядування інтереси цих національних меншин будуть представляти виборні (центральні та регіональні) органи, а не національно-культурні товариства.

Національні об'єднання, які виступають від імені певної спільноти в цілому, є вже іншою, ніж традиційні громадські організації, формою етнокультурної самоорганізації і самоврядування національних меншин. Це вже фактично і є національно-культурні автономії.

Таким чином, питання про підготовку законопроекту, який би визначав правові засади екстериторіальної самоорганізації етнічних спільнот і розв'язав чимало проблем у цій сфері, стає дедалі актуальнішим. Необхідність розробки й прийняття спеціального законодавчого акта про **А.н.-к.** зумовлена причинами як юридичного, так і політичного характеру. Наявність в українському законодавстві поняття "А.н.-к." без його конкретного визначення створює правові колізії. Зокрема, йдеться про потребу вирішення таких питань, як: включення представницьких органів національних меншин у політико-правове поле України; участь цих органів у реалізації владних повноважень щодо етнокультурного розвитку відповідних національних меншин; механізми взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, з одного боку, й

органами національно-культурного самоврядування – з другого; фінансово-економічне забезпечення функціонування національно-культурної самоорганізації етнічних спільнот. При цьому необхідно чітко розмежувати такі різні за суттю поняття, як **А.н.-к.** (етнокультурна) та автономія національно-персональна (Національний союз).

Очевидно, що **А.н.-к.** не скасовує національно-культурні товариства. З одного боку, ці форми національно-культурної (етнокультурної) самоорганізації можуть співіснувати паралельно, доповнюючи одна одну, з другого – етнічні спільноти можуть, залежно від рівня етнічної мобілізації своїх членів, віддавати перевагу тій чи іншій формі своєї самоорганізації.

Зрозуміло, усі ці питання потребують ґрунтовного науково-теоретичного опрацювання, вивчення досвіду функціонування **А.н.-к.** в інших країнах. Здійснення права на **А.н.-к.** не повинно завдавати шкоди інтересам Української держави, яка є спільним домом для всіх етнічних громад, які в ній проживають.

Літ.: *Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / за заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : УНЦПД, 2004; Євтух В. Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. – К. : ВД “Стилос”, 2004; Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність : монографія / Л. І. Лойко. – К. : ПЦ “Фоліант”, 2005.*

Троциньський В.П., Коваль В.І.

АДМІНІСТРАТИВНА СИСТЕМА (лат. *administration* – управління) – структура, яка забезпечує реалізацію процесів управління за допомогою методів і засобів безпосереднього впливу на керовані об’єкти, що функціонують як єдине ціле і зорієнтовані на досягнення єдиної спільної мети. **А.с.** (лінійна), на відміну від інших систем управління (функціональної, комбінованої), характеризується безпосереднім впливом на об’єкти за допомогою службових організаційно-розпорядчих документів (наказів, розпоряджень тощо) і управлінських дій.

За використання **А.с.** органи виконавчої влади, як правило, застосовують специфічні методи досягнення цілей: примус, маніпулювання, переконання, авторитет, традицію та ін. Використання методів примусу є сутнісною ознакою **А.с.** Адміністрування перед-

бачає виконання функцій лінійного управління щодо підлеглого об’єкта на основі компетенції і єдиноначальності. Основна увага за **А.с.** приділяється організації в цілому через виконання таких управлінських функцій, як планування, організація, командний ланцюг, координування і контролювання. **А.с.** детально регламентує процеси прийняття рішень і бюрократичні процедури за повторюваних, типових ситуацій, однак нездатна запропонувати алгоритми вироблення рішень у разі виникнення складних, непевних, невизначених обставин.

За способом впливу адміністративні методи управління поділяються на організаційні та розпорядчі. Організаційний вплив як сукупність прийомів і методів створення чи удосконалення організаційних систем керуючих і керованих підрозділів, як правило, виявляється у формі різного роду нормативних актів тривалої дії (положення, статuti, регламенти, постанови, правила, інструкції тощо), що чітко регламентують на певний термін організаційну структуру управління, порядок, напрям і зміст взаємодії між структурними підрозділами. Розпорядчий вплив полягає в родових або повторюваних одиничних оперативних організаційних командах, спрямованих переважно на ліквідацію відхилень, що виникають у процесі управління.

А.с. поєднує ручний і автоматичний режими управління. У ручному режимі засобами безпосереднього (прямого) оперативного управлінського впливу на керований об’єкт розв’язуються проблемні, нетипові та ін. складні питання. В автоматичному режимі при вирішенні типових та повторюваних питань застосовуються основні принципи раціональної бюрократії М.Вебера, що мають певні переваги. За чіткого ієрархічного поділу влади і визначених правил і процедур для кожного конкретного випадку можна отримати ефективний засіб упорядкування життєдіяльності великих груп людей та запобігання зловживанням владою. Такі переваги, як універсальність, передбачуваність і продуктивність, бюрократична система може реалізувати за певних умов: організації відомі загальні цілі і завдання; робота в організації може поділятися на окремі операції; загальна мета суб’єкта управління є достатньо простою, що дає змогу виконати її на основі централізованого планування; виконання роботи працівником може досить

точно вимірюватись; влада керівника визнається як законна тощо. Ці особливості зумовлюють передбачуваність поведінки службовців бюрократичного апарату, сприяють координуванню їх діяльності.

А.с. є ефективною за використання рутинної технології, нескладного нединамічного зовнішнього оточення. Ця система часто застосовується у державному управлінні, при цьому наслідки її впливу можуть бути доволі суперечливими.

Крайнім варіантом прояву **А.с.** стала адміністративно-командна система СРСР – модель управління радянським суспільством, заснована на жорстких методах бюрократичного централізму та перенесена в інші країни соціалістичного табору. Ця система набула завершеного вигляду у 70-х рр. ХХ ст., коли тотальна бюрократизація постала як сутнісний, системоутворюючий чинник усього суспільного організму, який, у свою чергу, поступово втратив здатність до саморегуляції та існування без державного примусу.

До методів адміністративно-командної системи належали: різноманітні засоби адміністративного примусу і жорсткого централізму на всіх рівнях управлінського циклу (прийняття рішення, організації його виконання, контролю за виконанням); обмеження процесів самоврядування в усіх сферах життєдіяльності суспільства; домінування політико-ідеологічних стимуляторів соціально-економічного розвитку; практика перестраховок, приписок, дріб'язкової регламентації індивідуальної та колективної життєдіяльності та ін.

Системний всеохоплюючий характер проникнення методів планового регулювання в усі суспільні сфери, у свідомість громадян тримався на цілісному бюрократичному механізмі, підвалини якого становили номенклатурна (залежна від вищих інстанцій) система призначення державних службовців на керівні посади та ідеологія правлячої компартії. Стиль управління, за допомогою якого діяла номенклатура, становив узгоджену сукупність закріплених у законах правил та процедур, обов'язкових і для об'єктів, і для суб'єктів подібного керівництва.

З адміністративно-командною системою пов'язуються серйозні помилки і прорахунки у прийнятті важливих політичних, економічних, соціальних, кадрових та ін. рішень, вихолощення демократичних інсти-

тутів і процедур та перетворення їх на засіб імітації активної політичної участі громадян. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. адміністративно-командна система вичерпала свої можливості та ресурси. Спроби її збереження шляхом запізнілої модернізації окремих елементів призвели не лише до розпаду останньої, але й до ліквідації СРСР. Нежиттєздатність цієї системи підтвердилася майже одночасним її зникненням у східноєвропейських країнах.

Літ.: *Бюрократия и общество*. – М.: [б. и.], 1991; *Бюрократия как феномен власти и управления*. – К.: [б. и.], 1989; *Восленский В. С.* Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / *В. С. Восленский*. – М.: [б. и.], 1991; *Попович М. В.* Радянський тоталітаризм – головний ворог демократії; Розклад радянського тоталітаризму; “Перестройка” / *М. В. Попович* // Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005; *Соціологічна енциклопедія*. – К.: Академвидав, 2008.

Ткачук Р.Л.

АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНА СИСТЕМА – система господарювання, за якої економічна влада в суспільстві зосереджена в одного суб'єкта, яким може виступати держава, партія, окрема особа. Усі економічні рішення приймаються цим суб'єктом (центром) у вигляді планів – наказів, обов'язкових до виконання.

А.-к.с. характеризується такими основними рисами: панування суспільної власності на засоби виробництва, директивне централізоване планування в усій системі господарювання, відсутність конкуренції між товаровиробниками та економічних криз, високий ступінь соціального захисту громадян, який забезпечує повну зайнятість населення, безкоштовні освіту, медичне обслуговування, послуги сфери культури, мистецтва, спорту, відсутність диференціації населення на бідних та багатих. Ціноутворення здійснюється централізовано: на речі першої необхідності держава штучно занижує ціни, щоб була змога забезпечити ними кожного громадянина; на товари розкоші – штучно завищує ціни через їх нестачу. Підприємства, виробляючи лише заплановану державою продукцію, яка часто не користується попитом і реалізовується за державними цінами, не мають стимулів до зниження витрат виробництва, впровадження нової техніки та технології, оновлення асортименту. Централізоване встановлення на підприємствах си-

стем та розмірів заробітної плати призводить до “зрівнялівки”, яка знищує стимули у робітників до покращення результатів своєї праці. Надмірна централізація, панування командних методів управління, негнучкість до змін в економіці, відсутність стимулів до покращення кінцевих результатів роботи обумовлюють недостатню ефективність функціонування **А.-к.с.** та її розпад.

Літ.: Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник / С. В. Мочерний. – К. : Академія, 2003. – 653 с.; Політекономія : підручник / за ред. Ю. В. Ніколенка. – К. : ЦУЛ, 2003. – 412 с.

Крамарева О.С.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕФОРМИ НА ТЕРИТОРІЇ УСРР У 1920-1930-ТІ РОКИ. Протягом 1920-1930-х рр. на території УСРР відбувалися серйозні адміністративно-територіальні зміни. Зокрема, на початку 1923 р. було проведено реформу з метою скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць, спрощення та здешевлення апарату управління. У постанові уряду УСРР “Про адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії” від 7 березня 1923 р. затверджувалося сім округів: Бахмутський, Луганський, Маріупольський, Старобільський, Таганрозький, Юзівський та Шахтинський. Таким чином, реформа являла собою перший етап переходу до нового адміністративно-територіального поділу республіки. У 1925 р. завершується перехід від 4-ступеневої (центр-губернія-повіт-волость) до 3-ступеневої (центр-округ-район) системи управління. Згідно з постановою ВУЦВК “Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління” від 3 червня 1925 р. територія УСРР з 15 червня поділялася на 41 округ.

Кількість районів, потім повітів і волостей протягом першої половини 1920-х рр. постійно змінювалася, межі адміністративних одиниць були нестійкими. Наприклад, один із розділів постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. стосувався розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким краєм РСФРР і мав відношення до Донецького регіону. Проблема загострилася ще наприкінці 1923 р., коли крайовий виконком та Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) почали наполягати на приєднанні Таганрозького та Шахтинського округів України до РСФРР. Визначити на-

лежність цих територій було доволі складно. У прийнятому 13 липня 1924 р. рішенні Політбюро ЦК КП(б)У зазначалось, що відторгнення цих районів може негативно вплинути на все вугільне господарство Донбасу. Проти рішення Політбюро ЦК РКП(б) висловилося і бюро Донецького губкому. В його постанові від 19 липня 1924 р. зазначалося: “У зв’язку з тим, що це рішення поставило під загрозу існування Донбасу... бюро губкому категорично вимагає перегляду цього питання, узгодивши з представниками Донбасу. На випадок негативного рішення наполягає на перегляді такого принципового питання на пленумі ЦК РКП(б)”. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278081 особа, у той час як від України було відторгнено територію з населенням 478909 осіб. Поза межами республіки залишилися значна кількість українців.

Правова база формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановами ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про виділення національних районів та сільрад” від 29 серпня 1924 р., які були ухвалені IV сесією ВУЦВК 19 лютого 1925 р. Цим актом встановлювалось, що національний район може бути утворений за наявності на його території не менше ніж 10 тис. громадян певної національності, а національна сільська рада – 500 осіб. А звичайний район в Україні утворювався за наявності на його території 25 тис., а сільська рада – 1 тис. мешканців. Цікавою є мережа адміністративно-територіальних одиниць Донбасу. Загалом можна відзначити кількісне переважаання російських сільських та селищних рад над іншими національними радами. Так, за п’ятьма округами Донбасу російських рад було 130 проти 74 інших національностей (грецькі, німецькі, болгарські, єврейські). Але разом з тим серед 5462 керівників радянського апарату Луганської округи у 1928 р. 3472 становили українці, 1792 – росіяни та 198 – інші національності. Таким чином, слід зазначити, що наприкінці 20-х рр. у владних структурах Донбасу спостерігалася чисельна перевага етнічного українського населення.

Характерною особливістю було те, що в Донбасі найбільш поширеною була група малих міських поселень (вони становили

85% міських поселень), які не мали статусу міст або селищ міського типу. У таких малих поселеннях, що виникали, як правило, навколо однієї або кількох шахт, мешкало близько половини всього міського населення регіону. Переважаюча частина малих міських поселень була зосереджена в Гірничопромисловому районі, до якого входили Сталінський, Артемівський та Луганський округи. У 157 міських поселеннях його мешкало 89% усього міського населення регіону. На його території розташовувалося 6 з 8 міст Донбасу. Гірничопромисловий район був найбільш урбанізований не тільки у Донбасі, але й по всій Україні.

2 вересня 1930 р. було видано постанову ВУЦВК і РНК УСРР “Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління”. За основу адміністративного устрою взяли райони, оскільки саме в райони було перенесено центр партійної уваги по роботі з держапаратом. У результаті нового районування, наприклад, у Донбасі на кінець 1930 р. налічувалось 57 районних, 13 міських, 68 селищних і рудничих Рад та 354 сільради. Усі районні, а також 4 міські Ради – Артемівська, Луганська, Маріупольська і Сталінська – безпосередньо підпорядковувалися центру республіки. З ліквідацією округів робота щодо подальшого вдосконалення адміністративно-територіального устрою не припинилась. Бурхливе зростання промисловості, складнощі в розвитку сільського господарства викликали потребу створити в 1932 р. нову управлінську ланку – область. На думку державних керівників, це мало поліпшити керівництво підприємствами, колгоспами, сприяти посиленню принципу централізму. В остаточному підсумку йшлося про зміцнення адміністративно-командних методів управління господарством і в цілому суспільним життям держави. Проте, якщо перші п’ять областей в Україні (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська і Харківська) були утворені вже в лютому 1932 р., то в Донбасі було створено 17 адміністративно-територіальних одиниць (13 районів і 4 міські Ради), безпосередньо підпорядкованих центру республіки, згідно з рішенням IV позачергової сесії ВУЦВК XII скликання.

Пізніше, в червні 1932 р., відзначаючи позитивні результати п’ятимісячного досвіду роботи областей України, ЦК ВКП(б) прий-

няв рішення про перебудову в Донбасі системи керівництва народним господарством за обласним принципом. Це питання обговорювалося на засіданні ВУЦВК 2 липня 1932 р. “З метою наближення та поліпшення якості оперативного керівництва розвитком промисловості та культурно-побутовими процесами в Донбасі, удосконалення плановості, забезпечення сільськогосподарської бази для потреб виробництва і робітничого постачання, і, зважаючи на досвід роботи за обласною системою, яка дала позитивні результати”, – ВУЦВК постановив утворити на території УСРР Донецьку область з центром у місті Артемівську в складі 12 міських рад та 23 районів. 22 липня 1932 р. ВУЦВК визначив адміністративним центром Донецької області м. Сталіно. До складу області увійшли 17 адміністративно-територіальних одиниць регіону (13 районів і 4 міськради), що існували раніше, а також 13 сільськогосподарських районів східної частини Харківської і 5 таких самих районів Дніпропетровської областей. Усього в Донецькій області налічувалося 35 районів (12 промислових та 23 сільськогосподарських). Згодом Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1938 р. територію Донецької області було розділено на дві області – Сталінську та Ворошиловградську. До складу Сталінської області входило 10 міст (Сталіно, Артемівськ, Горлівка, Костянтинівка, Краматорськ, Макіївка, Маріуполь, Орджонікідзе, Слов’янськ, Чистяково) та 22 райони, а до складу Ворошиловградської – 4 міста (Ворошиловград, Ворошиловськ, Красний Луч, Серго) та 27 районів.

Літ.: Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.: монографія / А. М. Михненко. – К.: Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2003. – 440 с.; *Собрание* Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – № 18-19. – С. 56; *Собрание* Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1925. – № 29-30. – С. 233; *Боечко В.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: [б. в.], 1994. – С. 56-58; *ДАДО*, ф. Р-1202, оп. 1, спр. 79, арк. 43; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 1248; оп. 5, спр. 1177; *ДАЛО*, ф. Р-34, оп. 1, спр. 1126, арк. 33; *Лихолобова З. Г.* Процессы урбанизации в Донбассе (1926-1932 гг.) // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 3 / З. Г. Лихолобова, В. Коваленко. – Донецк: [б. и.], 1994. – С. 57; *Зведення законів УСРР*. – 1930. – № 23. –

С. 225; *КПСС* в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : [б. и.], 1970. – Т. 4. – С. 234; *ЦДАВО* України, ф. Р-1, оп. 6, спр. 385, арк. 1-2, 12-16, 19-20; *ЦДАВО* України, ф. Р-1, оп. 7, спр. 46, арк. 40-41; Зведення законів УСРР. – 1932. – № 5. – С. 28; *ЦДАВО* України, ф. Р-1, оп. 8, спр. 210, арк. 232-233; *Чувьирин М. В.* Важнейшие задачи Донецкой парторганизации / М. В. Чувьирин. – Х. : [б. и.], 1932. – С. 3-5; *ДАДО*, ф. Р-279, оп. 1, спр. 767, арк. 45; *ДАДО*, ф. Р-279, оп. 1, спр. 767, арк. 9; *Зведення законів УСРР*. – 1932. – № 22-23. – С. 138; *Зведення законів УСРР*. – 1932. – № 36-40. – С. 236-237; *Социалистический Донбасс*. – 1938. – 4 июня.

Михненко А.М.

АДМІНІСТРАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ є постійно діючим органом, створеним для здійснення повноважень Президента України. У своїй роботі керується Конституцією України, актами Президента України та розпорядженнями Глави **А.П.У.**, міжнародними договорами України, укладеними в установленому порядку. Утворена Адміністрація першим Президентом України Леонідом Кравчуком 13 грудня 1991 р. (указ № 6/1991). Розташована в м. Києві по вулиці Банковій, будинок № 11. Загальне керівництво здійснював Секретар **А.П.У.** У 1994 р. Л.Кравчук змінив назву на “Глава **А.П.У.**”. У 2005 р. новообраний Президент Віктор Ющенко відповідно до указу № 108/2005 реорганізовує **А.П.У.** в Секретаріат Президента України. Але з 25 лютого 2010 р. нині діючий Президент Віктор Янукович указом № 265/2010 змінює знову на **А.П.У.** Очолює **А.П.У.** Глава **А.П.У.**

А.П.У.: здійснює аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі; забезпечує здійснення Президентом України представництва держави в міжнародних відносинах; бере участь в опрацюванні пропозицій щодо запобігання та нейтралізації загроз національній безпеці України; забезпечує взаємодію Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян; забезпечує планування діяльності Президента України; забезпечує контроль за виконанням указів, розпоряджень, доручень Президента України; організовує прийом громадян, які звертаються до Президента України, роз-

глядає звернення громадян, а також звернення органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян. До складу **А.П.У.** входять: Глава **А.П.У.**; Перший заступник Глави **А.П.У.**; два заступники Глави **А.П.У.**

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління*. – К. : НАДУ, 2010; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/content/president_history.html

Михненко А.А.

АЗАРОВ МИКОЛА ЯНОВИЧ (17.12.1947, м. Калуга (Росія)). Закінчив Московський державний університет за спеціальністю – геолог-геофізик. З 1971 до 1976 р. – начальник дільниці, головний інженер у тресті “Тулашахтоосушення” комбінату “Тулавугілля”. У 1976-1984 р. – завідувач лабораторією, завідувач відділом Підмосковного науково-дослідного і проектно-конструкторського вугільного інституту. З 1984 до 1995 р. – заступник директора та директор Українського державного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту гірничої геології, геомеханіки та маркшейдерської справи.

У 1994-1998 рр. – народний депутат II скликання, голова Комітету ВРУ з питань бюджету, член Президії ВРУ. У 1995-1998 рр. – член валютно-кредитної Ради КМУ. У 1997 р. – член Вищої економічної Ради Президента України. У 1998 р. – член Міжвідомчої комісії з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників. У 1999 р. – член Координаційного комітету по боротьбі з корупцією й організованою злочинністю при Президентіві України.

У 1996-2002 рр. – Голова Державної податкової адміністрації України; член Координаційної ради з питань політики фінансового сектору; член Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування, член Ради національної безпеки і оборони України.

У 1993-1994 рр. був виконувачем обов'язків голови Партії праці. З листопада 2000 р. – член президії Партії регіонального відродження “Трудова солідарність України”. 5 березня 2001 р. очолив Партію регіонів, а через півроку подав у відставку з цієї посади. У квітні 2003 р. на V з'їзді Партії регіонів обраний головою Політради.

З листопада 2002 р. до лютого 2005 р. – Перший віце-прем'єр-міністр України, міністр фінансів України. У грудні 2004 р., – січні 2005 р. (після відпустки, а згодом відставки В.Януковича та перед призначенням Ю.Тимошенко) в. о. Прем'єр-міністра України. 26 березня 2006 р. обраний до ВРУ за списком Партії регіонів. У серпні 2006 р., його знову призначено на посаду Першого віце-прем'єра та міністра фінансів в уряді В.Януковича. На позачергових виборах до ВРУ у вересні 2007 р. ще раз став народним депутатом за списком Партії регіонів.

За поданням новообраного Президента В.Януковича 12 березня 2010 р. А. було обрано Прем'єр-міністром України, за що проголосували 242 народних депутати. Це стало можливим у результаті створення у ВРУ нової коаліції “Стабільність і реформи”, до якої увійшли фракції Партії регіонів, Блоку Литвина та КПУ. До них долучилися і декілька депутатів від позафракційних, НСНУ та БЮТ.

А. – державний службовець першого рангу (з травня 2002 р.), доктор геолого-мінералогічних наук (1986), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2004).

А. – автор (співавтор) понад 110 наукових праць, які охоплюють широкий спектр геологічних наук – від шахтної геології і геофізики до пошукових робіт у галузі нафти, газу, золота та інших корисних копалин, зокрема: “Сейсмічний метод прогнозування гірничо-геологічних умов експлуатації” (1981), “Каталог програмних засобів для вирішення наукових завдань в галузі астрономії, геофізики, геології, геодезії (1986), “Геоелектрична модель Євразійського склад-

частого поясу” (1988), “Геологические модели золоторудных месторождений Украинского щита и Донбасса”.

Володіє англійською мовою, захоплюється живописом, книгами.

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України: Біограф. щорічник 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К. : Фенікс, 1999; Марченко Ю. Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Телешко. – К. : КІС, 2006.

Дірявка Ю.П.

АКТ ЗЛУКИ – урочисте проголошення Директорією УНР акта про об'єднання Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки в єдину незалежну державу 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві.

Гене́за ідеї соборності. Ідея соборності українських земель бере свій початок з розпаду Київської Русі. Літописи й літературні твори того часу закликали до єднання та засуджували князівські міжусобиці (“Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Слово о полку Ігоревім” та ін.).

Нового піднесення ідея єдності зазнала в роки Української національної революції середини XVII ст. Гетьман Б.Хмельницький величав себе “князем Русі і Молдавії” і прагнув відновлення держави як спадкоємиці Київської Русі у кордонах, якими “володіли благочестиві великі князі...”. За об'єднання українських земель боролися гетьмани П.Дорошенко, І.Мазепа, П.Орлик. Незважаючи на втрату незалежності, у свідомості українців ідея соборності закріпилася як одна з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті.

У часи духовного відродження XIX ст. до соборності закликали Т.Шевченко, представники “Руської трійці” та Кирило-Мефодіївського братства. Ідея єдності звучала зі сторінок декларацій Головної Руської Ради, в політичних програмах М.Драгоманова, галицьких “народовців”, “Братства Тарасівців”, творчості І.Франка, Ю.Бачинського, М.Міхновського, М.Грушевського, В.Липинського, фактично всіх українських партій та політичних організацій кінця XIX – поч. XX ст.

Хроніка подій. 1 листопада 1918 р. на західноукраїнських землях постала Західно-Українська Народна Республіка. В умовах розв'язаної поляками інтервенції Українська

Національна Рада ЗУНР (УНРада) доручила Державному Секретаріату вжити необхідних заходів для возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. З листопада 1918 р. у Чернівцях було скликано Буковинське народне віче, яке проголосило приєднання Буковини до ЗУНР. УНРада ЗУНР надіслала делегацію (О.Назарук, В.Шухевич та ін.) для переговорів з УНР. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено "передвступний" договір між УНР і ЗУНР про наступну Злуку в єдину державу. 3 січня 1919 р. УНРада ЗУНР у Станіславі (сучасний Івано-Франківськ) затвердила "передвступний" договір між ЗУНР і УНР та прийняла ухвалу про злуку українських держав: Державному секретаріатові ЗУНР доручалося завершити офіційне укладення договору. Для переговорів з урядом УНР була обрана делегація у складі 65 осіб (голова Л.Бачинський) та окрема комісія. 21 січня 1919 р. на Народних Зборах ("Собор всіх Русинів, живючих на Угорщині") у Хусті, де зібралося більше 400 депутатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку з УНР.

22 січня 1919 р. в першу річницю проголошення незалежності УНР *Директорія* видала *Універсал*, яким проголошувалося утворення єдиної незалежної *Української Народної Республіки*. Саме цей документ, відомий як **А.З.**, було в урочистій обстановці у цей день було виголошено на Софіївському майдані Києва. 23 січня 1919 р. Акт було одногласно схвалено Трудовим конгресом України, що відкрився напередодні. Представники ЗУНР були введені до складу Трудового конгресу для негайного проведення в життя цього акта. До складу його президії обрано галицького соціал-демократа С.Вітика.

Директорії УНР надавалося право верховної влади і покладалося зобов'язання вжити всіх заходів до оборони держави. До складу *Директорії* мали увійти представники Західної України. Назву "Західно-Українська Народна Республіка" було змінено на "Західна область Української Народної Республіки" (ЗОУНР), якій забезпечувалася територіальна автономія. Єдиним державним гербом став тризуб. Злиття урядів, військових сил, законодавчих органів відклалося до скликання Установчих Зборів об'єднаної України.

А.З. підтверджував юридичне та політичне згуртування українських земель. Проте державного об'єднання не відбулося. Зважаю-

чи на воєнну ситуацію 1919-20-х рр. уряди ЗУНР та УНР дбали передусім про свої регіональні інтереси. Окупація Польщею західноукраїнських земель зробила неможливим возз'єднання українських земель в єдину державу. Збирання основних етнічних масивів українського завершилося в межах Радянського Союзу (розпочалося у вересні 1939 р. з приєднання західноукраїнських земель до УРСР; закінчилося з приєднанням Кримського півострова у 1954 р.). Після розпаду СРСР УРСР стала базисом розвитку незалежної України.

Увічнення А.З. в період незалежності України. 21 січня 1990 р., в переддень 71-ї річниці **А.З.**, *Народним Рухом України* було організовано символічну акцію "Живий ланцюг", коли сотні тисяч людей взяли за руки, з'єднавши Львів та Київ.

Указом Президента України від 21 січня 1999 р. № 42/99 в Україні встановлено свято – День соборності України, що відзначається щороку 22 січня.

Літ.: *Щусь О.* Акт Злуки / *О. Щусь* // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К. : [б. в.], 2005. – С. 56-57; *Гошуляк І.* Універсал Соборності та його історичне значення / *І. Гошуляк* // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.). – К. : [б. в.], 1999. – С. 22-43; *Курас І.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 р.) / *І. Курас, В. Солдатенко.* – К. : [б. в.], 2001; *Сеньків М.* З історії соборності українських земель 1917-1945 рр. – Дрогобич : [б. в.], 1999; *Сергійчук В.* Українська соборність. Відродження українства в 1917-1923 рр. / *В. Сергійчук.* – К. : [б. в.], 1999; *Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми: до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р. : зб. / ред. кол. І. Курас.* – К. : [б. в.], 1999; *Про День соборності України : Указ Президента України від 21 січ. 1999 р. № 42/99.* – Режим доступу : www.president.gov.ua

Мисів Л.В.

АКТ ПРОГЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ – прийнятий 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Української РСР акт, згідно з яким проголошувалися "незалежність України та створення самостійної Української держави – УКРАЇНИ". За **А.п.н.У.** проголосували 346 депутатів, постанову Верховної Ради України, якою було проголошено її незалежність, підтримав 321 депутат. Тим самим обидва документи (пізніше об'єднані в один) було прийнято конституційною більшістю.

Прийняттю **А.п.н.У.** передували достатньо активні кроки в напрямі зміцнення засад української державності ще в межах тодішнього СРСР. Попри політичне протистояння у Верховній Раді Української РСР між комуністичною більшістю і демократичною опозицією, дедалі наочнішою ставала безперспективність орієнтації на союзне керівництво. 19 червня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила концепцію з розробки нової Конституції, де в розд. 1 “Засади конституційного ладу” було зазначено, що в майбутньому Основному Законі формою державного правління має бути закріплена президентська республіка. Концепція передбачала “створення принципово нової системи виконавчої влади, яка має здійснюватися Президентом, Віце-президентом Республіки, Кабінетом Міністрів і державною адміністрацією”. Президент і Віце-президент мали обиратися безпосередньо населенням (шляхом прямих виборів), але не більше ніж на два терміни підряд.

Однак уже 21 червня 1991 р. Верховна Рада прийняла постанову про доцільність як заснування поста Президента Української РСР ще до прийняття нової Конституції Української РСР, так і проведення виборів Президента вже в 1991 р. Цією ж постановою було дано доручення комісіям Верховної Ради Української РСР підготувати проекти відповідних законів. Вже 5 липня ці закони були прийняті. Тоді ж була прийнята постанова парламенту, якою вибори було призначено на 1 грудня 1991 р. Тим самим, задовго до прийняття **А.п.н.У.**, було начебто визначено дату його винесення на схвалення всенародним голосуванням. Один із пунктів постанови передбачав, що вже у вересні 1991 р. мав бути поданий проект закону про громадянство Української РСР з тим, щоб у виборах глави Української держави брали участь винятково її громадяни.

Безпосереднім поштовхом до прийняття **А.п.н.У.** стало створення Державного комітету з надзвичайного стану СРСР на чолі з Г.Янаєвим та події 19-21 серпня 1991 р. Поразка прихильників збереження СРСР супроводжувалася фактичним встановленням контролю російських владних структур, де переважали демократичні сили, над союзними органами влади. Відбулося усунення з посад практично всього колишнього керівництва СРСР, безвідносно формальної на-

лежності до ДКНС. Під тиском Б.Єльцина М.Горбачов 24 серпня 1991 р. призначив керівником Комітету з оперативного управління народним господарством СРСР (який замінив союзний уряд) Голову Ради Міністрів РФ І.Сілаєва. Одночасно російські міністри стали міністрами союзними. За цих обставин колишня комуністична більшість у Верховній Раді Української РСР взяла активну участь у підготовці та прийнятті **А.п.н.У.**

Прийнявши **А.п.н.У.**, Верховна Рада України винесла його на референдум 1 грудня 1991 р., сумістивши його з раніше призначеними виборами Президента України.

Прийняття **А.п.н.У.** певною мірою стало прикладом для наслідування парламентами інших союзних республік СРСР. 27 серпня відповідне рішення ухвалив парламент Молдавії, 31 серпня – Киргизії, 1 вересня – Узбекистану, 9 вересня – Таджикистану, 27 вересня – Вірменії, 18 жовтня – Азербайджану, 27 жовтня – Туркменістану, 16 грудня – Казахстану.

Наслідком прийняття **А.п.н.У.** стала інтенсивна розбудова державності. Попри те, що незалежна Україна не стала повноцінним суб’єктом міжнародних відносин (її визнання такою було відтерміновано до підбиття підсумків референдуму 1 грудня 1991 р.), з моменту проголошення незалежності чинними на території України ставали тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

Проведений 1 грудня 1991 р. референдум виявив цілковиту підтримку **А.п.н.У.** У референдумі взяли участь 31 891 742 (або 84,18%) виборці, з яких 28 804 071 (або 90,32%) проголосували “За”. При цьому позитивне ставлення до **А.п.н.У.** було висловлено в усіх без винятку регіонах України. Тим самим народ України висловив одностайну підтримку прийнятого у серпні 1991 р. рішення українських парламентаріїв.

Літ.: *Про* проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua

Мельниченко В.І.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ – проблеми, від вирішення яких суттєво залежать перспективи світового розвитку. Головними ознаками таких проб-

лем є: загальнолюдський характер; масштабність; надзвичайна гострота; необхідність колективного вирішення. Відповідно до сфер людської життєдіяльності виділяють кілька груп **А.п.с.р.** Першу групу складають політичні проблеми, серед яких: запобігання війнам, особливо застосуванню ядерної та іншої зброї масового знищення; запобігання насильству у відносинах між людьми й утвердження виключно мирного шляху розв'язання всіх конфліктів; припинення нарощування озброєнь, проведення роззброєння і конверсії; встановлення між народами відносин довіри та добросусідства, партнерства і співробітництва. До другої групи входять економічні проблеми, зокрема: економічна відсталість багатьох країн, значний розрив рівня розвитку між економічно розвинутими країнами та рештою країн світу; демографічні ускладнення, а в ряді місць і вихід за рівноважні межі демографічних процесів, що посилюють антропогенний тиск на планету; продовольчі, насамперед голоду та недоїдання значної частини жителів планети; ресурсні, зокрема значне зменшення в цілому природних ресурсів та пов'язані з цим проблеми їх перерозподілу, значно вищий рівень споживання ресурсів економічно розвинутими країнами, ніж рештою країн світу. До третьої групи входять екологічні проблеми, в тому числі: забруднення навколишнього природного середовища, що подекуди призвело до кризового стану останнього; зміна клімату; збіднення тваринного і рослинного світу; скорочення орних угідь і лісів, погіршення родючості ґрунтів. До четвертої групи включені гуманітарні проблеми, а саме: масові страждання від воєн і насильства; розбрат і ворожнеча між людьми; обмеження прав і свобод людини; матеріальна і духовна незабезпеченість життя, насамперед бідність, нерівність доступу до освіти, медичного обслуговування, інформації тощо; фізичне і психічне нездоров'я; збіднення людської культури внаслідок надмірної уніфікації і наслідувальності соціальної інформації, що поширюється і масово використовується. За іншою класифікацією **А.п.с.р.** поділяють на три групи, а саме: проблеми, що виникають у системі відносин "людина – природа" та стосуються природних ресурсів, енергетики і продовольства, захисту навколишнього середовища тощо; проблеми, що виникають у

системі відносин "людина – суспільство" та охоплюють соціальні аспекти науково-технічної революції, освіти, культури, народонаселення, охорони здоров'я тощо; інтерсоціальні проблеми, що виникають у відносинах між людськими спільнотами, етносами, цивілізаціями і державами.

Існує думка про те, що **А.п.с.р.** породжені попереднім розвитком людства, але досягли надзвичайної гостроти на початку ХХІ ст. внаслідок крайнього посилення нерівномірності соціально-економічного, політичного, науково-технічного і демографічного розвитку. Ці проблеми стали суттєвим чинником розвитку процесу глобалізації як явища й процесу посилення взаємозв'язку та взаємозалежності країн світу. Усвідомлення **А.п.с.р.** та намір докласти необхідних зусиль для їх вирішення дістали відображення у Декларації тисячоліття ООН. У цій декларації визначено Цілі розвитку тисячоліття, серед яких: викорінення крайніх злиднів і голоду; забезпечення всезагальної початкової освіти; заохочення рівності чоловіків і жінок, розширення прав і можливостей жінок; скорочення дитячої смертності; поліпшення охорони материнства; боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями; забезпечення екологічної стійкості; формування глобального партнерства в цілях розвитку. ООН здійснює постійний моніторинг досягнення зазначених цілей, що відображається у відповідних щорічних доповідях.

Літ.: *Декларація* тисячелеття ООН : принята на 55 сес. Генеральной Ассамблеи ООН 8 сент. 2000 г. – Нью-Йорк : [б. и.], 2000. – 11 с.; *Мирова* политика и международные отношения на пороге нового тысячелетия / под ред. М. М. Лебедевой. – М. : Издат. центр науч. и учеб. программ, 2000. – 156 с.; *Иванов В. Н.* Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления / В. Н. Иванов, В. И. Патрушев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 2001. – 326 с.; *Бідзюра І. П.* Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть : монографія / І. П. Бідзюра. – К. : Навч. кн., 2004. – 189 с.; *Щокін Г. В.* Управління суспільним розвитком : загальна концепція / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2005. – 184 с.; *Управління суспільним розвитком : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 248 с.*

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

АЛЬТРУЇЗМ (з лат. alter – інший) – система ціннісних орієнтацій особистості, в якій центральним мотивом та критерієм моральної оцінки є інтереси іншої людини або соціальної спільноти. Термін “А.” увів французький філософ О.Конт як протилежний до поняття “егоїзм”. У крайніх формах А. може виявлятися як самопожертва, відмова на користь іншого, підпорядкування власних мотивів та критеріїв спільним інтересам і цінностям. Рациональний, урівноважений А. є передумовою формування і розвитку нетрадиційних і найновітніших стилів і методів управлінської діяльності. Для успішного управління суспільним розвитком однаково згубними є прояви всепрощення, бездуховності та аморалізму, сліпоти щодо різних негараздів та недоліків, відхилень і деформацій.

Центральним для поняття А. є ідея безкорисливості як непрагматично орієнтованої діяльності людини, що здійснюється в інтересах інших людей і не передбачає винагороди. При всій гуманістичній цінності А. його абсолютизація, однак, настільки ж помилкова, як і недооцінка. Інтерес дослідників до А. помітно зріс після появи численних публікацій, присвячених антисоціальній поведінці, зокрема агресії. Зниження агресії вбачалося важливим завданням поряд з розширенням просоціальної поведінки. Альтруїстична поведінка може розглядатися як поведінка обміну, функція взаємин, тобто як залежне від ступеня споріднення ознайомлення із ситуацією і наявності інших осіб, здатних на відповідну поведінку.

Виділяють такі види А.: істинний, так званий “А. з твердим ядром”; споріднений; взаємний; А. у тварин; територіальний; ієрархічний.

Літ.: Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. С. Степанов. – М. : Изд-во Эксмо, 2005; Корсини Р. Психологическая энциклопедия / Р. Корсини. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003.

Михненко А.М.

АНАРХІЯ – система, в якій відсутній уряд або правлячий орган як структура для вирішення спорів. Тому держави, які борються за владу, повинні самі турбуватися про власні інтереси і не можуть звернутись до вищого арбітра. А. – політичний устрій, в якому індивіди спільно співпрацюють як рівні, це

явище, яке виходить за рамки звичних понять, відкриває цілком іншу форму організації людського співіснування, що не має нічого спільного із загальноприйнятною організацією, за відсутності суворої централізації, детермінації та знеособлювання. А. – форма суспільного устрою, не обмеженого рамками держави, такого, що звільняє самодіяльну творчу енергію вільних особистостей. Більше того, це аспект, частина будь-якого суспільства, взаємодія якого з іншими, зокрема, централізуючими частинами, робить яскравішою палітру соціального буття людей. Тому цей феномен, який аж ніяк не є лише теорією, а має глибинну основу в реальному бутті, не міг не викликати інтерес у представників різноманітних напрямів гуманітарного знання. А. (як кінцева мета анархізму, як суспільна система) – вільне бездержавне суспільство, засноване на рівності прав усіх людей. На відміну від державного ладу, А. регулюється виключно вільним договором, без насильницького примусу. А. дослівно означає “безвладдя”, відсутність влади. Словом “А.” часто іменують суспільство, побудоване за принципом безвладдя.

Дослідниками А. та анархізму є: Л.Кульчицький, Г.Адлер, П.Ельцбахер, М.О.Бердяєв, П.І.Новгородцев, Ю.М.Стеклов, Н.М.Пірумова, С.Ф.Ударцев та ін. Отже, проблема А. достатньо висвітлена в літературі. Водночас практично ніколи А. не досліджувалася як цілісне явище. Автори в основному аналізували лише деякі її аспекти, що не давало змоги подати цілісну картину конструктивних і деструктивних елементів А.; тому практично всі праці з цієї проблеми однобічні. А. ніколи не розглядалася як стан соціуму, характерний для реального буття. Дотепер у науковій літературі панує категорична думка, що анархічний стан у масштабах суспільства – просто абстракція, що анархічного суспільства ніколи не існувало. А. ніколи не розглядалася як модель суспільства, що характеризується певним набором сутнісних орієнтирів або соціальних цінностей, які цілком можуть протистояти імперативам, визнаним людством сьогодні. Уявлення про А., що склалося у наш час, досить суперечливе. Для повсякденної свідомості А. є синонімом безладдя, хаосу, розбещеності та всюдозволеності. Але безвладдя для анархізму не тотожне безладдю. Передбачалося

формування (неодмінно “знизу вгору”) системи професійних, виробничих осередків, територіальних (сільських та міських) громад, асоціацій за федералістичним принципом. У громадах допускалося існування судової та законодавчої влади, яка б діяла на засадах звичаєвого права.

Спільним для ідеологів є критика капіталізму і проголошення необхідності його заміни іншим ладом за умови ліквідації держави. На класичному етапі освоєння **А.** (XIX ст.) основним суб’єктом пізнання виступив анархізм. У XX ст. інтерес до **А.** відродився після жаклих злочинів держави стосовно громадянського суспільства (нацизм, сталінізм, світові війни тощо).

А. стверджує, що суспільство може і має бути організовано без застосування влади. Для цього **А.** визначає такі необхідні принципи, як: 1) *свобода* – це здатність і можливість здійснювати свою волю. Свобода передбачає ініціативу (спонукання до дії) і відповідальність (обов’язок відповідати) за свої дії і їх результати, наслідки. Владні взаємини завжди супроводжує порушення свободи підвладного, оскільки підвладний у цьому випадку здійснює не свою волю, і тому не є джерелом ініціативи та повною мірою відповідальним. Визнання недоторканності свободи людини означає неможливість застосування до нього влади, примусових заходів і насильства, і, як наслідок, передачу йому всієї ініціативи та відповідальності за свої вчинки і дії; 2) *рівність* – рівноцінність (однакова цінність), рівноправність (однакові права) всіх людей. Суть цього поняття не в тому, що всі люди ідентичні, рівні за своїми якостями, достоїнствами, а в тому, що всі вони втілюють один і той самий принцип людяності. Рівність означає, що всі ми, кожен із нас є людина, і має такі самі права на життя, як і всі інші. Визнання рівності необхідно і означає визнання здатності за кожною людиною усвідомлювати владний імпульс, і, як наслідок, виключає нав’язування волі одного суб’єкта іншим суб’єктам, вмотивоване неповноцінністю останніх. З психології відомо, що людина не здатна експлуатувати тих, кого визнає рівними собі; 3) *взаємодопомога (співпраця)* – добровільне об’єднання особистих здібностей різних людей для досягнення спільної для кожного з них мети. Колективна взаємодія – це скорочений шлях до до-

сягнення необхідного результату за можливо меншою затрати зусиль. Відомо, що найбільшої ефективності та якості взаємодія і праця досягають тоді, коли присутня особиста зацікавленість кожного учасника. Оскільки примус влади не передбачає особистої зацікавленості підвладних, то воно веде до неефективності і конфлікту. Водночас співпраця спочатку означає особисту зацікавленість кожного в досягненні мети. Тому **А.** відкидає владу як неефективний і шкідливий засіб, непридатний для організації суспільства, пропонуючи замінити його більш ефективною і безконфліктною взаємодопомогою, співпрацею. Таким чином, відмінність **А.** від інших систем полягає у відмові від влади як інструменту організації суспільства.

Державні системи стверджують, що будь-яке суспільство потребує управління, узгодження діяльності різних людей і соціальних груп за допомогою влади, за якої узгодженість спільної діяльності багатьох людей досягається шляхом підпорядкування їх єдиному керівному началу; шляхом визначального, домінуючого значення волі одних людей (суб’єктів влади) для волі інших людей (об’єктів влади). Прибічники **А.** стверджують, що використання влади, нав’язування волі одних іншим не припустимо, і суспільство має організовуватися виключно за допомогою вільного співробітництва, взаємодопомоги і особистої зацікавленості, тобто за допомогою волі. Так, наприклад, Роберт Нозік представив сучасну теорію індивідуальних прав і мінімальної держави, довівши, що держави, засновані на перерозподілі багатства, не є морально виправданими, оскільки перерозподіл неминуче порушує індивідуальні права. Обґрунтування мінімальної держави і теорія власності утворюють дві ключові ідеї книги. Автор спростовує **А.** як єдиний стан, в якому не порушуються права.

У сфері управління головна відмінність **А.** полягає у відсутності примусу. По суті таке суспільство – союз федерацій та асоціацій вільних людей. У суспільстві і зараз є стійкі союзи таких асоціацій, тому не праві ті, хто стверджує, що без примусу, без насильства настане хаос. **А.** ґрунтується не на насильно впроваджуваних законах, що підкріплюють страх перед покаранням, а на вільному договорі, відповідальності і моралі. І саме ця

властивість дає змогу назвати **А.** найпрогресивнішим суспільним ладом.

Для **А.** характерний специфічний набір соціально-історичних цінностей, на вершині ієрархії яких перебуває Свобода. Той зміст, якого теоретики класичного анархізму надавали складовим ціннісної системи **А.**, роблять її відмінною від інших систем. Це ціннісні настанови суспільства, яке повинно забезпечити вільний та гармонійний розвиток кожної особистості.

Літ.: *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полтораєв, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2009; *Соснін О. В.* Комунікативна парадигма суспільного розвитку : навч. посіб. / О. В. Соснін, А. М. Михненко, Л. В. Литвинова. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. *Анархопедія*. – Режим доступу : <http://rus.anarchopeedia.org>; *Нозик Р.* Анархия, государство и утопия / Роберт Нозик. – М. : ИРИСЭН, 2008. 432 с. (Robert Nozik. Anarchy, State and Utopia, 1974).

Михненко А.М., Івасенко С.М.

АНДРОПОВ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (15.06.1919, Ставропольський край, Росія – 09.02.1984, м. Москва) – державний та партійний діяч СРСР.

Після закінчення семирічки **А.** працював помічником кіномеханіка при залізничному клубі на станції Моздок, працівником на телеграфі. З 1931 р. працював матросом річкового флоту на Волзькому пароплаванні. У 1934 р. вступив до Рибінського технікуму водного транспорту, після його закінчення (1936) працював на Рибінській судноверфі ім. В.Володарського.

У 1936 р. **А.** закінчив Рибінське мореплавне училище, а в наступному році призначається секретарем, а потім – першим секретарем Ярославського обкому ВЛКСМ. Перед Другою світовою війною стає першим секретарем ЦК ЛКСМ Карелії. В роки війни брав участь у партизанському русі на території Карелії. У 1944 р. обраний другим секретарем Петрозаводського міського, а з 1947 р. – другим секретарем ЦК КП Карелії.

У 1951 р. переїжджає до Москви, де працює в апараті ЦК КПРС. В 1953 р. на диплома-

тичній роботі. **А.** був призначений послом в Угорщину. В 1956 р. безпосередньо займався питаннями, пов'язаними з придушенням антисоціалістичного повстання в країні.

У 1957 р. призначений на посаду завідувачого відділом ЦК КПРС, відповідав за зв'язки з країнами т. зв. "соціалістичного табору". В 1961 р. обраний членом ЦК КПРС, а з 1962 р. – секретарем ЦК КПРС. Після приходу до влади Л.І.Брежнєва в 1967 р. призначений на посаду Голови КДБ СРСР. Після придушення "празької весни" 1968 р. **А.** та співробітники КДБ активно протидіють діяльності дисидентів, які виступили з вимогами демократизувати радянське суспільство. Арешти провідних правозахисників у 70-ті рр. набули масового характеру. Тільки на Україні були заарештовані представники т. зв. "Гельсінської групи": В.Стус, В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, Є.Сверстюк та ін., а також З.Красівський, Г.Попович, В.Кулінич, які представляли т. зв. Український національний фронт.

Як голова КДБ приділяв багато уваги зовнішній розвідці, контррозвідці, розробці нових форм і методів науково-технічного шпигунства. Брав активну участь в організації вторгнення до Чехословаччини у 1968 р. Від 1973 р. – член політбюро ЦК КПРС. Підтримував введення радянських військ в Афганістан і силове розв'язання кризи у Польщі.

В січні 1982 р. **А.** обирають секретарем ЦК КПРС. У цей час загострюється боротьба за владу серед радянської номенклатури. Використовуючи апарат КДБ, **А.** починає боротьбу за пост Генерального секретаря ЦК КПРС, вступаючи в конфлікт з оточенням Л.Брежнєва. Після смерті Л.Брежнєва в листопаді 1982 р. **А.** був обраний Генсеком КПРС, а в наступному році – Головою Президіуму Верховної Ради СРСР, сконцентрувавши владу у своїх руках. У цей час в країні прокотилась хвиля боротьби з корупцією серед вищої партійної та господарської номенклатури країни (справи Ю.Чурбанова, С.Медунова, М.Щелокова).

1983 р. – голова Президії ВР СРСР. **А.** прагнув виправити деякі недоліки доби Л.Брежнєва (ініціював антикорупційну кампанію, заходи щодо зміцнення дисципліни), намагався адміністративними методами зупинити кризові явища. Через важку хворобу із серпня 1983 р. перебував на тривалому ліку-

ванні. Підтримував висунення М.Горбачова на посаду генерального секретаря ЦК КПРС. Одночасно А. проголошує курс на зміни у внутрішній та зовнішній політиці країни, розуміючи, що країні терміново потрібно провести реформи. Це знайшло відображення в промовах та статтях А. того часу. Але здійснити свій план А. не зміг.

Смерть А. на початку 1984 р. загальмувала модернізацію радянського суспільства та призвела до повернення до влади компартійної номенклатури.

Літ.: *Малый* словник історії України / відп. ред. Валерій Смолий. – К. : Либідь, 1997; *Медведев Р.* Генсек с Лубянки: Политическая биография Ю. В. Андропова / Р. Медведев. – М. : [б. и.], 1994; *Авторханов А.* От Андропова к Горбачеву / А. Авторханов. – Париж : [б. и.], 1986.

Вировий С.І.

АНТАГОНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – тип суперечності, де тенденції, сторони, що стикаються, мають діаметрально протилежний характер, який поглиблюється в міру свого розвитку і переростає в конфлікт. Боротьба між антагоністичними протилежностями відбувається в гострих формах і майже завжди завершується знищенням однієї з них. Повне розв'язання антагоністичних суперечностей досягається лише в результаті ліквідації причини, що його породила.

Термін “антагонізм” у значенні боротьби протилежностей вживали А.Шопенгауер, Ж.-Ж.Руссо, К.Лоренц та ін. “У природі, – писав А.Шопенгауер, – всюди бачимо ми суперечку, боротьбу і поперемінну перепону. Більшої наочності досягає ця всезагальна боротьба у світі тварин, котрі живляться рослинами, і в якому, у свою чергу, будь-яка тварина стає здобиччю і харчем іншої”. “Істоти живуть лише тим, що пожирають одна одну”; “хижа тварина є живою могилою тисяч інших і підтримує своє існування цілим рядом мученицьких смертей”. Про непримиренну боротьбу за існування в рослинному і тваринному світі писав також Ч.Дарвін. Він підкреслював, що оскільки народжується більше особин, ніж може вижити, то між ними відбувається найжорстокіша боротьба.

Термін “антагонізм” як суперечність стосовно суспільства, людських взаємовідносин вживав І.Кант. “Засоби, котрими природа користується для того, щоб здійснити роз-

виток усіх задатків людей, – писав філософ, – це антагонізм їх у суспільстві.” Під “антагонізмом” І.Кант розуміє “всезагальний опір, котрий постійно загрожує суспільству роз'єднанням”.

Антагонізм у суспільстві означає неможливість розв'язання соціальних суперечностей у межах старої якості.

Форми прояву антагонізму в природі й у суспільстві істотно відрізняються одна від одної. У суспільстві антагонізм – це рухливе співвідношення єдності й боротьби; антагонізм у живій природі є боротьбою як несумісністю одних видів із іншими. Соціальні антагонізми в процесі свого розвитку проходять відповідні фази: виникнення, розгортання, загострення, розв'язання на іншій якісній основі. У природі відбувається процес взаємознищення. Соціальні антагонізми не є стабільними. За певних умов вони перетворюються на такі, що розв'язуються.

Розрізняють такі види **С.а.** у суспільстві: 1) між уречевленою (нагромадженою) і живою працею; 2) між старим укладом життя і елементами нового; 3) між окремими соціальними групами; 4) між окремими особами і суспільством; 5) між груповими, корпоративними інтересами, за якими стоять певні владні структури, і суспільством у цілому тощо.

Антагонізм як загострена форма суперечностей може бути повним і частковим. У перших – виключена наявність спільних інтересів; у других – є елементи таких спільних інтересів. За певних соціальних умов соціальні антагонізми можуть трансформуватися, втрачати конфліктність, гостроту, частково розв'язуватися. Разом з тим неантагоністичні соціальні суперечності, які розгортаються, можуть переростати в антагоністичні, якщо назрілі економічні, соціальні, політичні суперечності не розв'язуються, штучно стимулюються.

Літ.: *Философский* энциклопедический словарь / Е. Ф. Губский (ред.-сост.). – М. : Инфра-М, 1997.

Макаренко Е.М.

АНТИЕЛІТАРИЗМ – наголос на розширенні участі громадян у державній політиці, їхньому впливі на неї, зокрема із застосуванням надзвичайних засобів. А. вимагає активної участі громадян у русі, спрямованому на докорінну зміну політичної системи, акцен-

тує на інших формах політичної активності. Терміни “А.” та “егалітаризм” стали вживатися починаючи з XVIII ст., але самі концепції зародилися набагато раніше. Антиелітаристські та егалітаристські погляди особливо яскраво виявляли себе в періоди повстання рабів, а потім – кріпосних селян, повстання під керівництвом Уота Тайлера, селянської війни під керівництвом Томаса Мюнцера. Повсталі англійські селяни ставили запитання: “Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був дворянином?”. Так може бути, ідеальним суспільством буде суспільство без еліти ...

Учені XX ст. у політичній науці до “еліти” відносять: людей із винятковими інтелектуальними здібностями і найвищим почуттям відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет); чиновників вищої ланки, які мають формальну владу в організаціях та інститутах, що визначають життя в суспільстві (Т.Р.Дай); “богонатхненних”, харизматичних особистостей (Ж.Фройд); творчу меншість суспільства, протилежне нетворчій більшості (А.Тойнбі); меншість, яка має найбільший вплив у суспільстві або здійснює в ньому найбільш важливі функції (С.Келлер); лідерів або видатних представників будь-яких соціальних груп – професійних, етнічних, локальних (“еліту” льотчиків, шахістів і навіть злодіїв) (М.Боден); осіб, які досягли найвищого визнання у сферах їх діяльності (В.Парето); найбільш активних у політичному відношенні суб’єктів, орієнтованих на владу (Г.Моска); людей з високим становищем у суспільстві, які внаслідок цього впливають на соціальний прогрес (Л.Дюпре); мають найбільший стан або найвищий престиж (Г.Лассуелл); володіють владними повноваженнями (А.Етціоні); займають провідні позиції в політичному, економічному і культурному житті суспільства (В.Геттсмен).

Багато дослідників намагаються ідентифікувати феномен еліти за допомогою її класифікації, тобто перерахування її складових. Наприклад, Р.Дарендорф, використовуючи функціональний підхід, виділяє серед осіб, які належать до еліти: 1) економічних лідерів; 2) політичних лідерів, 3) професорів і вчителів; 4) духовенство; 5) видатних журналістів; 6) військових; 7) суддів і адвокатів. Проте в подібній класифікації не знаходить свого відображення вплив кожної з названих

соціальних груп на прийняття суспільно значущих рішень. Прагнучи заповнити цю прогалину функціоналістичного підходу, яка ризикує перетворити теорію еліт у “тавтологію”, Бжезинський у словнику “Communism, Marxism, Westexercises” позначає всередині еліти три найбільш значущих з політичної точки зору групи: владна еліта, ділових лідерів та військових. Ці три групи зовсім не ізольовані одна від одної. На думку Р.Ч.Міллса, між військовою і діловою частинами еліти в сучасному суспільстві виникають досить тісні взаємини, в результаті чого економіка в розвинених державах перебуває чи не в повній залежності від військової індустрії.

Антиелітаристські та егалітаристські погляди виникли і поширилися у зв’язку зі зростанням соціально-економічного розшарування суспільства; антиелітаристські та егалітаристські концепції трактують виникнення та існування еліти як найбільшу соціальну несправедливість, а соціальну та політичну еліту – як експлуаторську групу, як паразитичний наріст на тілі суспільства, тобто розглядають еліту та її роль у суспільстві зі знаком мінус. Егалітаристська парадигма у своїх крайніх формах – як вимога політичної, правової, майнової рівності – є антиелітаристська, оскільки існування еліти підриває принцип рівності. Втім, історія показала, що антиелітаризм часом обертається лицемірним прикриттям зміни еліт, коли представники раніше пригноблених соціальних груп, здобувши перемогу в громадянській війні, самі стають новою елітою (подібно до того, як більшовицька революція, яка відбулася під антиелітаристськими гаслами, привела до влади тоталітарну еліту). Антиелітаризм та егалітаризм, що пропагували ідеї рівності як основи організації соціального життя, включаючи майнову рівність, виступали головним опонентом елітаризму. Ідеї антиелітаризму та егалітаризму зародилися ще в умовах рабовласницького ладу як ностальгічна туга за принципами первісної рівності. Вони проявилися вже в античній Греції і Римі, в проповідях деяких біблійних пророків, в євангельській проповіді, в русі раннях християн, деяких чернечих і сектантських громад, у селянських рухах у середні століття, в русі англійських лівеллерів. Антиелітаризм та егалітаризм проповідував Бабєф і бабувісти. Вони вимагали зрівняльно-

го розподілу суспільного багатства на основі спільності майна. Утопічний соціалізм і комунізм проповідували загальну рівноправність і аскетизм; найбільш крайнє вираження він отримав у казарменому комунізмі. Здавалося б, А. та егалітаризм найбільш близькі до демократії і є її найбільшими послідовними проведеннями. Але це скоріше тільки видимість. Прихильники казарменого комунізму, розуміючи, що в умовах загальної зрівняльності люди втрачають стимули до праці, виступали з вимогами системи жорсткого контролю і примусових механізмів, регламентації зверху праці та побуту людей, що прямо протилежно ідеалам демократії, причому це право на насильство бере на себе певна група, яка і виконує функції тоталітарної еліти. Інакше кажучи, теоретики казарменого комунізму передбачили політику й ідеологію Пол Пога. Антиелітаристські та егалітаристські погляди, як уже зазначалося, зародилися ще в Стародавньому світі, в період розпаду первіснообщинного ладу і становлення класово-диференційованого суспільства. Це була реакція на соціальне розшарування як на несправедливість, коли родоплемінна знать стала інституціоналізувати своє привілейоване становище і передавати його у спадок. Причому негативне ставлення до майнової нерівності часом переростало в несприйняття нерівності взагалі, наприклад, до негативного ставлення до інтелектуальної нерівності, до “занадто розумних” як до “вискочок”, порушників традицій (це ставлення виявилось досить стійким і збереглося понині). Це якраз те ставлення і ті погляди, які викривав Геракліт, як настрої натовпу змінюється проти тих, які виділяються серед натовпу, проти тих, які піднімаються над стандартами маси, проти мудрих, найкращих. Утім, антиелітаристські та егалітаристські концепції, як правило, є протестом проти існування соціальної еліти, але це не остракізм відмінностей між людьми.

Антиелітаристські та егалітаристські концепції існували протягом усієї рабовласницької формації, а потім феодальної і капіталістичної. Помірно-егалітаристських поглядів дотримувався і Аристотель у його “Політиці”, де він виступав за “золоту середину” у сфері майнової диференціації, попереджав проти крайнощів майнової нерівності, здатних призвести до соціального вибуху. Коли

в суспільстві немає ні бідних, ні занадто багатих людей, вважав він, це і є справедливість, яка вінчає всі чесноти (великодушність, доброту, скромність, почуття міри). Втім, він вказував, що “... люди вступають у чвари не тільки внаслідок майнової нерівності, а й унаслідок нерівності в одержуванні почесті”. Аристотель зазначав: “Рівність буває двоякого роду: рівність по кількості і рівність по гідності ... безумовно справедливим може бути тільки рівність по гідності ... Перевага веде до внутрішніх чвар, коли один або кілька будуть виділятися своєю могутністю більшою мірою, ніж це сумісно з характером держави ... Тому в деяких країнах, наприклад в Афінах, мають звичай вдаватися до остракізму”. Кращим соціальним ладом він вважав відсутність крайнощів багатства і бідності, “міру”, “золоту середину”, оскільки надмірне багатство веде до олігархії. Тому кращим державним устроєм він вважав політію, яка є “не демократією і не олігархією, але середнім між ними”.

За антиелітаристської та егалітаристської парадигми будували свої концепції представники утопічного соціалізму і комунізму XVI-XIX ст., такі як: Т.Мор, Т.Кампанелла, Уінстенлі, Бабеф, А.Сен-Симон, Фур’є, Оуен та ін. Одні з антиелітаристів та егалітаристів розглядали ідею рівності як грубу зрівнялівку, інші виступали за збереження певних відмінностей у праці та споживанні. Різний і ступінь антиелітаризму в різних варіантах егалітаризму. У більшості з них можна розглядати зачатки поглядів, які виправдовують існування “альтернативної” еліти, вважаючи її справедливою, хоча і з авторитарними і навіть тоталітарними нахилами, схильною до суворой регламентації життя, яка виступає проти прагнення інших “виділитися”, порушити загальний стрій, що відрізняються від прийнятого стандарту.

Часом антиелітаристськими та егалітаристськими гаслами спекулювали ідеологи тоталітаризму, часом ними були благородні романтики, як то Сен-Симон, Фур’є, Оуен. Часом вони виливалися в анархічні заклики, іноді – у владу тоталітарної еліти (у сталінізм, полпотівський терор, маоїстську “велику пролетарську культурну революцію”, північнокорейський режим). Зауважимо, що А. і егалітаризм тією чи іншою мірою притаманні будь-якій революційній ідеології,

навіть якщо вона на перевірку виливається в “інший елітизм”.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* : уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін., за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Аристотель*. Політика. Метафізика. Аналітика / Аристотель ; пер. с древнегреч. – М. : ЕКСМО, 2008; *Ашин Г. К.* Курс истории элитологии / Г. К. Ашин. – М. : [б. и.], 2004.

Михненко А.М.

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ виникають у ході т. зв. “великої грецької колонізації” VIII-V ст. до н. е., яка виражалась у заснуванні греками міст-держав, або ж полісів спочатку на берегах Середземного, згодом – Чорного і Азовського морів.

Поліс (місто-держава) – специфічна форма державності; політичний устрій, система органів влади і право полісів схожі з відповідними демократичними інституціями материкової античної Греції. Економічну основу полісів складала змішана форма власності на землю, землеробство, торгівля, згодом – контроль над прилеглими морськими територіями.

Заселення греками-колоністами периферії античного світу мало двостороннє політичне, економічне, промислове, культурне значення. Провідну роль у колонізаційних процесах відігравали великі виробничі і торговельні центри – Мілет, Коринф, Фокея, Мегара тощо. В Греції була потреба в життєво необхідних товарах ззовні – хлібі, рибі, худобі, метали, лісі. Ці товари поступали із новоутворених міст, які вели торгівлю з варварським світом. Заснування нових міст зазвичай відбувалось за офіційним рішенням міської влади метрополії, але могло бути й приватною ініціативою. Такі міста відразу ж ставали незалежними відносно метрополії. Зв’язок колонії і метрополії міг залишатись у вигляді політичного, економічного або військового союзу суверенних партнерів. Як правило, цей зв’язок втілювався і в єдності релігійного культу.

Неспецифічний характер зв’язку між “колонією” і “метрополією” надає досить умовного відтінку терміну “колонізація”, який зазвичай застосовується щодо процесу утворення античних міст-держав (А.м.-д.). Колонізація Північного Причорномор’я розвивалась від епізодичних розвідок купців і мо-

реходів до регулярних торговельних зв’язків, від організації торговельних станцій (емпоріїв) до заснування колоній. Зазвичай греки засновували колонії на територіях, уже обжитих місцевим населенням. При цьому колоністи мали будувати мирні стосунки з місцевим населенням, отже, частина місцевого населення на чолі з племінною знаттю була зацікавлена в побудові держав-полісів. Втім, подальший розвиток міста не виключав військових конфліктів, адже при заснуванні міста греки обирали зручні у стратегічному відношенні місця, згодом зводили оборонні стіни.

А.м.-д. були органічною частиною античного світу і сприяли економічному і культурному зв’язку території Північного Причорномор’я з європейською *цивілізацією*. Процес грецької “колонізації” Північного Причорномор’я уводить ці землі до структури європейської історії, утворює специфічний різновид культури доби еллінізму, породжує перші державні утворення на території сучасної України.

Центри грецької колонізації Північного Причорномор’я і Приазов’я: Нижнє Побужжя (Борисфен, Ольвія); Нижнє Подністров’я (Ніконій, Тіра); Західний Крим (Херсонес Таврійський, Керкинитида, Калос Лимен); Боспор Киммерійський, що відповідає сучасним територіям АР Крим, Одеської, Херсонської, Миколаївської областей. В історичній науці закріпилось поєднання північного Чорноморського і Азовського узбережжя від гирла Дунаю до Гагринського хребта Великого Кавказу в єдину історичну область – Північне Причорномор’я, в межах якої виділяють 3 райони: північно-західний (Ольвія, Ніконій, Тіра, Істрія); Таврійський (Південний і Західний Крим з центром у Херсонесі); північно-східний (Східний Крим від Феодосії і Приазов’я).

За відсутності універсальної періодизації тисячолітньої історії А.м.-д., їх політичний розвиток дав змогу виділити такі історичні періоди:

1. Незалежне існування А.м.-д. регіону (з моменту заснування до кінця II ст. до н.е.).
2. Короткотермінове об’єднання А.м.-д. у межах держави Мітридата Євпатора.
3. Період римського впливу з сер. I ст. до н. е. до сер. III ст. н. е. – розгрому античних держав союзом кочових племен.
4. Остаточний занепад і загибель А.м.-д. (друга пол. III-VI ст. н. е.).

Реконструкцію історії А.м.-д. дають археологічні матеріали, епіграфічні, нумізматичні, нарративні джерела. Лише двоє з нині відомих античних авторів особисто відвідали принаймні одне з А.м.-д., Ольвію. Це – Геродот і Діон Хрисостом. Решта нарративних джерел спирається на непрямі свідчення й посилення.

Феномен А.м.-д. перебуває у предметній сфері кількох наукових дисциплін: археології, всесвітньої історії, історії України, історії держави і права, історії державного управління. Відкриття, дослідження й введення в науковий обіг даних про античні міста-держави триває з кінця XVIII ст., відколи, на хвилі загального інтересу до античної культури і старожитностей, запроваджувались наукові подорожі й перші археологічні розкопки (подорожі П.Сумарокова по Криму й Бессарабії 1799 р.; І.Потоцького по південно-західній частині Росії, Криму й Кавказу; наукові подорожі П.-С.Палласа, Г.Є.Келера, П.І.Кеппена, І.М.Муравйова-Апостола тощо; діяльність перших російських археологів І.Бларамберга, І.Стемпковського; О.Уварова). Внаслідок цієї роботи локалізовано деякі міста, відомі з письмених джерел, укладено опис їх руїн і зібрано археологічний матеріал; засновано низку музеїв і наукових товариств. Із заснуванням імператорської археологічної комісії (1859) виробляється наукова методика польових досліджень, ведуться систематичні розкопки античних міст і некрополів (В.Латишев, Б.Фармаковський), з'являється фахова періодика.

Протягом дослідження А.м.-д. тлумачення характеру грецької колонізації Північного Причорномор'я зазнавало змін. Якщо на початку досліджень панувала думка про виключно торговельний характер колонізації (В.В.Латишев, Є.Р.Штерн, М.І.Ростовцев), то надалі дослідники акцентували увагу на ранньому розвитку власного виробництва й землеробства в колонізованих містах (В.Ф.Гайдукевич). Згодом з'явилась *концепція* “двостороннього характеру колонізації”: обов'язковими передумовами колонізації визнавались не тільки соціально-економічні процеси в грецькій метрополії, а й досягнення північно-причорноморськими племенами відповідного для торговельних контактів із греками-переселенцями рівня розвитку (Д.П.Каллістов, К.М.Колобова). Надалі до-

слідження А.м.-д.т.У. відбувалась у таких напрямках: визначившись із формаційною ідентифікацією античного суспільства як рабовласницького, дослідники централізовано й планомірно вивчали їх економічну історію (промислову, аграрну, торговельні зв'язки), розвиток військової справи, містобудування й архітектури, культуру і релігію, побут. У відповідь на перебільшення ролі торгівлі в процесі колонізації виникає концепція виключно землеробського характеру перших А.м.-д. у Північному Причорномор'ї (В.В.Лапін). У загальних рисах до 1960-х рр. склалось уявлення про комплексний характер колонізації (В.Д.Блаватський, В.Ф.Гайдукевич, Я.В.Доманський, Д.Б.Шелов).

Літ.: *Крыжицкий С. Д.* Античные государства Северного Причерноморья // Археология Украинской ССР : в 3 т. Т. 2. Скифо-сарматская и античная археология / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, Е. В. Черненко. – К. : Наук. думка, 1986; *Археология СССР.* Античные города-государства Северного Причерноморья / Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. – М. : Наука, 1984; *Історія держави і права України* : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001; *Україна: Хронологія розвитку.* – Т. 1. – К. : КВЦ, 2007; *Свенцицкая И. С.* Македония, Греция и Северное Причерноморье в период эллинизма // История древнего мира. – Кн. 2. Расцвет древних обществ / И. С. Свенцицкая. – М. : Наука, 1989.

Голубчик Г.Д.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (30.01.1834, с. Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії, за іншими даними – 1830 р., м. Чорнобилі – 21.03.1908, м. Київ), видатний український історик, археолог, етнограф, громадський діяч другої половини XIX ст.

А. здобув добру освіту, закінчивши Другу одеську гімназію, медичний та історико-філологічний факультети Київського університету Святого Володимира. Майже рік працював лікарем у Чорнобилі й Бердичеві, а з 1860 р. – у Першій київській гімназії. З 1863 по 1880 рр. працює в канцелярії Київського генерал-губернатора, де розбирає і видає давні міські акти. Проте основна професійна діяльність А. пройшла в Київському університеті, де він працював доцентом і професором кафедри російської історії, деканом

історико-філологічного факультету, отримавши вчений ступінь магістра, доктора історичних наук, члена-кореспондента Російської Академії наук (1902 р.).

Духовне формування майбутнього видатного історика відбувалося під впливом ідей кирило-мефодіївців і не без романтичного ставлення до української старовини. І змоду, і в зрілому віці А. стояв на ліберально-демократичних, культосвітніх позиціях. Однак починаючи з другої половини 50-х рр. XIX ст. його настрої швидко радикалізувалися під впливом “колективної провини” свого стану за гноблення народу, під яким розумілося насамперед селянство. Як у вихідці із правобережної шляхти, це накладалося і на проблему національної ідентичності, пов’язану з усвідомленням свого “українства” всупереч ополяченим предкам, що “зрадили” свій народ.

У такій ідейній атмосфері серед київського університетського студентства виникає рух, що дістає від опонентів зневажливу назву “хлопоманство” (від польського “хлоп” – селянин), до якого особливо негативно ставилися поляки, прагнучи залучити до загальнопольського руху на свій бік полонізовану українську шляхту. Проте В. Антонович стає ідеологом і чільником українського громадівського руху, організовує і керує гуртком польських українофілів (“хлопоманів”), перейшовши ще в 1861 р. у православ’я. А. та його товариші по гуртку, пішовши на відкритий конфлікт із друзями-поляками, проголосили себе українцями і визначили за мету працю на благо простого народу, заснувавши культурно-просвітницьке товариство – “Київську громаду”.

А. – автор понад 300 праць. Серед основних його робіт – 8-ти томне видання “Архива Юго-Западной России” (понад 2200 документів). Вступні статті до цих томів: “О происхождении казачества” (1863); “Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам 1679-1716 гг.” (1868); “О гайдамачестве” (1876); “О мнимом крестьянском восстании на Волыни в 1789 г.” (1902); “О крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770-1799 гг.” (1870); “О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России” (1867); “О городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг.” (1870); “Об унии и состоянии православной церкви с половины XVII до конца XVIII ст.” (1871).

Інші головні праці А.: “Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда” (1877-1878); “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1882); “Уманский сотник Иван Гонга” (1882); “Монографии по истории Западной и Юго-Западной России” (1885); “Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” (1874); “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России” (1888); “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” (1890-1896); “Дневник Станислава Освенцима” (1643-1651) та ін.

А. також належать історичні примітки до видання М. Драгоманова “Исторические песни малорусского народа”.

Найважливіші праці А. з археології: “Раскопки в земле древлян” (1893); “Археологическая карта Киевской губернии” (1895); “Археологическая карта Волынской губернии” (1902); “Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира” (1896).

На чолі історичного процесу А. бачив народ. Історіософську “схему” української історії обґрунтував на антропології і відокремленні слов’ян з інших рас, а українців – з-поміж росіян та поляків. Мріяв про Україну в складі не російської, а південно-західної слов’янської федерації.

А. був дуже відомою, але скромною людиною свого часу в середовищі національних діячів, але це була загадкова, оповита різними легендами, міфами і переказами постать, душа якої залишилася закритою навіть для близьких людей.

Літ.: *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя і наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага : [б. в.], 1942; *Короткій В.* Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 кн. / В. Короткій, В. Ульяновський. – К. : [б. в.], 1997; *Ткаченко М. О.* Бібліографія праць В. Б. Антоновича та праць про нього / М. О. Ткаченко // Антонович В. Б. Твори. – Т. 1. – К. : [б. в.], 1932; *Тодійчук О.* Бібліографія праць В. Б. Антоновича / О. Тодійчук // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори В. Б. Антоновича. – К. : [б. в.], 1995; *Ульяновський В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. Бібліографічна праця / В. Ульяновський, В. Короткій. – К. : [б. в.], 1997. *Бадах Ю. Г.*

АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (1654-1734) – військовий та державний діяч, геть-

ман лівобережної України (1727-1734). Походив з відомого козацького роду. У 1682 р. обраний миргородським полковником, у

1687 р. звільнений з посади гетьманом І.Мазепою як прибічник І.Самойловича. У 1693 р. знову обраний на полковний уряд (до 1727 р.). Відзначився під час Азовських походів, у 1696 р. разом із гадяцьким полковником М.Боруховичем розбив на р. Ворскла війська

кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Брав активну участь у Північній війні 1700-1721 рр. 28 жовтня 1708 р. разом з І.Мазепою перейшов на бік шведського короля Карла XII, проте невдовзі залишив шведський табір і прибув до військ Петра І. За А. було залишено уряд миргородського полковника та всі його маєтки. Воював проти шведських військ до переможного завершення війни. Брав участь у Прутському (1711 р.) та Перському (1722 р.) походах як наказний гетьман українського війська. Був одним із найавторитетніших полковників за гетьмана І.Скоропадського, після його смерті разом із чернігівським полковником П.Полуботком активно боронив автономні права України та домагався ліквідації створеної Петром І Малоросійської колегії (1722 р.). За правління Малоросійської колегії (1722-1727 рр.) обстоював автономні права Гетьманщини; перебуваючи влітку 1723 р. у військовому таборі на р. Коломак, організував подання цареві колективної чолобитної на захист козацьких прав і вольностей. На початку 1724 р. за участь в опозиційному русі був заарештований і відправлений в ув'язнення до Петербурга. Звільнений на початку 1725 р., протягом року перебував у столиці під наглядом.

1 жовтня 1727 р. обраний гетьманом Лівобережної України. У своїй діяльності змушений керуватися "Решительними пунктами" Петра II (1728 р.), що значно обмежували автономний статус Гетьманщини; правив під наглядом царського міністра.

Ставши гетьманом, багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, повністю

оновив корпус генеральної і полкової старшини. Було відновлено право гетьмана призначати Генеральну військову канцелярію та полковників.

Реформував судову систему на Лівобережній Україні та розпочав процес кодифікації українського законодавства. Інструкцією гетьмана від 13 липня 1730 р., розісланою для керування в усіх полках, було встановлено чітку систему судочинства, яка досягалася завдяки ступеневій системі апеляції, регламентації складу полкових, сотенних і сільських судів і визначенням їх компетенції та зобов'язанню сотенних, городових і магістратських урядовців документально оформляти процес переходу нерухомого майна, видавати купчі на продаж ґрунтів.

Багато було ним зроблено для ліквідації зловживань при користуванні державним земельним фондом (т. зв. ранговими маєтностями). Вживав дієвих заходів зі створення бюджету Гетьманщини, активно сприяв розвитку зовнішньої торгівлі України. Господар, купець-експортер і промисловець, обстоював інтереси українських купців і української торгівлі, проводив боротьбу з дискримінаційною торговельною системою, яку запровадив в Україні Петро І (поставив питання про скасування обмежень на вивіз українських товарів за кордон, сприяв налагодженню взаємовигідних торговельних зв'язків з Кримом тощо). Провів реорганізацію фінансової системи України, вперше встановивши точний бюджет державних видатків, які становили 144 тисячі карбованців.

Опікувався освітою та культурою, виявив дипломатичні здібності в ході переговорів між запорожцями-емігрантами, які в 1712-1728 рр. мали свою Січ на турецькій території в Олешках, та царським урядом про повернення козаків на батьківщину. Ці переговори у м. Лубни (1733-1734 рр.) закінчилися поверненням запорізьких козаків під гетьманську владу. Також Київ з-під влади генерал-губернатора було переведено під юрисдикцію гетьмана.

Незважаючи на спротив починанням А. з боку колоніальної імперської бюрократії, саме він як державний діяч наприкінці 20-х рр. XVIII ст. зумів відновити діяльність інститутів Гетьманства, здійснити управлінські та соціально-економічні реформи, які значно упорядкували державне управління Гетьман-

щини. На той час це мало велике значення, оскільки затримувало наступ російського централізму і повну інтеграцію Гетьманщини в структуру Російської імперії.

Літ.: *Решет О. П.* Усі гетьмани України / О. П. Решет, І. А. Коляда. – Х. : Фоліо, 2007; *Котляр М.* Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1993; *Малий словник історії України* / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода. – К. : Либідь, 1997; *Видатні постаті в історії України IX-XIX ст.: Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети* / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінцев та ін. – К. : Вища шк., 2002; *100 найвідоміших українців.* – К. : Автograf, 2005.

Козюра І.В.

АРИСТОТЕЛЬ (384, Стагіра – 322 р. до н. е., півострів Халкідіка в Македонії) – давньогрецький філософ і вчений. Учень Платона, з 343 р. до н. е. – вихователь Олександра Македонського, заснував у 335 р. до н. е. Лікей (Ліцей, або перипатетичну школу). Творець формальної логіки. Він написав праці з багатьох предметів, у тому числі з фізики, метафізики, поезії, театру, музики, логіки, риторики, політики, урядування, етики, біології та зоології. **А.** (спільно із Сократом і Платоном) – одна з найважливіших фігур формування Західної філософії. У праці “Політика” виклав основні проблеми суспільного й державного життя, розглядав людину як “політичну істоту”, яка прагне до державного об’єднання, розробив учення про державу, визнаючи монархію, аристократію і політію як правильні, а тиранію, олігархію і демократію – як неправильні форми державного правління. Найкращою формою держави **А.** вважав політію – синтез кращих рис олігархії і демократії, що спирається на середній клас. За **А.**, все це суспільне життя людей відбувається в межах держави, яка являє собою вид спілкування. Головними напрямками спілкування є: спілкування в рамках сім’ї; в контексті ведення суспільних справ; для обміну благами. Якщо хтось живе за межами держави, того зараховують до категорії людей із несформованою мораллю.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

Михненко А.М.

АФАНАСЬЄВ ВІКТОР ГРИГОРОВИЧ

(1922-1994) – відомий радянський філософ, фахівець у сфері соціальної філософії, філософських проблем кібернетики та управління; доктор філософських наук (1964), професор, академік РАН (1991), академік АН СРСР (1981). Закінчив заочно Читинський педагогічний інститут (1950). Із 1953 р. викладав філософію та науковий комунізм у Челябінському педагогічному інституті, в Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1968-1974 рр. – заступник головного редактора газети “Правда”, в 1974-1976 рр. – головний редактор журналу “Комуніст”, з 1976 р. головний редактор газети “Правда”. Член ЦК КПРС з 1976 р. Депутат Верховної Ради СРСР з 1979 р.

А. зробив значний внесок у розробку системного підходу у вивченні соціальних явищ, дослідження проблем наукового управління та інформатизації, проблем цілісності живого. Є автором понад 500 робіт, у тому числі 20 книжок, його роботи перекладені на 60 мов світу. Як журналіст надрукував більше 100 статей, інтерв’ю, виступів у 30 країнах світу. У трудах **А.** оригінально та лідерськи розроблялися чотири основних наукових напрямки: 1) проблема цілісності живого (“Проблемы целостности в философии и биологии” (1964), “Мир живого: системность, эволюция и управление” (1986), усього надруковано з цього напрямку понад 60 брошур і статей; 2) системний підхід у вивченні суспільних явищ (“Системность и общество” (1980), “Общество: системность, познание и управление” (1981) та ін.); 3) наукове управління суспільством; програмно-цільове планування і управління соціальними системами (“Научное управление обществом” (1968, 1973), “Человек в управлении обществом” (1977), “Научно-техническая революция, управление, образование” (1972) та ін.); 4) інформатизація (“Социальная информация и управление обществом” (1975) є одною із перших книжок у світі із соціальної інформатики). В останні роки життя активно займався проблемами управління наукою, наукознавством, політикою у сфері науки.

Наукові праці А. присвячені загальнотеоретичним та фундаментальним проблемам життєдіяльності всіх рівнів організації живого – від біологічних форм до суспільства, в яких його цікавила проблема управління. Його підручник “Основы философских знаний” витримав 24 видання, у 1983 р. нагороджений Державною премією СРСР, у 1991 р. був виданий у США. Він усупереч змінам ідеологічних та соціально-політичних парадигм зберігає свою наукову цінність, є прикладом високої методологічної та педагогічної культури.

Літ.: *Афанасьев В. Г.* Проблема целостности в философии и биологии / В. Г. Афанасьев. – М. :

Мысль, 1976; *Афанасьев В. Г.* Научное управление обществом (Опыт системных исследований) / В. Г. Афанасьев. – М. : [б. и.], 1968, 1973; *Афанасьев В. Г.* Человек в управлении обществом / В. Г. Афанасьев. – М. [б. и.], 1977; *Афанасьев В. Г.* Основы философских знаний / В. Г. Афанасьев. – М. : [б. и.], 1978; *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980; *Афанасьев В. Г.* Общество: системность, познание, управление / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981; *Теория управления: социально-технологический подход : энцикл. словарь* / под ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева ; Акад. наук социал. технологий и местного самоуправления. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Муницип. мир, 2004.

Сурмін Ю.П., Ралдугін Є.О.

Б

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ – одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за владу і справляють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають вагому соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем. Згідно з принципом **Б.** держава визнає і гарантує право громадян об'єднуватися відповідно до своїх політичних поглядів у політичні партії, яким забезпечується свобода діяльності та рівні можливості змагатися за владу на виборах. Кількість, система та структура партій у кожній країні зумовлені багатьма чинниками: політичною і соціальною структурованістю суспільства, законодавством, передусім виборчим, політичними традиціями та політичною культурою тощо. **Б.** відображає соціальну неоднорідність суспільства, розбіжність політичних традицій та ідеологій різних соціальних груп. **Б.** протистоїть як відсутності партій (у разі введення державною владою заборони на створення партій), так і однопартійній системі (коли єдина партія, по суті, підміняє собою державу). **Б.** в Україні почала формуватися на зламі ХХ-ХХІ ст., як у тій частині України, що входила до Російської імперії, так і в Галичині, що входила до Австро-Угорщини. У проголошеній 25 січня 1918 р. незалежній Українській Народній республіці передбачалося проведення виборів до Українських Установчих зборів за партійними списками, але агресія більшовицької Росії стала на заваді цьому. Після утвердження радянської влади в Україні система **Б.** була зруйнована. У Радянському Союзі існувала єдина партія – Комуністична партія Радянського Союзу, керівна роль якої була записана у ст. 6 Конституції СРСР. Комуністична партія Украї-

ни, по суті, була підрозділом КПРС і не проводила самостійної політики. Водночас у 20-30 рр. ХХ ст. у Галичині, Буковині і Закарпатті діяло майже 100 партій, які теж були знищені після входження цих територій до Радянського Союзу. Відродження **Б.** в Україні почалося на рубежі 80-90 рр., у період “перебудови”. З відміною 6-ї статті Конституції почали організовуватися різні політичні партії, передусім з громадських рухів. В Україні перші партії виникли з Народного Руху України, коли країна була ще в статусі республіки СРСР. На 1 січня 1991 р. нараховувалося вже 15 партій. Після здобуття незалежності процес виникнення нових партій відбувався надзвичайно бурхливо. Деякі з них мали чітку ідеологічну платформу, деякі створювалися навколо відомих політичних лідерів, деякі не мали ні того, ні іншого. Поряд із кількома сильними партіями, які мали розгалужені структури, доволі значне членство, відомих політичних діячів, більшість партій являла собою групу людей, згуртовану навколо певної політичної фігури (народ прозвав такі партії “диванними”). Зараз у Міністерстві юстиції зареєстровано понад 100 політичних партій, абсолютна більшість яких не відома широкому загалу. Втім, процес стрімкого створення партій загалом характерний для молодих демократій. Значний поштовх розвитку справжньої **Б.** в Україні надало нове виборче законодавство, перехід у 1998 р. на вибори до Верховної Ради України наполовину за пропорційною системою, а з 2006 р. – повністю на пропорційну систему. Причому відповідно до ухвалені політичної реформи на пропорційній системі обиралися і органи місцевої влади. Партії стали вирішальною ланкою політичної системи, оскільки саме вони формують коаліцію більшості у Верховній Раді України, яка обирає уряд і відповідає за результати його діяльності. Особливості різноманітних багатопартійних систем вивчаються переважно

в межах політичних наук. Серед найбільш відомих дослідників слід назвати французького соціолога М.Дюверже, американських політологів Дж.Сартрі, А.Липхарія та інших соціологів з проблематики **Б.**, які досліджують політичну структуру суспільства, що становить об'єктивне підґрунтя **Б.**, електоральну підтримку партій, ставлення населення до **Б.** тощо.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Основи демократії* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. Антоніни Колодій. – К. : АйБі, 2002; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Іванова Н. Ю.* Політологія у визначеннях, схемах, таблицях : навч. посіб. / Н. Ю. Іванова, Л. О. Кремень. – К. : КНЕУ, 2003.

Михненко А.М., Месюк М.П.

БАЛУДЯНСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1769-1847) – видатний учений-економіст, юрист, фахівець у галузі державного права та управління, педагог, публіцист, державний діяч, теоретик національної економіки, автор проектів реформування російського законодавства, судового устрою та вищої школи, укладач 15-ти томів Зведення законів Російської імперії.

укладач 15-ти томів Зведення законів Російської імперії.

Народився 26 вересня 1769 р. на Закарпатті, в с. Ольшава в родині греко-католицького священника. Після закінчення гімназії навчався на філософському факультеті Королівської академії правознавства в Кошице (Угорщина). Юридичну освіту завершив на юридичному факультеті Віденського університету. Виявив надзвичайні здібності й знання, завдяки чому одразу після закінчення університету (1789) був запрошений на посаду професора до Академії в Гросс-Вардейні. У 1797 р. отримав ступінь доктора права, захистивши дисертацію “Про зерносховища (за-

сіки, склади, магазини)” латинською мовою. Протягом 1796-1803 рр. викладав політичну економію та державне право у Пештському університеті, очолював кафедру політичних наук. У 1803 р. був запрошений царським урядом до Петербурга на посаду професора по кафедрі політичної економії в учительській гімназії, а після її реорганізації (1816) – до Педагогічного інституту, де викладав політичну економію та фінанси, очолював кафедру й був деканом філософсько-юридичного факультету. Протягом 1806-1808 рр. опублікував у “Статистичному журналі” низку статей з політичної економії, підготував багатотомну працю політико-економічного характеру.

У 1809 р. очолив 4-те відділення Комісії зі складання “Свода законів” Російської імперії, готував усі найважливіші документи з політичних, фінансових та аграрних питань, що впливали на законодавчі заходи Олександра I. Із заснуванням Петербурзького університету (1819) став його першим ректором, очолював кафедру юридичних і політичних наук, був обраний деканом філософсько-юридичного факультету. Одночасно працював референтом з політичної економії, фінансового й публічного права у Комісії з укладення Зведення законів, а також у міністерстві фінансів Російської імперії. У 1826 р. був призначений начальником II-го відділення новоствореної імператорської канцелярії. За успішне здійснення кодифікації законів (під керівництвом **Б.** було укладено 15 томів) отримав титул дворянина, почесне звання статс-секретаря та золоту медаль із цифрою “XV”. У 1839 р. **Б.** був призначений сенатором. Помер 3 квітня 1847 р. у Санкт-Петербурзі.

Науковий доробок **Б.** надзвичайно великий і містить теоретико-практичні розробки, спеціальні доповіді, службові записки, публіцистичні замітки (деякі з яких написані латинською, французькою, старослов'янською мовами) й солідні багатотомні наукові праці, що подавалися до офіційних установ з метою консультації. На жаль, праці видатного українця до цього часу не опубліковані й зберігаються в різних архівах. Теоретична спадщина **Б.** охоплює широкий спектр питань державного управління, у т. ч. розробки господарсько-правових проблем розвитку країни, зокрема в галузі кредиту, грошового обігу, фінансів, судового устрою, сільського господарства тощо.

Б. уперше у вітчизняній економічній літературі здійснив *класифікацію теоретичних систем* економічного знання й господарської політики. Конспекти лекцій і публікації вченого, що мають загальну назву “Виклад різних господарських систем”, містять характеристику економічного вчення меркантилістів, фізіократів та А.Сміта. Як критерій виокремлення різних теоретичних систем **Б.** використовував трактування їх авторами суті та джерел національного багатства. В його працях було закладено основи російської політико-економічної *термінології*. Ґрунтовні розвідки в галузі історії політичної економії та фінансів, що пізніше отримали назву “Економічна система М.Балудянського”, були опубліковані в “Статистическом журнале” (1806–1808) й отримали високу оцінку сучасників. За словами професора Харківського університету А.М.Фатеєва, **Б.** відкрив шлях *теоретичної розробки питань управління та законодавства*. Зокрема, досліджуючи та порівнюючи різні економічні системи, учений дійшов висновку, що передумовою ефективного функціонування господарства є соціально-політичні та юридичні інститути.

Як лектор і педагог **Б.** здебільшого дотримувався методології класичної школи. Його навчальний курс, за відгукami сучасників, будувався як вчення про державне господарство та економічну політику. На основі проведеного дослідження теоретичних систем і практики господарювання **Б.** визначив правосуддя, сприяння та свободу промисловості разом із просвітою громадян і поширенням торгівлі “єдино дієвими засобами збагачення нації”. Залишаючись послідовним прихильником економічного лібералізму, **Б.** наголошував, що держава не може бути ні добрим господарем, ні добрим фабрикантом, але урядові належить “установити природний порядок у суспільстві”. На думку вченого, головною галуззю господарства має залишатись землеробство, а розвиток мануфактури повинен відбуватися не за рахунок протекціонізму уряду, а на основі вільного нагромадження капіталів.

Б. вдало поєднував академічну та державну діяльність. Архівні матеріали та дослідження XIX-XX ст. свідчать про його вирішальну роль у розробці плану реформування фінансів, що відомий як “План фінансів на 1810 р.” М.Сперанського, програми реорганізації фінансів (1812-1816), реформи державних селян П.Кисельова (1838-1841), грошової реформи Є.Канкріна (1839-1843). **Б.** виступив з обґрунтуванням ідей модернізації державного управління та фінансів. Його програма була побудована на раціональних засадах, частково навіяних успішною практикою розвитку державного господарства, яку вчений ґрунтовно вивчав під час наукових студій за кордоном і викладацької діяльності в європейських університетах. Зокрема, план реформування фінансів передбачав упорядкування бюджетної справи з метою усунення суб’єктивізму під час розробки державних кошторисів і безконтрольності в їх виконанні. Водночас пропонувалося перебудувати оподаткування, ліквідувавши систему винних відкупів, скоротити непродуктивні витрати уряду, привести видаткову частину бюджету у відповідність із доходами та податними можливостями країни. Безумовно, прогресивним положенням “Плану фінансів” було обґрунтування необхідності “відповідності доходів і витрат”, тобто бюджетної рівноваги. Під час розробки програми реформування фінансів наголошувалося на необхідності запровадження та дотримання бюджетної та касової єдності. Важливим напрямом оздоровлення грошово-фінансової системи було погашення величезних державних боргів. Зокрема, згідно з “Планом фінансів” передбачалося припинення емісії та поступовий викуп асигнацій казною за рахунок продажу державного майна. З точки зору становлення бюджетного права важливим кроком було надання державному розпису після його затвердження статусу “фінансового закону всіх доходів і видатків майбутнього року”. Тим самим характер кошторису змінювався з рекомендаційного, дорадчого на обов’язковий для виконання. Запропоновані реформи викликали опір консервативної частини суспільства, яка не сприймала ліберальних перетворень навіть у такому поміркованому вигляді. Водночас призначення **Б.** у 1817 р. директором Комісії з ліквідації боргів свідчить про наміри царя реалізувати план реорганізації державних фінансів і підтверджує провідну роль ученого-реформатора в розробці цього плану.

На державних посадах **Б.** відстоював думку про те, що зростання податків та численні повинності селян перешкоджають розвит-

кові землеробства. Виступав з критикою подушної податі як несправедливої, відстоював необхідність скасування натуральних повинностей як таких, що знесилюють селянське господарство. Наполягав на необхідності звільнення селян від непрямого оподаткування предметів споживання, обґрунтував положення про негативний вплив кріпосницької залежності селян на нагромадження капіталу. Працюючи в комісії з кодифікації законів, учений-реформатор розробив “обширну меморію” про звільнення селян від кріпосницької залежності й запровадження системи оренди землі.

Б. – учений європейського масштабу: його теоретичний курс політичної економії й фінансового права відіграв значну роль у розвитку економічної теорії, фінансової науки та юриспруденції, вихованні плеяди талановитих учених. Як державний діяч і реформатор, **Б.** творчо застосовував здобутки науки для справи модернізації господарства та законодавчого забезпечення економічного розвитку країни, особливо в галузі фінансів та державного управління.

Літ.: Голубка С. “Економічна система” М. А. Балудянского / С. Голубка. – Львів : Світ, 1998; Злупко С. “Економічна система” Михайла Балудянского / Степан Злупко // Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів : Євросвіт, 2004; Фатеев А. Н. Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянского в России / А. Н. Фатеев. – Ужгород : Типография “Школьной помощи”, 1931.

Небрам В.В.

БАНДЕРА СТЕПАН АНДРІЙОВИЧ (01.01.1909, с. Старий Угринів, Калуський повіт, Станіславщина (сучасна Івано-Франківська обл.) – 15.10.1959,

Мюнхен) – політичний діяч, ідеолог й організатор українського національного руху, керівник Революційного Проводу ОУН (ОУНр), голова Проводу Закордонних Частин ОУН (ЗЧ ОУН).

Народився в родині греко-католицького священника

Андрія Бандери та Мирослави з роду Глодзінських. У 1919-1927 рр. навчався в Стрийській українській гімназії. Брав активну участь у пластовому русі Галичини, був членом товариств “Просвіта”, “Луг”, “Осно-

ва”, “Сокіл”, “Сільський господар”. Підлітком відчув на собі прояви політики полонізації, яку польський уряд розпочав на початку 1920-х рр. проти українського населення Західної України. Після закінчення гімназії вступив до Львівської політехніки на агрономічний факультет. Студентом долучився до діяльності підпільної Української військової організації (УВО), створеної 1920 р. провідним діячем національно-визвольних змагань 1917-1921-х рр. С.Коновальцем. Як член УВО займався поширенням націоналістичної літератури, вів підпільну діяльність у довколишніх селах, пропагуючи націоналістичні ідеї. У 1928 р. був заарештований польською поліцією за організацію в Калуші маніфестації й поширення листівок з нагоди 10-ї річниці ЗУНР.

Після утворення (1929) Організації Українських Націоналістів (ОУН), головним завданням якої була боротьба за відновлення української самостійної держави, став одним із найактивніших її членів. Відповідав за організаційний стан ОУН у Калуському повіті та роботу студентських осередків. У 1931 р. призначений референтом пропаганди Крайової організації ОУН на західно-українських землях. Ініціатор проведення Шкільної акції, метою якої було повернення української мови в польські школи. На Берлінській конференції українських націоналістів у червні 1933 р. призначений за поданням С.Коновальця Крайовим провідником ОУН у Західній Україні. За його керівництва важливим аспектом діяльності ОУН стали антирадянські агітаційно-пропагандистські та бойові акції. Одна з них – замах на працівника радянського консульства у Львові О.Майлова (1933). Був також організатором терористичних актів, спрямованих проти шовіністичної політики польської влади. Найбільш резонансною справою тих часів стало підготовлене ним вбивство (15.06.1934) міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Наслідком цього стали Варшавський (18.10.1935 – 13.01.1936) і Львівський (25.05. – 26.06.1936) судові процеси над членами ОУН. Був засуджений до смертної кари, згодом замінені на довічне ув’язнення. Просидів у польських в’язницях в умовах суворої ізоляції більше 5 років. Спочатку – у в’язниці “Свенти Кшиж” (“Святий Хрест”) біля Кельц, потім – у Вронках біля Познані, напередодні Другої світо-

вої війни – в Бересті (сучасне білоруське м. Брест). З початком війни разом з іншими в'язнями-українцями вирвався на волю й прибув до Львова, згодом – до Кракова – центру української політичної еміграції на території Польщі.

Не знайшовши порозуміння з тогочасним проводом ОУН на чолі з А.Мельником (ПУН), започаткував 10 лютого 1940 р. створення Революційного Проводу ОУН, до складу якого увійшли провідні крайові члени ОУН: Р.Шухевич, Я.Стецько, М.Лебедь, С.Ленкавський, І.Габрусевич та ін. Офіційно затверджений головою Проводу на Другому Надзвичайному Великому зборі ОУН(р) в квітні 1941 р. у Кракові. Організатор похідних груп ОУН(р), сформованих з метою утвердження української влади в містах і селах, залишених радянською адміністрацією. Ініціював скликання у Львові Національних зборів, які 30 червня 1941 р. проголосили Акт відновлення Української держави й створення Українського державного правління на чолі з Я.Стецьком. За відмову скасувати рішення Зборів був заарештований гестапо (5.07.1941) й відправлений до Берліна, згодом ув'язнений у концтаборі Заксенхаузен. У числі інших українських політичних в'язнів Заксенхаузена був звільнений наприкінці 1944 р. завдяки клопотанню гетьмана П.Скоропадського. Відкинув пропозицію нацистів очолити протимецький Український національний комітет. Перейшов на нелегальне становище, проживав під прізвиськом "Попель". Двоє його братів – Олександр і Василь – загинули в концтаборі Освенцім (1942).

У лютому 1945 р. на Крайовій нараді Проводу ОУН(р) обраний до Бюро Проводу разом з Р.Шухевичем та Я.Стецьком. Після мюнхенської конференції (1946) очолив Закардонні частини ОУН (ЗЧ ОУН). Першочерговим завданням вважав організацію допомоги національно-визвольній боротьбі в Україні, розбудову і розширення наявної за кордоном мережі ОУН, урегулювання відносин з іншими еміграційними українськими політичними партіями, вироблення нової концепції зовнішньої політики. Був категорично проти повної орієнтації націоналістичного руху на будь-які держави, виступав за опертя на власні сили та відстоювання власних інтересів. З метою налагодження контактів та діяльності структур україн-

ського визвольного руху здійснив ряд поїздок до Англії, Канади, Італії, Голландії, Франції, Іспанії. В еміграції написав низку праць, в яких ґрунтовно розробив теоретичні засади українського націоналізму, проаналізував політичну ситуацію в СРСР, визначив шляхи подальшої національно-визвольної боротьби. Окремі статті увійшли до збірника "Перспективи української революції".

У квітні 1948 р. через конфлікт з опозицією (Л.Ребет, З.Матла, М.Лебедь), який виник усередині ОУН(р), передав керівництво ЗЧ ОУН(р) М.Лебедеві, але в липні того самого року повернувся на цю посаду. У грудні 1950 р. передав повноваження керівника ЗЧ ОУН(р) С.Ленкавському, а той у квітні 1951 р. – Я.Стецькові. З метою уникнення подальшого розколу визвольного руху 22 серпня 1952 р. заявив про відставку з посади голови Проводу ОУН(р). Однак конференції (1953) й (1955) відставку не прийняли. Після розриву з опозицією на 5-й Конференції ЗЧ ОУН(р) у 1955 р. знову обраний Провідником ОУН(р). На цій посаді залишався до своєї загибелі.

За його керівництва мережа ЗЧ ОУН охопила всі західноєвропейські країни, а також США, Канаду, Аргентину. Організація мала свої видавництва в кожній країні поселення українців, видавала свої газети й часописи. У 1954 р. за його сприяння було зареєстровано нове видання ЗЧ ОУН – "Шлях перемоги".

15 жовтня 1959 р. став жертвою політичного вбивства, здійсненого радянськими спецслужбами. Був убитий агентом КДБ Б.Сташинським у під'їзді свого мюнхенського будинку по вул. Крайтмаєрштрассе сімома пострілами в обличчя із спеціального пістолета-шприца, зарядженого ампулами з синильною кислотою. Похований на мюнхенському цвинтарі Вальдфрідгоф.

В історію України увійшов як визначний лідер національно-визвольного руху ХХ ст. й водночас як одна з найконтroversійніших постатей.

Літ.: Бандера С. Мої життєписні дані / С. Бандера // Перспективи Української революції. – К. : [б. в.], 1999; Арсенич П. Степан Бандера та його родина / П. Арсенич, Г. Бурнашов, Б. Яневич. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2008; Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920-1939 рр. / П. Мірчук. – К. : [б. в.], 2007; Кричевський Р. ОУН в Україні. ОУН і ЗЧ ОУН / Р. Кричевський. – Нью-Йорк-Торонто : [б. в.], 1962; Постанови II Великого Збору ОУН. –

[Б. м. : б. в.], 1941; *Мірчук П.* Степан Бандера символ революційної безкомпромісовости / П. Мірчук. – Нью-Йорк-Торонто : [б. в.], 1961.

Ралдугіна Т.П.

БЕЗБОРОДЬКО ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1747-1799) – український старшина, визначний державний діяч Російської

імперії другої половини XVIII ст. За походженням українець, син генерального писаря Андрія Безбородька, народився 25 березня 1743 р. у Глухові. Отримав добру освіту. Навчався спочатку у Глухові, згодом – у Києво-Могилян-

ській академії (1755–1765).

Б. розпочав кар'єру в Гетьманській Україні, отримав ранг бунчукового товариша (1765), служив у канцелярії Малоросійського генерал-губернатора гр. П.Румянцева. Згодом став членом Генерального суду (1767). Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. командував ніжинським полком, потім відділом козаків з миргородського, лубенського та компанійського полків, отримав ранг армійського полковника і чин київського полковника (1774).

У 1775 р. направлений П.Румянцевим у Санкт-Петербург з рапортом про російсько-турецьку війну. Став особистим секретарем імп. Катерини II, особливо довіреною особою імператриці. Мав феноменальну пам'ять, гострий розум, літературні здібності, вирізнявся м'якістю вдачі, обережністю, непомітністю і водночас активністю й дієвістю. У 70-90-х рр. XVIII ст. посідав вищі посади в імперії. Член Колегії закордонних справ, граф, генерал-майор, удостоєний звання "повноважний для всіх неоголошених" на знак особливого монаршого благовоління (1780), член Російської АН (1783).

Відомий російський дипломат, вивчив французьку, німецьку та італійську мови, міг читати оригінальні тексти іноземних авторів. Проводив послідовну політику Російської імперії у відносинах зі Швецією, Пруссією, Туреччиною, Кримом. Безпосередньо розробляв проект Катерини II "Про збройний

морський нейтралітет", займався правами морської торгівлі між "нейтральними" народами, вів мирні переговори між Росією й Туреччиною 1774 р. Ініціатор і провідник ідеї приєднання Південної України та Криму до Російської імперії, а також другого і третього поділів Речі Посполитої. Автор кількох записок про зовнішню політику імперії: про причини розриву з Туреччиною, війну зі Швецією, політику Росії в Європі тощо.

Яскравий представник російських консервативних кіл, асиміляторів українського походження, послідовний прибічник імперської системи, розглядав Російську імперію як власну країну, виправдовував ліквідацію Гетьманщини. В обширному меморандумі "Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятого века и почти непрерывно чрез восемьсот лет продолжавшихся" (1776) **Б.** розглядав український народ та його історію із загальноросійського погляду, а відтак трактував імперську інтеграцію як органічну частину процесу возз'єднання. Всіляко сприяв інкорпорації українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії, не пов'язуючи жодних історичних перспектив з Україною. Об'єднання українських земель під скіпетром Романових вважав таким, що повністю відповідає інтересам українців. Розглядав імперську службу як важливий засіб отримання імперських рангів, нагород та особистого збагачення. Великий землевласник-магнат України, Білорусі, Воронежської та Орловської губерній.

Не втрачав контакти із земляками-українцями, забезпечував необхідні зв'язки для кар'єрного зростання для вихідців з України – численних претендентів на державні посади. Уже до кінця 70-х рр. XVIII ст. зміг домогтися російських рангів для 20 українських урядовців, роздавав численні нагороди українським друзям, брав активну участь у вирішенні справ української шляхти, сприяв розвитку українського землярства у столиці імперії.

Мав широкі зв'язки в Санкт-Петербурзі, на Лівобережній та Правобережній Україні, згуртував навколо себе здібних і освічених численних товаришів, друзів та однодумців, основу яких склали вихідці з колишньої Гетьманщини. У своїх поглядах та діяльності

знаходив підтримку у гр. П.В.Завадовського, гр. І.В.Гудовича, гр. (згодом кн.) В.П.Кочубея, Д.П.Трошинського, О.С.Судієнка, М.П.Миклашевського, Г.П.Милорадовича, С.М. і Д.І.Шираїв, О.І.Ханенка, Я.М.Марковича та ін.

Б. не ініціював відновлення автономних прав, привілеїв, вольностей та інституцій Гетьманської України. Проте схвалив проєкт В.Капніста щодо поновлення окремого козацького війська під командуванням козацької старшини, яка б обиралася на найнижчому рівні (1788), хоча висловив деякі застереження щодо окремішності козацького війська та виборності старшини. Побював нові Хмельниччини і відродження гетьманства, а тому не погодився з проєктом поновлення козацького війська на Правобережній Україні (1794).

Б. вважав себе патріотом України, любив українську минувшину, листувався із земляками щодо збирання матеріалів з історії Гетьманщини, заохочував їх вивчення. Розмовляв російською, але з українським акцентом, у своїй лексичі та фразеології вживав українські слова. Сприяв підготовці й виданню низки вартісних публікацій Василем Рубаном (1742-1795), зокрема таких, як “Краткие политические и исторические сведения о Малой России с приобщением украинских трактатов, також списка духовних и светских находящихся ныне чинов, числе народа и прочее” (1773), “О привилегиях королевских в бытность Киева под Польшей и о грамотах государских по возвращении его под Россию, данных киевским училищам” (1773), “Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; также землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, людей, известий о почтах и других нужных сведений” (1777), “Землеописание Малой России, изъясляющее города, местечки, число монастырей и церквей, сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось; также дополнение о полтавском полку, известие о почтах и трактах и алфавитная всем званиям роспись, как и дополнительная ведомость о церквях всех тамошних епархий” (1778). Зазначені публікації стали вагомим внеском

Б. у створення джерельної бази для вивчення державного управління Гетьманщини.

Збирав матеріали для праці з історії України, над якою почав працювати у вільний від служби час. Існує версія, яка ґрунтується на деяких непрямих доказах, що він, імовірно, є автором “Історії русів”.

Відомий меценат у галузі мистецтв і літератури, зібрав величезну колекцію картин. Разом із братом І.А.Безбородьком заповів значні кошти (понад 210 тис. крб) на відкриття гімназії вищих наук у Ніжині. Привілейований навчальний заклад, який готував дітей дворян для державної служби, відкрився 1820 р.

Сприяв входженню на російський престол Павла І. За особливі заслуги отримав великі пожалування і нагороди від Павла І: титул таємного радника І класу, нагороду діамантовою зіркою і хрестом, звання сенатора, посаду канцлера, титул найяснішого князя в день коронації імператора (1797), 30 тис. дес. землі і 6 тис. душ кріпаків. У 1797 р. мав доручення у справі поновлення українських судових інституцій, влаштував своїх родичів і близьких друзів на посади в поновленій судовій системі.

У 1797-1799 рр. **Б.** брав участь в антипавлівській конспірації, підтримував зв'язок зі спадкоємцем престолу Олександром, брав участь у таємних зборах, шукав оптимальних форм перебудови держави, написав “Записку для составления законов Российских” (1798). Як послідовник французького просвітителя Ш.Монтеск'є, захищав “істинну монархію”, обмежену фундаментальними законами, пропонував у цілому зберегти феодально-кріпосницьку систему, хоча послабити елементи поміщицького деспотизму, регламентувати селянські повинності, полегшити становище торговельно-промислової верхівки села, здійснити класову законність, перетворити апарат верховного управління, створити законодавче становище представництво тощо.

Восени 1798 р. **Б.** втратив довіру імп. Павла І, на початку 1799 р. його кар'єра опинилася під серйозною загрозою. Від заслання канцлера врятувала смерть. Помер **Б.** у Санкт-Петербурзі 6 квітня 1799 р.

Літ.: *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. : Вид-во “Українознавство”, 1996; *Ковалинський В.* Меценати Киє-

ва / В. Ковалинский. – К. : Кий, 1998; *Когут* З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996; *Мишанич* Я. “Історія русів”: історіографія, проблематика, поетика / Ярослав Мишанич. – К. : Обереги, 1999; *Оглоблин* О. Люди старої України та інші праці / Олександр Оглоблин ; ред. Любомир Р. Винар. – Острогор ; Н.-Й. : УІТ ; Ун-т “Острозька акад.”, 2000; *Сафонов* М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. / М. М. Сафонов. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1988; *Симоненко* Р. Г. Безбородько Олександр Андрійович / Р. Г. Симоненко // Енцикл. іст. України. – Т. 1 (А-В). – К. : Наук. думка, 2003; *Слабошпицький* М. Українські меценати / Михайло Слабошпицький. – К. : Вид-во М. П. Коць ; Вид-во “Ярославів Вал”, 2001; *Эйдельман* Н. Я. Грань веков / Н. Я. Эйдельман. – М. : Мысль, 1986.

Світленко С. І.

БЕКОН ФРЕНСІС (22.01.1561–9.04.1626) – англійський філософ, історик, політичний діяч, основоположник емпіризму, один із перших теоретиків державного управління.

Б. розпочав професійну діяльність як юрист, але пізніше став широковідомим як адвокат, філософ і теоретик наукової революції. Його роботи сформувавши засади індуктивної методології наукового пізнання, яку часто називають методом **Б.** Свій підхід до проблем науки **Б.** виклав у широковідомому трактаті “Новий органон” (1620). Він проголосив метою науки збільшення влади людини над природою. У 1584 р. обраний у парламент. З 1617 р. – лорд-хоронитель печатки, потім – лорд-канцлер; барон Веруламський і віконт Сент-Олбанський. У 1621 р. притягнутий до суду за звинуваченням у хабарництві, засуджений і відсторонений від усіх посад. Був помилуваний королем, але не повернувся на державну службу й останні роки життя присвятив науковій і літературній справі.

Нова методологія науки. Із самого початку своєї діяльності **Б.** висунув доктрину “природної” філософії, що ґрунтується на досвідченому пізнанні. Він запропонував велику програму перебудови інтелектуального світу, піддавши гострій критиці схоластичні концепції попередньої й сучасної йому філософії. Прагнув привести “границі розумового світу” у відповідність із усіма тими величезними досягненнями, які відбувалися в суспільстві XV-XVI ст., коли най-

більший розвиток одержали емпіричні науки. Критерій успіхів наук, за **Б.**, – виключно практичні результати, до яких вони приводять. “Плоди й практичні винаходи суть як би поручителі й свідки істинності філософії”. Знання – сила, але тільки таке знання, що істинно.

Вище завдання всіх наук, за **Б.**, – панування людини над природою й удосконалення людського життя (встановлення Царства людини, *regnum hominis* або *the kingdom of man*). За словами глави “Будинку Соломона” (свого роду дослідницького центру, Академії, ідею якої висунуто **Б.** в утопічному романі “Нова Атлантида”), “метою нашого суспільства є пізнання причин і прихованих сил усіх речей і розширення влади людини над природою, поки все не стане для неї можливим”.

Дослідно-індуктивний метод **Б.** складався в поступовому утворенні нових понять шляхом тлумачення фактів і явищ природи. Тільки за допомогою такого методу, на його думку, можна відкривати нові істини, а не тупцювати на місці.

Наприкінці свого життя **Б.** написав книгу про утопічну державу “Нова Атлантида” (опубліковано посмертно в 1627 р.). У цьому творі він зобразив державу майбутнього, у якій усі продуктивні сили суспільства перетворені за допомогою науки й техніки.

Мистецтво і наука управління державою. Погляди щодо державного управління **Б.** виклав у збірнику невеликих есе “Есе, або наставляння моральні та політичні” (*Essays or Counsels, Civil and Moral*), робота над якими тривала 15 років (1597-1612). “Вони належать до кращих плодів, які божею милістю спромоглося принести моє перо”, – зізнався філософ за рік до смерті.

Перше англійське видання “Есе” вийшло у 1597 р. Воно включало всього 10 есе. Останнє прижиттєве видання побачило світ у 1625 р. і містило вже 52 твори, у т.ч. найцікавіші з погляду історії державного управління есе “Про знать”, “Про високу посаду”, “Про мистецтво панувати”, “Про раду”, “Про щирю велич королівств і республік”, “Про правосуддя” тощо. “Есе” були дуже популярні й неодноразово перевидувалися ще за життя автора. Сам **Б.** брав участь у підготовці трьох англійських, італійського і латинського видань, надрукованих різними лондонськими видавцями.

Головним завданням своєї праці (“предметом, вартим уваги великих і могутніх государів”) **Б.** уважав обґрунтування умов “широї величі королівств і республік і способів досягти такого”. Возвеличити свою державу мудрий государ може єдино за допомогою тих законів, звичаїв і установлень, яким звичайно, ремствує філософ, приділяється занадто мало уваги. Якщо розхитано один із чотирьох стовпів, на яких тримається правління – релігія, правосуддя, рада і скарбниця, – у державі починаються смути і заколоти.

Особливу увагу **Б.** приділяв державній раді та різним дорадчим органам, які монарх може створювати для вирішення тих або інших державних справ (“наймудріші з государів, покладаючись на радника, не повинні почитати це за приниження своєї величі або применшення своєї мудрості”). Він докладно прописував правила організації діяльності подібних рад, зокрема пропонував відродити давню лицарську традицію круглих столів, що дає змогу всім учасникам обговорення висловити власну точку зору (“за довгим столом всі справи вершать деякі, сидячі на передньому його кінці, тоді як при іншій формі стола й ті, що сидять нижче, мають нагоду висловити свою думку”).

Діяльність політичних партій **Б.** вважав необхідною. Проте рекомендував представникам вищої державної влади керуватися не партійними пристрастями, а спільним інтересом (“королям не слід тримати сторону будь-якої однієї партії, тому що всілякі союзи незмінно згубні для монархії; вони накладають зобов’язання, які можуть взяти гору над обов’язками підданого”). Для підготовки засідань державної або іншої ради доцільно залучати сторонніх фахівців, а не представників партій. Подібно Мак’явеллі **Б.** наголошував, що государ, який “отогожнює себе з будь-якою із партій і схиляється до однієї зі сторін ... уподібнює своє правління кораблю, що перекидається від нерівномірного розміщення вантажу”.

Причини смут і заколотів **Б.** бачить у релігійних нововведеннях, податках, зміні законів і звичаїв, порушенні привілеїв, загальному гнобленні, піднесенні людей негідних або чужоземців, безрозсудних домаганнях будь-якої із партій тощо (“словом, усе, що збуджуючи невдоволення, згуртовує народ на спільну справу”). Наскрізною темою, що

поєднує різні за змістом і стилем есе в один цільний твір, є обґрунтування пропозицій щодо запобігання внутрішнім конфліктам у державі й забезпечення її величі за кордоном.

На російську мову “Есе” було вперше перекладено в 70-х рр. XIX ст. П.А.Бібіковим під назвою “Моральні й політичні нариси” (Бакон, Зібрання творів, т. II, Спб, тип. І.І.Глазунова, 1874). Найбільш повний російський переклад з’явився в 1962 р. в академічній серії “Літературні пам’ятники”.

Серед найвизначніших послідовників беконовської традиції у філософії Нового часу слід назвати: в Англії – Т.Гоббса (брав участь у підготовці латинського перекладу “есе, або наставлянь моральних і політичних”), Д.Локка, Дж.Берклі, Д.Юма; у Франції – Е.Кондильяка, К.Гельвеція, П.Гольбаха і Д.Дідро.

Літ.: *Бэкон Ф.* Новая Атлантида / Ф. Бэкон. Сочинения : в 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль (Филос. наследие), 1978. – С. 348-481; 485-518; *Асмус В. Ф.* Лекции по истории логики: Авиценна, Бэкон, Гоббс, Декарт, Паскаль / В. Ф. Асмус ; Б. В. Бирюков (ред. и вступ. ст.). – М. : ЛКИ, 2007. – 235 с. – (Из истории логики XX века); *Михаленко Ю. П.* Ф. Бэкон и его учение / Ю. П. Михаленко ; АН СССР ; Ин-т философии. – М. : Наука, 1975. – 264 с.; *Сапрыкин Д. Л.* Regnum Homini (Имперский проект Френсиса Бэкона) / Д. Л. Сапрыкин ; Рос. акад. наук ; Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М. : Индрик, 2001. – 223 с.; *Francis Bacon / By Perez Zagorin.* – Princeton (N. J.): Princeton univ. press, Corp., 1998. – XVI, 286 с.

Нікітін В.В.

БЕРТАЛАНФІ ЛЮДВІГ ФОН (1901-1972) – австрійський біолог і філософ, який відіграв значну роль у становленні системного підходу, створив варіант загальної теорії систем. Народився в Австрії, з 1949 р. проживав у США і Канаді, помер у Буффало, США. У 30-40 рр. **Б.**, працюючи у Відні, заклав основи концепції організмичного підходу до організованих динамічних систем, що мають властивість еквіфінальності, тобто здатність досягати мети незалежно від порушень на початко-

вих етапах розвитку. Він звів принципи цілісності, організації та ізоморфізму в єдину концепцію. Системи розглядав як комплекси взаємопов'язаних елементів. Спочатку використав ідею відкритих систем для пояснення низки проблем біології і генетики, але потім дійшов висновку, що методологія системного підходу є більш широкою і може бути застосована в різних галузях науки. Так виникла ідея загальної теорії систем. **Б.** доносить чітко сформульовану проблему побудови загальної теорії систем. Для цього необхідно: по-перше, сформулювати загальні принципи і закони поведінки систем незалежно від їх спеціального вигляду, природи складових елементів та суворих законів у нефізичних галузях знання; по-друге, закласти основи для синтезу наукового знання внаслідок виявлення ізоморфізму законів, що стосуються різних сфер діяльності. Наприкінці 40-х **Б.** висунув програму побудови загальної теорії систем, яка передбачала формулювання загальних принципів та законів поведінки систем незалежно від їх виду та природи елементів, що їх складають, широко використовував принципи теорії відкритих систем, які описував формальним апаратом термодинаміки та фізичної хімії. Діяльність **Б.** щодо реалізації цієї програми сприяла пропаганді та поширенню системних ідей і системного підходу в різних галузях наукового знання, що стимулювало наукові дослідження в рамках системної парадигми. Це значною мірою підштовхнуло дослідницьку хвилю науково-технічної революції. Однак ця програма не була реалізованою, оскільки виявилися додаткові теоретико-методологічні труднощі розуміння природи систем та системності. У 1954 р. став ініціатором створення "Товариства дослідників у галузі загальної теорії систем" і редактором щорічника "Загальні системи". Основні роботи **Б.** – "Теоретична біологія (т. 1 – 1931, т. 2 – 1951)", "Біологічна картина світу" (1949), "Роботи, люди, розум" (1967), "Загальна теорія систем. Основи, розвиток, використання" (1968). Внесок **Б.** у науку є дуже значним. Він заклав основи першого на Заході класичного варіанта загальної теорії систем, сформував основні принципи системності, дав найбільш поширене визначення системи, сформував підходи до управління системами. Деякі ідеї **Б.** сприяли розвитку теоретичної

кібернетики, термодинаміки та синергетики. В останні роки життя займався розробкою концепції людини на основі системного та організмичного підходів.

Літ.: *Берталанфі* Людвіг фон. История и статус общей теории систем // Системные исследования : Ежегодник. – М. : [б. и.], 1973; *Блауберг И. В.* Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. [б. и.], 1972; *Современная философия* : словарь и хрестоматия. – Ростов н/Д. : Феникс, 1966; *Современная западная философия* : словарь / сост. : В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М. : Политиздат, 1991; *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. : акад. АН СССР Л. Ф. Ильичев, акад. АН СССР П. Н. Федосеев, д-р филос. наук С. М. Ковалев, д-р филос. наук В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983.

Сурмін Ю.П.

БЖЕЗИНСЬКИЙ ЗБІГНЄВ (англ. Brzezinski, Zbigniew) – американський політолог, один із архітекторів євразійської геополітики США. За офіційною біографією, народився в Варшаві, Польща, в 1928 р. у родині дипломата, консула уряду Пілсудського в Україні Тадеуша Бжезинського. За іншою версією – народився в Харкові, за місцем служби батька і мешкання родини. Його батько, Тадеуш Бжезинський, народився в 1896 р. в Золочеві. Сам **Б.** в одному з інтерв'ю сказав: "Я народився у Польщі, а родина батька походить із Жовкви на Львівщині. Мій батько народився в Перемишлі і я є Почесним громадянином Перемишля. Тому для мене велике значення мало відвідання Львова з приводу присвоєння звання Почесного громадянина міста Львова". **Б.** мешкав у Франції та Німеччині, потому, після призначення батька в 1938 р., переїхав до Канади. Одержав ступінь бакалавра та магістра в Університеті Мак-Гілла (відповідно в 1949 та 1950 р.), згодом – ступінь доктора філософії в Гарвардському Університеті (1953 р.). У 1958 р. одержав громадянство США. З 1966 до 1968 р. був членом Ради Політичного Планування (Policy Planning Council) Державного департаменту США. На час президентської кампанії 1968 р. був головою Спеціальної Комісії Губерта Г.Гемфрі (Hubert H. Humphrey Foreign Policy Task Force).

У 1973-1976 рр. брав участь у заснуванні Тристоронньої комісії разом з Девідом Рокфеллером і став її директором. Тристорон-

ня комісія була групою видатних політичних, бізнесових та академічних діячів зі Сполучених Штатів, Західної Європи та Японії. Метою комісії було зміцнення відносин між цими трьома найрозвинутішими регіонами вільного світу. Членом Тристоронньої комісії був і майбутній президент Джиммі Картер. Коли він проголосив висунування своєї кандидатури на пост президента 1976 р., **Б.**, який критикував зовнішню політику Ніксона-Кіссінджера, став його головним радником з питань зовнішньої політики. Після перемоги 1976 р. Дж. Картер призначив **Б.** державним радником з безпеки.

У книзі “Велика Шахівниця. Панування Америки і її геостратегічні імперативи” (1997) виклав принципи євразійської геополітики, моделював можливі варіанти поведінки країн і їх союзів у майбутньому, давав рекомендації щодо збереження єдиної світової наддержави. У цьому контексті варто нагадати, що в концепції геополітичного простору як “Великої Шахівниці” зі своїми правилами, гравцями та фігурами Україні не відведено ролі “гравця”. Цікавим є саме визначення України. Вона, новий та важливий простір на “євразійській шахівниці”, є геополітичним центром, оскільки саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. У подальших наукових розвідках **Б.** уточнив своє ставлення до проблеми “Україна”. У наступній книжці “Україна у геостратегічному контексті” (2005) він аналізує проблеми відносин США з основними геополітичними суб’єктами та актуальні процеси сучасного українського соціально-політичного життя, обстоює ідею необхідності незалежної демократичної України для створення історичної трансконтинентальної Європи. **Б.** залишається послідовним прихильником української незалежності, науковцем і політиком, який одним із перших заявив про надзвичайно важливу роль України як держави в системі колективної безпеки всієї Європи.

Літ.: *Бжезинський З.* Україна в геостратегічному контексті / З. Бжезинський ; пер. з англ. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.” 2006; *Бжезинський З.* Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезинський ; пер. з англ. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2006; *Бжезинський З.* Велика шахівниця / З. Бжезинський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000.

Розпуненко І.В.

БЛАГОДІЙНІСТЬ – альтруїстична діяльність, спрямована на надання фінансової та іншої допомоги тим, хто її потребує, на покращання умов функціонування суспільства в цілому та будь-якої його частини. Термін “благо” являє собою естетичне поняття, яке вживається для “...позначення позитивної цінності чого-небудь; ціннісний стандарт, у співвідношенні з яким визначається значущість будь-чого”. **Б.** визначається як “прояв співчуття до ближнього і моральний обов’язок заможного поспішати на допомогу незаможному...”, інколи це поняття отождоюють із поняттям “добро”.

Початком благодійної діяльності в Україні прийнято вважати 988 рік – дату хрещення Русі. Канони світових релігій включають **Б.** до числа основних заповідей. Із прийняттям християнства з однією з його основних заповідей про любов до ближнього на Русі вперше заговорили про піклування про бідних, що тоді знайшло своє вираження в роздаванні милостині “вбогим”. І навіть у різного роду світських модернізаціях, з яких розпочинався процес заміни релігійних цінностей економічними і політичними (наприклад у масонстві XVIII ст.), **Б.** залишалася ключовою вимогою. **Б.** здійснюється з метою досягнення економічної стабільності та соціальної амортизації, поліпшення матеріального становища, сприяння реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують піклування, а також надання допомоги в реалізації своїх прав і законних інтересів. Через благодійницькі дії більш заможні члени суспільства мають можливість допомагати менш захищеним. Різновидом **Б.** є гуманітарна допомога, тобто цільова адресна безоплатна допомога, що надається з гуманних мотивів особам, які потребують її у зв’язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, тяжкою хворобою. Благодійницька діяльність в основному здійснювалася у трьох напрямках: організація фінансування закладів допомоги та підтримки; надання одноразової або постійної матеріальної допомоги; здійснення соціального патронажу. З 1917 р. будь-яка благодійність була оголошена ідеологічно шкідливою. У період радянської влади, яка не визнавала, що громадянин СРСР може потребувати ще чогось, крім її турботи і керівництва, на **Б.** була фактично накладена

заборона. Люди “вільної і великої” держави могли допомагати африканським або кубинським дітям, але не своїм інвалідам та сиротам. Проблеми, якими займалася **Б.**, були названі неіснуючими в радянській державі. Сьогодні **Б.** відчуває вплив “ринкового фундаменталізму” (вираз Джорджа Сороса). **Б.** надається не тільки злиденним, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, які відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних, суспільних завдань.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Соціальний захист населення України* : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Вакулєнка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во НАДУ ; Вид-во “Фенікс”, 2010; *Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть* : монографія. – К. : УДЦССМ, 2001; *Педагогический энциклопедический словарь* / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002; *Супруненко О. Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) : монографія / Олександр Борисович Супруненко. – К. : Полтава : Археологія, 2000.

Михненко А.М., Щур Н.О.

БЛОКАДА ЕКОНОМІЧНА (англ. blockade – облога) – економічна ізоляція країни іншими державами, що передбачає обмеження або заборону на торгівлю всіма чи окремими товарами з цією країною. **Б.е.** є формою війни економічної, що застосовується як крайня форма протиборства. Метою застосування **Б.е.** є прагнення підірвати економіку “країни-супротивника” шляхом припинення ввезення в країну товарів (сировини, готових виробів, напівфабрикатів тощо) і позбавлення її ринків збуту. **Б.е.** часто поєднується з політичною і нерідко – з військовою блокадою.

Під час економічної блокади зовнішньоторговельні, фінансові, кредитні та інші економічні зв’язки з державою, що блокується, забороняються (або від них відмовляються). Блокада може мати комплексний характер (тобто стосуватися всіх форм економічних відносин) або охоплювати тільки деякі форми (торговельна, кредитна, фінансова блокада тощо).

Статут ООН передбачає можливість застосування економічної блокади як колективного заходу країн-членів щодо встановлення та підтримки миру відповідно до рішення Ради Безпеки на підставі ст. 39, 41, 42 Статуту ООН. Ст. 41 надає повноваження Раді Безпеки вирішувати, які заходи, не пов’язані із застосуванням військових сил, можуть застосовуватись для реалізації її рішення. Ці заходи можуть включати повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та інших засобів зв’язку, а також розрив дипломатичних відносин.

Відповідно до ст. 42, якщо Рада Безпеки буде вважати, що заходи, передбачені в ст. 41, можуть виявитись або є недостатніми, вона може приймати рішення про застосування таких повітряних, морських або сухопутних сил, що будуть необхідними для підтримання міжнародного миру та безпеки. Такі дії можуть включати демонстрацію, блокаду та інші повітряні, морські або сухопутні сили Членів ООН.

Однак ООН так само може і засуджувати застосування **Б.е.** та радити призупинити її. Прикладами застосування **Б.е.** у світовому просторі є:

1. Континентальна блокада. У 1806 р. Наполеоном Бонапартом було підписано декрет про блокаду економічної системи Великої Британії. З моменту підписання декрету Франція та її союзники припиняли будь-які торгівлі, економічні, поштові зв’язки з Великою Британією.

Континентальна блокада завдала збитків англійській економіці: майже через рік Англія переживала кризу у виробництві вовни, текстильній промисловості; відбулося падіння фунта стерлінга. Однак блокада негативно вплинула і на економіку континенту. Французька промисловість не в змозі була замінити на європейському ринку англійську. Порушення торгових зв’язків з англійськими колоніями призвело до занепаду французьких портових міст. Населення Франції страждало від нестачі звичних колоніальних товарів: кави, цукру, чаю.

Після розгрому Наполеона в Росії (1812) більшість країн перестала дотримуватися умов Континентальної блокади. Формально Континентальна блокада була відмінена після зречення Наполеона від престолу у квітні 1814 р.

2. Блокада Республіки Куби Сполученими Штатами Америки. 19 жовтня 1960 р. американський уряд оголосив про повну економічну блокаду Куби, призупинивши всі операції за ф'ючерсними контрактами на постачання нафти та експорт цукру. Ця **Б.е.** стала найдовшою за часом протягом всієї історії людства.

Б.е. Куби з боку США відбувалась поступово. Першим етапом стало припинення американського туризму та ембарго на імпорт кубинського цукру. Наступним кроком американського уряду стала заборона на продаж запчастин для автомобілів американського виробництва, що призвело до зупинки кубинської економіки, та повна морська блокада острова. Протягом тривалого часу американцям було заборонено їздити на Кубу. Довгий час кубинський уряд звинувачував США в утворенні умовної "стіни", що розділяє два народи. Генеральна асамблея ООН підтримує позиції кубинців, підтвердженням чого є майже щорічне прийняття постанов щодо зняття ембарго з Куби. Останніми діями США в 2011 р. стало рішення президента Б.Обами пом'якшити санкції проти "острова свободи", спростивши поїздки та механізм грошових переказів до цієї країни.

3. Блокада Придністров'я з боку України. В 2006 р. Україна прийняла рішення пропускати з Придністров'я через свої кордони лише ті вантажі залізничного транспорту, що пройшли оформлення в центральних митних органах Молдови. Це стало своєрідною формою застосування **Б.е.** Росія запропонувала відмовитись від таких митних нововведень, а США та ЄС, навпаки, підтримали таке рішення, спрямоване на зміцнення цілісності Молдови. Цілісність Молдови в цьому разі визначалась блокуванням митних територій з боку України та наданням Молдові виключних прав щодо контролю імпорту та експорту продукції, що ввозиться чи вивозиться з Придністров'я.

3 жовтня 2010 р. відновлено рух пасажирського поїзда Кишинів – Одеса – Кишинів через територію Придністров'я, що стало фактом призупинення **Б.е.** Придністров'я.

У цілому **Б.е.** є крайньою формою вирішення проблемних питань. Тому її застосовують лише за особливих умов. Важливо намагатись вирішувати міжнародні конфлікти за допомогою правових, загальноприйнятих норм та правил без застосування насилля.

Літ.: *Економічна енциклопедія* : у 3 т. – Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр "Академія", 2003; *Курочкин Ю. С. Экономическая война* / Ю. С. Курочкин. – Новосибирск : Сиб. унів. изд-во, 2001; *Пуригіна О. Г. Міжнародні економічні конфлікти* : навч. посіб. / О. Г. Пуригіна. – К. : Центр навч. л-ри, 2008; *Шныпко А. С. Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы* : монографія / А. С. Шныпко. – К. : Изд-во "Генеза", 2007.
Чернятевич Я.В.

БОГДАНОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1873-1928) – російський учений, політик та ідеолог російської соціал-демократії, один із засновників партії більшовиків (партійний псевдонім О.О.Малиновський), розробив перший варіант теорії систем у вигляді вчення про тектологію, філософ, засновник розкритикованої Леніним концепції емпіріомонізму; політичний діяч, який займав помітне місце в російському соціал-демократичному русі; письменник, автор кількох утопічних романів; лікар та один із організаторів системи охорони здоров'я в СРСР. **Б.** є видатною і одночасно трагічною особистістю із широким колом інтересів, геніальних ідей та помилок.

У 1893 р. вступив на природниче відділення Московського університету. У 1894 р. заарештований за участь у народовольчій Союзній раді земляцтв, виключений з університету та засланий у Тулу. У 1895-1889 рр. навчався на медичному факультеті Харківського університету. Після арешту в 1899 р. перебував під наглядом поліції у Калузі й Тулі. У 1903 р. став на бік більшовиків, був найближчим соратником В.І.Леніна, брав активну участь у революційних подіях 1905-1907 рр. У кінці 1909 р. вийшов з більшовицької партії і повністю відійшов від політики. Після Жовтневого перевороту був членом президії Комуністичної академії (1918-1926), читав лекції в Московському університеті. З 1921 р. **Б.** займався виключно природно-науковими проблемами переливання крові, омолодження організму, продовження життя. У 1926 р. очолив перший у світі Інститут переливання крові. Помер унаслідок невеликого наукового експерименту, який поставив на самому собі.

Основні праці: “Короткий курс економічної науки” (1897), “Основні елементи історичного погляду на природу” (1899), “Революція і філософія” (1905), “Емпіріомонізм” (Кн. 1-3, 1904-1906), “Нариси з філософії марксизму” (1908), “Філософія живого досвіду” (1913), “Від монізму релігійного до наукового” (1913), “Наука про суспільну свідомість” (1914), “Загальна організаційна наука (тектологія)” (Ч. I-III; 1913-1922). У своїх поглядах суперечливо поєднував ідею вдосконалення марксизму шляхом використання науки; критикував В.І. Леніна за його роботу “Матеріалізм і емпіріокритицизм”, а також більшовизм. Державний воєнний комунізм називав виродком капіталізму, ввів у науковий обіг термін “воєнний комунізм”, “державна-комуна”, “радношеність” – радянська знешеність. Значний внесок у теорію систем забезпечив завдяки розробці першого варіанта теорії систем у вигляді вчення про тектологію, під якою він розумів загальне вчення про норми та закони організації будь-яких елементів природи, практики та мислення.

Головний внесок **Б.** в управлінську науку пов’язаний з обґрунтуванням тектології – загальної організаційної науки, що було геніальним прогнозом щодо формування протягом ХХ ст. комплексу управлінських наук, загальної теорії управління, теорії організації, кібернетики, частково синергетики. **Б.** є засновником теорії систем, автором першого варіанта загальної теорії систем. Погляди **Б.** суттєво випереджали його час. Доля ідей **Б.** – це нереалізований своєчасно науковий потенціал, що було пов’язано з двома факторами: становленням у СРСР тоталітарної системи та критикою **Б.** В.І.Леніна за роботу “Матеріалізм і емпіріокритицизм”. Обґрунтування **Б.** управління як науки суперечило поширеному його розумінню як ідеологізованої діяльності в аспекті реалізації марксистської доктрини. Вплив ідей **Б.** на розвиток системних досліджень, теорії та практики управління на пострадянському просторі є дуже значним з 80-х років ХХ ст.

Літ.: Белова А. А. А. Богданов / А. А. Белова. – М. : Политиздат, 1974; Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989; Богданов А. А. Вопросы социализма. Работы разных лет / А. А. Богданов. – М. : [б. и.], 1990; *Всемирная энциклопедия: Философия* / глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современ-

ный литератор, 2001; *Философский словарь*. – К. : А.С.К., 2006; Гловели Г. Д. “Социализм науки”: мебиусова лента А. А. Богданова / Г. Д. Гловели. – М. : [б. и.], 1991; *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1980.

Сурмін Ю.П.

БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО (БОСПОР) – антична держава в Північному Причорномор’ї на Боспорі Кіммерійському (Керченській протоці). Столиця – Пантікапей. Утворилося близько 480 до н.е. в результаті об’єднання грецьких міст на Керченському і Таманському півостровах. Пізніше розширено уздовж східного берега Меотиди (Меотидського болота, Меотидського озера, сучасного Азовського моря) до гирла Танаїса (Дону). З кінця II ст. до н.е. у складі царства Понтійського. З кінця I ст. до н.е. постелліністична держава, залежна від Риму. Увійшло до складу Візантії в I-й половині VI ст.

Б.ц. було винятком із загальної республіканської тенденції розвитку держави і права старогрецьких колоній, тут сформувалася монархічна форма правління. Найбільшого розквіту **Б.ц.** досягло в IV-III ст. до н.е. Але в III ст. до н.е. в результаті кризи всієї рабовласницької системи **Б.ц.** поступово приходить у занепад, відбуваються фінансово-економічні і соціальні катаклізми. Повстання під проводом Савмака поглибило цей процес. У літературі його тлумачать порізно: як палацовий переворот з метою усунення пануючого Перісада з престолу; як прояв класової боротьби рабів проти рабовласників; як національно-визвольний рух місцевого населення скіфської сарматки проти боспорської зневажливості. Створена повстанцями “державна Сонця” виявилася нежиттєздатною. У 107 р. до н.е. її ліквідувало понтійське військо на чолі з Діафантом. Після глибоких потрясінь **Б.ц.** вже не могло піднятися. Протягом I ст. до н.е. воно потрапляло в залежність то від понтійського царя Мітрідата IV, то від Риму.

Б.ц. зіграло доленосну роль в історичному розвитку територій, які входили до його складу. Економічну основу **Б.** складало розвинене землеробство, продуктами якого забезпечувалося населення царства, а їх експорт приносив велику матеріальну вигоду. Особливо важливе значення в економічному просуванні **Б.ц.** мало виноградарство, яке сприяло розвитку виноробства і перетворенню його продукції на прибуткову статтю

експорту. З IV ст. до н.е. **Б.ц.** стає основним постачальником античних товарів у північно-чорноморські степи; розгортається торгівля з місцевими племенами, формується проша-рок багатих людей, які займаються торгівлею і работоргівлею.

Тісний зв'язок **Б.ц.** перш за все з Афінами і іншими містами материкової і острівної Греції сприяв засвоєнню місцевими племенами грецького і римського культурного надбання, це, у свою чергу, привело до виникнення тут своєрідного варіанта античної культури, що засвідчувало глибинні культурні зрушення в середовищі “варварських племен” – древніх народів Північного Причорномор'я. Швидкого розвитку набули архітектура, ремесла, мистецтво. Так званий “звіриний стиль” – одне з найяскравіших художніх явищ класичної старожитності – поєднується з реалізмом, властивим грецькому мистецтву. Конкретним проявом такої інтеграції є скіфська торевтика – малюнки на знаменитих вазах із Чортомлицької Могили, з Куль-оби, Гайманової Могили, на гребені з Солохи або пекторалей із Товстої Могили.

Б.ц. мало значний вплив на формування державності у скіфів. До **Б.ц.** увійшла територія Керченського півострова, основною частиною населення якого були скіфи. Вони під час виникнення **Б.ц.** стояли на рівні переходу до ранньокласового суспільства. Метрополія стала величезним ринком збуту продуктів, які могло запропонувати скіфське господарство (хліб, худоба, продукти скотарства). Це сприяло розширенню виробництва, змушувало варварів збільшувати масштаби господарства, підвищувало його товарність. А оскільки на продаж ішли надлишки сукупного продукту, то наслідком стало нагромадження багатства в руках певної частини суспільства, що, у свою чергу, вело до посилення його диференціації і стратифікації. Населення великих територій **Б.ц.** перебувало на різних рівнях соціально-економічного розвитку і суспільних відносин. Тут панував рабовласницький спосіб виробництва, у зв'язку з чим суспільство розділялося на вільних і підневільних людей. До пануючої верхівки належали царська сім'я і її оточення, чиновники центрального і місцевого апаратів влади, судовласники, работорговці, власники земельних наділів, ремісничих майстерень, заможні купці, представни-

ки родоплемінної і військової знаті, жерці. Власниками і розпорядниками землі були боспорські правителі і великі землевласники. Панувала державна і приватна власність на землю.

У **Б.ц.** жили вільні громадяни середнього достатку, які не мали рабів, іноземці, а також вільні селяни-общинники (пелати). Останні були основними платниками податків за право користування землею і несли повинності на користь держави і місцевої аристократії.

Найнижчий рівень соціальної ієрархії традиційно займали раби, які розділялися на приватних і державних. Праця державних рабів в основному використовувалася на будівництві громадських будівель, оборонних споруд. У племінних організаціях рабство було домашнім, патріархальним. Місцеві аристократи широко використовували працю рабів у землеробських господарствах, де в основному вирощувався хліб на продаж. За історичним типом **Б.ц.** було рабовласницькою державою, як і міста-держави, які увійшли до його складу. За формою правління це був один із різновидів деспотичної монархії. З початку утворення **Б.ц.** було аристократичною республікою, на чолі якої від 483 р. до н.е. стояв рід Архенактідів. Із середини V ст. (у 438 р. до н.е.) влада перейшла до династії Спартокідів, яка правила тут упродовж трьох століть.

Міста-держави, які увійшли до складу **Б.ц.**, мали певну автономію, власні органи самоврядування (народні збори, ради міст, виборні посади). Але вже на межі нової ери боспорські царі стають одноосібними правителями, володарями, які називають себе “царями царів” (з приєднанням до держави нових племен до титулу глави держави – цар – додавалася їх етнічна назва). У I-III ст. н.е. в **Б.ц.** посилювалася тенденція до централізації влади, що супроводжувалося формуванням складної державно-бюрократичної структури з царською адміністрацією на чолі.

Вища законодавча, виконавча і судова влада зосереджувалася в руках царя. Він був верховним власником і розпорядником земель, міст і поселень, призначав на посади державних службовців, йому підкорялися судові органи.

Функції виконавчої влади виконували придворні чиновники: міністр двору, особистий секретар царя, охоронець царської казни,

спальник, управитель сіл тощо. До центрального апарату управління входив начальник двору, начальник фінансів, охоронець казни, керівник справами релігійних культів тощо. Зв'язок із місцевими племенами і сусідніми державами здійснювався через спеціальний штат на чолі з головним перекладачем.

Абсолютизація влади царя і централізація управління державою були явищами об'єктивно необхідними і закономірними. **Б.ц.** об'єднувала етнічно неоднорідні народи, які стояли на різних рівнях соціально-економічного і політичного розвитку.

В організації політичної влади крилися глибинні протиріччя, які могли негативно вплинути на устрій держави. З одного боку, посилювалася влада царя над містами з поступовою ліквідацією органів самоврядування, що не могло не позначитися на настроях громадян, невдоволених уніфікаторською і централізаторською політикою царської влади та свавіллям царських намісників, які управляли містами-державами, а з другого – посилювався вплив скіфосарматської знаті з її відцентровими настроями, що вело до зростання автономії місцевих племен і спроб звільнитися від централізаторських посягань боспорських царів. Покора залежних племен центрові полягала у визнанні верховенства влади боспорських царів, виплаті дані сільськогосподарськими продуктами, участі у військових походах. Проте у внутрішньому житті вони зберігали свій племінний устрій і звичаї, властивий їм спосіб життя і родовий побут.

У римські часи **Боспор** опинився у васальній залежності від Риму. Царі стали офіційно титулуватися “друг кесаря і друг римлян”. При вступі на престол боспорський цар обов'язково затверджувався римським імператором, від якого отримував символ царської влади – скипетр. Римські правителі опікувалися **Боспором**, тримали тут свої застави. Відомо, що в перших століттях нової ери Рим щороку давав гроші боспорським правителям на утримання війська, яке складалося в основному з найманців – греків і фракійців. У цьому війську римляни бачили надійний захист усього рабовласницького світу від “варварських племен” на крайньому північному сході чорноморських степів. Держава розділялася на округи, якими управляли призначені царем намісники. При цьому широким автономія **Боспору** залишалася.

У істориків дуже мало відомостей про боспорське право. Уявлення про його характерні особливості і джерела складається на основі характеристики права міст-колоній, частина територій яких увійшла до **Б.ц.**, права держави скіфо-сарматки, а також римського права. Джерелами права були звичаї місцевих племен, закони і декрети грецьких міст-полісів, закони **Б.ц.** Найбільша кількість правових норм, вочевидь, стосувалася регуляції майнових відносин, насамперед права державної і приватної власності на землю, рабів, основні знаряддя і засоби виробництва, а також захист цих норм. Право власності, право володіння, обов'язкове право регламентувалися найчіткіше. Правовій регуляції підлягала і регламентація повинностей вільних селян-общинників за користування землею, яка була в державній власності або належала на правах приватної власності місцевим аристократам або храмам.

У першій половині III ст. до н.е. в державі вибухнула гостра грошова криза. Припинено карбування золотої і срібної монети Пантікапея. Монетна реформа Льовкона II у третій чверті III ст. до н.е. – випуск номіналів мідної монети з ім'ям і титулом царя – сприяла відновленню грошового господарства і водночас зміцнювала авторитет династії. Після Льовкона царське карбування (але вже золота) стало традиційним. Був відновлений випуск пантікапейського срібла. Після приєднання Боспору до Понта почали активно розвиватися торгівельні відносини з містами цієї держави, передусім із Синопою. Щороку з Боспору в Понт поставлялося 180 тис. меднів (7200 т) і 200 талентів (4 тис. кг) срібла.

Після потрапляння **Б.ц.** під вплив Риму починається новий економічний підйом, що продовжувався впродовж I-II ст. н.е. З боспорських товарів римська влада не стягувала звичайного обов'язкового мита у розмірі 1/2 частини всього товару. Боспорські купці торгували з далекою Александрією Єгипетською і навіть далекими італійськими містами.

Літ.: *Голенко В. К.* Древний Киммерик и его округа / В. К. Голенко. – Симферополь : [б. и.], 2007; *Зубарь В. М.* Боспор Киммерийский / В. М. Зубарь, А. С. Русяева. – К. : [б. и.], 2004; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Куль-

чицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Молев Е. А.* Политическая история Боспора VI-IV вв. до н.э. / Е. А. Молев. – Новгород : [б. и.], 1998; *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох / С. Ю. Сапрыкин. – М. : Наука, 2002; *Соколов Г. И.* Искусство Боспорского царства / Г. И. Соколов. – М. : [б. и.], 1999.

Годзюр М.В.

БОЯРСЬКА РАДА (ДУМА) – 1) у часи Київської держави – вища рада при князеві, що складалася з представників земського боярства; 2) у період феодальної роздробленості рада знатних васалів при князі у великих та удільних князівствах; 3) у Російській централізованій державі кінця XV – початку XVIII ст. постійний станово-представницький орган аристократії при великому князі (цареві) законодорадчого характеру, на засіданнях якого обговорювалися питання зовнішньої і внутрішньої політики.

Виникнення й розвиток Давньоруської держави зумовлювалися інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Київська Русь явила собою центр об'єднання східнослов'янських народів – це була удільна ранньофеодальна династична монархія на чолі з Великим князем. Аристократичну тенденцію в державному устрої уособлювала **Б.р.**, яка була постійним дорадчим органом при князеві. Вона складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів. У компетенції **Б.р.** був розгляд і обговорення питань законодавства, внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, релігії. **Б.р.** не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність мала стабільний характер, що зумовлювалося зацікавленістю князя в підтримці найважливіших рішень впливовими особами держави. У Московській державі з кінця XV ст. **Б.р.** перетворилася на постійний дорадчий орган при московському великому князеві (з 1547 – при царі). До її складу входили путні бояри (відали окремими галузями двірцевого княжого господарства) та особи, які відали адміністративним управлінням держави (тисяцькі, окольничі та ін.).

Б.р. була політичною установою, яка визначала державний і суспільний порядок у Московській державі та здійснювала управлін-

ня. Це була аристократична установа, більшість її членів майже до кінця XVII ст. були вихідцями із знатних родин і призначалися в раду государем по черзі місницького старшинства (ієрархічному порядку). До складу **Б.р.** Московської держави входили лише бояри в давньому значенні цього слова, тобто вільні землевласники. Потім, із перетворенням їх у людей служивих, виникло розділення на бояр взагалі і бояр служивих. Вищий клас служивих іменується “боярами введеними”, тобто введеними в палац для постійної допомоги великому князеві в справах управління. Інший, нижчий розряд таких самих дворових слуг іменується путніми боярами, або подорожніми, які отримали “дорогу”, – дохід у розпорядження. Радниками князя, членами **Б.р.** могли бути лише перші, тобто бояри введені, які інколи іменувалися “великими”.

Також до складу **Б.р.** входили князі (у міру знищення наділів), які ставали радниками великого князя за своїм званням князів, не потребуючи спочатку особливого призначення в чин боярина, оскільки вважали своє звання вище боярського. На початку XVI ст. великий князь вводить до складу **Б.р.** простих дворян, які й отримали титул думних дворян. Головуючим у **Б.р.** був цар.

До компетенції **Б.р.** належала законодавча діяльність. Законодавче значення **Б.р.** було прямо затверджено царським Судебником 1550 р. Рада брала участь у прийнятті законів разом із царем. Законодавчими джерелами були визнані государеві укази і боярські вироки. Діяльність **Б.р.** визначалася законодавчою формулою: “Государ вказав, і бояри за-судили”.

Також **Б.р.** затверджувала податки, виконувала функції нагляду за намісниками, а згодом і воєводами, приймала скарги від населення про зловживання місцевої влади. **Б.р.** займалася питаннями зовнішньої політики. Зокрема, Голова Посольського наказу входив до її складу. **Б.р.** виконувала судові функції.

Роль **Б.р.** була суттєво підірвана опричиною, яку запровадив Іван IV Грозний. Значення її посилилося наприкінці XVI-XVII ст., коли до неї були включені представники дворянства. У результаті проведення державних реформ Петра I **Б.р.** у 1711р. була замінена Сенатом.

Літ.: *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории российского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д: [б. и.], 1995; *Ключевский В. О.*

Боярская дума в Древней Руси / В. О. Ключевский. – М. : [б. и.], 1994; *Історія державної служби в Україні* / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Годзюр М.В.

БРЕЖНЕВ ЛЕОНІД ІЛІЧ (1906-1982) – радянський державний і партійний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1964-1982). Після кардинальних змін у політиці за часів Хрущова прихід **Б.** на пост Генерального секретаря КПРС означав повернення до більшої розміреності в політичному житті, стабільності складу керівництва країни, поширення прірви між владою і суспільством. Протягом 18 років перебування **Б.** при владі, вірний традиціям і консервативний за своїм складом, відмовившись від хрущовських “планів” побудови комунізму на користь концепції “розвиненого соціалізму”, він більше всього побоювався крутих поворотів, великих змін. Результатом цих реформ стає деяке підвищення рівня життя населення, особливо сільського, проте після першого періоду дійсного зростання в економіці країни до середини 70-х рр. з’являються ознаки застою, а незмінність політичного керівництва призводить до розростання партійно-господарської номенклатури, стурбованої головним чином збереженням своїх постів і привілеїв. Незважаючи на жодні заяви і пропагандистські гасла, країна продовжувала розвиватися екстенсивно, тобто за рахунок розширення грандіозних будівництв. Ситуація ускладнилася тим, що були відкинуті якінебудь пошуки модернізації самої моделі соціалізму. Це, звичайно, не означає, що країна не розвивалася зовсім. Промислове виробництво повільно, але зростало, хоча все більшу увагу звертали на себе два вкрай небезпечних явища. Стрімко збільшувався видобуток палива. За 15 років було добуто стільки ж, скільки за попередні десятиліття розвитку країни. Левову частку ресурсів поглинав військово-промисловий комплекс (ВПК) – галузь особливого піклування **Б.** При ньому ВПК досягнув свого апогею, що негативно позначилося на розвитку економіки в цілому і поглибило кризи. Неухильно зменшувалася частка предметів споживання в загальному випуску продукції. Причина економічної і технологічної відсталості була одна – нерозуміння і страх перед

назрілими господарськими перетвореннями, що неминуче повинні були спричинити політичну реформу, спрямовану на обмеження влади брежневської партійно-номенклатурної бюрократії.

З ім’ям **Б.** пов’язано прийняття нової Конституції СРСР (1976), в якій була проголошена побудова суспільства розвинутого соціалізму, розрядка, потепління в міжнародних відносинах. “Брежнєвізм” інколи називають безкровним сталінізмом. Поза сумнівом, за часів правління **Б.** репресії не були масштабними. Але під час його перебування при владі особливої сили набуло порушення прав людини, посилювався тотальний контроль за суспільством з боку органів КДБ, а також моральна деградація партійно-державної номенклатури.

У відносинах із соціалістичними країнами **Б.** ініціював появу концепції, яку на Заході назвали “доктриною обмеженого суверенітету”. Цю доктрину, яка розвивала принципи “братерської взаємодопомоги” та “соціалістичного інтернаціоналізму”, було сформульовано в період військового втручання СРСР та його союзників у 1968 р. у події в Чехословаччині з метою обгрунтувати правомірність цих дій.

На міжнародній арені **Б.** продовжує слідувати розпочатому Хрущовим курсу на розвиток діалогу із Заходом. Врегулювання статусу Берліна, визнання непорушності меж у Східній Європі і особливо перші двосторонні угоди по роззброєнню є відчутними досягненнями політики розрядки, кульмінацією якої стає підписання Гельсінських угод. Ці успіхи, проте, виявилися серйозно підірваними підступами СРСР в Африці, а потім і прямим вторгненням до Афганістану в 1979 р., після чого в міжнародних справах знов запанувала напруженість.

Літ.: *Універсальний словник-енциклопедія* / гол. ред. ради М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.; *Енциклопедія Сучасної України*. – К. : ВАТ “Поліграф книга”, 2004. – Т. 3; *Леонид Ильич Брежнев. Краткий биографический очерк*. – М. : Издво полит. л-ры, 1982. – 652 с.; *Медведев Р. А. Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*. – М. : Новости, 1991. – Кн. 1. – 487 с.

Козаков В.М.

БУНГЕ МИКОЛА ХРИСТИЯНОВИЧ (1823-1895) – видатний учений-економіст, фінансист, статистик, громадський і держав-

ний діяч, ідеолог і провідник ринкових реформ 1860-1890-х рр., професор та ректор Київського університету Св. Володимира, міністр фінансів (1881-1886) та голова Комітету міністрів (1887-1895) Російської імперії.

Народився 11 листопада 1823 р. у Києві у лютеранській родині вихідців зі Східної Пруссії. У 1841 р. закінчив із золотою медаллю Київську першу гімназію, вступив на юридичний факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві. Після закінчення навчання був утверджений у званні кандидата правознавства. Протягом 1845-1850 рр. викладав політичну економію та статистику в юридичному Ліцеї князя Безбородька у Ніжині. Після захисту магістерської дисертації “Дослідження начал торгового законодавства Петра Великого” (1847) був затверджений на посаді професора ліцею. У 1850 р. був призначений ад’юнктом кафедри політичної економії та статистики Київського університету. В 1852 р. захистив докторську дисертацію “Теорія кредиту”, яка у тому ж році була опублікована окремою книгою й принесла визнання її автору. Впродовж 30 років педагогічної діяльності в Київському університеті **Б.** читав авторські курси політичної економії, статистики та поліційного права, сприяв демократизації та реформуванню вищої школи, опублікував низку підручників і наукових праць з проблем університетської освіти, створив наукову школу, що здобула світове визнання як Київська психологічна школа. Тричі обіймав посаду ректора університету: у 1859-1862 рр. – за призначенням, у 1871-1875 та 1878-1880 рр. – у результаті обрання. Протягом 1859-1860 рр. **Б.** був залучений імператором Олександром II до складу редакційних комісій з розробки фінансових аспектів селянської реформи 1861 р. З 1862 р. як досвідчений фінансист-теоретик і практик за сумісництвом був призначений керуючим Київською конторою Державного банку, 1880 р. – товаришем (першим заступником) міністра фінансів. Упродовж 1881-1886 рр. **Б.** обіймав посаду міністра фінансів Російської імперії, практично формуючи економічну політику країни та визначаючи конкретні шляхи її втілення в життя. Про високий рівень і суспільне визнання фаховості **Б.** в царині державного управління свідчить те, що він двічі (1863-1864; 1886)

був запрошений викладати політичну економію та фінанси спадкоємцям царського престолу. У 1890 р. **Б.** був обраний академіком Петербурзької академії наук. З 1887 р. і до кінця життя очолював Комітет міністрів Російської імперії. Помер 3 червня 1895 р. у Царському Селі неподалік від Петербурга. Похований **Б.** за заповітом у м. Києві на Байковому кладовищі.

Своїми фундаментальними науковими працями **Б.** заклав підвалини вітчизняної економічної науки в її провідних галузях – політичній економії, теорії кредиту, фінансів і грошей, теорії статистики. Курс поліційного (адміністративного) права **Б.** містив принципи положення щодо державного управління, фінансової системи, селянського та робітничого законодавства. Теоретичний світогляд ученого пройшов певну еволюцію – від наслідування класиків політичної економії до формування засад самобутньої Київської психологічної школи. Визнаючи провідну роль англійської класичної школи у створенні та розвитку теорії ринкового господарства, **Б.** вважав абстрактно-механістичний метод А.Сміта обмеженим і пропонував включити до структури механізму господарювання економічну політику держави. Вчений наголошував на тому, що “суспільство добробуту є результатом безперервної сукупної дії уряду та народу” та обґрунтовував необхідність органічного поєднання принципів ринкового лібералізму і засад державного управління економічним розвитком.

Визнаючи наявність глибоких соціальних суперечностей – майнової диференціації, загострення класових конфліктів – **Б.** був категоричним противником соціалістичних ідей. Кожна економічна система, на думку вченого, є результатом тривалого історичного розвитку і втілює співіснування різних, часом протилежних інтересів. Розв’язання суспільних конфліктів та узгодження інтересів мають забезпечувати державне управління та економічна політика уряду. Погляди **Б.** на соціальні реформи як засіб “лікування” суспільних недугів близькі до нової історичної школи та ідей державного соціалізму. Таким чином, теоретичне підґрунтя плану реформування країни, розробленого вченим, становила скарбниця світової економічної теорії – здобутки англійського класичного лібералізму, національно орієнтовані ідеї німецького історичного напрямку,

соціально спрямовані течії європейського реформізму.

Програма ринкових перетворень, запропонована **Б.**, передбачала зміну економіко-правових відносин у Росії. Серед проблем економічної політики та господарської практики, що були в центрі уваги вченого-реформатора, зокрема такі: перебудова на ринкових засадах фінансово-кредитних відносин, реформування оподаткування, модернізація банківської системи, раціоналізація державної бюджетної політики, розвиток залізниць і промисловості, становлення акціонерних товариств і підприємництва, вирішення робітничого питання і впровадження фабричного законодавства, проблеми цінової та митної політики, зовнішньої торгівлі тощо. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, **Б.** впроваджував у практику свої ідеї та програму ринкових перетворень, адже саме міністр фінансів на той час вирішував питання формування економічної політики держави. Головними положеннями програми дій уряду, очолюваного **Б.**, були такі: 1) скоротити витрати на державний апарат (шляхом реструктуризації місцевих і центральних адміністративних установ), обмежити надкошторисні асигнування; 2) припинити випуск не забезпечених золотим і срібним запасом кредитних білетів і скоротити їх кількість в обігу; 3) організувати переселення малоземельних селян на неосвоєні державні землі; 4) скасувати подушну подать, знизити викупні платежі з колишніх поміщицьких селян і оброчний податок з державних селян, а для компенсації витрат скарбниці збільшити державний земельний податок, податок на міську нерухомість, установити податки на доходи осіб вільних професій, торговельних і промислових підприємств, грошових капіталів, що містяться у цінних паперах і банківських вкладах, і тим самим створити основу для запровадження у перспективі загального податку на прибуток; 5) законодавчо забезпечити сприяння розвитку промисловості і торгівлі; 6) упорядкувати фінансування залізничного господарства та припинити марнотратство державних коштів приватними компаніями.

У сфері державних фінансів практична реформаторська діяльність **Б.** полягала в перетворенні податкової системи відповідно до ринкових умов господарювання; скороченні непродуктивних державних видатків і роз-

витку правових засад бюджетного процесу; стабілізації грошово-кредитної системи та підготовці грошової реформи. У сфері промислової політики діяльність **Б.** була спрямована на запровадження поміркованого протекціонізму: він увів митний тариф, що сприяв розвитку експорту. Змістом урядової політики в галузі залізничного будівництва стало обмеження участі держави у витратах приватних залізничних товариств і відновлення державного залізничного будівництва. Докорінний поворот у залізничній політиці був спрямований на підпорядкування цієї сфери забезпеченню державних потреб, а не комерційних інтересів верхівки фінансового капіталу, врахування економічних потреб окремих регіонів і фінансових можливостей держави. В аграрній сфері **Б.** проводив активну політику, спрямовану на поширення приватної земельної власності селян, створюючи сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин на селі. Інструментами аграрної політики **Б.** слугували створення Селянського земельного банку для забезпечення іпотечного кредитування, зниження викупних платежів і реформування подушного податку, ініціювання переселення селян для вирішення проблеми малоземелля. У сфері інституціоналізації соціально-трудових відносин **Б.** вдалося здійснити докорінні перетворення – він став засновником правового регулювання відносин найманих працівників і роботодавців. Трудове законодавство та створений за ініціативою **Б.** інститут фабричної інспекції започаткували нову галузь соціальної політики, забезпечивши інституційні важелі державного управління на ринку праці.

Теоретична програма та державна діяльність **Б.** були спрямовані на проведення зважених економічних і соціальних реформ, які відкривали шлях прогресу, та зростання народного добробуту. За оцінкою видатного українського вченого М.Туган-Барановського, реформаторська діяльність **Б.** “знаменувала собою європеїзацію і демократизацію нашої фінансово-економічної політики”. Актом великої громадянської відданості та патріотизму стало написання **Б.** наприкінці життя свого “політичного заповіту”, відомого як “Загробні нотатки”. У цій праці він виклав широку програму майбутніх реформ російського суспільства: реформування органів державного управління, здійснення адміні-

стративної реформи, реформи місцевого управління, торговельно-промислового законодавства, правового регулювання соціальної сфери, трудових відносин тощо. Цей відвертий і невідцензурний твір був адресований особисто імператорові і мав суворо конфіденційний характер, що надавало монарху право повного використання та привласнення реформаторських ідей. Тим самим і після смерті **Б.** прагнув служити високим суспільним ідеалам, які не вдалося сповна реалізувати за життя через спротив консервативних кіл.

Б. як теоретик ринкових перетворень і державний діяч-реформатор залишив після себе глибокий слід в урядовій політиці останньої третини XIX ст. Його наукова, педагогічна та урядова діяльність заклала підвалини модернізації системи державного управління та соціально-ринкової трансформації господарства феодального типу в конкуренто-підприємницьку систему.

Літ.: *Бунге Н. Х.* Загробные заметки / Н. Х. Бунге ; Публикация В. Л. Степанова // Река времен. Кн. 1. – М. : Река времен ; Эллис Лак, 1995; *Кованько П. Л.* Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881-1887) / П. Л. Кованько. – К. : [б. и.], 1901; *М. Бунге: сучасний дискурс* / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2005; *Степанов В. Л.* Н. Х. Бунге: судья реформатора / В. Л. Степанов. – М. : РОССПЭН, 1998; *Туган-Барановский М. И.* Витте и Бунге как министры финансов / М. И. Туган-Барановский // Север. зап. – 1915. – № 3. – С. 146-153.

Небрат В.В.

БУНЧУКОВІ, ВІЙСЬКОВІ, ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ. У другій половині XVII ст. для визначення градації серед привілейованої частини козацтва вживаються терміни “військовий товариш”, “знатний військовий товариш”, “значний військовий товариш” тощо. Поступово терміни “знатний військовий товариш” та “значний військовий товариш” набувають юридичного змісту, фіксуючи певні політичні та правові позиції привілейованої верстви.

Саме представники військового товариства могли претендувати на вищі посади у Війську Запорозькому. Їм належали провідні позиції в економічному житті Гетьманату. У часи гетьманства І.Самойловича та І.Мазепи відбувається консолідація старшинської

верстви та виокремлення її у станово-замкнуту структуру. У кінці XVII – на початку XVIII ст. у досить привілейовану групу з козацької лівобережної верхівки та української шляхти виокремилася так зване бунчукове товариство. Звання “бунчуковий товариш” (Б.т.) запровадив гетьман І.Мазепа.

Б.т. (бунчукове товариство, підбунчужні) – помічники бунчужного, почесна генеральна старшина без посад, які утворювали гетьманське оточення (бунчукове товариство). Посада Б.т. була введена в кінці XVII ст. і проіснувала до 1764 р.

До категорії Б.т. входили діти генеральної та полкової старшини і найбільш заслужених у війську знатних товаришів. Крім того, як ознака підвищення по службі звання Б.т. надавалось полковій старшині, сотникам, військовим канцеляристам.

Мешкаючи на території полків, вони підпорядковувалися не їх адміністрації, а безпосередньо гетьману. В старшинській ієрархії звання Б.т. вважалось першими після полковника. У разі необхідності саме з них призначали наказних, або так званих повних полковників. Б.т. були і резервом, з якого набиралась старшина для керівництва великими козацькими загонами і для заміщення старшинських посад. З них призначали суддів і асесорів Генерального суду, доручали виконання спеціальних адміністративних і фінансових завдань тощо.

Під час військових походів вони супроводжували гетьмана, утворюючи його своєрідну гвардію. Б.т. мав невідлучно бути біля гетьмана, охороняти символи його влади: бунчук і корогву.

У мирний час вони брали участь в святкових церемоніях – несли малі бунчуки за гетьманом. Крім того, Б.т. відповідали за прийом провіанту для війська, стан шляхів, роботу поштових станцій, супроводжували гетьмана в поїздках, засідали в судах.

Б.т. перебували під рукою генерального бунчужного. За свою службу вони отримували значну винагороду. Кожному з них на чин належало 200 дворів, отримували вони і грошове жалування (в 1729 р. – по 60 крб і по парі соболів).

Статус Б.т. офіційно фіксувався в компутах, що велися Генеральною військовою канцелярією. З 30-х рр. XVIII ст. чин Б.т. підтверджувався спеціальним гетьманським універсалом або патентом.

Загальна кількість Б.т. у різні роки була неоднаковою. Попервах їх кількість не перевищувала 100 осіб, але згодом зросла. У 1720–30-х рр. чисельність цієї соціальної категорії коливалась від 100 до 150 осіб.

У першій половині XVIII ст. чин Б.т. як форма відзнаки по службі надавався і представникам діючої козацької старшини полкового, рідше сотенного рівня. При виході у відставку за ними зберігалось звання абшитованих (відставних) Б.т., що теж свідчило про доволі високий соціальний статус. Із запровадженням чину Б.т. більшість значних і знатних військових товаришів (В.т.) поповнила їхні ряди.

В.т. – почесне звання, яке надавалося представникам козацької верхівки у другій половині XVII – XVIII ст. В.т. перебували під юрисдикцією гетьмана. Не маючи постійних службових посад, вони виконували окремі доручення вищої влади.

Звання В.т. було другим за значимістю після бунчукових. Саме через цю соціальну категорію відбувалося службове зростання синів генеральної та полкової старшини, бунчукових. Звання В.т. у XVIII ст. позбавляло необхідності розпочинати козацьку службу як рядового козака та давало значні переваги для обіймання посад у сотницькій або полковій адміністрації.

Крім нащадків вищих козацьких старшин, у ранг В.т. за заслуги перед Військом Запорозьким потрапляли представники нижчої козацької адміністрації, канцеляристи Генеральної чи полкових канцелярій. Для багатьох із них цей чин був тією найвищою відзнакою, яку вони могли здобути. За своїм соціальним статусом звання В.т. прирівнювалось до чину полкової старшини.

У другій половині XVIII ст. звання В.т. надавалося заслуженим козакам у разі їх відставки. За компютами 1763 р. загальна кількість В.т. становила близько 250 осіб.

Найзаслуженіші й багаті козаки могли також мати звання “знатного В.т.”. Найчастіше його давали відставним генеральним старшинам і полковникам, які мали в полку великий авторитет і вплив. Менш багаті й заслужені могли одержати звання “знатного товариша” певного полку чи певної сотні. Значкові товариші (З.т.) – привілейована соціальна категорія козацької верхівки часів Гетьманату. Так само, як бунчукові, перебуваючи під бунчуком гетьманом, звільнялися від підпорядкування полковників, так і З.т., перебуваючи під полковницьким значком (прапором), були невідповідними сотенній адміністрації та несли службу при полковнику.

Статус З.т., як правило, надавався дітям полкової та сотенної старшини, міських урядників, духовенства, знатних козаків, а в окремих випадках – і нащадкам генеральної старшини, Б.т. і В.т.

На початку XVIII ст. загальна кількість З.т. чітко не регламентувалась, а залежала від волі полковника та спритності козацьких старшин. Так, за царським указом від 8 серпня 1734 р. у 10 лівобережних полках кількість З.т. не мала перевищувати 420 осіб. У великих за чисельністю полках – Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському – їх кількість становила 50 осіб, а в решті – 30.

Літ.: Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – Одеса : Маяк, 1994; Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1991; Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; Грушевський М. Історія України-Русі : в 11 т. 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 4; Історія держави і права України / за ред. В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2000; Кульчицький В. С. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001.

Лимар А.П.

В

ВЕБЕР МАКС (Максиміліан Карл Еміль Вебер) (24.04.1864, Ерфурт – 16.06.1920, Мюнхен) – видатний німецький соціолог,

філософ, історик, культуролог, економіст, юрист.

Народився у Тюрингії, його батько був юристом і походив із сім'ї промисловців та купців, які займалися текстильною справою. У 1869 р. із сім'єю переселився в Берлін. Належав до групи

правих лібералів. Його мати, Елен Валленштайн-Вебер, вивчала методологічні проблеми релігії та соціальні питання, що суттєво вплинуло на формування соціально-філософських поглядів ученого.

У 1882 р. вступив на факультет права Гейдельберзького університету, де вивчав історію, економіку, теологію та філософію. У 1888 р. вступив у союз соціологічної політики (створений у 1872 р.), де досліджував соціальні проблеми.

У 1889 р. у Берлінському університеті захистив дисертацію на тему “До історії торговельних організацій у середні віки”, а в 1890 р. провів перше соціологічне дослідження, яке мало на меті вивчити становище селян у Східній Пруссії. У 1891 р. підготував дисертацію “Римська аграрна історія та її значення для державного та приватного права”, згодом опублікував праці: “Тенденції до зміни становища сільськогосподарських робітників Східної Німеччини”, “Національна держава та економічна політика” (1895), “Соціальні причини падіння античної цивілізації” (1896).

У 1894-1896 рр. працював спочатку професором, пізніше – завідувачем кафедр у Фрейбургському університеті, з 1896 р. – в Гейдельберзькому, з 1918 р. професор у Віденському, 1919 р. – у Мюнхенському, де викла-

дав національну економіку. Один із співзасновників “Німецької соціологічної спілки” (1909). У 1919 р. працював радником німецької делегації на Версальських переговорах. У 1897 р. **В.** переживає важке нервово виснаження, яке призвело до призупинення його творчої діяльності, і лише 1902 р. він поновлює активну діяльність як викладач і вчений. У 1903 р. засновує журнал “Архів соціальної науки та соціальної політики”, в 1904 р. виступає на Конгресі соціальних наук у м. Сент-Луїс з лекцією про капіталізм та сільське господарство у Німеччині. У 1904 р. публікує першу частину “Протестантської етики та духу капіталізму” і нариси “Об’єктивність соціально-наукового та соціально-політичного пізнання”. Суттєвий вплив на трансформацію поглядів **В.** справили російська революція 1905 р., у результаті чого і була підготовлена друга частина “Протестантської етики та духу капіталізму”. У 1906 р. опублікував статті: “Про становище буржуазної демократії в Росії”, “Перехід Росії до уявного конституціоналізму”, “Критичні дослідження в галузі логіки наук про культуру”, “Протестантські секти і дух капіталізму”.

У 1908-1909 рр. виявляє інтерес до індустріальної психології, засновує німецьку асоціацію соціологів та публікує серію праць із соціальних наук, у тому числі працю “Виробничі відносини у сільському господарстві античного світу”. У 1910 р. бере активну участь у роботі конгресу німецької асоціації соціологів, де вперше оприлюднив свою позицію проти расистської ідеології, а вже в 1912 р. через розбіжності у питаннях щодо своєї концепції “свободи від оцінки” залишає німецьку асоціацію соціологів.

Активно працює над питаннями соціальної методології і публікує праці “Про деякі категорії розуміючої соціології” (1913), “Господарська етика світових релігій” (“Вступ”, “Конфуціанство та даосизм”) (1915), “Соціологія релігій” (1916), “Античний іудаїзм” (1917).

У 1916-1917 рр. відіграв роль офіційного перемовника у Брюсселі, Відні, Будапешті, переконуючи німецьких керівників уникати загострення військових дій, наполягав на пріоритетній ролі Німеччини у світовій політиці та головній загрозі для неї Росії.

Весною 1918 р. прочитав курс лекцій у Віденському університеті, де вперше оприлюднив основні положення соціології політики та релігії, які пізніше були викладені у праці “Позитивна критика матеріалістичної концепції історії”. Зимою цього ж року в Мюнхенському університеті вперше представив свою доповідь “Наука як покликання і професія”, опублікував свою відому працю, присвячену проблемам соціології економіки “Смисл “свободи від оцінки” в соціальній і економічній науці”. В цей самий час увійшов до складу комісії з підготовки проекту Веймарської конституції.

Протягом 1919-1920 рр. працював завідувачем кафебри в Мюнхенському університеті, де і прочитав курс лекцій “Історія господарства” (був опублікований уже посмертно у 1924 р.), продовжуючи роботу над працею “Господарство та суспільство”, перші частини якої були опубліковані восени 1919 р., а загальний текст уже посмертно було видано його дружиною у 1922 р. та 1925 р., з її відповідними редакційними коментарями. Зробив внесок у розвиток соціологічного знання та загальної соціології як окремої предметної сфери, методології соціального пізнання, політичної соціології, соціології права, соціології релігії, економічної соціології, теорії капіталізму. На відміну від своїх сучасників відносить соціологію до гуманітарних наук (наук про культуру), яка за своїм об’єктом, предметом, функціями та методологією являє собою окрему сферу наукового пізнання. Предметом соціології виступає вся багатоманітність ідей та світоглядних систем, які покликані регулювати людську діяльність. Сформулював поняття “пізнавальний інтерес”, який визначає вибір і спосіб вивчення емпіричного об’єкта в кожному конкретному випадку суспільного життя, та поняття “ціннісна ідея”, що визначається специфічним способом бачення світу в певному культурному контексті, в якому перебуває людина. Довів, що основою наук про культуру виступають цінності, які є необхідною умовою існування. Люди, які перебувають у певному культурному вимірі,

вивчаючи світ, зобов’язані передусім оцінювати його шляхом пошуку сенсу буття цього світу. Саме тому основною метою вченого є “відчуття духу часу” – вироблення і споживання таких цінностей, які сприяють формуванню ціннісних ідей. Цінності детерміновані характером історичної епохи, а тому, на думку вченого, вони визначають загальні закономірності прогресу людської цивілізації. Цінності є історично відносними, оскільки вони відображають загальні установки, якими керуються люди в процесі своєї життєдіяльності, водночас вони є інструментом розуміння явищ суспільства, поведінки його членів.

Розробив концепцію “розуміючої соціології”, одним із завдань якої є аналіз соціальних дій та пояснення причин, які їх обумовлюють. Під розумінням як центральним методологічним прийомом веберівської концепції розглядається пізнання соціальної дії, яке має суб’єктивний зміст, оскільки визначається самим суб’єктом такої дії, його результатом є гіпотеза високого рівня ймовірності, яка підтверджується об’єктивними науковими методами. Основними категоріями “розуміючої соціології” виступають: поведінка (найбільш загальна категорія діяльності, яка стає дією, якщо діючий вкладає в неї свій суб’єктивний зміст); дія (мотивоване, змістовно наповнене діяння, яке визначає поведінку людини), соціальна дія (стає дією за умови співвіднесення її з діями інших людей та орієнтуючись на них), яка є основою суспільного життя. Соціальна дія має дві ознаки: осмислений характер та орієнтацію на очікувану реакцію інших людей.

Виокремив чотири типи соціальної дії за параметром применшення їх осмисленості та осмислювання: 1) цілераціональний (коли предмети або люди трактуються як засоби для досягнення власних раціональних цілей. Суб’єкт чітко формулює мету та обирає оптимальний варіант її досягнення. Це модель формально-інструментальної життєвої орієнтації, яка притаманна запровадженню економічної практики; 2) ціннісно-раціональний (визначається усвідомленою вірою в доцільність здійснення певної дії, яка має цінність для людини незалежно від її результату); 3) традиційний (дії, які визначаються традиціями та звичками чинити за відповідним наперед заданим шаблоном, що використовується всіма іншими суб’єктами со-

ціальної практики); 4) афективний (дії, які залежать від певних емоційних станів). Поєднання соціальних дій утворює “сміслові зв’язки”, які є основою формування соціальних відносин (система соціальних дій) та інститутів. Кожне суспільство являє собою сукупний продукт соціальних відносин “сміслових зв’язків”, представлених конкретними індивідами, до яких належать: боротьба, любов, дружба, конкуренція, обмін і т.ін. Такі відносини сприймаються індивідами як обов’язкова умова їх життєдіяльності у суспільстві, оскільки вона визначає його законний соціальний порядок, а також є необхідною умовою формування їх статусу. Це становить основу теорії соціальної структури **В.**, в межах якої ним поряд з класами виокремлено статусні групи: 1) групи, які володіють соціальним престижем (мають особливий стиль життєдіяльності і є абсолютно автономними); 2) групи влади (політичні партії). Відповідно до видів соціальних дій **В.** виокремив чотири типи законного (легітимного) порядку: традиційний, афективний, ціннісно-раціональний, легальний. Розробив концепцію ідеальних типів – як “інтересу епохи”, вираженому у формі певної теоретичної конструкції, який не має емпіричного підґрунтя, а тому є виключно утопічним. Виокремив дві ідеально типові організації економічної поведінки: традиційну (існує в античності) та цілераціональну (формується в Новий час). Подолання традиціоналізму пов’язується з розвитком сучасної раціональної капіталістичної економіки, яка зумовлює появу нових типів соціальних відносин та форм соціального порядку. Описує ідеальний тип капіталізму, що характеризує панування раціональності у всіх сферах господарського життя, критеріями розвитку якого є виключно економічні умови. У праці “Протестантська етика і дух капіталізму” причини розвитку сучасного капіталізму пов’язував виключно з впливом релігійного фактора, зокрема протестантизму, який символізував зв’язок між етичним кодексом протестантських віросповідань і духом капіталістичної економіки, базованим на ідеалі підприємця-раціоналіста. Завдяки цьому він абсолютизував роль протестантизму, акцентуючи увагу не на його догматичній складовій, а на моральній практиці, яка полягала в мирському служінні людини шляхом виконання свого світського обов’язку

(“мирський аскетизм”). Протестантизм стимулював виникнення капіталізму та специфічних для нього форм поведінки людини й облаштування господарського життя.

Виокремив три типи легітимності влади (панування): 1) раціональний (базований на вірі в законність існуючих порядків і законне право тих, хто володіє владою, видавати накази); 2) традиційний (ґрунтується на вірі у святість традицій і право володарювати тим, хто отримав владу в межах певної традиції); 3) харизматичний (засновується на вірі у надприродну святість, героїзм, геніальність правителя та його влади, що не піддається чіткому визначенню). На підставі цього **В.** було розроблено теорію раціональної бюрократії, яка визначалась відповідним типом влади, і теорію демократії, в межах якої ним було виокремлено два види демократичного типу правління: 1) “плебісцитну вождистську демократію”; 2) “демократію без вождя”, основною метою якої є мінімізація форм панування людини над людиною шляхом запровадження раціональних форм представництва, колегіальності та розподілу влади. Поняття раціональності є основною методологічною категорією Веберівської концепції аналізу сучасного капіталізму, яка позначає множинність взаємопов’язаних процесів, завдяки яким кожна форма людської діяльності стає предметом розрахунку, виміру та контролю. Раціоналізм: 1) у сфері економічної організації – це організація виробництва, базована на бюрократії та калькуляції прибутку за допомогою запровадження системних бухгалтерських процедур; 2) у релігії – розвиток теології інтелектуальною стратою, знищення магії та посилення особистісної відповідальності; 3) у сфері права – витіснення практики вироблення законів на основі прецедентного права практикою дедуктивного правового мислення на базі універсальних законів; 4) у сфері політики – подолання традиційних норм легітимності на заміну харизматичного лідерства; 5) у сфері моралі – акцентування уваги на дисципліні та вихованні; 6) у сфері науки – зниження ролі індивідуального новаторства при розвитку практики колективних досліджень, координованих експериментів за умови визначення змісту розвитку науки державою; 7) у суспільстві загалом – поширення бюрократії, державного контролю та адміністрування. Принцип раціональ-

ності є важливим аспектом характеристики капіталістичного суспільства, в межах якого індивід позбавляється релігійного сенсу та моральних цінностей і потрапляє у пряме підпорядкування уряду та нормам бюрократичної регуляції. Через це відбувається відчуження індивіда від общини, сім'ї, церкви і підпорядкування правовій, політичній, економічній регуляції.

Рационалізація являє собою всесвітньо-історичний процес, одним із елементів якого є спрямування на реалізацію власних інтересів на відміну від сповідування традицій та звичок. Рационалізація має дві форми: позитивну (усвідомлена ціннісна рационалізація) та негативну (за рахунок руйнування традиційних устоїв, моральних принципів, витіснення афективних дій, зневіра у загальнолюдські цінності). Зростання ролі цілераціональної діяльності свідчить про рационалізацію способу господарювання, а отже, і про рационалізацію управління у всіх сферах суспільного життя. Завдяки цьому відбувається рационалізація способу мислення людей, а отже, способів їх діяльності та стилю життя, що є результатом підвищення соціальної ролі науки, яка системно проникає у виробництво, а згодом і управління (характеристика універсальної рационалізації сучасного суспільства). Рационалізація є необхідною умовою історичного розвитку людства.

Обґрунтовано сутність бюрократії, типи легального панування (панування, яке співкордонується із громадянами) та "типів типів підпорядкування": 1) підпорядкування авторитету, яке визначається зовнішніми та внутрішніми інтересами підпорядкування; 2) віра в легітимність панування. Розроблено основні принципи рационального панування:

1) безперервної, регламентованої правилами роботи підприємства в межах його компетенції; 2) принцип чиновницької ієрархії (створення постійних органів контролю та нагляду за кожним органом влади з правом апеляції або скарги підлеглих на вище керівництво); 3) правила, згідно з якими дії можуть бути технічними та нормативними, а для цього чиновники повинні мати спеціальну кваліфікацію; 4) принцип повного відчуження штабу управління від засобів управління та засобів прибутку (повне відокремлення службового майна від особистого майна і т.ін.); 5) відсутності особистісного присвоєння місця служби у випадку повної ра-

ціональності; 6) принцип акуратності в документах управління.

Дослідив "повсякденне управління" як одну із форм легального панування за допомогою бюрократичного штабу управління, що складається з окремих чиновників (монархія), які: 1) підпорядковуються лише об'єктивним службовим обов'язкам; 2) направлені на службу (а не вибрані) у незмінну чиновницьку ієрархію; 3) мають постійні службові компетенції; 4) працюють за контрактом (тобто на основі вільного відбору по професійній кваліфікації, підтвердженій дипломом); 5) перебувають на постійному грошовому утриманні; 6) вважають свою службу єдиною і головною професією; 7) бачать для себе кар'єру: "просування по службі", "успіхи у роботі"; 8) працюють у повному відчуженні від засобів управління і без присвоєння робочого місця; 9) підпорядковуються строгій одноманітній службовій дисципліні та контролю. Бюрократичне (бюрократично-монархія) управління є суто технологічним, оскільки максимально відповідає основним критеріям ефективної організації праці, гарантуючи її точність, постійність, дисципліну, надійність, інтенсивність, а тому є однією із найбільш рациональних форм панування. Основною перевагою бюрократичного управління є професійні знання, у разі відсутності яких воно перетворюється на управління непрофесіонала. Бюрократичне управління характеризується за допомогою відповідних тенденцій: 1) добору посередніх службовців із найбільш професійно підготовлених з метою універсальності управління; 2) до плутократизації з метою професійного навчання, що триває досить довго (часто до третього десятиліття життя); 3) панування формалізованої знеособленості, в результаті якої ідеальний чиновник керує своєю справою "без поваги до особистості", формально-тожно, однаково для "кожного".

Основна цінність наукової спадщини **В.** полягає в розробці "розуміної соціології", теорії соціальних дій та практики її запровадження у всіх сферах суспільного життя, що знайшло відображення у працях сучасників вченого та суттєво вплинуло на становлення і розвиток соціологічної, економічної та державно-управлінської думки в ХХ та ХХІ ст.

Літ.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 2008;

Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. – М. : Юристъ, 2009; Вебер М. Политические работы / М. Вебер ; пер. с нем. Б. М. Скуратова ; послесл. Т. А. Дмитриевой. – М. : Праксис, 2009; Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М. : [б. и.], 2009; Вебер М. Хозяйство и общество / М. Вебер ; пер. с нем. под науч. ред. Л. Г. Ионина. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2010.

Войтович Р.В.

ВЕБЛЕН ТОРСТЕЙН БУНДЕ (англ. Veblen Thorstein Bunde) (30.07.1857 – 3.08.1929) – американський економіст, соціолог. Народився у м. Като, шт. Вісконсин (США) у родині норвезьких переселенців. У 1884 р. закінчив Йельський університет, отримавши ступінь доктора філософії за дисертацію: “Етичні засади вчення про відплату” (Ethical Grounds of a Doctrine of Retribution)). Викладав у Корнельському (1890-1892), Чиказькому (1892-1906), Стенфордському (1906-1909) університетах, в університеті штату Міссурі (1910-1917). Засновник інституціонального напрямку політичної економії. Один із фундаторів Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку. Редактор “Журналу політичної економії” (“Journal of Political Economy”).

У працях **В.** вперше обґрунтовано ідею про необхідність розширення сфери економічного аналізу за рахунок дослідження впливу на економічні процеси інститутів (соціальної психології, традицій, інстинктів, норм суспільної поведінки), які вчений вважав основною одиницею аналізу. Поняття “інститут” **В.** визначає як “звичний спосіб мислення людей, що має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго”. Будучи результатом “процесів, що відбувались у минулому”, на кожному новому історичному етапі розвитку суспільства інститути вступають у діалектичну суперечність із суспільними відносинами, виступаючи тим самим “чинником соціальної інерції” еволюційних змін. Відтак необхідною умовою розвитку суспільства, за **В.**, є оновлення інститутів як норм суспільної взаємодії відповідно до вимог сьогодення. Цим підходом було сформовано концептуальні засади нового напрямку економічної теорії – інституціоналізму та його відгалуження – соціально-психологічного інституціонального підходу. Предмет економічної науки **В.** визначив як “вивчення поведінки людини стосовно матеріальних

засобів існування та дослідження історії матеріальної цивілізації”.

Важливе місце в теоретичній системі **В.** відіграє положення про природні інстинкти, які вчений називає рушійними силами, що спонукають людину до продуктивної економічної діяльності. Серед інстинктів, які визначають ефективність суспільної взаємодії, **В.** виокремлює такі: інстинкт самозбереження та збереження роду (“батьківські почуття”); схильність до суперництва; схильність до наслідування; інстинкт майстерності (“схильність до ефективних дій”); цікавість. Типи поведінки, що визначаються інстинктами, закріплюються соціальними звичаями та формують сталі зразки поведінки в суспільстві – інститути. Інстинкти та інститути, впливаючи один на одного, зазнають впливу суспільних змін. Головним чинником, що визначає характер зміни інститутів, **В.** називає техніку як матеріальну основу виробництва, що впливає на формування способу життя людей та визначає спосіб їх мислення.

Найважливішим методологічним принципом економічного аналізу **В.** вважає еволюційний підхід, застосування якого поклало початок розвитку еволюційної теорії в економічній науці. Концептуальні засади еволюційного аналізу сформульовано в роботі **В.** “Чому економіка не еволюційна наука?” (1898). Вважаючи еволюцію суспільства процесом природного відбору інститутів, **В.** у праці “Теорія бездіяльного класу: економічне дослідження інститутів” (1899) пропонує застосовувати інструментальний апарат біологічної динаміки для аналізу економічних процесів, оскільки розвиток господарства детермінується біологічними, антропологічними та психологічними чинниками.

В історичній еволюції суспільства **В.** виокремлює кілька стадій. Вихідною стадією є дикунство, якому притаманні колективістські інститути, відсутність приватної власності та обміну. Подальший розвиток суспільства проходить через варварство до сучасного ринкового господарства, становлення якого охоплює дві стадії: на першій власність і управління перебувають під контролем підприємців, на другій відбувається відокремлення бізнесу та індустрії, що призводить до появи суперечності (у трактуванні **В.** – дихотомії) між ними. Індустрія, у трактуванні **В.**, є безпосереднім процесом

виробництва, що ґрунтується на машинній техніці, бізнес – системою суспільних відносин, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо. Бізнес персоніфікують власники фінансових активів, індустрію – інженерно-технічний персонал. Зазначена дихотомія полягає в тому, що представники “індустрії” не мають достатніх власних коштів, необхідних для фінансового забезпечення технологічного розвитку, а представники бізнесу прагнуть до максимізації своїх грошових доходів за рахунок різних фінансових спекуляцій, що призводить до спадів ділової активності, банкрутств, підсилює монополізацію господарства та дає змогу зміцнити контроль бізнесу над індустрією. Аналізуючи тенденції розвитку господарства, **В.** доходить висновку, що бізнес не заінтересований у технологічному розвитку виробництва, що спричиняє виникнення конфлікту інтересів між представниками бізнесу, індустрії та суспільством загалом.

В. розрізняє “ранній бізнес” і “сучасний бізнес”. “Ранній бізнес” – це “грошова економіка”, що відповідає періоду домонополістичного капіталізму. Сучасний бізнес, за **В.**, це “кредитна економіка”, основною метою функціонування якої є утворення “іматеріального багатства” – фіктивного капіталу. Характерними рисами новітньої стадії капіталізму вчений називає ліквідацію вільної конкуренції та появу “бездіяльного класу” – магнатів фінансового капіталу, який, на думку **В.**, є найбільш консервативною суспільною групою, що намагається зберегти старі неефективні інститути. Статус “бездіяльного класу” в сучасному суспільстві стає суспільним ідеалом та еталоном успішності, визначається його більш престижним становищем у соціальній ієрархії та людською психологією, що є основою “заздрісного порівняння”. “Бездіяльний клас” віддає перевагу не раціональному розміщенню ресурсів у виробництві, а “демонстративному споживанню”, яке, за **В.**, є особливою формою публічного визнання успіху та виявляється у придбанні предметів розкоші, марнотратстві. “Демонстративне споживання” не є звичайним актом товарно-грошового обміну, воно виступає символом суспільного статусу споживача. Тлумачення **В.** сутності “демонстративного споживання” та його ролі в соціальних відносинах стало основою

соціологічної концепції “суспільства споживання”.

Досліджуючи природу суперечностей капіталізму в їх еволюційному розвитку, вчений звертає особливу увагу на зростання ролі та масштабів корпоративного бізнесу, що спричиняє перехід контролю над підприємствами від капіталістів-власників до найманого управлінського персоналу. Відтак основним недоліком ринкової економіки вчений називає не концентрацію виробництва, яка призводить до створення монополії, а відокремлення власності від управління виробництвом, що приводить до появи т. зв. “абсентеїстської власності”. “Абсентеїстську власність” формує фінансовий капітал, уречевлений у цінних паперах, власники яких заінтересовані насамперед в отриманні прибутку від операцій на фондовому ринку, а не в зростанні реальної ефективності виробництва. **В.** обґрунтовує необхідність розвитку механізмів контролю за залученими акціонерними капіталами, оскільки на сучасному етапі розвитку ринкової економіки, коли домінуючу роль починають відігравати корпорації, матеріальне виробництво “перебуває під контролем людей, інтерес яких концентрується на зростанні цінності нематеріальних активів”.

Називаючи основною рушійною силою розвитку суспільства на етапі становлення сучасного бізнесу виробничо-технічну інтелігенцію (техноструктуру), **В.** вбачає в ній засіб реформування ринкової економіки. Саме техноструктура, завдяки фаховому керівництву економікою, спроможна забезпечити раціональний розподіл ресурсів та ефективний розвиток економічних процесів, спрямований на задоволення суспільних потреб. Такий спосіб управління сприятиме розвитку нових ефективних інститутів та інстинктів. Обґрунтування ідеї про майбутнє панування техноструктури в суспільстві стало основою нового методологічного принципу економічних досліджень – технологічного детермінізму. Застосування даного підходу отримало подальший розвиток в індустріально-технологічній концепції, що сформувалася в межах неоінституціонального напрямку економічної теорії.

Наукові погляди **В.**, зокрема його теорія “бездіяльного класу”, “абсентеїстської власності”, техноструктури та ін., справили значний вплив на розвиток соціології та еконо-

мічної науки, а в її межах – окремих наукових напрямів (інституціоналізму) та теорій (технократичної, постіндустріального суспільства, корпоративного управління тощо). Особливістю методології **В.** є застосування міждисциплінарного підходу до аналізу економічних явищ з використанням елементів соціології, права, психології, біології. Найважливіші наукові праці **В.**: “Теорія бездіяльного класу” (1899), “Теорія ділового підприємства” (1904), “Інстинкт майстерності та рівень розвитку технології виробництва” (1914), “Місце науки в сучасній цивілізації” (1919), “Інженери та система цінностей” (1921), “Абсентеїстська власність та підприємництво у новий час” (1923).

Літ.: Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984; *Історія економічних вчень* : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : [б. в.], 2001; *Базилевич В. Д.* Історія економічних вчень / В. Д. Базилевич. – К. : Знання-Прес, 2004; *Юхименко П. І.* Історія економічних вчень : підручник (Основи економічної теорії: політекономічний аспект) / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2004; *Історія економічних вчень* : підручник / В. Д. Базилевич, П. М. Леоненко, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай та ін. / за ред. В. Д. Базилевича. – 3-є вид. – К. : [б. в.], 2006.

Супрун Н.А.

ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ (1929-1933 рр.) (англ. Great Depression) – жорстока економічна криза світової господарської системи, включаючи капіталістичну і соціалістичну її складові. Криза супроводжувалася спадом виробництва і масовим безробіттям. Найбільше від неї постраждали найменш забезпечені верстви населення. За роки кризи промислове виробництво в передових капіталістичних країнах впало в середньому на 38%. Рівень сільськогосподарського виробництва знизився на 1/3. У 1932 р. чисельність безробітних, зареєстрованих у 32 країнах світу, досягла 26,4 млн осіб, у тому числі у США 13,2 млн осіб (32% від загальної чисельності зайнятих у виробництві), Велика Британія 2,8 млн (22%), Німеччина 5,5 млн осіб (43,8%). Обсяг торгівлі індустріального світу зменшився на 1/3 порівняно з 1928 р. **В.д.** уразила майже всі індустріально розвинуті країни, зачепила і їх колонії. За своїм характером **В.д.** була циклічною кризою, але її особливість у тому, що глибина падіння була набагато більшою, ніж у попередні та

й наступні цикли. Пояснюється це не лише тим, що потужне піднесення наприкінці 20-х рр. мало змінитися таким самим глибоким падінням, а, насамперед, невідповідністю економічної й фінансової ролі держави в розвитку продуктивних сил за умов гігантської концентрації капіталу і виробництва.

Кейнсіанське пояснення пов’язує кризу з нестачею грошової маси. У той час гроші були прив’язані до золотого запасу, це значно обмежувало грошову масу. Водночас масштаби виробництва зростали, з’являлися нові види товарів, такі як автомобілі, літаки, радіоприймачі. Товарна кількість як валова, так і асортиментна збільшувалась у рази. Внаслідок обмеженості грошової маси й зростаючого надлишку товарної маси виникла сильна дефляція – ціновий спад, що викликав фінансову нестабільність, банкрутство багатьох підприємств, неповернення кредитів. Грандіозний сумарний ефект завдав шкоди навіть розвиненим галузям економіки.

Марксистське пояснення тлумачить **В.д.** кризою надвиробництва, притаманною капіталізму.

В.д., як правило, пов’язується з ім’ям американського президента Ф.Рузвельта, який запровадив програму “Нового курсу”, що передбачав державне регулювання виробництва і трудових відносин, проведення соціальних реформ, підвищення зайнятості шляхом будівництва доріг, мостів, магістралей, облаштування незаселених раніше районів; також була змінена кредитово-банківська система країни, введена система соціального захисту, держава активно вживала заходів щодо стимулювання виробництва і споживчого попиту. У результаті втручання держави вільні ринкові відносини трансформувалися в державно-монополістичний капіталізм.

В.д. не оминула й України (колонії Росії у складі СРСР). У результаті державного втручання кремлівського керівництва і їх підручних для України, яка потрапила в епіцентр світової кризи, крім зазначеного стало характерним закінчення т. зв. українізації, в результаті якої були винищені рештки національно-культурних прошарків інтелігенції; репресії, голодомори, які винищили українське селянство як національну базу українського народу; політика “ножиць”, у результаті якої відбувався штучний перерозподіл ВВП, створеного в сільському господарстві

на користь індустріалізації промисловості, міста й пролетаріату.

Літ.: *Hall Thomas E. The Great Depression: An International Disaster of Perverse Economic Policies / Thomas E. Hall and Ferguson J. David. – 1998; Shlaes Amity. The Forgotten Man: A New History of the Great Depression / Amity Shlaes. – 2007; Марочко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2008; Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933 / Л. Гриневич. – Т. I : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928-1929 років. – Кн. 1. – К. : Критика, 2008.*

Розпутьенко І.В.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ (лат. *Magnus Ducatus Lituaniae*, лит. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, біл. Вялікае Княства Літоўскае, пол. *Wielkie Księstwo Litewskie*) – держава, що існувала у Східній Європі в XIII-XVIII ст. на території сучасних Литви, Білорусі та України.

У 30-40-х рр. XIII ст. князь Міндовг об'єднав частину литовських племен у державу – Велике князівство Литовське (В.к.Л.). За великого князя Гедиміна (1316-1341) відбулося зміцнення територіальної єдності **В.к.Л.-Р.**, утвердження спадковості князівської влади. У XIV ст. до складу **В.к.Л.-Р.** увійшли білоруські землі, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина. **В.к.Л.-Р.** стало однією з найбільших держав Європи. Це була федерація великої кількості земель, влада в яких перебувала в руках місцевої знаті під верховенством великого князя. З 1398 р. держава називалась Велике князівство Литовське, Жемайтійське і Руське, що демонструвало велику роль українських, білоруських і російських земель у його розвитку в XIV ст. Ці землі становили 9/10 його території, мали великий економічний потенціал. Князівські литовські роди сприйняли їх політичну культуру, закони, звичаї, мову, релігію, зливалися з місцевою аристократією руських земель. Руська еліта в XIV ст. поділяла панівні позиції у **В.к.Л.-Р.** з литовською знаттю.

Політичний та державний устрій **В.к.Л.-Р.** формувався у XV-XVI ст. як станово-представницька монархія, влада в якій сконцентрувалася в руках литовської магнатсько-шляхетської верхівки. За Віленським привілеєм 1447 р. юридично оформлялися права “князів, панів, шляхти”. На поч. XVI ст.

князівська влада в різних юридичних актах закріпила та розширила майнові й особисті права шляхти, її судові імунітети, право на власний суд. Як вищий дорадчий орган складалася державна рада – Пани-рада. Формувався сейм – від надзвичайних з'їздів боярства-шляхти (перші з'їзди – 1401, 1413, 1447 рр.) до постійно діючого органу. Відбувається посилення влади феодалів над селянством, оформлення їх особистої залежності, втрата прав на землю.

Радомська конституція 1505 р. визначила органи станової монархії **В.к.Л.-Р.** – двопалатний сейм (сенат, шляхетська ізба), місцеві шляхетські сеймики, що отримали право на законодавчу діяльність та деякі функції управління. В 1-й половині XVI ст. під впливом соціально-політичних процесів у Польщі зростала активність литовської шляхти, посилювалося прагнення обмежити всевладдя магнатів, розширити свої політичні права. З 1512 р. шляхта стала надсилати своїх депутатів до сейму. Виключне становище шляхти та магнатів у **В.к.Л.-Р.**, закріпачення селянства оформили Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. Одночасно князівська влада проводила політику ліквідації автономних князівств на руських (українських) землях, адміністративної централізації. За адміністративною реформою 1564-1566 рр. **В.к.Л.-Р.** було поділене на 13 воєводств; на українських землях утворено Київське, Волинське та Брацлавське воєводство.

Неспроможність протистояти тискові Московської держави в Лівонській війні (1558-1583), а також прагнення шляхти обмежити магнатів, зрівняти права з польською шляхтою дали поштовх до підписання 1 липня 1569 р. Люблінської унії. **В.к.Л.-Р.** утворило з Польщею федеративну державу – Річ Посполиту (лат. *Res Publica*, дослівний переклад – “спільна справа”, тобто держава). У її складі В.к.Л. зберегло певну автономію: свої органи управління, військо, фінанси, судочинство, що велося на основі Литовських статутів, державну (“руську”) мову. Одночасно відбувається швидке спольщення **В.к.Л.-Р.** – переселення поляків, поширення польської мови, домінування польської культури. Майже всі українські землі за Люблінською унією було включено до складу Польщі. У межах **В.к.Л.-Р.** залишились тільки північно-західні руські землі: Берестейщина і Пінщина.

Остаточно припинило своє існування після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. Більша частина князівства ввійшла до складу Російської імперії.

Мовою офіційних документів була так звана західноруська письмова мова (наприклад Литовська метрика, Статут Великого князівства), яку називають також русинською, руською, староукраїнською і старобілоруською мовою. У зв'язку із поступовим поширенням польської мови в статуті **В.к.Л.-Р.** 1566 і 1588 рр. були включені спеціальні статті, що гарантували західноруській мові статус офіційної. Більшість населення князівства було православними, однак у 1387 р. литовці прийняли хрещення за католицьким обрядом.

Особливий статус в адміністративному відношенні займали міста, яким великими князями було надано магдебурзьке право, що поширювалося в Литві в XIV і XV ст. (столиця князівства Вільно одержала магдебурґію у 1387 р., серед українських міст Володимир-Волинський – у 1324 р., Львів – у 1352 р., Кам'янець на Поділлі – у 1374 р., Київ – у 1494 р., Кременець і Луцьк – у XVI ст.). Сутність магдебурзького права, що спочатку надавалося лише представникам німецької та польської католицьких громад, полягала у звільненні городян від деяких казенних податей і повинностей і підсудності королівським чиновникам, за винятком найважливіших карних злочинів. Разом з магдебурзьким правом переходив у Литву й письмовий феодальний звід законів “Саксонське дзеркало”.

Наприкінці XIX ст. українські та російські дослідники, враховуючи велику роль руського (українського і білоруського) населення в житті цієї держави, вважали її Литовсько-Руською (В.Б.Антонович (1878), М.П.Дашкевич (1885), М.К.Любавський (1892), М.Ф.Владимирський-Буданов (1892)). Ця назва широко використовується і в сучасній вітчизняній науковій літературі.

Літ.: Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия // В. Б. Антонович. Сочинения. Вып. 1. – К. : Унив. тип., 1878. – 156 с.; Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України ; вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 142-227 (Доба Литовсько-Польська); Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина ; Ін-т історії України НАН

України. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. (Україна крізь віки : в 15 т.; Т. 6); Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства // Н. Дашкевич. Сочинения. – К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885 – VI, 192 с.; Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О. М. Дзюба, М. В. Довбищенко, Я. Д. Ісаєвич, М. М. Кром та ін. – К. : Україна, 1997. – 272 с.; Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо ; АН УССР, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1987. – 181 с.

Нікітін В.В.

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1863-1945) – природознавець, мислитель, державний і громадський діяч, основоположник комплексу сучасних наук про Землю – геохімії, біогеохімії, гідрогеології, радіогеології, генетичної мінералогії тощо. Академік АН СРСР (академік Петербурзької АН з 1912 р.), організатор і перший президент Української академії наук (1918-1921); член Чехословацької (1926) і Паризької (1928) академій; засновник Національної бібліотеки Української держави в м. Києві (1918, нині Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського); організатор і директор Радієвого інституту (1922-1939), Біогеохімічної лабораторії (1928, нині Інститут геохімії та аналітичної хімії ім. В.І.Вернадського Російської академії наук). Автор вчення про біосферу та ноосферу.

Рід **В.** має глибокі українські корені, і більша частина життя **В.** пов'язана з Україною. Його предок Верна під час визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. виступав на боці козаків, діти служили в козацтві старшинами. Дворянство вислужив дід Василь, який відтоді став писатися **В.** Батько Володимира, Іван Васильович, народився у Києві, очолював кафедру в Київському університеті. У 1868 р. сім'я переїхала до Харкова – одного з провідних наукових і культурних центрів тодішньої Російської імперії, де з 1873 р. Володимир вчиться в гімназії. Молодий **В.** був небайдужий до історії України, зокрема читав і польські книги про історію України, написав навіть статтю “Угорська Русь з 1848 р.”. Під впливом батька **В.** усе ж віддав перевагу природознавству і в 1881 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету, де в ті часи викладала когорта видатних учених: Д.І.Мен-

делеєв, В.В. Докучаєв, А.М. Бекетов, І.М. Сеченов, О.М. Бутлеров, які сповідували прогресивну методологію наукових досліджень: вивчати предмети і явища у їх складних взаємовідносинах, з урахуванням прямих і зворотних зв'язків між живою і неживою матерією. **В.** швидко розвивається як науковець і громадянин. Ще в студентські роки він визначає кредо свого життя: "... Завдання людини полягає в тому, щоб приносити найактивнішу користь тим, хто її оточує". У званні кандидата наук він закінчує університет і залишається в ньому для підготовки до отримання професорського звання. На час першої російської революції **В.** уже відомий професор, а також борець за вільнодумство, демократію. З дитинства пов'язаний з Україною родинними і дружніми зв'язками, **В.** глибоко розуміє витoki українського національного руху, широко симпатизує йому, вивчає українську мову. У статті "Українське питання і російське суспільство", вперше опублікованій у 1988 р., він зазначає: "Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого і до того ж наносного явища в державному і національному організмі". На тлі розгулу більшовицького терору в Петербурзі і Москві **В.** захоплено сприймає звістку про повну самостійність України, яку проголосила Центральна Рада у 1918 р., і коли його запрошують до Києва, він з радістю погоджується. Вчений очолює Комісію з організації Академії наук і Української національної бібліотеки, а також комісію з питань вищої школи. У жовтні **В.** обирають першим президентом Української академії наук. Праці **В.** відіграли суттєву роль у становленні сучасної наукової картини світу. У центрі його досліджень – різнобічні філософські та методологічні проблеми: багатогранність просторово-часових станів матерії, структура та властивості часу, загальні закономірності розвитку науки, природа наукового світогляду, соціальні функції науки, етика наукової творчості. Наукові праці присвячено дослідженням хімічного складу земної кори, атмосфери, гідросфери, міграції хімічних елементів у земній корі, ролі і значенню радіоактивних елементів в її еволюції. Особливо вагомим є його внесок у розробку цілісного вчення про біосферу та її еволюцію в ноосферу – нову, вищу стадію біосфе-

ри, пов'язану з виникненням і розвитком у ній людства, яке починає справляти визначальний вплив на процеси в охопленій його діяльністю сфері Землі. Вчення **В.** про біосферу має величезне науково-практичне значення. Воно є основою пізнання законів розвитку природи, зокрема "колиски" людської цивілізації – Землі, та розробки заходів, необхідних для її охорони від негативних природно-техногенних змін і для передбачення цих змін. Це життєво необхідно сучасній людині, щоб вижити на планеті, забезпечити майбутнє для своїх нащадків.

Літ.: *В. І. Вернадський*. Вчений. Мислитель. Громадянин. Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ ; уклад. : Л. В. Беляєва, Л. С. Новосолова та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омелячук. – К. : [б. в.], 2003. – 260 с.; *Історія Академії наук Української РСР / редкол. : Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін.* – К. : Наук. думка, 1982. – 859 с.; *Малий словник історії України*. – К. : Либідь, 1997; *Економічний енциклопедичний словник* : у 2 т. Т. 1 / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устинко, С. І. Юрій ; за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – 616 с.; *Філософський енциклопедичний словник*. – К. : Абрис, 2002. – 743 с.

Діуліна В.В.

ВЕРТИКАЛЬ ВЛАДИ – група ієрархічно встановлених законом по прямій лінії державних та муніципальних посад, які дають можливість особам, які їх обіймають, здійснювати керівництво й контроль на підлеглий території, що мають державний або адміністративно-територіальні кордони (в Німеччині найбільш важливі посадові особи, які мають під своїм керівництвом території з юридичними кордонами, у спеціальній літературі називаються хохайтстрегерами).

В.в. є державно-правовим способом забезпечення єдності системи виконавчої влади у загальнодержавному масштабі, певним чином улагодженою системою посад та посадових осіб, які пов'язані між собою єдиними принципами, цілями та завданнями державного управління. В Україні до цієї системи влади належать Президент країни, Прем'єр-міністр, керівники адміністрацій регіонів, адміністрацій сільського району (міста), сіл. **В.в.** ефективно працює за умови, коли управлінські рішення (команди) у формі законів, підзаконних нормативних та

індивідуальних актів сприймаються всіма (нижчими) органами управління як обов'язкові для виконання та як основа для припису, які адресуються наступним низовим управлінським структурам. Як унітарна, так і федеративна держава не може успішно функціонувати без стійкої виконавчої вертикалі. Відносини між центром і органами влади в регіонах, між владою регіонів та органами місцевого самоуправління, які базуються на засадах "влади – підкорення" по вертикалі, є невід'ємною ознакою держави в будь-якому суспільстві. Особливе місце в цих відносинах належить середньому управлінському ланцюжку, який є опорною конструкцією для **В.в.** та зв'язує "верхи" управління з його "низами" в одну систему.

За американською моделлю президентського правління президент має широкі й різноманітні повноваження, але він діє лише в межах федеральної виконавчої влади і внаслідок конституційного поділу влади не може одноособово керувати всім державним апаратом. Його повноправними партнерами і "противагами" виступають незалежний від президента Конгрес та незалежний Верховний суд. За всієї своєї влади жоден президент США не був спроможний досягти якихось значних змін у внутрішній і зовнішній політиці американської держави без підтримки вищого законодавчого органу країни. Політична система США дає можливість президенту зосередити у своїх руках велику владу лише за однієї умови – його має підтримувати більшість членів Конгресу. У такій тісній залежності президентської політики від позиції і дій парламенту – одна з найважливіших відмінностей американської моделі президентства від авторитарних моделей президентської влади. Американська модель президентства не допускає виникнення двовладдя в політичній системі, стану, коли президент проводить свою політику, а Конгрес здійснює свій курс. Система поділу і балансу влади навіть за умов, коли президент представляє одну партію, а більшість Конгресу підтримує опозиційну партію, забезпечує єдність державної політики. Президентська модель США за багатьма своїми атрибутами була впроваджена в інших країнах Латинської Америки. Там так само конституційно затверджена республіканська форма правління, президент суміщає функції глави держави і глави уряду, зако-

нодавча влада представлена Конгресом, а судова – Верховним судом. Але водночас латиноамериканська модель президентства значно відрізняється від американської. Насамперед у латиноамериканських країнах інститут президента явно домінує над усіма іншими, а парламенти цих країн не мають того контролю над виконавчою владою, яку має Конгрес США. На відміну від президента США, латиноамериканські глави держав на особистий розсуд формують свої урядові кабінети, і затвердження парламентом президентських призначень на урядові посади в конституціях цих країн не передбачене. Незважаючи на те, що кілька латиноамериканських держав проголосили себе федераціями, президенти в таких країнах мають узаконену можливість здійснювати т. зв. інтервенції у справи суб'єктів федерації, аж до зміщення губернаторів штатів, чого не вправі робити президент США. Значно більше влади у латиноамериканських президентів у сфері економічної політики держави. Це зумовлено тим, що для багатьох латиноамериканських країн характерна наявність великої кількості державних компаній, які перебувають під прямим контролем урядовців.

В Україні як в унітарній республіці діє вертикаль виконавчої влади, підпорядкована Президенту, яка за своїми потенційними можливостями сильніша, ніж виконавча вертикаль влади, приміром, у США чи Росії, оскільки останні – федеративні держави, отже, мають виборних, а не призначених глав регіональних адміністрацій.

Законодавча влада – це делегована народом своїм представникам у парламенті (Верховній Раді, Державній Думі, Конгресу, Сейму, Фолькетингу, Альтингу та ін.) державна влада, що має виключне право приймати закони. Назва гілки влади "законодавча" не означає, що, крім основної законодавчої діяльності (законодавча функція), представницькі органи не здійснюють ніякої іншої діяльності. Не менш суттєвою функцією законодавчої влади є фінансова, яка реалізується у праві щорічно затверджувати бюджет країни. Є засновницька функція, яка здійснюється через участь парламенту у формуванні вищих виконавчих і судових органів. Показником прояву "стримувань і противаг" слугує контроль, здійснюваний законодавчим органом, за роботою уряду, інших по-

садових осіб виконавчої влади (контрольна функція). Вираження недовіри уряду, перевірка виконання законів, парламентські розслідування виступають потужними стимулами парламентського контролю. Проте головною особливістю організації та діяльності парламенту є його представницький характер. Парламент можна назвати владою прямого загальнонародного представництва. Отже, слід виділити такі укрупнені функції парламенту: представницьку, законодавчу, фінансову, засновницьку, контрольну.

Виконавча влада – влада, що має право безпосереднього управління державою. Носієм цієї влади в масштабах усієї країни є уряд. Назва уряду встановлюється конституцією і законодавством. Частіше за все уряд має офіційну назву – Ради або Кабінети міністрів. У Швейцарії, наприклад, – це Федеративна Рада, в Італії – Рада Міністрів, у Японії – Кабінет. Очолює уряд його глава. Як правило, це прем'єр-міністр (напр., у Франції) або – голова Ради Міністрів (Італія), канцлер (ФРН), державний міністр (Норвегія).

У президентських республіках (США), де ця посада відсутня, главою уряду є безпосередньо президент. Разом із главою уряду до його складу входять заступник (віце-прем'єр), міністри, які очолюють окремі міністерства. Уряд забезпечує виконання законів та інших актів законодавчої влади, є відповідальним перед нею, підзвітним і підконтрольним їй. Проте виконавча влада не вичерпується одним лише “виконанням законів”. Вона покликана відпрацювати шляхи та засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, здійснювати розпорядчу діяльність. З цією метою з усіх питань своєї компетенції уряд видає нормативно-правові акти (укази, розпорядження та ін.), що мають підзаконний характер.

Таким чином, призначення органів виконавчої влади – управління, що охоплює:

– виконавчу діяльність – здійснення тих рішень, що прийняті органами законодавчої влади;

– розпорядчу діяльність – здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Виконавча влада діє постійно і скрізь на території держави (на відміну від законодавчої і судової), спирається на людські, матеріальні та інші ресурси, здійснюється чиновниками, армією, адміністрацією тощо. Це

створює основу для можливої узурпації всієї повноти державної влади саме виконавчими органами. Тут важливі діючі механізми “стримувань і противаг” як з боку законодавчої (через розвинуте законодавство і контроль), так і з боку судової влади (через судовий контроль і конституційний нагляд).

Судова влада – незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, відправляє правосуддя.

З позицій реалізації права правосуддя і судова влада – поняття не тотожні. Правосуддя – форма захисту права судовою владою, де рішення суду є актом правосуддя для захисту порушеного або заперечуваного права. Ефективність діяльності судів має три складові: швидкість і оперативність вирішення спорів, обґрунтованість і законність рішень, забезпечення їх виконання.

Судова влада здійснюється одноособово суддею (при розгляді незначних правопорушень) або судовою колегією у формі судової процедури. Межі дії судової влади обмежені нормами, що регламентують право на звернення до суду, а також принципами права.

Свої функції суд покликаний здійснювати, керуючись лише законом, правом. Він не повинен залежати від суб'єктивного впливу законодавчої або представницької влади. Відповідно до Конституції України будь-яке втручання в діяльність судів і судових засідателів зі здійснення правосуддя є недопустимим і має наслідком передбачену законом відповідальність.

У країнах загального права (Англія, США, Канада, Австралія), де визнаний судовий прецедент як головне джерело права, суди беруть участь у правотворчості. В Україні суд не може привласнювати собі функції законодавчої або виконавчої влади. Делегування своїх функцій судами, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції України). Це не означає, що в Україні, як і в інших правових системах романо-германського типу, судовий прецедент не може бути допоміжним джерелом права. Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в рамках права і конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за ними.

Юрисдикція судів поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

Таким чином, основні функції судової влади:
– охоронна (охорона прав);
– правосуддя (захист, відновлення прав);
– контрольно-наглядова (за іншими гілками влади).

Розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади є поділом державної влади по горизонталі. По вертикалі влада розподіляється між усіма органами та посадовими особами, які належать до тієї чи іншої гілки влади.

Літ.: *Сравнительная политология* сегодня: мировой обзор : учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.; *Голосов Г.* Сравнительная политология : учебник / Г. Голосов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. – 207 с.

Дармограй Н.М.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ (ВРУ) – законодавчий орган державної влади України, який має колегіальний характер і складається з 450 народних депутатів України, обраних строком на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади, що уповноважений приймати закони.

Повноваження ВРУ реалізуються в процесі спільної діяльності народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій. Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України. Народні депутати України можуть добровільно об'єднуватися у фракції за умови, що до складу кожної з них входить не менш як 15 депутатів. Першим конституційним попередником ВРУ була Центральна Рада Української Народної Республіки, утворена 17 березня 1917 р. Вона розпочала розбудову української державності шляхом видання Універсалів. Найважливішим з них став IV Універсал, ухвалений 22 січня 1918 р., який проголосив одним із важливих завдань створення Конституції України. На останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. було ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки – “Статут про державний устрій, права і вольності УНР”.

Другим попередником ВРУ можна вважати З'їзд хліборобів-землевласників за участю 8 тис. делегатів, який відбувся в Києві 29 квітня 1918 р. і проголосив гетьманом України

Павла Скоропадського. Цього ж дня було оголошено “Закони про тимчасовий державний устрій України”, що мали слугувати за Конституцію держави до скликання Союму. Однак Союм так і не було скликано. За цією тимчасовою Конституцією влада в Україні належала Гетьману, який призначав Отамана Ради Міністрів, а той подавав Гетьману склад свого Кабінету на затвердження.

Безпосереднім попередником ВРУ була Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Керівництво ВРУ здійснює Голова ВРУ, який обирається народними депутатами таємним голосуванням. Згідно зі ст. 88 Конституції України він :

- веде засідання ВРУ;
- організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях ВРУ;
- підписує акти, прийняті ВРУ;
- представляє ВРУ у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- організовує роботу апарату ВРУ;
- проводить засідання Ради голів фракцій і Ради голів комітетів, на яких обговорюється порядок денний сесії. Остаточний порядок денний роботи сесії затверджується на засіданні ВРУ.

Голові ВРУ допомагають два його заступники, які обираються народними депутатами таємним голосуванням за пропозицією Голови.

Роботу Голови ВРУ і його заступників забезпечують відповідні секретаріати.

Структура ВРУ:

Голова ВРУ;

Перший заступник Голови ВРУ;

Заступник Голови ВРУ;

Керівник апарату ВРУ;

Апарат ВРУ;

Комітети ВРУ:

Комітет з питань правової політики;

Комітет з питань правосуддя;

Комітет з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування;

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності;

Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією;

Комітет з питань національної безпеки і оборони;

Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;

Комітет у закордонних справах;
 Комітет з питань європейської інтеграції;
 Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності ВРУ;
 Комітет з питань бюджету;
 Комітет з питань фінансів і банківської діяльності;
 Комітет з питань економічної політики;
 Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва;
 Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки;
 Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства;
 Комітет з питань транспорту і зв'язку;
 Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин;
 Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи;
 Комітет з питань науки і освіти;
 Комітет з питань охорони здоров'я;
 Комітет з питань культури і духовності;
 Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму;
 Комітет з питань свободи слова та інформації;
 Комітет з питань соціальної політики та праці;
 Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів;
 Управління справами ВРУ.

До повноважень та завдань ВРУ належать:

– внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розд. XIII Конституції;
 – призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції;
 – прийняття законів;
 – затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;
 – контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
 – визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
 – затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
 – призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;
 – заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

– оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
 – усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому ст. 111 Конституції;
 – розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
 – надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;
 – здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції;
 – затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
 – призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією;
 – призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
 – призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого ВРУ з прав людини, заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
 – призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
 – призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;
 – призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
 – призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
 – затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України.

У своїй діяльності **ВРУ** керується Конституцією України, законами України, Регламентом **ВРУ** (який приймається відповідним законом), Законом України “Про вибори народних депутатів”, а також міжнародними актами.

Голови ВРУ (1991-2011):

1. Плющ Іван Степанович (нар. 1941 р.) – Голова **ВРУ** з 5 грудня 1991 р. по 11 травня 1994 р.
2. Мороз Олександр Олександрович (нар. 1944 р.) – Голова **ВРУ** з 18 травня 1994 р. по 12 травня 1998 р.
3. Ткаченко Олександр Михайлович (нар. 1939 р.) – Голова **ВРУ** з 7 липня 1998 р. по 21 січня 2000 р.
4. Плющ Іван Степанович (нар. 1941 р.) – Голова **ВРУ** з 1 лютого 2000 р. по 14 травня 2002 р.
5. Литвин Володимир Михайлович (нар. 1956 р.) – Голова **ВРУ** з 28 травня 2002 р. по 25 травня 2006 р.
6. Мороз Олександр Олександрович (нар. 1944 р.) – Голова **ВРУ** з 6 липня 2006 р. по 23 листопада 2007 р.
7. Яценюк Арсеній Петрович (нар. 1974 р.) – Голова **ВРУ** з 4 грудня 2007 р. по 12 листопада 2008 р.
8. Лавринович Олександр Володимирович (нар. 1956 р.) – В.о. Голови **ВРУ** з 12 листопада 2008 р. по 9 грудня 2008 р.
9. Литвин Володимир Михайлович (нар. 1956 р.) – Голова **ВРУ** з 9 грудня 2008 р.

Літ.: Конституція України. – Днепропетровск : ОАО “Днепркнига”, 1996. – 48 с.; *Історія України* : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008. – 688 с.; *Україна*. Друга пол. 20 ст. Нариси історії / гол. ред. кол. П. П. Панченко. – К. : Либідь, 1997. – 350 с.; *Журавський В. Політичний процес в Україні: аналіз, пошуки, рішення* / В. Журавський. – К. : Пошук, 1995. – 382 с.; *Заєць А. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1990-1994 рр.)* / А. Заєць // Вісн. Акад. правов. наук України. – 1998. – № 4. – С. 54-70.

Дірявка Ю.П.

ВЕРХОВНА РАДА УРСР – найвищий орган державної влади і єдиний законодавчий орган колишньої УРСР. Законодавчо визначена Конституцією УРСР 1937 р. замість Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Формально **ВР УРСР** обиралась безпосередньо громадянами УРСР шляхом загальних прямих виборів при таємному голосу-

ванні (1 депутат від 100 тис. виборців), але на практиці цей процес здійснювався під жорстким контролем правлячої комуністичної партії. Строк повноважень був 4 роки. Серед депутатів переважали члени компартії (62-69% від загальної кількості).

ВР УРСР обирала підзвітну їй Президію, утворювала уряд УРСР – Раду Міністрів УРСР та обирала Верховний Суд УРСР. Також депутатами обиралися голови облвиконкомів та частково їхні заступники, перші чи другі секретарі обкомів, вищий командний склад розміщених на території України військових округів.

До повноважень **ВР УРСР** також належало право:

– змінювати Конституцію УРСР та приймати нову;

– видавати та затверджувати народногосподарські плани та Державний бюджет УРСР; – контролювати стан та управління підприємствами союзного підпорядкування і наглядати за ними;

– надавати право громадянства УРСР тощо. Основною формою діяльності Ради були сесії, що скликалися Президією двічі на рік. Також на розсуд Президії або за вимогою третини депутатів могли скликатися позачергові та урочисті (присвячені визначним датам) сесії. **ВР УРСР** утворювала постійні і тимчасові комісії. Закони приймалися більшістю голосів депутатів, які брали участь у засіданні ВР.

Перші вибори до **ВР УРСР** відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати. Перша сесія ВР відбулася в Києві 25-28 липня 1938 р. Її головою було обрано Михайла Бурмистенка, Президію **ВР УРСР** очолив Леонід Корнієць.

У роки Великої Вітчизняної війни **ВР УРСР** працювала в умовах воєнного часу. У зв'язку з окупацією в 1941 р. території України Президія **ВР УРСР** була евакуйована до міста Саратов. 29 червня 1943 р. був прийнятий Указ Президії **ВР УРСР** “Про відстрочку виборів до Верховної Ради УРСР”, згідно з яким вибори відкладалися на один рік, а строк повноважень **ВР УРСР** 1-го скликання подовжувався. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 січня 1944 р. було прийняте рішення про переїзд Президії **ВР УРСР** у січні 1944 р. з Харкова до визволеного Києва. 26 листопада 1946 р. прийнятий Указ Президії **ВР УРСР** “Про прове-

дення виборів до Верховної Ради УРСР” 9 лютого 1947 р. У 1947 р. була обрана **ВР УРСР** 2-го скликання. Упродовж 1940-1950-х рр. законотворчість фактично вичерпувалася удосконаленням окремих статей Конституції та вже чинних законів УРСР.

Наприкінці 1950-х рр. законодавча діяльність **ВР УРСР** активізувалася, що було зумовлено необхідністю проведення розпочатих першим секретарем ЦК КПРС Микитою Хрущовим реформ у радянській системі влади. В 1959 р. обговорювалися проекти законів про судоустрій, а також цивільний, цивільно-процесуальний, кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Загалом у 1960-1970-х рр. законотворчість розширюється, інтенсифікується кодифікація республіканського законодавства. Так, у 1968 р. **ВР УРСР** прийняла Закон “Про сільську і селищну Ради народних депутатів”, який значно поживив діяльність цих низових представницьких органів. У червні 1969 р. приймається Кодекс про шлюб і сім’ю, у липні 1970 р. – Земельний кодекс, у червні 1972 р. – Водний кодекс та ін. Кодифікація законодавства, що здійснювалася **ВР УРСР** у ці роки, створила умови для більш якісного правового регулювання важливих суспільних відносин. Щороку **ВР УРСР** затверджувала проекти Держплану й бюджету республіки. Починаючи з 1978 р. приймалися постанови про виконання річних зобов’язань. Проте закони, що приймалися **ВР УРСР**, часто лише дублювали положення правових актів СРСР.

Конституція УРСР 1978 р. радикально не змінила правового статусу **ВР УРСР**. Однак були запроваджені деякі нововведення. Проголошувалося, зокрема, що всі ради народних депутатів – Верховна, обласні, районні, міські, районні у містах, селищні і сільські – становлять єдину систему органів державної влади. Було посилено вплив **ВР УРСР** на місцеві ради. Склад **ВР УРСР** збільшився до 650 депутатів, строк повноважень – до п’яти років. Ширшим стало коло суб’єктів права законодавчої ініціативи. Тепер це право належало Президії **ВР УРСР**, РМ УРСР, постійним та іншим комісіям, депутатам, Верховному Суду, Прокуророві УРСР, а також громадським організаціям, представленим республіканським органами.

ВР УРСР 1-го – 11-го скликань будувала свою діяльність згідно з вимогами радянського часу. Її робота перебувала під контро-

лем ЦК КПУ, а сама вона не була постійно діючим органом, збиралася на сесії двічі на рік і фактично лише схвалювала підготовлені Президією **ВР УРСР** та погоджені з ЦК КПУ законопроекти. Депутати поєднували свою роботу у **ВР УРСР** з іншими видами діяльності. Законодавча робота не відрізнялася продуктивністю, що об’єктивно припиняло конституційний статус **ВР УРСР**.

Останні вибори до **ВР УРСР** в умовах існування Радянського Союзу відбулися в 1990 р. (12-те скликання). Після прийняття Акта проголошення незалежності України вона перетворилася на Верховну Раду України.

Голови **ВР УРСР**:

1. Бурмистенко Михайло Олексійович (1902-1941) – Голова **ВР УРСР** – 27 липня 1938 р. – 9 вересня 1941 р.
2. Корнійчук Олександр Євдокимович (1905-1972) – Голова **ВР УРСР** – 9 вересня 1941 р. – 12 вересня 1953 р.
3. Тичина Павло Григорович (1891-1967) – Голова **ВР УРСР** – 12 вересня 1953 р. – 24 березня 1959 р.
4. Корнійчук Олександр Євдокимович (1905-1972) – Голова **ВР УРСР** – 24 березня 1959 р. – 8 червня 1972 р.
5. Білий Михайло Ульянович (1922-2001) – Голова **ВР УРСР** – 8 червня 1972 р. – 25 березня 1980 р.
6. Ситник Костянтин Меркурійович (нар. 1926 р.) – Голова **ВР УРСР** – 25 березня 1980 р. – 27 березня 1985 р.
7. Костюк Платон Григорович (нар. 1924 р.) – Голова **ВР УРСР** – 27 березня 1985 р. – 4 червня 1990 р.
8. Івашко Володимир Антонович (1932-1994) – Голова **ВР УРСР** з 7 червня 1990 по 9 липня 1990 р.
9. Плющ Іван Степанович (нар. 1941 р.) – виконуючий обов’язки Голови **ВР УРСР** з 9 липня 1990 р. по 23 липня 1990 р.
10. Кравчук Леонід Макарович (нар. 1934 р.) – Голова **ВР УРСР** з 23 липня 1990 р. по 5 грудня 1991 р.

Літ.: *Політичний словник* / ред. : В. К. Врублевський, В. М. Мазур, А. В. Мяловицький. – Вид. 2-ге. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1976. – С. 75-76; *Малій словник історії України* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Рябошапко Г.* Верховна Рада Української РСР – найвищий орган державної влади республіки / Г. Рябошапко. – К. : [б. в.], 1968; *Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки*. – К. : [б. в.], 1989.

Дірявка Ю.П.

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1919-1937 РР.).

Радянська Україна від початку свого існування проголошувалася державою широких мас: за Конституцією 1919 р. УСРР була “організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства”, а за Конституцією 1929 р. – “соціалістичною державою робітників і селян”. Більшовикам вдалося захопити владу саме завдяки взяттю на озброєння найрадикальніших народних вимог, і виконання цих вимог суперечило планам більшовицького керівництва. Незважаючи на це, Кремлю вдалося зберегти та навіть зміцнити свою диктатуру. Вирішальним у цьому стало вміння кремлівських керівників діяти за принципом “розділяй і володарюй”. Успіху не можна було досягнути без реального залучення до управління державою широких верств населення. Більшовицьке керівництво змогло “поділитися владою”, зберігши за собою всі важелі впливу на суспільство.

Основою успішності стихійно виниклих рад була їх наближеність до мас, що, у свою чергу, було наслідком їхньої частоті виборності. Тому ключем до успішності більшовизму стало підпорядкування компартійному апарату процесу виборів. Саме вибори, до участі в яких допускалася переважна частина населення, допомогли більшовикам легітимізувати свою владу в суспільстві. Місцеві ради та з'їзди рад усіх рівнів, які формувалися в результаті визначеного представництва низових рад на з'їздах вищого рівня, були проголошені вищими органами влади відповідного регіонального чи центрального рівня. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів – виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони та здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад, повинні визначати характер їх діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Опора на ради та їхні виконкоми була життєво необхідною для партії. Це не лише надавало легітимності владі, але й давало змогу залучати до управління позапартійних фахівців та поширити вплив партії на най-

віддаленіші куточки країни. Політично і факхово підготовлених членів РКП(б) не могло вистачити для задоволення державних потреб. Адже, особливо на перших порах, “політична чистота” членів РКП(б) поєднувалася з невідповідністю до практичної організаційної роботи.

У резолюції VIII з'їзду РКП(б), що відбувся у березні 1919 р., з приводу взаємовідносин між більшовицькою партією та радами наголошувалося: “Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках Радянської Конституції. Партія намагається керувати діяльністю рад, але не замінювати їх”. Водночас зазначалося, що “практичною, самовідданою працею в радах, висуненням на всі посади найбільш стійких і відданих членів, РКП повинна завоювати для себе безроздільне панування в радах і фактично контроль над усією їх роботою”. Ключовими є слова про політичне панування та фактичний контроль над радами. Щоб його не втратити, компартійне керівництво повинно було жорстко контролювати виборчий процес, а отже, і “фільтрувати” тих осіб, які ставали державними службовцями в результаті виборів.

Оскільки низові ради були формою безпосередньої демократії і оновлювалися досить часто (у середині 1920-х рр. – раз на рік), узурпацію владних функцій рад компартійним органам доводилося відтворювати при кожному оновленні їх складу. Водночас потреба щоразу отримувати контроль над місцевими радами сприяла більш щільному контакту членів партії з масами. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. Були розроблені виборчі процедури, які давали змогу штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійною належністю, демографічними ознаками тощо. Цим процесом керував компартійний апарат за безпосередньої підтримки органів ДПУ. Так вдавалося позбавити впливу значну частину потенційно активних виборців, які могли б впливати на модель поведінки місцевих рад у небажаному напрямі. Виборчими дільницями вважалися підприємства, установи, військові частини, на-

вчальні заклади. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подача записок, підняття руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. У постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. “Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів” зазначалося: “Вибори проводяться відкритим голосуванням, звичайною більшістю голосів. Порядок переведення виборів (за списками або за окремими кандидатурами) визначають виборчі збори”.

Людей, які мали намір здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливом начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою “випадіння” зі списків виборців. Позбавлення виборчих прав, тобто демонстративна вказівка на другосортність тієї чи іншої особи, було в добу непу одним із основних важелів впливу компартійних органів на вибори. У цей час саме “гласні” методи впливу на вибори були найпоширенішими. Адже внаслідок реформи 1922-1923 рр. ДПУ було позбавлено права винесення позасудових вироків і діяльність ДПУ була значною мірою формалізована, тобто зумовлена певними законодавчими нормативами. Тож репресивна складова діяльності ДПУ в період непу не була основною. Основною функцією було збирання інформації та інформування вищих компартійних органів, які вже на основі цієї інформації ініціювали ухвалення того чи іншого рішення.

Взяття з початком непу курсу на “революційну законність” зумовило перенесення під час організації виборчого процесу основної уваги компартійних органів на нелегальні методи боротьби за ради. Тому з 1924 р. на три категорії був розширений список осіб, яких позбавляли виборчих прав. Повний перелік позбавлених виборчих прав осіб був зазначений у постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. Права вибирати та бути обраними до рад позбавлялися такі категорії населення: “**а**) особи, які використовують найману працю з метою отримання прибутку; **б**) особи, що живуть з нетрудового прибутку, як ось: відсотків з капіталу, прибутків з підприємств, надхо-

джен з майна та ін., а також приватні купці й приватні торговельні та комерційні посередники; **в**) члени царської династії, що панувала в Росії, а також особи, які прямо або опосередковано керували діяльністю поліції, жандармерії й контрреволюційних урядів (Денікінського, Колчаківського, Врангелівського, Петлюрівського, Гетьманського, Махновського, Мусоватського, Грузинсько-Меншовицького й ін.), як то: міністри, товариші міністрів, генерал-губернатори, губернатори, віце-губернатори, градоначальники, губернські і повітові маршалки, урядовці спеціальних доручень при губернаторах, прокурори судових палат, земські начальники, члени селянських управ, ісправники, селянські й повітові начальники, службовці й агенти поліції, охоронних відділів, тюремних управлінь і інші особи, точний перелік яких встановлювався інструкцією Центральної виборчої комісії; **г**) ченці й черниці, попівство й духівництво всіх культів, члени правлінь релігійних громад і дружини згаданих осіб; **д**) особи, яких суд визнав за злісних дезертирів Червоної армії і флоту – протягом 3-х років після винесення судом відповідного вироку; **е**) особи, засуджені за зисколюбні й ганебні злочини на термін, установлений законом або судовим вироком, і особи, які відбувають покарання у формі позбавлення волі або примусової праці; **ж**) особи, які отримали іноземне громадянство й протягом установленого терміну повинні покинути межі УСРР; **з**) особи в установленому порядку визнані за душевнохворих або божевільних, а також тих, ким опікуються; **и**) особи, заслані адміністраційним порядком як контрреволюційний і соціально-небезпечний елемент, на час їхнього заслання. Заслугове на увагу наявність серед позбавлених дружин представників духівництва та членів правління релігійних громад. Зауважимо, що йшлося про “неприбуткові організації”, дозволені владою, статут яких затверджувався в “губернських (з 1925 р. – окружних) міжвідомчих по справах про об’єднання та спілки комісіях” (вживалася абревіатура – “Губмекосо”). Однак сама наявність в організаторів таких громад іншого світобачення поряд із їхніми організаторськими здібностями (громади мали становити не менше 50 осіб) робила їх ворогами в очах компартійного апарату. Крім цього, в окремому пункті спеціально зазначалося, що дер-

жавні урядовці “контрреволюційних” урядів, посада яких не зазначена в згаданому пункті в), допускаються до участі у виборах “тільки в тому разі”, якщо вони не перебувають на особливому обліку в ДПУ.

До такого обліку заносили всіх соціально небезпечних осіб. Цей висновок впливає із затвердженого ЦВК СРСР 28 березня 1924 р. положення про права ОДПУ щодо адміністративних засланих, висилок і ув'язнень до концтаборів. За такого підходу кількість позбавленців могла довільно збільшуватися і залежала від позиції Державного політичного управління, що безпосередньо виконувало волю Кремля.

У добу непу ставлення до представників перших двох категорій позбавленців було дещо пом'якшене. Виборчих прав не позбавлялися ті, хто використовував найману працю “не з метою визиску” або “для хатнього обслуговування”, отримували відсотки з радянських ощадних кас чи облігацій та продавали своє майно або продукти власного виробництва. Щоб отримати виборчі права, представники цих двох категорій мали “принести посвідку від фабрично-заводського комітету, місцевому, сільській раді або відповідного виконавчого комітету про те, що відтепер ці особи не експлуатують чужої праці, живуть із засобів, які добувають особистою працею і цілком довели свою лояльність до радянської влади”.

Вагому роль в опануванні українського села, зокрема й під час підготовки та проведення виборів, відігравали комнезами, які до 1925 р. мали адміністративні функції і виконували контролюючу функцію на селі. Керівники комнезамів, як і сільрад, були повноправними державними службовцями, оскільки, як зазначалося у змініній 9 травня 1923 р. ст. 92 закону “Про комітети незаможних селян”, “члени президії Волосних і Сільських Комітетів Незаможних селян одержують утримання з місцевих коштів у розмірі відповідних окладів членів Волвиконкомів і сільрад”. Влада всіма засобами намагалася унеможливити небезпеку отримати опозиційні до себе ради.

Навіть гіпотетично загроза отримати недостатньо лояльні ради існувала виключно на рівні сільрад. Адже прямі вибори проводилися лише в місцеві органи влади. До того ж навіть у виборах до сільських рад, що здійснювалися в перші роки існування СРСР

раз на рік, існувала нерівність. Щоправда, так було лише в тому випадку, коли на території сільради розташувалася фабрика, завод чи якесь інше промислове підприємство або радгосп – від робітників згаданих закладів, як і від частин Червоної армії, до сільради обиралося по одному депутату від кожних 20 виборців (або один делегат від не менше як 10 виборців – це у тому випадку, коли таких осіб було менше двадцяти), тоді як від селян – від кожних 100 мешканців. Щоправда, у випадку виборів від селян ішлося про одного делегата “на кожні сто осіб без винятку”, а від робітників і радянських частин – “на кожних 20 виборців”, тобто кількісно різниця була менша ніж у 20 разів, але не набагато.

Усі з'їзди рад, від районних до всесоюзних, формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Тим більше, що й тут було узаконено нерівність. Приміром, відповідно до “Положення про районні з'їзди рад та районні виконавчі комітети” від 3 вересня 1924 р. ці з'їзди скликалися “з представників усіх рад, що існують на території району, зокрема й від міськрад, коли такі є, з розрахунку один депутат від 500 мешканців від сільрад і по одному депутату на кожні 100 виборців від міських рад та фабрично-заводських селищ, від рад або загальних зборів виборців фабрик і заводів, що розташовані поза селищами, а також від військових частин Червоної Армії”. На з'їздах рад відповідного рівня (районні, округові, губернські чи обласні, всеукраїнські), що були формально вищою владою у своїх межах, обиралися виконавчі комітети, які й вели всю поточну роботу і членів яких з повним правом можна називати державними службовцями.

Слід наголосити, що списки майбутніх членів виконавчих комітетів відпрацьовувалися до виборів у партійних комітетах відповідного рівня.

Кожен виборець, якого допускали на вибори, але не обирали, брав участь у виборах лише раз – до місцевої ради. Тому вибори в місцеві ради, насамперед сільські, були формальною основою для формування більшовицької влади, в тому числі верховної. Щоправда, як уже зазначалося вище, перший час в Україні більшовицьке керівництво, на відміну від РСФРР, не наважилася ввести до Конституції норми представництва різних

верств і прошарків населення у виборах до вищого органу влади – Всеукраїнського з'їзду рад. Цю позицію визначав своєю постановою ВУЦВК, і діяв він залежно від обставин. З метою недопущення небажаного результату більшовики з травня 1920 р. ввели такі виборчі норми, згідно з якими селянське представництво було меншим за робітниче в п'ять разів, а за червоноармійське – в п'ятдесят разів.

У Конституції УСРР 1929 р. норму представництва нарешті було введено до Основного закону. Делегатів до Всеукраїнського з'їзду рад обирали округові (з 1931 р. – районні та міські) з'їзди рад за нормою один делегат на кожні 10 тис. виборців від міських та сільських рад та на кожні 50 тис. – від сільських рад – 48. Натомість у Конституції СРСР подібна норма – 1 депутат від 25 тис. виборців міськрад і міських поселень та від 125 тис. виборців від губернських з'їздів – була запроваджена з першого дня існування СРСР як союзної держави (така норма існувала ще в перших проектах Договору про створення СРСР, датованих кінцем 1922 р., та Договорі, схваленому в основному на I з'їзді рад СРСР).

Існувала відмінність згаданих норм між всесоюзним та українським законодавством. Якщо в першому випадку йдеться про п'ятикратну перевагу міських виборців, то в другому – значно більшу. Така відмінність не була викликана принциповими розбіжностями між союзним та республіканським керівництвом у підходах до виборів. Її можна пояснити як більш лояльним ставленням російського селянства до радянської влади (під час написання Конституції СРСР опиралися передусім на російські реалії), так і різною датою ухвалення названих документів. Уже на VI з'їзді рад СРСР, що відбувся у березні 1931 р., подібна до української норма була внесена й до союзного законодавства: “З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік складається з представників міських рад і рад міських поселень – з розрахунку 1 депутат на 25 тис. виборців і представників сільських рад – з розрахунку 1 депутат на 125 тис. жителів”.

Існувала формальна самостійність органів влади УСРР у перші роки існування радянської влади в Україні. Хоча Всеукраїнський з'їзд рад називався вищим органом влади в Україні до часу реформування державного

устрою за Конституцією УСРР 1937 р., з липня 1923 р. існувала, так би мовити, й вища інстанція – з'їзд рад СРСР, а в період між ними – ЦВК СРСР. Особливості державної конструкції УСРР і СРСР, зокрема значне переплетіння повноважень вищих всесоюзних і республіканських інстанцій, зумовлюють віднесення республіканських органів влади до центрального, а не місцевого управління. Номінально взаємини між всесоюзними й українськими органами влади започатковано від набрання чинності 6 липня 1923 р. Конституції СРСР, складовими частинами якої був Договір і Декларація про створення СРСР. “Але, – зауважувалося в одному з українських довідників середини 1920-х рр., – ще до 6 липня 1923 р. цілий ряд соціалістичних республік, що виникли внаслідок Жовтневої революції, під впливом політичних та економічних причин, а також знаючи, що перемога над капіталізмом та буржуазією можлива тільки в єдності пролетаріату – виявляли непохитну волю до об'єднання. Так, Українська Соціалістична Радянська Республіка в ст. 4 Конституції 14 березня 1919 р. декларувала свою тверду рішучість увійти в склад єдиної міжнародної соціалістичної радянської республіки, як тільки утворяться умови для її виникнення”.

Керівники УСРР і РСФРР майже до самого акту введення в дію Конституції СРСР мали різні підходи до принципів створення єдиної держави. Результатом боротьби цих підходів став компромісний варіант Договору про утворення СРСР – складової частини Конституції СРСР. Про те, що він суттєво відрізнявся від ухваленого в основному на I з'їзді рад СРСР документа, незаперечно свідчить той факт, що в проекті Союзного договору від 30 грудня 1922 р. було 26 статей, а в уведеному в дію 6 липня 1923 р. – 72 статті. Не менш суттєвими були й змістові відмінності двох документів. Зокрема, з'явилася нова палата ЦВК СРСР – Рада Національностей, утворенню якої Й. Сталін спочатку чинив відчайдушний опір.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / гол. ред.

ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, С. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; ред. кол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.*

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ

ГАСЕЛ. В історії становлення радянської влади в Україні особливе місце посідало національне питання. На території України найголовнішим суперником більшовиків у боротьбі за владу була багато в чому схожа у своїх організаційних основах на радянські органи влади Центральна Рада, яка постала на хвилі національно-визвольного руху. З огляду на зазначене вище активне використання національного питання в боротьбі зі своїми всеросійським конкурентами – есерами та меншовиками – більшовики після захоплення влади не могли просто так відмовитися від власного гасла про право націй на самовизначення аж до відокремлення.

Щоб довести свою послідовність у національному питанні та звести до соціальних суперечностей своє протистояння з Центральною Радою, у грудні 1917 р. ленінське керівництво зініціювало створення радянської УНР – територіального радянського утворення з деякими національними ознаками. Уже на III Всеросійському з'їзді рад, що відбувся в січні 1918 р., Росія юридично оформилася як федеративна республіка – РСФРР. Проголошення такого “федералізму” формально знімало перепони до “соціального” розуміння суперечностей між УЦР і більшовиками. Росія де-юре перетворилася, подібно до того, як це зазначалося в III Універсалі Центральної Ради, на “федерацію вільних народів”. УЦР на той час уже проголосила свою незалежність, тому відмовлятися від гри у право націй на самовизначення, а відтак і підтримки радянської УНР, було не на часі.

Радянський сурогат національної державності вперше був випробуваний в Україні. Але поглинання України не було заздалегідь спланованим за своїми формами. Спочатку основним наміром більшовиків було опанування Центральної Ради “зсередини”. Суть такого поглинання полягала у встановленні контролю над Центральною Радою шляхом її переобрання на I Всеукраїнському з'їзді рад у грудні 1917 р. Однак, на відміну від есерів і меншовиків напередодні II Всеросійського з'їзду рад, діячі Центральної Ради розгадали наміри більшовиків і мобілізували своїх прихильників. Україна була першою національною одиницею, яка проголосила свою державність, але не виявила бажання відокремитися від Росії (на відміну від Польщі, яка, правда, на той час була окупованою, та Фінляндії).

Після провалу спроб захопити владу на I Всеукраїнському з'їзді рад більшовицьке керівництво вирішило змінити тактику поведінки в Україні. Ленін наполіг, щоб пробільшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24-25 (11-12) грудня 1917 р. і був проголошений “справжнім” Всеукраїнським з'їздом рад. На ньому була утворена радянська УНР. В ухваленій резолюції роз'яснялося: “I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер”. Основна назва нового державного утворення (УНР) була тотожною, а назва уряду схожою з національними українськими. Більше того, більшовицьке керівництво намагалося ввести до складу уряду якомога більше діячів, які працювали в Україні, або ж етнічних українців з інших регіонів. Особисто Ленін наполіг на тому, щоб в Україну відрядити Миколу Скрипника, який, за спогадами дружини, спочатку не хотів їхати. З Петрограда були відправлені до України такі знакові постаті, як Юрій Коцюбинський і Віталій Примаков. Ці призначення поряд із висунуттям на головні посади більшовицьких діячів з “українським прізвиськами” (Василь Шахрай, Георгій Лапчинський тощо) мали на меті продемонструва-

ти “українськість” більшовицької влади. У подальшому такого роду “однорідності” компартійно-радянського керівництва, як на початку 1918 р. (етнічні українці або вихідці з України чи ті, хто тривалий час працював на її території), Ленін більше не допускав. Наприкінці 1917 р., коли більшовики зніщували утворення Народного секретаріату в Україні, революційні настрої в українському селі ще не вийшли на поверхню. Однак солдати – вихідці з України – були переважно із селян і вже на той час “дозріли” до революційних змін. Вони після самодемобілізації стали основним детонатором народного вибуху на селі. Саме серед солдатів найбільшої популярності набули ради. Вони й стали тією формою влади, що народжувалася з низів суспільства. Більшовицьке керівництво, взявши на озброєння народні гасла, планомірно, мірою радикалізації суспільства, опановувало ради “зсередини”. Оскільки однією з вимог українців було здобуття національних прав, більшовики, щоб мати вплив в Україні, намагалися надати підконтрольній їм радянській владі якомога більш української форми. Результатом стало те, що українська радянська влада на початку 1918 р. розглядалася значною частиною суспільства і самим керівництвом радянської УНР як така, що поєднувала в собі органічно єдині соціально-національні інтереси українського народу. Такі погляди лише поширилися з початком діяльності Народного секретаріату. Добре відомо, що серед членів Центральної Ради було чимало симпатиків Раднаркому. Зокрема, ліві есери навіть готували переворот у ній. Особливого поширення ідеї народності й органічності радянської влади для України набули після підписання Центральною Радою договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Адже на початку 1918 р. більшовицьке керівництво ще не встановило свого панування в радах, а лише було на шляху до цього і тому більше уваги приділяло підтримці народних вимог. Сама ж радянська влада на той час багатьма насправді уявлялася, висловлюючись агітаційними гаслами уряду радянської України початку 1919 р., як “совершеннейшее слияние административных, хозяйственных, социальных и политических органов государства с экономическими и политическими организациями рабочих и крестьян”.

Наприкінці 1918 р. ситуація вже змінилася. Існування Української держави гетьмана Скоропадського, де здійснювалася поміщицька політика, певним чином допомогло більшовикам роз’єднати органічну для українців єдність національного і соціального. Перед несподівано посталим вибором поміж “поміщицькою” Україною та “робітничо-селянською” (і такою, що теж мала національні форми) радянською владою чимала частина суспільства, не розбираючись у суті справжніх намірів більшовиків, обирала саме радянську владу.

У першій половині 1918 р. найактуальнішими для уряду радянської УНР були військові питання та здобуття підтримки українського населення. Це цілком зрозуміло, оскільки сам Народний секретаріат був засобом боротьби більшовиків із підтримуваними ними до того часу національно-визвольним рухом в Україні. Дещо інші завдання стояли перед більшовиками у часи другої окупації України. У 1919 р. постало завдання поширити владу Кремля за межі колишньої імперії. Такі агресивні наміри мали ззовні привабливий вигляд “світової революції”, і їх реалізація передусім передбачала “експорт революції” у західні країни. Але закінчився другий період більшовицького панування в Україні так само, як і перший – більшовики були змушені залишити Україну. Причому при всій повазі до військових сил А.Денікіна не викликає сумніву, що могильником більшовизму в Україні у 1919 р. стали українські селяни.

Поворот селянства на боротьбу з більшовизмом уможливився внаслідок “запаморочення від успіхів”: своє успішне повернення до України Кремль пов’язував насамперед із власним, петроградсько-московським авторитетом. Володарі Кремля недооцінювали популярності самої форми радянської влади як народної, що зумовила певну повагу до дій Народного секретаріату, а також негативні наслідки аграрної політики гетьмана Павла Скоропадського. Тому більшовики знехтували національним питанням і вирішили, що настав час для комуністичних перетворень на селі. На чолі УСРР у 1919 р. стали люди, які про українське суспільство мали занадто приблизне уявлення. У результаті кадрової політики, що безпосередньо вплинула і на ухвалення рішень у соціально-економічній царині, більшовицьке керів-

ництво отримало спрямований проти нього потужний повстанський рух.

Для більшовиків, які вже звертали свої погляди на Захід, селянські повстання стали на заваді. Як зауважили в листі ЦК РКП(б) й особисто В.Леніну П.Попов, А.Зорін і Ларик, “з деяких пір у середовищі комуністів стало немовби “гарним тоном” ляяти все в Україні, як у країні наскрізь куркульській”. Автори листа намагалися довести керівникам більшовиків, що Україна відрізняється від Росії мовно, культурно, психологічно, має інший устрій свого життя, врешті, що національне питання в Україні надзвичайно переплетене з класовим. Зазначивши, що основним революційним класом в Україні є селянство, дописувачі запропонували саме це покласти в основу більшовицької політики після вигнання з України військ Денікіна. Далі вони підкреслили: “Апріорна оцінка України як країни куркульської, що не здатна на самостійну революційну творчість, породжувала політику, яку інакше як колоніальною не назвеш. Україна розглядалася виключно як об’єкт для викачування матеріальних ресурсів”. Таким чином автори підкреслювали – і Ленін це зрозумів, – що нехтування вже проголошеним правом націй на самовизначення може призвести до катастрофічних наслідків.

Антон Денікін виступив рятувником більшовизму в Україні. Він не приховував негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до зрівняльного поділу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Після його короткого нашестя українці зрозуміли, що може бути й гірше. Кремль, своєю чергою, спромігся усвідомити помилковість власної тактики дій. Як наголошував у квітні 1923 р. Л.Троцький на VII Всеукраїнській партконференції КП(б)У, “якщо ми не зуміємо підійти до селянина, вивчити селянина, його психологію, його мову, ми можемо штовхнути його на другу петлюрівщину, а друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою і небезпечною. Ця друга петлюрівщина була б озброєна культурним планом – у школі, в кооперативі, у всіх областях побуту, і український селянин кожне своє незадоволення примножував би на національний фактор, і це було б небезпечніше петлюрівського бандитизму”. Необережна демонстрація справжніх намірів ледь не коштувала більшовицьким кер-

манічам влади в Україні. Однак вони змогли усвідомити необхідність демонстрування у короткотерміновій перспективі національного та селянського лібералізму, відступити у потрібний час і зробити не так багато поступок, щоб потім не можна було все повернути “на круги своя”. У листі В.Леніна “До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”, написаному наприкінці грудня 1919 р., наголошувалося на тому, що Україна є незалежною, і цю незалежність визнали всі російські державні та партійні владні органи.

На початку 1919 р., незважаючи на застосування національної форми радянської державності в Україні, термін “незалежність” не був широко вживаним. Якщо його й використовували, то переважно в негативно-заперечливому сенсі. Отже, за рік відбулася кардинальна зміна політичної термінології, що, утім, не означало зміни цілей більшовицької політики в Україні. Потреба якомога більшої централізації всіх економічних ресурсів не підлягала сумніву ні на початку, ні наприкінці 1919 р.

Поряд із відмовою від прискореної “радгоспізації” та термінового “злиття” України та Росії визнання національно-державних і національно-культурних прав українців допомогло більшовикам зберегти владу, а самим українцям завадило усвідомити справжні наміри більшовизму як у соціально-економічній, так і згодом у національно-культурній сферах. Тим більше, що починаючи з 1920 р. завдяки врахуванню названих моментів більшовики, на відміну від 1918 та 1919 р., нарешті “класово нацькували” бідняків на так званих куркулів і спровокували, по суті, громадянську війну на селі. Виконавши цю жажливу передумову успішності радянської влади в Україні й досягнувши “наявності громадянської війни на селі”, більшовики змогли, як висловився один з провідних господарників України у 1920 р. А.Кактинь, ліквідувати “єдиний фронт” села проти “промислового міста і прийнятої ним радянської влади”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ

НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (26.07(7.08) 1880, с. Веселий Кут тепер Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. – 6.03.1951, с. Мужен, дел. Приморські Альпи, Франція) – український політичний і державний діяч, письменник. Походив із селянської сім'ї, закінчив гімназію, 1901 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. Під час навчання брав активну участь в українському національному русі, був членом Київської громади і одним із засновників РУП. Вів пропаганду серед селян Полтавщини і робітників Києва. 1902 р. виключений з університету за політичну діяльність, призваний до армії, яку залишив через загрозу арешту, перейшов на нелегальне становище. З 1903 р. на професійній революційній роботі. З 1905 р. входив до керівного ядра УСДРП. Займався самоосвітою, 1906 р. склав іспити за весь університетський курс екстерном. З 1907 р. – член ЦК УСДРП, 1908 р. приєднався до шойно створеного Товариства українських поступовців. 1905-1917 рр. перебував на напівлегальному та нелегальному становищі в Російській імперії, жив в Австрії, Франції, Швейцарії, Італії. У цей час відбувся розквіт його літературного таланту. У 1910-х рр. набув широкої популярності в Росії як письменник європейського рівня. Під час Першої світової війни нелегально жив у Москві, співпрацював у журналі “Украинская жизнь”.

Повернувшись з еміграції, став одним із вождів української національної революції, лідером УСДРП, головним редактором “Робітничої газети”, був членом та заступником голови *Центральної Ради*, першим головою Генерального Секретаріату, генеральним секретарем внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових селянського та робітничого з'їздів. Очолював українську делегацію, яка в травні 1917 р. передала Тимчасовому урядові вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29-30 червня 1917 р. 9 січня 1918 р. пішов у відставку

з поста прем'єра. Засудив гетьманський переворот. 18 вересня був обраний головою Українського Національного Союзу, відіграв провідну роль в організації протигетьманського повстання. З листопада 1918 р. по лютий 1919 р. очолював *Директорію*, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. В еміграції (Австрія) організував закордонну групу Української компартії (УКП) та її тижневик “Нова доба”. На пропозицію рад уряду повернувся в Україну, вступив до КП(б)У, був призначений членом ВУЦВК, заступником голови Раднаркому і народним комісаром закордонних справ УСРР. З вересня 1920 р. постійно в еміграції. Засновник і співредактор щомісячника “Нова Україна” у Празі. З 1925 р. і до кінця життя займався літературною діяльністю.

У 1919-1920 рр. написав 3-томний мемуарно-публіцистичний твір “Відродження нації”, де підбив підсумок своєї політичної кар'єри та виклав власні погляди на українську революцію. Він вважав себе марксистом, але його погляди зазнали значного впливу західного лібералізму. У політичних уподобаннях коливався між українською національною самостійницькою платформою і концепцією радянської республіки.

Як політичний і державний діяч був одним з організаторів та ідеологів РУП-УСДРП, співавтором 4 універсалів та інших конституційних документів Центральної Ради. Один з натхненників усіх селянських військових і робітничих з'їздів 1917 р. Активно обстоював ідею автономії України у переговорах з Тимчасовим урядом Росії. Підготував затверджену V сесією Центральної Ради 26 жовтня 1917 р. першу декларацію Генерального Секретаріату, в якій визначалися структура і компетенція уряду, основні напрями і принципи його діяльності як найвищого виконавчого органу УЦР. Під керівництвом **В.** було розроблено і затверджено Малою радою Статут Генерального Секретаріату.

Як політичний мислитель обстоював українську державницьку ідею з соціальних позицій. Опору національного визволення слід, на його думку, шукати в народі і насамперед – піти назустріч його одвічним соціально-економічним прагненням, щоб із гасла “Вільна Україна” зробити гасло “Вільна Україна без холопа й пана”, щоб однобічне визволення розвинути у всебічне. Вірив у майбутнє

української державності, визначив її сутність як устрій усього матеріального і духовного буття народу, його економіки, політики, культури – величезного і складного комплексу самоорганізації людей. Перебуваючи понад три десятиліття за межами України, уважно стежив за подіями на Батьківщині, гостро засуджував сталінський політичний терор, таврував гітлерівський фашизм (за що був кинутий до концтабору), захищав ідеї мирного співіснування, взаємоповаги та співробітництва народів світу. 1933 р., протестуючи проти голодомору 1932-1933 рр. в УРСР, звертався з відкритим листом до політбюро ЦК КП(б)У. Відтоді художні твори **В.** у СРСР були заборонені, їх перестали видавати і вилучили з масових бібліотек.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації (історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / В. Винниченко – К. ; Відень : [б. в.], 1920. – 56 с.; *В. К. Винниченко (1880-1951).* Бібліографічний покажчик. – Х. : [б. в.], 1995; *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради : бібліограф. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998. – 75 с.; *Мироненко О. М.* Світоч української державності : політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К. : [б. в.], 1995. – 55 с.

Малик Я.Й.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) ДМИТРО ІВАНОВИЧ (р. народж. невідом. – 1563) –

український військовий і політичний діяч, один з організаторів і ватажків запорозького козацтва, якому приписується заснування першої відомої Запорозької Січі на о. Мала Хортиця. Походив із старовинного українського князівського роду Вишневецьких із турово-пінської

гілки роду Рюриковичів, а за іншими даними з волинського роду Гедиміновичів. Його батько, Іван Михайлович (помер 1543), був старостою кількох повітів. Мати, Анастасія Семенівна Олизаровичівна (померла 1541), була онукою князя К.І.Острозького по матері.

В. вперше згадується в джерелах 1545 р. У 30-40 рр. XVI ст. він брав участь у боротьбі

з Османською імперією. З кінця 40-х рр. обіймав посади черкаського та канівського старости, маючи тісні стосунки із запорозьким козацтвом. У 50-ті рр. XVI ст. **В.** на чолі кількох сотень козаків успішно воював проти турків, але, посварившись із Великим князем литовським, який був противником організованих проти турків і татар походів, він перейшов на бік турків і деякий час жив у Стамбулі, переймаючись визволенням свого дядька Ф.М.Вишневецького.

У 1552 р. повернувся на батьківщину і став активно закликати уряд і короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа до активних дій проти Османської імперії і її васала Кримського ханства. У 1555 р., зібравши із прикордонних осель вагагу більше 300 козаків, **В.** вирушив за пороги і побудував на о. Мала Хортиця добре укріплену земляними валами і дерев'яним частоколом фортецю, яка стала форпостом подальшої колонізації степового прикордоння. Звідси **В.** здійснив низку успішних походів проти Кримського ханства та Османської імперії. У 1556 р. його козаки напали на Очаків та Іслам-Кермен, звідки вивезли на Хортицю всі захоплені там гармати. У тому самому році татари здійснили першу спробу знищити хортицьку фортецю. 24 дні тривала облога замку, але невдало. З метою розширення антиосманської коаліції **В.** того самого року направив до Москви два свої посольства. У 1557 р. під керівництвом Кримського хана Давлет-Гірея I татари з допомогою турків знову підступили до хортицької фортеці. Козацькій залозі не вистачило харчів, козаки почали розбігатися і князь Дмитро, не дочекавшись обіцяної королем підмоги, з рештками загону залишив Хортицький замок і відійшов до о. Монастирський, що в межах нинішнього Дніпропетровська.

Згодом перейшов на службу до московського царя Івана IV. Брав участь в організації оборони південних рубежів Московської держави від ординців. У 1558 р. разом із російським загоном д'яка Ржевського здійснив вдалий похід на Крим, звільнивши багато невільників. У 1559 р. **В.** двічі ходив під турецьку фортецю Азов, воював у пониззі Дону та під Керчу. З початком Лівонської війни дії московських військ на півдні стали менш активними і **В.** продовжував самостійно діяти проти османів. У квітні 1562 р. він прибув до Москви з метою схилити царя

до подальшої війни з бусурманами, але, не знайшовши підтримки, повернувся у підданство до польського короля Сигізмунда II Августа.

У 1663 р. **В.** втрутився в боротьбу за молдавський престол і разом з польським шляхтичем Альбрехтом Лаським вирушив до Молдови. Під час битви з військом претендента на молдавський престол Стефаном IX Томоші під Сучавою його загін був розгромлений, а поранений **В.** потрапив у полон і був виданий туркам. Привезений разом з іншими полоненими до Стамбула, **В.** відмовився перейти на турецьку службу і прийняти іслам. У “Хроніці Мартина Бельського” говориться, що після жорстоких тортур за наказом султана Сулеймана II **В.** скинули з вежі на металеві гаки і, зачепившись за один із них ребрами, він провисів так три дні, але не просив помилування, а навпаки – настихався над турками, поносячи на зло їм Магомеда, та так, що ті не витримали і застрелили його, скоротивши цим його муки. Його військові подвиги та героїчна смерть оспівані в народній історичній пісні про козака Байду. Ця подія знайшла відображення в багатьох хроніках та творах, ставши предметом національної гордості для прийдешніх поколінь українців. **В.** загинув із лицарською гідністю, не реалізувавши своїх задумів, але його діяльність не була марною. Його задуми і справи зі створення міцного осередку за Дніпровськими порогами були реалізовані наступними поколіннями українських козаків.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси : в 7 т. / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1995; Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький / Любомир Винар. – Мюнхен : [б. в.], 1964; Денисенко А. Козацький гетьман Байда-Вишневецький / А. Денисенко // К. : Старовина, 1992. – № 1; Сергійчук В. Байда-Вишневецький – ратник української землі / В. Сергійчук // Дніпро. – 1989. – № 2; Сергійчук В. Дмитро Вишневецький / В. Сергійчук // Володарі гетьманської булави. – К. : [б. в.], 1994.

Олійник О.Л.

ВИШНЕВЕЦЬКІ – гілка українського княжого роду Несвіцьких з Волині (турово-пільських Рюриковичів). За родоначальника вважають князя Федора Несвіцького, прабатька чотирьох княжих родів: Вишневецьких, Збаразьких, Порицьких і Вороніцьких. Прізвище **В.** походить від назви замка Вишневець (нині на Волині). З роду **В.** най-

видатніші: Іван – староста Пропойський і Чечерський (1536-1549); Андрій – каштелян волинський (1569) і воєвода брацлавський (1572); Дмитро – засновник першої Запорозької Січі на о. Мала Хортиця (1559-1563), Костянтин – староста житомирський (1583) та ін. Через помилку польських хронікерів (М.Стрийковського і Б.Папроцького) було змішано рід князя Федора Несвіцького з родом Федора Корибутовича, через це виникла легенда про походження **В.** від литовсько-руського роду Гедиміновичів, яка пізніше була спростована.

Вишневецький Дмитро (1516(1517)? – 1563) – князь, перший відомий в історії козацький отаман. У 1550-х рр. староста Черкас і Канева. Близько 1552 р. на о. Мала Хортиця на Дніпрі збудував замок і згуртував козаків для боротьби з татарами, яку проводив за допомогою Литви й Московщини.

Однак його зусилля організувати союз держав для війни з Кримом 1561 р. остаточно зазнали невдачі. 1563 р. під час походу на Молдавію потрапив у полон до турків і був страчений у Царгороді. Герой народної пісні про Байду.

Вишневецький Михайло (1529-1584) – князь, шляхтич волинський, каштелян Брацлавський, каштелян і воєвода Київський, староста Черкаський, Канівський, Любецький та Лойовський. Старший Війська Запорозького реєстрового, гетьман українського козацтва (1569-1574 рр.). Двоюрідний брат **Д.В.**, батько **М.В.**, дід **І.В.** Був гетьманом України, який уперше в історії одержав від польського короля булаву і клейноди як правитель України. Після цього гетьман з полками реєстрових козаків вирушив у похід з міста Черкас, приєднав до себе прикордонні охоронні війська і частину запорозьких козаків, досяг м. Астрахань. Робив наїзди на татарські та турецькі загопи та міста. Існує легенда, що 5 тис. запорозьких й охочекомонних козаків, незадоволених розподілом здобичі після походу на Астрахань, відокремилися від війська Гетьмана **В.** і за-

снували на березі Дону м. Черкаськ, яке стало “головним всьому війську Донському”. У 1579 р. разом з князем К. Острозьким пішов походом на Московське царство, зайняв Сіверщину, брав участь у взятті Стародуба, Чернігова та інших фортець. За значні військові заслуги 1580 р. введений до сенату Речі Посполитої, після чого передав Канівське та Черкаське староства синові Олександрові. Був воєводою Київським та комендантом Київського замку. 1584 р. отримав титул князя **В.** Фундатор трьох православних монастирів.

Вишневецький (Корибут-Вишневецький) Костянтин Дмитрович (1564-1641) – державний діяч, нащадок відомого роду українських князів, син козацького гетьмана, староста черкаський. Фундатор Юсківської чоловічої пустині (1627) на місці колишнього монастиря у с. Юсківці (тепер селище Лохвицького району Полтавської обл.). Не сприйнявши Люблінську унію 1569 р., відмовлявся складати присягу королеві аж до погрозу смертної кари. Будучи на той час старостою житомирським, мовив перед присягою: “Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні і свободні - з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми народ такий благородний, що не поступимося першістю нікому іншому народові світу”.

Вишневецький Михайло Михайлович (?-1616) – князь, староста овруцький. Володар Лівобережного Задніпров'я. Чоловік **Р.В.**, батько **І.В.** Брав участь у Молдавських магнатських війнах та польсько-московських війнах Смутних часів. Розбудував місто Лубни, 1614 р. видав привілеї на побудову на своїх землях православних монастирів – Густинського і Ладинського (Підгірського). Розширив свої задніпровські володіння за рахунок Московського царства, відбивши у нього Путивль, Прилуки, Сенчу, Ромни, Лохвицю. Підтримував на молдавському троні брата своєї дружини, Олександра Могилу. Отруєний у Молдавії підкупленим противниками князя православним ченцем під час таїнства причастя.

Вишневецький Ієремія-Михайло (Ярема) (1612-1651) – державний і політичний діяч, князь, з 1646 р. воєвода руський. Магнат, колонізатор, власник Лубенщини й сусідніх земель на Лівобережжі, які утворювали своєрідну “державу в державі” “Вишневецьчину”

З початком повстання Б.Хмельницького обороняв Замостя і Львів, очолюючи прихильників найгостріших заходів проти повстанців. У 1651 р. один з керівників польської армії в битві під Берестечком проти козацько-татарського війська.

На початку XVIII ст. на Лівобережній Україні, яка входила до складу Речі Посполитої, виникає потужне квазіутворення – “Україна-Вишневецьчина”, або “Задніпровська Вишневецьчина” – Лубенська держава князя **І.В.** На землях “займанщини”, пограниччя з ординською небезпекою, під боком Московщини **І.В.** намагався побудувати “маленьку Європу” на лівому березі Дніпра і стати князем відродженої Русі. Створена в результаті різнорічних загарбвань князів **В.**, ця “державу в державі” не поступалася багатством тодішнім королівствам Європи ні за площею (до її складу входила більша частина земель сучасної Полтавщини і велика територія Чернігівщини), ні за кількістю населення (понад 230 тис. осіб), ні за економічним потенціалом (князь володів на Лівобережжі 58 містами, містечками та іншими населеними пунктами, одержуючи щорічно 600 тис. злотих прибутку, ні навіть за потужністю власних збройних сил (утримував 12-тисячне наймане військо, витрачаючи для цього 180 тис. злотих на рік). Мала “Вишневецьчина” і власний герб та штандарт, і з усіх ознак самостійності їй бракувало хіба що власної грошової одиниці. Під номінальним протекторатом Варшави князь проводив цілком самостійну соціально-економічну політику і був ефективним управлінцем-господарником. Заснував у значних промислово-торговельних центрах Вишневецьчини (Лубнах, Прилуках, Лохвиці, Хоролі, Ромнах, Пириятині, Ічні, Варві, Срібному) цеховий устрій. У поселеннях Вишневецьчини за інвентарем 1647 р. нараховувалося 39610 господарств підданих та 423 млинарських колеса, що сплачували щорічний фіксований податок по 5 талярів з двору та 2 червінці (трохи менше таляра) з млина. Прикордонні містечка взагалі звільнялися від податків на 20 років, натомість

будували оборонні споруди. **I.В.** турбувався, щоб його піддані не обкладалися додатковими повинностями з боку орендарів зверх установлених княжими універсалами. Господарська завзятість князя, така незвична у середовищі розгульного польського панства тих часів, його особиста, безпосередня участь у впорядкуванні краю свідчить, що юнак-магнат керувався не особистим інтересом, а дбав про благо народу та культуру краю, – зазначив історик К.Бочкарьов.

В. вів активну зовнішню політику, захищаючи територію своєї держави від татарських набігів та зазіхань польських магнатів і шляхти, розширюючи її за рахунок військових походів на Москву і “сусідських розбірок” із польськими загарбниками (серед численних жертв наїздів **В.** були переважно поляки за походженням, за винятком хіба що Жолкевських-Даниловичів).

Створив власну князівсько-державну службу з урядовців, придворних і навіть дипломатів. Приймав іноземних дипломатів у розкішному палаці у Лубнах, який не поступався королівському в Кракові. У “столичному” місті Лубнах **I.В.** жив, не визнаючи над собою ніякої влади (його навіть охарактеризували як слов’янського Нерона).

Великого значення князь надавав організації управління та місцевого самоврядування на власній території. Містам Лубни, Полтава та Пирятин було надано магдебурзьке право, за яким вони частково звільнялися від управління та суду феодалів, а міщанам забезпечувалося право на торгівлю, ремесла та участь в установах місцевого самоврядування.

Перетворивши Лубни у “стольний град” своїх величних володінь, **I.В.** дозволив міщанам об’єднатися у самоуправну “громаду”, очолювану війтом та його колегами-бурмистрами, які засідали в міській ратуші. Військовий гарнізон міста йменувався “товариством”, його очолював отаман.

Але оскільки місто залишалося приватно-власницьким, княжим, то органам місцевого самоврядування доводилося постійно “співпрацювати” у вирішенні земельних, економічних та інших життєво важливих для міста питань з “державцем-князем” або уповноваженими від нього старостами. На тогочасних юридичних актах поряд з підписами війта, бурмистрів і отамана Лубенських (від міста) завжди розміщувався й автограф старости (від замку).

Сприяючи ремісничим цехам у княжих містах, тісно пов’язаним з церковними братствами, князь підтримував створювані ними органи місцевого урядування, які допомагали міщанам активно включатися у розв’язання соціальних проблем міста.

Князя **I.В.** в історичній літературі називають “віровідступником” і звинувачують у переслідуванні православної “батьківської” віри. Але це не більш ніж історичний міф. Князь розумів, що силоміць і нашвидку повертати простолюдинів чи шляхту, а тим більше козаків, які перебували в нього на службі, до католицької віри було економічно невигідно. А тому навіть у своєму заповіті 1651 р. князь-конвертит (перейшов у 1632 р. з православ’я до католицизму) застерігав спадкоємців від руйнації православних храмів. Усі укази князя написані не польською, а “руською” мовою, яка в його володіннях мала статус “державної”. Водночас князь був ревним католиком і у створенні власної держави міг цілком розраховувати на підтримку Ватикану. Незважаючи на складні стосунки князя з українським реєстровим та низовим козацтвом, ще до переселення на Лівобережжя князь уявляв свої задніпровські володіння гетьманатом, а себе бачив рівним литовському гетьману Я.Радзівілу. На княжій печатці **I.В.**, якою скріплено акт від 21 грудня 1636 р., викарбовано “Иеремей Михаил Корибут гетман Вишневецке”. Польський історик К.Шайноха стверджує, що на початку 40-х рр. XVII ст. козаки вважали за можливе обрання **I.В.** гетьманом, навіть незважаючи на його католицьке віросповідання. Цю думку підтверджує інший польський історик Я.Відацький, який вважає, що “традиція Байди-Вишневецького була у козаків жива. Звідси правдоподібними є симпатії до молодого представника цього роду, котрий до того ж доводив свою відвагу”.

Не ідеалізуючи складну і суперечливу постать **I.В.**, за словами шведського дипломата, сучасника князя, він був “великим патріотом своєї батьківщини, за що його любить не лише народ, особливо козаки, але й шляхта також”. Це дає підстави вбачати у Вишневецькій зародок майбутньої суверенної Української держави, знищеної повстанням Б.Хмельницького.

Сучасні українські дослідники розмірковують про долю Вишневецьчини. Так, Ю.Винничук вважає, що можливим було відро-

дження української державності у формі класичної монархії з князем **І.В.** на троні”. Ю.Коржаков стверджує, що “смерть **І.В.** остаточно поставила хрест на відродженні української державності у формі класичної монархії”. З цією думкою погоджується Ю.Рудницький. А Н.Яковенко заперечує таку можливість, вважаючи, що “**В.**-молодший належав до останньої генерації руських можновладців, котрі ще відчували за собою голос династичної крові і моральне право влади над Руссю, одночасно і розчиняючись у політичному світі, і претендуючи там на особливе становище першого серед рівних”.

Щодо оцінки **І.В.**, в “Очерках Лубенской старины” К.Бочкарёв зазначив (мовою оригіналу): “На фоне народной дикости и шляхетской распущенности XVII века резко выделяется героическая личность Иеремии, и безвременно погибший противник Хмельницкого еще ожидает своего историка, который “не ведая ни жалости ни гнева”, очистил бы его имя и от патриотических клевет, и от преувеличенных католических папегириков”.

Вишневецький Михайло (Міхал) Корибут (1638-1673) – польський король 1669-1673 рр., син **І.В.** Правління **М.В.** виявилось не дуже вдалим. У Речі Посполитій послабилась королівська влада, посилилася внутрішня боротьба між польською шляхтою, що полегшувала туркам і татарам напади на Польщу. Після невдалої війни з турками 1672 р. був змушений за Бучацьким мирним договором віддати під протекторат Туреччини Поділля з Кам’янцем.

Літ.: *Бочкарёв К. П.* Очерки Лубенской старины / К. П. Бочкарёв. – М. : [б. и.], 1990. – Вып. 1. – [Отд. оттиск]; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 6. – 1995; *Козюра І. В.* Історичні силуети : нариси / І. В. Козюра, В. М. Козюра. – Полтава : АСМІ, 2010; *Рудницький Ю.* Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації / Ю. Рудницький. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2007; *Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. : іст. есе : в 2 т. / Б. І. Сушинський. – 2-е вид., допов. – Одеса : ВМВ, 2004. – Т. 1.; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki, 1612-1651 / W. Tomkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo książek szkolnych, 1933; *Widacki J. K.* Książ Jarema / J. K. Widacki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1997.

Козюра І.В.

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ – особливий етап національного руху на українських землях, який характеризується пробудженням національної свідомості, активізацією національно-культурного життя, визріванням національної ідеї. Найкращі умови для утвердження національної самосвідомості склалися на Лівобережжі, де збереглися ті економічні й соціальні корені, які живили українську історичну традицію, де збереглася провідна верства українського суспільства – колишня козацька старшина. Дослідники питання українського національного відродження запропонували чимало схем його періодизації, які репрезентують різні підходи до вирішення проблеми систематизації процесу: класовий, організаційний, політичний, культурологічний тощо. Враховуючи, що українська інтелектуальна енергія після ліквідації Гетьманщини спрямовувалась передусім на захист права національного буття власного народу, права національного самовизначення, можна погодитись із доречністю схеми періодизації українського національно-культурного відродження, запропонованої дослідницею І.Колесник. Відповідно до цієї схеми необхідно виокремити чотири періоди процесу українського національного відродження.

1. Реставраційний (80-ті рр. XVIII ст. – перша чверть XIX ст.), коли найактивніша і найкультурніша верства українського суспільства (дворянство) прагнула реставрувати залишки автономного устрою України в межах Російської імперії.

2. Романтичний (20-60-ті рр. XIX ст.), що характеризується поширенням популярної тоді ідеї народності, яка мала чудові наслідки на українському ґрунті, у тому числі – ідею слов’янської єдності.

3. Народницько-громадівський період (60-80-ті рр. XIX ст.), який постав під впливом російського народницького руху, але зі своїми специфічними ознаками як-то: ідея національної окремішності, просвітницька спрямованість тощо.

4. Національно-політичний період (90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.), що підсумував досягнення українства на шляху до формування нації, коли до національного руху приєднуються широкі народні маси, активно утворюються політичні партії, викристалізовується ідея державності.

Започаткований І.Котляревським процес творення нової української літератури став основою для етнічного розуміння нації, поєднання етнічного і державницького в подальшому розвитку української політичної думки. І хоча надмірна захопленість етнічним часто переростала у більшості учасників тогочасного українського літературного процесу в аполітичний етнографізм, але й він, в умовах тотального заперечення етнічних відмінностей між українцями і росіянами з боку імперської влади, вимагав певної особистої мужності і сприяв не лише збереженню, але й подальшому розвитку української нації. Зокрема, центром формування нової української літератури став Харків, що був на той час головним містом Слобідської України і розташовувався поза межами території колишньої Гетьманщини. Саме цей факт ряд учених, поділяючи думку, висловлену О.Пріцаком, вважає одним із вирішальних у тому, що українське культурне відродження початку ХІХ ст. виявилось вільним від консервативно-автономістичної традиції територіального патріотизму нащадків козацької старшини.

Активними проповідниками українського національного відродження, прибічниками державницької ідеї в українській політичній думці кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. були Я.Маркович (1696-1770) – письменник, автор “Щоденника” (Діяріуш), що містить унікальні історичні та економічні відомості; В.Капніст (бл. 1756-1823) – визначний поет і громадський діяч, генеральний суддя і губернський маршалок, родом з Полтавщини, автор “Оди на рабство”, комедії “Ябеда”, в яких засудив російську централізаторську політику Росії в Україні, домагався в 1891 р. у пруського уряду в Берліні допомоги в боротьбі проти московської тиранії; Ф.Туманський (1757-1810) – етнограф, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької академії наук, видавав журнал “Российский Магазин”, в якому вміщувалося багато матеріалів до історії України; В.Берлінський (1764-1848) – археолог, директор київської гімназії, автор праці “Историческое описание Малороссии и Киева”; В.Каразін (1773-1843) – громадський діяч, економіст, родом із Слобожанщини, ініціатор заснування Харківського університету, відстоював ідею перебудови імперії на конституційну монархію, вказував на колоніальну експлуатацію

України; О.Мартос (1790-1842) – історик, автор п’яти томної “Історії України”, рукопис якої загубився. Усі вони стояли на позиціях консерватизму, тобто на позиціях визнання особливих цінностей традиційного ладу, традиційних форм життя, діяльності суспільства і держави. Консерватизм став їхньою ідеологічною платформою в боротьбі за збереження національних і станових привілеїв.

Найвизначнішим твором, пройнятим українською національною ідеєю, стала “Історія Русів”. Припускають, що автором цієї праці був член новгород-сіверського гуртка українських автономістів. Час написання – 1760-1820 рр. Від початку своєї публічної появи “Історія Русів” розглядалась як історичний документ, написаний за аналогією з козацькими літописами Самовидця, Граб’янки та їм подібними документами. Однак із середини ХІХ ст. як українські, так російські і польські дослідники цього твору почали звертати увагу на те, що анонімний автор “Історії Русів” досить вільно “трактував” відомі історичні факти, деякі замовчував і приводив такі, що не знаходили підтвердження в інших джерелах. Уже в середині ХІХ ст. “Історію Русів” починають розглядати не як своєрідну хроніку української історії, а як твір політично заангажований, що прагне за допомогою тенденційного підбору історичних фактів захистити певну політичну позицію. Виклад історичних подій служить для анонімого автора “Історії Русів” засобом утвердження його власної політичної концепції, захисту честі і гідності власного народу, його прав на самобутність і самостійне державно-політичне існування.

Середина і друга половина ХІХ ст. пов’язані з активною діяльністю університетів на українських землях, заміною гурткової форми літературно-наукової роботи українства діяльністю науково-дослідних установ і навчальних закладів, із наростанням національно-визвольного, головним чином громадського, руху, що свідчило про перехід процесу українського національного відродження на вищий етап. Серед видатних українських діячів, які доклали максимум зусиль до справи просвіти власного народу, – П.Куліш (автор української “Грамматики”, українських народних видань, прозваних “метеликами” і оригінального правопису під назвою “Кулішівка”, який покладено в осно-

ву сучасного фонетичного українського правопису), П.Чубинський (активний організатор недільної школи у Борисполі, автор низки педагогічних статей, ініціатор відкриття інститутів для підготовки вчителів сільських народних шкіл), О.Потебня (палкий патріот України, кумир студентської спільноти Харківського університету, автор “Азбуки для воскресних шкіл”, побудованої за принципами виховного навчання та народності, викладач на громадських засадах у школі для народних учителів), М.Драгоманов (ініціатор відкриття Подільської чоловічої недільної школи, викладач у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки сільських учителів, автор численних статей на педагогічну тематику), О.Кониський (активний організатор полтавських недільних шкіл, член Петербурзького товариства грамотності, що розгорнув діяльність з поширення знань серед сільського населення Полтавщини, організатор громадської бібліотеки, учитель-методист, автор “Арихметики, або Щотниці для українських шкіл”, ініціатор започаткування народних читань, школи з підготовки вчителів у Полтаві) тощо.

У 1880-1890 рр. центр українського культурного і наукового життя переміщується з Наддніпрянщини до Галичини (“українського П’ємонту”), де українське національне відродження завдяки титанічній діяльності І.Франка, М.Грушевського та їх одностайних ідейно-організаційних форм. Заснована І.Франком у 1890 р. Русько-українська радикальна партія об’єднала вимоги старшого і молодшого поколінь радикалів і наполягала на домінанті національного фактора у своїй діяльності. У 1898 р. Іван Франко порвав з РУРП, оскільки ідейно “переріс” радикальний рух Галичини, який виявився нездатним сконсолідувати українство навколо національного ідеалу. І.Франко як редактор “Літературно-наукового вісника” (1898-1906) висловив власне принципове розуміння сенсу національного відродження, де на перший план висунув й обґрунтував поняття ідеалу національної самостійності. В умовах реакції (після подій 1907 р.) славетний письменник змістив акцент у пріоритетах визвольного руху з Галичини на Велику Україну й сформулював завдання найтіснішого зближення Наддніпрянщини й Галичини, оскільки лише в об’єднаній нації бачив силу для державотворення.

Літ.: Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С. Гелей. – Львів : [б. в.], 1996; Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : [б. в.], 1996; Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини / М. Г. Жулинський. – Луцьк : [б. в.], 1999; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І. І. Колесник. – К. : [б. в.], 2000. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : [б. в.], 1996; Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.) : хрестоматія / А. Г. Белебрух та ін. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1995; Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. Салтовський. – К. : [б. в.], 2002.

Карпенко Г.І., Волкова С.П.

ВІЙНА – соціально-політичне явище, пов’язане з докорінною зміною характеру відносин між державами (коаліціями держав), народами, націями, класами і соціальними групами та переходом протиборчих сторін від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для розв’язання певних суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших суперечностей. Це специфічна форма вияву соціальних відносин, у якій домінує збройна боротьба як продовження політики, що підпорядковує своїм цілям усі сфери суспільного життя.

Протягом усієї своєї історії людство намагалось з’ясувати сутність, основні причини і характерні риси **В.** Зокрема, Цицерон (106-43 рр. до н.е.) вважав, що **В.** – це боротьба з використанням сили. Голландський мислитель Г.Гроцій (1583-1645) додавав, що це також стан партій, що конкурують. Англійський філософ Т.Гоббс (1588-1679) наголошував, що **В.** – це такий стан справ, який існує навіть за відсутності дій. Французький енциклопедист Д.Дідро (1713-1784) образно визначав **В.** як конвульсивну насильницьку хворобу на тілі політики.

Але найбільш часто у сучасних дослідженнях наводяться визначення знаменитого німецького воєнного теоретика К.Клаузевиця (1780-1831) з найбільш цитованого в історії людства твору з цієї проблематики

“Про війну”: “**В.** – це екстремальне, але природне продовження політики іншими, насильницькими засобами”.

Цікаво, що у радянських виданнях “Про війну” слово “насильницькими” випускалося, чим пріоритет його вживання віддавався В.Леніну. Сучасні фахівці найчастіше посилаються саме на це знамените висловлювання, але інтерпретують його по-різному. Найбільш поширеним тлумаченням є таке: раціональний моральний політик вдається до насильства, якщо всі засоби досягнення політичних цілей уже вичерпані. Однак це не зовсім так. Непорозуміння значною мірою зумовлене подвійним змістом німецького слова *Politik* (політика), яке зберігає свою багатозначність в українській та інших слов'янських мовах. Англійською мовою його можна перекласти як “policy” та “politics”. Перше поняття використовується для описання раціонального процесу, де взаємопов'язані цілі, шляхи та засоби, друге означає боротьбу за владу конкуруючих сил, тобто це царина людського існування, інтегративна за своїм характером, де присутні зіткнення, емоції тощо. К.Клаузевиць під політикою мав на увазі інтегративний смисл. **В.** виникає, вважав К.Клаузевиць, коли політичний конфлікт досягає певного емоційного рівня й призводить до організованого насильства.

Значний внесок у теоретичне осмислення **В.** у XIX ст. – на початку XX ст. зробили такі вчені, як Т-Р.Бюжо, П.Гейсман, М.Драгомиров, А.Жоміні, Дж.Готліб, Г.Леєр, Л.Льоте, Д.Масловський, А.Мехен, М.Міхневич, Г.Мольтке, О.Незнамов та ін.

XX ст. ознаменувалося переходом до масових армій і тотальних **В.** у планетарному масштабі. Серед найбільш відомих воєнних істориків, дослідників і розробників нових концепцій стратегій та оперативного мистецтва слід назвати Г.Дельбрюка, Д.Дуе, Г.Іссерсона, Б.Ліддел-Гарта, В.Мітчелла, О.Свечіна, В.Тріандафілова, Д.Фуллера, Б.Шапошникова, А. фон Шліффена та ін. Створення ядерної зброї та її застосування наприкінці Другої світової **В.** протягом короткого часу докорінно змінили погляди на **В.** Зокрема, досліджуючи ймовірність виникнення в Європі широкомасштабної **В.**, фахівці Великої Британії у 1952 р. дійшли висновку, що головним завданням ядерної зброї є воєнно-політичне стримування. Одним

з головних авторів цієї ідеї був Маршал королівських ВПС Дж.Слессор.

Друга половина 1950-х рр. характеризувалася й значним підвищенням уваги до теоретичних проблем **В.** і миру, армії і суспільства. З'явилася велика кількість книг і статей, у яких розглядався примат політики над оборонною сферою, насамперед через аналіз рівня контролю над військово-технічними питаннями (виживання “сил відплати”, доцільність утримування й використання тактичної ядерної зброї тощо). Водночас стала ще більш зрозумілою неможливість розгортання конфронтації до **В.** з необмеженими цілями й засобами, оскільки це означало б загибель людства. Внаслідок цього воєнні теоретики разом з політичним керівництвом держав-членів ядерного клубу почали змінювати погляди на ядерну **В.** та використання збройних сил, як на раціональне знаряддя продовження політики засобами збройної боротьби.

Наприкінці 1950-х рр. багато фахівців, у тому числі Г.Кіссінджер, А.Бофр, Б.Ліддел-Гарт та інші, виступили з концепцією обмеженої **В.** У 1961 р. на її основі Пентагоном створено “стратегію гнучкого реагування”. Почала переглядатися структура збройних сил, їх призначення, функції, а також сутнісні характеристики **В.** Ці питання розглядали у свої творах С.Бірюзов, А.Бофр, Б.Броді, Дж.Віснер, Г.Йорк, А.Крилов, М.Таленський, Т.Шеллінг та ін.

У 1970-х рр. у звичайних озброєннях відбулися значні зміни, пов'язані з розробкою та впровадженням високоточної зброї (ВТЗ). Технологічні досягнення у звичайному озброєнні кардинально змінили погляди на способи ведення бойових дій. З'явилися т. зв. технократичні теорії **В.**, де основна увага приділялась технологічній розвинутості озброєння і бойової техніки, які ставали рушійною силою змін форм і способів воєнних дій. Їх авторами виступили В.Сліпченко, Р.Банкер, У.Лінд, Т.Мор, Е.Тоффлер та деякі інші дослідники. Значний вплив на розвиток поглядів щодо **В.** справила теорія зіткнення цивілізацій С.Хантінгтона, яка з'явилася на початку 1990-х рр. Велика перевага розвинутих країн світу в озброєннях, бойовій техніці тощо викликала до життя і теорії асиметричних **В.** Наприкінці XX ст. у науковий обіг увійшло поняття “непрямі дії” як одна з вагомих складових характеристик

В. поряд із її соціально-політичними воєнно-технічними аспектами.

Уже сьогодні спостерігається помітний перехід від **В.**, отже й оперативних форм дій військ і сил тотально-руйнівного характеру, до **В.** з переважанням функціонально-структурного, вибіркового впливу на противника, тобто бойові дії підпорядковуються “непрямим”, наочно демонструючи втілення в життя принципу асиметричної загрози. Йдеться про більшу гнучкість воєнного мистецтва і більш повне застосування всього розмаїття засобів і способів дій.

Але найбільший вплив мають політологічні теорії **В.** За всього розмаїття сучасних поглядів на **В.** загально визнаним є її зв'язок з політикою. Глибинні причини, справжній механізм виникнення **В.** зумовлюється багатофакторним комплексом причинно-наслідкових зв'язків, украй загостреними суперечностями, які вже не можуть бути розв'язані політичними засобами, без застосування насильства. Отже, існують місця певні розбіжності в трактуванні поняття **В.**, які відповідають різним науковим парадигмам, але за суттю вони однакові.

Сьогодні особливого поширення набули концепції: “загальної теорії конфлікту” (К.Бодулінг), “позитивно-функціонального конфлікту” (Л.Козер), “конфліктної моделі суспільства” (Р.Дарендорф), “міжнародного конфлікту як особливого роду суспільного конфлікту” (К.Дойч, К.Мітчелл, Б.Броді, Р.Патнем, М.Херманн), “теорії принципів переговорів” (Дж.Бертон, Р.Даль, Р.Фішер). Усе це передбачає визнання множинності типології і дає поштовх для подальших спроб побудови її в наукових розвідках. Окреслена проблематика знайшла своє відображення в наукових працях вітчизняних і російських учених.

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки України.* – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Бодрук О. С.* Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; *Богданович В. Ю.* Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Дельбрюк Г.* История военного искусства. В рамках политической истории : в 4 т. / Г. Дельбрюк. – СПб. : Наука : Ювента, 1996; *Дяченко В. І.* Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів : Ч. І. Исто-

рія становлення / пер. сл. В. П. Андрущенко / В. І. Дяченко, М. В. Цюрупа, П. В. Шумський. – К. : Сфера, 1999; *Клаузевиц К. фон.* О войне : в 2 т. / К. фон Клаузевиц. – М. : ООО “Изд-во АСТ” ; СПб. : Terra Fantastica, 2002; *Лиддел-Гарт Б.* Стратегия непрямых действий / Б. Лиддел-Гарт // Энциклопедия военного искусства) : сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М. : ООО “Фирма “Изд-во АСТ” ; СПб. : Terra Fantastica, 1999; *Мандрагеля В. А.* Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В. А. Мандрагеля. – К. : СУ, 2003; *Ситник Г. П.* Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007.

Мандрагеля В.А.

ВІЙНА ЕКОЛОГІЧНА (англ. Environmental war; Ecological war) – діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на нанесення збитку або знищення противника з використанням впливу військових чи “невійськових” засобів на природу, зміна або руйнування яких сприяє досягненню цілей протидіючими сторонами.

Ведення будь-якої війни здійснюється на конкретних територіях та обов'язково враховує природні умови. У різні історичні періоди, у конкретних війнах це робилося по-різному. Війни завжди мали негативні наслідки для природи та відображались на рівні життя та здоров'ї населення задіяних територій, що враховувалось у стратегії та тактиці ведення бойових дій. Використання природних умов та середовища залежало лише від рівня могутності розроблених на той час засобів ведення бойових дій та рівня розвитку технологій, які визначали можливості впливу на певні природні об'єкти в інтересах військових. Досягнення цілей воюючими сторонами здійснювалось або завдяки безпосередньому фізичному впливу (знищенню) супротивника з використанням елементів природи як зброї та врахування природних умов у конкретних подіях, або завдяки цілеспрямованому руйнуванню природного (та соціоприродного – в сучасних умовах) середовища території противника, що вважалося вирішальним фактором перемоги. З давніх часів у військовій справі використовувались елементи екологічної війни, коли, напр., наслідки природної стихії використовувались проти супротивника. Тоді ж виникла тактика “випаленої землі”, руйну-

вання окремих екосистем для створення на території постійного проживання населення таких умов, які унеможливили б його подальше життя.

З розвитком можливостей виробництва та могутності зброї значно розширився як масштаб використання природних факторів у війні, так і форми та методи їх використання. Вважається, що війна США в Індокитаї (1962-1975) була першою в історії людства екологічною війною, у якій цілеспрямовано використовувалось широкомасштабне знищення середовища існування людини, насамперед її важливішої, найбільш уразливої та важковідтворюваної частини – природного середовища.

Поява ядерної зброї, яка створювалась як засіб прямого знищення противника, її використання в 1945 р. та наукові дослідження щодо побудови моделей її масового застосування дали поштовх до розгляду **В.е.** поступово як фактора руйнування природи. У 80-х рр. ХХ ст. дослідження наслідків масових пожеж у містах, лісах, моделювання ситуації з поширенням диму, сажі, пилу в атмосфері після масового застосування ядерної зброї привело до формулювання концепції “ядерної ночі” та “ядерної зими”, які однозначно свідчили, що удар, нанесений природі, знищить людство як таке. Саме з усвідомлення цих наукових висновків у міжнародній політиці починається процес поступового обмеження та скорочення ядерних озброєнь.

Проте розвиток науки створив умови для розробки інших способів використання природних сил як безпосередньо в традиційній війні, так і приховано проти потенційних противників через штучно створені природні катаклізми на їх території, які завдають певних збитків. Але ж довести факт таких дій у сучасних умовах дуже важко, хоча відомі напрями досліджень, які б могли спричинити те чи інше природне явище руйнівного характеру.

Екологічною зброєю вважаються: зміни різних фізичних процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері Землі і т. ін.; негативні зміни погоди і клімату; руйнування озонового шару; біологічна (включаючи трансгенну) зброя тощо. Технології застосування сучасних засобів дії на природне середовище в принципі дає можливість: здійснити штучну зміну температури Землі

шляхом запуску у верхні шари атмосфери речовин, які або поглинуть світло (і тим самим охолодять поверхню Землі в цьому районі), або поглинуть тепло, випромінюване Землею (і тим самим викличуть нагрів поверхні Землі); змінити фізичний склад атмосфери шляхом створення за допомогою ракети або аналогічного засобу “діри” в шарі озону, який поглинає значну частину ультрафіолетових променів, що випускаються Сонцем (без цього захисного шару озону в районі під “дірою” радіація буде смертельна для людини, а також для флори і фауни).

У зв’язку з існуванням подібної загрози була розроблена та прийнята “Конвенція про заборону військового або іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище” (яка була підписана 18 травня 1977 р. та набула чинності 5 жовтня 1978 р., термін дії її необмежений). Учасники Конвенції взяли на себе зобов’язання не використовувати у військових або будь-яких інших ворожих цілях засоби умисного управління природними процесами, зміни складу або структури Землі, включаючи її атмосферу, літосферу, гідросферу, біосферу або космічний простір.

У сучасних регіональних і локальних збройних конфліктах досить часто застосовується нова форма т. зв. екологічної боротьби, спрямована на створення несприятливих екологічних умов на території, зайнятій супротивником, що виключає нормальну життєдіяльність людини. Особливістю екологічної боротьби є те, що вона ведеться як військовими, так і невійськовими засобами. Така війна включає руйнування АЕС, центрів виробництва особливо небезпечних хімічних речовин, які загрожують довготривалим зараженням великих територій, атмосфери, водоймищ тощо.

Специфіка використання екологічної зброї полягає в тому, що вона контролюється лише частково тими, хто її застосовує, оскільки сили природи мають свою логіку дії, майже невідому людині. Тому негативні наслідки дії цієї зброї проти супротивника часто повертаються до ініціатора її застосування. Причому увесь їх спектр, масштаб, форми прояву, фактори впливу на здоров’я людини завжди залишаються більшою мірою невідомими або проявляються поступово протягом років, десятиліть, а то і більше. У сучасному світі, який швидко глобалізується, стає

все більш взаємозв'язаним та взаємозалежним, будь-яке використання екологічної зброї несе в собі приховані, невідомі негативні наслідки не тільки для тих, проти кого вона застосована, а й для багатьох інших людей, країн та народів.

Літ.: Білявський Г. О. Основи загальної екології : підручник / Г. О. Білявський, М. М. Падун, Р. С. Фурдуй. – К. : Либідь, 1993; Гинзбург А. С. Планета Земля в “последнюю” эпоху / А. С. Гинзбург. – М. : Наука, 1987; *Глобалистика* : междунар. междисциплинар. энцикл. слов. / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – М. ; СПб. ; Н.-Й. : ИЦ “ЕЛИМА” ; ИД “Питер”, 2006; *Моисеев Н. Н.* Экология глазами математика: (человек, природа и будущее цивилизации) / Н. Н. Моисеев. – М. : Молод. гвардия, 1988.

Кучма Д.Я.

ВІЙНА ЕКОНОМІЧНА – різновид війни, який передбачає справляння впливу економічними засобами однієї країни на економічну систему іншої країни з метою повного її знищення або послаблення. Як правило, **В.е.** є інструментом досягнення політичних цілей. **В.е.** передбачають вжиття економічних заходів урядами держав, що беруть участь у міжнародних конфліктах. Такі заходи, як правило, можуть включати в себе: контроль експорту та імпорту, контроль доставки товарів, торговельні угоди з країнами, що не беруть участь у **В.е.**, тощо.

Для **В.е.** є характерним вплив на економічну систему іншої держави з метою збереження економічної переваги у вигляді криз перевиробництва товарів та послуг, дефіциту грошей, ресурсів тощо.

Найбільш поширеними формами **В.е.** вважають: торговельну дискримінацію, економічний бойкот, економічне ембарго, *економічну блокаду*, комбіновану блокаду, превентивні закупки товарів, заходи щодо знищення або розбалансування фінансово-кредитної системи супротивника.

Економічний бойкот (англ. *boycott*) – форма **В.е.**, що є засобом економічного впливу на інші країни через повне або часткове припинення економічних відносин на знак протесту проти чогось. Економічний бойкот може здійснюватись через відмову купувати продукцію певного виробника, приймати на роботу певних працівників, їздити відпочивати в певну країну тощо.

Економічне ембарго (ісп. *embargo* – заборона, арешт) – засіб економічного та політич-

ного впливу однієї або кількох країн на інші країни, який передбачає заборону вивозити з будь-якої країни або ввозити в будь-яку країну товари, валюту, цінні папери, а також затримання суден, вантажів та іншого майна, що належить іноземній державі. Статут ООН передбачає можливість установаження проти держави колективного ембарго як примусового заходу для підтримання або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Одним з проявів **В.е.** є торговельні війни. Торговельні війни між державами, що хочуть захистити своїх виробників, з'явилися одночасно з появою торгівлі. Однак лише в ХХ ст. торговельні війни стали інструментом досягнення геополітичних цілей. Незважаючи на те, що сучасні аналітики практично одноставно стверджують, що практика зведення штучних бар'єрів у торгівлі мало сприяє розвитку економіки, торговельні війни виникають постійно.

Стратегія застосування торговельних санкцій проти недружніх держав була вперше розроблена й використана на практиці тодішньою супердержавою – Британською Імперією – наприкінці ХІХ ст.

Торговельна війна – це торгова боротьба двох або більше країн, що здійснюється з метою: захоплення ринків – наступальна торговельна війна; попередження торгової “окупації” національної економіки – захисна торговельна війна.

Основними методами ведення наступальної торговельної війни є: зниження експортних митних тарифів; підвищення експортних квот; використання демпінгових цін; торгова блокада (іноді).

Методи захисної торговельної війни: підвищення імпорتنих митних зборів; зниження імпорتنих квот; введення нетарифних обмежень; введення технічних бар'єрів.

У майбутньому проблема запобігання **В.е.** та торговельним війнам може стати однією з головних проблем у забезпеченні регіональної та глобальної стабільності у світі. За останнє десятиріччя у світі відбулися 3 великомасштабні торговельні війни – “яловична (м'ясна) війна”, “бананова війна” і “сталева війна”.

Літ.: *Економічна* енциклопедія : у 3 т. – Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2003; *Курочкин Ю. С.* Экономическая война / Ю. С. Курочкин. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2001; *Морозов А. М.*

Психологическая война / А. М. Морозов. – К. : Высш. шк., 1996; *Пуригіна О. Г.* Міжнародні економічні конфлікти : навч. посіб. / О. Г. Пуригіна. – К. : Центр навч. л-ри, 2008; *Шныпко А. С.* Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы : монография / А. С. Шныпко. – К. : Изд-во “Генеза”, 2007.

Чернятевич Я. В.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ – у XVI ст. офіційна назва козацького війська з центром у Запоріжжі, а від середини XVII ст. – української козацької держави на чолі з гетьманом. Через розходження політики керівників Гетьманщини і кошових отаманів Запорозької Січі наприкінці XVII ст. єдність **В.З.** як єдиного військово-політичного тіла була порушена, внаслідок цього з’явився термін “Військо Запорозьке Низове”, яким позначали Січ і підконтрольні їй території.

З появою козаків починається нова доба в історії українського війська. Усі наші давніші військові формації організувалися з початку держави, а мали характер державного війська. Перші козацькі ватаги склалися з людей різного походження, різних станів і навіть різних народів: їх об’єднувало разом тільки прагнення воювати, поживитись, погуляти у степах, здобути собі трофей і як скоро здобути, так і скоро витратити. “Доки жита, доки бита” – була їх приповідка.

Держава **В.З.** в основних рисах сформувалася протягом 1648-1652 рр. у ході Визвольної війни українського народу. Вирішальну роль у політичному житті війська відігравав виборний гетьман, якому належала вища військова, адміністративно-політична та судова влада. Провідною верствою виступала козацька старшина, основною соціальною опорою – козацтво, особливо вільне козацтво. Чисельність **В.З.** змінювалася протягом століть. З кінцем XVI ст., коли козащина вперше виступила як окреме організоване військо, його нараховувалося від 2 тис. до 10 тис. Число **В.З.** відчутно зросло в московських війнах, у двох перших десятиліттях XVII ст. Дмитром Самозванцем ходило 12-13 тис. козаків, під Смоленськом 1609-1611 р. могло бути 30 тис. чи навіть 40 тис., під Хотином 1621 р. – понад 40 тис. Але серед війська було багато челяді, джур і всякої допоміжної служби. Один із тодішніх знавців воєнної справи, Старовольський, засвідчує 1628 р.: “Самих козаків буває 15 тис., але з новиками виходить сорокатисячне військо”.

У 1620-1630 рр. кількість козаків уже не збільшувалася, а власне – зменшувалася. У повстанні 1625 р. налічувалось козаків 30 тис., а з них у боях мало загинути 8 тис.; у переяславській кампанії 1630 р. налічували 37 тис. повстанців; у московському поході 1633 р. було 30 тис. козаків; у повстанні 1637 р. Павлюк мав 23.

Для тих часів помітно, як поступово збільшувалося число реєстрових козаків на королівській службі. У 1575-1576 рр. було реєстрових тільки 300, у 1580 рр. – 600, у 1590-1591 рр. – 1 тис. козаків; у 1622-1623 рр. було запропоновано 2 тис. до 4 тис.; у 1625 р. устанавлено реєстр – 6 тис.; 1630 р. збільшено число реєстровців до 8 тис.; у 1635 р. зменшено до 7 тис.; у новій ординації 1638 р. залишено тільки 6 тис. Коли почалося повстання 1648 р., сам Хмельницький вимагав тільки 12 тис. реєстрового війська.

За Хмельниччини число козацького війська зросло до нечуваної досі кількості. У Пилявецькому поході військо Хмельницького налічувало 100 тис., під Львовом 1648 р. – 200 тис., у Зборівській кампанії – 300 тис.; а сам Хмельницький говорив московським послам, що під Зборовом його військо доходило до 360 тис. людей. Але в цій великій масі справжнього війська була тільки невелика частина. Це видно з того, що у Зборівському мирі Хмельницький погодився на 40 тис. реєстрового війська, а в переяславських переговорах із царем, де він міг вільно висувати свої умови, – не поставив вищого числа, ніж 60 тис. Але й це військо, порівняно з арміями, якими розпоряджались на заході різні сильні держави, було вже дуже велике.

Після смерті Хмельницького починається занепад **В.З.**, в основному через те, що від Гетьманщини відпала правобережна Україна. Виговський намагався спочатку втримати реєстр 60 тис., але в Гадяцькій умові погодився на 30 тис. реєстрового і 10 тис. найманого війська. Юрій Хмельницький і Брюховецький у переговорах із Московщиною наполягали на цифрі 60 тис. реєстрового війська. Але Многогрішний у Глухівській умові 1668 р. погодився на 30 тис. війська, і ця кількість збереглася в пізніших умовах Самойловича 1672 р. й Мазепи 1687 р. Але ж насправді козаків, які повнили військову службу, було куди більше; у XVIII ст. українська армія знову чисельно зростає. У 1723 р.

нараховували 55,241 козаків і до 1 тис. охотного війська. В описі 1777 р. нараховували аж 179128 козаків, та не відомо, чи все це були справді озброєні люди, чи тільки ті, що належали до козацького стану. В 1783. р., тобто останнього року перед скасуванням козацького війська, нараховувалося 176886 виборних козаків і 198295 козаків-підпомішників.

Поділ війська. Козацьке військо ділилося на полки, сотні й курені. Полк означав і відділ війська, і округ, де цей відділ дислокувався. У 1620-1630 рр. було шість реєстрових полків: білоцерківський, канівський, корсунський, переяславський, черкаський, чигиринський і короткий час ще – миргородський і лубенський. За Богдана Хмельницького було 17 полків: білоцерківський, брацлавський, кальницький або вінницький, канівський, київський, корсунський, кропивенський, миргородський, ніжинський, паволоцький, переяславський, полтавський, прилуцький, уманський, черкаський, чернігівський, чигиринський, а деякий час ще й бихівський або білоруський, подільський й інші. У XVIII ст. залишилося козацьке військо тільки на Лівобережжі (й у Києві); тоді полків було 10: гадяцький, київський, лубенський, миргородський, ніжинський, переяславський, полтавський, прилуцький, стародубський, чернігівський.

Кількість козацького полку за ці два століття невпинно зростала.

На зломі XVI-XVII ст. козацький полк складався з 500 людей. Так, відділ козаків, набраних за Баторія, мав 530 осіб; у 1601 р. козацьке військо числом 2 тис. мало 4 полковників; австрійський посол до козаків 1594 р. Еріх Лясота говорив, що на Запорожжі полковник – це старший над 500 людьми. У 1620-1630 рр. козацький полк був уже вдвоє більший, мав 1 тис. людей. Таку величину полку прийнято в організації реєстрових козаків того часу. Інколи полк був іще більший; у війську Сагайдачного під Хотином 1621 р. були полки по 3 тис., а то й 4 тис. кіннотників.

За Хмельниччини ця висока чисельність козацького полку збереглася. Так, під Збаржем 1649 р. “було 23 полковники, а в кожному полку від 5000 до 20000; менше 5000 в полку не було”. У 1651 р. козацькі полковники говорили московським послам, що у війську то прибуває, то відбуває людей: “в

таких полках, де раніше було по 1 тис. і 2 тис., тепер буває й по 5 тис.”. Але при організації реєстрового війська, після Зборівської угоди 1649 р., прийнято величину полків від 2 тис. до 3 тис. і тільки єдиний ніжинський полк доходив до 1 тис. осіб.

У XVIII ст. полк став іще чисельніший. У 1723. р. полки мали переважно 5 тис. козаків, але ніжинський полк мав майже 10 тис. людей. У 1782 р. полки налічували по 10-20 тис., а ніжинський доходив до 40 тис. виборних козаків.

Полк ділився на сотні. Первісний, невеликий полк мав справжні сотні по 100 людей. Сотню ділили спершу на десятки, пізніше на курені. У 1581 р. у реєстровому війську десяток складався з отамана й 9 козаків. У 1601 р. сотня мала 8 десятників і на одного десятника припадало 12 “чорних” вояків. Поділ війська на десятки існував і за Хмельниччини. Так, на поміч ханові 1650 р. Хмельницький вислав козаків “одвуконь, з оружжям добрим, огнистим, один віз на десяток чоловік”; у поході на Польщу 1651 р. козаки мали по 2-3 бочки сухарів на десяток.

Розвиток **В.З.** тривав три століття – з кінця XV до кінця XVIII ст. і припав на період бездержавності українського народу. У найкритичніший момент історії, коли вирішувалося питання самого існування нашої нації, народ спромігся витворити військову силу, яка в боротьбі з нерівними супротивниками не лише зуміла вистояти, а й здобути політичну свободу.

Із поглибленням польського національного та релігійного гніту та збільшенням татарського нахабства козаки все більше усвідомлювали себе як єдина дієва українська сила. Остаточний перехід від “козацького вільного лицарства” до “народу руського” відбувся в період Хмельниччини під час боротьби на всіх можливих напрямках.

Козацький устрій, вироблений у причорноморських степах, почав використовуватись тепер для управління всією територією Української держави; козацьке військо перетворилось на регулярну армію і окрему соціальну верству, утворився устрій, який якнайкраще відповідав світогляду та традиціям нації. Інша річ, що цей позитивний етап тривав недовго з огляду на ряд причин, які ще довго впливатимуть на нашу історію.

Після невдалої спроби Богдана Хмельницького заснувати монархію, форма правління

ня у **В.З.** еволюціонувала від демократичної до аристократичної республіки.

Ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин на рубежі 50-60-х рр. XVII ст. призвело до поляризації пропольськи та промосковськи орієнтованих сил, що вилилось у 1663 р. в утворення двох гетьманатів, які, спираючись на різні зовнішньополітичні сили і протистоячи один одному, домогалися об'єднання **В.З.** Після невдачі боротьби за об'єднання України Петра Дорошенка у 1676 р. правобережний Гетьманат фактично припинив своє існування. Загострення соціального протистояння, нездатність старшини після смерті Богдана Хмельницького об'єднати зусилля та висунути загальновизнаного лідера призвели до деградації **В.З.**, ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. й остаточної інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії у 1783 р.

Літ.: *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Видавн. дім “КМ Academia”, 2000; *Малий* словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1996.

Козак В.І.

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА 60-70-Х РР.

XIX СТ. – комплекс заходів, які проводились у Росії з метою модернізації збройних сил та підвищення обороноздатності держави.

Військову реформу не можна відділяти від цілої низки т. зв. “Великих реформ” імператора Олександра II (у радянській термінології “буржуазних реформ”), якими було розпочато новий період в історії Російської імперії. Поштовхом для здійснення перетворень (у т. ч. й у військовій сфері) були поразки Росії у Кримській війні. Однією з основних причин останніх вважались недоліки рекрутської системи комплектування армії, яка не давала змоги суттєво збільшувати чисельність збройних сил у час війни та вимагала тримати в мирні роки надто великий військовий контингент (найбільший у Європі), відповідно не вистачало грошей на нові види озброєнь. Скасування кріпацтва у 1861 р. також сприяло усвідомленню необхідності будівництва збройних сил на нових принципах. Ідеологом та автором перетворень був генерал-фельдмаршал Дмитро Олексійович Мі-

лютін, який протягом 1861-1881 рр. обіймав посаду військового міністра (тому в історичній літературі часто використовується термін “Мілютінська військова реформа”). У січні 1862 р. ним було представлено доповідь стосовно стану збройних сил, визначено їх недоліки та намічено план реформи, який успішно реалізовано в наступні роки. Серед найбільш важливих адміністративних кроків слід виділити запровадження системи військових округів (1862-1867). Українські землі при цьому потрапили до складу новостворених Київського (1862), Одеського (1862) та Харківського (1864) округів. Водночас розформовано всі корпуси (передбачалось їх формування у військовий час) та піхотні бригади. Кількість дивізій (відповідно вони почали відігравати роль вищих військових з'єднань) було збільшено. Начальники округів фактично отримали статус військових генерал-губернаторів. У 1868 р. введено нове “Положення про польове управління військами”, яким значно підвищено значення військового міністра і відповідно знижено функції та повноваження Генерального штабу (російська система військового адміністрування мала великі відмінності від німецької, в останній саме Генеральний штаб відіграв ключову роль).

Другим напрямом реформування було військово-навчальне. У 1863 р. кадетські корпуси (крім Пажеського та Фінляндського, які мали особливий статус) було перетворено у військові гімназії (12) та військові училища (3). На відміну від корпусів, в них було суттєво скорочено власне військово-складову навчання та збільшено цивільну. У наступному році запроваджено також низку юнкерських училищ (при штабах округів). Миколаївська академія Генерального штабу отримала нові правила. У цілому було збільшено наукові вимоги під час отримання офіцерського чину.

Найбільш важливим заходом серед тих, які проводились у межах військової реформи, було скасування рекрутських наборів та введення загальної військової повинності. Відповідний Маніфест вийшов 1 січня 1874 р. Повинність стосувалась осіб, яким виповнився 21 рік. Максимальний термін служби становив 6 років строювої та 9 років у запасі (у подальшому терміни коригувались у бік скорочення). Проте було передбачено

низку пільг за сімейним станом, освітню (у т.ч. суттєве зменшення терміну для категорій, що мали високий освітній рівень), професією (повністю звільнено від призову священиків, лікарів, ветеринарів, викладачів державних вищих навчальних закладів тощо). Усі ці положення стосувались і мешканців українських губерній.

Загальна повинність у Російській імперії насправді ніколи не була “загальною”, адже після “відсіву” пільговиків відбувалась ще процедура жеребкування серед потенційних новобранців. У цілому з осіб призовного віку до збройних сил потрапляло близько 1/3.

Серед інших заходів Мілютіна слід відзначити скасування найбільш жорстоких видів покарань, у т.ч. побиття шпичругами (1863), реформування військово-польових судів, у яких введено елементи змагання (1867). Також було реформовано медично-санітарну службу.

Протягом 60-х – першої половини 70-х рр. XIX ст. відбувалось стрімке переозброєння російського війська новими видами гармат та рушниць. З'явилися залізничні війська. Водночас було здійснено суттєве скорочення чисельності збройних сил мирного часу. На 1 січня 1864 р. кількість військових становила 1137 тис., на 1 листопада 1876 р. (перед початком першої мобілізації за новою системою) – лише 722 тис.

Реформа Мілютіна із самого початку наразилась на відсіч за всіма ключовими напрямками, проте найбільшою критики зазнало “Положення про польове управління військами”. Впливовими її опонентами були відомий полководець генерал-фельдмаршал О.І.Бярятінський та його соратник генерал Р.А.Фадєєв, які наголошували на канцелярському характері перетворень, втраті важливих військових традицій та інших недоліках. Проте Мілютін користувався надзвичайно високим рівнем довіри царя Олександра II, що в умовах самодержавної монархії виявилось ключовим фактором. Реформу було успішно доведено до кінця.

Літ.: *Бескровный А. Г.* Русская армия и флот в XIX веке / *А. Г. Бескровный.* – М. : Наука, 1973. – 616 с.; *Волков С. В.* Русский офицерский корпус / *С. В. Волков.* – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.; *Керсновский А. А.* История русской армии : в 4 т. / *А. А. Керсновский.* – М. : Голос, [б. г.]. – Т. 2. – 336 с.

Овдін О.В.

ВІЙСЬКОВЕ УПРАВЛІННЯ – специфічна діяльність органів військового управління з підготовки й здійснення керуючого впливу на підлегли сили й засоби, спрямована на ефективне виконання поставлених перед ними завдань.

В.у. підпорядковується воєнному управлінню як невід’ємній складовій державного управління, пов’язаній із діяльністю вищого воєнно-політичного керівництва країни, інших державних органів управління різних рівнів, у т.ч. Міністерства оборони та інших силових структур держави, що спрямована на вирішення завдань державної воєнної політики, підготовки країни до можливої війни та її ведення, будівництво, підготовку й організацію всебічного забезпечення діяльності елементів Воєнної організації держави в інтересах її оборони, підвищення ефективності їхніх дій, застосування бойових засобів (озброєння) у різноманітних умовах.

У найширшому розумінні управління є функцією організаційної системи, що забезпечує: збереження її структури; підтримку режиму цілеспрямованої діяльності; реалізацію програми цієї діяльності; досягнення поставлених цілей. Сутність управління полягає, поперше, в організації, упорядкуванні й, подруге, в узгодженні, координації взаємодії елементів системи в інтересах досягнення поставлених перед нею цілей (мети). Головними функціями управління є: організуюча; прогнозуюча; плануюча; регулююча; мотивуюча і контролююча.

У змісті **В.у.** військами (силами) у воєнний і мирний час ці функції виявляються у: з’ясуванні завдання й оцінюванні обстановки, плануванні операції (бою); підтримці високої боєздатності, мобілізаційної й бойової готовності військ, організації й підтримці безперервної взаємодії, організації й проведенні заходів щодо всебічного забезпечення військ, а також заходів повсякденної діяльності підлеглих військ (сил), у безпосередньому керівництві ними; залученні до розробки й втілення в життя законів, що визначають соціальну захищеність військово-службовців, проходження ними служби, основи їхніх взаємовідносин та ін.

Особливу значущість має організаційний аспект прийнятого командуючим (командиром) рішення. Саме в рішенні визначається доцільна структура (упорядкованість, спосо-

би й ін.) системи дій військ (сил), пов'язана з їхньою оперативною побудовою (бойовим порядком), що знаходить відбиття у формі цих дій. Реалізація рішення зумовлена якістю прогнозування обстановки, готовністю системи управління й військ (сил) до його реалізації.

Ефективність процесу управління значною мірою залежить від безперервного одержання, збирання, обробки і передачі інформації. Для цього створюється необхідна спеціальна система управління, тобто його матеріально-технічна основа.

Органи **В.у.** – це штатні або тимчасово створені групи, що включають осіб керівного й оперативного складу й призначені для вирішення певного кола управлінських завдань, пов'язаних із діяльністю військових формувань.

Під пунктами **В.у.** розуміють спеціально обладнані в технічному й інженерному відношення місця, необхідні відповідним органам **В.у.** для виконання властивих їм завдань. Засоби управління – це система зв'язку, автоматизовані та інші спеціальні системи й засоби, що забезпечують процес управління. Органічна складова військової науки, що вивчає системи й методи **В.у.** з метою встановлення властивих їм закономірностей і властивостей, оцінювання їхньої ефективності, визначення шляхів розвитку й удосконалювання, належить до теорії **В.у.**

Об'єктом її вивчення постає **В.у.**, а предметом – системи, організаційні форми й методи **В.у.**, притаманні йому закони (закономірності) і властивості. Цей предмет вивчається як із позицій загальних основ управління збройними силами в мирний і воєнний час, так і з урахуванням специфіки управління в стратегічних, оперативних і тактичних формах бойових дій у кожному виді збройних сил і роді військ.

До основних завдань теорії **В.у.** належать такі: розробка загальних основ теорії (формулювання основних понять, законів, закономірностей і принципів **В.у.**, основних вимог до нього, критеріїв оцінювання ефективності **В.у.**; аналіз і узагальнення досвіду **В.у.**; вивчення характеристик, рис, властивостей і оцінювання ефективності систем і методів **В.у.**; визначення й обґрунтування шляхів його розвитку й удосконалювання.

До числа основних принципів **В.у.** відносять: єдність державного і **В.у.**; підконтрольність органів **В.у.** вищим органам державного уп-

равління; єдиноначальність (характерно для управління військами й силами); розумне співвідношення єдиноначальності й колегіальності в прийнятті важливих рішень (характерно для управління збройними силами в цілому); оперативність і гнучкість у реагуванні на зміни бойової обстановки; постійну готовність до вирішення раптово виникаючих завдань; твердість і наполегливість у проведенні в життя прийнятих рішень і планів; надання підлеглим ініціативи у виборі способів досягнення поставлених перед ними завдань; раціональне поєднання централізації і децентралізації управління, чітке розмежування функцій і відповідальності, погодженість дій різних органів управління; особисту відповідальність головнокомандуючих, командуючих і керівників (начальників) за прийняті рішення й виконання підлеглими своїх функціональних обов'язків (поставлених перед ними завдань); високий рівень компетентності, професіоналізму й організаторських здібностей керівників усіх рівнів.

Під час удосконалювання системи органів **В.у.** необхідно враховувати: відповідність структури й чисельності органу управління складу й характеру дій підлеглих військ (сил), обсягу й складності завдань управління; чітке розмежування функцій органів управління на кожному рівні ієрархії на основі ранжування завдань управління; функціональну особливість завдань, що вирішує кожний окремий орган управління; виключення дублювання відповідальності й паралелізму у виконанні тих самих видів робіт, забезпечення взаємозамінності окремих органів (їх підрозділів) з метою підтримки безперервності управління військами (силами); відповідальність основного виконавця за якість і своєчасність виконання будь-якої функції управління; відповідність організаційної структури й чисельності органів **В.у.** розподілу функцій в органах державного управління, яким вони підкоряються в якомуньбудь відношенні або з якими взаємодіють з певного кола питань. Це зумовлено тим, що діяльність системи **В.у.** є частиною загальнодержавної системи і не повинна суперечити загальній логіці функціонування останньої; високу готовність системи управління збройними силами до виконання бойових завдань, випередження темпів її розгортання порівняно з угрупованнями військ (сил).

В.у. дуже часто ототожнюють з управлінням військами (силами). Під останнім розуміють діяльність командування, штабів та інших органів управління з підтримки у постійній бойовій готовності військ, планування й підготовка операцій (бойових дій) і управління військами під час виконання поставлених завдань у мирний і воєнний час. Однак, якщо під час розгляду **В.у.** головна увага фокусується на специфіці саме технологій, алгоритмів, структурно-змістовних особливостях процесу управління з боку органів військового управління, то в процесі аналізу управління військами (силами) на перший план виходить ефективність діяльності військових формувань. У західних країнах, зокрема США, під час розгляду питань **В.у.**, як правило, виділяють процедурний, організаційний, плануючий та контролюючий аспекти управління – військовий менеджмент (*military management*) та мотивуючу, морально-психологічну складову (*military leadership*).

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про Збройні Сили України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Закон України про оборону України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; *Воєнна доктрина України 2011 р.*; *Богданович В. Ю.* Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Демидов Е. А.* Системно-концептуальні основи діяльності в воєнно-технічній області / Е. А. Демидов, А. Ф. Величко, І. В. Волощук. – К. : ТОВ “Технол. парк”, 2004; *Демчук П. О.* Соціально-політичні проблеми державного і воєнного управління : навч. посіб. / П. О. Демчук. – К. : НАОУ, 2002; *Ситник Г. П.* Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007.

Мандрагеля В.А.

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Військово-адміністративне самоврядування і полково-сотенний устрій, які існували в Україні з другої половини XVII до другої половини XVIII ст., – самобутня сторінка українського державотворення. Поява цього інституту пов’язана із заснуванням Запорізької Січі та реестро-

вого козацтва. На більшій території України полково-сотенний устрій був встановлений у ході першого етапу Української національної революції середини XVII ст. (після завершення Визвольної війни 1648-1654 рр.).

Полковий поділ з’явився у 20-ті рр. XVII ст. Але тоді він лише позначав територію, на якій дислокувався козацький реєстровий полк і яка мусила утримувати цей полк за свої кошти. Проте починаючи з літа 1648 р. полки та сотні як територіальні одиниці включають уже все населення, що мешкало в їх межах, і на нього поширюється влада полкових і сотенних урядів. Відповідно до Зборівського мирного договору 1649 р. територія вільної Наддніпрянської України обіймала три воєводства – Київське, Брацлавське та Чернігівське, які поділялися на 17 полків та 272 сотні.

На чолі кожного полку стояв полковник, у руках якого зосереджувалися функції військового командувача, місцевого адміністратора й судді. Йому допомагала полкова старшина (обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий). Побіч полковника у XVII ст. існувала полкова рада, яка мала відносно велику владу. За необхідності вона могла перешкодити свавілля полковника і навіть усунути його з посади. Рада в низці випадків мала функцію обрання полковника і вирішувала найважливіші справи щодо козацтва даного полку. У XVIII ст. вже частіше фігурує полкова старшинська рада. Пізніше організовуються полкові канцелярії як сталі адміністративні органи з колегіальним складом свого “присутствія”.

Кожну сотню очолював сотник, який у вузьких межах своєї території повторював функції полковника. Помічниками його були сотенні писар, осавул і отаман. Сотенна козацька рада у XVIII ст. обирала сотника і розглядала найважливіші справи певної сотні.

Незважаючи на новостворений полково-сотенний поділ, український уряд не пішов на руйнування традиційного міського самоврядування. Українське населення міст прагнуло до участі в місцевому самоврядуванні, і після битви козаків із польським військом під Зборовом укладений між Б.Хмельницьким і поляками мирний договір, затверджений сеймом наприкінці 1649 р., передбачав право православних міщан займати посади в муніципальних урядах.

Під час підготовки Переяславських статей одночасно з козацьким посольством прибу-

ла до Москви делегація переяславських міщан просити підтвердження своїх привілеїв на магдебурзьке право. Напевне, в результаті цих клопотань до статей Богдана Хмельницького була включена і така: “Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими козацького величства правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воевода царського величства, приїхавши, почав би прав їх ламати і якісь устами заводити, і та було б (українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами. Ще до сеї статті царське величство пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величство і віддавати до государевого скарбу...” На початковому етапі (після приєднання в 1654 р. України до Росії) Україна отримала задоволення від російського царя про порушність своїх прав на місцеве самоврядування. Царські воеводи, які прибули в українські міста, на відміну від своїх повноважень у центральних районах Росії, не мали права втручатися у справи громад. У 1665 р. царським указом містам України були надані грамоти на магдебурзьке право. У цей період деякі міста вперше отримали магдебургію. Так, у 1752 р. гетьман К.Розумовський надав її Полтаві. З’явилися перші переклади магдебурзького права. Після 1654 р. вїт в Україні обов’язково обирався з членів міської громади і затверджувався гетьманом, а згодом – генеральною військовою канцелярією. Вїт Києва затверджувався царем.

За полкового устрою з-під юрисдикції полковників були вилучені міста, що мали самоврядування на основі магдебурзького права, підтвержене царськими грамотами. Ці міста дістали у власність значні земельні володіння: поля, сінокоси й ліси. Мито з привозного краму, із ремісників, із заїжджих дворів та лазень, з млинів, броварів, цегельень, т. зв. “мостове”, “вагове”, “комірне” йшло на утримання органів міського самоврядування. Вїта по-старому обирало все населення міста. Суд залишався в руках вїта і лавників.

“Козацька адміністрація виявляла постійну тенденцію втручатися в справи міського са-

моврядування, – зазначав історик Д.Дорошенко. – Але міське життя в козацькій державі могло розвиватися в рамках свого магдебурзького устрою. Саме магдебурзьке право, у свою чергу, у сфері юридичних понять і судового устрою впливало на життя козацької верстви. На зразок міст з магдебурзьким правом організувалися взагалі всі міста на Лівобережній Україні. Управа в них складалася з ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман, але ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади краю”.

У період наступу царату Росії в Україні у другій половині XVII-XVIII ст. на місцях почала правити рада генеральної старшини. В системі органів місцевого самоврядування вона посідала провідне місце як орган управління найбільших українських землевласників.

Важливе місце в роботі ради генеральної старшини займав розгляд земельних справ, питань поточного військового та адміністративного управління. Рада генеральної старшини могла розглядати будь-які питання, що зачіпали інтереси панівних прошарків населення.

Органи української феодальної державності діяли у складі Росії понад сторіччя. Весь цей час проходив процес уніфікації суспільного життя Росії та України. Так, після смерті гетьмана І.Скоропадського 3 липня 1722 р. в Україні запроваджується т. зв. комендантська система, що передбачала нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку російських комендантів. Магдебурзьке право поступово витіснялося, робилися спроби врятувати самотні традиції. Ряд положень магдебурзького права був використаний при розробленні за дорученням гетьмана *Данила Апостола* закону під назвою “Право, по которому судится малороссийский народ”. У 1744 р. цей документ був поданий до сенату Росії на затвердження, але так і залишився не прийнятим.

У 1764 р. ліквідується гетьманство, а в 1783 р. магістратські та ратушні суди замінюються судами “по учреждению о губерниях” та скасовується полково-сотенний устрій. Після видання Катериною II 21 квітня 1785 р. “Жаловальной грамоты на права и выгоды городам Российской Империи” були створені нові станові органи міського самоврядування – міські думи, і процес уніфікації форм місцевого самоврядування в Україні за ро-

сійським зразком було завершено. Офіційно магдебурзьке право в Україні скасовано в 1831 р. (у Києві – указом царя Миколи I від 21 грудня 1834 р.).

Літ.: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994; *Гуржій О. І.* Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 2000; *Доба Богдана Хмельницького* (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана) : зб. наук. пр. / НАН України ; Ін-т історії України ; В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : [б. в.], 1995; *Дорошенко Д.* Нарис історії України : в 2 ч. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992; *Історія України: Нове бачення* / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 2001; *Історія українського козацтва* : нариси : у 2 т. – К. : КМ Академія, 2006-2007; *Козюра І. В.* Місцеве самоврядування в Україні : становлення та еволюція : навч. посіб. / І. В. Козюра, О. Ю. Лебединська. – Ужгород : Патент, 2003; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963; *Смолій В. А.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 2000; *Українське козацтво* : мала енциклопедія. – К. : Генеза, 2002; *Шевчук В. П.* Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990-1991.

Козюра І. В.

ВІТТЕ СЕРГІЙ ЮЛІЙОВИЧ (17(29).06.1849, Тифліс – 28.02(13.03) 1915, Петроград) – видатний державний діяч, економіст, фінансист, політик, дипломат, перший в історії Росії прем'єр-міністр (голова уряду).

Народився у родині чиновника. Молоді роки **В.** тісно пов'язані з Україною. У 1866-1870 рр. він навчався на фізико-математичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету, закінчив його зі званням кандидата математики. Після недовгої роботи на дрібних посадах у канцелярії Новоросійського губернатора перейшов працювати на приватні залізниці. Тривалий час мешкав у Києві.

На державну службу **В.** повернувся у 1889 р. за особистим запрошенням імператора

Олександра III, який запропонував йому стати директором Департаменту залізничних справ Міністерства фінансів. У подальшому обіймав посади керівника Міністерства шляхів сполучення (1892), міністра фінансів (1892-1903), голови Комітету міністрів (1903-1905), голови Ради міністрів (1905-1906). З 1903 р. Вітте – член Державної ради Російської імперії. Отримав також почесне звання статс-секретаря Його Величності (1896), найвищий в імперії чин дійсного таємного радника (1899) та титул графа (1905). Був кавалером багатьох російських та іноземних орденів, у т. ч. Ордена Св. Олександра Невського (1906).

Найбільший вплив **В.** мав у період 1892-1903 рр., коли фактично очолював економічну політику Росії. Він рішуче відстоював ідеї капіталістичного розвитку країни, водночас наполягав на активному державному регулюванні. Шляхом податкових реформ та протекціоністських тарифів сприяв розвитку вітчизняної промисловості. Вважав доречним залучення іноземних кредитів за умови їх ефективного використання у великих інфраструктурних проектах.

Приділяючи ключову роль у модернізації країни розвитку шляхів сполучення, **В.** виступив ініціатором форсованого будівництва залізниць. Рекордними темпами було побудовано низку важливих магістралей, у т. ч. Транссибірську, яка з'єднала Далекий Схід із Центральною Росією (1903). Водночас вдалося збалансувати бюджет, збільшивши за період 1892-1903 рр. його дохідну частину на 111%. Суттєву частину доходів держава отримала від запроваджені в 1894 р. казенної винної монополії (1894). З метою зміцнення фінансової системи **В.** у 1897 р. провів грошову реформу, за якою введено золотий стандарт російського рубля та встановлено вільний обмін кредитних білетів на золоту за фіксованим курсом.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів, він приділив увагу й аграрному питанню. За ініціативи та під головуванням **В.** у 1902 р. була утворена "Особлива Народа з потреб сільськогосподарської промисловості" (її висновки використані під час проведення Столипінської аграрної реформи).

В. був послідовним противником зовнішньополітичних авантур та участі Росії у будь-яких збройних конфліктах, мріяв про союз Росії, Німеччини та Франції як підгрунтя

тривалого миру в Європі та світі. При цьому він активно застосовував економічну експансію на Далекому Сході, ініціював проведення частини Транссибірської магістралі по китайській території (т. зв. КВЖД). Водночас наполягав на дружніх взаєминах з Китаєм і захисті його територіальної цілісності, з одного боку, та досягненні компромісу з Японією – з другого. На думку багатьох дослідників, саме протидія **В.** агресивному курсу російської політики в Маньчжурії призвела до його зіткнення з т. зв. “безобразовським угрупованням”, а згодом і до відставки з посади міністра фінансів.

Після серії невдач російських армії та флоту у війні з Японією **В.** очолив делегацію своєї країни на мирних переговорах. Виявивши надзвичайну дипломатичну майстерність, йому вдалося укласти Портсмутський договір (1905), яким було мінімізовано наслідки військових поразок царизму.

Під час революції 1905-1907 рр. **В.** виступив у ролі рятівника монархії. У жовтні 1905 – квітні 1906 рр. (найбільш важкі місяці) він очолював новостворену Раду міністрів, вміло поєднуючи політику репресій із ліберальними поступками. Був справжнім автором царського Маніфесту 17 листопада 1905 р., у якому проголошено створення Державної Думи (почала роботу вже після відставки **В.**), а також задекларовано низку прав і свобод (серед іншого знято обмеження на друк книг та газет українською мовою). Водночас санкціонував придушення збройною силою Московського повстання. Фінансовий стан держави вдалося покращити проведенням історичного займу у французьких банкірів на 2,25 млрд франків (став можливим завдяки авторитету **В.** на міжнародній арені).

У результаті роботи Ради міністрів ситуацію в державі вдалося стабілізувати, проте саме це і дало можливість усунути прем'єра, який заслужив репуґацію антикризового менеджера. **В.** до кінця життя залишався членом Державної ради, але до реальної влади повернутись уже не вдалося.

Упродовж життя **В.** надрукував низку книг, у т. ч. “Конспект лекцій про народне та державне господарство” та трактат “Щодо непереможності законів державного життя”, залишив після себе “Спогади” (видано у СРСР).

Радянські історики поєднували критичне ставлення до постаті **В.** (як і до будь-якого

іншого царського чиновника останнього періоду історії Російської імперії) з одночасним визнанням його інтелектуальних здібностей та заслуг перед країною (“на користь” міністру зіграла також нищівна критика ним у “Спогадах” Миколи II та царського оточення). У сучасній Росії переважають позитивні оцінки цього державного діяча.

Літ.: *Bumme C. Ю.* Воспоминания : в 3 т. / С. Ю. Витте. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960; *Игнатьев А. В.* С. Ю. Витте – дипломат / А. В. Игнатьев. – М. : Междунар. отношения, 1989. – 336 с.; *Ильин С. В.* Витте / С. Ильин. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 511 с.; *Тарле Е. В.* Граф С. Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики / Е. В. Тарле // Политика: История территориальных захватов. XV-XX века : сочинения. – М. : ЭКСМО-Пресс, [б. г.]. – С. 729-782.

Овдін О.В.

ВІЧЕ (старослов'ян. вѣче, від віщати) – народні збори територіальної громади населеного пункту чи регіону, на яких вирішувались важливі громадські та державні справи.

За правовим статусом **В.** є органом прямого народовладдя, аналогічним до народних зборів в античних містах (апелли – у Спарті, еклесії – в Афінах, комісії – у Римі) та в середньовічних містах Західної Європи (тінг – у скандинавських народів та германців).

У докласовий період історії люди об'єднувалися в певні спільноти (рід, плем'я, союзи племен тощо) та вирішували свої спільні проблеми – спочатку на загальних зборах всіх дорослих членів роду, племені, потім на представницьких. **В.** стає відомим уже в добу первіснообщинного устрою. Було характерне для всіх східних слов'ян як вияв народоправного ладу.

Вперше згадується в літописах у Новгороді – 1016 р., Києві – 1068 р., Володимир-Волинському – 1097 р., Звенигороді – 1147 р., Переяславі – 1175 р.

Властиве Київській Русі XI-XIII ст., де у зв'язку з економічним і політичним піднесенням великих міст вічові збори набули характеру одного з верховних органів влади поряд із двома іншими інститутами державного управління – княжою владою й боярською радою. З появою централізованих форм державного управління **В.** втратило своє значення офіційного органу народного волевиявлення. Проявлялося в протестних ментальних формах під час соціальних чи національних піднесень українського народу.

Функції **В.** XI-XIII ст. вказують на форму суспільної легітимації князівської влади, громадської підтримки або осуду управлінських рішень князя. До компетенції **В.** входило: 1) покликання й прийняття городянами князя на престол (якщо він не посідав його за порядком спадщини чи внаслідок завоювання); позитивна або негативна оцінка його морального образу (підтримка городянами “доброго” князя або неспідтримання ними “поганого”); 2) укладання суспільного договору (“ряду”) громади з князем; 3) деякі питання зовнішньої політики; 4) вирішення питань війни та миру (перед військовим походом князь питав у “людей”, чи зможуть вони “за нього стати”); 5) схвалення виданих князем законів або їх громадський осуд; 6) вирішення судових спорів (хоча писемна фіксація права та суд належали до сфери князівської компетенції); 7) розв’язання внутрішнього конфлікту між городянами та князем, вирішення питання, “хто винний”; 8) зміни княжих урядовців; 9) етикетні зібрання вічників (урочисті зустрічі князів та церковних ієрархів, прощання зі своїми правителями тощо).

Літописи фіксують спосіб скликання народних зборів через спеціальний вічовий дзвін. Зібрання відбувалися на невеликих площах середньовічних міст, найчастіше на княжому чи церковному подвір’ї або на торговищі. Керував **В.** князь або єпископ, у Києві – митрополит або тисяцький. Порядку дебатів і прийняття постанов **В.** не знало – ухвали приймалися підтримкою більшості присутніх, що кваліфікувалась як одностайність (“однодушне”, “як один чоловік”, “єдиними устами”). Мало місце й використання “кромольників”, які галасом або дзвонами підтримували чи не підтримували пропоноване рішення. Князєцентристська позиція літописців зумовила тривожність та загрозливу емоційну забарвленість вічової тематики. Законні та незаконні зібрання в категоріях того часу – це “вірні” або “невірні” (неляльні) до певного князя.

У науковому трактуванні історичного феномену **В.** не вироблено єдиних підходів. Слов’янофільські історики (М.Погодін та ін.) розглядали **В.** у контексті теорії громади як головний суспільний елемент російської історії. Представники юридичної школи (В.Сергеєвич, В.Владимирський-Буданов, Д.Самоковасов), а також І.Лінниченко та

В.Ключевський у зв’язку із соціальним та державним замовленням на дослідження історичної тематики, обумовленої реформами управління в Російській імперії другої половини 60-80 рр. XIX ст., звертали увагу на **В.** як інститут місцевого самоврядування. Українські історики кінця XIX – першої половини XX ст. (М.Костомаров, М.Грушевський, Р.Лашенко, С.Дністрянський, С.Чубатий, С.Федорів) досліджували **В.** у контексті української державності як передісторію парламентаризму, що починається саме з існування **В.** княжої доби, коли функціонування останнього надавало правління київських князів найбільш демократичного характеру.

Радянські історики (Б.Греков, М.Тихомиров, В.Мавродін) розглядали **В.** з позицій марксистсько-ленінської теорії класової держави та класової боротьби – як наслідок підвищення суспільної активності міського населення періоду феодальної роздрібненості.

У сучасних наукових дискусіях стрижневим є питання, чи **В.** слід визнати постійно діючим представницьким інститутом народовладдя Давньої Русі (С.Грабовський, Г.Федоренко), чи вважати його проявом і наслідком політичного безладдя та соціальних конфліктів з огляду на те, що інститут **В.** скликався ситуативно, не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури (В.Журавський). Звертається увага на особливості статусу **В.** у системі влади різних регіонів Давньої Русі: пріоритетне у північних містах Новгороді, Пскові, Полоцьку; рівнорядне поряд із боярською радою в центральній частині Київської Русі; другорядне після боярської ради в Галицько-Волинському князівстві, для легітимізації управлінських рішень пріоритетність віддавалась зібранню місцевої знаті – боярській думі. Дискутується також специфіка повноважень **В.** у малих містах (“пригородах”), зокрема щодо обмеження розгляду справ місцевого характеру, а також щодо права громадяни “пригородів” брати участь у **В.** “старшого города”, рішення якого було обов’язковим для цілої землі.

З розпадом Київськоруської держави **В.** як інститут державної влади на території Московської держави зникає, а у Великому Литовському князівстві та Речі Посполитій на основі руського й волоського права трансформувалося в інститут місцевого самовря-

дування – **соймики**, закріплені в Статуті Великого князівства Литовського (1566) й статутних поправках (1578).

Поряд з цим за звичаєвим правом в Україні, у Білорусі та Литві вічові форми сільського самоврядування (сільський схід) подекуди продовжували зберігатися аж до XVII ст. Сільська громада обирала своїх зверхників (тіунів, старців і навіть священників), “брала на поруки” порушників, відповідала за повинності перед державною владою. Окремою формою самоврядування сільських громад були т. зв. **В. “копних судів”**, які збиралися у задалегідь визначеному місці – “копищі”. **В. “копних судів”** поєднувало слідчі та судові функції – присуджувало накладання штрафу, відшкодування збитків, тілесні покарання, смертну кару або умовне (моральне) засудження. Визначають такі різновиди **В. “копних судів”**: 1) “гаряча копа” – для розшуку злочинця по “гарячих слідах”; 2) “велика копа” – для судового слідства; 3) “зави́та копа” (завивати – закінчувати) – для остаточного вирішення справи і виконання вироку. Апеляційною інстанцією проти вироків таких судів були державні суди. В українських селах гірських районів Буковини, Галичини та Закарпаття інститут сільських **В.**, що, як правило, збиралось двічі на рік для вирішення найважливіших справ, існував на основі волоського права аж до XV ст. Довгий час за сільським головою (старостою) збереглася назва “кнезь”.

У XV–XVI ст. у вотчинних землеволоніннях магнатських родів Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських тощо запроваджується право патронату і **В.** перестає скликатися.

Традиція **В.** відродилася у Львові під час революційних подій 10 травня 1848 р. з метою всенародної підтримки політичної декларації Головної Руської Ради (першого політичного органу українців Галичини). У схваленому **В.** маніфесті проголошувалось про єдність трьох мільйонів австрійських українців з усім 15-мільйонним українським народом, що був у складі Російської імперії, про підтримку національних прав усіх поневолених народів Австрійської імперії, а також висувались вимоги виокремити українську частину Східної Галичини в окрему адміністративну одиницю та об’єднати в одну провінцію українські землі Буковини і Закарпаття; запровадити викладання в шко-

лах та видання урядових розпоряджень українською мовою. Про масовий характер **В.** свідчить історична назва площі Вічевої у Львові.

На початку XX ст. вічевою формою волевиявлення українського народу стали **мітинги, демонстрації, маніфестації**. Організованою формою **В.** у період формування української державності на початку XX ст. стали **ради, конгреси** (Український національний конгрес 5-7 квітня 1917 р.), **народні збори**, що скликались для міркування про суспільні чи державні справи, для видання законів, для обрання посадових осіб тощо. Так, 19 березня 1917 р. у Києві відбулася 100-тисячна маніфестація під синьо-жовтими прапорами, яка ухвалила резолюцію про доручення Центральній Раді вступити в прямі переговори з Тимчасовим урядом. Радянська влада провела 26-28 жовтня 1939 р. у Львові Народні Збори Західної України з метою правового оформлення нового адміністративного статусу західноукраїнських земель у складі СРСР, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Іншою формою **В.** радянського періоду стали **виробничі мітинги**, організовані на підтримку політики КПРС або з метою осуду міжнародного імперіалізму.

З проголошенням Української держави народні збори скликаються з метою концентрації зусиль громадянського суспільства для більш ефективної реалізації народних ініціатив, проведення народних експертиз законів, нормативно-правових актів та рішень органів державної влади й органів місцевого самоврядування з подальшим народним контролем за їх виконанням і за діяльністю влади на всіх рівнях.

Літ.: Вілкул Т. Л. Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вілкул Т. Л.; НАН України; Ін-т історії України. – К.: [б. в.], 2001. – 19 с.; *Власть* народа: Украинский парламентаризм: от Вече Киевской Руси до Верховной Рады // Украина. – 1997. – № 1-2 (3-4). – С. 7; *Єрмолаєв В. М.* Віче в Київській Русі – важлива складова державного механізму / В. М. Єрмолаєв // *Право України*. – 2003. – № 3. – С. 136-141; *Киричук О. С.* Ставропільський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. / О. С. Киричук. – Львів: Логос, 2001. – 186 с.; *Янишин Б. М.* Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої тре-

тини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток / Б. М. Янишин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008 – 320 с.; *Довідник з історії України*. – Львів. – Т. IV. – Режим доступу : http://history.franko.lviv.ua/Шт_1.htm

Грабовський В.А., Киричук О.С.

ВЛАДА СПАДКОВА – політична влада, основним принципом якої виступає традиційне право спадщини. Як політичний інститут історично виникла в рамках патріархального або станового типів панування і поступово зникає разом з ними. Як правило, **В.с.** належала монарху або релігійному правителю. У сучасному світі інститут спадкової політичної влади в певній формі (обрання спадкоємця престолу радою членів правлячої сім'ї) діє в Саудівській Аравії, а також у деяких інших арабських державах: Йорданії, Катарі, Кувейті, Об'єднаних Арабських Еміратах, Омані.

В.с. – категорія суспільних наук, що відображає здатність людей підпорядковувати своїм цілям або нав'язувати свою волю іншим людям, розпоряджатися та керувати їхніми діями за допомогою насильницьких або ненасильницьких засобів. Владарювання є необхідним елементом соціального життя і проявляється через функції регулювання взаємовідносин між людьми, що здійснюються суспільством та державними інститутами. Дослідниками виділяються такі складові влади: насилля і примус, покарання і заохочення, контроль і керівництво, суперництво і співробітництво. За первіснообщинного ладу більшість функцій влади здійснювали всі дорослі члени громади, а частину функцій – найдосвідченіші чи найсильніші її представники, при цьому особливу роль відігравала старійшина. З виникненням держави остання перебрала на себе функції здійснення політичної та економічної влади у суспільстві й поставила себе над тим, що забезпечувалося апаратом легітимного насилля. В сучасних демократичних країнах державну владу поділяють на три гілки – виконавчу, законодавчу і судову. Держава не є монополістом на владу, остання здійснюється також різноманітними недержавними інститутами і організаціями (релігійні та професійні організації, партії політичні, засоби масової інформації тощо).

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедія історії України*, за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.

Михненко А.М.

ВОЄВОДСТВО – назва територіально-адміністративних одиниць. Вживається у кількох значеннях: 1) адміністративно-територіальна одиниця Київської Русі, на чолі якої стояв воєвода, який підкорявся безпосередньо князю;

2) адміністративно-територіальна одиниця в Литві і Польщі у XVI-XVII ст. 1434 р. було утворено Руське **В.** (польськ. Województwo ruskie). Адміністративним центром Руського **В.** було місто Львів. На українських землях у складі Речі Посполитої існували Белзьке, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське, Чернігівське і Руське **В.** Близько 1434 р. король Владислав III Варненчик видав привілей, яким зрівняв у правах галицьких руських бояр із польською шляхтою. На чолі адміністрації стояв воєвода, якого призначав король з числа великих землевласників. У 1677 р. в Руському **В.** було близько 3 090 сіл, а також 160 міст і містечок. Руське **В.** було ліквідоване в 1772 р. після приєднання Галичини до Австрії;

3) адміністративно-територіальна одиниця у Польщі в 1921-1939 рр. Українські землі, окуповані Польщею, входили до складу шести **В.**: Волинського, Львівського, Поліського, Станіславського і Тернопільського;

4) найбільша адміністративно-територіальна одиниця обласного значення в сучасній Польщі. **В.** є одиницею адміністративного поділу найвищого ступеня, яке складається з повітів. Контроль законності дій органів місцевого самоврядування з боку державної адміністрації здійснює воєвода, якого призначає Прем'єр-міністр Польщі. У своїй діяльності воєводи підпорядковані Міністерству внутрішніх справ та адміністрації Польщі. Самоврядування у **В.** здійснює сеймик воєводства, який обирається у загальних та безпосередніх виборах на термін 4 роки. Виконавчим органом сеймику є Правління воєводства. Його очолює Маршалок **В.**, який обирається сеймиком. Маршалок здійснює свою владу за допомогою підпорядкованого йому Відомства маршалка. Функції державної адміністрації на місцях виконують підпорядковані воєводам Відомства воєводи. Станом на сьогодні Польща ділиться на 16 **В.**

Літ.: *Малий* словник історії України / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Пірко В. О.* Галицьке село наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі) / В. О. Пірко. – Донецьк : [б. в.], 2006; *Система* органів місцевого самоврядування республіки Польща. – Режим доступу : <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=10782>

Годзюр М.В.

ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ – система соціально-економічних відносин у радянській державі, що ґрунтувалася на ліквідації товарно-грошових відносин і концентрації всіх ресурсів у руках радянської влади в умовах громадянської війни 1917-1921 рр. Політика **В.к.** передбачала націоналізацію державою всього промислового виробництва, здійснення керівництва на засадах суворой централізації.

Вищим органом управління стала утворена ВЦВК 30 листопада 1918 р. Рада робітничої і селянської оборони, завданням якої було жорсткий контроль усіх галузей народного господарства і тісна координація роботи відомств. Загальним центральним органом управління промисловістю залишалась Вища рада народного господарства (ВРНГ), структура якої набула яскраво вираженого військового характеру. Центральний апарат ВРНГ складався із загальних (функціональних) і виробничих відділів (металу, гірничого, текстильного тощо). Виробничі відділи опікувалися питаннями розподілу сировини, обліку і розподілу готової продукції, фінансування окремих галузей, забезпечували координацію дій різних галузей промисловості. Оперативне керівництво підприємствами здійснювали головні комітети або центри (Главнафта, Главсіль, Центромідь тощо – всього 42). Керівництво невеликими підприємствами, які не підлягали безпосередньо ВРНГ, здійснювали трести. Така система централізованого управління отримала назву главкізм.

Основними складовими політики **В.к.** були такі: введення (травень 1918 р.) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави і тверді ціни, продзагони тощо); централізація розподілу сировини і готової продукції; заборона свободи торгівлі (листопад 1918 р.), згорання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів; милітаризація народного господарства, вста-

новлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності; введення (січень 1919 р.) продовольчої розкладки на хліб та інші продукти сільського господарства.

В.к. як модель державного регулювання економікою мав подвійну природу. З одного боку, він був реакцією на критичні обставини і являв собою комплекс вимушених тимчасових заходів, з другого – став спробою переходу до нового суспільного ладу. За допомогою **В.к.** більшовики вирішували два завдання: закладали основи “комунізму”, на їхню думку, – принципово відмінного від капіталізму устрою, і концентрували у своїх руках усі ресурси, необхідні для ведення громадянської війни.

Більшовицька партія прагнула відновити цілісність соціального організму на неринковій основі, поставивши під контроль держави господарчі та соціальні зв'язки. Ця обставина зумовила зростання бюрократичного механізму. Саме бюрократія стала основним носієм нової диктатури, нової правлячої еліти суспільства, що прийшла на зміну аристократії та буржуазії. Більшовики застосували радикальні заходи щодо створення “комуністичних” відносин. В умовах, коли промисловість була зруйнована війною, головним ресурсом забезпечення продовольством армії, населення, бюрократії стало сільське господарство.

Для управління господарським життям було створено Українську раду народного господарства (УРНГ), а також систему виробничих управлінь. На початку 1919 р. низкою декретів і постанов було запроваджено продовольчу розкладку з селянських господарств, за якою селянське господарство мало здати державі 85% свого врожаю.

Продрозкладка була одним з елементів встановлення продовольчої диктатури, що виявилася в запровадженні монополії на торгівлю, штучному утриманні твердих цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібзаготівлі (на початку липня 1919 р. тільки в Україні діяло 46 таких загонів, що налічували у своїх лавах 1500 осіб).

Ідея побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів закріплювалась низкою декретів Раднаркому, прийнятих у 1920 р.: “Про

безкоштовний відпуск населенню продовольчих продуктів” (4 грудня); “Про безкоштовний відпуск населенню предметів широкого вжитку” (17 грудня); “Про скасування плати за всякого роду паливо” (23 грудня). Пропонувались різні проекти ліквідації грошей і заміни їх обліковими трудовими або енергетичними одиницями – “тредами”, “енедями”. Проте кризовий стан економіки свідчив про неефективність застосованих заходів.

При підтримці озброєних загонів більшовики конфіскували зерно для потреб уряду. Селянинові дозволялося залишати собі всього близько 30 фунтів збіжжя на місяць. Щоб сприяти реквізиціям, партія організувала комітети незаможних селян (комнезами), члени яких мали переваги при розподілі землі, звільнялися від податків і діставали 10-20% “здобичі”. У відповідь на це більшість селян зовсім припинила виробництво. В Україні, де до 65% врожаю йшло на ринок (у Катеринославській губернії – 50%, Таврійській – 60%, Херсонській – 65% тощо), несхвально ставились до такої політики. Невдоволення викликав і план колективізації села, проголошений 14 лютого 1919 р. у Декреті ВЦВК “Про соціалістичне землекористування і про заходи до соціалістичного землеробства”. Курс на ліквідацію великих поміщицьких селянських господарств та на перехід від одноосібного господарювання до усупільнення виробництва викликав невдоволення та протест селянських мас. Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Південної Росії та України охопила посуха, наслідком чого став голод 1921-1922 рр., що забрав життя сотень тисяч людей на Україні й ще більше у Поволжі.

Запровадження в Україні **В.к.** супроводжувалося різким звуженням суверенітету України і зводилося до концентрації продовольчих ресурсів України в руках центру, передачі центрові головних важелів управління українською економікою. Політика **В.к.** викликала величезний опір серед усього населення, з метою його придушення більшовицьким урядом проводилася політика т. зв. “червоного терору”.

Після закінчення громадянської війни наприкінці 1920 р. на перший план вийшло завдання відбудови народного господарства. Перехід до розвитку в мирних умовах вимагав також зміни методів управління еконо-

мікою країни. Воєнізована система управління, бюрократизація апарату, незадоволення продрозкладкою викликали весною 1921 р. внутрішньополітичну кризу, яка виявлялась у повстаннях і страйках на підприємствах. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) у ході внутрішньополітичної боротьби прийняв рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн пудів зерна замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою). Це поклало початок переходу до нової економічної політики (непу).

Літ.: *Історія держави і права*. 2-га кн. ; за ред. акад. Акад. правових наук України А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 1996; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1996; *Малий словник історії України* / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь. – 1997; *Субтельний О.* Історія України / О. Субтельний. – К. : [б. в.], 1999; *Словник-довідник з історії України*. – К. : [б. в.], 2000.

Годзюр М.В.

ВОЛОСТЬ – одиниця адміністративно-територіального поділу. 1) на Русі – адміністративно-територіальна одиниця, що підпорядковувалась княжій або церковній владі. Була сільським напівавтономним володінням, яке підпорядковувалося волосній управі; 2) у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій – нижча адміністративно-територіальна одиниця, підрозділ повіту, що складався з кількох сіл і підпорядковувався волосній управі; 3) у Російській імперії та Радянській Росії – найнижча адміністративно-територіальна одиниця, підрозділ повіту, а з 1861 р. – одиниця станового селянського самоврядування. Ліквідована у ході адміністративно-територіальної реформи 1922-1923 рр.; 4) у Російській Федерації – сільська адміністративно-територіальна одиниця, складова району; 5) в Естонії – сільська адміністративно-територіальна одиниця, складова повіту. У Латвії – складова краю; 6) в Японії – адміністративна одиниця найнижчого рівня в VIII-XVI ст.

У давньоруському праві **В.** (волосять і влада – однаково часте слововживання в літописах) означала територію, що перебувала під однією владою, і в цьому сенсі перші літописці називають **В.** князівства і землі. У московський період термін **В.** використовувався в

двох значеннях: у сенсі селянської общини і в сенсі адміністративного округу. Думки вчених до сьогодні розходяться в питанні, яке з цих двох значень передувало іншому, чи виникла **В.** спочатку як адміністративний поділ або як общинний. Більшість дослідників дотримуються думки, що **В.** тісно пов'язана саме з історією общин.

В. у первинному своєму вигляді являла собою велику общину, що складалася з кількох сіл, була заснована на спільності володіння землею і на самоврядуванні членів, яке здійснюється виборною владою, як світською (старости, сотницькі, п'ятидесятські, десятські), так і духовною (священники і церковні старости). Цією общинною організацією скористалися московські князі, з XIV ст., зробивши **В.** за слабкості власне державної адміністрації, посередниками між державою і окремими селянами. Влаштувавши у **В.** свої адміністративні і фінансові органи в особі волостелей і збирачів податей, вони, проте, залишили в силі їх самоврядність, обмеживши лише її обсяг дрібнішими справами. Водночас **В.** залишилася і фактичним власником своєї землі, хоча право власності на останню теоретично було перенесено на особу государя. Як такий власник вона роздавала землю своїм членам або стороннім особам на оброк, приймала нових членів тощо. Пізніше розвиток приватного землеволодіння за рахунок общинного селянського і посилення адміністративних засобів держави призвели до розриву між економічним і адміністративним значенням **В.** і до нівелювання її самоврядування. До кінця XVI ст. **В.** як земельна община збереглася вже лише в північних областях Московської держави, де не розвинулося приватне землеволодіння; у центральних областях вона зберегла за собою лише одне адміністративне значення, але й те стало зникати з появою нового, суто адміністративного поділу – стану.

З 1861 р. **В.** – одиниця станового селянського управління, до якого входили т. зв. селянські товариства. **В.** була скасована адміністративною реформою 1923-1929 рр. **В.** була нижчою адміністративною одиницею селянського самоуправління з чисельністю від 300 до 2 тис. осіб чоловічої статі. Відстань між окремими поселеннями **В.** від центру управління в середньому не повинна була перевищувати 12 верст. Управління **В.** здійснювалося на основі Загального Поло-

ження про селян 1861 р. і складалося з волосного сходу, волосного старшини з волосним управлінням, волосного селянського суду. Усі ці селянські установи перебували під управлінням системи органів урядово-дворянського нагляду.

Волосний старшина обирався волосним сходом на три роки із селян, затверджувався на посаді і підпорядковувався з 1861 по 1874 р. мировому посереднику, а з 1874 р. – повітовому з селянських питань присутності, а в 1889-1917 рр. – земському начальнику. Волосний старшина відповідав за збереження “загального порядку і спокою” у **В.** Він інформував населення про закони і розпорядження уряду, контролював виконання паспортних правил і судових вироків. Крім поліцейських, він виконував і адміністративні обов'язки – скликав і розпускав волосний сход, приводив до виконання його вироків, контролював безпечність доріг, матеріальні ресурси **В.**

Волосне управління складалося із старшини, сільських старост або помічників старшини, збирачів податей, писарів. Волосне управління мало характер контрольно-дорадчої установи для деяких адміністративних справ, які супроводжувалися колегіальним обговоренням і передбачали матеріальну відповідальність. У його діяльності поєднувалися елементи адміністративного управління і станового самоуправління, воно вело досить велике за обсягом діловодство. Волосний суд являв собою колегію з 4-12 суддів, які обиралися щорічно сільськими сходами. Суд розглядав суперечки і тяжби між селянами (якщо сума позову не перевищувала 100 рублів, у 1889 р. сума була підвищена до 300 рублів), а також дрібні кримінальні провини. Волосні управління були ліквідовані постановою Раднаркому від 30 грудня 1917 р. “Про органи місцевого самоврядування”.

Літ.: *Крестьянская реформа в России 1861 года* : сб. законодат. актов / под ред. К. А. Софроненко. – М. : ГИЮЛ, 1954; *Малый словарь истории Украины* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб. : [б. и.], 1896. – Т. XIX.

Годзюр М.В.

ВОЛОШИН АВГУСТИН ІВАНОВИЧ
(17.03.1874, с. Келечин, Воловська округа, (нині с. Міжгірського району Закарпат-

ської області) – 19.07.1945, Москва) – видатний український педагог, просвітител

громадсько-політичний та церковно-релігійний діяч, у 1938 р. – прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, у 1939 р. – президент цієї держави, Герой України (посмертно).

Народився у сім'ї священика. Протягом 1883-1892 рр. навчався в ужгородській гімназії, потім – на теологічному факультеті Будапештського університету, у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Після закінчення останньої отримав звання професора математики та фізики, а в 1897 р. одержав диплом учителя народних шкіл. Того ж року був висвячений на священика та став капеланом церкви в Ужгороді-Цегельні.

З 1900 по 1917 р. працював професором Ужгородської вчительської семінарії, а з 1917 по 1938 р. виконував функції її директора. Багато зробив для піднесення освіти та культури на Закарпатті. Написав та видав за власний кошт 42 книги, здебільшого підручники й посібники для народних шкіл, праці з педагогіки, соціального виховання, дидактики, психології, логіки, історії педагогіки тощо. Зарекомендував себе як професійний журналіст-видавець. Редагував єдину на той час руську газету “Наука” (1903-1918), а також газету “Свобода” (1920-1938), перший український щоденник “Нова свобода” (1938-1939). У 1907 р. випустив угорською мовою “Практичну граматику малоруської мови”, нагороджену Академією наук у Будапешті, в якій обстоював живу народну мову та мовну спільність усіх українців. Був засновником та співробітником низки газет і журналів. Разом із своїми однодумцями заснував акціонерне товариство “Унію”, яке мало свою друкарню та книгарню.

Був серед засновників товариства “Просвіта” (1920-1939), Педагогічного товариства (1924) та Учительської громади (1930-1938). **В.** також був серед ініціаторів створення Підкарпатського банку, низки фабрик і кооперативів.

Включення Закарпаття до складу Чехословаччини після Першої світової війни 1914-1918 рр. додало до його просвітницької діяль-

ності ще один аспект – політичний. Він був організатором та керівником Народно-християнської партії (1922-1939), обирався від неї послом чехословацького парламенту (1925-1929). У жовтні 1938 р. політичні діячі Підкарпатської Русі домоглися від чехословацького уряду надання краю автономних прав, як це було передбачено конституцією. Мандат на формування уряду Прага віддала представникові русофільського напрямку А.Бордіно, в уряді якого **В.** обіймав посаду державного секретаря, а згодом, 26 жовтня 1938 р., став прем'єр-міністром автономного краю. Уже як державний діяч підписав 25 листопада 1938 р. розпорядження уряду про державну мову, у першому параграфі якого визначено: “Державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)”.

У цей час за допомогою старшин Організації українських націоналістів у краї почали формуватися збройні сили – “Українська національна оборона”, що пізніше була реорганізована в “Карпатську Січ”. У січні 1939 р. була створена політична організація, яка прагнула створення суверенної Української держави, – Українське національне об'єднання (УНО). 13 березня 1939 р. на виборах до Сейму Карпатської України ця політична сила здобула переконливу перемогу.

Тим часом фашистська Німеччина прийняла рішення “розчленувати” Чехословаччину. Території Богемії та Моравії були окуповані, а Закарпаття мало увійти до складу Угорщини. У цих умовах, зрозумівши, що ніякої Української держави під протекторатом Німеччини не може бути, депутати Сейму Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосили незалежність своєї країни, обрали **В.** президентом та прийняли конституційний закон, яким затвердили основні державні атрибути своєї держави (жовто-блакит-

ний прапор, герб у вигляді тризуба та гімн “Ще не вмерла України”). Однак маленька країна зі слабкими збройними силами не змогла протистояти натиску фашистської Угорщини. Після 5 днів запеклих боїв територія Карпатської України була окупована. Президент Карпатської України був змушений емігрувати. З 1939 по 1945 р. він жив у Празі, працював в Українському вільному університеті, де йому було присвоєно звання професора педагогіки. В УВУ В. пройшов шлях від завідуючого кафедрою до декана філософського факультету й нарешті був обраний ректором. У травні 1945 р. був заарештований радянськими спецслужбами, які привезли його до Москви.

Після численних допитів, фізичних і моральних тортур помер 19 липня 1945 р. у Бутирській тюрмі (м. Москва) на 72 році життя. Місце його поховання не відоме.

15 березня 2002 р. Президент України Л.Кучма підписав указ про надання В. посмертно звання “Герой України” з удостоєнням ордена Держави.

Легітимність Карпатоукраїнської держави 1938-1939 рр., її уряду та діяльності її президента не підлягає жодному сумніву. Карпатська Україна була останнім спалахом тих державних змагань, що мали місце у 1917-1920 рр. в Україні та в Галичині. Це був пролог до української державності 90-х рр. та початок входження Закарпаття в Соборну Українську державу.

Літ.: *Волошин А. І.* Вибрані твори ; упоряд., вступ. ст. та прим. О. В. Мишанича / А. І. Волошин. – Ужгород : ВАТ Вид-во “Закарпаття”, 2002. – 528 с.; *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів : ЗУКЦ, 2004. – 414 с.; *Німчук В. В.* Волошин Августин Іванович / В. В. Німчук // Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000.

Грабовський В.А., Коник С.М.

ВОРОНЦОВ МИХАЙЛО СЕМЕНОВИЧ

(1782-1856) – видатний російський державний та військовий діяч, генерал-фельдмаршал, князь. Мав аристократичне походження. Народився в 1782 р. в родині графині К.О.Воронцової (в дівочстві

Сенявиної) і графа С.Р.Воронцова, посла Росії в Англії в 1785-1806 рр. Дитинство провів в Англії, хоча був вихований у православних духовних традиціях. Здобув класичну освіту в Кембриджському університеті, дуже добре володів англійською мовою.

У 1803-1815 рр. – на військовій службі, брав участь у війнах проти Персії, Туреччини та Франції. В 30 років отримав чин генерал-майора. У 1815-1819 рр. – командував Російським окупаційним корпусом у Франції. Користувався особливим авторитетом в армії, вирізнявся впевненістю у власних силах, наполегливістю, силою волі, вмінням впливати на оточуючих.

У 1823-1855 рр. – генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області. Досвідчений і сильний адміністратор, проводив політику “освоєння” і русифікації з метою всебічної інтеграції регіону у складі імперії, сприяв швидким темпам господарського та соціокультурного розвитку краю. Дотримувався ліберальних, космополітичних поглядів.

Поеднував інтереси розвитку регіону з власною економічною діяльністю. Належав до найзаможніших поміщиків Херсонської губернії, був власником 45 тис. дес. землі, використовував раціоналізаторські засоби господарювання. Один із головних виробників вина на півдні імперії. У 1840-х рр. у власному маєтку в Євпаторійському повіті мав до 80 тис. лоз винограду, направляв вино на продаж. Вклав великі кошти у створення шліфувальної майстерні, де із цінних гірських порід каменю виготовлялися вази та інші художні вироби. Побудував вишукані палаци в Одесі та в Алушці на південному узбережжі Криму.

Продемонстрував високу управлінську культуру, оптимізував структуру канцелярії Новоросійського генерал-губернатора і повноважного намісника Бессарабської області, підбирав у свій апарат творчо мислячих, ініціативних, освічених, досвідчених, з певним соціальним статусом чиновників, чітко розподіляючи між ними обов’язки і досягаючи повного і безумовного виконання своїх наказів. Приділяв необхідну увагу навчанню працівників управлінського апарату. Брав активну особисту участь в управлінні регіоном, добре знав усі актуальні поточні питання, постійно здійснював інспекційні поїздки краєм. Прагнув до неформальних, довірли-

вих відносин з підлеглими, але був жорсткий із супротивниками, не допускав протидії своїм планам, послідовно вів боротьбу з порушниками встановленого службового порядку, громадської моралі, хабарниками, прибічниками жорстокого поводження з представниками нижчих класів.

Як генерал-губернатор зміг створити здорову ділову й моральну обстановку у своєму оточенні, впливати на підлеглих завдяки власній силі волі, твердості й наполегливості дій. Вдало контролював дії можновладців губернського рівня. Користувався підтримкою державних діячів часів Миколи I, зокрема таких, як О.Х.Бенкендорф, Е.Ф.Канкрін, П.Д.Кисельов, В.П.Кочубей, К.В.Несельєроде, О.Ф.Орлов, М.М.Сперанський.

Вирізнявся прагматизмом, детально продумував будь-яке нововведення. Дбав про поліпшення доріг та використання природних ресурсів краю. Будував дороги Сімферополь – Алушта (1824-1826) та Алушта – Сімєїз – Байдари (1827-1829) тощо. У 1830-х рр. були побудовані дороги Сімферополь – Євпаторія, Сімферополь – Феодосія – Керч. Велику увагу приділяв поліпшенню доріг із Одеси до Балти, Миколаєва, Ольвіополя, Тирасполя та ін. У 1835 р. Одеса сполучалася дорогами з Катеринославом, Кишиневом, Таганрогом, Ізмаїлом, Акерманом, Києвом, Москвою, Санкт-Петербургом, Яссами, Бухарестом і Віднем.

Прагнув до впровадження нових засобів пересування. У 1825 р. ухвалив рішення про будівництво пароплава для Одеси. В 1830-х рр. переконався у можливості ввести регулярні пароплавні рейси по Чорному морю. Ще 1844 р. почав опікуватися будівництвом залізниці, яка б зв'язала Одесу з внутрішніми регіонами імперії.

Опікувався створенням регіонального внутрішнього ринку і налагодженням зовнішньої торгівлі. Завдяки його ініціативі вже до 1837 р. вдалось розширити номенклатуру товарів, які доправлялися в чорноморські та азовські порти із внутрішніх губерній імперії. За часи правління **В.** експорт хліба через чорноморські порти суттєво зріс: по пшениці – втричі, по житу – в 25 разів, по ячменю – майже в 5 разів. Крім експорту хліба, була налагоджена торгівля іншими товарами: льяним насінням, салом – з Англією, вовною, шкірою, воском, льоном, лісом тощо – здебільшого з Іспанією і Францією.

Виявляв ініціативи в галузі сільського господарства, сприяв розвитку тонкорунного вівчарства і виноградарства. У 1828 р. **В.** став одним із засновників Товариства сільського господарства Південної Росії, 27 років очолював цю установу. Є автором праць з лісознавства і виноробства, які удостоєні великих золотих медалей, присуджених Санкт-Петербурзькими товариствами – лісознавства та Імператорським вільним економічним (1832).

За часів генерал-губернаторства **В.** Одеса утвердилася як важливий економічний центр півдня імперії. Піклувався про розвиток міського господарства. За його правління частину головних вулиць Одеси вимостили плитами з Трієста та каменем з Мальти. З 1823 до 1844 рр. населення міста зросло від 30 тис. до майже 78 тис. осіб. Асимілював корінні етноси і колишніх іммігрантів ліберальними методами, будував порти, прокладав дороги, очищав річки, розводив сади, був багатим і підприємливим господарником, значно прискорив інтеграцію регіону.

Перетворив Одесу на справжній науково-культурний та просвітницький великий регіональний центр, який стали називати “Південною Пальмірою”, “Другим Петербургом”, “Столицею Південної Росії” тощо. Сприяв будівництву палаців, церков, крамниць, готелів, театрів, бібліотек, музеїв, клубів, шкіл. Знаковими спорудами Одеси стали Потьомкінські сходи та пам'ятник Дюку де Рішельє. За **В.** Одеса стала одним із найосвіченіших міст імперії. Тут виходили у світ періодичні видання, зокрема “Одеський вестник”, “Одеський альманах”, “Новороссийский календарь” тощо. У 1839 р. засновано Товариство історії та старожитностей, яке розпочало археологічні розкопки по всьому півдню імперії. У 1850 р. в місті функціонувало три друкарні, одна літографська майстерня, шість книгарень, 23 православні церкви, понад 100 шкіл, у тому числі національні: вірменська, грецька, єврейська, німецька.

Проводив зважену політику в царині духовно-релігійного життя. Приділяв велику увагу встановленню дружніх відносин між представниками різних релігійних конфесій, з повагою ставився до духовно-культурних традицій місцевого населення. Створив широкі можливості для вільного розвитку підприємництва, культури та участі в усіх сфе-

рах міського життя Одеси для євреїв, греків, італійців.

Велику увагу приділяв благодійництву. За його часів в Одесі постали добродійні організації: жіноче товариство сприяння бідним, Народний дім, притулок для сиріт, школа для глухонімих, добродійний Православний дім для жінок, німецьке, швейцарське та французьке добродійні товариства, Олександрівський сирітський притулок, богадільня сестер милосердя, амбулаторія, дім для літніх та німецьких жінок тощо.

У 1826-1829 рр. займався дипломатичною і військовою діяльністю. За завершення переговорів в Акермані з уповноваженим Оттоманської Порти нагороджений алмазними знаками ордена Св. Олександра Невського. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. відповідав за забезпечення армії провіантом, сприяв розвитку торговельного пароплавства. Здійснюючи управління краєм, водночас керував воєнними діями під фортецею Варна в Болгарії. Нагороджений золоту шпагою з діамантами з надписом "За взяття Варны" (1828).

Брав участь у ліквідації низки надзвичайних ситуацій. У 1830 р. за наказом імператора отримав найширші повноваження в адміністративно-політичних та військових питаннях для усунення наслідків епідемії чуми та бунту в Севастополі. Командував усіма військами в Севастополі та його околицях і морським флотом, а також підпорядкував адміністративну владу Севастополя. В 1833 р. за умов низького врожаю та великих труднощів з продовольством вжив невідкладних заходів щодо боротьби з голодом, для чого здійснив поїздку до Катеринослава, де особливо загострилася ситуація.

З 1845 р. – Кавказький намісник і головнокомандувач кавказькими військами із збереженням попередніх посад. Помер у 1856 р. в Одесі.

Літ.: Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Патриція Герлігі. – К. : Критика, 1999; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981; Захарова О. Ю. Генерал-фельдмаршал светлейший князь М. С. Воронцов. Рыцарь Российской империи / О. Ю. Захарова. – М. : Центрполиграф, 2001; Кавун М. Е. Воронцов Михайло Семенович (1782-1856) / М. Е. Кавун // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : в 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1;

Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні / В. С. Шандра. – К. : [б. в.], 2005; Шандра В. С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов (1823-1854 рр.) / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1.

Світленко С.І.

ВПЛИВИ НА ДЕРЖАВНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇНИ – дія, механізми, технічні важелі, певного суб'єкта(ів), спрямовані на прийняття та здійснення державно-управлінських рішень; зміну поведінки іншого суб'єкта або суспільства в цілому. В управлінні суспільним розвитком (державному управлінні) впливати на суспільство означає мати владу. Серед важелів впливу на суспільство можна виділити такі: *ресурсний* (фінансовий, матеріально-технічний, інформаційний); *інституційний* (створення та розвиток інституцій); *правовий* (закони, постанови, розпорядження, накази Президента, ВР, Кабінету Міністрів); *організаційний* (управління персоналом). Як спосіб владного впливу державних органів на процеси суспільного і державного розвитку, на діяльність державних структур і конкретних посадових осіб безпосередньо пов'язані з практичною реалізацією державної влади, її керуючим впливом на об'єкти державного управління відповідно до інтересів і волі держави (інших держав). Отже, можемо констатувати два види впливу: *внутрішній* та *зовнішній*.

Вплив внутрішній (В.в.) – це система (економічних, політичних, правових, соціальних, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних, гуманітарних) чинників державної політики та вплив держави на соціально-економічні процеси та інтеграцію й узгодження цілей і завдань у процесі розробки політики, що позначаються як позитивно, так і негативно, на житті та розвитку суспільства в країні. В.в. та проблеми в державі можуть переходити у вплив зовнішньополітичний. Передумовою цього може бути: наявність внутрішніх проблем, які впливають на внутрішню політику та мають міжнародний аспект; глобалізація; розвиток ЗМІ та засобів телекомунікації; відкрите суспільство.

Вплив зовнішній (В.з.) – це система (економічних, правових, соціальних, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних, гуманітарних та ін.) чинників, що діють у світі, а також глобалізація, що є невід'ємною частиною впливу на формування рішень

(дій) та життя, країни, суспільства, організації. Як правило, розрізняють такі різновиди впливу: відкритий і прихований; із використанням силових засобів і ненасильницький; короткочасний і довготривалий. У загальному конструктивному розумінні *В.з.* визначається здатністю сприяти суспільному прогресу або навпаки

Україна як європейська демократична країна також визнає важливу та незаперечну роль зовнішнього впливу на нашу країну, це відображено в певних документах. Наприклад, відповідно до Закону України від 3 червня 1992 р. “Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій” Україна стала членом МВФ та з 1994 р. розпочала співпрацю за програмами STF, Stand-by та “Механізм розширеного фінансування” (EFF); з 16 травня 2008 р. Україна приєдналась до Марракеської угоди про створення Світової організації торгівлі і стала 152-м членом цієї організації. До *В.з.* можна віднести і **вплив геополітичний** (*В.г.*). *В.г.* полягає насамперед у тому, що в ході аналізу соціальних явищ геополітика оперує великомасштабними просторово-географічними категоріями, безпосередньо поєднана з моніторингом макрополітичних процесів, торкається проблем безпеки держави, які пов’язані з довгостроковими чинниками. До основних *В.г.* відносять: встановлення й підтримання світового лідерства та панування західної цивілізації, яка поступово стає глобальною, поширюючи у світі свої норми, цінності, інститути й спосіб життя загалом, що нівелює національні особливості окремих країн і загрожує їх національній безпеці, передусім духовному її аспекту; визначення співвідношення сил економічно й військово потужних наддержав, які взаємодіють між собою, прагнуть збільшити свою могутність і вплив за рахунок залучення до глобального простору молодих держав, переживають етап трансформації; формування міждержавних відносин, в основі яких лежить баланс сил і інтересів провідних потужних держав і які (відносини) розвиваються у напрямі регламентації та універсалізації всупереч об’єктивним національно особливим потребам інших країн; наявність взаємодіючих

економічних моделей із поступовим перетворенням економіки західного типу в глобальну, що нав’язує свої, здебільшого небезпечні, умови національній економіці; формування центрів світового простору у вигляді “архіпелагу великих метрополій”, острови яких концентрують у собі владу політичних, економічних та воєнних олігополій зі світовими стратегіями, які ігнорують стратегії безпечного розвитку окремих країн; формування та розвиток мережі транснаціональних відносин, які охоплюють весь світ і створюють альтернативу державній ідентичності та лояльності; утвердження процесу модернізації-вестернізації як універсального механізму регулювання внутрішньосистемних відносин та наявність зон “обмеженого хаосу”, глибоких периферій, де загальносистемні механізми регулювання ще не стали усталеними, а традиційні вже суттєво порушилися.

Вплив державно-управлінський (*В.д.-у.*) – дія органів державної влади та управління як суб’єктів державно-управлінських відносин щодо реалізації державного управління, прийняття та здійснення державно-управлінських рішень. Форми і методи *В.д.-у.* визначаються системою державної влади та режимом правління (тоталітарний, авторитарний, демократичний), національною моделлю державного управління і рівнем авторитету суб’єктів державно-управлінських відносин. *В.д.-у.* проявляється у формах державного управління, реалізуючи політичну (державна політика), адміністративну та правову функції державної влади.

Вплив політичний (*В.п.*) – дія держави, політичних партій і рухів, інших суб’єктів політичних відносин щодо реалізації політичної влади, прийняття та здійснення політичних рішень. Форми і методи *В.п.* визначаються політичною системою і типом політичного режиму (тоталітарний, авторитарний, демократичний), національною специфікою відповідних держав і рівнем авторитету суб’єктів політичних відносин. У державах з демократичним режимом найбільшою повнотою *В.п.* володіє держава, її конституційні органи влади. Однак державна влада і політика, що проводиться нею, схильні до впливу на інших суб’єктів політичних відносин. Соціально-політичною основою *В.п.* за такого типу політичного устрою є громадяни держави. Вони впливають шля-

хом свого волевиявлення при голосуванні на виборах і референдумах, делегують функції *В.п.* партіям, що домагаються безпосередньої участі в поділі влади, можуть здійснювати різні політичні акції з метою вчинення тиску на прийняття державних рішень.

Вплив економічний – ефективність надходжень (та навпаки) в країну інвестиційних проектів, збільшення (зменшення) інфляції, рух капіталу (надання кредитів, позик, валютні операції та операції з цінними паперами) сприяють формуванню єдиного світового ринкового простору. При цьому неабиякий вплив на функціонування та розвиненість держав справляють міжнародні організації (МВФ, СОТ, Світовий банк), ТНК, а також неурядові міжнародні організації, що диктують свої правила “гри” на світовому ринку та впливають на політику окремої держави.

Вплив соціальний (*В.с.*) – це цілеспрямований вплив на суспільство, що відображає вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємовідносини її елементів, стан і рівень соціального життя людей. Критерії загального *В.с.* покликаний спрямовувати державне управління на потреби і проблеми суспільства та характеризувати управлінський рівень їх вирішення. Вони логічно мають включати не тільки результати суспільного виробництва, а й соціальні наслідки їх споживання, не тільки економічні, а й соціальні, духовно-ідеологічні, психологічні, політичні, історичні, екологічні, демографічні явища, тобто весь спектр явищ, відносин і процесів, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. До критеріїв загальної ефективності *В.с.* можна віднести: рівень продуктивності праці, співвіднесений зі світовими параметрами за її відповідними видами; темпи і масштаби приросту національного багатства; рівень життя населення порівняно зі стандартами розвинутих країн; впорядкованість, безпеку, сталість та надійність суспільних відносин, їх відтворення з наростаючим позитивним результатом.

Літ.: *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князєв, С. О. Кравченко, Л. Г. Штика ; за заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Дзьобань О.* Теоретичні основи національної безпеки України : навч. посіб. /

О. Дзьобань, О. Соснін. – К. : Освіта України, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Мельник П. В.* Менеджмент : навч. посіб. / П. В. Мельник. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2001; *Москаленко В. В.* Психологія соціального впливу (Соціальна психологія) : навч. посіб. / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. л-ри, 2007; *Глобальна соціальна політика. Міжнародна організація й майбутнє соціального добробуту* / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс ; пер. з англ. А. Олійник та ін. – К. : Основи, 1999; *Державне управління* : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Смоленський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003.

Щур Н. О.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК)

– вищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади, що діяв в Україні протягом 1917-1938 рр. **ВУЦВК** функціонував між Всеукраїнськими з'їздами Рад, які його обирали, на основі Конституцій УСРР 1919 й 1929 р. Вперше створений як Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад, нашвидкуруч скликаному більшовиками у Харкові 11-12 (24-25) грудня 1917 р. З'їзд проголосив радянську Українську Народну Республіку, обрав Народний Секретаріат (уряд України) і доручив ЦВК поширити на територію України чинність усіх декретів і розпоряджень очолюваного В.Леніним радянського уряду Росії. Місцем перебування ЦВК й уряду радянської України був з 30 січня до початку березня 1918 р. Київ.

Після вступу до Києва австро-німецьких військ органи державної влади Радянської України (у тому числі й ЦВК) виїхали до Полтави, потім до Катеринослава і, зрештою, опинилися поза межами України – в Таганрозі. 30 березня 1918 р. ЦВК виділив зі свого складу Бюро (президію), якому було надано право вирішувати будь-які питання державного життя з наступним їх затвердженням Виконкомом. Напередодні німецької окупації Таганрогу, 19 квітня 1918 р., права та обов'язки вищих органів держав-

ної влади було передано Повстанському бюро, т. зв. “революційній дев’ятці”, яка проіснувала до липня 1918 р., називаючи себе при цьому в деяких випадках Народним Секретаріатом.

З утворенням у Москві в липні 1918 КП(б)У замість вищого державного органу України було створено партійну інституцію – Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет на чолі з А.Бубновим.

Після другого приходу радянської влади в Україну ЦВК відновив свою діяльність на III Всеукраїнському з’їзді Рад (6-10 березня 1919 р.) під назвою **ВУЦВК**. Законодавче оформлення своєї діяльності з переліком повноважень отримав на основі Конституції УСРР 1919 р. Відповідно до неї члени й кандидати до **ВУЦВК** обиралися на Всеукраїнському з’їзді Рад із числа делегатів з’їзду, їх кількість не була постійною. Так, на I Всеукраїнському з’їзді Рад до ЦВК (потім **ВУЦВК**) була обрана 41 особа; на III – 89 осіб і 22 кандидати; на V – 155 і 55; на VIII – 251 і 82; на IX – 315 і 110. **ВУЦВК** здійснював загальне керівництво усіма галузями державного, господарського та культурного будівництва і формально був підзвітний лише з’їздові. На розгляд і затвердження **ВУЦВК** надходили всі декрети та законодавчі акти. Він обирав Президію **ВУЦВК** і утворював уряд УСРР – Раду Народних Комісарів УСРР та визначав сферу їх діяльності. Працював у сесійному режимі, в період між сесіями найвищим органом державної влади в УСРР була Президія **ВУЦВК**. Сесії скликалися не менше від трьох разів на рік, надзвичайні – або Президією **ВУЦВК**

з власної ініціативи, або за поданням Раднаркому УСРР.

Наприкінці березня 1919 р. **ВУЦВК** разом з іншими керівними органами України переїхав до Києва. Радянське керівництво РРФСР негативно оцінило прибуття до Києва державних органів УСРР і в непрямій формі наполягало на тому, щоб статус української столиці перебрав на себе Харків. У серпні 1919 р. у зв’язку з наступом А.Денікіна **ВУЦВК** залишив місто й виїхав до Чернігова, а згодом до Москви.

11 грудня 1919 р. **ВУЦВК** було реорганізовано в надзвичайний орган влади – Всеукрревком, який невдовзі перебазувався з Москви в Україну, але не до Києва, а до Харкова. У лютому 1920 р. **ВУЦВК** і Раднарком УСРР відновили свою діяльність. Їх резиденцією залишався Харків, хоча офіційних заяв про перенесення столиці УСРР до Харкова не було. Після повернення Києву статусу столиці (1934) і переїзду до нього вищих радянських і партійних установ УСРР **ВУЦВК** (з 1935 р. – знову ЦВК) розміщувався і працював у Маріїнському палаці.

Припинив своє існування після прийняття Конституції УРСР 1937 р. і обрання на її основі в 1938 р. Верховної Ради УРСР I-го скликання. Головою **ВУЦВК** впродовж 1919-1938 рр. був Григорій Іванович Петровський.

Літ.: Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Виноградская С. П.* Всеукраинский Центральный Исполнительный комитет Советов в первые годы Советской власти (1917-1920) / С. П. Виноградская, А. И. Рогожин. – Х. : [б. и.], 1980; *Історія України*. – К. : [б. в.], 1997.

Ралдугіна Т.П.

Г

ГАДЯЦЬКА УГОДА – договір, укладений 6 (16) вересня 1658 р. у м. Гадячі між гетьманом України І.Виговським та урядом польського короля Яна II Казимира і ратифікований сеймом Речі Посполитої 12 (22) травня 1659 р. **Г.у.** завершувала десятилітню українсько-польську війну. Її підписанню передували тривалі переговори, які з української сторони вели П.Тетеря, а з польської С.К.Беневський та К.Л.Євлашевський. На заключній стадії переговорів активну участь у виробленні умов **Г.у.** брав Ю.Немирич, якого вважають головним архітектором договору. Основною ідеєю **Г.у.** була концепція триєдиної Речі Посполитої. Гетьманщина мала трансформуватися у Велике князівство Руське, яке, маючи широку автономію, поряд із Польщею та Литвою ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої. Проте ратифікований текст не включав ряд принципових положень, які були або вилучені, або радикально видозмінені. Зокрема, до нього не увійшли чітко визначені положення про Велике князівство Руське, ліквідацію унії на всій території Речі Посполитої, 60-тис. козацький реєстр, безпосереднє обрання гетьмана, обмежувалася його дипломатична самостійність та ін.

Умовно положення **Г.у.** можна поділити на чотири групи. Перша з них, присвячена врегулюванню релігійних питань, була найбільшою за обсягом і займала близько 1/3 тексту. Православні зрівнювалися у правах із католиками. Зазначалося, що православна церква залишається “при своїх прерогативах і вільному вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах у Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського”. Надавалося право вільно фундувати нові церкви, монастирі і відновлювати старі. Православній церкві поверталися захоплені в неї культові споруди і майно. Греко-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не

могла поширюватися на нові території. Київський митрополит та луцький, львівський, перемиський і холмський, а також мстиславський єпископи отримували місця в сенаті Речі Посполитої. Сенаторські посади в Київському воєводстві мали надаватися тільки православним шляхтичам, а в Брацлавському та Чернігівському воєводствах вони мали надаватися по черзі з католиками. Православним міщанам гарантувалася рівність у правах із міщанами-католиками, в тому числі при виборах до магістратів. Польський уряд вперше погоджувався надати Києво-Могилянському колегіуму статус вищого навчального закладу та права, рівні з правами Краківського університету. Передбачалося заснування на території Речі Посполитої ще однієї православної академії. Відповідно до польської традиції в цих містах не мало бути інших навчальних закладів, які належали католицькій церкві. Дозволялося також “гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно ... закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усіляки книги друкувати...”.

У другій частині проголошувалася амністія всім учасникам війни з Польщею, скасовувалися всі кадуки (конфіскації майна), здійснені під час війни. Водночас **Г.у.** уможлилювала вільне повернення в Україну польських землевласників як світських, так і духовних.

Третя група положень договору стосувалася гарантій привілеїв і прав козацтва. Воно звільнялося від податків, підтверджувалося право гетьманського суду. Козацький реєстр складав 30 тис. осіб, дозволялося тримати 10 тис. найманого війська, яке утримувалося за рахунок ухвалених сеймом податків з Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. За поданням гетьмана щороку 100 казаків із кожного з 14 полків мали отримувати нобілітацію (прийматися до шляхетського стану). Польським, литовським

або чужоземним військам заборонялося перебувати на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. У випадку ж війни на українських кордонах коронне військо, яке прибуде на допомогу, мало перебувати під командуванням гетьмана. Гетьман військ Руських отримував статус першого сенатора у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах, він обирався всіма станами трьох воєводств і затверджувався довічно королем із чотирьох кандидатур, які йому подавалися. Мали обиратися також “вільні канцлери, маршалки і підскарбії з сенаторським титулом та інші уряди народу руського”. На них покладалися функції пильнування за тим, щоб не приймалися ніякі постанови, що суперечать договору як у трьох воєводствах, так і в рішеннях сейму, задвірних рескриптах, універсалах і привілеях. У **Г.у.** зазначалося, що до урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні надання православної церкви, право надання яких належить королю, у Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах, а в Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах – всі надання духовні і світські. Судочинство у трьох воєводствах мав здійснювати окремий трибунал. У Києві або в іншому місті передбачалося створення монетного двору для карбування власних грошей.

Остання група положень стосувалася зовнішньополітичних аспектів входження Української козацької держави до складу Речі Посполитої. **Г.у.** визначала, що спільна рада і спільні сили трьох народів будуть виступати разом проти будь-якого неприятели, вони мають намагатися забезпечити вільну навігацію Речі Посполитої на Чорному морі. Проте у випадку наступальної війни Речі Посполитої проти Росії Війська Запорізькі в такій війні участь не братимуть. Гетьман із Військом Запорізьким позбавлялися права зовнішньополітичних зносин, приймати посольства інших держав тощо.

Дія договору юридично була припинена урядом Ю.Хмельницького в жовтні 1659 р., після підписання Переяславського договору з Російською державою.

Літ.: *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К. : [б. в.], 2008; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1998. –

Т. 10; *Довідник з історії України (А-Я)* / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і допов. – К. : Генеза, 2001; *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-тє вид., переробл. та розшир. – К. : Критика, 2006.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – південно-західне руське князівство династії Рюриковичів (1199-1349), утворене у результаті об'єднання Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславичем. З другої половини XIII ст. стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем руських політичних і культурних традицій.

Г.-В.к. було одним із найбільших князівств періоду феодальної роздробленості Русі. До його складу входили Галицькі, Перемишльські, Звенигородські, Тереховські, Володимирські, Луцькі, Белзькі і Холмські землі, а також Поділля і Бессарабія.

Князівство проводило активну зовнішню політику у Східній і Центральній Європі. Його головними ворогами були Польща, Угорщина та половці, а з середини XIII ст. – також Золота Орда і Литва. Для протидії агресивним сусідам **Г.-В.к.** неодноразово уклало союзи із католицьким Римом і Тевтонським Орденем. Суспільство **Г.-В.к.** складалося із станів, належність до яких визначалась як родоводом, так і видом занять. Соціальну верхівку утворювали князі, бояри, духовенство. Вони контролювали землі держави і її населення.

Князь вважався сакральною особою, “володарем, Богом даним”, властителем всієї землі і міст князівства, та головою війська. Він мав право надавати підлеглим угіддя за службу, а також позбавляти їх земель та привілеїв за непослух. У державних справах князь покладался на бояр, місцеву аристократію. Вони поділялись на “старих” і “молодих”, яких також іменували “луччими”, “великими” або “нарочитими”. Великі старші бояри складали управлінську верхівку і “старшу дружину” князя. Вони володіли “батьківщинами” або “дідитцвами”, давнішими родинними землями, і жалуваними від князя новими уділами та містами. Їхні сини – “отроки”, або молодші бояри, складали “молодшу дружину” князя і служили

при його дворі як наближені “двірних слуг”. Керівництво духовенства було представлено шістьма єпископіями у Володимирі, Перемишлі, Галичі і Угровську (пізніше в Холмі), Луцьку і Турівську. Ці єпископії володіли великими угіддями поблизу цих міст. Крім них, існувала низка монастирів, що контролювали значні землі і населення, яке проживало на них. Після утворення у 1303 р. Малоруської митрополії, залежної від Константинопольського патріархату, головою церкви в галицько-волинських землях був Галицький митрополит.

Окремо від князів і бояр існувала група міських адміністраторів “ліпших мужів”, які контролювали життя міста, виконуючи накази князів, бояр чи священнослужителів, яким це місто належало. З них поступово сформувався міський патриціат. Поряд з ними у місті жили “прості люди”, так звані “горожани” або “містичі”. Вони були зобов’язані сплачувати податки на користь князів і бояр.

Найчисельнішою групою населення у **Г.-В.к.** були “прості” селяни – “смерди”. Більшість із них були вільними селянами, які жили общинами і сплачували владі натуральну данину. Інколи через надмірні побори смерди покидали свої домівки, переселяючись на фактично безконтрольні землі Поділля і Придунав’я.

Г.-В.к. занепало через відсутність міцної централізованої княжої влади і надмірно сильні позиції боярської аристократії у політиці. У 1340 р., у зв’язку зі смертю останнього повновладного правителя князівства, розпочався тривалий конфлікт між сусідніми державами за галицько-волинську спадщину.

У 1349 р. Галичина була поступово захоплена сусідньою Польщею, а Волинь – Литвою. **Г.-В.к.** перестало існувати як єдине політичне ціле.

Літ.: *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип’якевич. – К. : [б. в.], 1984; *Коваленко В.* Чернігів і Галич у XII-XIII ст. / В. Коваленко // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. – Львів : [б. в.], 2001; *Шабульдо Ф. М.* Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987.

Козак В.І.

ГВШИЯНІ ДЖЕРМЕН МИХАЙЛОВИЧ (1928-2003) – радянський державний

діяч, який зробив вагомий внесок в організацію науки, започаткування та розвиток системних досліджень у СРСР. Знаний філософ і соціолог, фахівець у галузі теорії управління. Вперше у радянській науці дав системне уявлення про головні напрями та школи західної теорії управління і започаткував дослідження у СРСР управлінської проблематики з позицій філософії та соціології.

Г. закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин у 1951 р. У 1960-1968 рр. викладав на філософському факультеті Московського державного університету. У 1965-1985 рр. був заступником голови Державного комітету СРСР з науки і техніки. Відповідаючи у цьому комітеті за міжнародні зв’язки, всебічно сприяв розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва і впровадженню в СРСР досягнень зарубіжної науки, техніки і технологій. У 1985-1986 рр. обіймав посаду заступника голови Держплану СРСР. З 1970 р. став членом-кореспондентом, а з 1979 р. – академіком Академії наук СРСР. Засновник Всесоюзного науково-дослідного інституту системних досліджень Академії наук СРСР (на сьогодні – Інститут системного аналізу Російської академії наук), в якому з 1977 р. став першим директором, а з 1992 р. – почесним директором. Був членом Римського клубу, Американської академії управління і Міжнародної академії управління. Спільно з лордом Цукерманом став організатором Міжнародного інституту прикладного системного аналізу в м. Лаксенбурзі (Австрія). Очолював раду цього інституту в 1972-1987 рр. Нагороджений Орденом Жовтневої Революції і трьома орденами Трудового Червоного Прапора. Лауреат Державної премії РРФСР і міжнародної премії “Золотий Меркурій”.

Г. здійснив перше у радянській науці глибоке філософсько-соціологічне дослідження головних напрямів та шкіл західної теорії управління. Результатом дослідження стала ґрунтовна систематизація ідей, концепцій, теоретичних і методологічних положень, напрацьованих різними західними науковими школами – від школи наукового менеджменту та адміністративної або класичної школи, що започаткували сучасну управлінську науку, до новітніх на той час школи соціальних систем, що базується на системному підході, та емпіричної школи, що характеризується використанням кількісних ме-

тодів в управлінні. Вчений докладно висвітлює сутність і специфіку поглядів та підходів кожної наукової школи, їх переваги, недоліки, значення для теорії і практики управління.

Роботи Г., що були виконані переважно поза ідеологічним контекстом, дали змогу розпочати відкриті дослідження менеджменту в радянській науці, що до того не проводилися саме з ідеологічних міркувань. Учений не обмежувався лише аналізом та систематизацією західних концепцій. На той час уже склалися, фактично, дві науки управління: одна – кібернетика, що претендує на вивчення універсальних законів управління; інша – менеджмент, що розглядає передусім управлінську діяльність людей. Г. зайнявся саме діяльнісною стороною управління. Він зазначав, що видові особливості управління і його технічні засоби визначаються предметом управління і системою, в якій воно здійснюється. Це не означає відсутність загальних принципів і закономірностей управління, що стосуються всіх його різновидів, які й розглядає кібернетика. Однак, на думку вченого, буде серйозною методологічною помилкою вважати, що загальні для всіх (або групи) видів управління риси є визначальними у конкретному виді управління. Останнє завжди нерозривно пов'язане із самою керованою системою, з її специфічними закономірностями. У зв'язку з цим сутність соціального управління може бути розкрита лише на основі глибокого синтезу даних усіх наук, які вивчають як суспільство, тобто саму керовану систему, так і загальні закономірності управління.

Г. фактично започаткував новий напрям досліджень управлінської проблематики з позицій філософії та соціології. Західні концепції управління часто мали суто прагматичний характер. Натомість Г. вивів вивчення управлінських систем і розвиток теорії менеджменту на філософський рівень, піднімаючи у своїх роботах фундаментальні питання співвідношення раціональності-іраціональності, діяльнісного підходу, значення ціннісного аспекту в управлінні і т.ін. Він відзначав, що дослідження особливостей управління суспільним виробництвом неминує набувати комплексного характеру у зв'язку зі специфічною формою вияву загальних закономірностей управління і тією обставиною, що у чистому вигляді ці закономірності не існують. Враховуючи це, за-

снований ученим Всесоюзний науково-дослідний інститут системних досліджень Академії наук СРСР формувалася як дослідницька організація, що об'єднує широкоміслячих фахівців різних галузей знання, здатна здійснювати міждисциплінарні дослідницькі проекти, долаючи професійну замкненість і відокремленість.

На перший погляд дослідження Г. могли дати небагато радянській системі управління через докорінну відмінність політичних систем і принципове заперечення ринкового підходу, але насправді його роботи істотно вплинули на управлінську практику в СРСР. Передусім вони дали величезний освітній ефект, відкрили принципово нові грані управління. У широкий вжиток увійшли нові терміни, такі як “менеджмент”, “бізнес” і т.ін., в їх позитивному значенні. Крім того, публікація книг ученого ініціювала контакти радянських учених і практиків із західними колегами саме в галузі управління. Зокрема, була заснована низка двосторонніх комісій у цій галузі, наприклад радянсько-фінська комісія, радянсько-американська комісія за підтримки “Фонду Форда” та ін. Сам Г. брав активну участь у діяльності Американської академії управління, Міжнародної академії управління, Всесвітньої ради з управління. З відповідних проблем проводилися регулярні семінари, в тому числі в СРСР, що великою мірою сприяло підготовці фахівців у галузі сучасного управління.

Загалом Г. вважав, що, незважаючи на все більшу наукову обґрунтованість, управлінська діяльність залишається і, мабуть, назавжди залишиться галуззю творчості, мистецтва. Отже, наука управління покликана підвести теоретичний фундамент під всю різноманітну і творчу діяльність керівника, сприяти розвитку умінь приймати правильні конкретні управлінські рішення, виходячи зі специфічних умов і на основі конкретних даних.

Наукові напрацювання Г. з питань управління відображені, зокрема, у таких його публікаціях: “Організація і управління” (1998); “Вибрані праці з філософії, соціології і системного аналізу” (2007).

Літ.: *Гвишиани Д. М.* Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – 3-е изд., перераб. – М.: Изд-во МГТУ, 1998; *Гвишиани Д. М.* Избранные труды по философии, социологии и системному анали-

зу / Д. М. Гвишиани. – М. : Канон+, 2007; *Гвишиани Д. М.* Мости в будущее. Римский клуб, ИФИАС, Венский совет / Д. М. Гвишиани. – М. : Эдиториал УРСС, 2010.

Кравченко С.О.

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (27.07.1770 – 14.11.1831) – німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, творець філософської системи, що була завершальною ланкою в розвитку німецької класичної філософії. Г. розробив теорію діалектики на основі філософії абсолютного (об'єктивного) ідеалізму. Ще в гімназії захоплювався античною літературою, філософією. У сім'ї його готовили до пасторської діяльності ще із студентських років. Навчався у Тюбінгенському теологічному інституті (1788-1793) разом із Шеллінгом; з 1794 – домашній учитель (Берн, Франкфурт), у 1801-1806 – викладач Єнського університету, у 1808-1816 – директор гімназії в Нюрнберзі, у 1816-1818 – професор Гейдельберзького, а з 1818 і до кінця життя працював на кафедрі філософії Берлінського університету. У 1829-1830 рр. – ректор Берлінського університету. Досліджував проблеми християнства з античних часів до сучасності. Написав дисертацію “Різниця між системами філософії Фіхте і Шеллінга” (1801), де виступив з критикою суб'єктивного ідеалізму Фіхте і підтримав сутність об'єктивного ідеалізму Шеллінга. Його перші роботи – “Народна релігія і християнство”, “Життя Ісуса”, “Позитивність християнської релігії”.

Читав курси логіки, метафізики, математики, антропології, психології, філософії права. Опублікував курс лекцій “Реальна філософія”, пізніше з'являються його праці – “Феноменологія духу” (1807), “Наука логіки” (1808), “Енциклопедія філософських наук” (1817).

Г. був творчим генієм, володів енциклопедичною вченістю, його виступи та лекції характеризувалися епохальною значимістю. Написав 18 томів з філософії.

У філософії Г. німецький класичний ідеалізм досяг апогею свого розвитку.

Вихідним принципом його філософської системи є принцип тотожності мислення і буття. За його концепцією, істинним буттям є мислення, а суттєве мислення є буттям, існує як об'єктивна реальність.

У ХІХ ст. загально визнаним було уявлення, що мислення знаходить свій вияв у науково-

му знанні, яке існує об'єктивно, поза свідомістю людей і визначає свідомість.

Кожна окрема людина щодо науки є лише її органом. А наука як система понять і категорій лежить в основі світу і визначає його існування та розвиток. Г. цю об'єктивно існуючу науку позначає поняттям “дух”, “світовий дух”, який є невидимим, але він діє як субстанція в кожній людині, проходячи різні етапи формування.

Спочатку світовий дух існує як принцип, який має реалізуватися через свою власну діяльність. Діяльність духу є процесом опредметнення і розпредметнення ним своєї сутності. Одночасно цей процес здійснення дій – діянь є процесом пізнання, перетворенням предметного світу в духовне багатство, тобто розпредметнення.

Процес опредметнення, за Г., є одночасно і процесом відчуження духу. Отже, світ, за Г., – це результат опредметнення і самовідчуження світового духу, а основою наукового пізнання є встановлення об'єктивної істини, тобто єдності за змістом мислення і буття, то світовий дух є єдністю мислення і буття. На буденному рівні це сприймається як Бог. У своєму досвітовому бутті дух є системою понять, що виражає абсолютну і об'єктивну істину. Але світовий дух – це не лише мислення, він має втілитися у реальний світ, тому Г. позначає його ще і поняттям “абсолютна ідея”.

Г. у “Феноменології духу” показує, що творчим началом виступає діалектичний розум, який тут йменується як абсолютна ідея (дух), що є першоосновою всього сущого. Абсолютний дух не залежить від окремої людини і людства в цілому, він існує об'єктивно, апіорі і тут Г. виступає як “об'єктивний ідеаліст”.

Г. у “Науці логіки” розкриває зміст руху абсолютного духу, ідеї, що включає такі моменти: а) абсолютна ідея породжує своє власне багатство (поняття, ідея, дух виникає до природи). Абсолютний логічний процес саморуху понять кваліфікується Г. як первинний, що передує конкретній природі. За Г., первинним є логічне, тобто мислення, а історичне, реальний процес розвитку світу є зовнішнім вираженням абсолютизованого логічного процесу. Соціальний світ трактується як продукт опредметненого мислення. Абсолютна ідея спершу проявляється у вигляді чистих логічних сутностей; потім у формі свого інобуття (природа); нарешті, в

різноманітних формах конкретного духу (людська діяльність);

б) абсолютна ідея переходить у свою протилежність, тобто у свою природу, остання витупає, за Г., як інобуття (“Філософія природи”). Збіжність, тотожність цієї абсолютної ідеї і природи закінчується знанням, яке проходить такі стадії: абсолютна ідея (“ніщо”); природа (“дещо”).

“Чисте буття” і “наявне буття” мають певні характеристики.

“Наявне буття”, будучи підсумком переходу до якісної предметності, ніби гальмує подальший рух думки, і, само себе конкретизуючи, себе обмежує, заперечує рухомою “межею” і переходить у категорію “дещо”. “Дещо” кінцеве, а все кінцеве приречено на загибель: для кінцевих речей “час їх народження є час їх смерті”. Само “дещо” володіє певною визначеністю, воно обмежує себе як “в-собі-буття”. Але кінцеве прагне подолати розрив з безкінечним, ланкою в розвитку якого і є це ніби відчуження, і одночасно універсальний взаємозв’язок діалектичного самовизначення буття – переходу “для-себе-буття”;

в) третім станом саморозвитку абсолютної ідеї є її розвиток у сфері самоусвідомленого духу, тобто в суспільстві. Уся історія розвитку – це розвиток свободи, її реалізація. За допомогою філософії як вершини знань людина пізнає світ; філософія, за Г., – це вираження духу епохи. Закони розвитку абсолютного духу – це й закони природи. Г. формує три закони діалектики: переходу кількісних змін у якісні (і навпаки); тотожності протилежностей; заперечення заперечення. Метою розвитку філософії Г. вважав свою власну систему як найвищий рівень розвитку філософії як науки наук. Г. показав, що “світовий розум”, втілюючись у предметні форми історичного буття, зумовлює його “розумність”, тобто “дійсність”: усе розумне є дійсним, усе дійсне є розумним. Історія суспільного поступу, за Г., є ніщо інше як рух людини щаблями прогресу в напрямі до свободи. Шлях до неї торує праця, одухотворена розумом.

Г. стверджував, що народи, які не утворили держави, не є історичними народами. Розвиток історії як саморозвиток світового духу проходить певними етапами, через сходження обмежених у часі історичних епох, що послідовно змінюють одна одну, у кожній з яких є своя міра усвідомлення і реалізація

свободи. Мірою свободи є народний дух, тобто сам народ, який за розумінням суспільної моральності, формою сім’ї та держави став найважливішим для реалізації мети і сенсу історії. Виконавши свою історичну місію, він сходить з історичної арени, передаючи естафету іншому народу. У філософії історії Г. абсолютно довільно спиняє процес розвитку на конституційній монархії, яку вважав ідеальним станом суспільства. Людина в історичному процесі була залежною від діяльності світового духу, від його всевладної самодіяльності. Концептуальні основи розвитку філософії Г. потребували в майбутньому глибокого наукового аналізу й осмислення.

Літ.: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки / Г. В. Ф. Гегель // Енциклопедія філософських наук : в 3 т. – М. : [б. и.], 1974. – Т. 1; Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : [б. и.], 1990; Гегель Г. В. Ф. Філософія історії / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1993; Овсянников М. Ф. Філософія Гегеля / М. Ф. Овсянников. – М. : Изд-во соц.-экономической литературы, 1959; Шинкарук В. І. Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля / В. І. Шинкарук. – К. : [б. в.], 1964; Лазарев В. В. Гегель і філософія дискусії його времени / В. В. Лазарев, И. А. Рау. – М. : [б. и.], 1991; Гулыга А. В. Немецкая классическая философия / А. В. Гулыга. – 2 изд. – М. : [б. и.], 2001.

Надольний І. Ф.

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ “ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”.

Основна проблема при спробах дати визначення громадянського суспільства виникає через те, що останнє має два різних аспекти – соціальний і політичний. З часів Аристотеля і аж до Локка ці дві сфери розглядалися в нероздільній єдності. Зокрема, як зазначає російський дослідник С.А.Абакумов, “історично ідея громадянського суспільства сягає Давньої Греції та античного Риму. Від лат. *civis* (громадянин) було утворено поняття *civitas* (суспільство). Обидва поняття були пов’язані з уявленням про місто і державу, про те, що лежить “по той бік” (*citer*), тобто в місті, на відміну від села, і про культурні відмінності між ними, відображені в спорідненості понять *civis*, *civilis* (цивільний, культурний), звідки йде *civilitas* (ввічливість), що дало початок поняттю “цивілізація”. У період античності та середньовіччя ідея громадянського суспільства існувала у формі філософської концепції. У мислителів цих пе-

ріодів поняття “громадянське суспільство”, “політичне суспільство”, “державна” виступали як синоніми і взаємозамінні терміни, які охоплювали всі найважливіші сфери життя людей, відображаючи при цьому злиття громадянського колективу з державою.

За античних часів панувало уявлення, згідно з яким не розрізнялися громадські й політичні засади суспільного устрою, все спільне вважалось одержавленим і, відповідно, державне – суспільним, а тому й ототожнювалися поняття “державна” і “суспільство”. Яскравим прикладом такого підходу було трактування сутності давньогрецького полісу як такого, що охоплює різноманітні сфери спільної життєдіяльності людей – економічну, політичну, сімейну, культурну тощо. Тому поліс вважався досить своєрідною формою суспільного устрою, яку визначали як місто-державу, що не є ані державою, ані общиною в чистому вигляді.

Питання нижньої хронологічної межі формування громадянського суспільства давно хвилює філософів, істориків, політологів, правознавців, соціологів та управлінців, серед яких, звичайно ж, не може бути єдності думки з цієї проблеми. Як наслідок, ми аналізуємо різні погляди щодо того, з якого саме періоду світової історії можна говорити про початок формування громадянського суспільства, а також про початок спроб теоретичного осмислення цього процесу. Вперше спробу системно представити такі уявлення ми знаходимо у Платона. Так, філософ піддає аргументованій критиці всі відомі на той час форми державного устрою, які, на його думку, є неправильними та спотвореними, а саме: демократію, тиранію, олігархію (владу багатих) та тимократію (владу військових). Замість того він пропонує власний зразок досконалої держави, або “прекрасного полісу”. Проте критика давньогрецьким мислителем сучасних йому полісів стосується не соціальної нерівності як такої, а лише того, що у них соціальна нерівність не відповідає природній нерівності людей.

Необхідність існування досконалої держави у Платона легітимізується ним за допомогою відповідного трактування справедливості: “займатися своєю справою та не втручатися у чужі – це і є справедливість”. Або, інакше кажучи: “справедливість полягає у тому, щоб кожен мав своє і виконував своє також”. Необхідність додержання справед-

ливості виступає у Платона одним із головних чинників походження держави взагалі: “...коли терпиш несправедливість, у цьому набагато більше поганого, ніж буває хорошого, коли її твориш. Тому, коли люди спробували і те й інше, тобто і чинили несправедливо, і страждали від несправедливості, тоді вони, коли вже нема сил уникнути однієї і дотримуватися другої, вважали за доцільне домовитися одне з одним, щоб не творити несправедливості і не страждати від неї. Звідси бере свій початок законодавство і взаємний договір. Положення закону дістали назву законних і справедливих – ось яке походження і сутність справедливості”. Таким чином, “жорстка критика Платоном сучасної йому держави, а також уявлення про ідеальну державу, яка відповідає б вимогам ідеальної суспільної структури, а отже, й потребам людини, дозволяє говорити про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського суспільства”.

Аналізуючи ідеї Аристотеля, які стали згодом основою концепції громадянського суспільства, зауважимо, що питання про статус громадянина і міру його участі в справах держави Аристотель більш чітко, ніж Платон, пов’язує з правами та обов’язками. Він зазначає, що статус громадянина змінюється відповідно до типу політичного режиму. Аристотель визначає різницю між людиною і громадянином, між правами людини і правами громадянина. Людина розглядається як істота політична, а задоволення потреб робить необхідним спілкування людини як у колі сім’ї, так і при вирішенні спільних для селища й держави проблем. Аристотель уважно досліджує роль права власності для благополуччя громадян, безпеки держави та форми її правління, для механізму участі громадян у роботі законодавчого органу, в наданні та заміщенні посад, у роботі судових органів. Розмір володіння власністю розглядається як умова стабільного чи нестабільного суспільного і державного життя. Найкорисніші закони не принесуть користі, якщо громадяни не будуть привчатися до державного ладу. Якщо недисциплінований один, недисциплінованою є і вся держава.

В римську добу на історичну арену вийшли соціальні інституції, що стали естафетним явищем щодо поширення грецького пошанування свободи та зразків *societas civilis*.

Очевидно, найперше це стосується принципу “верховенства права”, яке наскрізь пронизує вчення Цицерона, відомого в історії європейської цивілізації двома книгами: “Про державу” і “Про закони”. Прагнення піднести традиційну римську республіканську чесноту – громадянську активність – визначало мету його творів. Цицерон вважає, що існує універсальний закон природи, який, стосуючись усіх людей, є вічним і виявляється в здоровому глузді.

Міркуючи про можливість об’єднання римського населення в єдиний народ з одним сенатом, основу єдності (або як сказали б пізніше – соціальної інтеграції) Цицерон вбачає у державі. Вона виступає моральною спільнотою, народом, якому належить держава та її закони. Через це він іменує державу *res populi*, або *res publica* – “справою народу”, республікою. Держава належить усім громадянам і утворює собою корпоративну організацію для взаємодопомоги та дотримання справедливих законів. Досягнувши єдності в державі, “зможемо жити краще і щасливіше”. “Отож держава є власністю народу, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів”. Цицерон пояснює, що держава – це спільна власність народу, власність “громадянської общини”, або гурту людей, пов’язаних згодою. Згода можлива тоді, коли народ є вільним; тоді він “зберігає свої права”, а це є “найкращий стан, сама свобода, саме благоденство...”.

Концептуального оформлення ідея громадянського суспільства набула у творчості Т.Гоббса. Він одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Природне в людині є некерованим і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне – владі, державі. Вважаючи свободу природним станом, Т.Гоббс водночас обґрунтував необхідність підпорядкування владі держави нічим не обмеженої свободи, яка веде до загальної ворожнечі й насильства. Так природному суспільству (*societas naturalis*) було протиставлене громадянське суспільство (*societas civilis*) як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т.Гоббсом, громадянське суспільство – це одержавлене су-

спільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, закладаючи його основи, встановлюючи порядок, цивілізуючи суспільство та його членів.

Таким чином, у вченні Т.Гоббса природний закон і суспільний договір, який створює суспільство-держава, є ідейними джерелами громадянського закону. Природний і громадянський закони збігаються через категорію справедливості, що об’єднує їх. Послух громадянському закону, який частково урізає природні права індивідів, є частиною природного закону.

Ще одна ідея, генерована Гоббсом, яка надалі була розвинена, полягала в тому, що держава як інститут звільняє себе від будь-якого контролю над власною совістю індивіда. Такий стан сприяє створенню соціальних верств, не залежних (відчужених) від держави, що розвиваються всупереч державі. Сучасна практика засвідчує: якщо державі, маючи значні інтелектуальні, матеріальні, організаційні та інші ресурси, самоусувається від обов’язків “контролю” й “опіки” над усіма своїми громадянами, то рано чи пізно між нею та громадянським суспільством виникає конфлікт. Один із розділів праці Гоббса “Філософські основи вчення про громадянина” має назву “Влада”. Це цілком логічно, бо слідом за роздумами про свободу (у попередньому розділі книжки) йдеться про владу, яка або розширює, або обмежує свободу. У своїх роздумах автор розкриває взаємозв’язок людини й держави, систему прав людини й діяльність держави. Єдність дій кожного окремого індивіда Гоббс пов’язує зі створенням структури, “ради “зборів багатьох людей”, які, спираючись на волю більшості, можуть розмірковувати та рекомендувати, “як потрібно діяти або не діяти в інтересах загального блага”. Водночас його роздуми продовжуються фразою, яка й визначає сутність сказаного: “Підпорядкування волі усіх волі однієї людини або однієї ради відбувається тоді, коли кожного з них шляхом угоди зобов’язують перед рештою не чинити опір... Під волею ради вбачають волю більшості людей, з яких і складається рада”.

Підтримав і розвинув ідеї Т.Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське Дж.Локк. Він, зокрема, писав: “Ті,

хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві; але ті, хто не мають такого спільного судилища, я маю на увазі – на землі, вони все ще перебувають у природному стані, за якого кожний, коли немає нікого іншого, сам є суддею і катом...”. Хоча Т.Гоббс і Дж.Локк виходили з договірної теорії походження держави, вони зробили з неї різні висновки. Як апологет абсолютної монархічної влади Т.Гоббс стверджував, що, уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди повинні в усьому підкорятися державі й не можуть чинити їй спротив. Дж.Локк, навпаки, обґрунтовував право народу на опір державі в тому разі, якщо вона нехтує його правами та інтересами. Він доводив, що, уклавши суспільний договір, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно й достатньо для досягнення головної мети політичного співтовариства – створення умов для того, щоб усі й кожен могли забезпечувати свої громадянські інтереси, і не може зазіхати на природні права людей – на життя, свободу, власність тощо. Хоча Дж.Локк ще не розмежовував суспільство й державу, розділення ним прав особи й держави мало велике значення для становлення концепції громадянського суспільства. Однак навіть Дж.Локк використовував поняття “громадянське суспільство” і “держава” як взаємозамінні. У І.Канта аналогічні поняття також виступають як синоніми. Особливо їх злитість помітна у Ж.-Ж.Руссо. Відомо, що Руссо є одним із засновників ідеї народного суверенітету і найширшої демократії. Згідно з Руссо, законну силу має лише та система правління, яка заснована на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безперечному повновладді народу. Виходячи з цього він відкидав принципи представництва, оскільки тут громадянин передоручає свою долю іншій особі і тим самим позбувається свого права дійсного правомірного громадянина. В цьому він бачив сутність *societe civile* або громадянського суспільства – держави.

Близькими за змістом є погляди Ш.-Л.Монтеск'є, який у трактаті “Про дух законів” веде мову про дві гарантії захисту від диктатури

і свавілля влади: громадянське суспільство і поділ влади. Він обґрунтовує принцип верховенства права, виступаючи першим теоретиком концепції правової держави. Монтеск'є формулює поняття волі, тобто права робити все, що дозволено законом. Громадянське суспільство, згідно з його вченням, є четвертим щаблем людської історії після природного стану, родини, суспільства героїчного часу, взаємної ворожнечі людей, що й спричинює його перетворення на державу – орган насильства для запобігання ворожнечі між громадянами. Ш.-Л.Монтеск'є не отожднює громадянське суспільство з державою, як це робить Т.Гоббс. Відкидаючи раціоналізаторські конструкції утворення держави і не сприймаючи поняття суспільного договору, він розрізняє громадянські й політичні закони. Політичні стають такими завдяки трансформації громадянських законів у державні – такі, що дають людям державну волю, обмежуючи їх волю природну. Громадянські – це закони, не трансформовані у державну волю. В діалектиці громадянських і політичних законів Монтеск'є розглядає суперечливу єдність політичних законів і законів власності (громадянського суспільства). Зникнення однієї зі сторін призведе, за його теорією, або до анархії (при зникненні політичних законів), або до тоталітаризму (при порушенні законів власності, громадянських законів). Закономірності суспільного життя він розкриває через поняття спільного духу нації, на який впливає багато фізичних і моральних чинників. Фізичні чинники – розміри і місце країни, чисельність населення та ін.; моральні – вступають у дію пізніше, з розвитком цивілізації, та об'єднують політичний лад, релігійну свідомість, моральні переконання, норми, звичаї тощо. Історичний розвиток суспільства, на думку Монтеск'є, є результатом складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Проблема раціональної організації суспільства він розглядає не з соціальної, а з політико-правової точки зору. Ідеал повної свободи обґрунтовується історичними формами держави: республіка (демократія та аристократія), монархія, деспотія. Вони базуються на власних принципах, які характеризують державну владу, її взаємовідносини з громадянами. Визначаючи політичний режим, Монтеск'є вважає республіку державою, у якій влада належить або

всьому народові (демократія), або його частині (аристократія). Монархія – одноосібне правління, яке спирається на закони, деспотія – одноосібне правління, в якому не діють жодні закони. Він виокремлює три форми влади у державі: законодавчу, виконавчу і судову, підкреслюючи, що для забезпечення законів і свободи необхідний розподіл влади. Таким чином, перехід від середньовіччя до Нового часу ознаменував визрівання громадянського суспільства і, відповідно, формування усвідомлення різниці між ним і власне державними інститутами. Спочатку європейська суспільно-політична думка в особі Ж.Бодена, Т.Гоббса, Б.Спінози та ін. аналізувала державу як інститут, покликаний радикально перебороти природний стан, який одні (наприклад Т.Гоббс) оцінювали як стан війни всіх проти всіх, а інші (Ж.-Ж.Руссо) – як стан ідилічної гармонії. Але сама концепція індивідуалізму, розроблена Т.Гоббсом, Дж.Локком, Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є та ін., ставила питання про свободу особистості як громадянина суспільства, незалежного від держави. Внаслідок цього традиційна концепція, особливо з другої половини XVIII ст., почала переглядатись. Це дедалі виразніше почало відображатися в традиції, представленій А.Фергюсоном, Т.Пейном, С.Пуфендорфом, І.Кантом та ін.

Літ.: *Городяненко В. Г.* Соціологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Городяненко. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – 560 с.; *Абакумов С. А.* Гражданское общество и власть: противники или партнеры? / С. А. Абакумов // На пути к гражданскому обществу. Авторская серия. Кн. VI. – М. : Галерея, 2005. – 296 с.; *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – М. : Харвест ; АСТ, 2001; *Слесарева Г. Ф.* Гражданское общество в истории политической мысли Европы (от античности до первой трети XIX века) : учеб. пособие / Г. Ф. Слесарева. – М. : [б. и.], 2000. – 254 с.; *Загальна теорія держави і права / за ред. проф. М. В. Цвіка, доц. В. Д. Ткаченка, проф. О. В. Петришина.* – Х. : Право, 2002. – 432 с.; *Щедрова Г. П.* Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова. – К. : ІСДО, 1994. – 112 с.; *Платон.* Государство. Законы. Политика / Платон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.; *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К. ; Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.; *Політологія* (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.; *Цице-*

рон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Тулій Цицерон. – К. : Основи, 1998. – 169 с.; *Старинець О.* Громадянин і громадянське суспільство (до 420-річчя від дня народження Томаса Гоббса) / О. Старинець. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/922/>; *Локк Дж.* О государственном правлении / Дж. Локк // Избранные философские произведения : в 2 т. – М. : [б. и.], 1960. – Т. 2. – 320 с.; *Гоббс Т.* Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – М. : Харвест ; АСТ, 2001.

Михненко А.М., Месюк М.П.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО – найвища адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії у період 1775–1917 рр., охоплювала одну або кілька губерній (як правило, 3), що перебували під управлінням одного генерал-губернатора.

Їх основне призначення полягало у здійсненні контрольних функцій (у тому числі в контролі за діяльністю губернаторів) та охороні інтересів монархії. Прямої участі в управлінні, як правило, не брали, проте були і винятки, коли енергійний адміністратор на цій посаді потісняв губернаторів і в управлінській діяльності. Генерал-губернатори призначались безпосередньо імператором. Певними винятками були Московське та Санкт-Петербурзьке **Г.-г.**, межі яких територіально збігалися з межами відповідних губерній та в яких генерал-губернатори виконували основні управлінські функції.

У 1775 р. імператриця Катерина II запровадила цей інститут як загальноросійський, проте наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. генерал-губернатори залишаються тільки у столицях та на окраїнах, як правило, таких, де ситуація (на думку російського керівництва) вимагала підвищеної уваги, очікувались загрози імперській безпеці тощо. Певною мірою це було пов'язано із створенням у 1802 р. Міністерства внутрішніх справ, яке перебрало на себе частину генерал-губернаторських функцій.

На території сучасної України у різні роки існували Малоросійське, Новоросійське та Київське **Г.-г.**

Малоросійське було створено у 1802 р. (не плутати із т. зв. Малоросійською губернією, яку в 1764 р. після скасування Гетьманщини очолив Петро Румянцев у статусі генерал-губернатора). Спочатку воно мало у своєму складі тільки Полтавську та Чернігівську губернії, а в 1835 р. до нього було приєдна-

но також Слобідсько-Українську (одночасно її було перейменовано у Харківську). Офіційно назву було змінено на Чернігівське, Полтавське та Харківське **Г.-г.** (неофіційно використовувалась стара). Адміністративним центром на першому етапі була Полтава, а з 1837 р. – Харків.

Найбільш відомим серед місцевих генерал-губернаторів був князь Микита Репнін, який керував “Малоросією” протягом 1816-1834 рр. та поєднував русифікаторську політику із широю турботою про розвиток краю, а також певними місницькими тенденціями. Щоб уникати останніх, на посаду регіональних керівників, як правило, призначались уродженці інших регіонів.

Водночас у 1802 р. виникає Новоросійське **Г.-г.** (спочатку під назвою Катеринославського, Таврійського та Херсонського, а в окремі роки воно також мало назву Новоросійського та Бессарабського). Склад його кілька разів змінювався, проте у **Г.-г.** стабільно перебували Херсонська та Таврійська губернії, в окремі роки – Катеринославська, починаючи з 1822 р. – Бессарабська область. У процесі перетворення Новоросії на лідируючий за динамікою розвитку регіон імперії велику роль відіграли місцеві генерал-губернатори, передусім Арман де Рішельє (1805-1814 рр.) та Михайло Воронцов (1823-1854 рр.). Адміністративним центром у 1805 р. стає Одеса (унікальність ситуації полягала у тому, що це місто не було одночасно губернським центром).

Створення Київського **Г.-г.**, як правило, датується 1832 р., проте ще у XVIII ст. керівники Київської губернії та Київського намісництва інколи називалися генерал-губернаторами. У 1801 р. Київська, Волинська та Подільська губернії отримали спеціальний статус та були підпорядковані т. зв. “військовим губернаторам”. У 1832 р. ці посади було об’єднано в одну (сумісництво практикувалось і раніше) під назвою “Київського військового губернатора та генерал-губернатора Подільського та Волинського”. У 1865 р. було призначено першого генерал-губернатора трьох губерній, які також інколи називалися Південно-Західним краєм.

Межі **Г.-г.** залишались незмінними (три згаданих вище губернії) до 1914 р. за винятком періоду 1881-1889 рр., коли до його складу входили також Полтавська та Чернігівська губернії. Найбільш відомими серед місцевих

керманців були Дмитро Бібіков (1837-1852) та Олександр Дундуков-Корсаков (1869-1878).

У міру інтеграції українських земель у загальноімперський простір ставлення до них змінювалось. Ліквідація Малоросійського (1856) та Новоросійського (1874) **Г.-г.** свідчила (з погляду державницької логіки) про те, що їх перестали розглядати як специфічні та потенційно нелояльні регіони. Проте Київське **Г.-г.** проіснувало до початку Першої світової війни.

На 1914 р. у Росії налічувалось 8 **Г.-г.** (Санкт-Петербурзьке, Московське, Варшавське, Київське, Туркестанське, Степове, Іркутське, Приамурське). Також існувало Кавказьке намісництво, яке за своєю сутністю мало чим відрізнялось від **Г.-г.** У Велике князівство Фінляндське цар також призначав генерал-губернатора, проте його повноваження було обмежено місцевою Конституцією. Окрему специфічну категорію **Г.-г.** становили т. зв. тимчасові. Наприклад, у 1905-1908 рр. існувало Одеське **Г.-г.** (його поява пов’язана з подіями Першої російської революції). У 1914 р. на окупованих територіях Австро-Угорщини росіяни проголосили створення Галицько-Буковинського **Г.-г.**

Літ.: *Історія формування адміністративно-територіального устрою України* / С. Й. Вовканич, С. О. Цапок, В. С. Кравців, С. Д. Щеглюк // Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Л. Т. Шевчук. – Львів : [б. в.], 2007. – 254 с.; *Западные окраины Российской империи* / Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др. ; под ред. М. Д. Долбилова, А. И. Миллера. – М. : [б. и.], 2006. – 608 с.; *Россия*. 1913 год. Стат.-документ. справоч. / отв. ред. А. П. Корелин. – СПб. : [б. и.], 1995. – 416 с.; *Шабельников В. І.* Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940 / В. І. Шабельников. – Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2006. – 108 с.; *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К. : НАН України ; Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

Овдін О.В.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – вищий виконавчий орган Гетьманщини, за посередництвом якого гетьман здійснював адміністративне, судове, фінансове управління, а також зовнішні зносини. **Г.в.к.** була створена Б. Хмельницьким під час Визвольної війни, протягом усього часу існуван-

ня Української держави служила інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. **Г.в.к.** підпорядковувалась гетьману, місцем її перебування була гетьманська резиденція (Чигирин, згодом Гадяч, Батурин, Глухів). У **Г.в.к.** розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру – звіти і листування полкової та сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, виготовлялися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. Особлива увага приділялася фінансовим справам. На **Г.в.к.** покладалася перевірка звітності й фактичний контроль за різними грошовими операціями, для чого згідно з ордерами канцелярії на місця відправляли особливих уповноважених, які також зміщували і призначали збирачів податків. **Г.в.к.** вела діловодство у земельних справах. У **Г.в.к.** складалися накази стосовно служби козацького війська, торгівлі в Гетьманщині, здійснювався розгляд справ про натуральні повинності; оформлялися справи про призначення на уряди, велося листування з російськими центральними установами. Оскільки гетьман виступав верховним суддею і зазвичай головував на засіданнях Генерального військового суду, то його функції у сфері судочинства не були чітко розмежовані з **Г.в.к.**, нерідко дублювалися. Останній спільно з **Г.в.к.** виступав апеляційною інстанцією для полкових і сотенних, а також магістратських судів. Апеляційною інстанцією щодо Генерального військового суду виступав гетьманський суд або **Г.в.к.**, тому канцелярія часто складала накази щодо відправи правосуддя.

До компетенції **Г.в.к.** входило діловодство з усіх справ, що належали до прерогатив гетьмана. Усе діловодство фіксували протокольні книги, куди записувалися (з поданням досить докладного змісту) всі папери, що надходили до канцелярії і виходили з неї. Поряд з протокольними книгами, які відображали суто бюрократичну діяльність **Г.в.к.**, в канцелярії велися у вигляді записок окремі “діаріуші” (щоденники), де фіксувалося все, що відбувалося в оточенні гетьмана, заносився зміст найважливішої кореспонденції. Ці офіційні документи велися старшими канцеляристами за дорученням гетьмана, запи-

си здійснювалися зі слів самого гетьмана або генеральних старшин. У **Г.в.к.** зберігалися також усі документи, її архів охороняли спеціальні “доглядачі” та окрема стрілецька варта.

Із 1720-х рр. **Г.в.к.**, крім ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 р. і 1721 р. “Про запровадження в Малоросії військової канцелярії”, а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722-1723 рр. Відтоді **Г.в.к.** поділялася на дві частини: розпорядчу – “присутствіє”, де засідали призначені з генеральної старшини члени **Г.в.к.** (крім генерального судді), і виконавчу – власне канцелярію з чітко визначеним штатом. Остаточо **Г.в.к.** юридично оформилася за гетьманування Д.Апостола (1727-1734). Були розмежовані функції **Г.в.к.** та Генерального військового суду, який перетворився на самостійну установу. Була запроваджена Генеральна скарбова канцелярія – вищий орган фінансового управління в Гетьманщині. Функції контрольного органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема Лічильна комісія.

Безпосереднє керівництво **Г.в.к.** здійснював генеральний писар, якого обирали серед осіб, що мали певний канцелярський досвід. Так, з-поміж відомих 26 урядників, що впродовж середини – другої половини XVII ст. обіймали посаду генерального писаря, майже половина – 12 – перед тим служила канцеляристами **Г.в.к.** Штат **Г.в.к.** складався з вищого щабля апарату – військових канцеляристів, що поділялися на канцеляристів та старших канцеляристів, і “служителів”, які у XVIII ст. називалися підписками, протоколістами, реєстраторами, копіїстами, товмачами (перекладачі) та ін. Вони поділялися на різні повіття (відділи), обов’язки повітчика покладалися на старших канцеляристів. У 1649 р. **Г.в.к.** складалася з 12 писарів – освічених шляхтичів (А.Львовець, О. Федькович, П.Абрамович, А.Іскрицький, С.Голуховський та ін.), дехто з писарів походив з духовенства, зокрема М.Гунашевський, який закінчив Замоїську академію. За гетьманування І.Скоропадського (1708-1722) склад **Г.в.к.** нараховував 25 осіб: реєнт, 2 старших канцеляристи, 18 канцеляристів

та 4 “сторожів”. Була і позаштатна група без посад та без оплати, яка зараховувалася для навчання письма і справоздання. Очоловав увесь канцелярський персонал реєнт, а з 1729 р. – двоє старших канцеляристів. До числа військових канцеляристів потрапляли сини бунчукових товаришів, військових товаришів і значкових товаришів, полкової і сотенної старшини, а також освічені вихідці з міщанського й духовного стану. На посади канцеляристів і старших канцеляристів зазвичай брали осіб, що здобули освіту в Києво-Могилянській академії, добре знали кілька мов, вивчали логіку і риторику, математику тощо.

У **Г.в.к.** вони не лише вели діловодство, а й набували практичних знань з юриспруденції, брали участь у вирішенні господарських, військових, адміністративних, дипломатичних справ. Після кількох років служби їм надавався чин військового канцеляриста. Служба на посадах військового канцеляриста чи старшого канцеляриста могла стати трампліном для подальшого службового просування, причому не лише в межах канцелярської діяльності. Після кількох років служби в штаті **Г.в.к.** канцеляристи могли посісти сотенні уряди, призначалися на посади полкової старшини. За умови виходу на відпочинок колишні канцеляристи, що походили із середовища козацької старшини, отримували чин бунчукового товариша, іноді навіть полковника, решта – військового товариша. Це було однією з причин зростання штату **Г.в.к.**, який за генерального писаря А.Я.Безбородька збільшився і налічував до 200 осіб.

За часів гетьманування Д.Апостола практикувалася гетьманська протекція військових канцеляристів, завдяки чому вони отримували низку пільг – звільнення власних дворів від сплати податків, постойв російських військ, виконання допоміжних робіт для армії тощо. Такі військові канцеляристи не підлягали владі полковника, полкової і сотенної старшини. Проживали вони в спеціальному будинку при **Г.в.к.** – курені, могли відлучатися зі служби до своїх господарств на невизначений термін.

Від 1740 р. у Гетьманщині було запроваджено атестацію військових канцеляристів. Претенденти на чин військового канцеляриста подавали до **Г.в.к.** автобіографію (“сказку”), до якої генеральний писар додавав ре-

комендаційного листа (“атестат”). На підставі цих документів надавався чин військового канцеляриста. Для того, аби одержати рекомендаційний лист генерального писаря, зазвичай потрібно було побути кілька років “в служенні” в канцелярії. Отримання чину супроводжувалося складанням новономінованим канцеляристом присяги.

Під наглядом гетьмана канцелярія, крім основних функцій, виконувала ще й функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини. Цим займався, зокрема, спеціальний канцелярський Глухівський курінь. З середини XVIII ст., коли початкове навчання козацьких дітей, особливо старшини, стає обов’язковим, у **Г.в.к.** зосереджувалося загальне керівництво і контроль за їх навчанням.

Г.в.к. діяла до остаточної ліквідації гетьманства у листопаді 1764 р.

Літ.: Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. – К. : Генеза, 2001; *Енциклопедія історії України* / голова редкол. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1-2; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) [та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Мельник Л. Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття : навч. посіб. / Л. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997; *Панашенко В. В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. В. Панашенко // *Укр. іст. журн.* – 1972. – № 2; *Українське козацтво: мала енциклопедія* / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем’єр, 2006.

Прокопенко Л.Л.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА (ВІЙСЬКОВА СТАРШИНА) – вище військове та адміністративне керівництво Війська Запорозького Низового, реєстрового козацтва, а згодом Гетьманщини та Слобідської України, яке здійснювало керівництво всім козацьким військом та його окремими службами. Зародження інституту старшин розпочалося разом з виникненням українського козацтва в кінці XV – на початку XVI ст. Вона формувалася з козацької військової старшини, до якої входили отамани-ватаги, які керували першими козацькими загонами. Певного організаційного оформлення інститут **В.с.** набув у період створення Запорозької Січі.

У різні часи її існування чисельність цієї групи козацтва була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. На Запорозжжі до складу **В.с.** входили: – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, військовий шафарі, підшафар, кантаржій та канцеляристи; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. У період ведення воєнних дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу **В.с.** За традицією на Запорозжжі до **В.с.** належали т. зв. абшитовані – старики або батьки з колишньої **В.с.**, які залишили свої посади за старістю чи через хворобу. Ця рада старійшин складала дуже впливовий дорадчий орган при кошовому. У Запорозьких Вольностях **В.с.** зосереджувала у своїх руках військову, адміністративну та судову владу, розпоряджалася фінансами, представляла Військо Запорозьке Низове у зносинах з іноземними державами. Старшину обирали на військовій козацькій раді за участю всього козацтва.

В.с. існувала і у реєстровому козацькому війську, яке очолював обраний на загальній військовій раді гетьман. Королівський уряд Речі Посполитої прагнув нав'язати козакам свого гетьмана або принаймні завчасно погоджувати кандидатуру претендента, але козацтво мало зважало на це і часто чинило все на власний розсуд. До реєстрової **В.с.** спочатку належало 2, а згодом 4 осавули, обозний, військовий суддя, військовий писар, полковники та сотники, кількість яких не була постійною і залежала від чисельності самого реєстрового війська. Вся **В.с.** реєстровців, як і решта найманців, присягала на вірність королеві і отримувала за свою службу спеціальну платню – “жолд” та значні права і привілеї. **В.с.** реєстровців безпосередньо підпорядковувалась коронному гетьману Речі Посполитої, а з 1625 р. було введено посаду реєментаря – заступника коронного гетьмана, який і відав реєстровим козацьким військом. Після придушення національно-визвольних повстань 1637-1638 рр. сеймовою постановою було ухвалено “Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитій”, згідно з

якою посаду гетьмана було ліквідовано, а його функції передавалися урядовому комісарові. Посади **В.с.** відтепер могли займати тільки представники польської та спольщеної української шляхти.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр., у процесі формування національної державності **В.с.** стала виконувати функції апарату державної влади і, власне в цей час остаточно формується інститут генеральних старшин. З введенням нового адміністративно-територіального поділу України на полки та сотні відбулася ієрархічна диференціація **В.с.** на генеральну, полкову та сотенну старшину. Відтепер найвищий рівень державної адміністрації посідала **Г.с.**, що складалася з найближчого оточення гетьмана і виконувала роль уряду Української держави. До складу **Г.с.** входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, 2 генеральних осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. Кожен з них виконував конкретні обов'язки і мав певне місце в державній ієрархії. Перше місце після гетьмана належало генеральному обозному. Він був заступником гетьмана і під час його відсутності виконував обов'язки наказного гетьмана, також завідував артилерією. За відсутності гетьмана генеральні обозні були головнокомандувачами під час походів, а також часто виконували роль послів до інших держав. Далі йшли генеральні судді, які не тільки керували судом, а й виконували різні доручення гетьмана і були його радниками. Третє місце номінально належало генеральному писареві – державному канцлерові. Він завідував генеральною канцелярією, архівом. Особливе значення мало виконання ним різних дипломатичних доручень. Він керував протоколом при прийомі чужоземних послів гетьманом та був охоронцем державної печатки. Четверте місце належало генеральному підскарбієві, який контролював фінанси. До нижчої **Г.с.** належали: 2 генеральних осавули, хорунжий та бунчужний. Генеральні осавули головним чином виконували поточні доручення гетьмана, їм доручалися судові розслідування, роль посланців у дипломатичних справах, керівництво компанійськими та сердюцькими полками. Генеральний хорунжий був охоронцем військового стяга – хо-

ругви, а генеральний бунчужний – охоронцем гетьманського бунчука. Крім виконання церемоніальних обов'язків, ці посадовці виконували гетьманські доручення військового та адміністративного характеру. Зосередивши у своїх руках управління органами державної влади, Г.с. перетворилася на державну адміністрацію Гетьманщини. Колегія Г.с. була постійною радою при гетьмані. Спочатку Г.с. згідно з традицією обиралися на козацьких радах, потім її обирали збори генеральної чи старшинської ради, а згодом Г.с. стала призначатися гетьманами. Після Скоропадського обирали трьох кандидатів, з яких одного призначав російський уряд. Реалізуючи політику, спрямовану на ліквідацію державності України, царський уряд систематично обмежував права Г.с. Указом Петра I від 1721 р. право призначати Г.с. було передано Колегії іноземних справ у Петербурзі, яка затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським урядом кандидатів. З 1722 по 1727 р. Г.с. фактично призначала Малоросійська колегія. Це фактично скасувало традицію виборності Г.с. За виконання своїх функцій представники Г.с. отримували від царського уряду рангові землі та платню. Взявши курс на остаточну ліквідацію державності України, царський уряд у 1764 р. скасував Г.с. у Гетьманщині, у 1775 р. разом із Запорозькою Січчю було скасовано і її В.с. Згодом частина старшини була зрівняна у правах з російським дворянством.

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці комісії для виучування історії західноросійського і українського права. – К. : [б. в.], 1926. – Вип. 2; *Окиншевич Л.* Значне військово товариство в Україні – Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CLVII. – Мюнхен : [б. в.], 1948; *Липинський В.* Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – К. : [б. в.], 1997; *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : [б. в.], 1995; *Горобець В.* “Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К. : [б. в.], 2007.

Олійник О.Л.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ – виконавчий і розпорядчий орган державної вла-

ди в Україні, сформований Українською Центральною Радою. Г.с. був створений рішенням Виконавчого комітету Центральної Ради (Мала Рада) на закритому засіданні 28 червня 1917 р. Очолив Г.с. В.К.Винниченко, до його складу увійшло 8 генеральних секретарів і генеральний писар. Обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ взяв на себе В.Винниченко, секретаря військових справ – С.Петлюра, земельних справ – Б.Мартос, фінансів – Х.Барановський, міжнаціональних справ – С.Єфремов, судових справ – В.Садовський, продовольчих справ – М.Стасюк, освіти – І.Штещенко, генерального писаря – П.Христюк.

Програмним документом, який визначав напрями діяльності уряду, стала Декларація Г.с. Остання передбачала встановлення в Україні автономно-федеративного устрою у складі Російської держави. У липні 1917 р. між УЦР і Тимчасовим урядом відбулися переговори, внаслідок яких Г.с. було визнано органом державної влади в Україні. Підсумком переговорів стала Декларація Тимчасового уряду про регламентування крайового управління в Україні. Склад Г.с. мав визначатися Українською Центральною Радою спільно з Всеросійським урядом.

19 липня 1917 р. УЦР затвердила “Статут вищого Управління Україною” (“Статут Генерального Секретаріату”), який проголосив Г.с. найвищим крайовим виконавчим органом, визначав його структуру і функції. Однак російський уряд не погодився затвердити цей документ і, у свою чергу, замість Статуту Генерального секретаріату підписав “Інструкцію Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні”, нормативно-правового акта, обов'язкового до виконання місцевими органами в Україні.

“Інструкція Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні” значно обмежувала автономні права України. Г.с. мав стати органом Тимчасового уряду і фактично не одержував виконавчих функцій – з його компетенції вилучалися військові, продовольчі та судові справи, шляхи сполучення, пошта і телеграф; кількість генеральних секретарів обмежувалася до семи; дії українського уряду могли поширюватися тільки на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську.

7 серпня 1917 р. в ході напружених переговорів УЦР затвердила запропоновану ро-

сійським урядом “Інструкцію”. Склад **Г.с.** був затверджений наступним чином: голова і генеральний секретар внутрішніх справ – В.Винниченко, генеральний секретар фінансів – М.Туган-Барановський, генеральний секретар земельних справ – М.Савченко-Більський, генеральний секретар народної освіти – І.Стешенко, генеральний секретар міжнародних справ – О.Шульгин, генеральний писар – О.Лотоцький, генеральний контролер – О.Зарубін, комісар України при Тимчасовому уряді – П.Стебницький. **Г.с.** активно розглядав питання політичного, економічного, військового, дипломатичного характеру. Більшовицький переворот і повалення Тимчасового уряду в Росії в жовтні 1917 р. зумовили перехід всієї повноти влади в Україні до УЦР і **Г.с.** Останній розширив свою компетенцію на військові та продовольчі справи, шляхи сполучення, торгівлю та промисловість з призначенням відповідних генеральних секретарів (було відновлено дію Статуту Генерального секретаріату в повному обсязі). 12 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила доповнити склад **Г.с.** і призначили таких нових генеральних секретарів: військових справ – С.Петлюра, продовольчих справ – М.Ковалевський, торгівлі і промисловості – В.Голубович, юстиції – М.Ткаченко, шляхів – В.Єщенко, пошти і телеграфу – С.Зарубін, праці – М.Порш. **Г.с.** видав звернення “До війська і громадян України” (всі війська і всі партії повинні визнати владу Генерального секретаріату УЦР). Були прийняті ухвали про поширення влади **Г.с.** на всі губернії України, припинення воєнних дій у Києві, розформування офіцерських і добровольчих загонів, реорганізації і демократизації штабу Київського військового округу тощо.

22 січня 1918 р. Українська Центральна Рада ІV Універсалом проголосила УНР незалежною і самостійною державою. Цей універсал перейменував **Г.с.** у Раду Народних Міністрів УНР.

Літ.: Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1996; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Крушинський В.* Історія України: Події. Факти. Дати / В. Крушинський, Ю. Левенець. – К. : [б. в.], 1992.

Годжур М.В.

ГЕНОЦИД (грец. *genos* – рід, лат. *caedere* – вбиваю) – переслідування, фізичне знищення окремих соціальних груп за расовими, національними, етнічними або релігійними ознаками. У міжнародному праві **Г.** кваліфікується як злочин проти людства. Караність **Г.** передбачена статутами міжнародних воєнних трибуналів, а також спеціальною міжнародною конвенцією “Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього”, схваленою Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Безпрецедентним за жорстокістю був **Г.**, здійснений турецькою владою щодо вірменів (1915 р.), в ході якого було знищено близько 1 млн осіб. Є інші трагічні приклади: Кампучія, Руанда, масові депортації цілих народів – кримськотатарського, чеченського, інгушського і т.ін., які проводив сталінський режим у СРСР і які призвели до загибелі ледь не половини депортованих. Для України цей злочин комуністичного режиму став національною трагедією, страшним ударом по генофонду нації.

У масових масштабах **Г.** застосовувався під час Другої світової війни фашистською Німеччиною проти слов'янських народів, євреїв, циган та ін. У період гітлерівської окупації УРСР 1941-1945 рр. фашисти реалізували план вигнання і знищення місцевого населення. Масові вбивства людей проводилися систематично і планомірно, за завчасно розробленою методикою. Корінних жителів масово винищували, на теренах України налічувалося понад 230 таборів смерті та гетто, у яких прийняли мученицьку смерть мільйони людей. Найбільшими таборами смерті були табори в Дніпропетровську, Києві, Кіровограді, Львові, Раві-Руській, Славуті, Володимиро-Волинському тощо. Протягом війни понад 250 сіл були повністю спалені разом із мешканцями. Кількість жертв гітлерівського **Г.** в Україні становила близько 4 млн мирного населення, крім того, на примусові роботи до Німеччини вивезено понад 2,4 млн осіб.

Інший **Г.** на території Європи, що призвів до масових жертв, вчинено стосовно євреїв і відомий як “голокост”. За підрахунками вчених, під час Голокосту (1933-1945 рр.) загинуло понад 6 млн євреїв.

Відповідно до Закону України “Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні” від 28 листопада 2006 р. геноцидом українського народу визнано Голодомор 1932-1933 рр. в Ук-

раїні. Це тривалий час замовчувалося і не визнавалося. Тепер про нього більше дізналися широкі верстви українського суспільства. Голодомор поволі визнається іншими націями саме геноцидом.

Хоча резолюція парламентської асамблеї Ради Європи прямо не визнає факт Г. проти саме українського народу, але про це свідчить формулювання “щодо масового голоду, викликаного жорстокими умисними діями” сталінського режиму. Жорстокі умисні дії – це, власне, базова характеристика політики Г. проти релігійних, етнічних та інших груп населення (політичних, соціальних і т. ін.). Якщо до цього додати встановлення спеціальних загонів на кордоні Росії з Україною, масове вилучення продуктів харчування в сільській місцевості, посилення репресій проти української інтелігенції і початок деукраїнізації України, то зникають усілякі сумніви в тому, що це був Г. українського народу.

Якби після Г. вірменів світова спільнота оцінила небезпеку подібних злочинів для всього людства то, можливо, не було б ні Голодомору, ні Голокосту, ні інших масових злочинів проти людей. Акт Голодомору українська влада і багато українців розглядають як Г. тому, що під час Голодомору знищували селянство, а селянство було основою української нації, української культури.

Якщо ж визнання ООН Голодомору Г. української нації неможливе сьогодні, то це може стати реальністю в майбутньому.

Літ.: *Енциклопедія історії України*. Т. 2. – К. : Наук. думка, 2004; *Закон України про Голодомор 1932-1933 років в Україні*. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; *Кульчицький С.* Історія України : пробний підручник для 10-11 класів. Ч. 1 / С. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. – К. : Освіта, 1993. – С. 187-195; *Кульчицький С.* Чи був Голодомор 1933 року геноцидом? / С. Кульчицький // *День*. – 2006. – 27 верес. – № 163. – С. 4; *Лук'яненко Л.* Необхідно, щоб ООН визнала факт геноциду: 1932-1933 / Л. Лук'яненко // *Віче*. – 2003. – № 3. – С. 24-27; *Мейс Д.* Геноцид в Україні – “доведено”! / Д. Мейс // *День*. – 2003. – 22 листоп. – № 212. – С. 1; *Титарчук В.* Голодомори в Україні: геноцид і опір / В. Титарчук // *Українська газета*. – 2004. – 16-22 груд. – № 47. – С. 8-9; *Субтельний О.* Україна: Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – С. 355-362.

Михненко А.М., Пірен М.І.

ГЕРОНТОКРАТІЯ (від грец. геронтос – старійшини, родові патріархи, також поса-

дова особа в стародавній Спарті та кратос – влада) в дослівному перекладі – влада старійшин. Тип політичного режиму, який характеризується монополізацією на тривалий термін (приблизно кілька десятиріч) вищих щаблів державної влади в руках обмеженої та замкненої групи політиків, як правило, однієї або близьких одна до одної генерацій. У такому разі складаються умови для безстрокового (фактично – до фізичної смерті) перебування на вищих посадах одних і тих самих осіб та заміни їх на висуванців з кола тієї самої замкненої групи, які через суто біологічні обставини не можуть належати до суттєво більш молодих генерацій. Явище Г. було найбільш поширеним у традиційних та патріархальних суспільствах із станово-кастовою соціальною структурою. У таких суспільствах соціально-політичний статус людини значною мірою визначався її кланово-родовим статусом і, таким чином, для того щоб увійти до складу правлячої еліти держави, необхідно було мати статус родового патріарха.

Сприятливі умови для формування Г. створює також суспільний устрій аристократичного або олігархічного типу, з сильно інтегрованою, стабільною та відносно монолітною елітою на зразок радянської партійної номенклатури в часи пізнього СРСР. Невипадково класичним прикладом Г. в сучасні часи вважаються останні роки правління Л.Брежнєва та період керівництва його наступників – Ю.Андропова та К.Черненка (1975-1985 рр.). Період панування Г. в останні роки існування СРСР отримав назву “епоха застою”. Основою для виникнення та формування Г. в сучасних умовах виступають, крім того, досить різноманітні авторитарні режими – від революційного до консервативного – в країнах “третього світу”. Прикладами подібної форми Г. можна назвати режими Ф.Маркоса на Філіппінах, Х.Мубарака в Єгипті, М.Каддафі в Лівії в останні роки їх правління.

Наслідками панування Г. є стагнація соціально-економічного розвитку, деградація культурно-світоглядної сфери, явища розпаду в інших галузях суспільного життя (корупція, прогресуючий відрив влади від суспільства тощо). Як правило, вступ того чи іншого політичного режиму до фази Г. є свідченням вичерпання цим режимом свого позитивного та конструктивного потенціалу, відзначається тяжінням до традиційних і

квазітрадиційних, замість раціональних або революційних, методів легітимації влади та є симптомом хоча й прихованої, але глибокої та системної суспільної кризи. Падіння режиму Г. в тій чи іншій формі зазвичай має своїм наслідком те, що ця криза набуває явного та, подекуди, руйнівного характеру. Прикладом цього можуть слугувати події в СРСР в результаті скасування режиму панування Г. після 1985 р.

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; *Бакаєв Ю. В.* Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. наук з держ. упр. / Бакаєв Ю. В. – К. : Вид-во УАДУ, 1997.

Бакаєв Ю.В.

ГЕТЬМАН (від польськ. Hetman – начальник, від нім. Hauptmann – старший, командир, командувач). Уперше цей термін було вжито в Чехії під час Гуситських війн у XV ст. стосовно керівників загонів повсталих таборитів і гуситів. В Україні XVI-XVIII ст. так називали керівника козацького війська. З 1648 р. це офіційний титул правителя української козацької держави – *Гетьманщини*. У сусідніх країнах – Польщі, Литві та Чехії так називали головнокомандувачів армії. У польсько-литовській державі було два Г. польських або коронних і два – литовських. Один з цих Г. вважався головним – великим Г., а другий був його заступником і призначався на період воєнних дій для безпосереднього управління військами, організацією постачання, розвідкою та найманцями і називався польним (польовим) Г. Вперше ця посада з'явилася у Польщі в 1539 р., а у Великому князівстві Литовському дещо пізніше.

Хто був першим Г. *Війська Запорозького* достеменно не відомо. Українська літописна традиція вважає ним Предслава Лянцкоронського, діяльність якого припадає на початок XVI ст. Вперше офіційно титул “Г. Запорозького” отримав Богдан Ружинський у 1576 р. від польського короля Стефана Баторія з відповідними цьому званню символами влади – клейнодами. У такий спосіб офіційна влада Речі Посполитої перехопила ініціативу врядування і присвоїла собі традиційне право козацтва обирати своїх очільників вільними голосами зі свого середовища. З того часу розгорнулася боротьба між

урядом, який вважав, що лише король має право призначати Г., і *козацтвом*, яке боронило своє традиційне звичаєве право обирати своїх керівників. Тому в офіційних польських документах українського (козацького) Г. іменували “старшим Війська Запорозького”. Згодом, у результаті перетворення козацтва у впливову військово-політичну силу, яка почала відігравати помітну роль у національно-визвольній боротьбі українського народу, влада Г. поступово почала поширюватися на все українське суспільство. Влада Г. від військової і судової компетенції поширюється на цивільні виконавчі структури і навіть на православну церкву, яка потрапляє під захист козацтва. Народні повстання зміцнювали авторитет влади Г., яка досягала значні території України. Обрані широким загалом на традиційних козацьких радах Г. мали виключне право звертатися зі своїми *універсалами* до всього українського народу. Після придушення козацьких повстань і запровадження поляками “*Ординації Війська Запорозького реєстрового*” 1638 р. посаду Г. було скасовано. Керівництво реєстровими козаками до 1648 р. здійснював урядовий комісар, призначений королем з числа іменитої польської шляхти. Відновлення гетьманської посади відбулося на початку *Визвольної війни*. Після відродження незалежної Української держави, що мала офіційну назву – Військо Запорозьке, роль Г. настільки зросла, що навіть знайшла відображення в неофіційній назві держави – Гетьманщина. Влада Г. поширювалася на всі визволені українські землі, що дає право називати його Г. України. Першим Г. незалежної Української держави був *Б.Хмельницький*. Відтепер титул Г., який раніше носив лише керівник козацького війська, став символом верховної влади. Його носив верховний головнокомандувач збройних сил Української держави разом із найманими підрозділами. Крім того, Г. був найвищою інстанцією в адміністративних, фінансових і судових справах. Він виділяв землі, санкціонував створення нових населених пунктів, встановлював розміри податків і порядок їх стягування, давав дозвіл на зайняття певними видами господарської діяльності. Гетьманські *універсали* були обов'язкові для виконання всім населенням. Влада Г., який затверджував на посадах вищих церковних діячів, надавав маєтки монаш-

тирям і встановлював обов'язки їх підданих, поширювалась і на церкву. Свої повноваження Г. здійснював, спираючись на раду старшин, що складалася з *генеральної старшини і полковників*. Влада Г. була обмеженою *генеральною військовою радою*, в компетенцію якої, зокрема, входило і обрання Г. Між більшістю Г. і козацькою старшиною точилася боротьба за повноваження. На цих протиріччях уміло грав царський уряд, який боявся посилення влади Г.

Утримання Г. відбувалось за рахунок доходів від наданих їм рангових маєтностей. З кожним новообраним Г. царський уряд підписував чергову угоду, в якій раз за разом намагався урізати права і владу Г. на користь своїх чиновників. Після обрання і затвердження Г. царським урядом йому вручалися символи гетьманської влади: *булава, бунчук, прапор, печатка*. Гетьманські резиденції розташовувалися в *Чигирині* (1648-1676), *Гадячі* (1663-1668), *Батурині* (1669-1708) та *Глухові* (1708-1764). З другої половини XVII ст. влада Г. помітно занепадає. Після розділу України між Росією і Польщею у 1660 р. своїх Г. мали правобережна і лівобережна Гетьманщина. Російський уряд все брутальніше втручався у внутрішні справи України і вже прямо впливав на процедуру обрання Г. Якщо раніше царя лише сповіщали про обрання нового Г., то потім він став нав'язувати своїх кандидатів і затверджувати результати виборів. При цьому постійно обмежувались і повноваження Г., до яких офіційно приставлялися царські наглядачі-*резиденти*, які повністю контролювали їхню діяльність. Внаслідок колоніальної політики Російської імперії інститут Г. в Україні ліквідувався спочатку тимчасово (1722-1727 та 1734-1750), потім у 1764 р. остаточно. В цей час Україною управляли *Малоросійська колегія та Правління гетьманського уряду*. Відновлення посади Г. у 1727-1734 та 1750-1764 рр. було зумовлене погіршенням зовнішньополітичної ситуації Російської імперії та виключно суб'єктивними чинниками і особистими симпатіями цариць. Зрештою, Г. стали повністю залежати від російського уряду, а будь-яка їхня спроба поліпшити становище в Україні і зміцнити свою владу призводила до чергового скасування посади Г. Остаточно ця посада була ліквідована в 1764 р., коли *К. Розумовського* просто змусили відмовитися від гетьмансь-

кої булави. З майже сотні осіб, що носили цей титул, найвідомішими Г. України були: *П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик*.

У 1918 р. в *Українській державі не надовго* було відновлено інститут гетьманства і її Г. став *Павло Скоропадський*. У сучасній *Україні* цей титул використовують лідери козацьких осередків, що діють на правах громадських організацій, які не відіграють помітної ролі в суспільно-політичному житті держави. В умовах сьогодення цей термін вживається метафорично стосовно сучасних можновладців.

Літ.: *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К. : [б. в.], 1959; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1992; *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : [б. в.], 1993; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : [б. в.], 1998; *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : [б. в.], 2006; *Горобець В.* “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К. : [б. в.], 2007; *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К. : [б. в.], 2008.

Олійник О.Л.

ГЕТЬМАНАТ – офіційна назва гетьманського державного устрою (Гетьманату), який існував в Україні у квітні-грудні 1918 р. Під час підготовленого з допомогою німецької окупаційної адміністрації перевороту генерала П. Скоропадського було ліквідовано Українську Народну Республіку, розігнано Українську Центральну Раду і скасовано мандати обраних демократичним шляхом на більшій частині території УНР депутатів Українських Установчих зборів. Розпочата УЦР підготовка до виборів припинилася, а її закон про відкриття з 12 травня 1918 р. Установчих зборів втратив силу. У день перевороту 26 квітня П. Скоропадський оголосив себе гетьманом і запровадив “Закони про тимчасовий державний устрій України”. Гетьман самочинно взяв на себе роль законодавця, яку Центральна Рада відводила Установчим зборам. Успіх перевороту забезпечила присутність півмільйонної німецько-австрійської армії. Універсал (“Грамота до

всього українського народу”), оголошений одночасно із законами про тимчасовий державний устрій, містив обіцянку гетьмана видати найближчим часом закон про порядок виборів до Українського сейму (парламенту). Це була єдина непевна згадка про парламент, яка не визначала співвідношення влади гетьмана і сейму. Водночас 44 пункти гетьманських законів про Тимчасовий державний устрій свідчать, що українському суспільству нав’язувалася застаріла абсолютистська монархія. Проте назвати Українську державу (УД) абсолютною монархією не можна з двох причин. По-перше, гетьман та його чиновники на місцях цілком залежали від німецько-австрійської військової адміністрації. По-друге, за стінами гетьманського палацу вирувало життя, в якому прийняті закони не діяли. У нелегальних, часом напівлегальних умовах відбувалися з’їзди і конференції політичних партій. Нагромаджений у суспільстві революційний потенціал відновлювався в міру того, як розгорталася підпільно-партизанська боротьба з окупаційними військами. Австро-німецькі війська досить швидко відчули себе в українських містах і селах небезпечніше, ніж на фронті. П.Скоропадський оголосив про скасування усіх законів Тимчасового уряду і Центральної Ради і одночасно пообіцяв вжити заходів щодо викупу земель великих власників за справжньою вартістю з метою наділення ділянками малоземельних хліборобів. На практиці, однак, відбулася реставрація поміщицького землеволодіння. З допомогою окупаційної армії у селян відбирали землю і майно, передане їм земельними комітетами. Поміщики одержали право викликати для охорони маєтків військові команди. У липні 1918 р. прийнято закон “Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства”. Губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов’язкові постанови про примусове використання живого і мертвого реманенту власників, які “не сповна використовують його у власних господарствах”. Отже, селянські господарства фактично віддавалися у розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув’язненню. У травні 1918 р. у Києві відбувся з’їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків, який утворив представницький орган – Раду промисловості, торгівлі, фінансів і сільського

господарства (Протофіс). Під його тиском гетьманський уряд перейшов у наступ на робітничий клас з метою знищити поступки, завойовані в революційну добу. Німеччина і Австро-Угорщина уклали з Українською державою угоди на поставку великої кількості продовольства. Але селяни не бажали віддавати поміщикам землю, а державі – свою продукцію. В Україні розгорнулася справжня війна селян з окупантами і гетьманською адміністрацією.

Політичні партії, яким не було місця у будованій Г. державі, прагнули надати стихійній боротьбі міцну організаційну основу. Найбільш активну участь у ній брали більшовики, російські та українські ліві есери. У липні-серпні відбувся загальний страйк залізничників. Страйкували 200 тис. осіб.

Провал соціально-економічної політики гетьманського уряду пояснювався як антидемократичною основою режиму, так і цілковитою залежністю П.Скоропадського від кайзерівської військової адміністрації. Однак у галузі національно-культурної політики гетьман досяг певних здобутків. Як нащадок козацького роду, П.Скоропадський вважав відродження національних традицій державною необхідністю. Він виявив велику наполегливість у спробах за короткий строк українізувати державний апарат, який складався переважно з колишніх царських чиновників-українофобів. Було прийнято закон про обов’язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України в середній школі, створено до 150 українських гімназій. Почалося заснування українських університетів. При російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр мови, літератури, історії, права. У листопаді 1918 р. гетьман оголосив про утворення Української академії наук і призначив своїм наказом перших 12 академіків. Були організовані Національна бібліотека України, Національний архів України, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр.

Можливості проведення УД зовнішньої політики обмежувалися об’єктивними причинами: світовою війною і цілковитою залежністю України від Німеччини та її союзників. Антанта із зрозумілих причин ставилась до України вкрай вороже. Проте П.Скоропадський проводив активну зовнішню політи-

ку, зокрема, чинив тиск на Румунію, яка анексувала Бессарабію і Підляшшя, старовинні українські землі, окуповані Німеччиною та Австро-Угорщиною. Восени 1918 р. послано дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії і скандинавських країн. Улітку 1918 р. становище УД погіршилося. Утворився Український національний союз-антигетьманський блок політичних партій, який заявив, що виступатиме за встановлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом, обраним на демократичних засадах. Поразка Німеччини у Першій світовій війні остаточно підірвала позиції гетьмана. У ніч на 14 листопада 1918 р. у Києві відбулося таємне засідання Національного союзу, на якому постав верховний орган відновленої УНР – Директорія. За місяць *Директорія* УНР встановила контроль над усією Україною. В ніч на 14 грудня у Києві підняли повстання партійні бойові дружини. Гетьман зрікся влади і незабаром виїхав до Німеччини. УД перестала існувати.

Отже, спроба консервативних політичних сил шляхом встановлення авторитарної форми правління стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Окремі успіхи П.Скоропадського та його однодумців у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин не могли кардинально змінити ситуацію на краще. Розв'язати складний клубок внутрішніх та зовнішніх суперечностей виявилось не під силу гетьманській владі.

Основними причинами падіння Г. були: залежність стабільності держави від австро-німецьких збройних формувань; відсутність численної дієздатної регулярної української національної армії; реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; посилення впливу на державну лінію гетьмана російських консервативних кіл; вузька соціальна база; підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади; наростання напруженості у суспільстві та формування організованої опозиції.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Підкова І.* Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т істор. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991.

Шкуронат О.В.

ГЕТЬМАНАТ П.СКОРОПАДСЬКОГО

(гетьманат “Українська держава”) затвердився внаслідок державного перевороту. 29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П.Скоропадського гетьманом України. Задекларована тимчасовість правління і відмова від наступної династичної спадкоємності дещо пом'якшували фактичне захоплення влади П.Скоропадським, який претендував на надзвичайні диктаторські повноваження як неодмінну умову врятування держави від кризового стану та наведення порядку. Це не була класична диктатура з огляду на залежність від окупаційного чинника. Державний переворот здійснювався під контролем німецької військової адміністрації, але за формального нейтралітету німецької сторони. Гарантом стабільності гетьманату виступали окупаційні війська Німеччини та Австро-Угорщини.

Німецька сторона змусила П.Скоропадського дати їй письмове зобов'язання не допустити скликання Українських Установчих зборів. Цей крок гетьмана заблокував конституційний процес і позбавив український народ реальної змоги законного і демократичного формування власної держави. Прагнути зробити Україну маріонетковою країною, німецька сторона не тільки заважала легітимній, послідовній розбудові держави, а й створювала значні перешкоди на шляху формування дієздатної української армії, яка могла б стати надійним гарантом державної стабільності.

Значними були успіхи гетьманської держави у сфері зовнішньої політики. Вона мала дипломатичні зносини з Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, Фінляндією, Голландією, Іспанією, Данією, Норвегією, Швецією та іншими державами.

Українська держава в основному успадкувала територію УНР. Гетьманський уряд проводив цілеспрямовану соборницьку політику і досяг суттєвого розширення територіально-адміністративних меж за рахунок приєднання українських етнографічних земель. За умовами Брестського мирного договору (таємні статті) до УНР мали відійти населені українцями Холмщина, Підляшшя та Західна Волинь. Проте реально взяти ці землі під юрисдикцію Української держави не вдалося. Австро-Угорщина домоглася знищення документів – додатків до Брест-

ського договору щодо належності західно-українських земель.

Постановою Ради Міністрів від 14 серпня до Чернігівської губернії були приєднані Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії. Ще низка повітів Курщини – Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, а також Валуйський повіт Воронежської губернії відійшли до Харківщини. Повіти Річицький, Пінський і Мозирський Мінської губернії об'єднувалися в Поліський округ з центром у Мозирі. Був також утворений Таврійський округ у складі Бердянського, Дніпровського і Мелітопольського повітів. Місто Київ – столиця держави, Одеса і Миколаїв – великі портові центри були виокремлені з губернського підпорядкування. 1 серпня уряд ухвалив постанову про утворення управління Київського міського отамана. Воно виводилося із складу Київської губернії. До столичного отаманства відходили передмістя – Пуща Водиця, Верхня і Нижня Солом'янка, Батієва Гора, Протасів Яр, Караваєві Дачі, а також ряд виселків Київського повіту. Визначені були штати управління. Цього ж самого дня іншою постановою Рада Міністрів перетворила управління Одеського градоначальника на управління міського отамана. На північних кордонах Української держави з РСФРР була встановлена своєрідна роздільна смуга, так звана нейтральна зона шириною 15-40 км. Кордон між Україною і Всевеликим військом Донським за договором від 8 серпня встановлювався по довоєнній адміністративній межі між Областю війська Донського та Воронізькою, Харківською і Катеринославською губерніями. Гетьманський уряд здійснював послідовну політику щодо приєднання Криму до Української держави на правах автономії. В умовах очевидної поразки Четвертого союзу у Світовій війні Німеччина погодилася на входження Криму до гетьманату і навіть вчинила певний тиск на крайовий уряд. Українсько-кримські переговори у вересні-жовтні були близькі до вирішення питання про входження Криму на правах автономії до Української держави. Однак в умовах ускладнення загальної військово-політичної ситуації реалізувати домовленості не вдалося. Не увінчалися успіхом і спроби України повернути анексовані Румунією у січні 1918 р.

українські землі – Акерманщину, Ізмаїльщину та Хотинщину.

Протягом усього періоду функціонування Української держави тривало вдосконалення її адміністративно-територіального устрою. Гетьманат поділявся на 8 губерній, 2 округи, 3 міських отаманства, 105 повітів, 1813 волостей. Певною новацією став поділ адміністративних одиниць на розряди відповідно до чисельності жителів. Так, Київ належав до першої категорії, Катеринослав, Одеса і Харків – другої, інші губернські центри – третьої, решта міст – четвертої. Повіти ділилися на два розряди (30 – першого, 75 – другого). Розряд мав велике значення при визначенні штатів управлінського апарату, посадових окладів, видатків на утримання. Гетьман зосереджував у своїх руках усю повноту влади. Він призначав отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію.

Конституційно-правові підвалини Української держави були задекларовані 29 квітня у “Грамоті до всього українського народу” та “Законах про тимчасовий державний устрій Української держави”. З метою переборення “бешкетів і анархії”, “економічної розрухи і безробітці” проголошувався новий державний лад, розпускалися Центральна і Мала ради, земельні комітети, звільнялися з посад міністри УНР. Було також задекларовано намір найближчим часом видати закон про порядок виборів до Українського Союму. Конституювалася виключність влади гетьмана в межах Української держави. Гетьман проголошувався верховним командувачем української армії та флоту. Правовий статус Ради Міністрів “Законо” характеризували коротко і схематично. Основні її функції полягали у “спрямуванні й об'єднанні праці окремих міністрів по предметах як законодавства, так і вищого державного управління”. Визначалася відповідальність перед гетьманом усього уряду і кожного міністра. Прем'єр і члени уряду несли карну і громадську відповідальність. “Вищим охранителем і захисником закону” проголошувався Генеральний суд. Склад суду призначався гетьманом. Про статус місцевих адміністрацій та самоврядних органів не йшлося. Складений нашвидкоруч, напере-

додні перевороту, звід законів був запозичений з Основного закону Російської імперії (1906 р.).

Відсутність представницького органу у політичній системі держави не створювала для гетьмана будь-яких інструментів стримування та противаг. Виходячи з виключного права гетьмана на повноту влади Рада Міністрів конституювалася як виконавчий орган управління державою. В умовах відсутності Українського Союму (парламенту) уряд отримував законодавчі функції. Ухвалені ним законопроекти набували чинності після затвердження їх гетьманом. Міністрам також надавалося право коментувати закони та розробляти механізми їх реалізації. Голову уряду і за його поданням міністрів затверджував гетьман. Йому ж належало право відставки кабінету. Усвідомлюючи, що кардинальне реформування, а тим більше ліквідація управлінських структур ЦР привели б до повного управлінського колапсу, гетьман обмежився звільненням міністрів та їх заступників, решта державних службовців зберегла свої посади. Рада Міністрів Української держави втратила національні (російське, польське, єврейське) та поштово-телеграфне міністерства, натомість набула нові – здоров'я та культів (віровизнань). Міністерство освіти у червні було перейменоване на міністерство народної освіти та мистецтва. У його складі було утворено Головне управління мистецтв і національної культури. Його керівник отримав ранг заступника міністра, а управління – окреме бюджетне фінансування. У міністерстві юстиції подібний статус мало Головне управління місцями ув'язнення. Міністерство пошт і телеграфів було перетворене в департамент МВС. Далекі за рамки ординарного департаменту Міністерства внутрішніх справ входили й функції Державної варти, яка стала потужним адміністративним органом підтримання правопорядку та державної безпеки. У міністерствах були створені департаменти з основних функціональних напрямів відомчої діяльності. Наприклад, у міністерстві освіти – департаменти вищої, середньої, початкової та професійної освіти. У міністерстві торгівлі і промисловості – внутрішньої торгівлі, фабрично-заводський, гірничий та інші. Майже в усіх міністерствах були введені департаменти загальних справ. Забезпечувати функціонування Ради Міністрів були покликані державний секретар

та підпорядкована йому Державна канцелярія. До її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ із термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар на засіданнях уряду мав право довідного голосу, а з питань, внесених Державною канцелярією, йому надавалося право вирішального голосу.

З метою підвищення оперативності державного управління була створена Мала Рада Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня. До її складу кожне міністерство делегувало свого представника в ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту.

Структура міністерств і відомств поступово набувала все більш розгалуженого вигляду за рахунок заснування нових функціональних підрозділів. Зокрема, у складі місцевих установ Державного контролю відповідно до закону від 5 серпня була створена служба військового контролю у складі головного контролера, його помічника, старших ревізорів та інших чинів. Служба підпорядковувалася відомству Державного контролера.

Майже одночасно постановою Ради Міністрів була створена Головна управа військової повинності. Хоч на цей підрозділ і покладалися військово-мобілізаційні завдання, підпорядковувався він МВС, а не міністерству військових справ. До числа вищих органів було віднесено інститут Головноуповноваженого по управлінню та ліквідації інституцій і організацій військового часу. Він мав опікуватися майном, яке в час війни утримувалося на кошти Центрального військово-промислового комітету, Земського союзу, Союзу міст, господарських інституцій військового відомства.

Серед державних органів одним із найбільш потужних стала Державна варта – система озброєних підрозділів, які виконували функції дореволюційної поліції і жандармерії. 18 травня уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підпорядковувалася МВС. У складі міністерства був утворений департамент Державної

варти. Посада директора цього підрозділу прирівнювалася до заступника міністра. Він мав двох віце-директорів. Департамент складався з 5 відділів і понад 150 службовців. Державна варта повинна була охороняти громадський порядок і безпеку; організовувати і контролювати діяльність місцевих органів; здійснювати прикордонну охорону; контролювати проживання в Україні іноземців; готувати процедури набуття та позбавлення українського громадянства; контролювати зберігання, перевезення та використання вибухових речовин тощо. З часом на передній план діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збирання інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та організації. Територія Української держави була охоплена мережею підрозділів варти: губернських, повітових, волосних. Інспектори Державної варти за посадою були помічниками губернських, повітових старост та міських отаманів. Особовий склад варти обраховувався за формулою: один піший вартовий на 2 тис. населення. У кожного повітового інспектора у підпорядкуванні була кінна сотня. Кадровий склад підрозділів Державної варти формувалася за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. При приведенні до присяги службовців Державної варти використовувався текст присяги військових.

Гетьманська адміністрація отримала назву Головна квартира Гетьмана. Це була військова структура, складена з низки функціональних підрозділів. Штаб Гетьмана очолював генерал В.Дашкевич-Горбацький, військовий керівник державного перевороту. За статусом і платнею він прирівнювався до міністра. Підпорядковувалася лише гетьманові. Йому ж підлягали всі підрозділи Головної квартири. Власна канцелярія Гетьмана опікувалася листуванням глави держави, прийомом прохань і скарг, задоволення яких було в компетенції гетьмана. Очолював цю структуру генеральний писар. Штат канцелярії був відносно невеликим – близько 15 службовців. Після низки терористичних актів у Києві, надходження інформації про можливі замаху на життя П.Скоропадського у вересні 1918 р. були значно розширені штати осо-

бистого конвою гетьмана (35 старшин, 42 військових урядовці, у т.ч. 10 ординарців, зв'язківці, майстри, конюхи і т.ін.). До складу конвою входили дві кінні і одна кіннокулеметна сотні.

Гетьманським господарем (посада на зразок гофмаршала) став М.Ханенко – виходець з українського гетьманського роду, великий землевласник. Ця структура забезпечувала обслуговування гетьмана і його родини, офіційних заходів за участю глави держави. Керівні посади обіймали військові з правами командирів (від бригади до роти).

Більшість складав обслуговуючий персонал – постачальники, кухарі, лакеї та ін. У гетьманській резиденції була церква, священник якої також входив до господарського штату. У складі штабу гетьмана функціонував Особливий відділ, який мав повноваження розвідки і контррозвідки, дізнання та слідства у справах політичного характеру, здійснював цензуру, а також виконував специфічні завдання гетьмана. Особливий відділ діяв паралельно з Державною вартою. Його розпорядження були обов'язкові для посадовців варти, митної служби, прикордонної, лісової, залізничної сторожі.

Діяльність підрозділів Головної квартири Гетьмана регламентувалася положеннями, які ухвалювала Рада Міністрів. На військових також поширювалися статuti армійської служби.

Судова гілка влади в умовах гетьманату зазнала суттєвих змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши в бік відновлення дореволюційної системи судочинства. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат – найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії – “Учрежденіем Російского Правительствующего Сената”, “Учрежденіем Судебных Установлений”, “Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства”. Він складався з трьох генеральних судів – цивільного, карного і адміністративного.

31 липня був ухвалений тимчасовий закон “Про Верховне управління державою”, за яким у разі важкої хвороби або кончини гетьмана мала призначатися Колегія Верховних правителів держави у складі трьох осіб: заздалегідь призначеної гетьманом, обраної Радою Міністрів та Сенатом.

Сенатори призначалися з числа осіб з вищою юридичною освітою. Вони повинні були

мати не менше 15-річного стажу праці в судовому відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката, а також особи, які мали учені звання магістра або доктора наук. Виняток становили міністри, які могли бути призначені сенаторами, не маючи юридичної освіти та відповідного стажу роботи. Сенатори генеральних судів не мали права на суміщення посад, крім лекторської роботи у вищій школі. Сенатори Загального зібрання могли бути призначені на посади міністра, державного секретаря та їх заступників. При цьому платня по Сенату їм припинялася.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо діставши схвалення уряду. Були утворені три судові палати – Київська, Харківська та Одеська із штатом урядовців кожна: I розряду – 50; II розряду – 65 і III розряду – 75. Вони функціонували відповідно до російського закону від 3 липня 1914 р.

Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах “нормальної” і “виняткової” підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Участь прокурора і адвоката була обов’язковою тільки для вищих судів.

Міськове самоврядування зазнало докорінної реорганізації. 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів вводилися посади старост. Повітові комісари були звільнені, а на їх місце призначалися повітові старости. МВС намагалося під наступ на органи місцевого самоврядування підвести певну нормативну базу. Розроблений ним статут тимчасових комісій з перевірки земств і міських дум схвалила Рада Міністрів. 29 червня уряд спеціальним законом дозволив губернським старостам розпускати земські зібрання та управи. Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів.

Державні службовці цивільних установ отримали певні преференції. Водночас від них вимагалася прийняття урочистої обітниці,

що було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Текст присяги цивільних державних службовців був лаконічним: “Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут”.

Незважаючи на виключність влади гетьмана в межах усієї України, держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме Українській державі присягалися цивільні службовці та суддівський корпус. Прикметно, що й присяга військових мала відповідну ієрархію пріоритетів – щиро служити Українській державі і Ясновельможному панові Гетьманові, безумовно слухатися військових начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю. Православні військовики завершували присягу словами: “В цих справах най допоможе мені Господь Бог Всесильний”. У тексті присяги, яку складали воїни іншої віри чи язичники, звертання до Бога не наводилося.

В умовах ослаблення гетьманського режиму питання вірності державних службовців урочистій обітниці стало неактуальним. Порушення зобов’язань перед Українською державою і Ясновельможним паном Гетьманом було досить поширеним серед цивільних урядовців і масовим – у військових. Оголошення гетьманом грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією стало моральним прикладом і водночас індульгенцією на порушення присяги. Першим груповим відреченням від обітниці були дії десяти міністрів – кадетів, які, протестуючи проти українізації уряду, висловилися “за зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”. Це призвело до відставки Ради Міністрів. Але через місяць з цих самих позицій змушений був виступити й П.Скоропадський, фактично відмовившись від державної самостійності України.

Службовці міністерств поділялися на 10 посадових класів. Перший – мав лише голова уряду, II – міністри, III – їх заступники, IV – директори департаментів. I так аж до X, який присвоювався практикантові. Урядовці III класу призначалися за підписами гетьмана, відповідного міністра і скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу, – за підписом гетьмана і скріпленням міністром. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення канди-

датур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерства приймалися на роботу в порядку, затвердженому міністром. Закон передбачав і процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I-IV класів через Державну канцелярію публікувалися у “Державному віснику”. Тут оприлюднювалися також накази про призначення службовців VII і нижчих класів. На посадовців I-II класу відповідний департамент Державної канцелярії вів службові списки (формуляри). Відомості про призначення працівників губерньської та повітової номенклатури оголошувалися в місцевій пресі.

Закон про громадянство Української держави містив статтю, яка надавала право на державну службу лише українським громадянам. Упродовж перехідного періоду право на державну службу в Україні мали всі колишні громадяни Російської імперії, незалежно від того, чи одержали вони українське громадянство. 30 травня уряд ухвалив рішення, яке досить жорстко регулювало питання участі державних службовців у страйках, які визнавалися неприпустимими, а страйкарі мали бути “усунені з посад”. Повернення на роботу допускалося лише з дозволу керівника відомства. Державні службовці, на відміну від діючих суддів, прокурорських та слідчих працівників, не користувалися імунітетом недоторканності. Постанова Ради Міністрів від 24 вересня “Про заходи проти осіб, які загрожують правопорядку та державній безпеці Української Держави” дозволяла арешти державних службовців, протягом трьох днів про арешт мало бути проінформоване їхнє начальство. Справи про напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні ними або з приводу виконання ними службових обов’язків передавалися до компетенції військового судочинства. Вони прирівнювалися до справ, які складали “дійсну небезпеку для державного порядку і громадського спокою”.

Після поразки країн Четверного союзу Скоропадський був змушений звернутися за підтримкою до країн Антанти. Під їх тиском 14 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою найбільшовицькою Росією для створення єдиного фронту боротьби з радянською владою. Це стало формальним при-

водом до повстання проти гетьмана. 13 грудня у Києві було проголошено Директорію. Наступного дня гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія : [б. в.], 1995; *Українське державотворення. Невитребуваний потенціал : словник-довідник.* – К. : [б. в.], 1997; *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917-1921 рр.) / О. Бойко. – К. : [б. в.], 2007; *Дорошенко Д.* Історія України / Д. Дорошенко. – Т. 2. – К. : [б. в.], 2002; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ XVII-XVIII СТ. – документи державно-правового характеру, які визначали суспільно-політичний устрій Козацької держави – Гетьманщини та порядок її відносин з Російською державою і називалися козацькими літописцями “конституціями”.

Здебільшого **Г.с.** уклалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідна угода між гетьманом, козацькою старшиною та московським урядом. На думку М.С.Грушевського, автономія України у складі Російської держави мала конституційний характер і ґрунтувалася на договорі. **Г.с.** є найбільш повним джерелом щодо еволюції тогочасної системи адміністративного управління в Україні. Відомі Переяславські статті Ю.Хмельницького (1659), Батуринські (1663) та Московські статті І.Брюховецького (1665), Глухівські статті Д.Многогірського (1669), Конотопські (1672) та Переяславські статті І.Самойловича (1674), Коломацькі статті І.Мазепи (1687), Решетилівські статті І.Скоропадського (1709), так звані “Рішительні пункти” Д.Апостола (1728).

Генетично **Г.с.** походили від елекційних договорів, які новообрані польські королі уклали з магнатами і шляхтою. 20 травня 1573 р. на виборчому з’їзді у Варшаві посол тільки-но обраного короля Генріха Валуа підписав від його імені два документи: *Pacta conventa* (договірні статті), що визначали зобов’язання нового короля перед виборцями (основи його політики), і так звані *Articuli Henriciani*, *Artukuiy henrykowskie*, в яких викладалися засади польської державності. За усталеним звичаєм *pacta conventa* підписували і попе-

редники Генріха Валуа, однак за змістом вони відрізнялися. Артикули Генріціанські встановлювали засади конституційного устрою Речі Посполитої (зокрема принцип виборності короля сеймом), змінювати які одноосібно король не мав права. Згодом кожний наступний король підписував власні Pacta conventa, але Артикули Генріціанські залишалися без зміни протягом майже двох сторіч. Крім Артикулів Генріціанських, у Речі Посполитій у XVII ст. набули поширення так звані “артикули гетьманські” – збірки військових законів і постанов, що видавали гетьмани як вищі воєначальники польської армії.

Російська політична традиція того часу відкидала будь-які можливості укладання елекційних договорів, що обмежували владу самодержавного монарха. Проте, враховуючи складну політичну ситуацію в українських землях, царський уряд був вимушений йти на компроміс з козацькою старшиною. З кожним наступним договором реальні права і вольності Гетьманщини в складі Російської держави суттєво обмежувалися, поки царський уряд не втратив до них інтересу.

Переяславські статті 1659 р. – формально міждержавний договір, укладений гетьманом України Юрієм Хмельницьким і представниками московського уряду в Переяславі 17 жовтня 1659 р. За умовами договору гетьман України не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів, брати самостійну участь у воєнних діях тощо). Козацька рада не могла без згоди царського уряду переобрати гетьмана. Встановлювалася смертна кара “за заколотницькі дії”. Гетьман без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського Патріарха і новообраному митрополиту заборонялось приймати посвяту від Константинопольського Патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Вже восени 1660 р. Ю.Хмельницький розірвав воєнно-політичний союз з московським царем і уклав новий договір з Річчю Посполитою.

Батурицькі статті 1663 р. – договір, підписаний гетьманом Лівобережної України Іваном Брюховецьким і представниками

московського уряду в Батурині в листопаді 1663 р. Підтверджуючи Березневі статті 1654 р., цей документ містив додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов’язувалась забезпечувати харчами московське військо в Україні: повернути московським поміщикам селян-втікачів; українським купцям заборонялось ввезення та продаж горілки і тютюну в Московській державі.

Московські статті 1665 р. – договір, підписаний у Москві 11 (21) жовтня 1665 р. між гетьманом Іваном Брюховецьким і московським урядом. Значно обмежував політичні права України, посилював її військово-адміністративну і фінансову залежність від Російської держави. Вибори гетьмана мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів. Згідно з договором збільшувалась кількість московських військ в Україні (вони розміщувалися навіть у Запорозькій Січі). Українська Церква переходила в підпорядкування Московському Патріарху. Магдебурзьке право надавалося містам царською жалуваною грамотою.

Глухівські статті 1669 р. – договір, підписаний 16 березня 1669 р. у Глухові між гетьманом Лівобережної України Дем’яном Многогрішним і московським урядом. Цим актом було скасовано умови Московського договору 1665 р. Договір декларував формальне відновлення Березневих статей 1654 р. Московські воєводи залишилися лише в п’ятьох містах – Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині і Острії, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації. Козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. осіб. Гетьман мав право утримувати наймане військо чисельністю в 1 тис. осіб. Податки збирались виключно козацькою старшиною. Значно обмежувався перехід селян у козацтво. Гетьманська резиденція встановлювалася у Батурині. У березні 1672 р. козацька старшина скинула Многогрішного з гетьманства, звинувативши його в зраді і зносінах з правобережним гетьманом Петром Дорошенком.

Конотопські статті 1672 р. – договір, підписаний 17 червня 1672 р. у Козачій Діброві поблизу Конотопа між гетьманським урядом новообраного гетьмана Івана Самойловича і царською адміністрацією. Укладений на основі Глухівських статей 1669 р. з деякими доповненнями. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду. Геть-

ману заборонялось без царського указу і старшинської ради висилати посольства до іноземних держав, і особливо, підтримувати відносини з гетьманом П.Дорошенком. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів (посад) або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду. Нав'язуючи ці умови, старшина поширювала свій вплив за рахунок підриву влади гетьмана. 17 березня 1674 р. на генеральній раді у Переяславі, в якій взяли участь представники правобережної старшини, Іван Самойлович був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. Були прийняті нові **Переяславські статті 1674 р.**, які в цілому повторювали Глухівські та Конотопські статті, але з деякими відмінностями. Так, гетьман позбавлявся можливості без згоди старшини чинити суд. Встановлювалася чисельність реєстрового війська у 20 тис. осіб, жалування йому було подвійне (гетьманське і царське). **Коломацькі статті 1687 р.** У липні 1687 р. на прохання старшини гетьмана Самойловича було заарештовано і заслано до Сибіру в Тобольськ, де він і помер. 25 липня 1687 р. у військовому таборі над річкою Коломаком під пильним контролем царських адміністраторів новим гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу. Він присягнув цареві на вірність і підписав складені напередодні нові статті, які дістали назву Коломацьких. Статті декларативно підтверджували козацькі права і привілеї, зберігали 30-тисячне реєстрове козацьке військо та компанійські (гетьманські) полки. Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина – скидати гетьмана. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Козацькій старшині надавалися господарчі права і привілеї. Гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого малоросійським мешканцям дозволявся вільний перехід до великоросійських міст.

Решетилівські статті 1709 р. – законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. 17 (28) липня 1709 р. новопризначений гетьман Іван Скоропадський звернувся в Решетилівці до Петра I з так званими “просительними статтями” з 14 пунктів. 31 липня (11 серпня) 1709 р. було видано

царський указ, який, формально підтверджуючи попередні запевнення про збереження державно-правового статусу Гетьманщини, був спрямований на поступову ліквідацію її адміністративної автономії. Згідно з царським актом гетьманський уряд здійснював судову та адміністративну владу; московським урядовцям, крім президентів колегій, було заборонено втручатися в справи адміністративного управління. Проте військово-адміністративна залежність України від московського уряду в цілому підсилювалася. При гетьмані запроваджувалась посада міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду.

В 1728 р. новообраний гетьман Данило Апостол подав до царського уряду петицію про відновлення державних прав України на основі Березневих статей 1654 р. У відповідь на гетьманську петицію російський уряд видав **“Рішительні пункти” 1728 р.**, які, ставши своєрідною конституцією Гетьманщини, значно обмежували гетьманську владу і політичну автономію Лівобережної України. Гетьманська резиденція залишалася у Глухові під контролем російської адміністрації. Чисельність найманого війська обмежувалася до трьох полків (крім реєстрових козаків). Гетьман під час війни підпорядковувався наказам російського генерал-фельдмаршала. Кандидатів на посади генеральної старшини і полковників вибирала старшина з-поміж себе, але затверджував ці кандидатури імператорський уряд. Індукта, тобто мито на товари, що ввозилися в Україну, мала йти до російського скарбу. Було скасовано заборону росіянам купувати землю в Україні, але вони при цьому повинні були підлягати юрисдикції гетьманської влади.

Таким чином, **Г.с.** – конституції, які уклалися переважно при виборі нового гетьмана між ним, українською старшиною і царським урядом, визначали характер державності України і форми відносин з Московією. Вважалося, що в основу всіх цих договорів були покладені Березневі статті 1654 р. (Статті Богдана Хмельницького). За словами М.С.Грушевського, саме ці статті “стали підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, своєрідною українською конституцією”.

Літ.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. –

К. : [б. в.], 1995; *Мельник Л.* Переяславсько-московський договір 1654 р. в оцінках М. Грушевського / *Л. Мельник* // *Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського.* – Острого – Нью-Йорк : [б. в.], 1999. – С. 369-376; *Яковлів А.* Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р. / *А. Яковлів* // *Ювілейний збірник на пошану академіку М. С. Грушевському з нагоди його 60-річчя.* – К. : ВУАН, 1928. – Т. 1. – С. 179-194; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / *А. Яковлів* // *Укр. істор. журн.* – 1993. – № 1-12; 1994. – № 1-6.

Нікітін В.В.

ГЛАВА ДЕРЖАВИ – найвища посадова особа держави, яка за Конституцією визначає внутрішню і зовнішню політику, представляє країну в офіційних церемоніях всередині країни і за рубежем (у міжнародних, міждержавних відносинах), вирішує питання громадянства і надання політичного при тулку, нагороджує державними нагородами і присвоює почесні звання, здійснює індивідуальне помилування; як гарант Конституції, прав та свобод людини і громадянина у встановленому порядку вживає заходів з охорони суверенітету країни, її незалежності й державної цілісності, забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади, вводить на всій території країни або в окремих місцевостях надзвичайний стан, про що повідомляє парламент; як верховний головнокомандуючий несе відповідальність за бойову готовність Збройних Сил, затверджує військову доктрину держави, призначає і звільняє вищих воєначальників, присвоює вищі військові звання, оголошує про заклик громадян на військову службу, в разі агресії проти країни або її безпосередньої загрози вводить на території всієї держави або в окремих місцевостях воєнний стан з негайним повідомленням парламенту; як суб'єкт законодавчого процесу володіє правами законодавчої ініціативи і відкладного вето, підписує та обнародує закони. **Г.д.** – державна посада, що уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою. Главою держави є коронована особа в монархічних державах або президент у республіканських державах. **Г.д.** вважається носієм верховної влади в країні, очолює, репрезентує державу. Як правило, його статус харак-

теризується політичною нейтральністю. Він постає найпершим представником держави в міжнародних відносинах.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Михненко А. А.* Зарубіжний досвід функціонування інституту глави держави / *А. А. Михненко* // *Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 30 трав. 2008 р. : у 3 т. / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна.* – К. : НАДУ, 2008. – Т. 2. – С. 237-240; *Андрусів В. В.* Інститут президентства в системі міжінституційних взаємодій / *В. В. Андрусів* // *Стратег. пріоритети.* – 2007. – № 1. – С. 50-57; *Плахотнюк Н. А.* Інститут президентства в Україні : монографія / *Н. А. Плахотнюк, В. І. Мельник.* – К. : Видавн. дім “Максімум”, 2004.

Михненко А.А.

ГЛАВА УРЯДУ – керівник виконавчої влади в державі, ключова фігура в системі державного врядування, громадського адміністрування. **Г.у.** (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради (кабінету) міністрів тощо, а в президентських республіках – президент або прем'єр-міністр, у конституційній монархії – прем'єр-міністр) часто наділяється особливими, широкими і самостійними адміністративними повноваженнями в різних галузях, усі члени уряду ієрархічно підпорядковуються йому. У більшості держав **Г.у.** має назву прем'єр-міністра. В парламентських країнах призначається на посаду главою держави, як правило, ним стає лідер політичної партії, що здобула перемогу на парламентських виборах, або один з лідерів провідної партії урядової коаліції. **Г.у.** і очолюваний ним уряд несуть повну відповідальність перед парламентом. **Г.у.** може призначати і звільняти членів уряду або ж вони призначаються та звільняються за його поданням главою держави чи парламентом; він проводить засідання уряду або його кабінету, визначає порядок денний засідань, формулює рішення уряду; може впливати на законодавчий процес, використовуючи, зокрема, право законодавчої ініціативи. В Україні **Г.у.** за Конституцією є Прем'єр-міністр. **Г.у.** наділений досить широкими повноваженнями. Він керує діяльністю уряду, призначає, зміщує і переміщує його членів. Усі доку-

менти й нормативні акти, що подаються КМ (РМ), підписуються або санкціонуються його главою. Члени уряду, як правило, зобов'язані підтримувати свого главу. У разі незгоди з ним подають у відставку. **Г.у.** має право заявити главі держави про свою відставку. Відставка **Г.у.** автоматично спричинює відставку всього складу уряду. **Г.у.** та очолюваний ним КМ (РМ) за рішенням глави держави чи у зв'язку з прийняттям парламентом резолюції недовіри подає у відставку. Характерною рисою сучасного політичного розвитку більшості країн є зростання на практиці повноважень уряду, його глави, що відображає тенденцію посилення виконавчої влади за рахунок влади законодавчої.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А-Г; *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. – К. : Знання України, 2004. – Т. 1; *Уряди України у ХХ ст.* / кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 2001.

Михненко А.А.

ГЛОБАЛЬНИЙ ДОГОВІР ООН – добровільна ініціатива, що має дві цілі: введення до загальноприйнятої практики десяти принципів бізнесової діяльності в усьому світі та сприяння діяльності на забезпечення досягнення цілей ООН. У своєму виступі на Всесвітньому Економічному Форумі 31 січня 1999 р. Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан звернувся до лідерів бізнес-кіл з пропозицією приєднатись до міжнародної ініціативи – **Г.д.ООН** та об'єднати зусилля компаній, агенцій ООН, працівників та громадського суспільства для підтримки дев'яти (зараз десяти) принципів у сфері прав людини, трудових відносин, охорони навколишнього середовища та боротьби з корупцією. Етап виконання **Г.д.ООН** було розпочато у Штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку 26 липня 2000 р. Для виконання цих завдань **Г.д.ООН** пропонує участь і сприяння за допомогою кількох механізмів, а саме: політич-

ний діалог, навчання, національні (регіональні) мережі та проекти. До **Г.д.ООН** долучаються всі важливі соціальні партнери: уряди, які визначили принципи, на яких базується ініціатива; компанії, дії яких вона прагне змінити; трудовий сектор, у чиїх руках зосереджений глобальний виробничий процес; організації громадянського суспільства, які представляють широкий загал зацікавлених осіб.

Презентація ініціативи **Г.д.ООН** в Україні відбулася 6 грудня 2005 р. під час Форуму соціальної відповідальності бізнесу та **Г.д.ООН**. У відповідь на зростаючий в Україні інтерес до концепції соціальної відповідальності бізнесу Представництво ООН в Україні 25 квітня 2006 р. у Києві започаткувало ініціативу Глобального договору за участю 34 українських та міжнародних компаній, асоціацій та громадських організацій. Багато українських компаній, бізнес-асоціацій, трудових колективів, громадських організацій, що діють у соціальній сфері відповідальності, приєдналися до цієї важливої ініціативи.

Г.д.ООН на сьогодні є найбільшою у світі ініціативою в галузі корпоративної відповідальності, яку підтримали понад 5 тис. учасників (в Україні більше 150 компаній), що представляють комерційний сектор, і 2 тис. інших учасників, що представляють громадянське суспільство, академічні кола, трудові та інші сектори. Усім компаніям, які бажають співпрацювати з ООН, рекомендується приєднатися до Глобального договору і взяти участь у реалізації концепції ООН щодо більш стійкої і всеосяжної глобальної економіки.

Літ.: *Офіційний сайт Мережі Глобального Договору в Україні*. – Режим доступу : <http://www.globalcompact.org.ua>; *Kell Georg. Rasche Andreas. The United Nations Global Compact: Achievements, Trends and Challenges*. – Cambridge University Press, 2010.

Щур Н.О.

ГЛУШКОВ ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ (24.08.1923 – 30.01.1982) – видатний учений і організатор науки, відомий своїми фундаментальними науковими працями з математики, теорії цифрових автоматів, теорії програмування і системи алгоритмічних алгебр, теорії проектування електронних обчислювальних машин. Зробив значний внесок у

створення засобів обчислювальної техніки нової архітектури, автоматизованих систем управління технологічними процесами і промисловими підприємствами, у розробку основ побудови загальнодержавної автоматизованої системи управління народним господарством і основ безпаперової інформатики. Засновник наукової школи в галузі кібернетики, лауреат Ленінської та державних премій УРСР та СРСР, Герой соціалістичної праці, академік АН УРСР і АН СРСР, почесний член зарубіжних академій. Опублікував понад 500 робіт, у тому числі 30 монографій. Велику роботу проводив впродовж багатьох років як депутат Верховної Ради СРСР та як віце-президент Академії наук України.

Народився у м. Ростові-на-Дону в родині гірничого інженера. У 1941 р. із золотою медаллю закінчив середню школу, а в 1943 р. вступив до Новочеркаського індустріального інституту, після четвертого курсу якого перевівся на математичний факультет Ростовського університету, екстерном склавши всі іспити за чотири роки університетського курсу з математики і фізики. У 1948 р. за розподілом був направлений працювати на Урал. Протягом 1948-1952 рр. працював асистентом, доцентом, завідувачем кафедрою теоретичної механіки Уральського лісотехнічного інституту (м. Свердловськ). Ще під час навчання проявив схильність до наукових досліджень. У 1951 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 32-річному віці (1955) став доктором фізико-математичних наук. Отримані ним математичні результати і особливо вирішення узагальненої п'ятої проблеми Гільберта вивели його у ряд провідних алгебраїстів світу.

У 1956 р. розпочалася нова сторінка його наукової діяльності – дослідження та вирішення проблем обчислювальної техніки, прикладної математики, кібернетики, автоматизованих систем керування. Досягнення в цих галузях базувалися на його неабиякій математичній підготовці і потужному фундаменті вітчизняних математичних шкіл. Відтоді став жити й працювати в Києві і до останніх днів свого життя не покинув Україну. Тут він керував лабораторією обчислювальної техніки і математики Інституту математики АН України, створеною раніше С.О.Лебедевим і відомою своїми унікальними розробками обчислювальних машин

МЕСМ і СЕСМ. Саме в Києві було створено першу в СРСР (і в континентальній Європі) електронно-обчислювальну машину (ЕОМ). У 1957 р. став директором Обчислювального центру АН УРСР науково-дослідницького типу, а через п'ять років (1962) очолив створений на базі ОЦ АН УРСР Інститут кібернетики АН Української РСР.

Вихідною точкою у дослідженнях з кібернетики стали його роботи в галузі теорії цифрових автоматів. Він розумів, що внаслідок своєї універсальності теорія автоматів може бути застосована для розробки моделей кібернетичних систем у найрізноманітніших прикладних напрямках. Основною ідеєю була спроба використання алгебраїчного апарату для представлення таких об'єктів, якими є компоненти ЕОМ, схеми і програми. Він розвинув цю ідею і, що особливо важливо, побудував необхідні математичні засоби і показав, як компоненти ЕОМ можуть бути представлені через алгебраїчні вирази.

Спочатку системи алгоритмічних алгебр були використані ним для опису мікропрограм. Для цього була запропонована абстрактна модель ЕОМ, що представляє взаємодію двох автоматів – управляючого та операційного. Схема автоматної взаємодії, введена в абстрактну модель ЕОМ, могла бути поширена на випадок довільних кібернетичних систем, що дає можливість формалізації їх функціонування за допомогою апарату систем алгоритмічних алгебр.

У 1961 р. була видана знаменита монографія “Синтез цифрових автоматів”, перекладена пізніше на англійську мову і видана в США та інших країнах.

Багато і плідно працював над теорією і перспективними технологіями програмування, проектування і розроблення систем оброблення даних. У галузі теорії програмування та систем алгоритмічних алгебр зробив фундаментальний внесок у вигляді алгебри регулярних подій, що надало можливість формалізації функціонування ЕОМ за її допомогою та стала передумовою формування концепції структурного програмування, запропонованої пізніше Дейкстрою (1968). Використання поняття “автомат” як математичної абстракції структури і процесів всередині обчислювальних машин відкрило принципово нові можливості в технології створення комп'ютерів. Сучасні системи автоматизації проектування обчислюваль-

них машин повсюдно використовують ці ідеї. У співавторстві з Г.Ю.Цейтліним та О.Л.Ющенко опублікував монографію “Алгебра, языки, программирование” (1974), в якій узагальнив теорію універсальних алгебр і показав її застосування в теоретичному програмуванні.

Шляхи вдосконалення технології розробки програм бачив у розвитку алгебри алгоритмічних мов, тобто техніки еквівалентних перетворень виразів у цих мовах. У цю проблему він вкладав загальноматематичний і навіть філософський сенс, розглядаючи створення алгебри мови конкретної галузі знань як необхідний інструмент її формалізації і можливості застосування абстрактних перетворень.

Разом із колегами розвинув ідею щодо об'єднання процесу проектування ЕОМ з проектуванням і розробкою їх математичного забезпечення. На основі теоретичних робіт в Інституті кібернетики була створена мова для опису алгоритмів і структур ЕОМ та методика проектування ЕОМ, які були реалізовані в ряді унікальних систем. Монографія “Автоматизация проектирования обчислювальних машин” (1975) узагальнила результати цих робіт.

Ще в 1958 р. запропонував ідею створення універсальної керуючої машини, яка б взяла на себе управління технологічними процесами в різних промислових галузях. Ця ідея була реалізована в проекті керуючої машини широккого призначення (1961), пізніше названої УМШН “ДНЕПР”. За його наполяганням у Києві був побудований завод обчислювальних і керуючих машин (ВУМ, пізніше НВО “Електронмаш”), який випускав промислові зразки цих машин.

Разом зі своїми учнями і соратниками зробив великий внесок у формування і реалізацію ідей створення АСУТП, розробку відповідної теорії, математичних, програмних і спеціальних технічних засобів для керування технологічними процесами в мікроелектроніці, металургії, хімічній промисловості, суднобудуванні.

Розробка систем організаційного управління підприємствами, розпочата так само під його керівництвом (1963-1964), завершилася задачею в експлуатацію першої в країні АСУП для підприємства з масовим характером виробництва “Львів” на львівському телевізійному заводі “Електрон” (1967) і

рекомендацією до її тиражування як типової в різних галузях народного господарства СРСР. У монографії “Введение в АСУ”, яка присвячена системам організаційного управління (1974), були систематизовані оригінальні результати, отримані ним у цьому напрямі досліджень. Продовжуючи ці роботи, запропонував концепцію Загальнодержавної автоматизованої системи (ЗДАС) як єдиної системи збирання звітної інформації по народному господарству, планування та управління ним і тим самим створення інформаційної бази для моделювання різних варіантів його розвитку. Насправді концепція ЗДАС, що правильно відображає в технічному плані жорстко централізовану структуру суспільного устрою країни, зустріла опір самої суспільної системи. Перешкоджали створенню ЗДАС некомпетентність вищого керівництва країною, небажання середньої управлінської ланки працювати під жорстким контролем і на основі об'єктивної інформації, яка збирається та обробляється за допомогою ЕОМ, неготовність суспільства в цілому, недосконалість існуючих у той час засобів обчислювальної техніки і зв'язку, нерозуміння і навіть протидія з боку вчених-економістів. Але в головному він, безумовно, мав рацію, ставлячи ще тоді завдання широкої інформатизації та комп'ютеризації країни.

Надавав великого значення методологічному осмисленню кібернетики, її проблематики та шляхів розвитку, використанню результатів досліджень. Монографія “Введение в кибернетику” опублікована в 1964 р. У цей час ним були написані наукові статті у вітчизняних журналах, статті в Британській та Американській технологічних енциклопедіях. Кібернетика трактувалася ним широко – як наука про загальні закономірності, принципи і методи обробки інформації і управління складними системами. Обчислювальна техніка розглядалася як основний технічний засіб кібернетики. Йому належить заслуга формування нового розуміння кібернетики як наукової дисципліни зі своєю методологією і палітрою досліджень, що, врешті-решт, сприяло зростанню зацікавленості наукової громадськості цими ідеями, притоку свіжих сил, інтеграції кібернетики і обчислювальної техніки.

Саме його тлумачення кібернетики як науки про засоби переробки інформації, подане у

статті (1967), було у тому ж самому році внесено в “Британську енциклопедію”. Ця обставина відіграла велику роль у розгортанні робіт і згуртуванні інтересів дослідників та інженерів, які працювали над створенням нових обчислювальних систем. Розроблені ним принципово нові підходи і засновані на них методи і моделі для систем обробки інформації збагатили інструментарій кібернетики, радикально змінили теорію обчислювальних систем і систем управління, підготувавши основу для розвитку нового витка науки про інформацію – теорії інформаційних технологій (інформатики). Він передбачав, що інформатика з часом стане не просто окремою галуззю знань, а універсальним науковим інструментарієм пізнання законів живої і неживої природи, законів розвитку суспільства та цивілізації в цілому. Діапазон наукових інтересів Г. був надзвичайно широким. За його ініціативи була підготовлена і випущена вперше у світі “Энциклопедия кибернетики”. Він виступав з новими ідеями побудови інтелектуальних систем (систем штучного інтелекту), працював над комп’ютерними системами імітаційного моделювання інтелектуальних процесів прийняття рішень, моніторингу стану і відображення ситуацій в економічних, технічних, біологічних та медичних системах, розробляв принципи побудови ЕОМ нової, нетрадиційної архітектури тощо. З плином часу все яскравіше постає постать Г. як видатного вченого, ініціатора й організатора масштабних науково-технічних програм і проєктів створення інфраструктури інформатизації, того, хто передбачав наближення інформаційного суспільства і багато зробив для цього.

Літ.: Малиновский Б. Н. Академик В. Глушков. Страницы жизни и творчества / Б. Н. Малиновский. – К. : Наук. думка, 1993; Малиновский Б. Н. Главное дело жизни. История вычислительной техники в лицах / Б. Н. Малиновский. – К. : КИТ, ПТОО “А.С.К.”, 1995.

Ралдугін Є. О.

ГОББС ТОМАС (1588-1679) – англійський філософ-матеріаліст, автор теорії суспільного договору.

Народився у графстві Глостершир, в сім’ї приходського священика. Добре знав античну літературу та класичні мови. У п’ятнадцять років вступив до Оксфордського уні-

верситету. У 1610 р. після закінчення університету став наставником лорда Гардвика з аристократичної родини Вільяма Кавендіша (згодом графа Девонширського), завдяки якому познайомився з відомими вченими того часу, які й вплинули на формування його філософських поглядів, серед них Б.Джонс, Ф.Бекон, Г.Чарберсі, П.Гассенді, Р.Декарт та І.Кеплер.

“Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської” (1651) – основна праця Г., яка характеризує його основні державно-управлінські та морально-політичні погляди. Ця робота від початку була задумана як апологія абсолютної влади держави.

Концепція Г. є продовженням теорії природного стану людей та договірною походження держави, що характерне для мислителів того часу.

Державу розглядає як результат договору між людьми, який поклав кінець природному додержавному стану “війни всіх проти всіх”. Дотримувався принципів: 1) початкової рівності людей (відповідно до якого окремі громадяни добровільно обмежили свої права і свободу на користь держави, завдання якого – забезпечення миру і безпеки); 2) правового позитивізму (звеличував роль держави, яку він визнає абсолютним сувереном).

Держава уподібнюється біблійному чудовиську, сильнішого від якого немає у світі. Г. намагається підняти авторитет “громадянської влади”, підкреслює пріоритет держави перед церквою та необхідність перетворення релігії в прерогативу державної влади. (Г. в історії філософії державного управління вперше висловлює ідею незалежності церкви від держави, різко виступаючи проти політичних тенденцій церкви буде своє вчення на принципах природного права.)

“Левіафан” являє собою найбільш повний та систематизований виклад соціально-політичної теорії та державно-управлінської теорії Г. з одночасним її філософським обґрунтуванням. Книга складається із чотирьох частин: 1) вчення про людину; 2) походження та сутність держави; 3) претензії церкви на владу та 4) її самостійність у ставленні до держави.

У концепції філософії державного управління Г. чітко пересікаються основні філософські лінії, які йдуть від філософії приро-

ди до філософії моралі, від філософії моралі до філософії держави. Людина являє собою частину “політичного тіла”, виступає складовою етики та вчення про громадянське суспільство. Г. досконало вивчає процеси утворення держави з тією метою, щоб з’ясувати причини, які обумовлюють підтримку мислителів того часу.

В самій природі людини закладені причини, які зумовлюють суперництво, недовіру та страх, що призводить до ворожого зіткнення та насильницьких дій, спрямованих на те, щоб загубити або умертвити інших. Бажання слави та розбіжність думок, що також заставляє людей вдаватись до насилля, утворює “стан війни всіх проти всіх”. Такий стан всеосяжної війни та протиборства Г. називає “природним станом людського роду”, трактуючи його як відсутність громадянського суспільства, тобто державної організації, державно-правового регулювання життя людей. У природному стані діє лише природне право, яке дозволяє людині “робити все, що попало та проти кого попало”.

Природний стан людства заважає, на думку Г., нормальному розвитку суспільного життя, відволікаючи людей від творчої діяльності. У суспільстві, де немає державної організації та управління, панують свавілля та безправ’я. Це зумовлює необхідність відмови від природного стану та перехід до громадянського суспільства й державного устрою. Природне право змінює природний закон, відповідно до якого “людині заборонено робити те, що шкідливе для життя або позбавляє його засобів до збереження”.

Природний закон, за Г., не є результатом згоди людей, а являє собою лише приписи людського розуму, він є “властивим людській природі, як і будь-яка інша здатність або стан душі”. Виконання цих законів “гарантоване лише державними законами та примусовою владою держави”. Природні закони можуть бути реалізовані тільки в громадянському суспільстві, з виникненням держави.

У своїй концепції Г. визволяє мораль від релігійної санкції, підпорядковуючи її авторитету державної влади. Тільки держава, створена з метою забезпечення миру та безпеки, в змозі гарантувати дотримання законів, надаючи їм статусу державних. Виходячи з цього держава є вищим суддею з питань моральності – перетворюючи моральні (природні) закони в громадянські Г., запе-

рече регулятивну функцію моральності, проголошуючи її недієвість без опору на державу.

Г. вивчає людину як головну складову політичного механізму, заперечуючи тим самим погляди багатьох попередників щодо людини як суспільної істоти. Це пояснюється, зокрема, тим, що більшість з них досить поверхово вивчали людську природу. На думку Г., “людина є істота зла та антисоціальна” – погляди Г. діаметрально протилежні поглядам Аристотеля, якому належить спроба конструювати державу виключно із принципу суспільної природи людини.

Перехід від стану війни всіх проти всіх до миру обумовлюється відреченням від права на все, тому спеціальний природний закон вказує, що не можна мати право на все, або, що воно може бути перенесеним на іншу особу, або від нього слід зовсім відмовитись. Виступаючи за суб’єктивне начало самозбереження, Г. приходять до висновку, що “право всіх на все веде до фатального стану війни всіх проти всіх. Щоб залишити людині можливість здійснювати свої егоїстичні прагнення, Г. висуває основну вимогу природного закону – шукати миру, відмовившись від всіх прав, які їй належать.

Другий природний закон Г. вимагає дотримання договорів, які укладаються між людьми з метою самозбереження, що є первинним джерелом справедливості. Розуміння справедливого та несправедливого у природному стані не має сенсу, оскільки його воно набуває завдяки укладанню договору. Порушення однією із сторін зобов’язання щодо виконання цієї угоди є несправедливістю. Отже, природа справедливості полягає у дотриманні договору; проте непорушення договору можливе тільки в умовах існування державної влади. Саме в цих умовах тільки можлива і власність. Тут у Г. виникає суперечність, оскільки джерелом справедливості він вважає закон, який встановлює дотримання договорів і, водночас він стверджує, що справедливість і пов’язана з нею власність спираються на підтримку державної влади, яка загрозою щодо покарань спонукає до дотримання договору. Проте ця суперечність у концепції Г. проростає далі, оскільки “сама державна влада, з одного боку, виступає основою дотримання договору, а з другого – вона сама базується на ньому.

Г. розглядає примусовий елемент державної влади, оскільки саме в такому контексті договору виводить характер державної влади. Проте договори фактично, як їх розуміє Г., не в змозі забезпечити безпеку людини. До тих пір, поки не буде влади, здатної забезпечити безпеку кожної людини, кожна людина буде дотримуватись природних законів за власним бажанням, оскільки це їй буде корисним, кожен буде спиратись на власну волю. Г. розмежовує приватний інтерес від суспільного, завдяки цьому підходить до центрального пункту свого вчення: до питання про походження уряду. В центрі людських відносин лежать мотиви егоїзму, в тому немає іншого засобу змусити людину дотримуватись природних законів і тим самим підтримувати мир у суспільстві. Угамувати людські пристрасті є однією із найважливіших функцій, яку бере на себе суспільство. Пояснюючи процес та причини, які обумовлюють утворення уряду, Г. вступає в полеміку з Аристотелем, який стверджував, що “навіть серед тварин не тільки людина, але й навіть мурахи та бджоли можуть бути названі “політичними”. Г. вважає, що це положення нічого не доводить. Спільності ці ще не держава, а тільки суспільство, в них немає спільної влади, яка б управляла кожним громадянином шляхом боязні покарання, а тому такі суспільні союзи не забезпечують безпеку людини. Люди обмежені прагненням спільного блага, кожен намагається здійснити перетворення і кожен по-своєму, в результаті чого виникають чвари та війни. Виходячи із цього Г. виводить дві форми таких союзів, перший – природний – спричинений людською природою, а другий – штучний – суспільний (держава), характерною ознакою якого є наявність влади – “суспільство без спільної влади не можливе, необхідним є, щоб у всіх була одна воля”. Такого роду перетворення волі всіх в одну волю можливе лише в тому випадку, коли кожен член спільності підпорядкує свою волю волі одного індивіда, або й цілої спільноти стосовно реалізації принципу встановлення спільного блага. Тому особа, якій підпорядковується воля окремих осіб, має привести цю волю до єдності та згоди. Утворення такої єдності Г. називає державою або громадянським суспільством, громадянською особистістю. Коли єдина воля є єдиною для всіх, то вона є єдиною особистістю, яка во-

лодіє самостійними правами та власністю. З огляду на це – “держава – це єдина особа, воля якої внаслідок договору багатьох людей вважається волею всіх, тому вона може користуватись силами та здібностями кожного роду”.

Держава це юридична особа. Г. відрізняє державу від державної влади, а також від особи, яка є безпосереднім носієм цієї влади. “У кожній державі є та особа, або те зібрання осіб, воля яких підпорядкована волі кожного, є носієм вищої влади, вищого панування”. Влада ця базується на тому, що кожен переносить свою силу та міць на цю особу або зібрання осіб, кожен, включаючи саму юридичну особу, вважається підданим того, хто має вищу владу”. Саме таким чином, на думку Г., утворюється держава. Головним моментом у процесі утворення держави є, вочевидь, перенесення права кожного на одну особу або зібрання людей. Виходячи з цих умов Г. вказує на два способи походження держави: 1) природний, коли перенесення права кожним здійснюється під впливом страху смерті та 2) установче походження, коли непереможені не переносять свої права із боязні бути переможеними. Звідси держави поділяються на: 1) природні (вітчизняні); 2) деспотичні; 3) установчі (політичні).

Природні закони як приписи розуму поза правовим порядком є бездієвими, оскільки для того, щоб їх дотримувались, необхідна озброєна сила та державна влада, яка б могла спонукати їх до цього. Ця форма влади створюється шляхом договору людей перенести всі свої права “на одну особу або зібрання людей”.

В історії філософії державного управління Г. вперше вдається розкрити принципи державної організації, від реалізації яких залежить її ефективність.

Головне питання, яке цікавить мислителів цього періоду, полягає у становленні меж між правами та обов’язками громадян, з одного боку, і суверенної влади – з другого. Вирішення цього питання тісно переплітається з питанням про походження держави. “Заклучивши договір із суверенною владою, піддані тим самим обмежують свої обов’язки, якими вони були пов’язані на основі договору, внаслідок цього утворивши державу та підпорядкувавши себе розпорядженням та законам даної суверенної влади,

піддані не мають права заключати новий договір, або підпорядковуватись будь-кому без дозволу цієї влади”. Це свідчить про те, що заключивши договір, піддані втрачають будь-які права та підпорядковуються безпосередньо суверенній владі. Суверенна влада є єдиним правоздатним та дієздатним суб’єктом, який жодним чином не пов’язується ніякими обов’язками з народом. Тобто правовий порядок є основним принципом, який забезпечує єдність людей у суспільстві, і якщо за договором народ створює суверенну владу, тобто він її уособлює. З цього логічно випливає, що народ є джерелом влади.

Сутність державної влади полягає у підпорядкуванні волі кожного громадянина волі однієї особи або зібрання у питаннях, які стосуються реалізації суспільного блага. Для того щоб забезпечити це благо, яке полягає у створенні безпеки, не достатньо одних договорів; необхідними є вироблення форм покарання за злочинні вчинки стосовно держави та інших громадян. В інтересах спільної безпеки та спільного блага верховна влада видає закони, які регламентують поведінку, вчинки людей. Такі закони Г. називає громадянськими або державними. Верховній владі також належить право обирати собі помічників та правителів, визначати, які ідеї є ворожими для розвитку суспільства.

Г. класифікував функції верховної влади, які полягають у тому, щоб 1) видавати закони; 2) обкладати підданих податками; 3) обирати міністрів; 4) вербувати військо; 5) здійснювати командування армією. Реалізація цих функцій забезпечує ефективну організацію верховної влади. Г. вперше звертає свою увагу на всеоб’ємний та всепоглинаючий характер функцій верховної влади. На противагу конституційним принципам недоторканності приватної власності та особистої свободи громадян Г. ставить у безумовне розпорядження верховної влади. Саме законодавча діяльність верховної влади визначає “кому, що має належати, що є справедливим та відповідно несправедливим, чесним та зухвалим, добрим та поганим”.

У чому полягає сутність суверенної влади. Ідея суверенітету передбачає необмеженість прерогатив того, хто є носієм суверенної влади. Таке уявлення про суверенну владу спирається на принцип божественного призначення.

Г. висуває проблему найкращої організації суверенної влади, тобто форм правління.

Висунуті при цьому окремими партіями організації верховної влади піддаються Г. ретельному аналізу. Основним масштабом для його концепції існує ідея миру. Будь-яка форма правління ефективна настільки, наскільки вона забезпечує мир у державі. Тому він вважає, що такі форми правління, як анархія, олігархія та тиранія, по суті, нічим не відрізняються від демократії, аристократії та монархії. Саме у такий спосіб Г. усуває запропонований Аристотелем поділ форм правління на правильні та неправильні, оскільки така класифікація базується не на об’єктивному, а суб’єктивному принципі поділу форм правління.

Заперечуючи монархію, олігархію, тиранію та змішану монархію як форми державного устрою, Г. зупиняється на монархії, демократії та аристократії. Ці форми державного устрою відрізняються одна від одної лише за кількістю осіб, яким належить верховна влада. Так, у демократії носієм верховної влади є більшість, в аристократії – меншість, і насамкінець в монархії – кожна особа. “В демократії влада належить народу, в аристократії – оптимам, в монархії – монарху”.

Верховна влада в концепції Г. є джерелом не лише юридичних норм, але й моральних, вона регламентує не лише зовнішню поведінку людей, а й навіть її думки, почуття. Виходячи з цього верховна влада держави сама звільняється від юридичних законів, які вона видає. Тому Г. називає державу “великим Левіафаном”, “смертним богом”, з владою якого нічого на землі зрівняти не може.

Вчення Г. про державу, принципи її походження та розвитку справило великий вплив на подальший розвиток теорій філософсько-методологічного обґрунтування систем державного управління.

Літ.: Гоббс Т. Левіафан. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : [б. и.], 1964. – Т. 2. – 567 с.; Гоббс Т. Философская трилогия “Основы философии” / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2007; Тесля А. А. Абсолютизм государства: политическая философия Томаса Гоббса / А. А. Тесля. – М. : [б. и.], 2006; Мееровский Б. В. Гоббс / Б. В. Мееровский. – М. : Мысль, 1975. – 208 с.

Войтович Р.В.

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА – політична організація, створена у Львові 2 травня 1848 р. представниками демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та гре-

ко-католицького духівництва на чолі з перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем. ГРР мала 45 місцевих відділів, так званих “менших Рад”. Ці філіали підтримували широкі зв’язки з Головною радою, вели активну діяльність серед населення, скликаючи масові збори, обговорюючи питання шкільного, економічного та політичного життя.

Як постійно діючий орган ГРР мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Друкованим органом ГРР стала “Зоря Галицька” – перша у Львові газета українською мовою, першим редактором якої був журналіст і юрист, один із засновників ГРР А.Павеницький (1818-1889).

ГРР, виступаючи за проведення демократичних реформ, прагнула забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю. У програмній декларації (маніфесті) Ради проголошувалося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн, згадувалося про їхню колишню самостійність та про часи занепаду. Маніфест закликав народ згуртуватися і боротися за свою національну свободу, кращу долю в межах проголошеної 25 квітня 1848 р. Конституції Австрійської імперії. ГРР – перший політичний орган у XVIII-XIX ст., який відкрито виступив із загальнонаціональних українських державницьких позицій.

ГРР збрала 200 тис. підписів під петицією до австрійського уряду з проханням розділити Галичину на дві частини – українську і польську. До української Галичини мало приєднатися Закарпаття. Висловлювалося побажання щодо введення української мови в народній і вищій освіті та в держдепартаменті. Свої політичні плани ГРР здійснювала в умовах гострої боротьби з польською Радою Народовою, яка намагалася перетворити Галичину в польську провінцію. На протигагу ГРР 23 квітня 1848 р. поляками було створено Руський собор, на чолі якого став князь Лев Сапега, а газеті “Зоря Галицька” протиставлено видання “Дневник Руський”. До Собору увійшло 64 поляки українського походження, які називали себе “русинами”. Серед них виділялося три групи: а) ополячені українські аристократи і поміщики на чолі з В.Дідушицьким; б) ополячені інтелігенти, польські підпільники; в) українська інтелігенція демократичних переко-

нань, які були в опозиції до ГРР. Руський собор виступав категорично проти поділу Галичини на польську та українські області. Бурхливо проявився українсько-польський антагонізм на Слов’янському конгресі в Празі. Делегати від ГРР працювали в польсько-українській секції. Між українцями та поляками виникла гостра дискусія: українці домагалися поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці – Східну, де переважали українці, й Західну, заселену переважно поляками. Роботу конгресу було перервано наступом урядових військ на Прагу. Питання адміністративного поділу Галичини продовжувалося обговорюватись в австрійському парламенті, який зібрався 10 липня 1848 р. Із 383 депутатів Галичину представляли 96, у тому числі 39 від українців (27 селян, 9 священиків, 3 світські особи). Українські депутати внесли пропозицію поділу Галичини, підкріплену 15 тис. підписами, та проведення деяких інших реформ національно-культурного характеру. Селянські депутати-українці гостро критикували кріпосницьку реформу, виступаючи проти виплат за землю.

Події 1848 р. активізували культурне життя українців Східної Галичини, яке розвивалося в руслі національного відродження. 19 жовтня 1848 р. у Львові зібрався Собор руських учених – перший з’їзд діячів української науки і культури, у якому взяло участь 118 осіб. Учасники з’їзду працювали в дев’яти секціях. На Соборі обговорювався стан української мови, її відмінність від церковнослов’янської, російської, польської, було вироблено найважливіші положення українського правопису, єдину граматику, висунуто вимогу ввести українську мову в усіх школах. Було також підтримано вимогу поділу Галичини на два краї: польський і український.

Влітку 1848 р. ГРР проголосила заснування культурно-освітньої організації під назвою “Галицько-руська матиця”. Це була культурна організація, яка мала проводити видавничу діяльність, друкуючи українські підручники та іншу літературу, проводити просвітницьку роботу. У 1848 р. імператор видав декрет, відповідно до якого у Львівському університеті засновано кафедру української мови і літератури, завідувачем якої призначений Я.Головацький. 1849 р. за його авторством виходить грамика української мови.

У структурі ГРР були створенні відділи для справ шкільних, сільських, фінансових тощо, по округах Галичини створювались місцеві ради. Кожна така рада мала свого референта в ГРР, який забезпечував зв'язок між центром і провінцією. Місцеві ради склалися з 30 членів, до яких входили селяни, міщани, шляхта і дяки, по троє із кожної групи, а також 18 інтелігентів, в тому числі 10 священиків. Одночасно в окружних містах Ради скликалися багатолюдні віче, де обговорювалися цілі і завдання ГРР. Зокрема, такі віче пройшли 1848 р. в Станіславі, Жовкві, Стрії, Дрогобичі, Тернополі, а закінчилися багатолюдним Українським віче у Львові 15 травня 1849 р.

Галицьке національне відродження виявилось недовгим. У листопаді 1848 р. австрійські війська придушили революційний виступ у Львові. Згодом війська царської Росії розгромили революцію в Угорщині. В боротьбу з угорськими революціонерами були втягнуті і русини, батальйони яких охороняли угорський кордон і тим підтримали австрійський уряд. Революція зазнала поразки, і однією з причин цього була відсутність єдності в рядах революціонерів. Причиною відсутності єдності народів, які боролися за свою незалежність, виступу українців Галичини проти польської і угорської революцій була колоніальна позиція їхніх керівників. Угорці не допускали й думки про національну свободу Закарпаття, як поляки – про автономію Східної Галичини.

Віковична колоніальна чванливість польської шляхти, як і угорської аристократії відносно українців, не зникла навіть тоді, коли вони, втративши незалежність, шукали підтримки союзників у боротьбі з австрійськими і російськими колонізаторами за свою національну свободу. Поряд з цим польська і угорська поміщицька верхівка не змогла відмовитися від своїх феодальних привілеїв, продовжуючи експлуатувати українських селян, зберігаючи і після селянської реформи 1848 р. деякі пережитки кріпосницької залежності (сервітути). Тому українське селянство не бачило в польських і угорських панах революціонерів, здатних дати їм соціальну і національну свободу.

Після придушення революції австрійський уряд скасував конституцію 1848 р. і повернувся до своєї традиційної централізаторсько-бюрократичної системи правління. Він

не виконав побажань українців про поділ Галичини на Східну частину – українську, і Західну – польську, чим фактично залишив без змін рабське становище українців. У 1851 р. розпалася Головна руська рада, і в Галичині настав період розчарувань, апатії, застою в суспільно-політичному житті.

Приєднання Західної України до Австрії принесло цьому регіону України певний порядок і широкі реформи для селянства, життя якого в кінці XVIII – на початку XIX ст. дещо покращилося, передусім унаслідок ліквідації проявів кріпацтва “освіченими монархами” Австрії. Соціальні суперечності між українським селянством і польським поміщицтвом залишилися, але відтепер вони розв'язувалися в основному в судовому порядку, на базі правових норм і законів. У краї поліпшилось і становище греко-католицької церкви. Зміцнившись, духовенство стає відігравати значну роль у розвитку культури, розгортанні національно-культурного відродження, піднесенні національної свідомості і організованості населення, що особливо виявилось в період революції 1848 р.

Літ.: Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Укр. істор. журн. – 1995. – № 6; Горелов М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки / М. Горелов. – К. : [б. в.], 1996; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів : [б. в.], 1991; Історія України : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Смолія. – К. : [б. в.], 1997; Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолія ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; Карпаторусиництво: Історія і сучасність : доповіді на I Конгресі Міжнар. Асоц. українців. – К. : [б. в.], 1994.

Годзюр М.В.

ГОЛОДОМОР – нищення народу, нації голодом. Масовий, навмисно зорганізований радянською владою голод 1932-1933 рр., що призвів до багатомільйонних людських втрат на території Української РСР. Передумовами Г. були масова насильницька колективізація українського населення та прагнення зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набирав обертів. У квітні 1930 р. радянський уряд прийняв Закон про хлібозаготівлі, згідно з яким колгоспи повинні були здавати до фонду держави від третини до чверті зібраного збіжжя.

З метою унеможливлення продажу колгоспниками хліба було заборонено приватну торгівлю. Розпочалася масова продрозверстка. Станом на 20 жовтня 1932 р. Україна виконала лише 39% річного плану хлібозаготівлі. Зважаючи на дані обставини недовиконання плану Й.Сталін надіслав у основні хліборобні райони України надзвичайні комісії з обмеженими повноваженнями, які очолював В.Молотов (глава радянського уряду в 1930-1941). Вилучався не тільки хліб, але й продовольство. Це був грабунок, який фактично прирікав селян на вимирання.

18 жовтня 1932 р. вийшла Постанова ЦК КП(б)У про заходи щодо посилення хлібозаготівель, згідно з якою окремі господарства, а згодом і колгоспи за невиконання планів хлібозаготівель каралися натуральними штрафами. Під вилучення підпали майже всі колгоспи УРСР. Таким чином, практично по всій Україні каральні органи конфіскували все продовольство.

Крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, наприкінці 1932 – на початку 1933 р. було запроваджено блокаду самої УРСР, заборонено виїзд селян з території України. Це було пов'язано з тим, що багато українських селян почали втікати до сусідніх російських областей, де не було голоду. Організована т. зв. “харчова” блокада України, яка підтримувалася силами внутрішніх військ і міліції. Громадянам, які в'їжджали в Україну з Росії, було заборонено провозити харчі без дозволу держави. Радянський Союз відхилив можливість отримання голодуючими України будь-якої допомоги з-за кордону.

Згідно з дослідженнями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, демографічні втрати від Г. 1932-1933 рр. в Україні становлять 3,2 млн осіб. У роки Г. в містах загинуло 940 тис. працездатного населення (віком від 15 до 60 років), 262 тис. людей похилого віку і 800 тис. дітей. Серед сільського населення загинуло 660 тис. людей працездатного віку, 242 тис. осіб похилого віку і 594 тис. дітей. За підсумками судової справи за фактом Г. було встановлено, що кількість людських втрат від Г. 1932-1933 рр. складає 3 млн 941 тис. осіб.

Проблема Г. знайшла широке висвітлення в дослідженнях українських і зарубіжних науковців у наш час, за період здобуття незалежності України. Першою в Україні науковою статтею про Г. 1932-1933 рр. була стат-

тя доктора історичних наук Станіслава Кульчицького, опублікована в січні 1988 р. в газеті “Вісті з України”.

У липні 1988 р. на спільному засіданні президії правління Спілки письменників України (СПУ) та Правління Київської міської організації СПУ було ухвалено резолюцію про створення “народної книги пам'яті” про голод 1932-1933 рр. Упорядниками документального твору “33-й: Голод. Народна книга – меморіал”, що вийшов друком 1991 р., стали письменник Володимир Маняк та журналістка Лідія Коваленко. У січні 1990 р. на політбюро ЦК Компартії України розглядалося питання про друк збірника документів про голод в Україні 1932-1933 рр. Було ухвалено рішення видрукувати збірник “Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів”. Величезним доробком з даної проблеми є “Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Документи і матеріали” (її укладач Р.Піріг). Ця праця містить кількості документальних свідчень (1700 документів). Це матеріали союзних органів (ЦК ВКП(б), Раднаркому, ВУЦВК) і документи відповідних органів УРСР та органів місцевих рад. Служба безпеки України (СБУ) відкрила архіви про причетних до Г. та репресій в Україні. Багато матеріалів Г. включено до науково-документального видання “Розсекречена пам'ять. Г. 1932-1933 рр. в Україні в документах ГПУ НКВД” (2007), електронна версія якого розміщена на сайті СБУ. На основі раніше цілком таємних документів СБУ названі конкретні прізвища осіб, які здійснили цей терор голодом в УРСР і на Кубані. Ось ці прізвища: Йосип Сталін, Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов, Павло Постишев, Всеволод Балицький, Влас Чубар.

17 сесія парламентської асамблеї (ПА) ОБСЄ 3 липня 2008 р. прийняла резолюцію про Г. в Україні у 1932-1933 рр. ПА ОБСЄ “віддає данину пам'яті невинних життів мільйонів українців, загинлих під час Г. 1932-1933 рр. унаслідок масового голоду, викликаного жорстокими зловмисними діями й політикою тоталітарного сталінського режиму”. Спільну заяву схвалила 31 держава-член ОБСЄ з нагоди 75-ї річниці Г. ПА ОБСЄ запропонувала всім парламентарям зробити кроки щодо визнання Г. в Україні. Проблема Г. – це своєрідний тест, який демонструє якість історичної пам'яті та міру опрацьованості історії СРСР сталінського

періоду. Багато проблем, які сьогодні переживає Україна, пов'язані з тим, що минуле не було відповідно оцінене, не були винесені, насамперед, моральні уроки.

Літ.: *Михненко А. М.* Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. : монографія / А. М. Михненко. – К. ; Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2003; *Висновки Міжнародної комісії з розслідування голодомору в Україні у 1932-1933 рр.* // Русалка Дністрова. – 1993. – № 11 (трав.); *Кульчицький С.* Причини голоду 1933 року в Україні / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2003. – 4-10 жовт. – № 38 (463); *Голод 1921-1923 в Україні* : збірник документів. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 69; *Мовчан О. М.* Міжнародна історична конференція “Голодомор в Україні 1932-1933 р.” / О. М. Мовчан // Укр. істор. журн. – 2004. – лип.-серп. (№ 4). – С. 150-153; *Музиченко Я.* Голодомор і Голокост: погляд з Америки / Я. Музиченко // Україна молода. – 2006. – 18 серп. (№ 151). – С. 8-9; *Сіндюков І.* За порогом болю: Терор голодом та його першоджерела / І. Сіндюков // День. – 2003. – 22 листоп. (№ 212). – С. 1; *Старів С.* Страта голодом / С. Старів ; за ред. Р. Доценка ; пер. з англ. – К. : Просвіта, 2002. – С. 272.

Михненко А.М., Пірен М.І.

ГОЛОКОСТ (походить з грецької мови *Ολόκαυστος*) і складається з двох частин (*holos* – “випалений”, або “спалений повністю”) та (*kaustos* – “жертвоприношення”). **Г.** – термін, який зазвичай використовують для позначення геноциду єврейського народу в часи Другої світової війни. У широкому розумінні – систематичне переслідування і знищення людей за ознакою їх расової, етнічної, національної належності, сексуальної орієнтації або генетичного типу як неповноцінних, шкідливих. Спочатку слово **Г.** мало релігійний підтекст, але також вживалося протягом сторіч стосовно катастроф та великого лиха, переважно пов'язаних із пожежами. Також його використовували для позначення геноциду вірменів турками в 1909 р., для опису великих пожеж у Міннесоті (США) 1918 р. тощо. Уже в середині ХХ ст. слово **Г.** вживалося в пресі щодо хвилі терору проти єврейського населення Європи, розпочатою А.Гітлером. З середини 50-х рр. ХХ ст. слово **Г.** стало загальноживаним стосовно політики винищення нацистами під час Другої світової війни євреїв та інших народів Європи. У такому сенсі сучасне слово **Г.**, на відміну від іншого його значення, пишеться з великої літери.

На відміну від інших трагедій людства, **Г.** мав кілька характерних рис, які відрізняють його від голокостів інших сторіч.

• Під час нацистського **Г.** були знищені, досить часто планомірно, мільйони людей на великому географічному просторі. Для цього будувалися табори смерті в багатьох країнах Європи, де запроваджувалась система винищення людей. Вживалися нові види хімічних та механічних засобів вбивства, будувалися крематорії, використовувалися рахувальні машини з перфокартами для контролю над кількістю знищених тощо.

• Нацистський **Г.** також відрізняється своєю жорстокістю. Існують численні приклади використання полонених для медичних експериментів, тортур тощо. Характерною рисою **Г.** є також терор проти всіх верств мирного населення, включаючи дітей. У намаганні підтримувати “чистоту раси” терору та винищенню підлягали люди з певними захворюваннями, з психічними вадами та гомосексуалісти.

Г. – результат проведення нацистами політики А.Гітлера, який, розвиваючи попередні расистські теорії та ідеї політичного, економічного і побутового *Антисемітизму*, уже на початку 20-х рр. ХХ ст. виступив із партійною програмою, де відповідальність за поразку Німеччини у Першій світовій війні поклав на євреїв, звинувативши їх також у післявоєнному політичному і економічному розладі Німеччини. А.Гітлер стверджував, що “*єврейське питання*” має бути вирішене найближчим часом шляхом виселення всіх євреїв з Європи. На його думку, це вигнання має відбутися через всенародне збурювання, однак його необхідно виконати з німецькою старанністю і сплановано. Проте його ранні праці ще не містять запланованого рішення про вбивства в такому вигляді, як воно було реалізовано пізніше. Також антисемітизм А.Гітлера та його соратників поєднувався зі страхом перед більшовизмом, появу якого вони також приписували підривної ролі єврейства.

Початком переслідування євреїв у Німеччині став бойкот євреїв з 1 квітня 1933 р. і подальша низка расових законів, що стосувалися євреїв, які працювали в державних установах або займали певною професійною діяльністю. 15 вересня 1935 р. на щорічному зібранні нацистів у м. Нюрнберг ухвалені антиєврейські закони “Про громадян рейху”

і “Про захист німецької крові та честі”, згідно з якими лише арійці могли користуватися політичними і громадянськими правами. Євреї підпадали під цілу низку образливих обмежень, що мало на меті примусити їх емігрувати, залишивши майно. Протягом 1933-1938 рр. рейх покинуло 30% євреїв (бл. 150 тис. осіб). Антиєврейська істерія в Німеччині призвела у 1938 р. (у ніч з 9 на 10 листопада) до масових погромів, які увійшли в історію як “Кришталева ніч” – під час яких було спалено або зруйновано 1400 синагог, розграбовано єврейські будинки та магазини, вбито 300 євреїв, а близько 30 тис. відправлено в концтабори.

Події “Кришталевої ночі” прискорили еміграцію євреїв. Загалом напередодні Другої світової війни Німеччину покинуло 330 тис. євреїв.

Після загарбання Польщі до сфери нацистського панування потрапили ще близько 2 млн євреїв. Хоча під час ведення воєнних дій тисячі їх були вбиті, а частина зігнана до концтаборів, однак гітлерівці тоді ще не наважувалися розпочати остаточне знищення євреїв, тому переміщували їх у гето, де вкрай важкі умови проживання (хвороби, епідемії, примусові роботи, репресії з боку німецької влади) призводили до численних смертей. Однак депортації в гето розглядалися нацистами лише як проміжна стадія в реалізації плану “остаточного вирішення єврейського питання”. Так виник план, за яким усі євреї, що жили в рейху, підлягали депортації в район Люблінна в Генерал-губернаторстві. Однак цей план так і не був реалізований, оскільки з’ясувалося, що території Польщі недостатньо для розміщення там усіх євреїв.

Наступним етапом антиєврейської політики був план “Мадагаскар”, прийнятий у травні 1940 р.: усіх євреїв мали намір розмістити на цьому острові, що на той час був колонією Франції. Однак у червні 1941 р. Німеччина розпочала війну проти СРСР. Пересувні каральні підрозділи (айнзацгрупи), що рухалися радянською територією, разом з вермахтом і підрозділами поліції й місцевих колабораціоністів почали систематичні вбивства євреїв. Часто місцями розправи ставали яри поблизу міст. Найвідоміші серед них – Бабин Яр у Києві та Дробицький Яр у Харкові. Саме з цього часу масове знищення стали розглядати як єдино прийнятний спосіб розв’язання “єврейського питання”.

У липні 1941 р. Г.Герингові надали повноваження для підготовки плану “загального вирішення”.

Ближче до кінця 1941 р. під впливом “успіхів” у розв’язанні “єврейського питання” на Східному фронті та “ейфорії перемоги”, що очікувалася в найближчому майбутньому, у нацистського керівництва визріває намір вирішити “єврейське питання” в усій Європі через фізичне знищення (в таборах смерті). Перші спроби з убивства людей газом відбулися у вересні 1941 р. на території окупованої Польщі. Наприкінці 1941 р. як центри знищення почали функціонувати в Белжеці та Хелмно, а інші табори смерті – Собібор, Майданек, Треблінка й Аушвіц – запрацювали на повну потужність навесні 1942 р. У січні 1942 р. у передмісті Берліна Ванзее була проведена конференція керівників нацистської партії і держави, у ході якої були скоординовані плани щодо знищення 11 млн євреїв з 33-х країн Європи (у це число ввійшли також євреї країн, які нацисти планували завоювати, і тих, що були в союзі з Німеччиною), що втілювалися нацистською Німеччиною в життя до закінчення війни у травні 1945 р. Загалом жертвами Г. стали близько 6 млн євреїв (в Україні – понад 1,4 млн). Це складало близько двох третин європейського чи третину світового єврейства. Не має єдиної точки зору щодо періодизації Г. Одні дослідники зазначають період 1933-1945 рр., включаючи переслідування євреїв у Німеччині в перші роки нацизму, інші – 1941-1945 рр., тобто період тотального знищення.

Літ.: Шульмейстер Ю. Гитлеризм в історії євреїв / Ю. Шульмейстер. – К. : [б. и.], 1990; *Єврейський геноцид на Україні в період окупації в німецькій документалистическій*. 1941-1944. – Х. : Ієрусалим, 1995; *Енциклопедія Сучасної України*. – К. : [б. в.], 2006.

Купрійчук В.М.

ГОРБАЧОВ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ

(нар. 2 березня 1931 р., село Привільне Червоногвардійського району Ставропольського краю СРСР) – радянський і російський державний і громадський діяч. Генеральний секретар ЦК КПРС (1985-1991), перший президент СРСР (1990-1991). Ініціатор перебудови, що привела до значних змін у житті країни і світу (гласність, політичний плюралізм, закінчення “холодної війни”

тощо). Нобелівський лауреат премії миру (1990).

Народився в селянській сім'ї. У 1950 р., після закінчення школи зі срібною медаллю, вступив до юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, брав активну участь у діяльності комсомольської організації університету. У 1952 р. вступив до лав КПРС. Після закінчення університету в 1955 р. був направлений до Ставрополя у краєву прокуратуру. Працював заступником завідувача відділу агітації і пропаганди Ставропольського крайкому ВЛКСМ, першим секретарем Ставропольського міськкому комсомолу, другим і першим секретарем крайкому ВЛКСМ (1955-1962).

У 1962 р. Г. перейшов на роботу до партійних органів. У країні на той час проводились хрущовські реформи. Органи партійного керівництва були розподілені на промислові та сільські. З'явилися нові управлінські структури – територіально-виробничі управління. Партійна кар'єра Г. почалася з посади парторга Ставропольського територіально-виробничого сільгоспуправління (об'єднувало три сільських райони). У 1967 р. Г. закінчив (заочно) Ставропольський сільсько-господарський інститут. У грудні 1962 р. був затверджений завідувачим відділом організаційно-партійної роботи Ставропольського сільського крайкому КПРС. З вересня 1966 р. Г. – перший секретар Ставропольського міськкому партії, у серпні 1968 р. був обраний другим, а в квітні 1970 р. – першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС. У 1971 р. Г. став членом ЦК КПРС і з листопада 1978 р. – секретарем ЦК КПРС із питань агропромислового комплексу. З 1979 р. – кандидат у члени, а з 1980 р. – член Політбюро ЦК КПРС. У березні 1985 р. Г. став генеральним секретарем комуністичної партії Радянського Союзу.

1985 р. – доленосний рік в історії радянської держави і партії. Закінчилася епоха застою (так визначався тепер “брежневський” період). Почалася епоха змін, спроб реформування партійно-державного “організму”. Цей період в історії країни був названий “перебудовою” і асоціювався з ідеями “побудови соціалізму з людським обличчям” або “вдосконалення соціалізму”. Г. почав з широко-масштабної антиалкогольної кампанії. Були підвищені ціни на алкоголь і обмежено його

продаж, виноградники здебільшого були знищені, що створило цілий комплекс нових проблем – різко збільшилося вживання самогону і всіляких сурогатів, бюджет зазнав значних збитків. У травні 1985 р., виступаючи на партійно-господарському активі у Ленінграді, генеральний секретар не приховував, що темпи економічного зростання країни знизилися, і висунув гасло “прискорити соціально-економічний розвиток”. Г. одержав підтримку своїм програмним заявам на XXVII з'їзді КПРС (1986) і на червеному пленумі ЦК КПРС (1987). У 1986-1987 рр., сподіваючись збудити ініціативу “мас”, Г. і його прихильники взяли курс на розвиток гласності й “демократизацію” всіх сторін суспільного життя. Гласність у більшовицькій партії традиційно розумілася не як свобода слова, а як свобода “конструктивної” (лояльної) критики і самокритики. Проте в період перебудови ідея гласності зусиллями прогресивних журналістів і радикальних прихильників реформ набула розвитку саме у свободі слова. XIX партконференція КПРС (червень 1988 р.) прийняла резолюцію “Про гласність”. У березні 1990 р. був прийнятий “Закон про друк” – досягнення певного рівня незалежності ЗМІ від партійного контролю.

З 1988 р. повним ходом йшов процес створення ініціативних груп на підтримку перебудови, народних фронтів, інших недержавних і позапартійних громадських організацій. Щойно почалися процеси демократизації, а контроль партії знизився, стали очевидними численні міжнаціональні суперечності, що до цього приховувалися, в деяких районах СРСР відбулися міжетнічні зіткнення. У березні 1989 р. відбулися перші в історії СРСР відносно вільні вибори народних депутатів, підсумки яких викликали шок в апараті партії. У багатьох регіонах на виборах провалилися секретарі партійних комітетів. У депутатський корпус прийшли немало інтелектуалів, які критично оцінювали роль КПРС у суспільстві. З'їзд народних депутатів у травні того самого року продемонстрував жорстке протистояння різних течій і в суспільстві, і в депутатському середовищі. На цьому з'їзді Г. був вибраний головою Верховної Ради СРСР.

Дії Г. викликали хвилю наростаючої критики. Одні критикували його за повільність і непослідовність у проведенні реформ, інші –

за поспішність. Усі підкреслювали суперечність політики, що проводиться ним. Так, приймалися закони про розвиток кооперації і майже відразу ж – про боротьбу зі “спекуляцією”; закони про демократизацію управління підприємствами і одночасно – про посилення централізованого планування; закони про реформу політичної системи і вільні вибори, і відразу ж – про “зміцнення ролі партії”.

Спробам реформ чинила опір сама партійно-радянська система – ленінсько-сталінська модель соціалізму. Влада генерального секретаря не була абсолютною і багато в чому залежала від “розстановки” сил у Політбюро ЦК. Найменше владні повноваження Г. були обмежені в міжнародних справах. За підтримки Е.А.Шеварднадзе (міністра закордонних справ), О.М.Яковлева Г. діяв напористо і результативно. Починаючи з 1985 р. (після шести з половиною років перерви) щорічно проходили зустрічі керівника СРСР з президентами США Р.Рейганом, а потім Дж.Бушем, президентами і прем’єр-міністрами інших країн. У 1989 р. за ініціативою Г. почалось виведення радянських військ з Афганістану, відбулося падіння Берлінської стіни і возз’єднання Німеччини. Підписання Г. у 1990 р. в Парижі разом з представниками урядів інших країн Європи, а також США і Канади “Хартії для нової Європи” поклато край періоду “холодної війни” кінця 1940-х – 1990-х рр. Проте у внутрішній політиці, особливо в економіці, з’явилися ознаки серйозної кризи. Зріс дефіцит продовольства і товарів повсякденного попиту. З 1989 р. повним ходом йшов процес розпаду політичної системи СРСР.

Спроби зупинити цей процес за допомогою сили (у Тбілісі, Баку, Вільнюсі, Ризі) призводили до прямо протилежних результатів, підсилюючи тенденції відцентрування. Демократичні лідери Міжрегіональної депутатської групи – Б.М.Єльцин, А.Д.Сахаров – збирали на свою підтримку багатотисячні мітинги. У першій половині 1990 р. практично всі союзні республіки оголосили про свій державний суверенітет.

Г. наголошував на тому, що “Росія не може бути великою державою без України, Казахстану, кавказьких республік. Але вони вже пішли власним шляхом, і їх механічне об’єднання не має сенсу, оскільки воно призвело б до конституційного хаосу. Незалежні дер-

жави можуть об’єднатися тільки на базі загальної політичної ідеї, ринкової економіки, демократії, рівних прав усіх народів”.

Літом 1991 р. був підготовлений до підписання новий союзний договір. Спроба державного перевороту в серпні 1991 р. не тільки перекреслила перспективу його підписання, а і додала могутній імпульс до розпаду держави. 8 грудня у Біловезькій Пущі (Білорусія) відбулася зустріч керівників Росії, України і Білорусії, в ході якої був підписаний документ про ліквідацію СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 25 грудня 1991 р. Г. заявив про складання з себе повноважень президента СРСР. Г. зауважував, що “шлях народів до дійсної свободи важкий і довгий, але він обов’язково буде успішним. Тільки для цього весь світ повинен звільнитися від комунізму. Метою всього мого життя було знищення комунізму, нестерпної диктатури над людьми”. З 1992 р. і до сьогодні Г. є президентом Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень (Горбачов-фонд).

Літ.: *Горбачев М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988; *Горбачев М. С.* Речь в Киеве на пленуме ЦК Компартии Украины 28 сентября 1989 года / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989; *Горбачов М. С.* Вибрані промови і статті / М. С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1986; *Тайны советской эпохи* : От Хрущева до Горбачева [1953-1991] / авт.-сост. Н. Н. Непомнящий. – М. : Вече, 2003. – 378 с. – (Особый архив); *Согрин В. В.* Политическая история современной России: 1985-2001: от Горбачева до Путина / В. В. Согрин. – М. : ИНФРА-М ; Весь мир, 2001. – 260 с. – (Высшее образование); *Печенев В. А.* Взлет и падение Горбачева: Глазами очевидца (Из теоретико-мемуарных размышлений: 1975-1991 гг.) / В. А. Печенев. – М. : Республика, 1996. – 283 с.

Афонін Е.А., Новаченко Т.В.

ГРЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ АНТИЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я. Грецькі міста-колонії з’явилися у VII ст. до н.е. (Істрія в Подунав’ї, Борисфен на о. Березань), VI ст. до н. е. (Ольвія на Бузькому лимані, Феодосія, Пантикапей у Східному Криму), а також у I ст. до н. е. (Херсонес поблизу Севастополя, Тіра неподалік сучасного Білгород-Дністровського та багато інших). Вони існували майже тисячоліття, були рабовласницькими полісами і мало чим відрізнялися від метрополій.

На першому етапі (VII-I ст. до н.е.) міста-держави, виконуючи функцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, формально були незалежними утвореннями. На другому (I ст. до н. е. – III ст. н. е.) – підкорилися Риму. Занепад міст-держав відбувся на зламі III-IV ст. н. е. внаслідок кризи рабовласницької формації, загострення внутрішніх класових суперечностей і наступу кочових племен.

Грецькі міста мали розвинену економіку, для них були характерні ремісничче виробництво, землеробство, рибальство. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництва. Велася жвава заморська торгівля. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, метали, мармурові вироби, вино й оливкова олія. Грецькі міста мали високу культуру. Споруджувалися кам'яні будинки, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою.

Вступаючи у взаємовідносини як з грізними степовиками, так і з землеробами українського Полісся та Лісостепу, міста-держави встановлювали з ними тісні економічні зв'язки. Хоча метрополії і вбачали в них, передовсім, джерело надходження прибутків і рабів з “варварського світу”, існування таких міст на Північному березі Чорного моря відчутно стимулювало процес соціально-економічного розвитку племен, що їх оточували.

Суспільний устрій характеризується виразним соціально-класовим розшаруванням. Панівний клас – судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Серед населення переважали вільні землероби, ремісники, вільні торговці. Але вільними повноправними громадянами були тільки чоловіки – громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності. Значною соціальною групою були також осілі чужоземці, вихідці з “варварського світу”, які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом. На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні раби – об'єкти права. Джерелами рабства були купівля на не-

вільницьких ринках, захоплення або купівля у племен “варварського світу”, військовий полон, народження від рабині. Невільницька праця широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, в ремісництві, соледобуванні тощо. Інколи рабів відпускали на волю, здійснивши обряд посвяти божеству. У цьому разі релігійна громада ставала їх покровителькою. За мужні дії під час війни міська влада також давала рабам волю. Свідченням цього є рішення влади Ольвії надати рабам громадянство, коли 331 р. до н. е. війська Олександра Македонського взяли в облогу місто. Державний лад міст будувався на тих самих засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. За формою правління це були демократичні (V-II ст. до н. е.) або аристократичні (починаючи з I ст. до н. е.) республіки. Вищий законодавчий орган державної влади – народні збори, які, наприклад, в Ольвії скорочено називалися “Народ”. Практично це були збори міської громади за участю лише повноправних громадян міста – греків віком 25 і більше років. Решта населення (раби, чужоземці, жінки) не мали права брати участь у роботі владних органів. Збори вирішували найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Вони також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, котрі мали заслуги перед містом. В Ольвії, наприклад, за розбудову міста й пожертви до міської скарбниці громадян нагороджували золотим вінком або встановлювали їхні статуї. Народними зборами щорічно обирався постійно діючий виконавчий орган – Рада міста, яку очолював голова; обирався також секретар. Рада організовувала підготовку й попередній розгляд рішень, декретів та постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені “Ради і народу”. Окремою ланкою міського управління були виборні колегії – магістратури або посадові особи – магістрати, які обиралися з числа повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами та іншими галузями життєдіяльності міста. Серед міських магістратур неабияке значення мала колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями і в разі необхідності скликала народні збори.

Її очолював перший архонт, якому також належало право командувати військами міста. Вирішенням юридичних питань займалася колегія продиків.

У містах-державках Північного Причорномор'я функціонували суди. В судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним.

Право будувалося на системі Афіньської полісної демократії, а його основними джерелами вважалися звичай і закон, які нерідко ототожнювались. Закони народних зборів, декрети рад міст, постанови колегій посадових осіб приймалися з урахуванням звичаїв і традицій.

Розвинутій правовій регламентації підлягали відносини власності. Право захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і в державній власності.

Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовила розвиток зобов'язального права. Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування та ін. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, за присутності чиновників. Регламентувалося право оренди землі, наймані праці.

У кримінальному праві найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Щодо цих злочинів застосовувалися смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

Літ.: *Музиченко П. П.* Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 4-те вид., стер. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003; *Журавель М. В.* Генеральна старшинська рада – вищий орган влади Гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. / М. В. Журавель // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 37.

Тараненко О.П.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (17(29).09.1866, м. Холм, тепер Польща – 25.11.1934, м. Кисловодськ, Росія, похований у Києві) – український історик, державний і політичний діяч, академік ВУАН (АН УРСР) з 1923 р., академік АН СРСР з 1929 р. Закінчив 1890 р. історико-філологічний факультет Київського університету, був залишений у ньому професор-

ським стипендіатом кафедри російської історії. Від 1894 р. – завідувач кафедри все-світньої історії Львівського університету, яка спеціалізувалася на історії Східної Європи (фактично історії України). Захистив магістерську дисертацію “Барське староство”, очолив історико-філософську секцію Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові. У 1897-1913 рр. – його голова, був редактором “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” (ЗНТШ). Засновник і голова Українського наукового товариства (УНТ) у Києві (1907), один із організаторів Національно-демократичної партії Галичини, організатор і один із керівників Товариства українських поступовців (ТУП), що тяжіло до кадетів. Був співзасновником Спілки федералістів-автономістів у Петербурзі (1905). За політичну діяльність заарештовувався царською владою, був засланий до Симбірська і Казані. У березні 1917 р. був обраний головою Центральної Ради. У квітні 1919 р. емігрував до Праги, невдовзі переїхав до Відня, де організував Український соціологічний інститут. Займався науковою і викладацькою роботою. У березні 1924 р. повернувся до Києва, очолив науково-дослідну кафедру історії України, був редактором журналу “Україна” та інших видань. У зв’язку з політичними переслідуваннями в березні 1929 р. виїхав до Москви. 1931 р. заарештовано за звинуваченням в антирадянській діяльності та керівництві неіснуючим “Українським національним центром”. У квітні того самого року звільнений, але із заборонаю повертатися до Києва. Помер у Кисловодську, перебуваючи на лікуванні (справжня причина смерті досі не відома). Засновник української історичної школи, що відзначалася критичним ставленням до джерел, творець новітньої концепції історії України. Автор близько 2 тис. наукових праць, головні з яких “Історія України – Руси” (т. 1-10 у 13-ти кн., 1898-1936 рр.), а також “Нариси історії українського народу” (1904), “Ілюстрована історія України” (1911), “Наша політика” (1911), “На порозі нової України. Гадки і мрії” (1918) тощо. В основі його історичної школи була т. зв. схема розвитку українського історичного процесу, який розглядався ученим у контексті єдиного культурного потоку на тлі еволюційного розвитку людства. У сфері державного будівництва спочатку висував ідеї федерального устрою Російської

імперії. У статті “Конституційне питання і українство в Росії” (1905) він запропонував проект, який передбачав: централізацію держави, надання регіонам широкої національної або територіальної автономії; парламентське правління; чітке визначення статусу суб’єктів федерації. За період керівництва Центральною Радою державницькі погляди трансформувалися відповідно до нових політичних обставин. У період УЦР був найвищий злет політичної, громадської і державної діяльності. Він став головним ідеологом української революції й разом УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої національно-територіальної автономії до становлення самостійної України. Намагався надати стихійному українському рухові організованості, ставив питання про культурне відродження українського суспільства (заснування національних шкіл, політичних товариств). 27(14) березня виступив на Київському кооперативному з’їзді з вимогою національно-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці, вважаючи це найближчим шляхом до самостійності України. У публіцистичних статтях 1917-1918 рр. (“Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “На переломі”, “Українська самостійність і її історична необхідність”) обґрунтував стратегію досягнення державної незалежності України. 23(10) червня 1917 р. брав участь у проголошенні І Універсалу УЦР і звернувся до всіх українців із закликком самостійно організуватися та братися до негайного закладення підвалин автономії. Як голова УЦР добивався від Тимчасового уряду поступок Україні. Збройний переворот більшовиків у Петрограді (нині м. Санкт-Петербург) і невизнання ними УЦР поклали край ілюзіям про перетворення Росії на федеративну республіку. 20(07) листопада 1917 р. УЦР під головуванням Г. Ш Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Наступ більшовиків на Київ викликав появу ІV Універсалу УЦР. 22(09) січня 1918 р. (фактично 24(11) січня 1918 р. на засіданні УЦР під головуванням та на пропозицію Г. було проголошено УНР самостійною, вільною і суверенною державою українського народу. Г. добивався ратифікації мирного договору з Німеччиною та надання УНР військової допомоги у боротьбі з більшовиками. На його пропозицію 25(12) лютого 1918 р. на засіданні

Малої ради в Коростені гербом УНР був затверджений тризуб.

Надавав великого значення конституційному процесові в Україні. Під його керівництвом розроблялася Конституція УНР (прийнята 29 квітня 1918 р.), згідно з якою верховним органом влади УНР проголошувалися Всенародні збори і проводити їх мав голова, обраний Всенародними зборами. Після падіння УНР переглянув деякі свої позиції з питань державного будівництва. Він запропонував концепцію Української національної держави з безкласовим суспільним ладом. У роки еміграції остаточно сформувалися погляди науковця на загальнотеоретичні питання походження держави. Головними причинами переходу від племенно-родового устрою до класового, державного вважав соціально-економічний прогрес. Його погляди багато в чому з марксистським розумінням цього процесу, але надавав перевагу людській психології, в якій вбачав головну рушійну силу суспільних перетворень. Досліджуючи еволюцію класової держави через дію принципів поділу влади, учений запропонував оригінальний підхід до розкриття об’єктивних закономірностей суспільного розвитку.

Був не лише різнобічним, фундаментальним ученим, визначним державним діячем, а й талановитим організатором науки. Його праці стали помітним внеском у вивчення минулого України, у розвиток засад новітнього українського державознавства і державотворення.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України – Руси. Т. 1-10 / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991-1918; *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Копиленко О.* Державно-правові погляди М. Грушевського / О. Копиленко // Радянське право. – 1991. – № 6; *Копиленко О.* Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність / О. Копиленко. – К. : [б. в.], 1991; *Малик Я.* Михайло Грушевський на чолі Центральної Ради / Я. Малик. – Львів : [б. в.], 1996.

Малик Я.Й.

ГУБЕРНАТОРСТВО “ТРАНСНІСТРІЯ”

з’явилося внаслідок тривалих німецько-румунських переговорів. 19 серпня 1941 р. кондукатор Румунії маршал І. Антонеску підписав декрет про запровадження румунської адміністрації у межиріччі Дністра та Бугу (рум. – Трансністрія). Повноважним представником кондукатора в краї став

проф. Г.Алексяну. Загальна площа – близько 100 тис. км². Адміністративний центр – Тирасполь, згодом – Одеса. Від Румунії губернаторство відокремлювала демаркаційна лінія.

Генштаб румунської 27 серпня 1941 р. армії отримав від німецької військової місії в Бухаресті інструкцію про функції окупаційних військ. На виконання нацистських вказівок були скеровані 9 військових з'єднань з 3 авіаескадрильями. 30 серпня румунське та німецьке командування склали угоду про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації між Дністром та Бугом (Трансністрія), а також Бугом і Дніпром (область Буг-Дніпро), яка визначила статус нового адміністративно-територіального утворення. Г.“Т.” не входило до складу Румунії, а передавалося румунській стороні у тимчасове управління й господарське використання до остаточного вирішення російського питання. Впродовж існування статусу губернаторства залишився не визначеним, це давало підстави правлячим колам Румунії сподіватися на інкорпорацію Трансністрії. Румуни в Трансністрії забезпечували адміністрацію, економічну експлуатацію і безпеку. В області Буг-Дніпро адміністративні й економічні функції виконували німці, а питаннями безпеки опікувалися румунські служби.

Г.“Т.” охоплювало територію Одеської (Ананівський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопольський райони), південні райони (Жугастрівський (нині Ямпільський район Вінницької області), Могилівський, Тульчинський) Вінницької, Голтянський (нині Первомайський район Миколаївської області) і Очаковський Миколаївської області, Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони Молдавської РСР.

При керівникові румунської адміністрації був прикріплений представник німецького

командування з консультативними повноваженнями. Органи окупаційної влади мав сформувати “Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”, який діяв при кабінеті міністрів. Загальне управління губернаторством здійснювалося Генеральним секретаріатом, що складалося зі спеціалізованих управлінь та директоратів: адміністративного, фінансового, пошти, телефону, телеграфу, економіки, комерції, агрокультури, монополій, індустрії, праці, юстиції, інженерно-технічного, транспорту, лісів, харчової промисловості, розподілу спиртових напоїв, охорони здоров'я, культури, садівництва й виноградарства та інших. Апарат комплектувався переважно з етнічних румун.

Г.“Т.” складалося з 13 повітів (округів), очолюваних префектами, та 64 сільських районів (волостей) під керівництвом преторів. Нижчою адміністративною ланкою були міські та сільські управи (примарії).

На початку 1944 р. у міру наближення лінії фронту цивільна адміністрація Трансністрії була скасована. Румунське військове командування суттєво скоротило адміністративний апарат і ліквідувало його окремі ланки, зокрема, всіх директорів і міських примарій губернаторства.

Г.“Т.” припинило існування після визволення території радянськими військами.

Літ.: *Нюрнберзький процес* : сб. матеріалов : в 8 т. – М. : [б. и.], 1987. – Т. 3; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // *Укр. істор. журн.* – 1997. – № 3; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941-1944 рр. / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації 1941-1944.* – К. : [б. в.], 2006; *Новосьолов О.* Румунська окупація. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О. Новосьолов. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

Д

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА (Київська Русь) – перше східнослов'янське державне утворення на території України (середина IX-XIV ст.). У давньоруських джерелах вона мала назву Русь або Руська земля.

Термін “Київська Русь” (Д.д.) першим запропонував відомий історик М.М.Карамзін (1766-1826) з метою виокремлення визначеного етапу історії східнослов'янської державності.

В VI-VIII ст. утворенню Д.д. передували окремі племінні князівства східних слов'ян (вождівства) та їх об'єднання (Куявія, Славія і Артанія арабських авторів). Твердження про існування більш ранніх державних утворень на території України (кіммерійська, скіфська або антська держави) не є достатньо науково обґрунтованими, оскільки в цих випадках йдеться про додержавні форми володарювання, притаманні пізнім етапам розвитку патріархального (родоплемінного) ладу.

Д.д. виникла і розвивалася закономірно як наслідок соціально-економічних процесів, що відбувалися в середовищі східнослов'янських племен у VI-IX ст.

Причинами утворення Д.д. є: – високий рівень поділу праці, установлення регуляр-

них господарських зв'язків між східнослов'янськими племенами;

– ускладнення суспільної структури, виникнення племінних об'єднань і стійких союзів племен;

– необхідність єдиних колективних дій (організація зовнішньої торгівлі з Візантією та іншими державами Сходу і Заходу);

– необхідність спільного захисту від експансії зовнішніх ворогів (скандинавів, хазар, печенігів, половців тощо).

Тому не мають наукового сенсу численні спроби істориків “норманської” чи іншої подібної школи пояснити походження державності Д.д. політичною удачею та успіш-

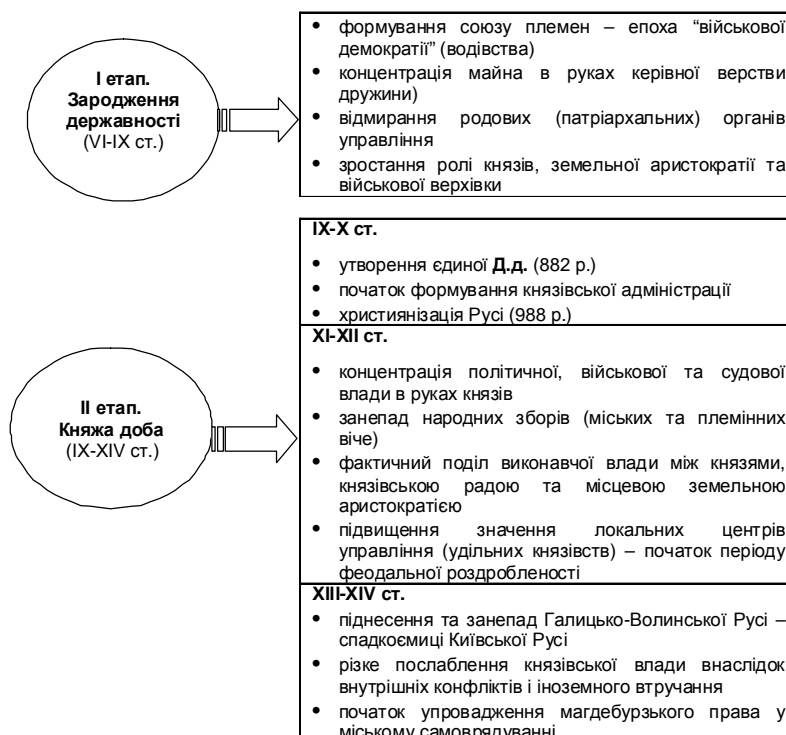

Рис. 1. Основні етапи та віхи процесу становлення східнослов'янської державності

ною діяльністю іноземних (норманських) князів та їх оточення.

За своїм державним устроєм, правовим ладом, соціально-економічним і духовним розвитком Д.д. була в повному розумінні *європейською державою*, повноправною частиною тогочасної Європи, на розвиток якої вона безпосередньо справляла вплив. Наслідки визначального для подальшої історії факту прийняття християнства від православної Візантії (988 р.), а не від католицького Рима, не мали в той час вирішального значення (порушення єдності християнського світу відбулося лише в 1054 р.). Основні етапи розвитку державності в Д.д. та в країнах Європи збігалися і за формою, і за часом (рис. 1). Розвиток культури і духовного життя не тільки не віддаляв, а й зближав населення Д.д. та інших європейських держав, а в деяких елементах (використання живої розмовної мови як літературної замість обов'язкової на Заході латини) помітно перевершувало останніх.

Система державного управління Д.д. (рис. 2) визначалася (як і в більшості країн сучасної й Західної Європи) взаємодією трьох інститутів влади: успадкованими від родоплеменного ладу міськими народними зборами (віче), князя з його адміністрацією і боярською дорадчою радою (ближня боярська дума або рада), що представляла інтереси земельної аристократії та вищих служивих чинів. Поділу влади в сучасному розумінні Київська Русь не знала. Віче за традицією формаль-

но мало всю повноту влади; князь очолював одночасно і виконавчу, і законодавчу, і судову гілки влади; аристократична боярська дума також мала можливості істотно впливати на князя та його адміністрацію (чіткий розподіл “княжих мужів” на особистих слуг князя і державних службовців був ще відсутній). У разі конфлікту владних інтересів перемагала та сторона, що мала більшу силу. Значення і вплив віче починаючи з XI-XII ст. швидко зменшувалися.

Державна традиція Д.д. після татаро-монгольської навали (1236-1240 рр.) збереглася і розвивалася в Галицько-Волинському князівстві, що вважається першим власне українським політичним утворенням.

Літ.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 20 кн. / М. С. Грушевський ; НАН України ; Ін-т укр. археографії. – К. : Наук. думка, 1994. – (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 1: До початку XI в. – 648 с.; Т. 2: XI-XIII вік. – 633 с.; Довідник з історії України. А-Я / Ін-т істор. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка / І. З. Підкова (ред.), І. З. Підкова (упоряд. та наук. ред.), Р. М. Шуст (ред.). – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.; Котляр М. До-

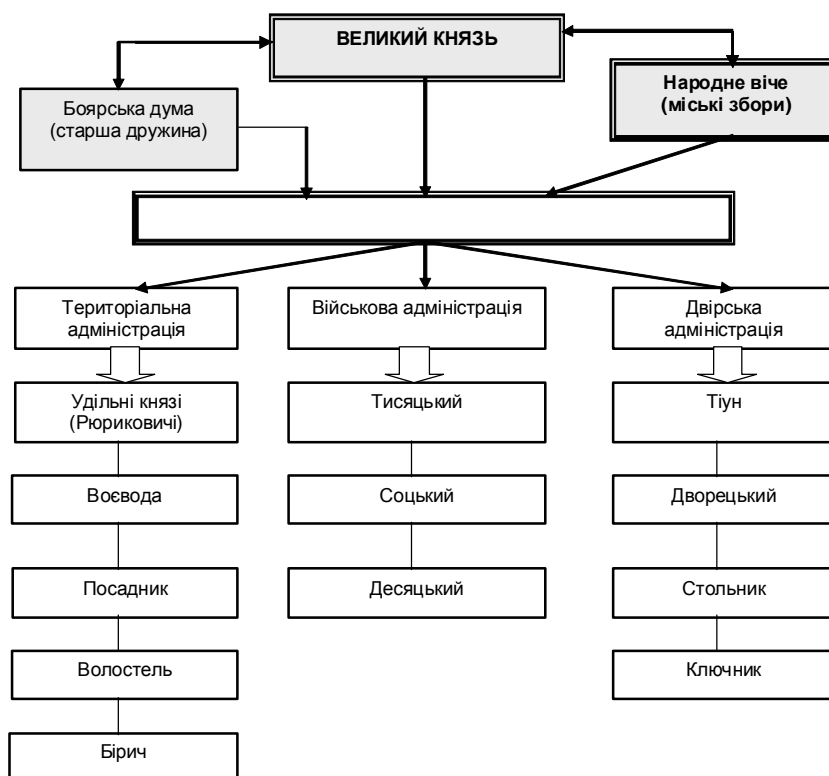

Рис 2. Система державного управління Д.д. (IX-XIII ст.)

відник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с.; *Михальчук П. А.* Термінологічний і хронологічний довідник з історії України / П. А. Михальчук. – Вид. 3-тє, доп. і перероб. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – 191 с.; *Нікітін В. В.* Держава і суспільство в українській громадсько-політичній та історичній традиції / В. В. Нікітін // Теорія та практика державного управління. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – Вип. 4 (19). – С. 3-11; *Теорія та історія державного управління* : навч. посіб. / Г. С. Одінцова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтохова та ін. – К. : “Видавн. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.; *Толочко О. П.* Україна крізь віки : в 15 т. / О. П. Толочко, П. П. Толочко ; НАН України ; Інститут археології ; В. А. Смолій (ред.) – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 4. – Київська Русь. – 351 с.

Нікітін В. В.

ДАНИЛО (РОМАНОВИЧ) ГАЛИЦЬКИЙ (1201-1264) – князь галицько-волинський і великий князь київський (1240), перший король Русі (1253). Син князя Романа Мстиславича, засновника Галицько-Волинського князівства, і великої княгині Анни, яка, можливо, походила з волинської боярської родини.

Після передчасної загибелі батька, князя Галицького і Волинського Романа у (1205 р.) реальну владу в князівстві захопили представники галицької боярської олігархії, які ставили і виганяли князів на власний розсуд. Боротьба Данила з боярами за батьківську спадщину тривала 40 років і закінчилася його переконливою перемогою.

У 1211 р. Данило був поставлений боярами на князювання в Галичі, але в 1212 р. вигнаний. У 1221 р. почав княжити на Волині й до 1229 р. завершив об'єднання волинських земель. У 1223 р. був поранений у битві на р. Калці проти монголо-татар. У 1238 р. Данило Романович опанував Галичем, передав Волинь брату Васильку Романовичу, а потім зайняв Київ (1239 р.). і посадив у ньому воєводу Дмитра Сйковича, який очолив оборону міста від монголо-татарських орд хана Батия в грудні 1240 р. Приділяв значну увагу зміцненню західних кордонів Галицько-Волинської держави. У 1238 р. розгромив німецьких рицарів, які захопили Дорогичин. У 1243-44 рр. здійснив походи на Польщу, під час яких підкорив Люблінську землю. Ведучи запеклу боротьбу проти ворожих княжих чвар і засилля бояр і духовних феодалів, Д.Г. спирався на дрібних службових людей

і міське населення. Він здійснив низку реформ задля підсилення князівської влади, сприяв розвитку міст, залучаючи туди ремісників і купців. При ньому були побудовані Холм (близько 1237), Львів (1256), Угровськ, Данилів, відновлений Дорогочин. Водночас він розбудовує інші міста, споруджує могутні фортеці в Кам'янці-Литовському, Бересті, Столп'ї, Біланові, Кам'янці-Подільському, Хотині, Білгороді-Дністровському, ставить там своїх посадників та військові залоги. Д.Г. переніс столицю Галицько-Волинського князівства з Галича в Холм.

Після вторгнення монголо-татарських завоювальників у Південно-Західну Русь (1240 р.) і встановлення залежності від татар Д.Г. вживав енергійних заходів щодо запобігання новим нападам. У 1245 р. у битві під Ярославом галицьким, війська Д.Г. розбили полки угорських, польських феодалів та галицьких бояр, що й завершило майже 40-річну боротьбу за відновлення єдності Галицько-Волинського князівства. Д.Г. втрутився у війну за австрійський герцогський трон та на початку 50-х рр. домогся визнання прав на нього для свого сина Романа.

Попри свої сили наприкінці 1245 р. Д.Г., щоб зберегти державу, був змушений поїхати до двору хана Батия в Сарай, визнати повну залежність від Золотої Орди. Хоча його прийняли там досить милостиво, але перенесені приниження змусили літописця завершити розповідь словами: “зліше зла честь татарська”. В пошуках союзників у боротьбі проти монголо-татарів Д.Г. звернувся по допомогу до папи римського Інокентія IV, який намагався поширити вплив католицизму на східнослов'янські землі втягти в унію Галицько-Волинську землю. Знаменитий папський посланець П'єтро Карпіні дорогою в Орду обговорював з князем Васильком Романовичем плани про поєднання церков (1246 р.). Тривалий час Д.Г. зволікав, але під впливом своїх західних союзників погодився прийняти від папи королівський вінець і в жовтні (листопаді) 1253 р. був коронований у Дрогоичині. Після невдачі з організацією хрестового походу проти Орди стосунки між папською курією і Галицько-Волинським князівством остаточно обірвалися у 1257 р. У 1259 р. татарський хан Бурундай змусив Д.Г. визнати зверхність Золотої Орди і зруйнувати міські укріплення.

У 1264 р. **Д.Г.** помер. Похований у Холмі (сучасна Польща) в церкві Різдва Пречистої Богородиці, яку він сам збудував у 1260 р. Церкву було розібрано уніатами у 30-х рр. XVIII ст., однак її підземна крипта збереглася. Є припущення, що там можуть й досі ховатися останки **Д.Г.**, його синів Романа та Шварна, а також правнука князя Михайла Юрійовича. Літописець, оплакуючи смерть князя, називає його “другим по Соломоні”. В українській історіографії його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Часи князювання **Д.Г.** були періодом найбільшого економічного культурного піднесення і політичного посилення Галицько-Волинської держави, яка успадкувала і протягом століття зберігала державницьку традицію Давньоруського (Київського) великого князівства.

Пам’ять великого князя галицько-волинського **Д.Г.** вшановано у сучасній Українській державі. 1 липня 1998 р. Національний банк України випустив в обіг срібну пам’ятну монету номіналом у 10 грн “Данило Галицький” (тираж 10 тис.). 22 вересня 1998 р. на центральній площі Галича було відкрито пам’ятник королю **Д.Г.** Десятиметровий кінний пам’ятник королю **Д.Г.** споруджено також на Галицькій площі у Львові з нагоди 800-річчя засновника міста (відкриття 26 жовтня 2001 р.).

Указом Президента України від 30 липня 2003 р. № 769/2003 було затверджено Статут Ордена Данила Галицького – державної нагороди, що призначена для нагородження військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, а також державних службовців за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння українському народу.

Літ.: *Котляр М. Ф.* Данило Галицький: Біографічний нарис / М. Ф. Котляр. – К. : Видавн. дім “Альтернативи”, 2002. – 328 с.; *Костомаров Н. И.* Князь Данило Романович Галицький // Костомаров Н. И. Господство дома Св. Владимира. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М. : Воениздат, 1993. – С. 127-158; *Грушевський М. С.* Галицько-Волинська держава (XIII-XIV в.) / Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. До року 1340. – 2-ге вид. – Львів, 1905. – С. 3-50; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Ф. ; НАН України ; Ін-т археології НАН України ; Ін-т історії Украї-

ни НАН України. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с. – (Серія “Україна крізь віки”).

Нікітін В.В.

ДАРЕНДОРФ РАЛЬФ (нім. Ralf Gustav Dahrendorf; 1.05.1929 р., Гамбург, Німецька Імперія – 17.06.2009 р., Кельн, ФРН) – німецько-англійський соціолог, політичний діяч, прихильник теорії ліберального суспільства і держави, відомий як автор теорії соціального конфлікту, лорд. 1958-1967 рр. – професор університетів Гамбурга, Тюбінгена, Констанца. 1968-1974 рр. член правління Вільної демократичної партії Німеччини. З 1974 р. – директор Лондонської школи економіки і політичних наук. З 1982 р. – голова правління Фонду Ф.Наумана, з 1993 р. – член палати лордів британського парламенту.

Основні роботи: “Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві” (1959), “Вихід із утопії” (1967), “Нариси по теорії суспільства” (1968), “Людина соціологічна” (1973). Центральне місце у політичній і соціальній теорії **Д.** посідає конфлікт. Саме в ньому вчений бачить творче начало і основу розвитку будь-якого суспільства як шанс оволодіння свободою. На думку **Д.**, соціальні конфлікти обумовлені структурою “соціальних позицій і ролей”, розподілом на тих, хто править, і тих, ким управляють в “асоціаціях, що управляються імперативно”, тобто – де є всі форми асиметричного поділу влади, чи то в державі, політичній партії, церкві тощо. Погляди **Д.** формувалися під впливом творів Т.Парсонса, Г.Зіммеля, П.Сорокіна, К.Маркса, М.Вебера. Поділяючи припущення Т.Парсонса стосовно неадекватності історичного досвіду, **Д.** вважає, що кожна теорія має справу з різноманітною сукупністю проблем і не може бути єдиної систематичної теорії, яка застосовуватиметься до вивчення будь-якої реальності. Різноманітні теорії організують і конституують світ своїми специфічними засобами, серед яких є й теорія конфлікту, в якій **Д.** відійшов від учення К.Маркса про класовий антагонізм, що, на його думку, визначав сутність суспільних відносин у кожному суспільстві.

Основою визначення класів **Д.** вважає відносини володарювання й підкорення, тобто наявність або відсутність у людей власності, а їх активність або пасивність у питаннях влади. За теорією **Д.** влада відрізняється від звичного розуміння “сили”: “і якщо сила за-

звичай пов'язується з особистістю індивіда, то влада – із соціальними позиціями і ролями”. Соціальні позиції людей не рівноправні відносно влади, що визначає їх різноманітність стосовно інтересів і домагань. Визначаючи характер соціальної структури, Д. використовує поняття М.Вебера “імперативно координована асоціація”, тобто будь-яке управління, що існує в суспільстві, пов'язує протилежні групи людей – тих, хто має владу, і тих, хто підкоряється їй. Але при цьому Д. підкреслює, що для індивіда, який є володарем у одній асоціації, зовсім не обов'язково бути ним в іншій, і навпаки, бути підлеглим в одній асоціації не означає бути підлеглим в іншій. Перебуваючи одночасно у кількох асоціаціях, займаючи там різноманітні позиції і виконуючи соціальні ролі, індивід бере участь одночасно у кількох соціальних конфліктах, що не залежать один від одного. За допомогою поняття “конфлікт” Д. уточнює поняття класу: “у кожній імперативно координованій асоціації розмежовують дві квазігрупи, які об'єднані загальними латентними інтересами. Із таких квазігруп складаються групи інтересів, програми яких проголошують захист або напад на законність власних структур, що існують. У будь-якій асоціації такі два угруповання перебувають у стані конфлікту”. Звідси й остаточне визначення класів. “Класи – це конфліктуючі соціальні угруповання або групи соціального конфлікту, засновані на участі або неучасті у відправленні влади в імперативно координованих асоціаціях”. Відношення управління і організації – корінні причини соціальної нерівності. Існують чотири причини нерівності – нерівність виникає внаслідок:

- біологічної різноманітності інтересів, характерів людей і соціальних угруповань;
- природної (інтелектуальної) різноманітності талантів, здібностей;
- соціальної диференціації (по горизонталі) приблизно рівноцінних позицій;
- соціального розшарування (по вертикалі відповідно до престижу, багатства і соціокультурного фону), що проявляється в ієрархії соціального статусу.

Класовий конфлікт як рушійна сила і засіб існування соціального організму не повинен подавлятися і вирішуватися, оскільки конфлікт є невід'ємним компонентом соціально-класової структури суспільства. Він

може врегульовуватися шляхом інституціоналізації. Зокрема, порядок регулювання конфлікту може починатися з переговорів щодо створення органу для вироблення рішення по суті конфлікту. Якщо безрезультатно, то залучається третя сторона; найбільш м'яка форма участі третьої сторони – посередництво. Пропозиція щодо рішення по суті конфлікту не є обов'язковою. Арбітражне виконання рішення є добровільним. Обов'язковим є запрошення третьої сторони (арбітражу). Обов'язковий арбітраж перебуває на межі між регулюванням і примусом (необхідним для збереження системи державного управління, забезпечення соціального миру). Рішення є обов'язковим. Д. зауважує, що “ці форми стають механізмом зменшення сили класового конфлікту”. Хто вміє справитися з конфліктами шляхом їх визнання, той бере під свій контроль ритм історії. Хто ж пропустить цю можливість, одержує ритм за свого суперника. “Не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивним і ненормальним у суспільстві”. Придушення конфлікту веде до його загострення, а “раціональна регуляція” – “до контрольованої еволюції”.

Літ.: Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Панфиной. – М. : РОС-СПЭН, 2002; Дарендорф Р. Мораль, институты и гражданское общество / Р. Дарендорф // Путь : междунар. философ. журн. – 1993. – № 3; Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1 (А-О) : пер. с англ. – М. : Вече ; АСТ, 1999; Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / Р. Дарендорф ; пер. з нім. А. Орган. ; наук. ред. А. О. Ручка. – К. : Видавн. дім “КМ академія”, 2006.

Афонін Е.А., Новаченко Т.В.

ДВОВЛАДДЯ. Суттєвою засадою правової держави є певний розподіл повноважень влади, прерогатив і функцій виконавчої, законодавчої та судової влади. У цілому це свідчить про намагання держави зупинити монополізацію влади і визначити найбільш оптимальне співвідношення функцій під час прийняття тих чи інших рішень.

Д. пов'язують із подіями революції 1917 р. в Росії. Д. відображало перехідний стан у розвитку революції, яка зайшла далі звичайної буржуазно-демократичної революції, але не дійшла ще до “чистої” диктатури проле-

таріату і селянства. **Д.** не могло бути тривалим, оскільки містило в собі непримиренні протиріччя. Гасло більшовиків “Вся влада Радам!”, висунуте у квітневих тезах В.І.Леніна, заклиало до ліквідації **Д.**, тобто переходу всієї влади до трудящих мирним шляхом. У липні 1917 р. меншовики і есери відкрито перейшли на бік контрреволюції. 9(22) липня ЦВК (Центральний виконавчий комітет) Рад робочих і солдатських депутатів і Виконком Всеросійської Ради селянських депутатів оголосили про визнання необмежених повноважень Тимчасового уряду. Уся влада в країні перейшла до Тимчасового уряду, що встановив контрреволюційну диктатуру. Есеро-меншовицькі ради втратили своє значення органів революційно-демократичної диктатури. Рада Петрограда стала безвладним додатком буржуазного уряду. Перехід влади до трудящих став можливий лише шляхом озброєного повстання, яке сталося 24-25 жовтня (6-7 листопада) 1917 р. **Д.** пов’язано з поділом гілок влади. Ідея поділу гілок влади була вперше висунута Дж.Локком як намагання дійти компромісу між парламентом і королем з метою досягнення у Франції конституційної монархії. При цьому мова йшла тільки про співвідношення повноважень двох гілок влади – виконавчої та законодавчої. Ш.Монтеск’є надав цій ідеї характеру політичного ідеалу, пов’язаного зі становленням капіталістичного суспільства в цілому. В такому вигляді ця ідея була закріплена в американській конституції.

На жаль, українська політична практика до останнього часу давала скоріше негативні приклади розвитку відносин між виконавчою і законодавчою гілками влади. Надмірна захопленість поділом влади та законодавчим фіксуванням системи стримувань і противаг часто призводила до конфліктного протистояння між ними. Нерозвинутість політичної і соціальної структурованості суспільства, недосконалість партійної системи, що мало своїм наслідком відсутність згоди в парламенті щодо стратегічних напрямів державної політики, призвели до того, що останній далеко не повною мірою виконував своє головне завдання – приймати закони відповідно до змін і пріоритетів соціально-економічної і політичної стратегії розвитку суспільства і фактично перетворився на арену постійних політичних баталій. Наслідком цього було затягування й несвоечасність

прийняття конче потрібних законодавчих актів, що, у свою чергу, обмежувало й гальмувало діяльність уряду.

Разом з тим закладений у Конституції України 1996 р. дуалізм виконавчої влади призводив до невизначеності стану уряду в системі державно-владних відносин, оскільки часто він опинявся у становищі заручника в конфлікті таких двох політичних інститутів, як президент і парламент, а відсутність у нього власної політичної бази призводила до того, що він у будь-який момент міг бути відправлений у відставку залежно від політичної кон’юнктури і незалежно від результатів своєї діяльності – що, зрештою, й відбувалося неодноразово. Фактично складалася ситуація, коли уряд не стільки виступав як вищий орган виконавчої влади, скільки перетворювався на своєрідного посередника між Президентом України та ВРУ.

Звичайно, що за таких умов про якусь плідну взаємодію між законодавчою й виконавчою гілками влади не йдеться. Зрозуміло також, що відсутність продуктивної взаємодії між ними, постійне виникнення ситуацій підвищеної напруги, непорозуміння, а то й прямої конфронтації негативно позначалося на ефективності державного управління. На порядку денному, таким чином, гостро постало питання глибшого осмислення та функціонального оновлення практики взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади, створення клімату взаємної довіри між ними, розширення форм співпраці, узгодження відповідних дій для розв’язання важливих соціальних проблем.

Літ.: *Філософський енциклопедичний словник*. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.; *Малая советская энциклопедия* : в 10 т. – М. : Совет. енцикл., 1959. – 771 с.

Козаков В.М.

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. *declaro* – заявляти) – політичний документ, у якому держава (група держав), партії, міжнародні організації урочисто проголошують програму своїх дій, важливу подію внутрішнього чи зовнішнього життя, принципи і цілі своєї політики. Нерідко **Д.** знаменують собою поворотні стани в устрої країн і народів, політичних партій, суспільно-політичних рухів. У період формування нових національно-державних відносин і структур, утвердження незалежних республік у **Д.** проголошується національний і державний су-

веренітет республік, принципи побудови нової державності.

Літ.: *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Н. В. Витрук. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998; *Гергелійник В. О.* Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / Гергелійник В. О. – К.: [б. в.], 1999; *Мироненко О.* Про деякі загальні підходи до поняття “конституційна юрисдикція” і предмета її історії / О. Мироненко // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – № 4; *Селіванов А. О.* Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – К.; Х.: Акад. правових наук України, 2006.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ДЕКРЕТ (лат. decretum) – один з видів нормативно-правових актів органів державної влади. Вперше термін **Д.** з’явився в Давньому Римі. **Д.** називались акти сенату, а згодом акти імператора. В період Великої французької революції видавалися **Д.**, акти Конвенту та інших законодавчих органів Французької республіки. Світова практика свідчить про те, що **Д.** є досить поширеною формою правотворчості та застосування права. Так, у Франції **Д.** видається президентом або прем’єр-міністром, причому **Д.** президента набуває юридичної сили після скріплення його підписом прем’єр-міністра чи відповідного міністра. У країнах англосаксонської правової системи деякі різновиди судових рішень називаються **Д.**

Літ.: *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Н. В. Витрук. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998; *Гергелійник В. О.* Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України: дис. ... канд. юрид. наук. спец.: 12.00.02 / Гергелійник В. О. – К., 1999; *Мироненко О.* Про деякі загальні підходи до поняття “конституційна юрисдикція” і предмета її історії / О. Мироненко // Вісн. Конституційного Суду України. – 1998. – № 4; *Селіванов А. О.* Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції / А. О. Селіванов. – К.; Х.: Акад. прав. наук України, 2006.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ДЕМОКРАТІЯ ВІЙСЬКОВА (англ. martial democracy) – термін, уведений у науковий обіг відомим американським етнографом, соціологом та істориком Льюїсом Г.Морганом (1818-1881) у книзі “Первісне суспіль-

ство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації” (1877, перш. рос. перекл. – СПб., 1900) для позначення організації влади на стадії переходу від родового ладу до держави. Морган простежує розвиток ідеї уряду (публічної влади) починаючи з первісної, чисто родової організації, яку він спостерігав у австралійців з їхніми кланами й складними заборонами шлюбу між чоловіками й жінками клану, і аж до сучасної політичної організації, що спирається на територіальний принцип.

Форма політичної організації суспільства в умовах розкладання первіснообщинного ладу й утворення держави. Обов’язковими елементами військової демократії є: військовий вождь (наділений також і судовими повноваженнями, але позбавлений адміністративних повноважень), рада вождів і народні збори. Сутність **Д.в.** проявляється в посиленні влади військових вождів, що обирають демократичним шляхом.

Археологічно епоха **Д.в.** відповідає ранній порі металів (бронзового і раннього залізного віків), впровадження яких спричинило розвиток плужного землеробства, скотарства, ремесла, обміну й разом із тим призвело до утворення прибавочного продукту і приватної власності.

Поява прибавочного продукту в період розкладання родового суспільства сприяло розвитку грабіжницьких війн через багатства, рабів, земель. Війни збагачували й підсилювали військових проводирів, дозволяючи їм захоплювати політичний контроль у племенах. Ще зберігалася демократія, тому що продовжували існувати народні збори, рада старійшин і племінний вождь, влада якого ґрунтувалася на традиційному авторитеті. Але це була **Д.в.**, оскільки народні збори були зборами збройних воїнів, а на перше місце висувалися військовий лідер та його дружина.

Концепцію Моргана було покладено в основу популярної в марксистських колах книги Ф.Енгельса “Походження родини, приватної власності та держави” (1884), де їй було додано універсально-історичне значення. Пізніше в роботах багатьох радянських істориків цим терміном стала позначатися не тільки форма організації влади, але й відповідний їй заключний етап розкладання первісного суспільства і його перетворення в класове суспільство.

Класичними прикладами **Д.в.** є суспільства греків гомерівської епохи, стародавніх кельтів і германців, норманів та ін. Оскільки процес становлення державної влади відбувався в різні хронологічні періоди, то й виникнення **Д.в.** датується по-різному. В Афінах цей період охоплював X-VII ст. до н. е., у Римі – приблизно VIII-VI ст. до н. е. Германське суспільство перебувало на даній стадії в II-V ст., норманське – VIII-IX ст. тощо.

У східних слов'ян епоха **Д.в.** припадає на VI-VIII ст. і збігається з періодом формування локальних (на рівні союзів племен) державних утворень (племінних князівств). З початку 90-х рр. XX ст. термін "**Д.в.**" поступово виходить із наукового обігу. Його сучасним аналогом може вважатися "*вождівство*" з тією відмінністю, що головний акцент тут робиться на визначенні влади вождя, а не на збереженні елементів ранньої демократії як у першому випадку.

Літ.: Белков П. Л. Племя и вождество: к определению понятий / П. Л. Белков // Племя и государство в Африке. – М.: Наука, 1991. – С. 36-50; Дьяконов И. М. Гражданское общество в древности / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон // Вестн. древней истории. – № 1. – 1998. – С. 22-39; Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. С приложением статьи Ф. Энгельса "К доистории семьи (Баховен, Мак Леннан, Морган)" и предисловием Л. Г. Моргана к книге Л. Файсона и А. Хауитта "Камиларии и Курнаи" / пер. под ред. М. О. Косвен; предисл. Я. П. Алькор / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон. – Л.: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. – 350 с.; Косвен М. О. К вопросу о военной демократии / М. О. Косвен // Проблемы истории первобытного общества. – М.; Л.: [б. и.], 1969. – С. 241-261; Tribe and polity in late prehistoric Europe: Demography, production, a. exchange in the evolution of complex soc. systems: Based on the proc. of a Soc. for Amer. archaeology symp. on demography, production, a. exchange in the evolution of complex social organization in late prehistoric Europe, held May 9, 1987, in Toronto, Canada / Ed. by D. Blair Gibson a. Michael N. Geselowitz. – New York; London: Plenum press, Cop. 1988. – XII, 234 p.

Нікітін В.В.

ДЕН СЯОПІН (1904-1997) – діяч комуністичної партії Китаю, один з керівників Китайської держави. 1919 р. Ден Сяопін поїхав на навчання до Франції.

У Франції він долучився до марксистської ідеології та вів пропагандистську роботу. 1921 р. вступив до Комуністичного союзу молоді Китаю. У другій половині 1923 р. вступає до лав Комуністичної партії Китаю і стає одним з лідерів європейського відділення Комуністичного союзу молоді Китаю. У 1926 р. навчався в Університеті трудящих Сходу в Москві.

Після повернення з навчання перебуває в центрі подій, набуває досвіду політпрацівника, військового дипломата. Під час громадянської війни бере участь у *Великому поході*, займаючи посаду генерального секретаря ЦК КПК.

Після утворення КНР в 1949 р. **Д.** направляється на роботу в південно-західні райони Китаю, де обіймає посаду першого секретаря партійного комітету. Він підтримує політику Мао Цзедуну і призначається на низку важливих посад у новому уряді. В 1957 р. його призначають генеральним секретарем ЦК КПК, що зближує його з Лю Шаоці. Після невдалої політики "*Великого стрибка*" **Д.** і Лю Шаоці посилюють свої позиції в КПК. Разом вони розпочинають економічні реформи, метою яких було виправлення попередніх помилок, проводять більш гнучку та помірковану політику порівняно з радикалізмом Мао Цзедуну. У 1966 р. розпочинається "*культурна революція*", під час якої **Д.** опиняється в опалі. Він був тоді людиною № 5 у китайській ієрархії, а в партії очолював апарат ЦК. Але це не врятувало 62-річного політика від люти хунвейбінів, за якими стояв сам керманіч. Ось одне з "бойових гасел" тих днів: "Треба боротися з **Д.**, з цією змією, що плюється капіталістичною отрутою, й подолати його!". Його знімають з усіх постів і направляють працювати простим працівником на тракторний завод у провінції Цзянсі (південний схід Китаю). Саме тоді він дійшов висновку: "казармовий комунізм" давно зжив себе, країні необхідні глибокі реформи. В цей час **Д.** починає багато писати. Прем'єр Чжоу Еньлай, який захворів на рак, переконує Мао Цзедуну повернути **Д.** у політику. В 1974 р. **Д.** стає віцепрем'єром в уряді Джоу Еньлая і фокусує свою увагу на відновленні економіки Китаю. Але зберігаючи пильність, адже насправді "*культурна революція*" ще не була завершена і т. зв. "*Банда чотирьох*", яку очолювала дружина Мао Цзян Цін, вела активну бороть-

бу за владу у партії і вбачала в особі Д. головну загрозу їх впливу в партійних лавах. У 1975 р. Д. примушують виступити з публічною самокритикою і визнати свої “помилки”. Невдовзі його протистояння з “Бандою чотирьох” переростає у відкриту ворожнечу. 7 квітня 1976 р. Д. переводять під домашній арешт і 8 квітня в газеті “Жемінь жибао” виходить стаття, в якій його оголошують контрреволюційним елементом за організацію виступу студентів на площі Тяньаньмень. Д. у друге потрапляє в опалу. Але невдовзі помирає Мао Цзедун і через кілька місяців Д. фактично стає лідером Китаю. Поступово, мобілізуючи навколо себе своїх однодумців, у 1980 р. він усуває Хуа Гофена, ставленика Мао, з посади прем’єра Держради Китаю (цю посаду обіймає Чжао Цзіан), але дозволяє йому залишитись в ЦК КПК. У 1977 р. були анульовані наслідки “культурної революції” і розпочата компанія під назвою “Пекінська весна”, яка відкрила критику “культурної революції” і був наданий імпульс руйнування класової системи. Критикуючи “культурну революцію”, Д. послаблював позиції тих людей, які досягли свого суспільного статусу під час її проведення, посилюючи позиції тих, які постраждали від неї. Популярність Д. зростає з кожним днем. Він взяв під свій контроль КПК. В 1981 р. був усунений з посади голови ЦК КПК Ху Яобан. Д. стає головою Центральної військової ради ЦУ КПК і найбільш впливовою людиною в партії. У 1982 р. ЦК КПК оприлюднює документ під назвою “Про деякі історичні питання з часу утворення КНР”.

Мао Цзедун був оголошений “великим марксистом, пролетарським революціонером, полководцем і генералом” і беззаперечним засновником КНР. Д. заявив, що “він був поганим на 3/10, але хорошим на 7/10”. Всю відповідальність за проведення “культурної революції” були покладено на контрреволюційну “Банду чотирьох” і Лінь Бяо.

Завдяки Д. відносини Китаю з Заходом значно покращилися. Він багато їздить за кордон і має кілька дружніх зустрічей із західними лідерами. В 1979 р. відвідав США і зустрівся з Джиммі Картером. Перед цим США припинили дипломатичні контакти з Китайською республікою на о. Тайвань і встановили дипломатичні відносини з КНР. Японо-китайські відносини теж покращили-

ся. Д. ставить за приклад для Китаю Японію як країну з швидким розвитком могутньої економіки, чий досвід має бути уроком для китайців в питанні майбутніх економічних перетворень. Другим досягненням було підписання угоди між Великобританією та КНР (1984 р.), на підставі якої Гонконг був повернений Китаю у 1997 р. КНР погодилась не міняти протягом 50 років політичну й економічну систему Гонконгу. Таку ж угоду було підписано з Португалією, яка зобов’язувалася повернути Китаю Макао. Д. оголосив принцип “Одна країна – дві системи”, яка була взята Китаєм на озброєння у переговорах з Тайванем про возз’єднання. Поряд з цим він нічого не зробив для того, щоб покращити відносини з СРСР, продовжуючи політику Мао Цзедуну в радянсько-китайських відносинах.

Покращуючи відносини із зовнішнім світом, Д. все ж таки вбачав своїм пріоритетом проведення економічних реформ у Китаї. Соціальна, політична й економічна система в середині країни були суттєво змінені. Він проголосив принцип “чотирьох модернізацій” основою всіх реформ. За цим принципом економіка була поділена на 4 сектори – оборонна промисловість, сільське господарство, наука і промислове виробництво. Як пріоритет була обрана стратегія “соціалістичної ринкової економіки”. Д. стверджував, що Китай перебуває на першому етапі розвитку соціалізму, і тому обов’язком партії є розвиток “соціалізму з китайською специфікою”. Ідеологічні принципи стали відігравати мінімальну роль в економіці, що з часом довело свою ефективність. Багато дослідників і вчених вважають, що кілька економічних реформ не були особистою ідеєю Д. Зокрема, прем’єр Жоу Еньлай першим висловився за пріоритет принципу “чотирьох модернізацій”. Більше того, деякі з них були проведені під впливом т. зв. “азіатських економічних тигрів”. Це зовсім не було схоже на перебудову в СРСР, де переважно всі перетворення відбувались за вказівкою згори. В Китаї ж, навпаки, всі перетворення були ініційовані знизу і підхоплені центром. Реформи передбачали елементи планового, централізованого управління, яке здійснювалося професійно підготовленими чиновниками, що відкидало практику масового управління, яка панувала за часів Мао Цзедуну. В сільському господарстві більшість “на-

родних комун” було розпущено, а селянство, здебільшого, перейшло на сімейний підряд. На другому етапі реформ (1984-1992 рр.) відбувався демонтаж планової системи і перехід до ринкової економіки. Д. також став ініціатором утворення особливих економічних зон у Китаї, завдяки яким у країну були залучені іноземні компанії та інвестиції. Реформи Д. здійснювались неквапливо і послідовно. В економіці відбувалась наполеглива приватизація сільського господарства. Цей процес тривав 6-8 років. Потім – поступова приватизація дрібної та середньої промисловості (1982-1990 рр.) з обережним залученням інвестицій з-за кордону – спочатку від зарубіжних китайців-“хуацяо”, а потім – Заходу, зі збереженням важелів контролю за їх використанням у руках КНР. Проте на початку 90-х рр. ХХ ст. з багаторазовим збільшенням обсягу зарубіжних інвестицій “правила гри” в цій сфері були помітно лібералізовані. Китай останні кілька років посідає перше місце в світі за темпами економічного зростання. Досягнути таких вражаючих результатів Китай зміг насамперед завдяки мудрим порадам “патріарха китайських реформ” Д.

Ще більш цікавими є ідеологічні зрушення, ініційовані Д. Йому належать слова: “Злидні – не соціалізм. Ми бідні, тому соціалізму в нас немає. Лише в середині майбутнього сторіччя, коли ми досягнемо рівня середньорозвинутих країн, можна буде на весь голос говорити про переваги соціалізму й про те, що його в нас побудовано”.

Д. називали “головним архітектором китайських економічних реформ і соціалістичної модернізації”. Він надав гарний приклад іншим політикам старшого покоління щодо “відходу на відпочинок”, змінивши практику, коли лідери займали керівні пости до самої смерті. Його нерідко просто називали “товариш Ден” без будь-яких титулів. Все ж завдяки подіям на площі Тяньаньмень у 1989 р. і застосування сили проти студентів влада та вплив Д. послабшали. На передній план вийшла фракція політиків, які протидіяли його реформам. Для того, щоб остаточно утвердити свої економічні ідеї як пріоритетні, на початку 1992 р. Д. здійснив своє знамените південне турне, відвідавши міста Гуанчжоу, Шеньжень, Чжухай і зустрів Новий рік у Шанхаї. Під час поїздки він багато виступав і здобув підтримку народу. Д.

вказував на важливість економічних перетворень у Китаї і критикував тих, хто протидіяв політиці відкритості та економічних реформ.

Південне турне дозволило однодумцям Д. обійняти високі пости і спрямувати Китай на шлях економічних перетворень. Ця поїздка довела, що Д. залишався провідною фігурою в китайській політиці. Внаслідок проведення реформ східні прибережні райони Китаю досягли безпрецедентних економічних успіхів. Д. вважав, що деякі регіони країни повинні досягти успіху раніше від інших і розвиток саме прибережних районів безпосередньо вплине на розвиток внутрішніх районів країни.

Д. помер 19 лютого 1997 р. Після смерті він був офіційно проголошений “великим марксистом, великим пролетарським революціонером, державним діячем, полководцем і дипломатом; одним з провідних керівників КПК, Народно-визвольної армії Китаю і КНР; великим архітектором китайських економічних реформ і соціалістичної модернізації”.

Літ.: Овчинников В. Патриарх китайских реформ / В. Овчинников // Россия в глобальной политике. – М. : [б. и.], 2004; Селищев А. С. Китайская экономика в XXI веке / А. С. Селищев, Н. А. Селищев. – СПб. : Издат. дом “Питер”, 2004; Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин. – М. : Политиздат, 1988; Усов В. Н. Дэн Сяопин и его время / Усов В. Н. – М. : Стильсервис, 2009. – 842 с.

Борисевич С.О.

ДЕРЖАВНА ВАРТА – орган в Українській державі гетьмана П.Скоропадського 1918 р., що здійснював охорону правопорядку. Створена законом Ради Міністрів Української держави від 18 травня 1918 р. для охорони існуючого в Україні ладу, громадського спокою і порядку, політичного розшуку, оперативного придушення заворушень і заколотів, ліквідації або нейтралізації політичних противників режиму. Інспектори міліції надалі іменувались інспекторами **Д.в.**, міські і повітові начальники міліції – міськими і повітовими начальниками **Д.в.**, дільничні начальники міліції – дільничними начальниками **Д.в.**, їх помічники – приказними **Д.в.**, старший і молодший міліціонери – старшими і молодшими державними вартовими. Керівництво здійснював департамент **Д.в.** при Міністерстві внутрішніх справ. На

місяцях органи **Д.в.** підпорядковувались губернським і повітовим старостам. До компетенції департаменту належали: 1) запобігання злочинам та охорона громадського порядку і безпеки; 2) організація місцевих установ **Д.в.** і контроль за їх діяльністю; 3) призначення, переміщення, звільнення і нагородження службовців **Д.в.**, встановлення їм пенсій; 4) охорона кордону; 5) питання проживання у межах Української держави іноземців та їх висилання; 6) підготовка справ про надання українського громадянства особам, які проживають за кордоном, та про повернення в Україну громадян, затриманих за кордоном за вчинені злочини; 7) нагляд за митними і трактирними закладами; 8) нагляд і контроль за виготовленням, зберіганням, торгівлею та перевезенням вибухових речовин; 9) нагляд за додержанням паспортного режиму та ін. У справі проведення зізнань про злочини службовці **Д.в.** безпосередньо підлягали органам прокурорського нагляду. Повітова **Д.в.** поширювалась на повітовий район варту, що охоплював усі волості з селами і міські поселення, населення яких 30 тис. осіб, а також міські райони варту, тобто окремі міста з населенням понад 30 тис. осіб. **Д.в.** у повіті поділялася на сільську (кінну) і міську (пішу), а територія (за винятком міст з населенням понад 3 тис. осіб) – на дільниці (райони) з населенням до 40 тис. осіб. Очолював такі дільниці начальник **Д.в.** району. Район поділявся на волості, очолювані волосними головами (головами волосної **Д.в.** кількість піших вартових визначалося з розрахунку один вартовий на 2 тис. осіб населення. На кожному волості призначався один старший вартовий. Міські відділи **Д.в.** у містах з населенням до 100 тис. – з розрахунку по 40 тис. осіб на один район і по 5 тис. – на дільницю. Начальник кожного міського району мав двох помічників і канцелярію. Дільницями керували приказні. На кожні 400 осіб міського населення призначалося по одному вартовому, на кожні 10 вартових – один старший вартовий і приказний, а на кожний міський район – один старший вартовий. Мала свої особливості **Д.в.** у міських отаманствах. Управління нею зосереджувалося у руках міського отамана, у його підпорядкуванні був інспектор **Д.в.**, який виконував ще й обов'язки начальника єдиного відділу варту в отаманства другого

розряду, що поділявся на райони з кількістю мешканців до 40 тис. осіб. В отаманствах першого розряду створювалося кілька відділів (на кожні 250 тис. населення на чолі з відповідними начальниками. Ці відділи теж поділялися на райони, але з кількістю населення до 50 тис. осіб. Морські порти та їх околиці могли виділятися в окремі райони і при меншій кількості населення. Кожний район отаманства поділявся на 8-10 одиниць (по 5 тис. осіб), якими керували приказні. Як у повітового старости, в підпорядкуванні міського отамана перебувала резервна сотня або резервний дивізіон кінних вартових. Для охорони дач і курортних місцевостей отаман міг призначати необхідних приказних і вартових. Для несення патрульної та охоронної служби на залізницях створено Корпус залізничної варту, який поділявся на 7 регіональних відділів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський. На чолі кожного з них стояв отаман Державної варту, якого призначав міністр внутрішніх справ і який безпосередньо підпорядковувався директору департаменту **Д.в.**

Спеціальні каральні підрозділи **Д.в.** разом з окупаційними військами придушували виступи проти влади гетьмана.

Після повалення гетьманату Директорія УНР невдовзі (4 січня 1919 р.) ліквідувала інститут **Д.в.** Її функції перейшли до відновленої народної міліції, а вартові знову стали називатися міліціонерами.

Літ.: *Мироненко О. М.* Каральний плин гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) / О. М. Мироненко, О. П. Бенько. – К. : Дніпродзержинськ : [б. в.], 1993; *Сідак В. С.* Контррозвідка останнього гетьмана / В. С. Сідак. – К. : [б. в.], 1995.

Малик Я.Й.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА НА ЕТАПІ “РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ”. Очевидна утопічність завдань побудови комунізму примусила компартійних теоретиків висувати нові ідеологеми, які б мали засвідчити прогрес радянського суспільства. Головною з них стало твердження про вступ СРСР на етап розвинутого соціалізму, яке вперше було зроблено у доповіді Л.І.Брежнєва на урочистостях з нагоди 50-річчя Жовтневої революції і невдовзі повторене у звітній доповіді ЦК ХХІV з'їзду КПРС: “Самовідданою працею радянських людей побудовано

розвинуте соціалістичне суспільство, про яке В.І.Ленін говорив як про майбутнє нашої країни”.

Відтоді вважалося, що Радянська країна функціонує в умовах розвинутого соціалізму. Вчення про розвинутий соціалізм було оголошено величезним внеском у теорію марксизму-ленінізму. Заявлялося, що в суспільстві розвинутого соціалізму вже “здійснюється гармонійний розвиток усіх його сторін: економічної, соціально-політичної і ідеологічної”, йому притаманні “планомірне організоване і невинно зростаюче народне господарство”, “розподіл здійснюється за кількістю і якістю праці”, “соціалістична демократія отримує всебічний розвиток, стає всенародною, охоплює всі сторони життя суспільства” і взагалі – це “науково оптимізована система суспільних відносин”. За твердженням Л.І.Брежнєва, у Радянському Союзі був створений “повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг у всіх сферах суспільного життя”.

Проголошення побудови розвинутого соціалізму зумовило прийняття нової Конституції СРСР (1977 р.) і, відповідно, Конституції УРСР (1978 р.). У цих документах визначалися характер і зміст радянської політичної системи, у зв'язку з чим стверджувалося, що державна влада в країні здійснюється народом через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР і діють на принципах демократичного централізму. Конституція УРСР виходила з того, що Українська РСР є соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Конституція СРСР розширила повноваження Верховної Ради СРСР, визначила предмети виключно її компетенції: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, прийняття до складу СРСР нових республік, утвердження утворення нових автономних республік і областей, державних планів економічного і соціального розвитку СРСР, державного бюджету СРСР і звітів про їх виконання, утворення підзвітних Верховній Раді органів Союзу РСР. Водночас реальна влада залишалася за президією Верховної Ради СРСР, головою якої став за сумісництвом генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєв. Конституція СРСР 1977 р. не тільки не встановлювала дієвих інструментів для недопу-

щення такої антиконституційної практики, як прийняття президією указів, що вносять зміни у діючі закони, а навпаки, легалізувала таку практику. Вона надала право Президії Верховної Ради СРСР у період між сесіями вносити зміни в чинні законодавчі акти, затверджувати зміни в кордонах між союзними республіками, утворювати і ліквідувати міністерства і державні комітети СРСР, звільняти й призначати осіб, що входять до складу Ради Міністрів СРСР.

У Конституції Української РСР було охарактеризоване правове становище республіки в складі СРСР, визначене коло питань, які перебувають у її віданні та компетенції в особі найвищих органів влади УРСР. Так, Україна мала право брати участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, уряді СРСР та інших органах Радянського Союзу. Українській РСР було даровано право забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяти здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, втілювати в життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР. Усе це означало, що вищий орган представницької влади України не міг бути суб'єктом формування, а уряд республіки – забезпечувати реалізацію національної внутрішньої й зовнішньої політики, обстоювати національні інтереси українського народу.

Попри закріплені в Основному Законі СРСР широкі повноваження місцевих рад реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради не мали досить надійне джерел доходу. Вони не отримували грошей від підприємств, що були розміщені на їх території, не мали права залучати й кошти населення. На місцях відбувалося посилення відомчої влади.

Під час висування кандидатів практично не враховувалися їхні організаційні якості, вміння ставити завдання, глибоко розбиратися в проблемах поточної політики. Ще гірше, що на всіх рівнях у радах опинялися люди, які обіймали протягом багатьох років керівні партійні, державні, військові та економічні посади, і виконання депутатських обов'язків для них не було чимось важливим. Перебування на певній керівній посаді автоматично означало й входження до складу депутатів. Зазначений процес призводив

і до зловживання владою в центрі і на місцях. Адже виключалася можливість контролювати діяльність керівних осіб. Як наслідок знижувалися престиж рад та інтерес населення до їхньої діяльності. Соціологічні дослідження зафіксували, що до 40% опитуваних не знали і не цікавилися, хто представляє їх у радах.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади згідно з Конституцією СРСР 1977 р. залишалася Рада Міністрів СРСР, а за Конституцією УРСР – Рада Міністрів УРСР. Як і раніше, вони формувалися відповідно Верховною Радою СРСР і Верховною Радою України. Були уточнені й конкретизовані компетенції й повноваження вищих органів виконавчої влади. Передусім були визначені основні напрями діяльності вищих органів виконавчої влади. Зокрема, Рада Міністрів СРСР мала забезпечувати керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом, розробляти і здійснювати заходи щодо забезпечення підвищення добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів, зміцнення грошово-кредитної системи, проведення єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення, організації державного страхування тощо.

Конституція СРСР закріпила також за Радою Міністрів СРСР її повноваження щодо планування економічного і соціального розвитку СРСР, державної безпеки і оборони. Аналогічно згідно з Конституцією України визначалася система вищих органів державної влади в Українській РСР. Відповідно до ухваленого в грудні 1978 р. Закону України про Раду Міністрів УРСР у республіці створювалося 28 союзно-республіканських міністерств (подвійного підпорядкування – Раді Міністрів УРСР і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР) і 6 республіканських міністерств (підпорядкованих лише Раді Міністрів УРСР). Крім того, створювалися союзно-республіканські і один республіканський комітет, а також низка головних управлінь.

Конституція СРСР і Конституція УРСР розширили функції і повноваження місцевих рад, віднесли до їх відання вирішення всіх питань місцевого значення.

Причому було визначено п'ять основних напрямів діяльності місцевих рад: керів-

ництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного й соціального розвитку, місцевого бюджету і звітів про їх виконання; управління підлеглими їм органами, підприємствами, установами і організаціями; забезпечення виконання законів, охорона державного і громадського порядку, прав громадян; сприяння зміцненню обороноздатності країни. Місцеві ради наділялися правом координувати й контролювати роботу всіх розміщених на їх території підприємств, установ і організацій щодо житлового й комунального будівництва, виробництва товарів широкого вжитку і місцевих будівельних матеріалів, а також підприємств торгівлі, громадського харчування, освіти й охорони здоров'я.

Конституція СРСР 1977 р. з невеликими редакційними змінами повторила норми Конституції СРСР 1936 р. щодо органів правосуддя, а також порядку обрання суддів і народних засідателів. Згідно зі ст.151 у Радянському Союзі діяли Верховний Суд СРСР, верховні суди союзних республік, верховні суди автономних республік, крайові, обласні, міські суди, суди автономних областей, автономних округів, районні (міські) народні суди, а також військові трибунали у Збройних Силах. Щодо обрання суддів, то в Конституції було закріплено право партійних і радянських органів брати участь у підборі кандидатів на посади суддів і організації передвиборчих кампаній, а отже, реальні шанси бути обраними й переобраними на новий строк мали лише ті кандидати, що виконували всі вказівки й замовлення партійних і радянських органів.

У період з 1955 р. по 1985 р. функція вищого нагляду за правильним і однаковим виконанням законів на всій території СРСР належала Прокуратурі СРСР. Конституція СРСР 1977 р. в основному відтворила раніше прийняті норми. Був лише скорочений строк повноважень Генерального прокурора із семи до п'яти років. Однак у 1979 р. був прийнятий новий закон про прокуратуру, за яким уточнювалися основні принципи організації і діяльності прокуратури: діяти на основі соціалістичної законності відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік, радянських законів; здійснювати нагляд за правильним однаковим виконанням законів незважаючи

на будь-які місцеві відмінності; уживати заходів щодо виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень законів незалежно від того, ким вони були скоєні.

Закон поклав на прокуратуру координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинами й іншими правопорушеннями. З органів нагляду прокуратура перетворилася на орган управління, оскільки координація є одним із методів управління. Однак названі та інші нововведення не справляли суттєвого впливу на діяльність прокуратури з укріплення правопорядку і законності. Прокуратура, як і інші правоохоронні органи, не захищали пересічних громадян від посягань на їхні права з боку органів і окремих посадових осіб.

Згідно з Положенням про органи народного контролю СРСР, яке було затверджене постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР у 1968 р., народний контроль являв собою розгалужену систему комітетів, груп і постів, загальне керівництво якими здійснював утворений урядом СРСР Комітет народного контролю СРСР. Ради Міністрів союзних і автономних республік утворювали республіканські комітети народного контролю, а місцеві ради – відповідно обласні, міські, районні комітети. При сільських радах, на підприємствах, в організаціях, установах, колгоспах і радгоспах створювалися групи і пости народного контролю, що діяли на засадах громадських самодіяльних формувань. До функцій органів народного контролю входило надання допомоги партії й урядовим установам у покращенні планування і забезпечення своєчасного виконання планів; боротьба з безгосподарністю, нерациональними втратами сировини, матеріалів; контроль за правильною організацією праці та її оплати з урахуванням кількості й якості праці; боротьба з порушниками законності й державної дисципліни, бюрократизмом і тяганиною.

Отже, Конституція СРСР 1977 р., що іменувалася Конституцією розвинутого соціалізму, мала насамперед пропагандистський характер. Як головні громадські права й обов'язки вона вимагала поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина, зміцнювати дружбу націй і народностей радянської багатонаціональної держави.

Якихось суттєвих змін у структурі органів влади і державному управлінні у своєму

змісті вони не несли. Однак у ній уперше була чітко зафіксована керівна роль КПРС у радянському суспільстві. “Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, – записано в ст. 6 Конституції СРСР 1977 р., – ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу... Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.” На практиці написане в документі означало, що віднині будь-який орган влади, установа, громадська організація існують лише за умови, що вони проводять політику КПРС. На практиці так було й раніше в тоталітарному радянському суспільстві, але з прийняттям нової радянської Конституції ця явно недемократична норма набула статусу закону. Чисельність КПРС постійно зростала, на початку 1980-х рр. вона становила понад 17,5 млн членів і кандидатів у члени партії. При прийомі в партію діяв старий принцип відбору “кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції”. У складі КПРС опинилося чимало політично інертних, соціально і морально незрілих і відсталих людей. Фактично керівну роль у радянському суспільстві відігравала не сама КПРС і навіть не так звана номенклатура, до якої в УРСР входило понад 200 тис. посад, а насамперед партійний апарат. У зазначений період розшарування комуністів на партійну верхівку і рядову партійну масу постійно збільшувалося. З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів зводилися переважно до самозвітів і компліментів на адресу ЦК і його політбюро на чолі з “дорогим Леонідом Іллічем Брежнєвим”. Компліментарна машина весь час набирала обертів. Слейне славослов'я на адресу Брежнєва, почавшись на XXIV з'їзді, посилювалося на XXV і досягло апогею на XXVI з'їзді. Вельми характерно, що саме ті керівники, що були викриті в корупції, в зловживанні службовим становищем, особливо витончувалися в компліментах. Для них це була своєрідна димова завіса, яка приховувала їхні неблаговидні справи, засіб для отримання нагород, нових відзнак. Після прийняття

Конституції партійна номенклатура стала активно переконувати громадян у тому, що вона постійно шукає шляхи здійснення реального народовладдя, залучення населення до участі у справах держави і суспільства, прагне максимально повно закріпити комплекс конституційних прав і свобод радянських людей. Проте реалії життя свідчили про інше: прірва між формальними правами і можливостями їх здійснення пересічними громадянами (не номенклатурою) збільшувалася. Номенклатура, її каральний апарат ретельно слідкували за тим, щоб у жодному науковому або художньому творі, публічному виступі не було такого, що не збігається з оцінками партійних і державних органів. Будь-яка критика режиму, дій партії не допускалася, а інакше жорстоко переслідувалися. Логіка адміністративно-командної системи призвела до того, що керівна роль КПРС трансформувалась у діяльність партапарату з розв'язання поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні та ін.) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії. Партійні комітети перебрали на себе чимало поточних оперативно-розпорядчих функцій. По суті, адміністративно-розпорядча робота практично витіснила політичні методи керівництва.

Схожі процеси характеризували й розвиток інших громадських організацій, профспілок, комсомолу. І хоча в конституційному порядку була визначена роль масових організацій, розширені їх права, у самих громадських організаціях відбувалося розростання апарату функціонерів. Посилився формалізм громадських організацій. Вони дедалі більше концентрувалися на виконанні розпорядно-оперативних функцій.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі

Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ДЕРЖАВНА КОМІСІЯ З ПРОВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ – утворений Указом Президента України від 7 липня 1997 р. № 620/97 постійно діючий координаційний орган з питань здійснення в Україні адміністративної реформи. Цим указом було встановлено такі основні завдання **Д.к.п.У.а.р.**:

- розроблення Концепції адміністративної реформи, визначення організаційно-правових засад, стратегії і тактики її проведення;
- розроблення конкретних механізмів і строків впровадження адміністративної реформи;
- підготовка пропозицій щодо: структури органів виконавчої влади з поступовим переходом від галузевого до функціонального принципу побудови міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що має привести до спрощення й підвищення ефективності управління, скорочення непотрібних ланок управління; запровадження дієвої системи державного контролю; перебудови державної фінансової системи, структури, функцій і методів діяльності місцевих органів виконавчої влади; дерегуляції та спрощення системи управлінських послуг, які надаються на різних рівнях виконавчої влади фізичним та юридичним особам; удосконалення законодавчої бази адміністративних правовідносин, економічних засад діяльності органів державної влади, впровадження дієвих адміністративних процедур; запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу; реформування системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів;
- експертна оцінка концепцій і проектів нормативно-правових актів, спрямованих на створення правової бази адміністративної реформи;
- аналіз діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо здійснення адміністративної реформи та надання допомоги в її проведенні;

– розгляд пропозицій і програм наукового, матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення адміністративної реформи.

Д.к.п.У.а.р. для виконання покладених на неї завдань було надано право:

– одержувати у встановленому порядку безоплатно від центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій інформацію, необхідну для її роботи;

– організувати розроблення концепцій, цільових програм, проектів нормативно-правових актів та проведення наукових досліджень комплексного характеру у сфері державного управління та адміністративної реформи;

– попередньо розглядати проекти нормативно-правових актів з питань проведення адміністративної реформи;

– заслуховувати інформацію керівників міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування з питань проведення в Україні адміністративної реформи;

– залучати до роботи спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, незалежних експертів, провідних учених, фахівців-практиків, у тому числі на договірній основі;

– утворювати цільові робочі групи для підготовки проектів нормативно-правових актів, проведення експертних оцінок цих проектів та наукових досліджень;

– організувати вивчення досвіду підготовки і проведення адміністративної реформи в іноземних державах;

– використовувати технічну допомогу міжнародних організацій;

– вивчати роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування із здійснення адміністративної реформи;

– проводити наукові конференції, семінари, наради тощо.

Очолив **Д.к.п.У.а.р.** Л.Кравчук, який на той час був народним депутатом України, а його заступниками стали глава Адміністрації Президента України й віце-прем'єр-міністр України з питань економіки. Президент України затвердив персональний склад цього органу, а спеціально створений секретаріат забезпечував його роботу. До складу комісії увійшли міністри, народні депутати Украї-

ни, зокрема члени профільних комітетів Верховної Ради України, керівні працівники Адміністрації Президента України, деякі представники місцевого самоврядування та відомі вчені.

Основні завдання й повноваження **Д.к.п.У.а.р.** характеризували її як центр стратегічного управління реформою, що протягом кінця 1997 р. – початку 1998 р. організував робочі групи за окремими напрямками перетворень. Загалом склалася організаційна модель, в якій **Д.к.п.У.а.р.** фактично відіграла роль єдиного координаційного центру адміністративної реформи. Таку модель фахівці вважають прикладом реалізації системного підходу до відповідної проблеми, що дав можливість успішно розробити Концепцію адміністративної реформи в Україні. Разом з тим у подальшому **Д.к.п.У.а.р.**, маючи ті самі завдання й повноваження, фактично не брала участі в процесі реформування та не проводила свої засідання (за одними даними – з вересня 1998 р., за іншими – з травня 1999 р.).

Натомість у вересні 1998 р. було створено дві робочі групи: з проведення реформи центральних органів виконавчої влади на чолі з віце-прем'єр-міністром України з питань економіки; з проведення реформи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та державної служби на чолі з Главою Адміністрації Президента України. Далі упродовж 2000 р. було сформовано низку консультативно-дорадчих органів при Президентові України за різними напрямами адміністративної реформи. Враховуючи повноваження та, особливо, досить представницький склад новостворених органів, вони, незважаючи на консультативно-дорадчий статус, цілком могли претендувати на роль координаторів змін у відповідних напрямах. Нарешті, у Секретаріаті Кабінету Міністрів України з січня 2000 р. почало діяти Управління адміністративної реформи.

У підсумку сформувалася дуже складна і фрагментарна модель організаційного забезпечення адміністративної реформи, в якій координаційні повноваження виявилися розпорощеними між багатьма структурами. При цьому не було передбачено дієвих механізмів їх взаємодії як між собою, так і з **Д.к.п.У.а.р.**, яка в такій моделі не могла відігравати роль координаційного центру впровадження адміністративної реформи. Проте **Д.к.п.У.а.р.**

продовжувала формально існувати ще досить довгий час і була ліквідована Указом Президента України від 3 травня 2006 р. № 340/2006.

У цілому модель організаційного забезпечення адміністративної реформи, побудована на основі **Д.к.п.У.а.р.**, показала свою дієвість на стадії підготовки Концепції адміністративної реформи в Україні, але на стадії її реалізації виявилася інституційно неспроможною, що можна пояснити як мінімум двома причинами. По-перше, голова **Д.к.п.У.а.р.** не був державним посадовцем з достатніми владними повноваженнями, хоча зарубіжний досвід свідчить, що функції політичного керівництва та координації заходів на всіх напрямках адміністративного реформування може успішно виконувати лише член уряду або політичний діяч аналогічного рівня, наділений необхідними повноваженнями надвідомчого характеру. По-друге, заступники голови **Д.к.п.У.а.р.** представляли потенційно конкурентні структури, що через деякий час спричинило утворення моделі організації процесу реформування з двома координаційними центрами в Адміністрації Президента України та в Кабінеті Міністрів України, а згодом – до ще більшого розповсюдження відповідних координаційних функцій. Таким чином, **Д.к.п.У.а.р.** не стала дієвим центром координації впровадження адміністративної реформи, а відсутність такого центру можна віднести до основних недоліків, що перешкодили системно реалізувати положення Концепції адміністративної реформи в Україні.

Літ.: *Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи* : Указ Президента України від 7 лип. 1997 р. № 620/97 // Уряд. кур'єр. – 1997. – 10 лип.; *Про Положення про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи* : Указ Президента України від 2 жовт. 1997 р. № 1089/97 // Уряд. кур'єр. – 1997. – 9 жовт.; *Про Секретаріат Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи* : Указ Президента України від 21 квіт. 1999 р. № 403/99 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 16. – С. 20; *Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентові України* : Указ Президента України від 3 трав. 2006 р. № 340/2006 // Уряд. кур'єр. – 2006. – 17 трав.; *Адміністративна реформа – історія, очікування та перспективи* / [упоряд. В. П. Тимошук]. – К. : Факт, 2002. – 100 с.; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Ук-*

раїні / [упоряд. А. Вишневецький]. – К. : МЦПД, 2002. – 82 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008. – 296 с.

Кравченко С. О.

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ (англ. State territory) в широкому сенсі – територія, що належить певній державі. У геофізичному сприйманні під територією розуміється простір земної кулі, що включає її суходутні, водні, повітряні, космічні райони і земні надра. У міжнародно-правовому сенсі поняття “територія” має інше трактування, і залежно від характеру пануючої над нею юрисдикції і правового статусу, що формується цією юрисдикцією, поділяється на три типи: державна територія; територія з міжнародним правовим режимом; територія зі змішаним правовим режимом.

До складу **Д.т.** можуть входити всі простори в геофізичному розумінні, за винятком космічного, що розташовані в межах державного кордону, включаючи земні надра. Як **Д.т.** розглядаються також морські, повітряні і космічні кораблі, а також трубопроводи і кабелі, прокладені по території з міжнародним режимом.

Юридична природа і правовий статус **Д.т.** визначається територіальним верховенством держави, його суверенною владою, що виключає будь-яку іншу іноземну владу на території держави. У Римському праві це виражалось терміном “dominium”, на відміну від “imperium”, що означає суверенну владу над фізичними особами. У межах **Д.т.** у повному обсязі діє вся законодавча, виконавча, судова й адміністративна влада держави. Юридична природа і правовий статус **Д.т.** підкреслюється в ряді основних принципів сучасного міжнародного права. Зокрема, це найбільш чітко проглядається в таких принципах, як принцип суверенної рівності, територіальної цілісності, незастосування сили, непорушності кордонів та ін. Будь-яка іноземна діяльність у межах **Д.т.** можлива тільки з дозволу держави.

Д.т. являє собою матеріальну основу держави, і її межі визначаються державними кор-

донами (сухопутними, водними, морськими, повітряними (до висот 100-110 км). Цим, зокрема, пояснюється жорстка позиція України щодо необхідності чіткого розмежування морських просторів в Азовському морі, Керченській протоці і Чорному морі після розпаду СРСР.

Правовий режим державних кордонів визначається державою. В теорії міжнародного права у питанні, що стосується юридичної природи Д.т., мали місце різноманітні підходи до його вирішення. До середини ХІХ ст. домінував погляд, що розглядав Д.т. як річ, як предмет володіння. Такий погляд визначав і засоби зміни кордонів Д.т.: експропріація, купівля, дарування, обмін та ін. До цього часу одним із основних засобів зміни Д.т. є плебісцит (або референдум), що означає всенародне голосування. В основі цього засобу лежить загальноновизнаний принцип сучасного міжнародного права – принцип самовизначення народів (націй).

Сучасне міжнародне право дозволяє й інші засоби зміни Д.т., але в їх основі обов'язково повинна бути добровільна угода сторін – договір. Зокрема, на основі договору можуть мати місце цесія (одностороннє віддання Д.т., можливо, за плату), обмін ділянками.

Стосовно агресора як санкція припустиме відторгнення частини його території, яка може бути використана як плацдарм для нападу (Кенігсберг, Південний Сахалін). У комплексі питань про Д.т. важливе місце займає питання про державний кордон. Саме державний кордон визначає межі дії державного суверенітету, і з цієї причини держави дуже скрупульозно підходять до його визначення. Відповідно до усталеної практики і з огляду на міжнародно-правові вимоги державним кордоном вважається вертикаль, що проходить через обриси сухопутної, водної і морської розмежувальної лінії і відмежовує вгорі повітряний простір, на поверхні – сухопутні, водні і морські простори і під цією поверхнею – надра землі та водні і морські простори, що лежать нижче дзеркала води. Визначення державного кордону і позначення його на картах називається делімітацією і здійснюється державами на підставі договорів та відповідно до вимог міжнародного права. Встановлення делімітованого державного кордону на місцевості називається демаркацією і здійснюється спеціально ство-

реними змішаними комісіями, до складу яких входять на рівних засадах представники суміжних держав. З метою забезпечення цілісності державних кордонів і з огляду на взаємні інтереси прикордонні держави встановлюють прикордонний режим, що передбачає порядок охорони кордону, порядок пересування через кордон, регламентацію різноманітної діяльності у прикордонній зоні, процедури врегулювання спірних прикордонних питань та ін. Всі ці питання, звичайно, регулюються в законах, положеннях та інших правових актах, присвячених охороні державного кордону.

В Україні таким актом є Закон України “Про охорону державного кордону України” від 4 листопада 1991 р. До складу території з міжнародним режимом входять простори (сухопутні, повітряні, водні, морські), що лежать за межами Д.т. і нікому не належать. Внаслідок цього вони перебувають у спільному користуванні всіх держав і на них поширюється дія спеціально сформульованих для них норм міжнародного права. До таких просторів належать: води відкритого моря і повітряний простір над ним; глибоководні райони морського дна, що лежать за межами континентального шельфу в його юридичному розумінні; Антарктика; космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Своєрідність правового положення просторів із міжнародним режимом полягає в тому, що якщо стосовно Д.т. існують якісь загальні норми і канони, відповідно до яких держави визначають режим своїх територій, то щодо територій із міжнародним режимом існує чітка специфіка для кожної такої території. Ця специфіка визначена спеціальними правовими актами, які передбачають своєрідну регламентацію використання.

Літ.: Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Закон України про державний кордон України (зі змінами та доповненнями станом на 1 жовт. 2007 р.) // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5; Закон України про виключну (морську) економічну зону України (зі змінами та доповненнями станом на 1 жовт. 2007 р.) // Відом. Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 152; Андрейцев В. Територіальні аспекти державності: проблеми практичної теорії / В. Андрейцев // Конкуренція. – 2005. – № 4 (19); Юридична енциклопедія / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 6. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004.

Розпутьенко І.В.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ 1800-1900 РР. Після ліквідації у 1781-1782 рр. полково-сотенного адміністративного устрою Наддніпрянської України, що входила до складу Російської імперії, на її території поступово утвердився загальноросійський адміністративний устрій з поділом на генерал-губернаторства, губернії, повіти. Очолював державне управління імператор й органи державної влади імперії у Санкт-Петербурзі (Ради, Комітети, Сенат, галузеві міністерства). У 1796 р. Лівобережжя було перетворене на Малоросійську губернію, Слобожанщина – на Слобідсько-Українську губернію. У 1802 р. Малоросійська губернія була ліквідована, і натомість створено Чернігівську та Полтавську губернії. У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію перейменовано в Харківську губернію. Правобережна Україна була поділена на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. Новоросійська губернія, до якої увійшли Південна Україна і Крим, у 1802 р. була поділена на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. У 1812 р. після приєднання Бессарабії було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, до якого входили Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область. Після польського повстання 1830-1831 рр., у лютому 1832 р. було створено Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. Таким чином, у Наддніпрянській Україні запроваджувалося 9 губерній: Чернігівська, Полтавська, Харківська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська, які входили до трьох генерал-губернаторств: Малоросійського, Київського та Новоросійсько-Бессарабського. Така система адміністративного поділу в незмінному вигляді проіснувала до початку ХХ ст. На чолі генерал-губернаторств стояли генерал-губернатори. Губерніями керували губернатори, в руках яких зосереджувалася вся адміністративно-виконавча влада, а військова і політична – в руках генерал-губернаторів. При губернаторі діяло управління у складі віце-губернатора, радників і прокурора. В губернії функціонували губернські галузеві установи (казенна палата, рекруське присутствіє, з 1840 р. – палата державних маєтностей та ін.). Це були органи відповідних міністерств на місцях,

які підпорядковувалися губернатору. У своїй діяльності губернатор спирався на станові дворянські збори. Губернії поділялися на повіти. У повіті влада належала суду (до 1837 р. він мав назву “нижчий земський суд”) на чолі з капітаном-ісправником. Земський суд був одночасно адміністративно-поліцейською установою і судовим органом. Повіти поділялися на стани. Стан очолював становий пристав – поліцейський чин. Йому допомагали сотенні і десятські. У 1840 р. на Лівобережжю, у 1842 р. і на Правобережжю Україну було поширено чинність “Зводу законів Російської імперії”, який було затверджено у січні 1835 р.

Східна Галичина й Північна Буковина з кінця ХVІІІ ст. перебували у складі Австрійської імперії, а Закарпаття – Угорщини. В Австрійській монархії у ХVІІІ ст. – першій половині ХІХ ст. верховна влада належала імператору, який зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, військової і судової влади. Більша частина західноукраїнських земель входили до складу “Королівства Галичини і Лодимерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським”. Край поділявся на округи: Бережанський, Бохенський, Вадовицький, Жешувський, Жовківський, Злочівський, Коломийський, Львівський, Перемишлянський, Самбірський, Сандецький, Станіславський, Стрийський, Сяноцький, Тарновський, Тернопільський, Чортківський і Ясловський. Очолював Галичину губернатор, якого призначав імператор. До 1848 р. губернаторами Галичини призначалися виключно австрійці. Округами керували старости, яким підпорядковувалися комісари. У 1846 р. було проведено новий адміністративно-територіальний поділ, згідно з яким усю територію Галичини розділили на 74 повіти (місцями вони називалися староствами) на чолі зі старостами і начальниками повітів. Північна Буковина з 1849 р. була перетворена на окрему провінцію, яку очолював президент крайового управління. В Галичині та Буковині поряд з урядовими органами адміністративного управління існували також органи крайового і місцевого самоврядування. У 1861 р. австрійський імператор Франц-Йосип І створив галицький і буковинський крайові сейми. У березні 1861 р. крайовий статус Буковини був піднесений до рангу герцогства. Його очолював президент, який

призначався імператором і центральним урядом. Закарпаття підпорядковувалося Піжонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського управління. Воно поділялося на чотири жупи: Бережанську, Мармароську, Ужгородську та Ужанську, які очолювали жупани – призначені королем адміністратори (вони здійснювали адміністративну, фінансову, судову і військову владу). Жупи підрозділялися на комітати управління, до яких входило 30-40 осіб (окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, збирач податків та ін.). Найнижчою посадовою особою був староста села, який призначався феодалом. Крім адміністративно-територіального поділу, в Закарпатті існував і територіально-економічний – домінії, які об'єднували землі з містами і селами, що належали феодалу, церкві та державі. Після утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії верховне державне управління західноукраїнськими землями опинилося в єдиній імперії. Обидві частини Австро-Угорщини мали спільного монарха (австрійський імператор був одночасно й угорським королем), якого влада формально була обмежена двопалатним парламентом (в Австрії – рейхсратом, в Угорщині – Державними зборами), спільну армію і флот, частково спільні фінанси, проводили спільну зовнішню і митну політику. Усі найважливіші питання державного життя належали виключно або переважно до імперської компетенції. В Австрії була прийнята груднева конституція 1867 р., в Угорщині – поновлена угорська квітнева конституція 1848 р. Кожна з двох частин монархії мала власні державні структури, що керувалися своєю конституцією.

Літ.: *Історія держави і права України* : підручник : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1 / кол. авт. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, Р. Д. Святоцький та ін. – К. : Видавн. дім “Ін Юре”, 2003; *Кондратюк О. В.* Галичина в XIX ст.: соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище / О. В. Кондратюк, П. М. Лепісевич. – Львів : Вид-во “Апріорі”, 2004; *Кульчицький В. С.* Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В. С. Кульчицький. – Львів : [б. в.], 1966 с.; *Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини* / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, І. Ю. Настасяк, О. І. Мікула. – Львів : [б. в.], 2002; *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України : підручник для студ. вищ. навч. закладів / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик ; Львів.

нац. ун-т ім. Івана Франка. – К. : Видавн. дім “Ін Юре”, 2007; *Никифорак М. В.* Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. / М. В. Никифорак ; Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2000; *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.

Казакевич О.М.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. Розвиток капіталізму в Росії зумовив зміни в її державному ладі, що певною мірою знаменували перехід держави від самодержавного до конституційного правління. Революційні події 1905 р. примусили царя Миколу II проголосити у Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. створення парламенту – Державної думи для попереднього розроблення і обговорення законодавчих пропозицій, які потім мали надсилатися через Державну раду імператору для затвердження. Маніфест проголошував засади буржуазного конституціоналізму через заснування парламенту.

З уведенням до державного механізму Російської імперії Державної думи цар сам вже не міг приймати закони. Він мав право затверджувати (або не затверджувати) те, що розглядалося Державною думою. Прийнятий Державною думою законопроект надходив до Державної ради, яка могла його відхилити. Державна рада мала рівні з Державною думою права. Водночас вона відігравала консервативну роль, яка забезпечувалася насамперед її складом. Державна рада утворювалася з членів, які призначалися імператором, і членів, які обиралися на корпоративній основі. Голова і віце-голова Державної ради щорічно призначалися імператором з членів Ради за призначенням. Повний склад виборних членів Державної ради становив 102 особи. Вони обиралися за указом імператора різними установами і групами населення на 9 років. Будучи консервативним органом, Державна рада була покликана, за задумом її реорганізаторів, стримувати ліберальні поривання Державної думи. Законопроекти, що надійшли до Державної думи і схвалені як нею, так і Державною радою, так само як і законопроекти, запропоновані Державною радою і схвалені як нею, так і Державною думою, подавалися імператору для затвердження. Без цього затвердження жоден закон не міг бути впровадженим.

Отже, законопроект, схвалений Державною думою і Державною радою, ставав законом лише після його затвердження монархом, а отже, влада давати країні закони належала, зрештою, йому. У використанні імператором права абсолютного вето щодо актів, прийнятих Державною радою і Державною думою (поряд з деякими іншими чинниками), можна вважати установлення в Росії на початку XX ст. перехідної форми правління від абсолютної до дуалістичної монархії.

З початком роботи Державної ради і Державної думи передусім і пов'язувалися зміни у державному ладі Російської імперії на початку XX ст.

Державна дума, незважаючи на всі її недоліки, що перешкоджали їй стати справжнім парламентом у західноєвропейському розумінні, все ж відіграла в історії Росії позитивну роль.

На початку XX ст. збереглися всі основні ланки місцевої адміністрації, суду, поліції, жандармерії.

Як і в попередній період, управління Україною здійснювалося по губерніях. Так, у Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях управління здійснювали губернатори. На чолі Київської, Волинської і Подільської губерній, об'єднаних у генерал-губернаторство, стояв генерал-губернатор, а самі губернії очолювалися губернаторами. На початку XX ст. у міру розвитку революційного руху зростала роль карального апарату царату. Так, у 1902 р. Департамент поліції організував розшукові відділення, які у 1903 р. були перейменовані в охоронні. Охоронні відділення були, по суті, таємною поліцією, покликаною здійснювати політичний розшук.

Боротьба з революцією примусила царський уряд піти на деяку децентралізацію органів політичного розшуку, надання їм певної самостійності і більшої оперативності. У 1906 р. були організовані районні охоронні відділення, територія діяльності кожного з яких охоплювала кілька губерній. Так, українські губернії були підвідомчі трьом районним охоронним відділенням, а саме: Південно-Західному (Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська губернії), Південному (Херсонська (з містом Одесою), Таврійська, Бессарабська губернії і все узбережжя Чорного моря), Південно-Східному (Хар-

ківська, Катеринославська, Курська, Воронежська, Чорноморська губернії, а також область війська Донського). Керівництво названих районних охоронних відділень перебувало відповідно в містах Києві, Одесі, Харкові. 14 грудня 1906 р. було прийнято Положення про районні охоронні відділення. Ці нові структури були покликані об'єднати розшукові органи цілих районів з тим щоб обробити одержану ними інформацію і скласти найоб'єктивнішу картину про протиурядові організації, що діяли на території району. У підпорядкуванні районних охоронних відділень перебували охоронні відділення. Одним з їх найголовніших завдань була боротьба з "революційними співтовариствами".

У боротьбі з революційним рухом у країні царський уряд покладав на охоронні відділення великі надії. Тому не випадково в галузі політичного розшуку охоронним відділенням надавався повний простір діяльності і вони наділялися значними правами. Для посилення боротьби з кримінальною злочинністю 6 липня 1908 р. був виданий закон "Про організацію розшукової частини", згідно з яким у складі поліцейських управлінь губерній і великих міст створювалися розшукові відділення чотирьох розрядів для провадження розшуку у справах загальнокримінального характеру.

У зв'язку із загостренням соціальної напруженості на селі і селянськими виступами у 1903 р. була здійснена часткова реорганізація сільської поліції. Так, замість виборних від селян соцьких вводилися штатні посади сільських стражників, які були державними службовцями, нижчими чинами поліції.

19 серпня 1906 р. цар підписав указ про заснування військово-польових судів. 20 серпня того самого року він затвердив "Правила про військово-польовий суд". Положення складалося лише з шести коротких статей. Військово-польові суди створювалися у місцевостях, де проголошено військовий стан або стан надзвичайної охорони. До складу суду входили голова і чотири офіцери. Ні від голови, ні від членів військово-польового суду юридичних знань і практичної підготовки до судової діяльності не вимагалось. Отже, подібний склад військово-польового суду не давав жодних, хоча б найменших, гарантій ні незалежності, ні вміння з'ясувати суть справи, що розглядалася судом.

Для військово-польових судів практично не існувало жодних процесуальних правил. Справи розглядалися у спрощеному порядку. Вироки військово-польового суду, що виносилися за законами воєнного часу, передбачали, як правило, смертну кару. Оскарженню вироків не підлягали.

Революційні події 1905-1907 рр. помітно вплинули й на діяльність судової системи, що функціонувала на підставі “Установи судових установлень” 1864 р., яка була орієнтована на посилення репресій проти активних учасників революцій.

Значну роль у переслідуванні учасників революцій відіграла прокуратура. Так, циркуляри Міністерства юстиції, прийняті наприкінці 1905-1906 рр., містили категоричні вимоги до прокурорів судових палат виявляти надзвичайну активність у переслідуванні осіб, обвинувачених у державних злочинах, аграрних безпорядках, а також у загальнокримінальних злочинах, учинених з політичних мотивів.

В умовах нового піднесення революційного і демократичного руху в 1910-1911 рр. царський уряд змушений був внести зміни в судову систему Російської імперії. Законом від 15 червня 1912 р. “Про перетворення місцевого суду” поновлювався інститут мирових суддів. При цьому зміст багатьох статей “Установи судових установлень”, присвячених мировій юстиції, законом від 15 червня 1912 р. було змінено.

Однак у повному обсязі закон від 15 червня після його прийняття не був запроваджений. Спочатку його дія поширювалася на 10 губерній: Київську, Волинську, Подільську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Чернігівську і Курську. Відкриття нового мирового суду у цих губерніях призначалося на 1 січня 1914 р. Усього в названих губерніях було засновано 970 посад дільничних мирових суддів і 120 мирових з’їздів.

У зв’язку з поновленням інституту мирових суддів судові функції земських начальників скасовувалися. Ліквідувалися й посади міських суддів.

Були внесені окремі часткові зміни в компетенцію земських органів самоврядування. Так, згідно із законом від 20 лютого 1906 р. кожні губернські земські збори дістали право обирати по одному члену Державної ради строком на 3 роки. Законом від 5 жовтня

1906 р. скасовувався порядок призначення губернатором гласних від селян у земства з поновленням повітового виборчого з’їзду від сільських товариств. У 1912 р. повітові земські збори і міські думи здобули право обрання мирових суддів у тих губерніях Російської імперії, де мирова юстиція поновлювалася. Однак у цілому питання про реформу земського і міського самоврядування, висунуте в умовах громадського піднесення на початку XX ст., так і залишилося на стадії складання проєктів та їх обговорення.

Аналіз змін у державному ладі Російської імперії на початку XX ст. дає підстави зробити висновок, що правляча еліта на чолі з царем Миколою II вжила деяких заходів з лібералізації режиму під безпосереднім тиском революційних подій, чергуючи реформи з контрреформами.

Літ.: *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996; *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрович, Л. Шкляр. – К. : [б. в.], 1995; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Наук. думка, 1993; *Дахно І. І.* Історія держави і права України : навч. посіб. / І. І. Дахно. – К. : Центр навч. л-ри, 2006; *Історія держави і права України / за ред. В. Я. Тація.* – К. : [б. в.], 2000; *Музиченко П. П.* Історія держави і права України / П. Музиченко. – К. : Т-во Знання, КОО, 1999.

Лимар А. П.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. Будівництво Української держави потребує узагальнення всього накопиченого українським народом досвіду державного управління, оскільки сучасні проблеми державного будівництва в Україні мають чимало проблем, схожих з тими, які постали перед творцями української державності в період визвольних змагань 1917-1921 рр.

Дослідження еволюції та змісту української національної ідеї та історії Української революції розпочалися майже одразу безпосередніми учасниками цих подій – М. Грушевським, В. Винниченком, П. Христюком, Д. Дорошенком, М. Шаповалом, С. Петлюрою, І. Мазепою та ін. Внесок у дослідження означеної проблеми зробили вчені діаспори: В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, О. Бочковський, Д. Чижевський, О. Кульчицький, Д. Квітковський, П. Мірчук, Н. По-

лонська-Василенко, Я.Грицак та ін. Узагальнення всього періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. знайшло відображення у наукових працях сучасних українських дослідників (В.Верига, В.Верстюк, Ю.Павленко, В.Солдатенко, О.Ресент і О.Рубльов, В.Литвин, Ю.Храмов, Д.Яневський та ін.). В.Солдатенко вперше у вітчизняній історіографії здійснив спробу комплексно проаналізувати концепцію української революції, дати їй виважену оцінку.

Чималий комплекс наукових досліджень присвячено окремим етапам періоду визвольних змагань. Вивченню діяльності Української Центральної Ради (УЦР) присвячені наукові праці В.Верстюка, Т.Осташко, В.Солдатенка, Ф.Турченка; Української Держави гетьмана П.Скоропадського – С.Верстюка, Я.Калакури, С.Кульчицького, С.Мякоти, Ф.Проданюка, В.Солдатенка, О.Копиленка, М.Копиленка, Ф.Турченка, канадського історика В.Вериги, російського дослідника В.Федюка, американського професора історії В.Дмитришина та ін.

М.Стахів, І.Мазепа, М.Шаповал, П.Феденко та ін. дослідники займалися проблемами розвитку Української Народної Республіки (УНР) часів Директорії. Наукову цінність мають публікації активних учасників тогочасних подій – К.Левицького, М.Омельяновича-Павленка, М.Капустянського, А.Кравса, О.Доценка, М.Лозинського, В.Андрієвського, Д.Дорошенка, Н.Короля, О.Лотоцького, М.Шкільника, С.Чикаленка, Л.Цегельського, І.Фещенко-Чопівського, С.Ярославина та ін.

Значний інтерес мають інші періоди та аспекти **Д.у.У.п.в.з.** у працях вчених:

– різні аспекти становлення та розвитку Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) (Б.Тищик, О.Вівчаренко, М.Литвин, К.Науменко, В.Кондратюк, В.Регульський, С.Макарчук, О.Краківський та ін.);

– відносини УНР та ЗУНР (М.Панчук, А.Панчук та ін.);

– державотворча діяльність української еліти в добу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. (Т.Бевз, О.Городецький, Л.Залізняк, Л.Козловська, О.Павлишин, С.Приходько, О.Ресент, Є.Юрійчук та ін.);

– внутрішня політика українських урядів доби визвольних змагань (О.Воронянський, О.Гомотюк, С.Мякота, Б.Андрусишин, А.Гриценко, О.Ресент та ін.). В діаспорі до-

слідження проблеми результативно продовжувалось (М.Сціборський, І.Витанович, Б.Кравченко та ін.);

– зовнішня політика українських урядів 1917-1920 рр. (В.Солдатенко, В.Єшпанов, О.Несук, В.Церковна, А.Панчук та ін.).

Після Лютневої революції у Росії в українських землях почалося відродження державності. 4(17) березня 1917 р. було утворено вищий орган української влади – УЦР – виборний представницький орган у Києві, склад якої поповнювався членами, обраними на селянських, робітничих та солдатських з'їздах від місцевих рад, партій та громадських організацій. УЦР утворила вищий виконавчий орган – Генеральний Секретаріат із восьми галузевих генеральних секретарів (міністрів). На місцях управління здійснювалося через губернські, повітові, волосні, міські думи, філії УЦР. І Універсалом УЦР 10(23) березня 1917 р. було проголошено автономію України; IV, від 9 (22) січня 1918 р., – незалежну та самостійну державу – УНР.

Після укладення 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору, за яким Радянська Росія відмовилась від претензій на Україну, УЦР уклала угоду з Німеччиною. Звільнивши за допомогою іноземних військ територію України від більшовиків, УЦР потрапила у залежність від німецького та австрійського командування. УЦР взяла на себе обов'язки стосовно постачання великої кількості продовольства та сировини, які вона не мала можливості виконати. Спроби діячів УЦР продовжувати ліводемократичний курс, накреслений восени-взимку 1917 р., викликав невдоволення окупаційного командування.

В останній день свого існування УЦР схвалила Конституцію УНР, і того самого дня, 29 квітня 1918 р., УЦР було розпущено. За підтримки окупаційного німецького командування до влади прийшов Павло Скоропадський, обраний гетьманом з'їздом хліборобів України. 29 квітня була опублікована гетьманська "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій України", згідно з якими гетьман України тимчасово одноосібно очолив виконавчу (Рада міністрів), судову (Генеральний суд), законодавчу владу. В Україні відновлювалася політична система царської Росії. Українська держава була розділена на губернські староства: Київщина, Волинь,

Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина і Таврія. Губернським старостам були надані повноваження колишніх царських губернаторів, а 1 серпня 1918 р. Скоропадський затвердив закон “Про установлення в Києві управління столичного отамана” (який мав права колишнього російського градоначальника). Після поразки в Першій світовій війні Німеччини та Австро-Угорщини, українським лівими силами на чолі з Симоном Петлюрою та Володимиром Винниченком вдалося 14 грудня 1918 р. повалити гетьманат і відновити УНР, очолювану Директорією. Директорію очолював В. Винниченко, керівництво збройними силами доручили С. Петлюрі, який став головним отаманом військ УНР. Директорія продовжила державне будівництво, створила українську армію.

У січні 1919 р. було проголошено об’єднання України (Злука УНР та ЗУНР). Конфлікт з УНР радянської Росії, що розпочався невдовзі, був для УНР невдалим і призвів згодом до проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Літ.: *Довідник з історії України* : у 3 т. – К. : Генеза, 1995; *Історія держави і права України* : у 2 ч. / за ред. А. Й. Рогожина. – К. : Ін-Юре, 1996. – Ч. 2; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Просвіта, 1999; *Копиленко О. Л.* Держава та право України 1917-1920 рр. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997; *Капелюшний В. П.* Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Капелюшний Валерій Петрович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : [б. в.], 2004; *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 2.

Шнекторенко І.В.

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ (пол. herb, від нім. Erbe – спадщина) – один з трьох державних символів України. Малим **Д.Г.У.** визначено Знак Княжої Держави Володимира Великого (тризуб). Він же разом із Гербом Війська Запорізького мають стати частинами Великого **Д.Г.У.**

Державний герб – це закріплений у законодавстві офіційний умовний знак, який через графічне та кольорове зоб-

раження окремих фігур виражає коло певних ідей політичного характеру та символізує суверенність держави. Мета державного герба: передати через умовне зображення сутність держави, дати уявлення про соціальні цінності державного ладу тощо. Це офіційна емблема держави, що зображується на печатках, бланках державних органів, грошових знаках, знаках поштової оплати і т. ін. Часто державний герб є складовою державного прапора.

У різні історичні періоди державні утворення, що існували на території сучасної України, мали різноманітні емблеми, які слугували державним гербом. Серед основних таких емблем: тризуб – знак Володимира; лев, який дряпається на скелю, – знак Галицько-Волинського князівства; лук-арбалет, архангел Михаїл – знаки м. Києва; козак з мушкетом-самопалом – знак козацької держави; серп, молот, червона зірка і колоски – уніфікований герб УРСР тощо.

Коли в кінці ХХ ст. Україна здобула незалежність, перед державотворцями постала складна проблема вибору **Д.Г.У.** Складність полягала у тому, що новий герб мав не лише репрезентувати країну, вказувати на її характер та історичну традицію, а й бути загальноновизнаним для всього українського народу. 19 лютого 1992 р. прийнято постанову Верховної Ради України “Про Державний герб України”. Парламент затвердив тризуб як Малий герб України.

Історія походження українського тризуба складна і неоднозначна. Вперше він з’являється за часів Київської Русі. Тризуб був родовим знаком династії Київських князів Рюриковичів. Його зображення археологи знаходять на монетах, печатках, посуді, цеглі, настінних розписах. Одна з перших згадок про давньоруські знаки належить до Х ст. Посли київського князя Ігоря (912-945 рр.) при укладанні договору з візантійцями мали свої печатки, на них були зображені знаки, які виступали символами посольських повноважень, зокрема тризуб.

Існує чимало теорій походження тризуба і його значення. Серед найбільш поширених такі: пов’язування тризуба з оберегом – символом Перуна; аналогія із верхівкою скіпетра – символу влади; стилізоване зображення ширяючого сокола чи голуба; алегоричне зображення триєдності буття; аналогія із зображенням якоря – символу надії в хрис-

тиянській традиції; зображення лука зі стрілою; стилізована монограма тощо.

Єдиного розуміння значення тризуба на сьогодні не існує, однак, з'явившись як знак Київських князів, він поширюється на всю територію Київської Русі, його карбують на княжих монетах, на прикрасах вельмож. Тризуб став ознакою державної влади, символом Київської Русі.

З XII ст. знак тризуба почав витіснятися зображенням святого архістратиґа Михаїла на Київщині та лева, який дереться на скелю, – на західноукраїнських землях.

За часів козаччини (XVI–XVIII ст.) в Україні з'являється нова символіка – “козак з мушкетом” або “лицар-козак з самопалом”. З часом цей знак розповсюджується на території всієї козацької держави. Його разом з архангелом Михаїлом зображують на хоругвах і печатках. Під час визвольної війни (1648–1657 рр.) зображення козака з самопалом використовувалося як символ країни і було особистим гербом гетьмана. Цей знак проіснував, доки існувала в тій чи іншій формі козацька держава. Після скасування гетьманської влади в 1764 р. цей символ перестали використовувати.

Наступний період відновлення національної символіки належить до XIX ст. Після революційних подій 1848 р. в Австро-Угорській імперії у Львові було створено вищий орган національного самоврядування українців – “Головну Руську Раду”. У відозві від 2 травня 1848 р. вона проголосила зображення золотого лева на блакитному полі національним гербом українців.

У серпні-вересні 1914 р. на Галичині був створений Легіон Українських Січових Стрільців – окреме військове формування етнічних українців у складі австро-угорської армії. Прапором Січових Стрільців було голубе полотнище, на одному боці якого знаходилося зображення архангела Михаїла, а на другому – в колі малинового кольору аббревіатура УСС. Як відзнаку для Січових Стрільців було запроваджено значки із зображенням тризуба Володимира. З часом ця символіка поширилася й серед української громади.

Важливе місце в історії посідає подія вибору тризуба гербом Української Народної Республіки. Голова Центральної Ради, видатний український історик Михайло Грушевський присвятив кілька своїх праць проблемі вибору державного герба для новоствореної

української республіки. Спершу він пропонував проект, який був би абсолютно новим, не мав негативного історичного навантаження і ґрунтувався на принципі сучасності. Центральним елементом герба мав стати золотий плуг на синьому тлі як символ праці. Однак з часом Грушевський переглянув своє ставлення до історичних символів України і було вирішено затвердити гербом УНР тризуб як символ спадковості української республіки від Київської Русі. Таким чином, тризуб є не лише знаком України, об'єднаним символом для українського народу, а також указує на глибоку історію українського державотворення.

Після приєднання українських земель до Союзу Радянських Соціалістичних Республік герб УРСР став дуже схожим на герби інших соцреспублік. Державним гербом УРСР було зображення серпа і молота, розміщених на щиті в променях сонця і в обрамленні колосся, з написом на стрічці: внизу вінка – “Українська РСР”, на правому витку – “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”, на лівому – “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Над щитом між колосками – п'ятикутна зірка.

Після проголошення незалежності України і затвердження тризуба малим **Д.Г.У.** постало питання розробки й затвердження великого **Д.Г.У.**, передбаченого ст. 20 Конституції України. Неодноразово проводилися конкурси і громадські обговорення щодо проекту великого **Д.Г.У.**, однак на сьогодні жодний із запропонованих проектів офіційно не затверджений. Варто відзначити проект авторської групи О.А.Івахненка, що неодноразово перемагав у відповідних конкурсах. На ньому зображено синій щит із золотим Знаком Княжої Держави Володимира Великого (Малого **Д.Г.У.**); над щитом – відтворення великокняжого вінця і синьо-золотого шатра. По обидва боки від щита зображено щитотримачів: праворуч – золотого лева, ліворуч – козака з мушкетом. Під щитом – стрічка, що поєднує національні кольори, – синій та жовтий; під стрічкою – золоті колоски пшениці, скріплені кетягом калини.

Існує ряд інших цікавих проєктів, а дискусії щодо цього питання тривають досі. Яким би не обрали великий **Д.Г.У.**, він має втілювати в собі одвічні цінності українців, указувати на історичну традицію державотворення, а також бути символом єдності для всіх громадян нашої держави.

Літ.: *Конституція України*. – К. : [б. в.], 1996; *Про державний герб України* : Постанова Верховної Ради України від 19 лют. 1992 р. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Баленок В. С.* Червона калина – Україна. Питання української державної символіки / В. С. Баленок. – М. : Універсум публішинг, 2003; *Белов О.* Український тризуб / О. Белов, Г. Шаповалов. – К. : Запоріжжя : Дике поле, 2008; *Бушин М. І.* Національна символіка незалежної України : метод. рек. для викладачів і студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Бушин, І. Ю. Мащенко, В. Ф. Юзвенко. – Черкаси : ЧПІ, 2001; *Коваленко О. А.* Тайна трезубца. Таємничі знаки / О. А. Коваленко. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006.

Попатенко В.С.

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ (грец. *hymnos* – похвальна пісня) – один із трьох державних символів України. **Д.Г.У.** України є національний гімн на музику М.Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П.Чубинського в такій редакції:

*“Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду”.*

Гімн – це урочистий музичний твір на вірші програмного характеру, музична емблема держави. Йому належить значна роль у суспільно-політичному житті як одному із символів країни, а також як засобу масової агітації, згуртування народу.

У давнину гімни виконували функцію молитовних звернень до богів або бойових гасел-закликів. Так, відомо, що у битві з татаро-монголами на річці Калка 1224 р. княжі дружини Київської Русі співали перед боем гімн “С нами Бог, розумійте язичи”. А у 1410 р. в битві під Грюнвальдом, де разом з польськими литовсько-руські війська завдали нищівної поразки тевтонцям, лунав співзвернення до Богородиці Діви. Ще більшого поширення набули гімнові пісні за коза-

цької доби. Їх виконували не лише для підняття духу перед боем, а й під час виснажливих походів. Добре відомі тогочасні пісні “За світ встали козаченьки”, “Гей, не дивуйтесь добрії люди”, “Гей, на горі там женці жнуть”, “Нумо хлопці до зброї” та ін. У подальшому українські землі були поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Наддніпрянська Україна перебувала під гнітом Росії і її жорсткої цензури щодо всього, що мало український патріотичний характер. Життя на західній Україні в культурному плані було дещо вільнішим, особливо після революційних подій в Австро-Угорщині 1848-1849 рр., що дістали назву “Весна народів”. Виникає низка пісень, які покликані підносити українську національну свідомість. Серед них варто відзначити такі: “Я шасний, руську матір маю” (слова С.Литвиновича), “Де єсть руська Отчина”, “Мир вам, браття, всім приносим” та “Я русин був, єсть і буду”. Однак роль гімну, який об’єднає серця всіх українців, судилося відіграти пісні, яку написав виходець з Київщини.

Автор **Д.Г.У.**, видатний учений-етнограф, поет і журналіст, юрист, активний діяч українського громадського руху, Павло Чубинський народився 15(27) січня 1839 р. на хуторі Чубинський біля містечка Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії. Майбутній науковець закінчив Переяславське повітове училище, 2-гу Київську гімназію та вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Після закінчення навчання в університеті Чубинський активно долучився до суспільно-політичного життя української громади у Києві. Був особисто знайомий з багатьма видатними діячами українського національного руху: М.Костомаровим, П.Кулішем, М.Драгомановим і Т.Шевченком. Саме вірші останнього надихнули поета на написання своїх глибоко патріотичних творів, серед яких була пісня “Ще не вмерла Україна”. Серед істориків немає єдиної думки стосовно того, коли саме був написаний історичний вірш. Очевидно, що твір датовано 1862 р., однак залишається невідомим, чи був він написаний до заслання поета, чи писався уже на чужині. Важ-

ливо відзначити, що на пісню надихнула польська пісня-гімн “Мазурек Домбровського” або “Jeszcze Polska nie zginie”. За “хлопоманство і українофільство” Чубинського було заслано до Архангельської губернії, де він пробув з 1862 по 1869 р. Уперше майбутній Д.Г.У. був надрукований у львівському літературно-політичному віснику “Мета” у 1863 р. Його текст мав такий вигляд:

*Ще не вмерла Україна,
И слава, и воля!
Ще намъ, браття-молодці,
Усміхнеться доля!
Згинуть наші вороги,
Якъ роса на сонці;
Запануємъ, браття, й ми
У своїй сторониці.
Душу, тіло ми положим
За свою свободу
И покажемъ, що ми браття
Козацького роду.
Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей пора встати,
Пора волю добувати!
Наливайко, Залізняка
И Тарасі Трясило
Кличуть насъ изъ-за могиль
На святеє діло.
Издаймо славу смерть
Лицарства-козацтва,
Щобъ не втратить марне намъ
Своего юнацтва.
Душу, тіло и д.
Ой Богдане, Богдане,
Славний нашъ гетьмане!
На-що віддавъ Україну
Москалямъ поганимъ?!
Щобъ вернути її честь,
Ляжемъ головами,
Назовемся України
Вірними синами!
Душу, тіло и д.
Наші браття Славяне
Вже за зброю взялись;
Не діжде ніхто, щобъ ми
По-заду зістались.
Поєднаймось разомъ всі,
Братчики-Славяне:
Нехай гинуть вороги,
Най воля настане!
Душу тіло и д.*

Однак невідомо, яка доля спіткала б цю пісню, якби для неї не створив музику видатний український композитор М.Вербицький.

Михайло Вербицький народився 4 березня 1815 р. у родині священика в селі Явірнику Руським, неподалік м.Перемишль. Закінчив Львівську греко-католицьку Духовну семінарію. У 1850 р. отримав сан священика, а в 1856 р. став парохом церкви у селі Млини неподалік Перемишля. М.Вербицький з юнацьких років почав писати музику, в першу чергу церковні твори. Писав музику до театральних творів, симфонії, вокальні композиції. Та чи не найбільшу славу йому принесло написання музики до пісні Чубинського “Ще не вмерла Україна”.

Новостворена пісня-гімн швидко облетіла всю активну українську громаду і припала до душі небайдужим до долі Батьківщини. Незвичайна сила гімну була не лише в його величних словах і натхненній музиці, а й у символізмі походження його авторів. Адже союз наддніпрянського поета і західноукраїнського композитора красномовніше за слова вказував на єдність українців та їхню боротьбу за соборність рідної держави.

Вперше затвердження пісні “Ще не вмерла Україна” як Д.Г.У. відбулося 7(20) листопада 1917 р., коли Українська Центральна Рада (УЦР) Третім Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії. УЦР ухвалила Конституцію УНР, а також ряд законів: запроваджено власну грошову систему, українській мові надано статус державної, затверджено герб та гімн УНР. На роль останнього було обрано пісню П.Чубинського на музику М.Вербицького “Ще не вмерла Україна”.

Після втрати Україною незалежності на довгі роки стала забороненою велична пісня Української держави. Її місце зайняв гімн Української Радянської Соціалістичної Республіки на музику А.Д.Лебединця і слова П.Г.Тичини:

*Живи, Україно, прекрасна і сильна,
В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла.
Мiж рiвними рiвна, мiж вiльними вiльна,*

*Під сонцем свободи, як цвіт розцвіла.
Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні на віки-віків!
Живи Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!
Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом і братом російський народ,
Нас Ленін повів переможним походом
Під прапором Жовтня до світлих висот.
Слава Союзу Радянському, слава і т. д.
Ми славим трудом Батьківщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних ідей.
У світ комунізму – величне майбутнє
Нас Ленінська партія мудро веде.
Слава Союзу Радянському, слава і т. д.*

Після проголошення незалежності України постало питання вибору **Д.Г.У.** Майже одно-стайно було обрано величну пісню Чубинського, яка не один десяток років надихала борців за незалежність і соборність нашої держави. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 15 січня 1992 р. створена М.Вербицьким музика до твору “Ще не вмерла Україна” набула статусу **Д.Г.У.** 6 березня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила текст **Д.Г.У.** зі словами першого куплету та приспіву вірша П.Чубинського у вказаній на початку статті редакції.

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про Державний Гімн України. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; Бушин М. І. Національна символіка незалежної України : метод. рек. для викладачів і студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Бушин, І. Ю. Машенко, В. Ф. Юзвенко. – Черкаси : ЧТІ, 2001; Линник М. П. Державний гімн України. Популярний історичний нарис / упоряд. М. П. Линник. – К. : Музична Україна, 2006; Трембіцький В. Національний гімн “Ще не вмерла Україна...” та інші українські гімнові пісні / В. Трембіцький. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Львів : НТШ, 2003.

Попатенко В. С.

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР УКРАЇНИ – один з державних символів України, що являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Державний прапор символізує суверенітет держави і уособлює політичні, соціальні й історичні ідеї народу. **Д.П.У.** є національний прапор, що відображає сформовані протягом століть соціокультурні традиції українського народу. Синьо-жовтий колір **Д.П.У.** найчастіше інтерпретується через образи чистого неба та зрілого хлібного лану, що озна-

чають миролюбність Української держави, її природні багатства та працелюбність українського народу. Синій і жовтий кольори як кольори національного прапора здавна були у широкому вжитку в народів, що населяли українські землі, вони є геральдичними кольорами гербів багатьох українських міст. Жовто-синій колір мав перший прапор Української Народної Республіки. У 1917 р. синьо-жовтий прапор був державним символом Західно-Української Народної Республіки, а в 1939 р. затверджений як державний для Карпатської України.

Постановою Верховної Ради України від 28 січня 1992 р. № 2067-ХІІ “Про Державний прапор України” затверджено Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розміщених смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3. **Д.П.У.** як один із державних символів України визначено ст. 20 Конституції України.

Д.П.У. постійно піднімається на будівлях: Верховної Ради України, Резиденції Президента України, Кабінету Міністрів України, вищих судових органів, Прокуратури України; державних місцевих адміністрацій і органів місцевого самоврядування; дипломатичних представників і консульських установ в іноземних країнах відповідно до норм міжнародного права, правил дипломатичних протоколів і традицій країни перебування.

Д.П.У. піднімається на військових кораблях та інших суднах Військово-Морського Флоту; під час офіційних церемоній, що проводяться органами державної влади та органами місцевого самоврядування; в місцях постійної дислокації військових частин і окремих підрозділів Збройних Сил України, інших військ і військових формувань. У дні державних свят **Д.П.У.** вивішується на будівлях громадських об’єднань, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, а також на житлових будинках. Зокрема, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям, об’єднанням громадян пропонується встановлювати (вивішувати) **Д.П.У.** щорічно у День Соборності України (22 січня), День Перемоги (9 травня), День Конституції України (28 червня), День Державного Прапо-

ра України (23 серпня), День незалежності України (24 серпня), День Збройних Сил України (6 грудня) та під час проведення загальнодержавних заходів.

Органам місцевого самоврядування також пропонується встановити **Д.П.У.** на центральних площах, проспектах, вулицях, майданах тощо у містах Києві та Севастополі, обласних і районних центрах, інших населених пунктах України, провести роботи з належного облаштування місць встановлення **Д.П.У.**

Д.П.У. постійно встановлюється в залі засідань Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, в залах судових засідань, на транспортних засобах Президента України та інших вищих посадових осіб; в робочому кабінеті Президента України та інших приміщеннях, що призначаються для проведення з його участю урочистих заходів, робочих кабінетах керівників центральних та місцевих органів влади.

Зображення **Д.П.У.** наносяться на повітряні судна України; космічні апарати, що запускаються Україною. Вони використовуються також як бортові знаки державної належності кораблів, катерів і суден прикордонної служби України. Передбачено підняття **Д.П.У.** як кормового прапора на судах, зареєстрованих у порядку, встановленому законодавством України.

Д.П.У. піднімається в дні офіційно оголошеного трауру. У цих випадках у верхній частині флагштоку (щогли) **Д.П.У.** кріпиться чорна стрічка, довжина якої дорівнює довжині полотнища прапора. На знак трауру **Д.П.У.** приспускається.

Д.П.У. може використовуватися як елемент або геральдична основа державних нагород України, а також геральдичних знаків – емблем і прапорів органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Публічна наруга над **Д.П.У.** є кримінальним злочином (ст. 338 Кримінального кодексу України). Також передбачено кримінальну відповідальність за незаконне підняття **Д.П.У.** на річковому або морському судні (ст. 339 Кримінального кодексу України).

На вшанування багатовікової історії українського державотворення, державної символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до державних символів України згідно з Указом Президента від 23 серпня 2004 р. № 987/2004 в Україні

встановлено День Державного Прапора України, який відзначається щорічно 23 серпня. У цей день передбачено здійснення комплексу урочистих заходів, зокрема проведення о 9-й годині офіційної церемонії підняття Державного Прапора України в містах Києві та Севастополі, обласних і районних центрах, інших населених пунктах України, за участю діячів науки та культури, представників міжнародних, громадських, релігійних організацій, політичних партій.

Літ.: Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Парламент. вид-во, 1997; Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III; зі змінами станом на 22 грудня 2010 року; Про День Державного Прапора України : Указ Президента України від 23 серп. 2004 р. № 987/2004 зі змінами від 7 верес. 2009 р. – Режим доступу : president.gov.ua; Про Державний прапор України : Постанова Верховної Ради України від 28 січ. 1992 р. № 2067-XII. – Режим доступу : kmu.gov.ua; Болгов В. Вексиллологія. Рассказы о флагах, знаменах, хоругвах / Вадим Болгов, Виталий Чепак, Галина Чепак. – К. : Укр. Акад. геральдики, товарн. знака и логотипа, 2005; Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006; Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. Б. Батанов та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003.

Дрешпак В.М.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – система зазначених на нормах права методів, способів та прийомів здійснення державної влади. **Д.р.** – це спосіб здійснення державної влади певними методами. **Д.р.** – це характеристика форми держави, що вказує на сукупність методів, прийомів, способів і засобів, якими здійснюється влада в державі, і характеризує ступінь політичної свободи, правове положення особи в суспільстві, а також тип політичної системи, що панує в країні (режим взагалі – це управління, сукупність засобів і методів здійснення економічної і політичної влади). На відміну від форми державного правління та форми державного устрою, які характеризують організаційну сторону форми держави, **Д.р.** найшвидше реагує на зміни в суспільному житті, характеризує порядок діяльності держави, визначає її функціональне спрямування. За різних форм правління та державного устрою може існувати один і той самий **Д.р.**

Наприклад, за формою державного правління Великобританія – монархія, Німеччина – республіка, а за формою державного режиму – ці держави є демократичними.

Зміст **Д.р.** визначається взаєминами між двома політичними субстанціями – владою і свободою. Саме обсяг повноважень влади, способи і методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дасть змогу належно оцінити характер існуючому в суспільстві **Д.р.** Його зміст також розкривається у взаємодії трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової та через становище органу, який є центром прийняття рішень у державі. Оскільки судова влада безпосередньо не визначає характеру **Д.р.**, його особливості простежуються в структурі відносин між законодавчою і виконавчою владою. Існують **Д.р.** з поділом законодавчої та виконавчої влади і режими, які характеризуються їх поєднанням. Суворий поділ законодавчої та виконавчої влади існує за президентського режиму. Поділ влади є гнучким і обидві гілки влади співпрацюють за парламентського режиму. **Д.р.** є найбільш нестійким елементом форми держави, обумовлюється формою державного устрою, державного правління, а також соціально-економічними та політичними умовами.

Ознаками виділення **Д.р.** в окремій тип є: спосіб формування органів влади; співвідношення між гілками влади; становище і роль політичних партій та громадських організацій; правовий статус особи; рівень економіко-господарського розвитку; рівень політичної свідомості суспільства; порядок функціонування правоохоронних органів і паралельних органів; встановлена правова система, її особливості і характер; історичні, культурні традиції, звичаї народу тощо.

У конституціях зарубіжних країн ті чи інші сторони, елементи **Д.р.** закріплені в неоднаковому обсязі. Аналіз основних законів різних країн свідчать, що предметом конституційного регулювання є наступні елементи **Д.р.**: державна влада, яка має своєю основою політичну владу народу, політичне панування певної соціальної групи; організаційно-правовий поділ державної влади та автономія її гілок, з одного боку, і принцип єдності державної влади – з другого; змагальність, пошук компромісу і консенсусу в діяльності державних органів або, навпаки, обмеження політичної діяльності, орієнта-

ція на боротьбу з політичними опонентами і їх придушення; політичні свободи громадян, можливість їх самостійної і активної участі в політичному житті; самоврядування територіальних громад на певній місцевості.

Д.р. – найважливіша складова політичного режиму, що існує в суспільстві. Політичний режим – поняття більш широке, оскільки воно містить у собі не тільки методи державного управління, але й характерні способи діяльності недержавних політичних організацій (партій, клубів, союзів). Політичний режим – це характеристика не тільки держави, але й усієї політичної системи: відносини між людьми з приводу державної влади й відносини людей з державною владою, які формують зміст політичного режиму, розгортаються саме у сфері політичної системи. Оскільки остання є одним із рівнів громадянського суспільства, то корінні соціально-економічні й культурні основи цього суспільства зумовлюють характер держави не безпосередньо, а втілюючись в особливостях політичного режиму. Форми **Д.р.** являють собою сукупність методів здійснення управління державою. Ідеальних демократичних форм **Д.р.** у реальності не існує. У тій чи іншій конкретній державі присутні різні за своїм змістом методи офіційного управління. Незважаючи на це, можна виділити найбільш загальні риси, властиві тому чи іншому різновиду **Д.р.**

Основні режими виділяють на основі таких критеріїв: рівень урахування інтересів народу при здійсненні державної влади; рівень участі народу в державному управлінні; ступінь колегіальності у прийнятті офіційних рішень; рівень політичного та ідеологічного плюралізму та існування опозиції владі; ступінь обмеження проявів протиправного насильства з боку держави щодо громадян; рівень забезпеченості прав та свобод людини і громадянина, переважаючі методи здійснення державної влади тощо.

Д.р. є історично зумовленим. Протягом усієї історії людства з моменту виникнення держави існувало чимало різних режимів. При вирішенні питання про класифікацію **Д.р.** на різних етапах розвитку суспільства доцільно підходити до розв'язання цієї проблеми з погляду необхідності найбільш загальної їх класифікації, а саме їх поділу на два види – демократичні і недемократичні. Кожен з них може поділятися на окремі різновиди. У

світовій науковій літературі існує безліч класифікацій **Д.р.** Ці класифікації залежать від критерію розподілу. За такий критерій береться одна ознака. Частіше використовують сукупність ознак. Нерідко використовуються географічні критерії, рівень політичного і економічного розвитку країни, характер духовного життя. Так, на основі різних критеріїв західних політологів у країнах, що розвиваються, розрізняють до шести-восьми різновидів **Д.р.** У сучасному світі можна говорити про 140-160 режимів, які трохи відрізняються один від одного.

Своєрідну класифікацію **Д.р.** запропонував В. Якушик, він радить їх ділити на: 1) режими постійні та тимчасові; 2) режими нормального та надзвичайного функціонування; 3) конституційні та неконституційні; 4) режими функціонування правової держави, режими революційної законності та режими свавілля (відсутність законності); 5) світські, релігійні, атеїстичні; 6) безпартійні, одно-, дво- та багатопартійні; 7) цивільні та воєнні; 8) режими, що мають досить стабільну та надійну внутрішню опору, та такі, що постійно потребують постійної підтримки ззовні; 9) режими, які опираються лише на національні інститути влади, та такі, що підтримуються за допомогою діючих на території інститутів, які представляють законні сили; 10) режими, що мають реальною постійною і активною сферами своєї діяльності увесь світ, та такі, які у своїй діяльності фактично обмежені рамками своєї країни і мають лише окремі компоненти загальнопланетарної системи забезпечення національних інтересів.

Але загальновизнаною є класифікація залежно від наявності та розвитку інститутів демократії. **Д.р.** поділяють на демократичні та антидемократичні.

Так, сучасні антидемократичні режими поділяються на тоталітарні, деспотії, авторитарні, військово-диктаторські тощо. Антидемократичний – це вид **Д.р.**, який характеризує такий порядок (стан) державно-політичного життя суспільства, за якого не реалізується принцип поділу влади, певною мірою (повністю або частково) порушуються права громадян, забороняється діяльність політичних партій, інших об'єднань громадян, існує можливість політичних репресій. Антидемократичному режиму притаманні такі ознаки:

а) утиск прав особи, перешкода її вільному розвитку;

б) повний контроль держави над усіма сферами суспільного життя;

в) концентрація влади в руках однієї особи або групи осіб;

г) фактичне одержавлення всіх громадських організацій (профспілок, молодіжних тощо);

д) ігнорування інтересів національних меншин, релігійних поглядів населення і т. ін.

Тоталітарний режим характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявністю загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління. Тоталітарна держава виступає як всеохоплююча влада. Тоталітарний режим відрізняється, як правило, наявністю однієї офіційної ідеології, що формується і задається політичною партією, політичним лідером, вождем народу. Тоталітарний режим допускає тільки одну правлячу партію. Відбувається зрощування партійного і державного апаратів. Центром тоталітарної системи є вождь. Його особистість обожнюється, будь-яке критичне ставлення до нього забороняється. На тлі цього відбувається посилення виконавчих органів, виникає всевладдя номенклатури. Тоталітарний режим постійно застосовує терор, репресії, що мають масовий характер щодо населення як головний засіб для зміцнення і здійснення влади. За тоталітаризму встановлюється абсолютний контроль над усіма сферами життя суспільства. Держава прагне повністю підпорядкувати суспільство, цілком його одержавити. Контроль пронизує навіть сферу особистого життя людей. Поширюються ідеї необхідності боротьби з ворогами народу. Мілітаризація – також одна з основних рис тоталітарного режиму. Агресія може поєднуватися з ідеєю світового панування, світової революції. Цей режим спирається на військово-промисловий комплекс, армію. Наявність однієї або кількох з цих характеристик є недостатньою для того, щоб система стала тоталітарною. Наприклад, існують режими, де поліція здійснює терор, проте вони не тоталітарні, зокрема Чилі на початку правління президента А. Піночета, коли 15 тис. осіб загинуло в концтаборах. Але Чилі не тоталітарна держава, оскільки там були відсутні інші “синдроми” тоталітаризму: не було масової партії, не було “священної”

ідеології, економіка залишалася вільною і ринковою. Уряд лише частково контролював освіту і засоби масової інформації.

К.Фрідріх і З.Бжезинський твердили, що тоталітарний режим не змінюється, його лише можна знищити ззовні. Вони запевняли, що всі тоталітарні держави гинуть, як загинув нацистський режим у Німеччині. В результаті життя показало, що така думка хибна. Тоталітарні режими здатні змінюватися, еволюціонувати. Після смерті Й.Сталіна СРСР змінився. Правління Л.І.Брежнєва заслуговує критики. Проте не можна сказати, що вони однакові. Це т. зв. “посттоталітаризм”. Посттоталітарний режим – це система, за якої тоталітаризм втрачає частину своїх елементів і дещо “розмивається” та послаблюється (наприклад СРСР при Хрущові). Отже, тоталітарний режим слід поділяти на суто тоталітарний і посттоталітарний. Залежно від пануючої ідеології тоталітаризм звичайно поділяють на комунізм, фашизм і націонал-соціалізм.

Комунізм (соціалізм) більшою мірою, ніж інші різновиди тоталітаризму, виражає основні риси цього ладу, оскільки припускає абсолютну владу держави, повне усунення приватної власності, а отже, всякої автономії особи. Незважаючи на переважно тоталітарні форми політичної організації, соціалістичній системі властиві і гуманні політичні цілі. Так, наприклад, у СРСР різко підвищився демографічний рівень, громадянам стали доступні досягнення науки і культури, була забезпечена соціальна захищеність населення, розвивалася економіка, космічна і військова промисловість тощо, різко скоротився рівень злочинності, до того ж протягом десятиріч система майже не вдавалася до масових репресій.

Фашизм – правоекстремістський політичний рух, що виник в обстановці революційних процесів, які охопили країни Західної Європи після Першої світової війни і перемоги революції в Росії. Вперше він був утверджений в Італії в 1922 р. Італійський фашизм тяжів до відродження величчї римської імперії, встановленню порядку, твердої державної влади. Фашизм претендує на відновлення або очищення “народної душі”, забезпечення колективної ідентичності на культурному або етнічному ґрунті. До кінця 30-х рр. XX ст. фашистські режими поширювалися в Італії, Німеччині, Португалії,

Іспанії і низці країн Східної і Центральної Європи (Угорщина, Словаччина, Хорватія). За всіх своїх національних особливостей фашизм скрізь був однаковий: він був виразником інтересів найреакційніших прошарків суспільства, які надавали фашистським рухам фінансову і політичну підтримку, прагнули використовувати їх для придушення революційних виступів трудящих мас, збереження існуючого ладу і реалізації своїх загарбницьких амбіцій на міжнародній арені. Третій різновид тоталітаризму – націонал-соціалізм. Як реальний політичний і суспільний устрій він виник у Німеччині в 1933 р. Мета: світове панування арійської раси і соціальна перевага – німецька нація. Якщо в комуністичних системах агресивність спрямована передусім усередину – проти власних громадян (класового ворога), то в націонал-соціалізмі – зовні, проти інших народів.

Деспотія (від гр. *despoteia* – необмежена влада) – форма режиму, яка характеризується зосередженням у руках однієї особи (деспота) всієї повноти влади з одночасною її централізацією, відсутністю політичних свобод і жорстокими методами утиску прав та свобод людини і громадянина. Деспотія притаманна абсолютним монархіям періоду рабовласництва (наприклад Стародавній Вавілон, Стародавній Китай тощо).

Авторитарний режим проявляється в дещо інших формах. Цей режим відрізняє концентрація влади в руках одного чи кількох органів державної влади, можливість застосування насильства, непідконтрольність влади, відсутність рівних, таємних та демократичних виборів державних органів. Порівняно з тоталітарним, цей режим відрізняється певними ознаками пом’якшення: політичні репресії не мають масового характеру, існують представницькі органи, хоча насправді вони значної ролі в житті суспільства не відіграють. В авторитарній державі управління здійснюється, як правило, жорстко централізовано, життя у країні спрямовується політичною елітою (представниками правлячої партії). Переважне використання методів примусу, придушення опозиції та боротьба з інакодумцями є характерним для авторитарного режиму. Така держава не може існувати без опори на поліцейський і військовий апарат. Опозиція за авторитаризму не допускається. У політичному житті можуть брати участь і кілька партій, однак

усі вони повинні орієнтуватися на лінію правлячої партії, інакше їх заборонять. Особистість в авторитарній державі фактично не може повною мірою користуватися правами і свободами, навіть якщо вони і проголошуються формально, оскільки відсутні їхні гарантії. Найчастіше проголошується пріоритет інтересів держави над особистими. Але часто авторитарні режими у відносно “м’якій”, стабілізаційній формі створюються для проведення радикальних реформ, зміцнення держави, її цілісності, єдності, запобігання сепаратизму, економічному розвалу.

Авторитарний режим може бути двох видів: революційний – спрямований на зміну типу суспільно-політичного розвитку; стабілізаційний – орієнтований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу.

Авторитарний стабілізаційний режим може мати на меті проведення мобілізаційних заходів на подолання труднощів, що виникли внаслідок надзвичайних обставин, а також у зв’язку з: а) революційними рухами (прогресивними, консервативними або реакційними); б) рухами, що прагнуть відновити старі, віджиті порядки; в) загальносоціальною кримінальною злочинністю; г) іноземним утручанням.

Авторитарний режим встановлюється в державах, які: відкидають демократичні принципи організації і здійснення державної влади; намагаються створити передумови для демократизації суспільства, але не встигли відпрацювати механізм демократичної влади; є демократичними, проте змушені, з огляду на обставини, вводити модель надзвичайного функціонування державної влади.

Слабкі сторони авторитаризму: повна залежність політики від позиції глави держави або групи вищих керівників, відсутність у громадян можливостей уникнення політичних авантур чи свавілля, обмеженість політичного вираження суспільних інтересів. Переваги авторитарного режиму: здатність забезпечувати політичну стабільність і громадський порядок, мобілізувати суспільні ресурси на вирішення певних завдань, долати опір політичних супротивників.

Авторитарні режими дуже різноманітні. Це монархії, диктаторські режими, військові хунти і ін. Монархії – вже зникаюча категорія авторитарних режимів. Не всі монархії авторитарні. В Європі (Великобританія,

Норвегія, Данія, Бельгія, Люксембург, Іспанія) монархії, у принципі, є парламентськими демократіями. Але коли говорять про монархізм як про підтип авторитарних держав, то мають на увазі монархію в найменш розвинутих країнах, де монархи є реальними правителями (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія). Військове правління: військові беруть владу і правлять країною. Політична діяльність або взагалі заборонена, або обмежена.

У сучасних умовах постсоціалістичних країн “чистий” авторитаризм, що не спирається на активну масову підтримку і деякі демократичні інститути, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування суспільства і здатний перетворитися на кримінальний диктаторський режим влади.

Різновидом авторитаризму є диктатура, яка розглядається як авторитарний режим тимчасового характеру, що вводить за надзвичайних обставин.

Авторитарному і тоталітарному режиму протистоїть демократичний режим. Демократичний режим (від грецьк. *demokratia* – народовладдя) – це режим, заснований на визнанні принципу рівності та свободи всіх людей, принципу народного суверенітету, рівної і вільної участі народу у формуванні державного апарату, в управлінні державою. Державна влада реалізується в інтересах народу демократичними методами, розмежовуються сфери державного управління та діяльності громадянського суспільства. Держава у своїй діяльності підпорядковується суспільству, їй притаманна підконтрольність та підзвітність перед народом.

Надаючи своїм громадянам широкі права і свободи, демократична держава не обмежується тільки їх проголошенням, вона всебічно їх забезпечує за допомогою системи юридичних та загальносоціальних гарантій. У політологічній літературі виділяють такі специфічні різновиди демократичного режиму, як ліберально-демократичний, соціально-демократичний, національно-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Характерні риси демократичного режиму.

1. Суверенітет народу: саме народ вибирає своїх представників влади і може періодично змінювати їх. Вибори повинні бути чесними, змагальними, регулярними. Під “змагальністю” розуміється наявність різних

груп або індивідуумів, які хочуть висунути свою кандидатуру. Вибори не будуть змагальними, якщо одні групи (або індивідууми) мають можливість брати участь, а інші її позбавлені. Вибори вважаються чесними, якщо немає махінацій і є спеціальні механізми чесної гри. Вибори бувають нечесними, якщо бюрократична машина належить одній партії. Використовуючи монополію на засоби масової інформації, правляча партія може впливати на громадську думку настільки, що тоді вже вибори не можна назвати чесними.

2. Періодична виборність основних органів держави. Уряд утворюється після виборів і на певний, обмежений термін. Для розвитку демократії недостатньо регулярно проводити вибори. Обов'язкова умова демократичної держави – особи, які здійснюють верховну владу, повинні обиратися, причому обираються на певний, обмежений термін, зміна уряду має відбуватися в результаті виборів, а не за бажанням певної посадової особи.

3. Лише поєднання правління більшості і захист прав меншості є один з основних принципів демократичної держави. Якщо ж відносно меншості застосовуються дискримінаційні заходи, режим стає недемократичним, незалежно від частоти і чесності виборів, а також законної зміни вибраного уряду.

4. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою – свобода створення політичних партій і інших об'єднань для вираження своєї волі, свобода думок, право на інформацію і на участь у конкурентній боротьбі за керівні посади в державі.

5. Верховенство права, яке має домінувати над верховенством закону. Повинні існувати реально діючі механізми, які б унеможлилювали чинність неправових законів. Рівність усіх перед законом, справедливе судочинство; соціальний, економічний, ідеологічний і політичний плюралізм; а також співпраця і компроміс усіх прошарків суспільства.

6. Існування реально діючих механізмів, які дозволяли б структурованому громадянському суспільству через конкретні групи інтересів, брати участь у розробці та прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування. Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія поділяється на пряму, плебісцитарну і представницьку.

За прямої демократії всі громадяни самі безпосередньо беруть участь у підготовці, обговоренні й ухваленні рішень. Така система може мати практичне значення тільки при відносно невеликій кількості людей, наприклад, у місцевих радах або в місцевих органах профспілок, де всі члени можуть зібратися в одному приміщенні для обговорення питань і ухвалення рішення шляхом консенсусу або більшістю голосів.

Важливим етапом участі громадян в здійсненні влади є плебісцитарна демократія. Відмінність між нею і прямою демократією полягає в тому, що пряма демократія допускає участь громадян на всіх найважливіших стадіях процесу управління (в підготовці, ухваленні політичних рішень і в контролі за їх виконанням), а при плебісцитарній демократії можливості політичного впливу громадян, наприклад референдуми, порівняно обмежені. Громадянам за допомогою голосування надається право схвалити або відкинути той або інший проект закону чи рішення, які зазвичай готуються президентом, урядом, партією або ініціативною групою. Можливості участі основної маси населення в підготовці таких проектів дуже невеликі.

Третьою, найпоширенішою в сучасному суспільстві формою політичної участі є представницька демократія. Її суть полягає в тому, що громадяни обирають до органів влади своїх представників, які покликані виражати їх інтереси в ухваленні політичних рішень, прийнятті законів і втіленні в життя соціальних та інших програм. Процедура виборів можуть бути найрізноманітнішими, але хоч би які б вони були, виборні особи в представницькій демократії займають свої посади від імені народу і підзвітні народу в усіх своїх діях.

Є різні форми правління демократичних режимів. Достатньо поширеними формами республіканського правління є президентська і парламентська республіки.

Відмінною ознакою президентської республіки є те, що президент у ній одночасно виступає як глава держави, і як глава уряду. Найяскравіший приклад президентської демократії – це США. Виконавча влада сконцентрована в руках президента США, який регулярно, через кожні 4 роки, обирається всім народом. Президент призначає членів кабінету міністрів, які підзвітні тільки йому, а не парламенту. Це зовсім не означає, що

президент – диктатор. Президент немає законодавчих повноважень. Уся законодавча влада належить найвищому законодавчому органу США – конгресу (палаті представників і сенату). У процесі виконання своїх повноважень президент США певною мірою обмежений владою конгресу. Конгрес вирішує питання бюджету, має право відмінити будь-які призначення президента США (право вето) і розпочати процес “імпічменту”, тобто дострокового усунення президента від влади (за зраду, за порушення Конституції й інші злочини).

Головною відмінною рисою парламентської республіки є утворення уряду на парламентській основі (звичайною парламентською більшістю) і його формальна відповідальність перед парламентом, який здійснює по відношенню до уряду низку функцій: формує і підтримує його; видає закони, що приймаються урядом до виконання; затверджує державний бюджет і тим самим встановлює фінансові рамки діяльності уряду; здійснює контроль над урядом і у разі потреби може виразити йому вотум недовіри, що тягне за собою або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів.

У сучасному світі є 3 головні типи парламентських режимів. Перший може бути описаний як однопартійна більшість у парламенті, тобто коли одна політична партія постійно настільки сильна, щоб утворити уряд. Іноді таке правління називають “Вестмінстерською моделлю”, маючи на увазі британський парламент, в якому партії достатньо набрати 50% голосів, щоб утворити уряд. Другий тип – це парламентська коаліційна система, коли кабінет міністрів формується на основі коаліції (угоди) різних партій, з яких жодна не має абсолютної більшості в парламенті. Коаліції можуть бути довготривалими (колишня ФРН) і недовготривалими (Італія). Третій тип парламентського режиму часто називають консенсусним. Він був запропонований одним із сучасних політологів Лайпхартом. Його концепція консенсусного парламентського режиму спрямована на те, щоб позначити режими, які існують за рахунок регіональної або етнічної більшості. Зокрема, в Бельгії, де фламандці складають менше 15% бельгійського населення і де за парламентського або президентського правління франко-

мовне населення перетворилося б на людей другого сорту, якби не була віднайдена система компромісів, тобто та ситуація, за якої захищені права обох лінгвістичних груп. Для вирішення яких-небудь спірних питань обидві сторони створюють комісію з рівної кількості представників цих етнічних груп і намагаються знайти компроміс.

Сучасна демократія – це представництво інтересів людей, а не станів. Усі громадяни в демократичній державі як учасники політичного життя рівні. Рівність ця подвійна – рівність перед законами і рівність політичних прав. Сучасна демократична держава – це держава правова, в якій на практиці здійснено поділ трьох гілок влади і створені реальні механізми захисту прав і свобод громадян.

Особливості соціально-економічного, політичного розвитку країн світу визначають різноманітність **Д.р.**, які у чистому вигляді трапляються дуже рідко. Типовим, як правило, є поєднання ознак кількох видів режимів, які були охарактеризовані вище (наприклад поліцейський, надзвичайний, охлократичний тощо). У сучасному світі з’явилися нові різновиди **Д.р.**, серед яких клептократія – влада крадіїв, що грабують своїх співвітчизників та за безцінь розпродають національні багатства, в умовах якої корупція державних чиновників та політиків стає одним з основних стрижнів життя суспільства; геростратократія – влада марнославних осіб, які готові приносити в жертву найвищі цінності вітчизни заради задоволення свого ненаситного прагнення до самоутвердження будь-якою ціною.

Літ.: *Бжезинський З.* Вирішальна роль України на пострадянському просторі / З. Бжезинський // *Політика і час.* – 1997. – № 9. – С. 24-28; *Власть и демократия: Зарубежные ученые о политической науке* / под ред. П. А. Цыганкова. – М.: [б. и.], 1992. – С. 131; *Цвік М. В.* Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік. – Х.: Право, 2002. – С. 95; *Даль Р.* О демократии / Р. Даль; пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякинського. – М.: Аспект пресс, 2000. – 208 с.; *Лейпхарт А.* Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // *Полис.* – 1992. – № 1-4. – С. 91-92; *Зеркин Д. П.* Основы теории государственного управления: курс лекций / Д. П. Зеркин, В. Г. Игнатов. – Изд. 3-е, доп. и перераб. – М.: ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д: Издат. центр “МарТ”, 2007; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления: курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2006; *Чиркин В. Е.* Публичное управление: учеб-

ник / В. Е. Чиркин. – М. : Юристь, 2004; *Державне управління в Україні* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова. – К. : Вид-во ТОВ “СОМИ”, 1999; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князев та ін. ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Шахмалов Ф.* Основы теории государственного управления : учеб. для вузов / Феликс Шахмалов. – М. : ЗАО “Изд-во “Экономика”, 2003; *Державне управління* : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Знання, 2004.

Борисевич С. О.

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР – посада в системі виконавчої влади, до функцій якої належать організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне забезпечення діяльності апарату Кабінету Міністрів та апарату міністерств.

Інститут **Д.с.** був заснований Указом Президента України “Про чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні” від 29 травня 2001 р. № 345/2001 і скасований Указом Президента України “Про деякі заходи щодо оптимізації керівництва в системі центральних органів виконавчої влади” від 26 травня 2003 р. № 434/2003.

Згідно з визначеними функціями **Д.с.** Кабінету Міністрів України очолював Секретаріат Кабінету Міністрів, організував забезпечення діяльності Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів, затверджував за погодженням з Прем'єр-міністром України та міністерством України штатний розпис та кошторис видатків Секретаріату, призначав та звільняв з посад його працівників.

На **Д.с.** міністерства були покладені функції організації забезпечення діяльності міністра та поточної роботи з виконання покладених на міністерство завдань, подання міністрові пропозицій щодо розподілу бюджетних коштів, координації роботи територіальних органів міністерства, підприємств, установ та організацій, що входили до сфери його управління та керівництва апарату міністерства. **Д.с.** Кабінету Міністрів та **Д.с.** міністерств, їх перші заступники та заступники за посадою були державними службовцями.

Значення інституту **Д.с.** полягає у забезпеченні розмежування адміністративних та

політичних функцій у системі державного управління, яке є прийнятою практикою у розвинутих демократичних країнах. У різних країнах керівник апарату міністерства називається згідно з адміністративною традицією: в Ірландії – секретар, в Англії – постійний секретар, у Німеччині – державний секретар, у Бельгії, Греції, Нідерландах – генеральний секретар. У деяких країнах (Німеччина, Угорщина) є два державних секретарі – “парламентський державний секретар”, який займається політичними питаннями, і адміністративний.

Мета розмежування адміністративних та політичних функцій полягає в тому, щоб забезпечити політичну нейтральність державної служби, убезпечити систему управління від руйнівного впливу політичної кон'юнктури, забезпечити професіоналізацію державної служби та збереження інституційної пам'яті. За міністром, який представляє певну політичну силу, закріплюються функції формування та реалізації державної політики у визначеній сфері. На **Д.с.** покладаються адміністративні функції забезпечення діяльності міністра, керівництва апарату міністерства, призначення та звільнення працівників апарату міністерства та збереження інституційної стабільності. Таке розмежування функцій звільняє міністра від виконання дрібних господарських та розподільчих функцій на користь стратегічного планування та формування державної політики у визначеній сфері. Водночас **Д.с.** є підзвітним і підконтрольним міністру.

Упровадження посади **Д.с.** як вищого державного службовця в міністерстві, призначення і звільнення якого відбувається на конкурсних засадах відповідно до законодавства про державну службу, що забезпечує політичну нейтральність і слугує захистом від звільнення з політичних мотивів, є однією із ключових складових адміністративної реформи. Поряд з упровадженням обмежень для державних службовців щодо участі в діяльності політичних партій це створює умови для формування професійної і політично нейтральної державної служби. За таких умов оцінка роботи державного службовця та його кар'єрне зростання залежатимуть від професійних здібностей та досвіду, а не від політичної лояльності.

Літ.: *Коліушко І. Б.* Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні / І. Б. Колі-

ушко. – К. : Факт, 2002. – 260 с.; *Валевський О. Л.* Інститут державних секретарів в Україні: від задуму до реалізації / О. Л. Валевський, С. Г. Конончук. – К. : УНЦПД, 2003. – 108 с.; *Реформа публічної адміністрації в Україні* : Біла книга / Центр сприяння інституц. розв. держ. служби при Голов. упр. держ. служби України. – К. : [б. в.], 2006. – 57 с.; *План модернізації державного управління: пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування* / А. Вишневецький (кер. авт. кол.), В. Афанасьєва, Р. Гекалюк та ін. ; за заг. ред. Т. Мотренка. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європейського Союзу, 2010. – 396 с.

Валевський О.Л.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ І ФОРМА ПРАВЛІННЯ В АНТСЬКОМУ ЦАРСТВІ. Новітні наукові знахідки і відкриття дослідників української минувшини в основному підтверджують висновки вчених про існування державних союзів слов'янських племен на території України, про що свідчать численні пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок стародавніх городищ Подніпров'я, Подністров'я, Побужжя. Саме на цій території в IV ст. н. е. об'єдналася в державний союз група слов'янських племен – антів. Свідчення візантійських, готських, латинських та арабських авторів VI-VII ст. про антів – перші незаперечні історичні згадки про слов'янські племена на східноєвропейській рівнині. Як повідомляли тогочасні історики (візантійський – Прокопій Кесарійський, готський – Йордан та ін.), анти являли собою частину слов'ян-венедів. Перша згадка про них у писемних джерелах датована 375, остання – 602 р. н.е. Мовою антів, на думку лінгвістів, була слов'янська. Імена вождів (Бож, Мезамир, Лаврит та ін.) теж звучать як слов'янські. Культура, звичаї та норми їхнього суспільного укладу мали також чітко виражене слов'янське забарвлення. Релігійні уявлення були такими самими язичницькими, як згодом і поганська віра східних слов'ян. Виходячи з цих засад значна частина істориків справедливо вважала антів протослов'янами або просто слов'янами. На відміну від росіян, вітчизняні дослідники дотримувалися думки, що анти – прямі предки українського народу або навіть перші українці. Цікаві думки щодо “антської проблеми” висловлює відомий сучасний український історик М.Брайчевський. Поділяючи

в цілому погляди своїх попередників, він довів принципову ідентичність вітчизняних літописних полян та антів з іноземних джерел. За твердженням М.Брайчевського, самі себе ці люди називали полянами, степові сусіди – сармати (а від них уже й інші народи, що жили південніше) знали їх під назвою антів, тобто “крайніх”, тих, що живуть “на краю”, “окраїнних людей”. Цілком можливо, що саме звідси, від цих “окраїнних людей” – антів і бере свій початок назва нашої держави й народу. Як свідчать писемні та археологічні джерела, анти жили невеликими поселеннями на берегах річок та озер, займалися скотарством та хліборобством. Вони мали військові укріплення не в кожному селі, а спільні – для кількох поселень. На думку вчених, в антів на зміну родовій общині прийшла нова, територіальна сільська община, в якій поступово виділилися окремі заможні сім'ї, які володіли певною власністю. Ця новостворена племінна верхівка була досить різномірною. До неї входили передовсім вожді племен. Зарубіжні історики називають їх королями, старійшинами, “вельможами”. Вони виділялися з основної маси населення своїм майновим становищем, збагачуючись за рахунок привласнення продуктів праці членів общини у вигляді данини. За свідченнями візантійських істориків, у антів значного розвитку набуло рабство, яке поряд із збиранням данини було початковою формою експлуатації в процесі становлення класового суспільства. Суспільний і політичний лад антів привертав до себе пильну увагу дослідників. Зокрема, Прокопій Кесарійський писав, що антами не править хтось один, а здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно (демократія). Проте в моменти загальної небезпеки вони обирали царя (“Rex”), авторитет якого визнавав увесь народ. Такими вождями антів були Бож, Мезамир, Ардагаст, Мусокій, Доброгаст та ін. Военна здобич, контрибуції, подарунки сприяли накопиченню багатств антських вождів, що, у свою чергу, посилювало їх військову і політичну владу. Все це прискорювало майнову та соціальну диференціацію слов'янського суспільства, сприяло формуванню в ньому класових відносин. На думку вчених, у цей період виникає перехідна (між докласовою і класовою формаціями) форма управління суспільством, коли

продовжували використовуватися деякі родові форми регулювання соціальних процесів, але вже в інтересах пануючого класу, що поступово зароджувався. Таку форму управління суспільством деякі дослідники називають військовою демократією, на стадії якої перебували й анти. Військова демократія містила в собі якості, властиві суспільному самоврядуванню, й водночас елементи державного ладу. В результаті посилення соціальної диференціації в союзах слов'янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювало поглиблення класового поділу суспільства й утворення держави. Варто зазначити, що оцінки істориками політичного об'єднання антив досить суперечливі. Дехто вважав його племінним союзом (В.Ключевський – “дулібський союз”), дехто – короткочасним військовим об'єднанням, що створювалося для боротьби з ворогом (готами, аварами й ін.). Але цьому висновку суперечать слова Йордана, який писав, що анти мають спадкову царську владу (виходячи з цього, очевидно, й державу – Антське царство – *Авт.*). М.Брайчевський вважає, що політична організація антив нагадувала структуру державних об'єднань Західної Європи (Карла Великого, бургундів, вандалів, готів) і була так само нетривкою. Як бачимо, дослідники дотримуються різних поглядів на сутність “Антського царства”. Але сам факт об'єднання антив у союз фактично був першою відомою спробою прямих предків українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті, яке проіснувало три сторіччя (кінець IV – початок VII ст.).

У 602 р. держава антив упала під тиском кочових племен аварів. Після цього анти в писемних джерелах уже не згадуються, а в літературі починає вживатися назва слов'яни. Поступово ця загальнослов'янська спільність ділиться на три великі відгалуження – східну, західну та південну. Подальший розвиток цих слов'янських угруповань веде до їх дроблення і формування досить стабільних етно-політичних утворень – союзів племен, перелік і розселення яких дається у славнозвісній “Повісті временних літ”. Як зазначає літописець Нестор, слов'яни, що “прийшли й сіли по Дніпру й назвались полянами, а інші – древлянами, тому що сіли в

лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двиною й назвались дреговичами (від слова “дрегва” – болото. – *Авт.*), інші сіли по Двині й назвались полочанами за річкую, що впадає до Двини й має назву Полота. Ті ж слов'яни, які сіли поблизу озера Ільмень, назвалися власним ім'ям – словенами...” Поступово в оповіді літописця виступають й інші слов'янські племена: кривичі з їхнім градом Смоленськом, від яких Нестор виводить сіверян, дуліби – жителі Побужжя, мешканці західної частини пізнішої України – волиняни бужани й хорвати. Не забуває він згадати й жителів Посожжя (від р. Сож) – радимичів, і мешканців волго-окських лісів – в'ятичів, і уличів з тиверцями, що населяли простори від Дніпра й Буга до Дністра.

Літ.: Підкова І. Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т історичних досліджень Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Історія України* : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Бойко О. Д.* *Історія України* : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003.

Шкуронам О.В.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА УПРАВЛІННЯ У СКІФІЇ. Скіфія – одна з найвідоміших держав Стародавнього Світу. Скіфським називають цілий період евразійської, у тому числі української, історії. Власне скіфи, північно-східні давньоіранські племена, з'явилися на території України в першій половині VII ст. до н.е., прийшовши зі сходу, із степів між Каспієм, Уралом та Кавказом. Переслідуючи кіммерійців, які без опору покинули Північне Причорномор'я, скіфи на чолі з царем Мадієм через Кавказ вдерлися до Мідії і оволоділи на 28 років великою частиною Малої Азії.

У VII-VI ст. до н. е. більшість скіфських племен вже перебували на останній сходинці первіснообщинного ладу, хоча родові зв'язки все ще були сильними. Основною суспільною одиницею була родова община, що складалася з кількох патріархальних сімей. Рід, родова община володіли землею, виділяючи кожній патріархальній сім'ї ділянку землі за жеребом. Приватної власності на землю в той час ще не існувало.

У скіфів-кочівників кожна сім'я мала свою отару, але земля, як і в землеробів, була общинною, племінною власністю. Родова орга-

нізація відіграла велику роль у кочівників під час розподілу пасовищ, перекочівель та ін. Водночас у VII-VI ст. до н. е. у скіфському суспільстві вже можна виявити ознаки, що свідчать про розклад родового ладу. Із середовища вільних общинників – кочових скотарів і осілих землеробів – виокремилася родоплемінна знать (родові старійшини, племінні вожді та ін.). Як свідчать археологічні дані, дедалі помітнішою ставала майнова диференціація. З'являються у скіфів і раби, яких вони захоплювали під час численних воєн і походів. Щоправда, роль рабської праці у Скіфії була незначною.

Досягнутому скіфами розвитку відповідала й організація управління у формі воєнної демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів.

Великий вплив мали ради родових старійшин, передусім союзна рада. Але особлива роль у союзі належала військовим вождям – царям, які очолювали скіфське військо під час походів. Влада царів уже передавалася у спадщину, проте кандидатури царя і його спадкоємця ще затверджувалися народними зборами.

Розвиток виробництва, зростаюча майнова і соціальна диференціація, процес класоутворення, що розпочався, сприяли посиленню влади скіфських військових проводирів, розвитку зародків спадкової знаті та справжньої царської влади.

Значно прискорила зміни, що назрівали у скіфському суспільстві, війна скіфів із військами перського царя Дарія I в 514-513 рр. до н. е. За Геродотом, скіфське військо, що вступило в боротьбу з персами, складалося з трьох основних угруповань, кожне очолював свій військовий проводир – цар. Один із царів, на ім'я Іданфірс, вважався головним, і йому підкорялася решта вождів. Боротьба з Дарієм I, що закінчилася перемогою скіфів, сприяла зміцненню скіфського союзу племен, піднесла політичний авторитет Скіфії. У цій боротьбі кочові племена, насамперед скіфи царські, виступили на захист усього союзу, чим забезпечили собі панівне становище серед племен. Це дало їм можливість експлуатувати землеробські племена, вимагати від них данину. Значно зміцнилася після перемоги над Дарієм I влада царів і військово-дружинної знаті.

На межі V-IV ст. до н. е. у Скіфії, як вважає чимало скіфологів, відбувається формуван-

ня класового суспільства та виникнення рабовласницької держави. Саме у цей час скіфський цар Атей усунув інших царів й узурпував усю владу. Атей прожив довге життя і до 40-х рр. IV ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну від Азовського моря до Дунаю і перетворити Скіфію в могутнє царство. Центр держави Атея був розташований на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення, т. зв. Кам'янське городище в районі сучасного Нікополя. Однак сутічка скіфів у 339 р. до н. е. з македонським царем Філіппом II закінчилася поразкою і загибеллю у битві 90-річного скіфського царя Атея. Царство скіфів збереглося, хоча розміри його значно зменшилися. Скіфія залишалася все ще сильною з економічного та воєнного поглядів. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало близько півтора-ста років – з IV до III ст. до н. е.

Міцнішою виявилася Скіфська держава, що виникла близько III ст. до н. е. з центром у Криму. Столицею нової держави стало місто Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя) – з міцними кам'яними мурами, великими зерносковищами, багатими гробницями. Свого розквіту Скіфське царство у Криму досягає у II ст. до н. е. Воно проіснувало аж до другої половини III ст. н. е. і було знищене готами.

Рівень господарського життя населення Скіфії на той час був досить високим. Головною роллю в економіці відігравали орне землеробство і скотарство. Скіфи вирощували різні культури, орачі сіяли хліб не тільки для власних потреб, а й на продаж. Оранка землі здійснювалася за допомогою запряженого волами плуга, врожай збирали залізними серпами, зерно змолочували у зернотерках. Величезними стадами худоби й табунами коней володіли скіфи-кочівники. Добре були розвинуті у скіфському суспільстві виробництво шкіри, ткацтво та ін.; установлювалися міцні й широкі торговельні зв'язки з прибережними грецькими містами. Скіфи постачали сюди хліб, худобу, хутро, рабів та інші товари, а натомість одержували вино, дорогу кераміку, ювелірні вироби.

Успіхи економічного розвитку стали основою для зростання майнової нерівності й соціальної диференціації у скіфському суспільстві. Основи родоплемінної структури

підтримувалися зростанням приватної власності, майновою нерівністю, розвитком рабства. У руках імущих опинилися кращі ділянки землі, пасовища, величезні стада худоби, табуни коней, раби.

Ще в V ст. до н. е. Геродот повідомляв про скіфських багатіїв, найбагороднішими серед яких вважалися ті, які володіли “найбільшим майном”, і про скіфську бідноту, яка належала до числа людей найнижчого “походження”.

Із загальної маси вільних землеробів і скотарів виокремилася панівна верхівка, до якої належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що складала оточення правителя, та багаті торговці. Саме у неї зосереджувались основні багатства, джерела яких були досить різноманітними. Так, важливим засобом збагачення залишалися, як і раніше, грабіжницькі воєнні походи. З часом дедалі більшого значення набувала експлуатація вільних общинників, данників і рабів. Істотний прибуток давала торгівля, особливо хлібом, із грецькими містами Північного Причорномор'я. У скіфів, за даними Геродота, було багато жерців – відособленої соціальної групи. Соціальне становище окремих категорій жерців було досить високим.

Найчисленнішу верству скіфського суспільства становили вільні общинники. Вони відбували військову службу, платили різну данину, виконували повинності. У найважчому становищі були скіфи-орачі, які опинилися в залежності від степових кочівників. У скіфському царстві з центром у Криму основну частину міського населення становили вільні ремісники й торговці.

Нижню сходинку соціальної градації скіфського суспільства посідали раби. Головне джерело рабства у скіфів – військовий полон, підкорення сусідніх народів. У виробництві рабство не відіграло вирішальної ролі, хоча кількість рабів у скіфів була значною. Як правило, вони використовувалися в домашньому господарстві, для охорони худоби, часто слугували товаром у торгівлі з грецькими містами.

Наочне уявлення про соціальне розшарування і класову структуру суспільства скіфів дають розкопки поховань, особливо грандіозних курганів скіфської знаті, відомих у літературі як царські. Висота таких курганів скіфської знаті IV-III ст. до н. е. була від 8 м

і вище. У них археологи знаходять кераміку, багату зброю. Різко контрастують з царськими курганами поховання простих скіфів під невисокими земляними насипами зі скромним набором речей або взагалі без будь-якого інвентаря.

Скіфське царство може бути віднесене до держав рабовласницького типу. За формою правління воно являло собою один з різновидів рабовласницької монархії.

Главою скіфської держави був цар. Влада його передавалася у спадщину. На той час вже склалося уявлення про божественне походження царської влади, у багатьох випадках правитель сам виконував обов'язки жерця. Цар виконував також судові функції.

Влада царя нічим не була обмежена у проведенні внутрішньої політики. Відомо, що Атей одноосібно вирішував багато важливих питань, карбував свою монету. Владними правителями Скіфського царства з центром у Криму у II ст. до н. е. були Скілур і його син Палак, а в другій половині I ст. н. е. – Фарзой та Інісмей, які зосереджували у своїх руках зовнішню торгівлю хлібом. Самостійно здійснювалася скіфськими правителями і зовнішня політика. Так, дипломатичні переговори Атея з македонським царем Філіппом II свідчили про те, що скіфський цар відчував себе не менш могутнім і сильним, ніж македонець.

Царю віддавали велику шану як за його життя, так і після смерті. Дуже красномовні, з різноманітними деталями свідчення про те, як скіфи ховали своїх царів, наводить Геродот. Скіфських царів ховали у глибоких і складних поховальних спорудах. Поруч із царем поміщали вбитих дружин і наложниць, слуг, рабів та ін. У Неаполі Скіфського царя ховали у кам'яному мавзолеї, поруч з яким містилися гробниці його наблужених і поховання коней.

Навколо царя функціонував апарат державного управління. Як і в багатьох інших народів, він складався з найближчих родичів правителя та його особистих слуг, переважно військових. Особлива роль в управлінні належала царським синам. За повідомленням Страбона (63 р. до н. е. – 23 р. н. е.), у II ст. до н. е. скіфи у Криму перебували “під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі”. А синів у Скілура було, за одними відомостями, шістдесят, а за іншими – вісімдесят, що забезпечувало міцну підтримку владі

царя. Цим же пояснюється особлива роль військової дружини правителя та воєначальників. Найвпливовіші помічники правителя входили до складу царської ради.

Однак виникнення державного апарату не знищило повністю колишню родову організацію. Її пережитки ще тривалий час давалися взнаки (особливо у місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини та вожді).

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялася від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав, хоча за своїми функціями – підтримання відносин земельності й панування, зміцнення верховної влади, накопичення в руках верхівки суспільства величезних багатств – вона була вже політичною організацією. Тому можна стверджувати: перші паростки державності на території сучасної України з'явилися саме у скіфську добу.

Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений відповідно до інтересів правлячої верхівки на звичаєве право. Скіфи, за Геродотом, ревниво уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо в еллінів. Скіфська культура протягом усієї її історії залишалася безписемною, тому норми звичаєвого права не були зафіксовані. Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права — правила, встановлені царською владою. На великій території Скіфської держави збереглися, звісно, групи населення, які жили за своїми законами. Зберегли, наприклад, свої звичаї племінні союзи таврів у Криму, неври, які проживали на південь від Прип'яті.

Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, пересувні житла на візках, домашні речі, рабів. Судячи з поховань, особистою власністю у скіфів були зброя, знаряддя виробництва, прикраси.

Верховна власність на землю належала царю, який устанавлював порядок користування пасовищами і землями.

Зобов'язальне право регулювало договірні відносини міни, дарування, купівлі-продажу та ін. Звичайно договори у скіфів затверджувалися клятвою, як це робилося, наприклад, під час укладання договору знаменитого скіфського побратимства. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. Щоправда, на практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися

грабуванням майна, худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх у рабів.

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу провадився по чоловічій лінії. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Старша дружина мала привілейоване становище. Після смерті чоловіка вдова переходила у складі майна у спадок до старшого брата померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не тільки підлеглим становищем жінки, а й тим, що старші сини у разі одруження одержували частку майна і право на відокремлення ще за життя глави сім'ї, а молодший залишався спадкоємцем батьківського господарства.

Найнебезпечнішими у скіфів вважалися злочини проти царя: замах на життя правителя шляхом чаклування, непокора царському наказу. Злочином вважалося і неправдиве заприсягання богам царської домівки. Усі названі злочини каралися смертю. Порушення звичаїв і відхід від віри в богів також тягли за собою смертну кару винного. Мали місце злочини проти власності (крадіжки, грабїж та ін.), проти особи (убивство, перелюбство, образа). Найпоширенішими видами покарань були смертна кара, відсікання правої руки, вигнання. Тривалий час у скіфів зберігалася кривава помста.

Справи про злочини, які не порушували основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у порядку змагального процесу. Однак щодо найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес.

Наприкінці III ст. до н.е. Велика Скіфія припинила своє існування. Однією з основних причин цього була дедалі зростаюча інвазія на землі Скіфії сарматів, такого ж, як і скіфи, кочового іранського народу, який віддавна жив у степах Нижнього Поволжя. Скіфи відійшли на південь і створили дві Малі Скіфії: у Дніпровському пониззі та північному Криму із столицею Неаполісом (сучасний Сімферополь) та на Нижньому Дунаї в Добруджі. Воюючи із грецькими містами, ці царства існували до II ст. н. е., після чого припинили своє існування, поглинуті новими заселеннями півдня України – сарматами, готами, аланами.

Літ.: Янович В. С. Великая Скифия: история до-киевской Руси / В. С. Янович. – М. : Алгоритм, 2008. – 256 с.; *Кульчицький В. С.* Історія держави

й права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996; *Мурзин В. Ю.* Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. – К. : Наук. думка, 1990.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ В ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Ідея української державності пройшла разом з усією вітчизняною суспільствознавчою думкою тривалий процес становлення і розвитку, в якому можна виокремити чітко означені етапи. Першим із них був період існування Київської Русі, від якого до нас дійшли перші писемні пам'ятки. Його початок – “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, в якому Київську Русь зображено як потужну державу, засновану на імперській ідеї, в центрі якої стоїть київський князь як самодержець і намісник Бога на землі і зосереджує у своїх руках всю повноту влади. “Повість врем'яних літ” дає зовсім інше бачення державності – федеративний союз князівств, поєднаних владою роду Рюриковичів, яка освячена церквою. Наступним етапом є прилучення українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського, а пізніше і до держави, що утворилася внаслідок їхнього союзу. Приєднання частини української еліти до католицького світу відкрило для неї двері провідних університетів Західної Європи. Завдяки цьому українське політичне мислення розвивалось безпосередньо в межах тогочасного загальноєвропейського наукового дискурсу. Гуманістичні ідеї проникали в українське суспільство, а його провідні мислителі розробляли концепції держави, виходячи із “протоїдей” природного права, договірної держави, розподілу влади, поваги до індивіда як самоцінності, що має невід'ємне право на свободу і вільний розвиток. Ці ідеї лягли в основу ідеології козацтва, що прийняло на себе роль національної еліти після трагічних подій кінця XVI ст. – Берестейської унії та повстання на чолі з С.Наливайком, які ознаменували глибокий соціальний і конфесійний розкол українського суспільства. Ідея козацької держави, виникнувши у XVI ст. та еволюціонувавши від “ягелонського легітимізму”, ідеї Великого князівства Руського та “непідлеглого козацького панства”, наприкінці XVIII ст. звелася до обстоювання автономних прав Геть-

манщини та прохань до російських імператорів про повернення старих привілеїв. Але й ці прохання були виявом великої мужності незначної частини старшини. Козацька Україна полишила своїм нащадкам ясний національно-політичний ідеал, що хитався між державною самостійністю і автономією в рамках сусідніх держав, чи в федеративній сполучі з ними. Найвищими виявами державницької думки цього періоду були Гадяцький трактат 1658 р. та Конституція 1711 р.

У першій половині XIX ст. ідея української державності відродилась на основі переосмислення уроків існування козацької держави та перенесення на національний ґрунт тогочасних європейських теорій. Величезну роль у цьому процесі відіграла ідея історичної місії українського народу. Як зазначав В.Старосольський, месіанізм – “се є переконання про окрему, виїмкову роль, про спеціальну історичну “місію”, яка припадає на долю власної нації і робить її “вибраним” поміж іншими народом... На сьому тлі виросла велика філософічна концепція Гегеля, і Карл Маркс не був вільний від впливу сього німецького месіанізму. Польський рівнож, як і московський месіанізм XIX століття, є загальновідомими явищами. Український, крім численних уступів у Шевченка, найшов класичний вислів у Костомарова “Книгах битія Українського народу”. Ідея історичної місії України базувалась на переконанні про те, що український народ внаслідок особливостей свого тривалого бездержавного існування та національного характеру є безелітною нацією. Його визволення має водночас і національний, і соціальний характер. Концепція ж власної держави виходила з ідеї автономії та федералізму, оскільки вважалось, що українці, позбавляючись соціального та національного гноблення, повинні прагнути не просто бути господарями на власній землі, а й спонукати власним прикладом усі інші народи до ліквідації всіх форм насильства та утворення всесвітнього союзу вільних народів. Такий підхід до розв'язання питання про національно-державне буття був провідним в українській політичній думці XIX ст. Він ліг в основу теорії “громадівського соціалізму”, діяльності більшості українських політичних партій початку XX ст. Лише поодинокі діячі українського руху в XIX ст., подібно до П.Куліша, доводили необхідність вихо-

вання повноцінної політичної еліти нації як передумови побудови власної держави. Їх “безполітичне українство” набувало, з точки зору історичної перспективи нації, значення програмної концептуальної засади українського руху. Одночасно в рамках концепції “громадівського соціалізму” соратники М. Драгоманова трансформували ідею федералізму та автономії із “зовнішнього” аспекту, тобто входження України на тих чи інших засадах як самоуправної політичної одиниці до міжнародних державних союзів, у “внутрішній” – створення незалежної української держави як федерації земель та громад. І все ж концепція Української держави як автономії у складі майбутньої демократичної Росії лишалась провідною в українській думці. Вагомим етапом розвитку української державності є початок ХХ ст. До революції 1917 р. українська нація підійшла невідготовленою, передусім, свідомістю своєї еліти. Її провідники лишались переважно в полоні соціалістичних ідей та вірності ілюзорним загальнолюдським, інтернаціональним інтересам. Саме тому лідери Центральної Ради УНР не змогли реалізувати історичний шанс – розв’язати національне і соціальне питання в інтересах українського народу.

Досвід УНР став великим уроком для нації. Після неї питання про необхідність власної держави в українському суспільстві не виникало. Дискусії проводилися щодо її форми, входження до тих чи інших блоків, наповнення форми змістом. Українська Радянська Соціалістична Республіка, що стала реальною наступницею УНР, виробила в широких мас населення звичку до національних державних інститутів, державної символіки, наповнювала патріотизм не лише етнічним, але й державницьким змістом. Зважаючи на розвиток ідеології української державності від витоків до початку ХХ ст., можна стверджувати, що для вітчизняної суспільствознавчої думки саме ідея державності була визначальною.

Основними парадигмами, що визначали зміст тієї чи іншої концепції державності, були соціально-класова та національно-державницька. Як правило, соціально-класовий підхід відносив питання державності “на другий план”, і лише як виняток деяким мислителям вдавалося гармонійно поєднувати національне і соціальне (концепція єди-

ного потоку). Зокрема, у невирішенні проблеми співвідношення національного і соціального В. Винниченко вбачав головну причину втрати авторитету Центральної Ради серед широких мас населення. “Як тільки ми переступили межу морально-правової, революційної влади, як тільки наблизились до творення юридичної державності, так з того моменту й почалося забування дійсної сутності нашого руху: інтерес наших працюючих мас, їхнє національне і соціальне відродження. Засоб цього відродження, – тільки засоб, – ми почали приймати за ціль і єдину ціль нашого руху. Державність стала домінуючим мотивом наших дій”. Основою державотворчих зусиль діяча стає розуміння того, що “поки людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зветься державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які пов’язують його у компактну цілість, які забезпечують розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності – це покалічений людський колективний організм. Саме тому всі “недержавні нації” прагнуть своєї держави, через те так самовіддано окремі члени її віддають усі сили свої на здобуття її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, які стоять на заваді цьому, себто, які тримають їх колектив у покаліченому стані”. Положення В. Винниченка про “об’єднання національного і соціального” в державницькій ідеології і практичному державотворчому втіленні, лишається актуальним і сьогодні, оскільки сучасна “лібералізація” і “демократизація” не фіксують відповідних суттєвих зрушень на соціальному рівні. У даному випадку потрібно уникнути ситуації початку ХХ ст., коли новостворена українська державність не змогла закріпити своїх позицій через “десятину землі”.

Виникнувши на ґрунті прагнень і очікувань, державницька ідеологія витворюється на рівні соціальної теорії та соціально-політичних концепцій, які роблять спробу визначити і розв’язати питання про можливість, необхідність, мету існування Української держави, форми її організації, шляхи та засоби побудови. Свого означення державницька ідеологія як сукупність соціально-політич-

них розвідок набрала і на сучасному етапі існування незалежної Української держави. Державницьку ідеологію слід розглядати через державну ідеологію, яка є ширшим і більш загальним поняттям. Виходячи з такої методологічної позиції та зважаючи на залежність державної ідеології від ставлення представників вищих державних і владних структур, які визначають стратегію і формулюють її зміст, вирізняють три ідеологічні тенденції, які, у свою чергу, відтворюють особливості сучасного ідеологічного процесу державотворення і фіксуються як антидержавницька, державницька і перехідна до державницької. Ці тенденції певним чином зачіпають усі основні форми як партійних, так і етнонаціональних, регіонально-територіальних, релігійно-конфесійних та корпоративних ідеологій в українському суспільстві. Антидержавницька концептуальна лінія в державній ідеології становить собою сукупність положень, підкріплених соціально-політичною та культурно-психологічною аргументацією стосовно розхитування чи руйнації існуючого державного ладу. Політико-економічні джерела постають як наслідки розпаду колишньої єдиної економічної системи Радянського Союзу та в частковому збереженні її найбільш консервативної частини. Основою є заміна принципів державного регулювання економіки на ринкові механізми підприємницької конкуренції. Ідейно-теоретичним підґрунтям виступають переважно догмати попередньої офіційної комуністичної ідеології та відповідні стереотипи мислення, зокрема як ідеї “єдиного і неподільного радянського народу”, непопулізму СРСР – “батьківщини всіх народів”, пріоритету інтернаціонального та реакційної природи національного тощо. Присутня тут також і етнокультурна основа, яка відтворюється серед російськомовного населення, – або як побоювання процесу “українізації”, або як нерозуміння і несприйняття ідеї української державності. Перехідна концептуальна лінія в державній ідеології постає як складніше і більш суперечливе ідеологічне явище. Її прояви: по-перше, неможливість здійснення об’єктивного аналізу попереднього і сучасного стану українського суспільства, а звідси – невизначеність напрямку стратегічного розвитку, по-друге, спрямованість на досягнення не загальнонаціональних, загальнодержав-

них, а корпоративно-групових або корпоративно-кланових цілей, що посилює протистояння між державою як інституціональним утворенням і народом, по-третє, недооцінювання внутрішніх, природних, виробничих та інтелектуальних ресурсів і перебільшення орієнтації на зовнішній досвід і допомогу, по-четверте, ігнорування інтересів широких верств населення, що виявляється як недостатня концентрація уваги на розв’язанні соціальних проблем, пасивність до захисту інтересів вітчизняних виробників, громадян України як у самій державі, так і за її межами.

Найбільш перспективним і конструктивним втіленням державної ідеології в українському суспільстві є державницька лінія. Основа цього втілення – патріотично налаштовані представники політичної еліти, пов’язані із соціальними силами, що сприймають державу як логічну мету розвитку української нації. Отже, державницька ідеологія – найбільш пріоритетна форма державної ідеології, в якій знаходять можливість “гармонізуватися” принципи етнонаціональної, територіально-регіональної, релігійно-конфесійної та корпоративної ідеологій і якій “підкоряються” будь-які світоглядно-ідеологічні позиції.

Отже, державницька ідеологія – система економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації яких подано перспективу розвитку суспільства і норми функціонування суспільства в сьогоденні. Така доктрина формується і формулюється на базі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення з конституційним забезпеченням прав меншості. Державницька ідеологія належить, порівняно із державною, до фундаментального рівня ідеології. Зазначений рівень характеризується тісним взаємозв’язком і залежністю від соціальної теорії та філософії і відтворюється у формі цінностей, соціальних аксіом, ідей (національних, державницьких та месіаністичних) як мети чи мрії. Державницька ідеологія постає водночас як рівень та форма суспільної свідомості, яка, узагальнюючи ідеали еліти та прагнення народних мас, робить спробу відповісти на їхні запитання щодо сутності, сенсу і цінностей існування бугтя нації-держави.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко,

П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.

Макаренко Е.М.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ В.КАРАЗІНА.

Каразін (Каразин) Василь Назарович (1773-1842) – український вчений, винахідник, громадський діяч. Засновник першого у східній Україні Харківського університету (1805), ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти, автор ліберальних проєктів реформування державного устрою і народного господарства. У доробку праці з агрономії, конструювання сільськогосподарських машин. Зробив численні відкриття в галузі органічної і неорганічної хімії, першим запропонував створення мережі метеорологічних станцій по всій державі.

Принциповим моментом державотворення В.Н.Каразіна є твердження про необхідність абсолютної монархії. Не змінює його ставлення до неї і заява про доцільність створення при правителі з представників “благородного стану” своєрідного представницького органу дворянства – “Державної Думи”, яка, на його думку, сприятиме піднесенню авторитету монарха в очах підданих і посилить елемент легітимності самодержавства. Водночас заснування Думи мало на меті створення перешкод на шляху переростання абсолютної монархії в деспотію.

Важливим у теорії державності В.Н.Каразіна є твердження про те, що опора монарха на орган із представників дворянського стану спроможна забезпечити стабільність не тільки державної влади, але й усїєї держави, що саме дворянство виконує функцію носія монархічної ідеї. Отже, на його думку, головний принцип людського співжиття становить соціальна нерівність і спрощена соціальна структура. В ідеальній державі цілком досить трьох станів: дворянства, духовенства і селянства, які мають певний обсяг прав та обов’язків, виконуваних соціальних функцій, зумовлених неоднаковим рівнем освіти і корпоративного виховання. Єдиноосібна влада, таким чином, на думку В.Н.Каразіна, виступає основою основ справжньої державності. Всі його проєкти були спрямовані не на зміну існуючого спо-

субу правління, а, навпаки, на його зміцнення, піднесення авторитету монарха.

Опора монархії на дворянство є для В.Н.Каразіна такою ж природною і важливою, як і сам принцип одноосібного правління. Дворянство, на його думку, виконує функції носія самої монархічної ідеї. Звідси і погляд В.Н.Каразіна на дворянство як на особливу привілейовану верству в державі, виключне становище якої обумовлене її історичною суспільною роллю.

Таким чином, у факті приходу до влади недворянських елементів він вбачав загрозу не стільки самому дворянству, скільки всій державності, позбавленій у такому випадку моральної опори.

В.Н.Каразін був переконаний у необхідності ретельного відбору дворян для виконання ними своєї місії державних чиновників, де головним критерієм виступає готовність керуватися певними моральними принципами. Дворянський титул недворянам слід надавати лише у виключних випадках, за подвиги в ім’я слави монарха. Цей титул, у разі невідповідності його носія відповідним вимогам, слід було забирати.

Напрями державницьких поглядів В.Н.Каразіна. В основі поглядів В.Н.Каразіна на державницьку будову Російської імперії лежить стала кріпацька система з елементами модернізації сільського господарства. В коло політичних інтересів В.Н.Каразіна потрапили також питання зовнішньої політики. В цій царині знайшли вияв його юнацькі ідеї про конституційну монархію. Проте не маючи міцної світоглядної основи, зовнішньополітичні ідеї автора мали більш поверховий, ніж конкретно-прагматичний характер. Однією з державницьких концепцій В.Н.Каразіна виступає проблема зовнішньоекономічної та внутрішньої політики Російської імперії. Своєрідність В.Н.Каразіна в баченні цих питань відображає відкрите невдоволення правлячої верхівки, що призвело до опали. Хибна позиція В.Н.Каразіна щодо обмеження зовнішньої торгівлі Росії мала під собою певний ґрунт і була проявом суспільної думки вітчизняних промисловців, які в такий спосіб прагнули обмежити доступ іноземних товарів на внутрішні ринки.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що В.Н.Каразін був представником консервативної течії. Але водночас, зазнавши відчуженого впливу прогресивної ідеології, відсто-

ював необхідність реформ в усіх галузях політичного і суспільного життя, які б могли вдосконалити існуючий лад. Він ратував за стабільність держави. Самодержавство, привілейоване становище дворянства сприймалися ним як гарантії цієї стабільності. Традиції самодержавності були для В.Н.Каразіна священними. Перспективу розвитку він вбачав не в ліквідації цих атрибутів, а в їх модернізації та удосконаленні.

Літ.: *Енциклопедія українознавства*. – К. : [б. в.], 1996 – Т. 3. – С. 958; *Хрідочкін А. В.* Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Хрідочкін А. В. – Х. : [б. в.], 2002; *Николаєнко Н. О.* Громадсько-політична діяльність В. Н. Каразіна / Н. О. Николаєнко // Наукові праці. – Т. 12. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001; *Николаєнко Н. О.* Державницькі концепції В. Н. Каразіна / Николаєнко Н. О. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – Вип. 5.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ П.ЛОДІЯ. Лодій Петро Дмитрович (1764-1829) – видатний вітчизняний філософ, логік і юрист, педагог та освітній діяч, залишив помітний слід в історії філософської думки в Україні та у Росії. З 1801 р. був професором Краківського університету, а з 1802 р. очолював кафедри логіки, метафізики і моральної філософії (етики). У 1803 р. переїздить до Петербурга, де викладає логіку, філософію, право в Педагогічному інституті, водночас працює директором Петербурзького комерційного училища. У 1819 р. в Петербурзі відкрився університет і П.Лодій стає одним із перших його професорів – викладає філософію та право. Працюючи у Санкт-Петербурзі, він опублікував два фундаментальні підручники з логіки та права: “Логічні настанови, які скеровують до пізнання та розрізнення істинного від хибного” (1815) і “Теорія загальних прав, яка містить в собі філософське вчення про природне всезагальне державне право” (1828). Також він відомий як перекладач низки праць: Ф.Цейлер “Естественное частное право” (1809), П.Фейербах “Уголовное право” (1810) і т. ін.

Основними теоретичними джерелами формування політико-правової концепції П.Лодія стали вчення спочатку представників лейбніце-вольфганської школи, а зрештою, Д.Локка та І.Канта. За своїми поглядами

мислитель належав до когорти просвітництва. Він активно виступав за розвиток науки. Основою соціально-політичних поглядів науковця було філософське вчення про природне походження загального державного права, згідно з яким всі люди рівні. На його думку, природне право “пропонує у своєму законодавстві ті природні закони, права і відповідні до них обов’язки, до виконання яких ми один одного за веління розуму примушувати можемо; відповідно воно вчить нас дотримуватись права, без чого не могло б існувати ніякого зовнішнього добробуту”. Із реалізацією природного права Лодій пов’язував політику, вбачаючи її головним завданням пошуки тих засобів і способів, “якими оберігається зовнішня безпека людей, Держави”.

Учений підкреслював, що громадянська свобода – це визначення самого себе у діяльності, незалежність від влади законодавців, дія, яка сприяє досягненню власної мети і не суперечить меті держави. Оптимальною формою правління П.Лодій вважав республіку, адже в ній спільна користь є основою всіх добрих людських намірів і законодавства.

Літ.: *Лодий Петр Дмитриевич* / Ф. Брокгауза, И. А. Ефрона // Энциклопедический словарь : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб. : [б. и.], 1890-1907; *Кирик Д.* Петро Лодій: життя, діяльність і вчення / Д. Кирик, А. Сінціна. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2006; *Історія української філософії* : навч. посіб. / М. Ю. Русин, І. В. Огородник та ін. – К. : ВПЦ “Київ. ун-т”, 2008.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ С.ДЕСНИЦЬКОГО. Десницький Семен Юхимович (бл. 1740-1789) – український і російський просвітник, учений-правознавець, колезький асесор, доктор римського і російського права, публічний ординарний професор юриспруденції Московського університету, член Імператорської Російської академії наук. С.Десницький сформулював ідею, що в основі суспільного прогресу лежить вкладене в людину від природи “повсякчасне прагнення до вищого стану”. Здібності й сили в людині зосереджуються на єдиній меті – прагнення досконалості.

С.Десницький, який працював професором Московського університету, розробив теорію членування історії на основі тези, що змінюється не природа людини, а її господарська діяльність. У зв’язку з цим висунув

концепцію чотирьох станів людства: 1 – полювання, харчування плодами землі; 2 – пастиший стан; 3 – хліборобський стан; 4 – комерційний стан. Із своєї філософії історії автор цієї концепції робить висновок, що суспільні явища треба досліджувати відповідно до стану народів. Природа – основа і мета суспільного розвитку, суспільні закони повинні впливати з природного права. Справедливі лише ті закони, які підтверджуються природним правом. При феодализмі, робить висновок просвітник, це неможливо, тому цей лад необхідно змінити на засадах розуму або природного права.

Філософські та правові погляди

Величезний вплив на переконання С.Ю.Десницького справила поїздка за кордон. Він застав там зародження історичного спрямування у вивченні права (заперечення концепції природного права, даного від Бога). Великий вплив на думки Десницького справили: Девід Юм як філософ і теоретик права, а також Теорія моральних почуттів – моральна філософія Адама Сміта. Саме в етиці він став бачити своєрідний фундамент усіх сфер соціальної діяльності, включаючи правову.

Істотне місце у творах Десницького-філософа займали натурфілософські і космологічні питання. Він дотримувався теорії множинності світів, писав про нескінченність і вічність Всесвіту.

Найважливішою ланкою у розвитку суспільства С.Ю.Десницький визнавав встановлення приватної власності й перш за все земельної власності. Ним була висунута теорія “чотирьох станів роду людського”: звіроловчого і збірного; скотарського; хліборобського; комерційного. Кожному з цих етапів відповідає особливий тип власності. Десницький приходить до переконання, що поняття про право власності складається залежно від кількості праці, витраченої на виробництво речі; таким чином інститут власності встановлюється з того часу, коли людина починає займатися землеробством і від кочового способу життя переходить до осілого. Проте повною мірою відносини власності формуються тільки на сучасній, “комерційній” стадії. Рівень багатства суспільства, за Десницьким, вирішальною мірою визначає і рівень його цивілізованості.

Потрібно відзначити, що Десницький не просто писав про вигадані стани роду людсь-

кого, а прагнув шляхом вивчення та виявлення закономірностей історії показати, яким чином виникає та обмежується власність, володіння, спадщина та інше.

С.Ю.Десницький був прихильником абсолютної монархії, а також правової регламентації суспільних і державних відносин. Однак він критикував існуючі обмеження в правах цілих верств суспільства (особливо кріпосне право), а також виступав на захист рівноправності жінок. У цілому, помітний антифеодальний характер позицій С.Ю.Десницького, його симпатії до буржуазного розвитку суспільства.

Цінуючи Девіда Юма й Адама Сміта як правознавець, Десницький негативно відгукується про Пуфендорфа, чії праці тоді були авторитетом у всіх закладах, де викладалося право. Ця самостійність мислення Десницького мала велике значення, оскільки йому доводилося закладати основи для вивчення російського законодавства.

Одна з найбільш відомих його праць – “Юридичне міркування про користь знання вітчизняного законодавства” (М., 1778).

Юристу, на думку Десницького, абсолютно необхідні чотири науки: повчальна філософія, натуральна юриспруденція, римське право і вітчизняне право; останні мають вивчатися на підставі порівняльно-історичних даних. Найважливішим моментом навчання студентів він вважав практику; поряд з кафедрою теорії права закликав відкрити кафедру практики, де професор повинен керувати студентами на практичних заняттях з розгляду позовних справ.

Порівняльно-історичні ідеї зустрічаються і в інших дослідженнях Десницького:

“Юридичне міркування про початок і походження подружжя” (М., 1774), де автор, описуючи походження сім’ї, ратує за рівноправність чоловіків і жінок;

“Юридичне міркування про речі священних й інших” (М., 1772);

“Юридичне міркування про різні поняття, які мають народи про власність” (М., 1781), де встановлення і розвиток інституту власності пояснюється послідовними змінами економічного побуту;

“Слово про причини смертних страт у справах кримінальних” (М., 1770), один з перших творів такого роду (див. також трактат Чезаре Беккарія “Про злочини і покарання”, перше видання якого вийшло в 1764 р.).

Розглядаючи питання про заснування й цілі покарання, Десницький висунув теорії “самозахисту” та “застереження”. Витоки каральної діяльності держави, на його думку, – в інстинкті помсти, у потребі відплатити за заподіяне зло; кара тільки тим відрізняється від звичайної помсти, що “вона згодна всіляко із задоволенням ображених і в той же час із загальним благоволінням сторонніх глядачів”. Вказуючи на необхідність підтримки порядку, як на мету покарання, Десницький разом з тим вимагає, щоб “учинені кари не виходили за межу людства”; інакше, каже він, глядачі можуть відчути співчуття до злочинця, і самі кари не будуть мати “дійсного успіху у припиненні злостворства”. Тим самим він зазначав наскільки надміру жорстокою була тодішня каральна система (хоча, наприклад, на той час смертна кара була скасована, точніше замінена на каторгу й заслання). Як перекладач Десницький відомий тим, що переклав з англійської мови працю “Наставник землеробський” Томаса Боудена (М., 1780), а також частину найбільшого англійського юридичного твору того часу Вільяма Блекстона – “Коментарі до англійських законів”.

Літ.: *Покровский С.* Политические и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. Покровский. – М. : [б. и.], 1955; *Грацианский П.* Политическая и правовая мысль России второй половины 18 века / П. Грацианский. – М. : [б. и.], 1984; *Миرونенко О. М.* Проблема прав і свобод людини в українсько-світській політико-правовій ідеології доби феодалізму / О. М. Мироненко. – К. : [б. в.], 1995; *Томсинов В. А.* Семен Ефимович Десницький (около 1740-1789) / В. А. Томсинов // Преподаватели юридического факультета Московского университета (1755-1917). – М. : Издат. дом “Городец”, 2005.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ Я.КОЗЕЛЬСЬКОГО. Козельський Яків Павлович (1729-1794) – український письменник, філософ-просвітитель. У своїх працях спирався на досягнення передової політичної і філософської думки тогочасної Європи, у першу чергу на дослідження французьких філософів XVIII ст. і на теорію природного права й суспільного договору. У своїх пошуках відповіді на питання, в чому ж полягає причина суспільного зла, науковець звертається до передової соціологічної думки своєї епохи. В 1768 р. він вперше в історії суспільної думки Росії використовує для критики феодально-кріпосницьких порядків

та ідеології прогресивну для того часу теорію природного права і суспільного договору в інтерпретації таких радикальних французьких просвітителів, як В.А.Гельвецій та Ж.-Ж.Руссо. Спираючись на цю теорію, Козельський робить одну з перших в історії суспільної думки Росії спробу виявити причини поганого стану суспільства і окреслити шляхи виходу з нього.

Свої філософські ідеї та погляди Я.Козельський найповніше виклав у “Філософічних пропозиціях”. Цей твір складається з двох частин: “Теоретична філософія” (логіка й метафізика, яка, у свою чергу, поділяється на онтологію й психологію) і “Навчальна філософія” (юриспруденція і політика).

У своїх міркуваннях на соціальні та політичні теми учений підкреслював необхідність поєднання процесу освіти з низкою соціальних заходів, серед яких він називав уведення загальної обов’язковості праці та створення таких економічних умов, за яких одна частина народу не змогла б пригнічувати іншу.

Я.Козельський у своїх міркуваннях дотримувався концепції природних прав людини і договірної походження держави. Метою договору про освіту держави, на його думку, є досягнення загального блага. У тому випадку, якщо керівники не дотримуються умов договору та не виконують покладених на них обов’язків, народ має право на його насильницьке розірвання, оскільки пригноблені можуть боротися зі своїми гнобителями за природним правом.

Розглядаючи різні форми правління, він віддає перевагу республіці, в якій бачить “Загальну користь .. для всіх людських чеснот і законодавства”. Однак і з освіченою абсолютною монархією він пов’язує надії на справедливі перетворення і, майже дослівно наслідуючи Платона, заявляє, що ідеальна форма правління виникне тоді, коли “правителі стануть філософствувати чи філософи управляти”.

Я.Козельський мріяв про суспільство, в якому не буде ні багатих, ні бідних, а всі люди стануть жити своєю працею, працюючи по вісім годин на добу. Приватна власність не ліквідується, але істотно обмежується таким чином, щоб її власниками змогли стати всі члени суспільства.

Науковець чітко проводить поділ права і закону. Право він класифікує на чотири види: бо-

жественне, натуральне (природне), всесвітнє (міжнародне) і цивільне (державне).

Всі закони, які видаються державою, повинні відповідати цим видам права. У тому випадку, якщо “Закони не будуть на них засновані, то вони не можуть бути справедливими”. За допомогою протиставлення закону праву Я.Козельський відкривав теоретичну можливість критикувати сучасне йому законодавство з його жорстокими санкціями, що не відповідає природному праву. Саме в моральній характеристиці закону науковець вбачав його “правості”. У питаннях, що стосуються визначення зовнішньополітичного курсу держави, Я.Козельський дотримувався традиційного для російської політичної думки осуду загарбницьких воєн і вважав, що війни завдають усім народам і країнам лиха, страждання і “ушкодження”. “Ніхто не має права ставити землю під спустошення, а народи – винищування”. Армія в державі потрібна тільки для “Відображення несправедливого нападу”.

Козельський відстоював рівноправність усіх народів, що населяють землю, і подібно до І.Канта мріяв бачити їх у майбутньому такими, що живуть в єдиній структурі, яка б стала формою організації для всього людства. “Добре б, – писав він, – різні народи, схильні до однієї влади, приводити під одні закони не тільки силою, а чудовою користю і добротою законів, і при рівнянні законів, зрівняти права і переваги народів”.

Таким чином, Я.Козельський намалював проєкт вирівнюючої утопії, що забезпечує всім людям право на існування. Обмеження власності він вважав за можливе домогтися “вигнанням” розкоші і встановленням помірності “у володінні” шляхом введення заборонних законів. Кріпацтво необхідно скасувати якомога швидше і надати всім громадянам рівні права незалежно від станової належності. Реалізацію свого ідеалу він ставив у залежність від поширення освіти і наявності “доброї волі” у монарха.

Літ.: Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: навч. посіб. / Г. Г. Демиденко. – Х. : Консум, 2004; Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ століття / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005; Тригубенко В. В. Козельський Яків Павлович / В. В. Тригубенко. – К. : [б. в.], 2005; Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень : навч.-метод. посіб. / уклад. В. В. Білецький. – Донецьк : ДонДДУ, УКЦентр, НТШ-Донецьк, 2007.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ В.ЛИПІНСЬКОГО. Видатний український історик, політолог, соціолог, громадський та політичний діяч початку ХХ ст. В'ячеслав (Вацлав) Казимирович тривалий час лишався невідомим в Україні не лише широкому загалу, а й більшості дослідників. Найцікавішим вкладом Липинського є його типологія форм державного устрою. Їх три: “клясократія”, “демократія” і “охлократія”.

1. “Клясократія” – найкращий спосіб управління, коли існує рівновага між владою і свободою, між консерватизмом і поступом. Суспільство поділене на класи. Спадкова і конституційна монархія, що символізує понадкласовий характер держави, на думку Липинського, найбільш співзвучна “клясократії”. Цю теорію довів до досконалості Лев Силенко, коли поклав ці ідеї Липинського на релігійну основу РУНВіри.

2. “Демократія” – порушення рівноваги між владою і свободою в бік останньої. Демократичний індивідуалізм підриває основи людського суспільства і веде до нищення моралі. Державна влада стає знаряддям приватних інтересів і держава рухається до безладу. Влада в руках грошових мішків (“Багатів-плутократів”), але вони як ширму використовують народ і найманих професійних політиків-демагогів з-поміж інтелігенції. Дрібнення партій позбавляє їх будь-якої політичної відповідальності. Це все дуже нагадує наш нинішній час. Історичними прикладами “Демократії” є Грецька і Римська республіки часів занепаду, Річ Посполита, московська Керенщина, а також УНР на наших землях.

3. “Охлократія” – повне панування войовників з придушенням будь-якої свободи. Сюди Липинський зараховує азійські деспотії, європейські революційні диктатури, новітній фашизм, більшовизм і Московський царизм.

Липинський завжди підкреслював, що тільки релігія спроможна надихати громадянство духом самопошвяти та ідеалістичного пориву, лише вона творить моральний клімат, необхідний для державного будівництва.

Обґрунтовуючи теоретичні питання державного устрою, Липинський виходить з універсальної передумови, яка ототожнює поняття нації та держави. Історія, вважає він, не знає бездержавних націй та ненаціональних держав.

Будівництво держави не може бути працею лише одного політика, воно має спиратися на певну соціальну базу. Побудувати національну державу, вважає Липинський, можна тільки в тому разі, коли в суспільстві є соціальні сили, верстви, класи, що кривно зацікавлені в її існуванні. До такого класу Липинський звертається у своїй головній політичній праці “Листи до братів-хліборобів” (1926 р.). “Земельний клас хліборобський, – пише він, – люди зв’язані органічно поміж собою однаковим способом існування – єсть одинокою групою людей на Україні, яких будучина залежить від того, чи буде чи не буде Україна”.

Безумовно, сільськогосподарський виробник-власник зацікавлений в існуванні власної держави, яка забезпечувала б йому стале, гарантоване володіння земельною власністю. Липинський стверджує, що аграрне суспільство має потребу в державі і створює її.

Соціальний клас для Липинського – лише підвалина, на якій починається державне будівництво, його справжніми будівниками є невеликі соціальні групи, національна аристократія, еліта. Для Липинського еліта – активна меншість, яка створює державу і нації. У певний історичний період будь-яка державна нація, вважає Липинський, має в собі певну групу людей, яка є основою її державного існування. У своєму вченні про еліту Липинський виходить із макіавелістської традиції європейської соціологічної думки, в особах таких соціологів, як Парето, Моска, Михельс. Вони вважають, що невіддільним атрибутом соціальної системи є наявність найвищого привілейованого стану суспільства. На думку Липинського, історично еліту утворюють вихідці з чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві носіями елітарної культури є аж ніяк не самі українці, а поляки. Поляки, асимілюючись з “українською народною масою”, стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен. Липинський створив власну типологію національних аристократій, що розрізняються способами організації своєї влади: олігархія, класократія і демократія. Для характеристики демократії чи олігархії Липинський знаходить досить точні формулювання і визначення. Що стосується класократії, улюбленої дитини Липинського, такого собі соціологічного фантому, то тут йому соціологічне передчуття зраджує.

Класократія для Липинського є найбільш придатною для України формою організації керівної еліти. На відміну від марксизму, який головною класотворною ознакою вважає ставлення до власності, Липинський, визначаючи поняття класу, має на увазі певний органічний колектив із загальною традицією, загальними психічними переживаннями та фізичною спорідненістю. Здається, що, окреслюючи поняття класу, Липинський говорить не про клас, а про зовсім іншу соціальну спільність, скажімо, рід, плем’я.

Визначення Липинським класу з певними поправками може стосуватися селянства, однак селянства ще не заторкнутого капіталізмом, який розкладає громаду. Якщо для Маркса здебільшого головним універсальним класом був робітничий клас, то для Липинського відповідно до його романтичних настановлень, його світосприйняття, таким класом було селянство, або, як він його називав, хліборобський клас. Рільництво для Липинського – це мистецтво і цим воно відрізняється від сучасної трафаретної фабричної промисловості. Праця біля землі – це передовсім удосконалення індивідуальних здібностей хлібороба, а наймит – помічник господаря, а не додаток до машини.

Промисловий клас, що до нього Липинський зараховував і робітників, і підприємців-капіталістів, жодною мірою не вписувався в поняття “органічного” класу. Зневажливе ставлення Липинського до промислового класу визначалося незначною роллю цього класу в соціальній структурі українського суспільства. Україна для Липинського – це насамперед потужний клас хліборобів, у межах якого існують суперечності між багатими і бідними, але не боротьба. У хліборобах Липинський вбачає головного носія державної ідеї, до них він звертається зі своїм політичним проектом.

Логічне завершення свого вчення про еліту Липинський вбачав у ідеї “надлюдини”, людини – державного символу, який вивершував би собою органічну ієрархію соціального світу і втілював у собі єдність нації і держави. Поза сумнівом, ідея гетьмана у Липинського є прямим втіленням його романтично-патріархальних переконань. Липинський уявляє державу як велике хліборобське господарство, так само, як господарство, вона мусить мати господаря. Розуміючи всі недоліки монархій (перед його очима сто-

яло беззаконня і свавілля царського самодержавства), Липинський хотів бачити в Україні втілення ідеальної монархії – гетьманату. В історії українського народу Липинський вирізняє два періоди під час правління гетьмана Богдана Хмельницького, коли виникла можливість появи спадкоємного гетьманства. Виборне гетьманство для Липинського – це неможлива за своєю сутністю демократична диктатура, це ідея українського Наполеона. Виборність не дасть можливості гетьману бути над класовими і партійними зіткненнями, залишатися незалежним у своїй політиці від групового інтересу. У практичній політиці Липинський намагався замкнути ідею гетьманства на реальній людині. Такою людиною для нього став Павло Скоропадський – царський генерал, нащадок виборного лівобережного гетьмана Івана Скоропадського.

У “Листах до братів-хліборобів” В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності у формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому приділяється висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: “Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одинокі роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роль посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати”.

В.Липинський з історичним сумом констатує: “Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об’єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла”. У 1920 р. він напрочуд точно

окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно-визвольних змагань у 1917–1918 роках. “Соціально пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенационально-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації, – справедливо зазначав він. – Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра”.

В. Липинський радить змінити методи державного будівництва. “Історія наша, – пише Липинський, – вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху, демагоги по тактиці й кар’єристи по духу... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидющий, зловбий, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодинокі іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім’я – демократія”.

В.Липинський вважав найліпшим для українців скористатися в цьому будівництві етнополітичним досвідом справді демократичної країни – США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же “Листах” він писав: “Цементом політичним, спаяючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих “Українців” до місцевих “не-Українців”... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у “нації українській”!) – зможе повстати Держава Українська. І тільки в

Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав”.

Ані соціалісти, ані націоналісти, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження у такий спосіб: “Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете відділити “чужі” верхи від “українських” низів і винищити верхи низами. При чім Ви не ріжнітесь між собою ні психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки чисто словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціальним: “бий панів, бо вони буржуї”, а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племінно-національним: “бий панів, бо вони не Українці”. І ціль та самісенька: владу на Україні при допомозі “соціалістичного” чи “націоналістичного” народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістів Ви станете націоналістами і з націоналістів “зміновіховцями”. І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх – ось на що скеровані всі Ваші умови потури. І тому Вас б’ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, убагродження Вас самих і провідників”.

“Від об’єднання та зорганізування українського хліборобського класу, – підкреслює В.Липинський, – залежить об’єднання та зорганізування цілої Української Нації”. Ця теза Липинського мала солідне підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України в той період не мали достатньо сил, щоб виконати об’єднуючу місію. Автор “Листів” вкрай точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: “Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, – пише Липинський, – виїнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною пра-

цею перетворює, культивує свій власний учасок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість...”. Проте головними загрозами українській державності В.Липинський вважав такі форми суспільного устрою як охлократія і демократія.

Вирішальне значення в житті кожної держави В.Липинський надавав діяльності провідної верстви – національній аристократії. Він пояснював, що вживає “слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь “вибрані народом” демократи”. З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за Липинським, – “це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформенну, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів”.

Демократія для нього “означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природні угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духово і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно незрівноважений тип мішанця-метиса та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично “рівних” індивідуумів-одиниць, взаємно собі зовсім чужих, взаємно себе ненавидячих і зв’язаних в одне національне ціле тими останками національної і державної організації, що була витворилась під па-

нуванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії”.

Без власної держави, на думку Липинського, Україна на віки буде засуджена на злиденну вегетацію на грані між буттям і небуттям. Саме цю тезу з-поміж інших вирізняє Лисяк-Рудницький, поцінуючи спадщину В.Липинського: “При своєму теперішньому стані (маються на увазі 20-ті роки минулого століття) Україна не тільки поневолена, окупована, але й “бездержавна”, себто внутрішньо недозріла до самостійного існування. Української нації в повному значенні цього слова ще немає: є тільки матеріал, що з нього може повстати нація. Тому державницька політична дія мусить бути спрямована передусім на переборювання внутрішніх органічних слабкостей українства. Липинський дотримувався засади, що “Бог сотворив народи здатними до оздоровлення”. Звідси випливає примат внутрішньої політики над зовнішньою, “організації” над “орієнтацією”.

Історична місія України, за В.Липинським, полягає в тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних еліністично-візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на Сході Європи і забезпечила б щасливіше життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор “Листів” називав “українським месіанізмом”.

У Липинського виникла ідея утворення в Східній Європі “Спільки трьох Русей”. Липинський виходить зі свого аграрного “консервативного аристократизму”, вважаючи, що альянс трьох народів необхідний, оскільки жоден із них не спроможний протистояти ні “номадичному” впливу Сходу (зараз ми сказали б ісламському фундаменталізму), ні домінуванню анонімного фінансового капіталу.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ С.ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА.

Оріховський-Роксолан Станіслав (1513-1566) – українсько-польський гуманіст епохи Відродження, який увійшов в історію української політичної думки розробкою ідеї природного права та т. зв. “піраміди влади”, де на вершині перебуває духовна влада, а забезпечувати її повинні священнослужителі та король. Одне з центральних місць у творчості Оріховського відводилося обґрунтуванню найбільш доцільного політичного й державного устрою – т. зв. Польської політії, що забезпечувала свободу, політичні та юридичні права, а також привілейоване становище своїм громадянам – представникам шляхетського стану. Уявлення письменника про політичну організацію суспільства узгоджувалися з канонами європейської ренесансної думки, в якій основна увага приділялася формі правління та державним інститутам і за аналогією з природними системами, насамперед людським організмом, суспільство охоплювалося поняттям “політичне тіло”.

За визначенням Оріховського, політичний і державний устрій Польщі – це “коронне тіло”, основними складниками якого є король, рада та поспільство. Вони взаємодіють між собою за допомогою “жил” – прав та привілеїв. Повноправними громадянами країни письменник вважав шляхту і духовенство, решті населення відводив роль слуг. Отже, як випливає з його поглядів, правом громадянства у Польській політії могли скористатися виключно панівні верстви, шляхта. Таке становище Оріховський пояснював тим, що саме шляхетство за своєю природою здатне бути носієм “високої вольності і цноти”, оскільки причетне до “високих” форм суспільного буття, які утверджують доброчесність. До того ж неабияку роль тут відіграла “щира шляхетська кров, не змішана й не напосна кров’ю ремісника й торговця”. Тим часом представники селянства, ремісників, купців мали, безумовно, відлучатися від громадянства, оскільки були підневільними й недостатньо доброчесними. Незважаючи на стану обмеженість обстоюваної Оріховським концепції, у ній виявилися закладені передові для свого часу політичні ідеї. Насамперед, йдеться про розробку ідеї правової держави. Письменник вважав, що у тих країнах, де нехтується при-

родне право (постають тиранічні форми влади), все без винятку населення перетворюється на невільників. Звідси й інший висновок: гарантом свободи громадян є правовий устрій держави. Тільки там, де Король править у відповідності з нормами права, людина здобуває свободу. І навпаки – за умов існування тиранії кожен індивід стає “людською тінню”.

Оріховський приділяв пильну увагу характерові королівської влади. Завдяки ренесансному світогляду він схилився до ідеї просвіченого монарха, наголошуючи, зокрема, на тому, що “не всяка людина здатна бути при владі, а лише та, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба, щоб вона запалала наукою, яка цю саму людину зробить і правдивою і справедливою”. Мислитель вважав засаду виборності короля, влада якого обмежується законом, найбільш доцільною і потрібною для блага суспільства. Він звертав увагу на те, що при спадковій монархії люди залежать від зовнішніх обставин, які можуть поставати для них “то щастям, то нещастям”. З іншого боку, обраний вільними голосами шляхти король перетворюється на “сторожа” шляхетських вольностей. До того ж, завдяки опорі на право унеможлилювалася тиранічна влада, а також ставилися перепони свавілля урядовців.

Обгрунтовуючи ідею виборності короля, письменник звертався до питання правочинності влади посадженого шляхтою на трон правителя. Як відомо, у середньовічній ментальності законність королівської влади пов’язувалася з церковним освяченням. Цей принцип був взятий на озброєння й Оріховським, який виходив з того, що королем робить не власне золота корона, а сила Божого слова під час коронування. Той, хто коронується, наділяється “королівським духом”, а також отримує опікуна й охоронця на небі – “особливого ангела”.

Погляди Оріховського пройшли складну часову трансформацію. Якщо у молоді роки він виступав проти ідеї божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви у державні справи, то незадовго до смерті у праці “Польські діалоги політичні” він висловлювався за зверхність папської влади над королівською.

Літ.: *Українські гуманісти епохи Відродження*. Антологія : у 2 ч. – К. : [б. в.], 1995. – Ч. 1; *Лит-*

винов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / В. Литвинов. – К. : [б. в.], 2000; “Цивілізаційна” проблематика у творчості С. Оріховського-Роксолана // Зб. наук. пр. молодих вчених. Історія. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1999. – Вип. 1.

Козак В.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА. Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – видатний український громадсько-політичний діяч, історик, етнограф, публіцист, літературний критик.

Народився у збіднілій дворянській сім’ї козацького походження в м. Гадячі на Полтавщині. У родині Драгоманових панували демократичні настрої і широке зацікавлення українською старовиною, історією та літературою.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де з-поміж інших дисциплін виділяв історію, географію, мови, захоплювався античним світом. Продовжував своє навчання у Полтавській гімназії (1853-1859 рр.) з її рутинними порядками. Це були часи накопичення знань, розширення кола інтересів, захоплення новітніми політичними течіями.

Восени 1859 р. Михайло вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет. Напередодні реформи 1861 р. в російському суспільстві панували ліберальні та революційні ідеї. Незважаючи на те, що Київ як адміністративний центр Південно-західного краю був досить провінційним містом, і тут відчувалося невдоволення суспільним становищем: серед студентів університету формувалися гуртки польського національно-патріотичного спрямування, поширювались демократичні ідеї в дусі “Современника”, поступово вироблялася програма української національно-культурної праці.

У Київському університеті у Михайла з’являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що зароджувались у неспокійному студентському середовищі. М. Драгоманов намагався органічно поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхнули розбуджені загальною ситуацією політичні

настрої. Дуже важливим у становленні М. Драгоманова як політичного і громадського діяча був його виступ над труною Тараса Шевченка в Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори. Слова, сказані тоді ще юним промовцем: “Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець” – виявилися пророчими.

У 1863 р. М. Драгоманов стає членом “Громади”. Такі об’єднання виникали як форма пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української літератури, історії, культури, народного побуту, права. У 1871 р. Київський університет відряджає М. Драгоманова за кордон. Замість запланованих двох років молодий учений пробув там майже три, відвідавши за цей час Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гейдельберг, Львів. Трирічне закордонне турне М. Драгоманова було надзвичайно плідним для вченого. Він тепер міг критично оглянути й оцінити свої переконання, зіставляючи їх з наочним західноєвропейським досвідом. Наступ реакції, повторне запровадження утисків проти відроджуваних проявів української культури змусили М. Драгоманова виїхати за кордон і стати політичним емігрантом. Восени 1875 р. Михайло Петрович через Галичину та Угорщину вирушає до Відня з наміром створити там осередок національної політичної думки, започаткувати випуск української газети. Прогресивний громадсько-політичний збірник “Громада” М. Драгоманов створив у Женеві восени 1876 р. Головна тема “Громади” – дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи й рівності серед світової спільноти. Ім’я М. Драгоманова асоціювалося у свідомості прогресивної громадськості з боротьбою слов’янських народів за свободу, автономію, братерство. Виважений і проникливий політик, М. Драгоманов мучився тією задушливою загальною атмосферою, що склалася на теренах Російської імперії у ставленні до національних меншин.

Теоретична розробка Драгомановим проблем національного розвитку України відзначається глибиною та різнобічністю. Вчений вважав себе продовжувачем ідей Кирило-Мефодіївського братства, славного іменами Костомарова, Шевченка, Куліша, та національна програма Драгоманова вихо-

дить за межі учнівства й самого лише продовження перерваної праці провідних діячів українців 1840-х рр.

Драгоманов справедливо вбачав загрозу непорозуміння українців з представниками решти національностей на спільній землі. Тому він із занепокоєнням вдивлявся у сплеск націоналістичних настроїв в окремих гуртах земляків і попереджав: “наше національство зовсім не таке уже мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, євреїв, і подумайте, що б сталося з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки”. Висвітлюючи мету національного розвитку, Михайло Петрович намагався оживити національні традиції сучасним суспільно-політичним змістом. На його погляд, чільним серед завдань визвольного руху України було її повернення до сім’ї вільних і культурних європейських народів, до цінностей та засад сучасної цивілізації, з розвитком якої була міцно пов’язана Україна в минулому. Впевнений, що єдиний слушний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації, Драгоманов не тільки накреслював теоретичні орієнтири цієї мети, а й усім своїм талантом ученого, публіциста, політичного діяча служив їй.

Він виступав проти теорії примусової, обов’язкової національної єдності. На противагу цьому висував два вихідних принципи побудови майбутньої державно-політичної цілісності України: по-перше, права людини та громадянина, а по-друге, місцеве самоврядування територіальних і національних громад.

Конкретним політичним знаряддям і формою втілення демократичного устрою майбутньої України Драгоманов вважав місцеве самоврядування. В ньому діяч бачив оптимальний засіб задоволення національно-культурних та національно-політичних потреб українських та інших громад у майбутній демократично-федеративній республіці.

На його думку, саме на рівні громад та їх територіальних спілок найкраще можуть регулюватися як загалом суспільно-політичні, так і національні процеси. Михайло Петрович вважав, що майбутнє самоврядування найбільш спроможне враховувати інтереси громадян своєї території, економіко-географічні та етнічні особливості, а отже,

сприяти розв'язанню національних проблем у конкретній місцевості. Елементарними, базовими одиницями такого самоврядування вчений визнавав автономні, національні та національно-територіальні громади.

В основі національної політики майбутньої республіки Драгоманов бачив рівність прав та обов'язків усіх без винятку громадян, безвідносно до расових та національних, соціальних і конфесійних особливостей світоглядно-політичної орієнтації.

Програма національного розвитку України, яку розробляв М. Драгоманов, – духовний продукт свого часу. Але й досі не втрачають значущості її головні засади, такі як розуміння історичної необхідності розвитку державності та суспільства на основі демократизму, за ініціативою всіх громадян і національних груп, що живуть на Україні, за безумовного розвитку й захисту прав національних і політичних меншин, прав особи, за умов пошуку тривких компромісів в ім'я спільного добробуту, злагоди й поступу.

Громадська діяльність і творча спадщина М. Драгоманова забезпечили йому особливе місце в історії суспільно-політичної і правової думки не тільки України. Його можна назвати творцем своєрідної конституціоналістичної теорії, палким прихильником збагачення вітчизняної політики й права цінностями світового досвіду. Драгоманівське розуміння конституціоналізму включало в себе такі чинники, як політична свобода суспільства і особистості, що реалізувалася через народне представництво в центрі, самоуправління на місцях, дотримання прав і свобод людини.

Його можна вважати засновником національної політології, істориком політичних учень. Саме він створив нарисні добірки про розвиток політичних ідей у країнах Західної Європи, всебічно розглянувши теорію освіченого абсолютизму, лібералізму, і, запозичивши ряд основних прогресивних положень із кількох напрямів, подав концентроване обґрунтування своєї конституційно-правової доктрини.

Як діяч загальнонаціонального масштабу Драгоманов, великий гуманіст за переконаннями, намагався прищепити українському політичному рухові ряд аксіом. Здається, ці аксіоми зберегли свою актуальність і досі або, краще сказати, повинні зберігати свою практичну цінність також у сучасному суспільно-політичному житті.

Аксіоми М. П. Драгоманова:

• рішуче і беззастережно виступав проти опрацьовування багатьох партійних програм, які лише роздрібнюють і знесилюють прихильників прогресу та перешкоджають їхньому об'єднанню;

• пропагував серйозну політичну освіту, особливо для молоді, зокрема до того, як вона самостійно виступить на політичній арені;

• визнавав велику силу громадської думки, закликав до того, щоб шукати для неї організаційні форми використання;

• підкреслював необхідність застосування етичних вимог до політичної боротьби, загальновідомим свого часу стало його гасло “чиста справа вимагає чистих засобів”. Тому він різко виступав проти ошукування народу безвідповідальними гаслами, проти самозванства;

• боровся з легковажними звинуваченнями, якими розкидалися в революційних колах, особливо часто для задоволення власних цілей;

• рішуче виступав проти системи терору, що звужувала політичну боротьбу до боротьби з особами, а не з певним існуючим ладом, і пророкував, що це легко може перерости в державний тероризм.

Останні роки життя М. Драгоманов провів у Болгарії. Восени 1889 р. він прибув до Софії на запрошення Міністерства освіти, щоб розпочати читання лекції з курсу загальної історії. У Радянській Україні лише в 1970 р. побачили світ “Літературно-публіцистичні праці М. П. Драгоманова”, що були єдиною доступною широкому колу читачів збіркою. І лише згодом, з 1991 р., почали здійснюватись перші організаційні заходи з видання його праць, присвячених 150-річчю з дня народження Михайла Драгоманова.

Михайло Драгоманов належить до тих видатних діячів, яких український народ шанує за їхні погляди і дії, високий інтелект, поєднаний з чесністю та самовідданою мужністю. Він воістину був для України “апостолом правди і науки”. Його громадсько-політична і науково-просвітницька діяльність мала важливе значення в розвитку суспільно-політичної думки у другій половині XIX ст. і є однією з яскравих сторінок історії та культури. Адже вона дала підґрунтя для розвитку національної свідомості українців, зміцнила їхні позиції в прагненні до незалежності.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакумен-

ко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Дашкевич Я.* Учений. Політик, публіцист: про М. Драгоманова / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10; *Денисенко А.* Епоха в українському житті (місце М. П. Драгоманова в розвитку історичної науки) / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2; *Драгоманов М. П.* Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов. – К. : [б. в.], 1970; *Круглашов А. М.* Держава, нація, людина (Михайло Драгоманов про національний розвиток України) / А. М. Круглашов // Вісн. АН України. – 1992. – № 2; *Терзійська Л.* Професор Михайло Драгоманов / Л. Терзійська // Пам'ять століть. – 2003. – № 5; *Шаров І. Ф.* 100 видатних імен України / І. Ф. Шаров. – К. : Альтернатива, 1999.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ І.ФРАНКА.

Один з найбільш яскравих діячів українського руху в Галичині кінця XIX – початку XX ст., чий вплив на громадські настрої забезпечувався силою інтелекту та морального авторитету був Іван Франко (1856-1916). Його значення для становлення сучасної української нації часто порівнюють із значенням Т.Шевченка. Еволюція ж політичних поглядів І.Франка є характерною для розвитку домінуючих тенденцій в українському русі на західноукраїнських землях на рубежі двох століть.

Народився Іван Франко 27 серпня 1856 р. в с.Нагуєвичі Дрогобицького повіту в сім'ї коваля. Під час навчання в гімназії була зроблена перша спроба залучити І.Франка до громадсько-політичної роботи. Після закінчення Дрогобицької гімназії Іван Франко починає вивчення класичної філології та української мови і літератури у Львівському університеті. З самого початку навчальний процес не міг задовольнити всіх запитів нового студента і Франко відразу поринув у громадську роботу.

1877 р. галицька поліція починає тероризувати прогресивну українську молодь ліворадикальних переконань. У липні 1877 р. було заарештовано і самого І.Франка. Йому було інкриміновано участь в таємних організаціях та "розповсюдження соціалістичних ідей". У цілому Франко провів у тюрмі майже 9 місяців. Однак цей арешт не злякав його, не зломив духу, а, навпаки, привів до радикалізації поглядів.

У респектабельних колах української галицької громадськості група молодих радикалів (І.Франко, О.Терлецький, М.Павлик з сестрою) була піддана остракізму. Але ізоляція та матеріальні нестатки не зупинили їх, а ще більше мобілізували.

І.Франко поринає в активну громадсько-політичну роботу, у проведення пропаганди серед львівських робітників. У цей час відбувається його знайомство з філософськими, економічними роботами лідерів німецької соціал-демократії К.Маркса та Ф.Енгельса. І.Франко не лише сам інтенсивно вивчає їх роботи, а й намагається пропагувати під час роботи в робітничих гуртках. У цей час продовжується процес інтенсивної еволюції політичних поглядів мислителя в бік соціалістичної доктрини.

В умовах фактичного остракізму з боку поміркованих українських кіл він переходить на роботу до львівської польської газети для робітників «Ргаса». Газета висвітлювала становище робітників та їх боротьбу, популяризувала соціалістичні ідеї, знайомила з революційними рухами у світі. У 1890-1892 рр. вона була друкованим органом створеної в Галичині соціал-демократичної партії, фактично – органом польського та українського робітничого руху Галичини. Теоретичні роботи, написані Іваном Франком до цього часопису, свідчать про величезний вплив марксистського варіанту теорії соціалізму на його творчість у цей період. Одна з головних теоретичних проблем цих статей – створення необхідних, для перемоги нового ладу, умов, найважливішою з яких, на його думку, є солідарність трудящих класів.

Головний зміст робітничого питання, вважає І.Франко, полягає в забезпеченні соціальної справедливості та ліквідації нерівності, у першу чергу – економічної. А вона впливає з різного ставлення держави до різних класів. І додає, що для досягнення цієї мети необхідно добиватися реальної політичної рівноправності, оскільки саме через державу працюючі класи можуть захистити свої інтереси.

Констатуючи факт природної рівності індивідів, І.Франко відзначає, що саме існуюча соціально-політична система та пануючі соціальні взаємини розділяють людей на різні соціальні групи. Головною причиною такої суспільної нерівності він, слідом за К.Марксом, вважає приватну власність.

Однак І.Франко зовсім не зводить завдання працюючих класів до захоплення власності багатих і справедливого її розподілу. Це має бути лише першою умовою для реалізації вищої мети.

І.Франко добре розумів, що ліквідація приватної власності, хоч і в інтересах всього народу, не може викликати ентузіазму, радості та й простого розуміння подібних дій у тих, кому ця власність належить. Постає проблема застосування насильства для досягнення благородної мети. Та шлях насильства, грубого, відвертого, для І.Франка не є єдино можливим і бажаним. Сам розвиток суспільства логічно і невмодно веде до досягнення бажаного стану, і головне усувати перешкоди цьому шляху, сприяти його розвитку в необхідному напрямі.

Відповідаючи на питання про те, яким шляхом держава здійснює одержавлення промислових підприємств, він вказує на експропріацію, але не на основі збройного насильства, а викупу їх у власників. Розуміння загальнолюдських інтересів як вищої мети, за яку варто боротися, трактування ролі держави в суспільному житті не лише як апарату насильства економічно пануючих класів над простим народом є характерним для політичних поглядів І.Франка, навіть у період його найбільшого зближення з марксизмом.

Заснування українського місячника “Світ” і робота в ньому знаменують собою початок переходу І. Франка на нові ідеологічні позиції. Розриваючи з марксистською традицією безоглядної орієнтації на пролетаріат, його все-світньо-історичну місію, І.Франко пропонує шлях виробничої асоціації. Ці ідеї більше відповідали концепціям “кооперативного” соціалізму.

Період між 1874 та 1882 рр. є часом становлення та змужніння І.Франка не тільки як практика, а й теоретика політики, коли він, знайомлячись із здобутками людської думки, намагався знайти для себе і для свого народу шлях до другого майбутнього. Починаючи свою діяльність під сильним впливом ідей марксизму та громадського соціалізму він поступово починає переходити на національно-державницькі позиції, вважаючи державу головним інструментом створення умов для покращання становища працюючих класів та задоволення матеріальних і духовних інтересів індивідів, вважаю-

чи її головним призначенням бути вираженням “інтересів загалу”.

У результаті вивчення досягнень тодішньої європейської науки в галузі філософії, соціології, політичної економії, теорії політики, власних теоретичних та практичних вправ Іван Франко особливу увагу починає звертати на роль та місце держави в житті людського суспільства. Він вважає, що проведення необхідних реформ саме через механізми держави дасть змогу уникнути кривавої різанини і досягти бажаного результату при максимальному забезпеченні прав і свобод усіх членів спільноти.

Нерівність економічна, вважає І.Франко, є основною причиною того, що проголошені буржуазними революціями свобода, рівність і братерство виявляються, у більшості випадків, лише деклараціями, що конституціоналізм сучасних йому передових держав не може забезпечити громадянам усіх людських прав.

Саме тому, на думку мислителя, і є необхідною ще одна революція, яка закінчить вирішення соціального питання, перетворить декларативну економічну рівність на дійсну шляхом встановлення рівності економічної, перетворить буржуазну державну машину, яка не в змозі забезпечити всім своїм громадянам справжніх людських прав.

І.Франко не відкидає державу взагалі, не вважає її головною причиною всіх суспільних негараздів, не трактує її як виключно апарат насильства економічно пануючих класів над усім суспільством. На його думку, необхідно повернути державі її сутність, щоб вона змогла виконувати свою головну функцію – забезпечувати “добро загалу”.

Прийшовши до висновку про необхідність заміни в майбутньому державного управління громадським самоуправлінням, про можливість існування в сучасному йому суспільстві як спадщини минулого, так і паростків майбутнього, І.Франко розмірковує про пошуки цих “зародків” та виявлення принципів і механізмів громадського самоуправління, національних традицій організації державної влади. Ці дослідження, на думку мислителя, повинні служити меті відродження національної пам’яті та сприяти національному солідаризму.

Грунтовно дослідивши традиційні форми громадського самоуправління українців, І.Франко приходять до висновку, що традиційним для українців є поєднання колектив-

них форм організації влади з персоніфікованою відповідальністю наділених владою осіб. Сила морального авторитету, відповідальність можновладців за свої дії, ненасильницькі механізми реалізації – все це йому імпонує, все це він вважає тим позитивним досвідом минулого, який неодмінно необхідно використати при побудові суспільства майбутнього.

Період між 1883 і 1895 роками був для І.Франка часом важких, іноді досить болісних пошуків свого місця у прогресивному визвольному русі як Галичини, так і всієї України.

Шукаючи свого місця в політичному українському русі, І.Франко 1890 р., за підтримки М.Драгоманова, разом з М.Павликом стає одним із засновників Русько-Української Радикальної партії, для якої пише програму в загальносоціалістичному та демократичному дусі. Серед вимог до її членів було і ведення пропагандистської роботи серед українських робітників Галичини з метою усвідомлення ними себе не тільки робітниками, а й українцями.

І.Франко з М.Павликом вже не були молодими радикалами. Навпаки, молодь, що йшла за ними, вимагала більш рішучих дій. І все ж авторитет їх був настільки високим серед української галицької прогресивно налаштованої молоді, що їм певний час вдавалося стримувати радикалізм молодших. Але радикалізм молодих та їх промарксистські симпатії врешті-решт призвели до кризи, а потім і розколу в партії, до виходу Франка з неї. Найбільшим здобутком у сфері теорії політики в цей період була для нього розробка концепції походження держави, підстав та джерел політичної влади.

У 1897 р. в передмові до збірки поезій “Мій Ізмарагд” поет задекларував своє несприйняття соціал-демократичної політичної доктрини, визначивши її як ідеологію, що розпалює ворожнечу між людьми.

У грудні 1899 р. було досягнуто порозуміння між народовцями і вихідцями з радикальної партії і засновано Українську національно-демократичну партію.

Колишні радикали в Українській національно-демократичній партії внесли до її програмних документів цілий ряд рішучих вимог щодо покращання національно-політичного становища українців. До цієї партії вступили як “народовці”, так і діячі Радикальної партії: Іван Франко, Євген Левиць-

кий, В’ячеслав Будзиновський. Ці люди хотіли надати новій партії поступового характеру і вони ж внесли в програму націонал-демократів домагання самостійності України. Сам мислитель пройшов у своїх поглядах на проблему організації держави та державної влади досить довгий і звивистий шлях еволюції. У зрілому періоді своєї творчості, глибоко вивчивши процеси суспільного життя, він доходить висновку про те, що головним завданням держави є створення умов для самореалізації індивіда. Вона може обмежувати його діяльність у всіх сферах лише до тієї межі, де інтерес індивіда починає суперечити інтересам інших індивідів. Будь-яке інше втручання держави в життя особи є невинуватим насильством і тому неприпустиме. І. Франко підкреслює, що юридична рівність лише створює умови для досягнення рівноправності, але ці умови є справжніми, оскільки люди, які від самого свого народження не є рівними між собою, отримують рівність у тій сфері, де саме ця рівність і може існувати – у сфері міжлюдських інтересів стосовно їхніх прав та обов’язків один перед одним у процесі спільного існування в різноманітних формах об’єднання індивідів. Юридична рівність як основа політичної повинна забезпечувати для членів суспільства рівність прав у можливості самореалізації. На його думку, загальна освіта, загальний військовий обов’язок і загальне голосування мають стати запорукою того, що в майбутньому широкі народні маси зможуть зрозуміти небезпеку прийняття певних рішень та обрати найоптимальніший шлях розвитку суспільства, покладаючись на власне знання, а не на сліпу віру в авторитет своїх вождів, мати можливість захистити, в разі необхідності, і зі зброєю в руках свої соціально-політичні завоювання, а за умов забезпеченої демократії повернути собі право суверенітету та виражати свою волю шляхом демократичних процедур. Демократія, за І.Франком, – це не просто спосіб забезпечення інтересів працюючої більшості на противагу експлуататорській меншості. Він особливо наголошував на необхідності забезпечення невід’ємних прав кожного людського індивіда на реалізацію своїх потенційних можливостей, своєї індивідуальності, вважаючи, що в кінці XIX ст. умови для цього були створені в передових, економічно-розвинених країнах.

Досягнення національної незалежності як одного з головних принципів побудови державного організму є справою довготривалої роботи, зокрема, просвітницької та організаційної. Головною силою, на думку Івана Франка, яка повинна взяти на себе основний тягар виконання цієї роботи є молода українська інтелігенція. Саме вона, маючи глибоке коріння в народних масах та національних традиціях, повинна, вивчивши весь передовий світовий досвід і пристосувавши його до українського політичного менталітету, виробити ту програму, той ідеал майбутнього, який зможуть сприйняти широкі маси селянства, робітництва та ремісництва і втілити його в життя. Інтелігенція повинна виробити у працюючих класів, які складають абсолютну більшість населення, та українців, представників пануючих верств, волю до здійснення цього ідеалу, допомогти їм усвідомити, що ніщо в цьому світі не здійсниться без їхньої волі.

Суспільно-політичні погляди І.Франка, його ставлення до проблеми вирішення українського питання, ідеал державного і суспільного устрою пройшли тривалий еволюційний шлях. Почавши з популяризації марксистських ідей, громадського соціалізму М.Драгоманова, мислитель поступово переходить на ліберально-демократичні позиції, позначені чітко вираженим національним спрямуванням. В останній період своєї активної політичної та наукової діяльності він однозначно визначається як прихильник ідеї державно-політичної незалежності України, хоча і вважає, що здійснення цього ідеалу для його сучасників перебуває “поза межею можливого”.

Літ.: *Заклинський Р.* Громадсько-політичний розвиток Галичини і Іван Франко / Р. Заклинський // Франко Іван. Збірник / за заг. ред. П. Филиповича, П. Кияниці. – К. : [б. в. , б. р.]. – С. 43-122; *Річицький А.* Іван Франко / А. Річицький. – Х. : [б. в.], 1929. – 48 с.; *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.; *Суспільно-політичні погляди Івана Франка в світлі його творів та листування.* – Х. : [б. в.], 1932. – 200 с.; *Франко І.* До Е. Енгеля. Між 13-16 листопада 1882 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1986. – Т. 48. – С. 333-335; *Франко І.* Чого ми вимагаємо / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 34-42; *Фран-*

ко І. Чого ми хочемо / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 25-27; *Франко І.* Що таке поступ? / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1986. – Т. 45. – С. 300-348; *Франко І.* Народна програма / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : [б. в.], 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 521-549.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.КОСТОМАРОВА.

Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – історик, письменник, етнограф, суспільно-політичний діяч. Його батько був доволі багатим поміщиком, а мати – кріпачкою. Батько багато уваги приділяв освіті сина. Початкову він здобув у Воронежській гімназії, 1833-1837 рр. навчався в Харківському університеті, що був на той час одним з головних духовних центрів України. Тут він знайомиться з українськими письменниками-романтиками, сам активно починає вивчати українську мову і, навіть, писати нею художні твори. Однак головною його пристрастю є історія. Отримавши 1844 р. ступінь магістра М.Костомаров на запрошення М.Максимовича переїжджає до Києва на викладацьку роботу в Київському університеті.

Микола Костомаров увійшов в українську історію як талановитий вчений та один з ідейних натхненників Кирило-Мефодіївського товариства. Наукова традиція схильна вважати його автором основних програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, у першу чергу, “Книг буття українського народу”.

Цей документ написаний у наближеній до релігійних трактатів формі з метою, як пояснював пізніше сам М.Костомаров, зробити його більш зрозумілим для простого народу. Визначаючи головні ідеї, на яких базувалась концепція “Книг буття...”, Д.Дорошенко зазначав, що “Цей твір перейнятий глибоким євангельським демократизмом, панславістичною тенденцією і підкресленням ідеї національності, овіяної українським месіанізмом”. М.Костомаров вважав, що Бог один і він один є царем неба і землі. Всі соціально-політичні негаразди, які виявляються в суспільному розвитку є, на думку автора “Книг буття...”, наслідком того, що люди відступають від істинної віри та істинного Бога і піддаються впливові лукавого. Крім Бога ж ніхто не може повелівати іншими

людьми – ні царі, ні пани, бо зробив Бог усіх людей рівними.

Будуючи власну історіософську концепцію світової історії, автор “Книг буття...” розглядає її як поле боротьби добра і зла, Бога і диявола, рівності й нерівності, свободи і рабства. Розгортається ж вона через певні етапи, на кожному з яких носієм загально-світового начала виступають певні народи. Справжнє християнство, на думку М.Костомарова, заперечує панство і царство земне, а передбачає рівність і свободу. Перші християни “жили ... братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо Господь так сказав: “Хто хоче першим бути, повинен всім бути слугою”.

Головна ідея християнства, на думку М.Костомарова, це свобода і рівність, але вони не можуть бути дійсними самі по собі, без справжньої християнської моралі.

“Наймоłodшими” серед народів Європи, що прийняли християнство після падіння Риму, пише М.Костомаров, були слов’яни. Їх вирізняло те, що, на відміну від німців та романців, вони, завдяки життєвому подвигу солунських братів Кирила і Мефодія, змогли сприймати вчення Христа зрозумілою їм слов’янською мовою, а не латиною. Це забезпечувало можливість глибше зрозуміти сутність християнства, його етичну основу. Лихом же слов’ян було те, що вони постійно сперечались між собою та запозичували у “старших” – німців і романців – іноді те, що не було корисним, а найгірше – владу королів, князів, панів, бояр. За це вони були покарані Господом і опинилися в неволі у сусідів.

Наймоłodшим серед слов’янських племен були українці. “І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками”. Історія України є, за задумом М.Костомарова, своєрідним апогеєм світової історії: “Костомаров поставив собі за ціль змалювати філософію історії людства з християнсько-республіканського погляду, а сповідником цієї ідеї в історії зробити український народ”. Українці перебирають від інших історичних

народів місію виконання великого задуму Божого – організувати життя людського суспільства на принципах істинної рівності та свободи, в основі яких лежать християнські чесноти.

Такий підхід зближував роздуми “Книг буття...” з існуючою тогочасною європейською традицією пошуку історичного призначення тих чи інших націй, з’ясування їх історичної місії. Народи поділялись на “історичні”, тобто ті, що несли в собі “загальне начало”, і “неісторичні”, призначені, в кращому разі, бути історичним тлом для розгортання місії перших.

Месіанська ідея української нації була прийнята кирило-мефодіївцями. Цьому сприяло те, що М.Костомаров уміло ввів її в загальнослов’янський контекст та обґрунтував не якимось прагненням до панування над іншими, а тим, що українці щиро прагнуть втілити в реальне життя моральні засади християнства.

М.Костомаров підкреслював, що Україна постійно прагнула до рівноправного союзу з іншими слов’янськими народами не для панування над іншими, а для створення умов, що дадуть можливість усім вільно і рівно розвиватись, не поступаючись власною національною ідентичністю.

Українці повинні стати ядром майбутнього слов’янського об’єднання саме тому, що не піддалися омані владоможців. Для них характерним є несприйняття державної влади як такої і тому жоден справжній українець не хотів стати паном. Україна змогла зберегтися у важких умовах саме завдяки тому, що не зрадила справжнім цінностям християнської моралі.

Тут ми бачимо, що М.Костомаров чи не вперше в українській політичній думці сформував тезу про безелітність української нації, як її визначальну особливість. Констатуючи історичний факт того, що українці протягом своєї історії неодноразово втрачали власну політичну еліту, М.Костомаров не робить з цього трагічних висновків, навпаки, на цьому ґрунтується його оптимізм щодо історичної перспективи України й українців.

Україні достатньо прагнення до національного звільнення для того, щоб боротись за звільнення всіх слов’янських народів. Основою цього є висока релігійність українців, їх традиційне несприйняття держави як форми панування одних людей над іншими, стійкі традиції громадського самоуправління.

ня та постійне прагнення свободи. Визволення України можливе лише в межах створення загальнослов'янської федерації незалежних національних республік, що базуватиметься на принципах християнської моралі, свободи й рівності. Але ініціатором і головною рушійною силою створення такої федерації повинна стати саме Україна.

Україна, на думку М.Костомарова, не може відбутись як традиційна держава – “панство”, оскільки не має політичної еліти. Саме тому автор “Книг буття...” як політичний ідеал розвитку України і людства в майбутньому пропонує “народоправство”, на протигагу традиційній державі. Цей ідеал є духовно близький слов'янству в цілому і, зокрема, Україні. Вона покликана реалізувати його і, борючись за власну свободу, звільнити всі слов'янські народи від тиранії та різних форм пригнічення. У цьому полягає її історична місія.

Арешт і суворий присуд не зламали М.Костомарова. У засланні та після повернення з нього він продовжував займатись дослідженнями з історії, зокрема української. Своїми дослідженнями він виступив проти ідей сучасних йому представників державницької школи російських істориків, які абсолютизували принцип державності, перетворюючи державу на єдину істинно діючу історичну силу. Він вважав, що змістом історії є народ, його розвиток, а державність є тільки формою, що живиться діяльністю народу. Особливо великого резонансу серед освічених кіл України і всієї Російської імперії набула опублікована 1861 р. в третьому номері журналу “Основа” (видавався в Санкт-Петербурзі 1861-1862 рр. за редакцію В.Білозерського та участю П.Куліша і М.Костомарова; з журналом активно співробітничали Т.Шевченко, Марко Вовчок, О.Кістяківський та ряд інших активних діячів українофільського спрямування) праця “Дві руські народності”.

Українська громада відрізнялась від російської общини в першу чергу тим, що вона була добровільним об'єднанням людей і базувалась на взаємній згоді та принципах морального регулювання. Саме ця її специфіка і зумовлювала поєднання колективних форм організації влади з персоніфікованою відповідальністю за прийняття управлінських рішень, що втілювалось в одночасному існуванні інститутів віча та князя. При-

чому за вічем завжди залишалось “останнє слово” у вирішенні спірних питань, оскільки воно репрезентувало народ як носія суверенітету. М.Костомаров наводить досить яскраві приклади на підтвердження цієї тези. Регулюючі функції відносин віча і князя, громади і державної влади закріплювались у звичаєвому праві, що не дозволяло формалізувати їх достатньою мірою.

Оцінюючи вплив роботи “Дві руські народності” А.Господин зазначає: “Ця стаття М.І.Костомарова – це був сильний політично-науковий удар великого історика, мала знищити всі московські теорії про спільнородство, спільномовство і спільнокультурництво москалів і українців. Вона також розбивала фальшиві польські теорії”.

У той же час автор своїми висновками про традиційну несхильність, більше того – нездатність українців до державно-самостійного існування фактично “прирікав” їх на бездержавність. Сильна і доволі ґрунтовна стаття великого вченого не лише розвивала почуття національної гордості українців, але й обмежувала їх устремління культурницькими завданнями, ставлячи як максимальне політичне завдання питання лише про автономію в рамках майбутньої федеративної держави в межах Російської імперії.

М.Костомаров був досить послідовним прихильником федералістської ідеї. В 1862 р. він надрукував статтю під назвою “Мысли южнорусса”, в якій дав своє розуміння держави та її призначення щодо розв'язання національного питання: “Держава ... є конечна внутрішня форма об'єднання суспільства і може бути зложена з багатьох народів, які, в державному розумінні, всі разом творять одне тіло, але у внутрішньому житті залишаються самобутнім цілим. Не змішуючи себе з народом, держава не повинна давати перевагу одному із кількох підвладних собі народів і ставити його вище других, але однаковим способом охороняти порядки їх взаємному відношенні і не перешкоджати вільному розвитку кожному з них”.

Таке уявлення про майбутнє державне існування українців було певним відступом від доволі радикальних ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Однак в умовах другої половини XIX ст. воно стало фактично домінуючим у колах прогресивної, національно-свідомої української інтелігенції. Автономія і свобода національно-культурного розвит-

ку в поєднанні з ліберальними реформами стали її заповітною мрією. Визначний український історик, політичний і громадський діяч, Президент Центральної Ради УНР М.Грушевський писав про вплив ідей М.Костомарова на українську політичну думку: “А тим часом Костомаров уже в Кирило-Мефодіївській добі був, безсумнівно, ідеологічним провідником України; се стало зовсім ясно аж за хвилю опублікування “Книги Биття Українського Народу”, – перед тим тільки більш інтуїтивно відчувалось. Пізніше, після десятилітнього “из’яття” і пробування “под судом”, Костомаров з моменту появи його “Богдана Хмельницького” (1857), знов став загальнопризнаним ідеологом українства, майже до смерті, напевно в кожному разі до появи його “Задачі українофільства” (1882), котрими він відмежувався від тодішніх провідників українського національного руху. Ким він був протягом повного чверть століття (1857-1882)”.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Господин А. Микола Костомарів* / А. Господин. – Вінніпег : [б. в.], 1986; *Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров* / Д. Дорошенко. – Ляйпціг : [б. в., б. р.]; *Кирило-Мефодіївське товариство* : у 3 т. – К. : [б. в.], 1990. – Т. 1; *Крип’якевич І. Історія України* / І. Крип’якевич. – Львів : [б. в.], 1990; *Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя)* / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ПОГЛЯДИ Т.ШЕВЧЕНКА. Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринці на Черкащині в сім’ї селянина-кріпака козацького походження. Рано осиротівши чотирнадцятилітнім хлопцем потрапив у “козачки” до поміщика П.Енгельгарда. Помітивши схильність юнака до малювання П.Енгельгард віддає його “в науку” до художника В.Ширяєва, що спеціалізувався на розписі палаців. У 1836 р. Т.Шевченко знайомиться з українським художником І.Сошенком, а пізніше з К.Брюлловим, В.Жуковським, В.Григоровичем, С.Гребінкою та ін. Завдяки їх піклуванню Т.Шевченко був у 1838 р. викуплений з кріпацтва на волю за гроші, зібрані серед членів царської родини за лотерею, в

якій розігрувався портрет вчителя царських дітей В.Жуковського роботи К.Брюллова. Цього ж року він був зарахований до Академії мистецтв у Петербурзі. 1845 р. Т.Шевченко вирушив в Україну з наміром оселитись у Києві. У березні 1847 р. його заарештовують у числі причетних до діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та засуджують на 25 років заслання в солдати без права вислуги та суворою забороною писати і малювати. Тривалі клопотання друзів про пом’якшення вироку увінчались успіхом 1857 р., коли поет був звільнений. Однак десять років солдатчини серйозно підірвали здоров’я Т.Шевченка і 10 березня 1861 р. він помер у своїй кімнаті-майстерні в Академії так і не здійснивши особистої мрії – повернутися в Україну. “Повернення” відбулось лише 22 травня 1861 р., коли тіло поета було перевезено із Смоленського цвинтаря в Петербурзі й поховано на Чернечій горі в Каневі.

Він співчував деяким ідеям братчиків, але вони не посвячували його у всі свої справи, оберігаючи його. Крім того, наголошувалось на тому, що погляди Т.Шевченка були значно радикальнішими, “революційно-демократичнішими”, ніж позиція головних натхненників Товариства – Костомарова, Білозерського, Куліша.

Вплив поета і художника, вчорашнього кріпака, на членів Кирило-Мефодіївського товариства, на всю тогочасну прогресивну українську інтелігенцію та на майбутні покоління був, без перебільшення, величезним. Він вніс в коло вчених та дрібних службовців, що більше опікувалися збереженням минулого ніж створенням нового, животворний струмінь споконвічного народного прагнення до свободи та протесту проти всіх форм гноблення.

Т.Шевченка без особливого перебільшення можна вважати “батьком” української національної ідеї, сформованої в традиційній для цивілізованої Європи формі. Його поезія змогла не лише забезпечити “зв’язок часів”, але й поклати початок перетворенню української етнографічної маси, що фактично втратила свою власну політичну еліту і, здавалося б, була приречена на повну асиміляцію, в європейську націю, давши їй розуміння минулого і дороговказ у майбутнє, надію і сподівання.

Багатогранність його творчості та роль, яку вона відіграла в становленні сучасної україн-

ської нації, зумовили прагнення прихильників різних політичних доктрин “прихилити” його авторитет “на свій бік”. У суспільній думці поет часто перетворювався в “міф”, який було зручно використовувати для маніпуляції масовою свідомістю та виправдання тих чи інших дій. Для представників радикально-націоналістичного напрямку української політичної думки Т.Шевченко був “Пророком”, “батьком нації”, “затягим ворогом Росії та москалів”. Для різного роду соціалістів, “бездержавників” – у першу чергу “Кобзар”, “захисник прав кріпаків”, “борець за соціальне визволення та дружбу народів”. Перший, т. зв. “романтичний” період творчості Т.Шевченка проходив під значним впливом романтичної школи в цілому і харківських романтиків зокрема, які, продовжуючи започатковану “Енеїдою” І.Котляревського справу, створили літературне об’єднання, що існувало в 20-40-х рр. XIX ст.

Однак вплив цих поетів на Т.Шевченка не варто переоцінювати. Адже якщо для харківських романтиків характерним була туга за минулим, за “славною козаччиною”, яка, як їм здавалося, вмерла безповоротно і залишилось її, як і долю України, лише оплакувати, без найменшого натяку на оптимізм щодо майбутнього, то Шевченко займає діаметрально протилежну, в першу чергу з точки зору політичної, позицію. У ранніх поезіях Т.Шевченко творить романтичний, ідеалізований образ козацької України, країни великої слави та демократичних традицій, що героїчно протистояла всім посяганням на її свободу і незалежність. Навіть втративши свободу, вона зберігає в собі потенціал відродження, що прихований у високих моральних цінностях її народу.

Внутрішня несконсолідованість, домінування особистого над загальним, бажання не допустити, щоб іншому було краще, заздрість до багатства, розгул соціальних суперечностей – це все те, що Т.Шевченко зараховує до найголовніших причин втрати українською нацією свободи і незалежності.

Але не лише заздрість бідних до достатку багатих визначає Т.Шевченко як причину соціального розколу української нації. Він гнівно таврує і представників української еліти, які вгонитві за власним багатством, збереженням і примноженням власних станових привілеїв були готові пожертвувати інтересами “братів менших” і всієї Батьківщини.

Справжнім героєм його та його однодумців стає революційний народ, те козацтво, що ставило собі за мету досягти такого суспільного ладу, де не було б “ні холопа, ні пана”.

“Брати”, “мати” – це ті образи, які Т.Шевченко використовує для позначення бажаних для нього відносин між українцями, України як країни і як ідеальної держави в майбутньому. Величання України Матір’ю – повторюється у творчості Кобзаря велику кількість разів, і це поняття, цей символ України-Матері, є у нього постійний.

Гостро критикуючи представників української еліти Т.Шевченко все ж не втрачає надії на те, що націю вдасться об’єднати в ім’я її визволення, визволення України і кожного українця. У цьому проявляється його глибока мудрість та послідовна державницька позиція. “Персоніфікація” свободи у поета тісно пов’язана з персоніфікацією відповідальності. Особливої гостроти ця проблема набуває щодо політичних лідерів. Наскільки важливою для осіб на високих постах є їх особиста мораль – Шевченко показує в поемі “Царі”. Держава, яка має бути чистою перед Богом, хоча покладатись на охорону Найвищої сили, мусить мати чистих серцю провідників. Чим вищий пост, тим вищі вимоги. Але особиста доброта і чистота у державного мужа – це ще не все. Провідник народу – чи то цар, чи князь, чи гетьман, несе відповідальність за долю своєї нації, і його політичні прагнення мусять бути такі, щоб забезпечити цій нації щасливе існування.

Не меншу відповідальність покладає поет і на себе. Його життєве кредо, викладене передовсім у таких поезіях, як “Заповіт”, “Думи мої, думи”, “Мені однаково...”, полягає в служінні власному народу, нації, боротьбі за її щасливе майбутнє.

Україна, її минуле і майбутнє стоять у центрі політичних поглядів Т.Шевченка. Поряд з цим значне місце в них займають і ряд інших проблем, зокрема доля всіх поневолених народів і слов’янських, зокрема. У багатьох поезіях він з теплою згадує чеських і словацьких “будителів”, що поклали початок демократичному слов’янофільству. Для поета близькою є ідея того, що в майбутньому “зіллються слов’янські ріки” в одне море, але при цьому він твердо стоїть на позиції того, що “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”. Цей принцип був центральним в ідеї слов’янофільства, викладеній у програмних до-

кументах Кирило-Мефодіївського товариства і саме його послідовно дотримується Т.Шевченко.

Значну увагу приділяє поет українсько-польським відносинам. У багатьох його поезіях часто зустрічаються картини українсько-польського протистояння. Однак вони подаються не як результат історичної ненависті між двома народами, а як наслідок спроб шляхти та католицького кліру закабалити козацько-селянську Україну. Але поневоленій Польщі поет готовий пробачити минулі кривди в ім'я спільної боротьби за майбутню свободу.

Зовсім інше ставлення поета до Росії. Практично в жодному вірші у нього немає ні позитивного ставлення до неї, ні натяку на можливе прощення в майбутньому. А поеми “Сон (Комедія)” та “Кавказ” є вершиною поетової критики тоталітарної системи імперії, що прагнула поглинути весь світ.

Однак Т.Шевченко зовсім не є “зоологічним русофобом”. Його критика імперської системи та російського громадянства, байдужого в самодержавній величі до проблем поневолених імперією народів, не переноситься на народ та конкретних людей.

Т.Шевченко завжди гостро відчував своє соціальне походження. Але не тільки кріпацьке, адже його рід козацького походження і був закріпачений незадовго до народження поета. Поет зумів одним з небагатьох поєднати у своїй творчості як соціальне, так і національно-державницьку парадигму. Він не протиставляє соціальне і національно-державне визволення, а розглядає їх як єдиний процес.

Багато шевченкознавців, кажучи про його суспільний ідеал, звертають увагу на рядки з поезії “Юродивий”, в яких поет порушує питання про те, коли:

*“Ми діждемося Ваїнґтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись”.*

Т.Шевченко протистоїть суспільству як структурованій спільності, але суспільству йому сучасному, соціально розколотому в минулому і теперішньому. Однак він покладає надію на те, що в майбутньому цей розкол вдасться подолати і досягти соціальної гармонії.

Т.Шевченко не ідеалізує реальний суспільний лад США, надто добре він знав від свого американського друга і про існуюче рабство, і про “соціальні контрасти”. Але сам

факт встановлення держави за формулою “ми, американський народ”, не міг не захоплювати поета. Адже якщо змогло відбутись “ми, американський народ”, то може статись і “ми, український народ”.

Ідея “волі” є однією з домінуючих в творчості Т.Шевченка, вона нею пронизана. У цьому сенсі Шевченко є виразником саме того українського колективного підсвідомого, яке чітко окреслив свого часу Вольтер, – “Україна завжди прагла волі”. Але ця воля не протистоїть свободі. Вона є у поета граничним виявом людської сутності у цілому і української зокрема.

Свобода ж народу і воля кожного його представника для Т.Шевченка є неможливою без зруйнування Російської імперії, системи соціального та національного визиску в цілому. Гарантією ж збереження свободи для України та українців є побудова власної демократичної і незалежної держави.

Шевченкова творчість і, особливо, його “Кобзар” є своєрідною Біблією українського народу. І в ній, як і Святому Письмі, кожен може знайти (і знаходить) щось близьке й зрозуміле собі. Однак справжню оцінку поглядам мислителя, в тому числі політичним, можна дати лише аналізуючи той вплив на українське суспільство, на українську політичну думку, який вони справили. У цьому сенсі Шевченко є “будителем-державником”.

Збройне повстання для Т.Шевченка є крайнім заходом, який лише може закінчити те, що повинно визріти в суспільстві внаслідок тривалої підготовки. Ця підготовка пов'язана із зміною суспільної свідомості, активізацією народних мас та усвідомленням ними необхідності жити за новими принципами організації суспільного життя. Саме участь у формуванні цієї нової суспільної свідомості поет бачить як своє основне завдання – розбурхати “громадське болото”, пробудити думку і почуття гідності мільйонів та совість провідної верстви. Для цього прийнятними є як засоби революційної пропаганди, так і інші дії, що здатні “пробудити” свідомість мас.

Становлення справедливого суспільного ладу в майбутньому для Т.Шевченка є не лише результатом героїчних зусиль одиниць, покаяння та повернення до обов'язку перед нацією її еліти, просвічення та одностайної дії мільйонів пригноблених, що “прозріють”. Це повинно бути наслідком

природного розвитку суспільства і тому є неминучим.

У поєднанні ідеї непримиренної боротьби з усіма формами гноблення та ідеї милосердя й людяності проявилась мудрість Т.Шевченка, яка дала підстави його сучасникам і нащадкам назвати його Генієм. Гнів щодо гнобителів не переходив у нього в людиноненависництво – у майбутньому він знаходив місце для кожного, хто хоче жити за принципами гуманізму та не насильства над людиною. Він чітко розумів і намагався передати своїм землякам думку про те, що без об'єднання нації, без національного солідаризму визволення України та українців ні національного, ні соціального не буде.

Проблема соціально-політичного ідеалу Т.Шевченка залишається актуальною і для сучасної науки. Кращому її розумінню сприяє з'ясування шляхів досягнення бажаного соціально-політичного майбутнього України.

Тарас Шевченко – поет, що зробив для відродження і становлення сучасної української нації напевне більше за будь-якого українського політичного діяча чи теоретика політики, відродив у неї національну самоповагу та прагнення до самостійного державно-політичного існування.

Літ.: Барка В. Правда Кобзаря / В. Барка. – Нью-Йорк : [б. в.], 1961. – 289 с.; Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини / М. Г. Жулинський. – Луцьк : [б. в.], 1999. – 103 с.; Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка / О. Лотоцький // Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – Чикаго : [б. в.], 1959. – Т. III. – С. 347-369; Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.; Стебельська А. Шевченкова концепція української держави / Стебельська А. // Зб. наук. пр. канадського НТШ. – Торонто : [б. в.], 1993. – Т. XXXIII. – С. 177-186; Франко І. Тарас Шевченко / І. Франко // Франко І. Я. Літературно-критичні статті / І. Франко. – К. : [б. в.], 1950. – С. 431-437; Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : [б. в.], 1993. – 512 с.; Шевчук В. П. Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : [б. в.], 1999. – 480 с.
Михненко А. М., Нелезенко Н. П.

ДЕРЖАВНІСТЬ – стан певної історичної спільноти людей (етносу, народу, нації), який

характеризується наявністю інституту держави. Зовнішніми формальними ознаками наявності такого інституту є атрибути Д.: державна символіка, державний суверенітет над певною, чітко визначеною територією, державні кордони, інститут громадянства, власна валюта тощо. Зі змістовної точки зору, стан Д. характеризується тим, що держава виступає як відносно самостійний по відношенню до суспільства орган управління, влада якого визначається такими рисами, як тотальність (спроможність прямо та безпосередньо вплинути на суспільство в цілому і на кожного громадянина окремо), публічність (спроможність довести найбільш важливі та загальні настанови до всіх і кожного) та легітимність (законність влади, в широкому сенсі – згода суспільства підкорятися настановам влади). Наслідком виникнення та формування Д. є виокремлення у відносно самостійній сфері суспільного життя господарчої діяльності (тобто виникнення економіки в повному значенні цього слова) та культури (формування релігії та/або ідеології як суспільних інститутів, науки та духовної культури як самостійних видів діяльності). Отже, Д. – атрибутивна риса цивілізованого життя будь-якого суспільства, формування Д. є нерозривним цілим з формуванням цивілізації як такої.

В такому контексті можна стверджувати, що будь-яка історична спільнота людей, живучи в цивілізованих умовах, існує в умовах Д. Але, з іншого боку, наявність власної Д. означає перетворення певної історичної спільноти людей (етносу, народу, нації) на суб'єкта історичного процесу. Так, наприклад, неможливо стверджувати, що племена американських індіанців на території США перебувають сьогодні в “додержавному” або “бездержавному” стані. Але вони, безперечно, позбавлені саме власної Д. й через це, саме як певні етнічні спільноти, не є суб'єктом історичного процесу (точніше кажучи, вони робляться таким суб'єктом тією мірою, в якій перетворюються на частину американського соціуму). Отже, завершальною стадією розвитку Д. є формування національної держави та перетворення певної історичної спільноти людей, яка є носієм відповідної Д., на політичну націю.

Літ.: Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во

НАДУ ; Міленіум, 2003; *Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення* / В. М. Князев, Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін. – К. : НАДУ, 2010.

Бакаєв Ю.В.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ САРМАТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. У III ст. до н. е. з послабленням скіфської могутності чільна роль у політичному й культурному житті величезної території півдня України належить сарматам. З I ст. до н. е. античні автори називають розташовану на цій території державу уже не Скіфією, а Сарматією. Навіть період з III ст. до н. е. по IV ст. н. е. в історії України має назву “сарматська доба”. Український археолог О.В.Симоненко окреслив дати ранньосарматського періоду на землях сучасної України в межах II-I ст. до н. е., середньосарматського – I ст. до н. е. – середина II ст. н. е., пізньосарматського – другої половини II-IV ст. н. е.

Формування племен сарматів починається від такої ж глибокої давнини, як і походження скіфів. Перший етап історичного розвитку сарматів пов'язаний з савроматами (давньоіран. “saoromat” – той, хто носить меч), сусідами скіфів на сході, і за часом збігається з розквітом скіфської культури в Північному Причорномор'ї. Археологічні пам'ятки савроматів є досить близькими до скіфських. Тому не відразу вдалося виділити їх з великої групи пам'яток, які довгий час об'єднувалися під загальним поняттям скіфської старовини.

Савроматів вперше згадує Геродот, який переказав легенду про походження савроматів від шлюбів скіфських парубків з амазонками. Авеста, священна книга Давнього Ірану, згадує савроматів-сарматів під ім'ям “сайріма”. У другій половині IV-III ст. до н. е. кочові племена, що мали загальну назву “савромати”, почали називати в письмових джерелах сарматами, судячи з повідомлення давньогрецького вченого Теофраста, який вперше використав термін “Сарматія”. Але ще довго, аж до перших століть нашої ери, грецькі й римські письменники називали їх савроматами, відображаючи цим історичну спадкоємність савроматів і сарматів. Від початку II ст. до н. е. сармати все частіше фігурують у працях грецьких, римських і східних авторів. Ми дізнаємося від Страбона назви їхніх племен – язиги, роксолани,

аорси, сіраки, алани. На території України Страбон розміщує язигів та роксоланів.

Від II ст. до н. е. сарматів все частіше згадують у різноманітних військово-політичних акціях. У договорі малоазійських держав 179 р. до н. е. згадується цар сарматів Гатал. Дещо пізніше полководцеві Мітрідата Діофанту доводиться воювати з роксоланами, очолюваними Тасієм. За свідченнями римських авторів I ст. н. е. Помпонія Мели та Плінія до початку н. е. межі Сарматії на заході досягають Істра (Дунай) та Вісли. Інший римський історик, Корнелій Тацит, повідомляє про спустошливий набіг роксоланів на дунайську провінцію Римської імперії Мазію в 68 р. н. е., де вони “порубали дві когорти”. Засланий в місто Томіс у 8 р. н. е. великий римський поет Овідій з тугою і жахом описує у своїх “Сумних піснях” сарматів під містом.

Від часів грецького географа Птолемея Сарматія розділяється на Європейську й Азіатську, східною межею якої була Азіатська Скіфія, що тягнулася від Волги і Каспійського моря до Індії і Китаю. В період утвердження Риму на Передньому Сході та в басейні Чорного моря у військових акціях часто згадують народи, що мешкали в межах Сарматії, які виявляли активність у різних частинах стародавнього світу, аж до появи в Східній Європі готів, після чого сармати вже не були тут головною силою і згадуються спільно з іншими народами.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матриархату. Античні автори досить часто називають сарматів “гюнайкократуменами” – керованими жінками. У стародавніх джерелах є згадки про сарматських цариць – Томирис, Амагу та ін. Загалом жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали в шлюб, доки не вб'ють першого ворога, тобто своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

У сарматів відбувався розклад родового ладу, класоутворення та посилення племінної

знаті. У них існувала приватна власність на худобу, що була головним багатством сарматів. У перші століття н. е. частина сарматів перейшла до осілості й займалася землеробством. Значну роль у домашньому господарстві сарматів відігравала праця рабів, яких вони захоплювали під час воєн.

Постійні грабіжницькі війни, що їх вели сармати, посилили владу вождя – “царя”, навколо якого групувалася військова дружина. Вже в останні століття до н. е. сармати являли собою велику політичну і воєнну силу. Вони вели дипломатичні переговори з главами європейських держав, брали участь у міжнародних договорах та воєнних союзах. Проте родоплемінний лад у сарматів утримувався досить стійко, і у своєму політичному розвитку вони не перейшли до створення єдиної держави.

Сарматський період завершився на території сучасної України внаслідок експансії гунів у 375 р. н. е.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006; *Толочко П. П.* Давня історія України : навч. посіб. : у 2 кн. / П. П. Толочко. – К. : Либідь, 2009; *Кормич Л. І.* Історія України від найдавніших часів до 21 століття / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Х. : Одісей, 2008.

Козак В. І.

ДЕСНИЦЬКИЙ СЕМЕН ЮХИМОВИЧ (1739-1789) – автор новітньої теорії держави і права, ініціатор реформування державного управління та правової системи Російської імперії, перший російський професор права Московського університету. Точна дата народження **Д.** не відома, походив він з української родини міщан м. Ніжина, тепер Чернігівської обл. Після закінчення духовної семінарії Троїце-Сергієвої лаври у 1759 р. був направлений до гімназії при Московському університеті. У квітні 1760 р. – переведений до числа студентів. У серпні 1761 р. **Д.** виїхав до Англії для продовження освіти. В університеті м. Глазго С. Десницький протягом 1762-1763 рр. слухав курс лекцій з моральної філософії Адама Сміта. Є відомості про їх особисте знайомство. **Д.** відвідував також лекції з юриспруденції, математики, хімії, історії. Здобути знання, спостереження за економічним і соціально-політичним розвитком в умовах розгортання промислового перевороту, знайом-

ство з політико-правовими ідеями просвітництва справляли вирішальний вплив на формування наукового світогляду та громадянської позиції молодого вченого. Теоретичним підсумком і спробою практичного впровадження результатів закордонного відрядження став проект реформування системи державного управління Російської імперії, укладений ним наприкінці лютого 1768 р. і представлений Катерині II під назвою “Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи”.

Після повернення з Англії в 1767 р. зі ступенем доктора прав, **Д.** читав лекції з римського права, а пізніше – з російського законодавства у Московському університеті. У 1768 р. **Д.** присвоєно звання екстраординарного професора, у 1774 р. – ординарного професора. У 1783 р. – обраний дійсним членом Російської академії наук. Розглядаючи право як основу державного управління та економічного розвитку, **Д.** домігся заснування кафедри російського законодавства, яку очолював з 1773 р. У 1787 р. вчений пішов у відставку та залишив викладацьку діяльність в університеті. Помер **Д.** 15 липня 1789 р.

Користуючись історичним методом, **Д.** розробив власну теорію суспільного розвитку. Історичний процес він пов’язував зі змінами господарського життя та суспільних інститутів, головним серед яких вважав власність. Періодизація історії, запропонована **Д.**, побудована на виокремленні домінуючих форм господарства та відповідних соціальних відносин, що визначають послідовну зміну чотирьох станів людства. Перший стан – первісний, у якому основними промислами були лови звірів та збирання плодів, а сім’я та поняття власності відсутні. Другий стан – пастуший – характеризується розвитком скотарства та формуванням уявлень про колективну власність на основі спільного володіння худобою. Певні зміни у соціальних відносинах були зумовлені становленням інституту сім’ї. Наступний, хліборобський стан був значно прогресивнішим за попередній. У цей період на основі володіння предметами побуту, знаряддями праці, зібраним урожаєм формувалось уявлення про приватну власність. Значно зросла роль жінки, виникла моногамна сім’я. Продуктом розвитку сім’ї стали роди-

ни, які визначали межі своїх володінь та огороджували їх від інших сімейств і ворожих зазіхань. Остання й найвища стадія розвитку суспільства – комерційний стан. На цій стадії завдяки об'єднанню сімей виникла держава, остаточно сформувалося поняття приватної власності, відносини між людьми почали регулюватися законом. До цього стану суспільство приходить, коли внаслідок розвитку землеробства та промислів товарно-грошові відносини набувають системного характеру.

Виділивши власність як основний інститут розвитку суспільства та його державного устрою, учений вважав право власності невід'ємним, природним правом людини. Д. належить пріоритет в обґрунтуванні юридичних гарантій особистих прав громадян. На відміну від більшості своїх сучасників, С. Десницький критично ставився до теорії “суспільного договору”, не розглядав державу як інститут, добровільно створений усіма членами суспільства. Виникнення держави він пояснював майновою нерівністю, а генезу правової системи – потребами захисту приватної власності, еволюція якої відбувається за суспільними законами й зумовлює становлення та функціонування певної системи влади та підпорядкування. Розвиток економіки Д. вважав головним джерелом могутності держави і тому виступав за її втручання в господарське життя, зокрема наголошував на необхідності законодавчого регулювання та контролю майнових і фінансових відносин, а також на важливості сприяння позитивним тенденціям та заохочення прогресивних змін у господарстві. Він пропонував систему заходів, спрямованих на узгодження розмірів оподаткування з майновим станом, обґрунтовував необхідність уникнення монополій, доводив важливість активної митної політики та сприяння землеробству і торгівлі.

Розглядаючи державу і право у взаємозв'язку із суспільними відносинами і явищами, Д. пропонував реформувати державу, її політичні інститути й правову систему. Головними ідеями його проекту було утвердження вищості закону, розмежування гілок влади, установлення принципів гласності та підконтрольності в державному управлінні. Д. виступив за обмеження влади монарха законом. Зокрема, законодавчу владу самодержцю належало розділити із сенатом – одно-

палатним представницьким органом, до якого обиралися б представники всіх станів і прошарків суспільства. Це, на думку Д., мало забезпечити верховенство державних інтересів і суспільного блага над приватними інтересами. Початковими стадіями законотворчого процесу мали стати розроблення та ухвалення сенатом законів, а останньою – затвердження їх монархом, якому надавалося право вето. Пропонувалися зміни в організації судової влади і здійсненні правосуддя. Суддів мав призначати імператор довічно і зміщувати з посади тільки за порушення законів. Підвищувалися вимоги до кваліфікаційного рівня суддів. Проектом передбачався розгляд справ у судах за участю присяжних засідателів. До компетенції судів пропонувалося включити здійснення судового контролю за діяльністю адміністрації. Виконання законів і судових рішень покладалося на воєвод, що призначалися б на посаду монархом; їм належало працювати під контролем судових органів. Д. не лише виклав питання встановлення законодавчої, судової й виконавчої гілок влади, а й обґрунтував встановлення громадянської влади, детально розробивши реформу місцевого самоврядування. Д. наголошував, що громадянська влада має зосереджуватися в руках міщан, зокрема купців і ремісників, та обмежувати владу дворянства. Д. уперше запропонував встановити спеціальний орган управління фінансами – “Комісією о финансах или о доходах государственных”. Ця ідея була реалізована лише 1802 р., коли в Російській імперії було створене міністерство фінансів.

Проект державних реформ Д. свідчить про його прогресивність і далекоглядність не лише як вченого, а і як політика. Зокрема вимога суворої визначеності законом компетенції усіх рівнів і гілок влади, повсюдного дотримання норм права в практиці державного управління та економічної діяльності є актуальною й сьогодні. Д. виступав за публічність суспільних інституцій, вважав, що державні справи мають вирішуватися не таємно, а відкрито. Найбільш новаторською була ідея вченого запровадити “четверту” владу, названу ним громадянською, що мала включати органи місцевого самоврядування. Передбачалося, що компетенція цих виборних органів буде обмеженою і чітко визначеною – контролювати

ціноутворення на ринку, боротися зі спекуляцією, ремонтувати дороги, підтримувати в належному стані міські вулиці, контролювати міську забудову згідно з архітектурним планом тощо. У своїй діяльності громадянська влада мала керуватися законами, прийнятими сенатом.

Головні принципи, які пропагував Д., мали, на його думку, слугувати основою політичної та правової системи, – це принципи правди і гласності. Радикальні пропозиції вченого не були сприйняті та не публікувалися до 1905 р. (130 років). Водночас частина його ідей та положень, зокрема з фінансових питань, були використані в процесі роботи Комісії з укладення проекту нового законодавства (1767-1768).

Д. сприяв остаточному оформленню російської теоретичної юриспруденції в самостійну науку і навчальну дисципліну, написав низку наукових праць, зокрема таких: “Юридичні роздуми про початок і походження шлюбу” (1765), “Слово про прямий і найближчий засіб навчання юриспруденції”, “Уявлення про заснування законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії” (1768), “Роздуми про речі священні, святі та прийняті у благочестя, з показом прав, якими вони у різних народів захищаються” (1772), “Юридичні роздуми про різні поняття, які мають народи щодо володіння майном у різних станах спільного життя” (1781) та ін.

Літ.: *Грацианский П. С.* Десницький / П. С. Грацианский. – М.: Юрид. л-ра, 1978; *Покровский С. П.* Политическое и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. П. Покровский. – М.: [б. и.], 1955; *Злупко С. М.* Семен Десницький – однодумець Адама Сміта / С. М. Злупко // *Історія економічної теорії: підручник.* – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005; *Корнійчук Л. Я.* Суспільно-економічні погляди та економічні пропозиції С. Десницького / Л. Я. Корнійчук // *Історія економічної думки України: навч. посіб.* – К.: КНЕУ, 2004; *Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С. А. Покровского.* – М.: Гос. изд-во юрид. л-ры, 1959.

Небрат В.В.

ДЕФОЛТ (англ. default) – невиконання зобов’язань, неспроможність здійснювати своєчасні процентні і основні виплати за борговими зобов’язаннями або ж неспроможність виконувати умови договору щодо випуску облігаційної позики.

Історія неповернення боргів суверенними державами йде корінням у глибоку старовину і майже зливається з історією державного бюджету. Справа в тому, що внутрішні і зовнішні позики є одним з універсальних джерел доходів держави. Проте в уряді (на відміну від приватного позичальника) завжди є спокуса відмовитися від виплати боргу, не побоюючись покарання: держава сама є вищим гарантом виконання будь-яких зобов’язань, а тому вона не покарає саму себе. Від частого застосування Д. утримує те, що раз ошукані кредитори більше вже не будуть давати позики уряду, який не виконує своїх зобов’язань.

Д. виникали з різних причин – від суто економічних, коли позичальник справді був не в змозі проводити платежі, до політичних, коли сильний не платив слабкому або коли новий уряд відмовлявся визнавати борги, зроблені попереднім керівництвом.

Можна згадати і про Д., оголошений в січні 1918 р. Радянською Росією по боргах царського і Тимчасового урядів. Лише до кінця ХХ ст., коли вони сильно девальвували, російська держава вирішила їх частково погасити. Так само сталося і з радянським боргом по ленд-лізу: коли почалася “холодна війна” уряд СРСР припинив платежі за поставки американської зброї та амуніції в роки Другої світової війни.

За період 1975-2003 рр. Д. за банківськими боргами оголошували 75 країн. Д. за зобов’язаннями в національній валюті оголошували в цей час тільки 12 країн. Д. по боргу в національній валюті оголошується значно рідше, ніж за зовнішніми позиками, оскільки уряд має можливість погасити внутрішній борг за допомогою випуску нових грошей (за допомогою “друкарського верстата”).

У кінці ХХ ст. почастишали Д. по боргах бідних і країн, що розвиваються, викликані тим, що їх бюджети виявлялися фізично не в змозі обслуговувати накопичені величезні заборгованості. Так, тільки за 1990-ті рр. Д. за зобов’язаннями в національній валюті оголошували 12 країн, у тому числі Ангола (1992-1997), Аргентина і Бразилія (1986-1990), Венесуела (1995-1998), Хорватія (1993-1996), Шрі-Ланка (1996). Найкатастрофічнішим виявився Д. в Аргентині в 2001 р., який призвів до зміни кількох урядів, погромів і мародерства в містах цієї країни. У 1998 р. Д. оголосили країни з перехідною економікою – Росія і Україна.

Виділяють три таких види дефолтів: Д. за банківськими боргами, Д. за зобов'язаннями в національній валюті, Д. за зобов'язаннями в іноземній валюті. Великі заборгованості суверенних держав, з якими ті не можуть розплатитися, виникають через істотне спрощення механізму запозичення на світовому ринку, де основними кредиторами виступають фінансисти багатих держав. Саме це наводить багатьох на думку про те, що “винуватцями” сучасного механізму дефолтів, швидше за все, є розвинені країни. Втім, ніяк не менша вина недбайливих позичальників, які охоче беруть позики, але не вміють їх ефективно використовувати і тому “пробачають всім свої борги”.

Сам механізм, що приводить державу-боржника в стан дефолту, багато в чому схожий на циклічний процес зростання та розриву “мильних бульбашок”. На першому етапі цього циклу уряд країни-позичальника отримує порівняно легкий доступ до світових фінансових джерел в особі Міжнародного валютного фонду (МВФ), Світового банку, Паризького клубу і великих приватних банків розвинених країн. Очікування великого прибутку дійсно приваблює “гарячі” гроші – капітали міжнародних спекулянтів, легко переводять гроші по всьому світу в пошуках найбільш дохідних короткострокових вкладень. Вони починають охоче купувати державні цінні папери, що випускаються урядами цих країн. Вливання величезних коштів в економіку відстаючих країн, як правило, дає короткострокові позитивні результати, переконують національну еліту в тому, що вона на правильному шляху. Тут не можна не відзначити і те, що, звальюючи важкий фінансовий тягар на державу, вищі чиновники часто переслідують свої власні корисливі цілі. У багатьох випадках відчутна частина позикових коштів, так і не дійшовши до реальної економіки, осідає на приватних банківських рахунках держчиновників. Коли ж приходить час розплачуватися за поточними боргами, то держава тільки частково може зробити це за рахунок власних коштів. Вона змушена знову залучати гроші на внутрішньому і зовнішньому ринках. Лише небагатьом країнам вдається в цьому процесі стабілізувати або зменшити свою заборгованість, але частіше за все державний борг починає збільшуватися.

Поки економіка країни зростає непоганими темпами, вказуючи на реальне джерело повернення грошей, кредитори із задоволенням надають державі все нові й нові кредити. Проте при появі перших ознак економічної чи політичної нестабільності механізм запозичення починає пробуксовувати. Охочих позичити гроші стає все менше, а відсоток за кредитами – все більше. Борги починають рости як снігова куля. Фактично спіраль Д. вже розкрутилася, і досягнення стану неплатоспроможності для країни стає лише питанням часу.

Літ.: Пол А. Семюельсон. Макроекономіка / Семюельсон А. Пол, Нордгауз Д. Вільям. – К. : Основи, 1995; Рудігер Дорнбуш. Макроекономіка / Дорнбуш Рудігер, Фішер Стенлі. – К. : Основи, 1996.

Розпутенко І.В.

ДЖУРАН ДЖОЗЕФ (1904-2008) – один з видатних теоретиків управління, який вважається засновником теорії управління якістю. Першим обґрунтував перехід від контролю до управління якістю та став одним з ідеологів фундаментальних змін, що пов'язані з впровадженням загального управління якістю (Total Quality Management, TQM).

Д. закінчив Мінесотський університет зі ступенем бакалавра електротехніки. Починаючи з 1924 р., тривалий час працював на заводі компанії “Вестерн Електрик” інженером, керівним працівником у підрозділі технічного контролю, а потім керівником одного з великих підрозділів. Навчався в юридичній школі Університету Лойоли (Чікаго), отримавши в 1936 р. ступінь доктора права. У роки Другої світової війни працював на керівних посадах в Адміністрації програми “Ленд-Ліз” та Адміністрації з питань зарубіжної економіки при Уряді США. Після закінчення війни працював професором в інженерному коледжі Нью-Йоркського університету. У 1946 р. став одним із засновників Американської спілки контролю якості. З початку 1950-х рр. розпочав активну діяльність як консультант та вчений у галузі управління якістю. Його послугами користувалося багато компаній у різних країнах світу, в тому числі такі великі, як Gillette, GeneralFoodsCorp., Xerox, Rolls-Royce, Philips, Volkswagen, RoyalDutchShell, ToyotaMotorCo та ін. Багато років працював одноосібно, а в 1979 р. організував власну

фірму “Інститут Джурана”, яким керував до 1987 р. Зробив значний внесок у розвиток економіки Японії шляхом періодичного проведення серій лекцій та семінарів для управлінців вищої та середньої ланки багатьох японських фірм. У 1981 р. нагороджений одним з вищих орденів Японії “за розвиток контролю якості в Японії та сприяння становленню дружніх відносин між США і Японією”.

Внесок Д. в теорію і практику управління полягає насамперед у тому, що він запропонував створення системи інтегрованого менеджменту, яка може допомогти організаціям підвищити їх конкурентоспроможність за рахунок підвищення якості результатів діяльності. Він виділив три універсальних процеси управління якістю. Першим з них є планування якості, що включає постановку цілей для якості, з’ясування особливостей і потреб споживачів, переклад цих вимог у практичні результати за допомогою розробки відповідних процесів. Другий процес – управління якістю з використанням методу Plan – Do – Check – Act (планування, розробка, перевірка, дія) і моніторингом з метою підвищення якості продукції. Третій процес полягає в підвищенні якості шляхом виявлення і вирішення проблем, неперервного пошуку найкращих шляхів підвищення якості, підтримки високих стандартів праці.

На думку Д., для досягнення конкурентної переваги за рахунок якості остання має стати відображенням ідеї бізнесу і стратегічною метою організації. Відповідно до цього організація в своїй діяльності повинна враховувати такі основні положення: забезпечення якості є обов’язком вищого керівництва; всі керівники обов’язково мають навчатися вирішенню проблем досягнення якості; неперервне удосконалення повинне ставати елементом культури праці; необхідно прагнути до залучення всіх співробітників до процесу підвищення якості продукції шляхом організації гуртків якості; цілі підвищення якості необхідно інтегрувати в загальну мету діяльності організації і досягати її за рахунок стратегічного планування та розподілу завдань.

Д. обгрунтував т.зв. концепцію потрійної ролі, згідно з якою кожна людина в організації виконує три ролі – клієнта, переробника і постачальника. Це означає, що кожен є клієнтом для того, хто перебуває перед ним

у загальному ланцюгу створення товару або послуги, і одночасно постачальником для того, хто перебуває за ним у цьому ланцюгу. Оцінку якості має здійснювати не постачальник, а клієнт, що зумовлює необхідність насамперед з’ясувати потреби клієнта. У зв’язку з цим вчений запропонував поняття “придатність до вживання”, яке застосовував до характеристик товарів і послуг.

Д. розробив “спіраль якості” – модель, що визначає основні стадії неперервного циклу робіт з управління якістю. До цих стадій належать: дослідження ринку; розробка проєктного завдання; наукові дослідження і розробки; складання технічних умов; технологічна підготовка виробництва; матеріально-технічне постачання; виготовлення інструменту, пристроїв і вимірювальних засобів; виробництво; контроль виробничого процесу; контроль готової продукції; випробування продукції; збут; технічне обслуговування; нове дослідження ринку, що починає наступний виток “спіралі якості”. Вченим також сформульовані основи економічного підходу до забезпечення якості. Він уперше класифікував витрати на забезпечення якості шляхом виділення чотирьох їх основних категорій, що пов’язані з попередженням дефектів, оцінкою якості, внутрішніми та зовнішніми відмовами.

Д. є автором концепції щорічного поліпшення якості (Annual Quality Improvement, AQI). Неперервне поліпшення передбачає перехід від політики стабільності до політики змін. Головна увага в концепції AQI зосереджується на стратегічних рішеннях, підвищенні конкурентоспроможності та довгострокових результатах. Основними принципами AQI є: планування поліпшення якості на всіх рівнях і в усіх сферах діяльності підприємства; розробка заходів, спрямованих на усунення і попередження помилок у галузі управління якістю; перехід від адміністрування до планового управління якістю, в тому числі удосконалення адміністративної діяльності. Реалізація концепції AQI потребує впровадження комплексу заходів, а саме: складання щорічної програми поліпшення якості; розробки методів поліпшення якості, її вимірювання й оцінки; навчання статистичних методів та їх впровадження у практику; вдосконалення організації робіт в адміністративній сфері. Відповідальність за досягнення якості Д. покладав на вище керівництво організацій,

для якого впровадження якості повинно бути основним завданням, яке не може передо-вірятися нікому. На думку вченого, революційні зміни у галузі якості в японських компаніях були зумовлені активною участю в цьому процесі топ-менеджерів і президентів компаній. Вчений сформулював рекомендації для керівників у галузі забезпечення якості. Передусім вищим керівникам доцільно створити раду з якості та обов'язково брати участь у всіх його засіданнях. Топ-менеджери мають зрозуміти, що управління якістю означає управління діяльністю підприємства, тому вони повинні мати ясні цілі щодо якості у своєму бізнес-плані. Керівництву компанії необхідно заохочувати навчання теоретичних і практичних методів підвищення якості в організації, щоб усі її співробітники повірили в те, що досягнення якості є невід'ємною частиною їх роботи, а не ізольованим видом діяльності. Вищим керівникам доцільно відмовитися від орієнтації на фінансові показники і займатися розробкою заходів підвищення якості. Необхідно проводити неперервні вимірювання підвищення якості та контролювати прогрес, досягнутий у контексті всієї сукупності корпоративних цілей. Необхідно знати заходи, які потрібно вживати для підвищення якості, розв'язання проблем, заохочення творчих зусиль і впровадження інновацій. Система винагород має бути сумісною з системою стандартів якості, що використовується споживачами, і не обов'язково орієнтуватися на показники продуктивності праці.

Ще одним внеском Д. в управлінську теорію є те, що він першим показав універсальність т. зв. "принципу Парето" стосовно вирішення управлінських проблем. Цей принцип полягає у важливості небагатьох та маловажливості багатьох. Зокрема, в будь-якій діяльності відносно невелика частина зусиль дає основну частину результатів, а всі інші зусилля – лише невелику частину результатів. З усього комплексу чинників, що формують певну ситуацію, характеристики цієї ситуації переважно визначаються відносно небагатьма чинниками. У будь-якій групі людей, що працює на певний результат, визначальний внесок у його досягнення робить відносно небагато її членів. Описаний принцип дозволяє людям концентрувати зусилля в галузях, які забезпечують найбільший ефект, тому він

виявляється одним із найбільш потужних інструментів підвищення якості. Він може використовуватися на регулярній основі шляхом ідентифікації причин виникнення проблем та усунення або послаблення тих, що є найбільш істотними.

Серед основних праць Д. виділяють такі: "Довідник з контролю якості Джурана" (1951); "Революція в управлінні підприємством" (1964); "Джуран про планування якості" (1988); "Практичний довідник Джурана про лідерство щодо якості" (1989); "Архітектор якості: автобіографія Джозефа Джурана" (2004).

Літ.: *Классики менеджмента* / под ред. М. Уорнера ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001; *Екатериновская М. А. Стратегический менеджмент : учеб. пособие для вузов* / М. А. Екатериновская. – М. : Спутник+, 2000; *Juran J. M. Architect of quality: the autobiography of Dr. Joseph M. Juran* / J. M. Juran. – New York : McGraw-Hill, 2004.

Кравченко С.О.

ДИКТАТУРА ВОЄННА (лат. dictatura – необмежена влада) – нічим не обмежена політична, економічна та ідеологічна влада в державі або в окремому регіоні армійських структур (зазвичай генералітету), які у своїх діях спираються на протизаконне використання силових можливостей збройних сил, підпорядкування армії, інших інститутів насильства (поліції, прикордонної служби, карних установ), а також на відповідний політичний режим. **Д.в.** здебільшого постає у період гострої кризи та боротьби різних соціальних сил за владу як наслідок неспроможності легітимних політичних структур ефективно здійснювати управління суспільством, що призводить до політичної дестабілізації, втрати довіри населення до влади та виходу збройних сил з-під її контролю. Сукупність радикальних суспільно-політичних перетворень, ініційованих диктатором або вузькою групою осіб, що захопили владу, визначають сутність та дають назву певному різновиду диктаторського правління (цезаризм, бонапартизм, режим "чорних полковників", режим Піночета та ін.).

Установлення режиму **Д.в.** є доволі поширеним сценарієм боротьби за владу в історії людства, починаючи з найдавніших часів. Причиною цього є організованість, керованість, професійний вишкіл армійських структур, які підтримуються навіть у кризо-

вих умовах, а також надмірна амбіційність військової еліти.

Механізмом установа Д.в. у більшості випадків є військовий переворот – збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, який може бути як стихійним (бунт), так і організованим (путч).

Сутнісними характеристиками Д.в. є: повна концентрація влади в руках суб'єкта диктатури; наступ на демократичні права і свободи людини й суспільства; різке обмеження або повна ліквідація соціально-політичних об'єднань і асоціацій; заборона будь-яких форм громадянської непокори; правове закріплення основ нового соціально-політичного порядку, покликано забезпечувати інтереси владної військової верхівки. Політичні рішення в умовах Д.в. мають агресивний, імпульсивний, часто невинуватим жорсткий характер, що базується на ідеології месіанства. Методи політичного і соціального контролю мають неправовий характер та базуються на страхі, жорсткій дисципліні, насильстві, деформації суспільної та індивідуальної свідомості. Відносна стабільність диктатури забезпечується терором та діючою в інтересах правлячого режиму пенітенціарною системою.

Як свідчить історичний досвід, в окремих випадках установа Д.в. може бути політично виправданим явищем: для збереження законності й забезпечення громадського порядку, виходу з політичної та соціально-економічної кризи, боротьби із зовнішньою агресією, припинення громадянської війни, досягнення національного примирення та ін. Класичними прикладами Д.в. в умовах Нового та Новітнього часу були латиноамериканські режими XIX-XX ст., які являли собою класичну диктатуру армійської еліти, поширену на більшість сфер суспільного життя. Ці ж диктатури як механізми радикальних державно-політичних трансформацій були поширені в постколоніальній Африці XX ст.

Механізмами забезпечення суспільства від встановлення Д.в. є: авторитет демократично обраних легітимних органів державної влади; досконалість нормативно-правового регулювання військових структур; прозорість військової життєдіяльності для громадянського суспільства та ЗМІ; розгалужена система демократичного цивільного контролю над військовою організацією та правоохоронними органами держави.

Літ.: Яценко Н. Е. Толковий словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Лань, 1999; Меринг Ф. История войн и военного искусства / Ф. Меринг. – СПб. : ООО “Изд-во Полигон” ; ООО “Фирма “Изд-во АСТ”, 2000; Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / З. М. Черниловский. – [Б. г.] : Юристь, 2002.

Смолянук В. Ф.

ДИРЕКТОРІЯ (фр. *Diretoire*, від лат. *directorium* – управління, керівництво) – рада директорів; колегіальний уряд; спеціальний орган для керівництва збройним повстанням. Характерною особливістю Д. в різні часи і в різних країнах був їх тимчасовий характер. Вони утворювалися для виконання певних політичних завдань у перехідний період. Такою, зокрема, була Д. виконавча часів французької революції (27 жовтня 1795 р. – 9 листопада 1799 р.) – колегія із 5 членів, якій була передана виконавча влада згідно з конституцією, розробленою конвентом 5 фрюктидора III року республіканської ери, яка вступила в силу після плебісциту. Рада п'ятисот таємною подачею голосів складала список кандидатів у члени Д. у десять раз більший потрібної кількості, а рада старійшин, також таємним поданням голосів, вибирала із списку необхідну кількість осіб. Члену Д. повинно виповнитись 40 років. Кожен рік один з членів Д. замінювався жеребкуванням. Д. могла приймати рішення за наявності не менше 3 членів. Усього за 4 роки в Д. перебувало 13 осіб. Припинила існування у зв'язку з переворотом 18 брюмера, здійсненим Наполеоном Бонапартом.

У Росії Д. (рада п'яти) була утворена постановою Тимчасового уряду 1(14) вересня 1917 р. Причина створення – прагнення вийти із гострої урядової кризи, яка виникла у зв'язку з виступом Л.Корнілова і розпадом 2-го коаліційного уряду. На Д. було поставлено завдання управління справами держави до формування уряду. В період Д. Росія була проголошена республікою, а також юридично розпущена Державна дума. 25 вересня (8 жовтня) 1917 р. Д. припинила діяльність.

Уфимська Д. (“Тимчасовий всеросійський уряд”) був створений 23 вересня 1918 р. Уфимською державною нарадою. 9 жовтня Д. переїхала із Уфи в Омськ. Вона зберегла всі акти Тимчасового сибірського уряду. Була визнана семи обласними, національними і козацькими урядами, Сибірською об-

ласною думою і тимчасовим Сибірським урядом. Припинила своє існування після перевороту 17 листопада 1918 р.

В Україні Д. УНР створена 14 листопада 1918 р. для організації повстання проти гетьмана П.Скоропадського. Орган державної влади в УНР в 1918-1920 рр. У 1920 р. фактично припинила існування. Курултай кримських татар у проголошеній ним Кримській Народній Республіці 18 грудні 1917 р. сформував національний уряд Д., у складі 5 директорів (міністрів), яку відразу визнала Центральна Рада, а Д. засудила агресію радянської Росії проти УНР. Петроградський РНК не визнав Кримської Народної Республіки і Д. та в результаті агресії встановив наприкінці січня більшовицький окупаційний режим. Д. Підкарпатської Русі була першим органом державного управління автономного Закарпаття у межах Чехословацької Республіки. Згідно з “Генеральним статутом про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки”, уряд ЧСР 7 листопада 1919 р. призначив “тимчасовий русинську автономну Д. (директоріум) як дорадчий орган у галузі законодавства і управління”. Члени новоутвореного органу адміністрації не лише давали поради адміністратору Підкарпатської Русі, як було передбачено Генеральним Статутом, але й здійснювали політику реального впровадження автономії в краї, намагаючись взяти у свої руки владні важелі. Такий курс Д. Підкарпатської Русі привів до протистояння із представниками центральної влади в Закарпатті у зв’язку із прийняттям конституції ЧСР 1920 р. та розпорядженням уряду ЧСР від 29 квітня 1920 р. “Про зміну Генерального Статуту Підкарпатської Русі” було утворено нові органи влади в Закарпатті. Д. Підкарпатської Русі припинила своє існування.

Усі Д. були тимчасовими органами влади.

Літ.: *Иоффе Г. З. Колчаковская авантюра и ее крах / Г. З. Иоффе. – М. : [б. и.], 1983; Уряди України у ХХ ст. – К. : [б. в.], 2001; Возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною (Соціально-політичні і правові основи). – Львів : [б. в.], 1986.*

Малик Я.Й.

ДИРЕКТОРІЯ УНР – надзвичайний революційний орган, створений для керівництва протигетьманським повстанням. Обрана 13 листопада 1918 р. на таємному засіданні

представників політичних партій, що входили до Українського Національного Союзу. До складу увійшли: В.Винниченко (голова), С.Петлюра, О.Андрієвський, А.Макаренко, Ф.Швець. Після здобуття республіканськими військами Києва Д.УНР перебрала функції вищого органу державної влади відновленої УНР. 15 грудня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави склала свої повноваження і передала владу Д.УНР.

Першим програмним документом Д.УНР стала Декларація про відновлення Української Народної Республіки (26.12.1918), яка визначила основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики. Зазначалося, що Д.УНР – тимчасова верховна влада, яка мала передати свої повноваження майбутньому Трудовому конгресу – вищому представницькому органу народовладдя. Політична система мала формуватися за т. зв. трудовим принципом, який був своєрідним компромісом між радянською та парламентарною системами влади. У соціальній сфері домінував класовий метод поділу суспільства: влада мала належати лише трудящим (робітництву, селянству, трудовій інтелігенції). Був створений уряд – Рада народних міністрів (РНМ) на чолі із соціал-демократом В.Чехівським. Д.УНР затвердила низку законів, спрямованих на відновлення республіканського державного ладу: про порядок ухвалення законів (26.12.1918), про автокефалію української православної церкви (1.01.1919), про державну мову (1.01.1919), про державну грошову одиницю (6.01.1919), земельний закон (9.01.1919).

Знаковою подією доби Д.УНР стало проголошення 22 січня 1919 р. злуки – об’єднання двох українських державних утворень – Української Народної Республіки (Наддніпряньська Україна) та Західноукраїнської Народної Республіки (Галичина, Буковина і Угорська Русь) в єдину соборну незалежну Українську державу. Того ж дня злука була затверджена Універсалом Д.УНР. Західноукраїнська Народна Республіка була перетворена на Західноукраїнську область УНР (ЗОУНР), до складу Д.УНР увійшов (з 12.03.1919) голова УНРади ЗОУНР Є.Петрушевич. Акт злуки мав важливе морально-політичне значення, хоча на практиці довгоочікувана подія в історії України не мала бажаних наслідків. Соборність, по суті, була лише задекларована. Продовжували існува-

ти два уряди, які діяли самостійно й мали різні орієнтири та пріоритети внутрішньої і зовнішньої політики.

23-28 січня 1919 р. у Києві відбувся Трудовий конгрес, який ухвалив два законодавчих акти: “Універсал Трудового конгресу до українського народу” та “Закон про форму влади в Україні”. Вони підтвердили статус **Д.УНР** як тимчасової верховної влади в УНР, а також її повноваження видавати закони. Виконавча влада в УНР доручалась Раді народних міністрів, яка затверджувалась **Д.УНР** і була їй підзвітна. На **Д.УНР** також було покладено обов’язки оборони держави. Керівництво місцевими органами влади мали здійснювати комісари уряду УНР, а їх діяльність контролюватися місцевими трудовими радами. Для підготовки законопроектів до наступних сесій Трудового конгресу було створено 6 постійно діючих комісій: з питань оборони, земельну, бюджетну, закордонних справ, харчову, культурно-освітню. Провідною і спрямовуючою силою конгресу стала фракція УСДРП. Відверто ворожу до **Д.УНР** позицію зайняли ліві українські есери й соціал-демократи-незалежники, які почали вступати у контакти з більшовиками.

Перші успіхи у сфері державного будівництва були нетривалими. На початку лютого 1919 р. унаслідок наступу більшовицьких військ **Д.УНР** залишила Київ. З того часу головним у її діяльності стала організація збройної боротьби за незалежність України, яка тривала 10 місяців. Українська армія вела бойові дії проти червоних та білих російських військ, польської армії; мала внутрішній фронт в особі повстанських армій Махна, Григор’єва, червоних партизан та ін. Постійно змінювала місце перебування залежно від воєнної обстановки: у столиці УНР Києві (19.12.1918 – 2.02.1919), Вінниці (до 6.03), Жмеринці, згодом Проскуріві (до 4.04), Рівному (4.04. – 5.05.1919), Радивиліві (до кінця травня), далі – Тернополі-Красному. З 6 червня по 16 грудня 1919 р. перебувала у Кам’янці-Подільському, який став тимчасовою столицею УНР.

Протягом 1919 р. персональний склад **Д.УНР** зазнав змін. Після рішення ЦК УСДРП відкликати своїх членів з уряду і **Д.УНР**, а також на вимогу військового командування Антанти зі складу **Д.УНР** вийшов В.Винниченко (11.02.1919). Після його

відставки **Д.УНР** очолив С.Петлюра, який призупинив своє членство в УСДРП. Офіційно обіймав посаду голови **Д.УНР** з 9 травня 1919 р. Тоді ж було створено новий уряд без участі соціалістів, очолений С.Остапенком. Після невдалих переговорів із Антантою 9 квітня 1919 р. був сформований соціалістичний кабінет Б.Мартоса, замінений наприкінці серпня кабінетом І.Мазепи. У травні 1919 р. **Д.УНР** залишив О.Андрієвський, в червні – Є.Петрушевич. У листопаді 1919 р. у зв’язку з виїздом за кордон у державних справах А.Макаренка і Ф.Швеця верховне керівництво УНР було покладено на голову **Д.УНР**, головного отамана С.Петлюру. У червні 1920 р. уряд республіки ухвалив постанову про негайне відкликання членів **Д.УНР** А.Макаренка і Ф.Швеця з-за кордону. Їх неповернення дало підстави вважати їх вибулими зі складу **Д.УНР**. Унаслідок цього **Д.УНР** перестала існувати як колективний орган. Уся законодавча влада в УНР поступово зосередилась в руках С.Петлюри. Йому було надано право іменем **Д.УНР** затверджувати закони і постанови, ухвалені РНМ. Новий стан одноосібної **Д.УНР** як найвищого органу влади було закріплено законом “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР”, затвердженим С.Петлюрою 12 листопада 1920 р.

Наприкінці 1920 р. російська Червона армія остаточно витіснила війська УНР (35 тис. вояків) за межі України. Вони були інтерновані на території Польщі в таборах Каліш, Ланцут, Вадовице та ін. З 21 листопада 1920 р. у Польщі почав діяти Державний центр УНР в екзилі. Він включав **Д.УНР**, уособлювану її головою та Головним отаманом, уряд УНР, Армію УНР та державні установи з їх службовцями. Після смерті С.Петлюри (1926) згідно із законом від 12 листопада 1919 р. верховна влада УНР перейшла до голови тодішнього уряду А.Лівицького.

Заслугою **Д.УНР** є те, що в один із критичних періодів вітчизняної історії вона в неймовірно складних зовнішньополітичних і внутрішніх умовах очолювала героїчну боротьбу проти численних ворогів за незалежну соборну Україну.

Літ.: Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – Торонто : [б. в.], 1952; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ч. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Дирек-

торія / І. Мазепа. – Б. м. : [б. в.], 1950; *Мірчук П.* Українська державність 1917-1920 / П. Мірчук. – Філадельфія : [б. в.], 1967; *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : [б. в.], 1992; *Рубльов О.* Українські визвольні змагання 1917-1920 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К. : [б. в.], 1999; *Яблонський В.* Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : [б. в.], 2001; *Лозовий В.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. Лозовий. – К. ; Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2005.

Ралдугіна Т.П.

ДИСТРИКТ “ГАЛИЧИНА” (нім. Reichskommissariat Ukraine) – п'ята адміністративна одиниця у складі Генерал-губернаторства Польщі, в період німецької окупації під час Другої світової війни, що не належала до Райхскомісаріату України. Функціонувала в 1941-1944 рр. і охоплювала частину сучасних українських та білоруських земель. Д. “Г.” створений відповідно до директив А. Гітлера від 17 та 22 липня 1941 р. з Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині – Івано-Франківська), Тернопільської (без північних районів) областей. Контролювався і підпорядковувався нацистській Німеччині, проте не входив до її складу. На чолі Д. “Г.” стояв губернатор. Урядовою мовою була німецька. Створювався як плацдарм для продовження експансії в східному напрямі.

Охоплюючи територію понад 48 тис. км², нараховував 4 789 тис. мешканців. Адміністративним центром був Львів (Лемберг), тут розміщувався апарат вищої посадової особи – губернатора. Першим губернатором Д. “Г.” став К. Ляш, з березня 1942 р. його замінив бригаденфюрер СС О. Вехтер. Урядова вертикаль Д. “Г.” вибудовувалася за німецьким зразком: генерал-губернатору безпосередньо підлягали СС і поліцайфюрер, а також шефуправління губернаторства. Останній очолював цивільну вертикаль управління, яка контролювала соціально-економічне, культурно-освітнє, релігійне життя регіону, діяльність комунальних, санітарно-епідеміологічних та медичних служб.

Д. “Г.” поділявся на окружні староства (“крайзгауптманшафти”), які склалися з 2-5 округів (“бецирків”) та сільських громад (“ландгемайндів”). Крім того, існували т. зв. виокремлені міста (“крайзфрайш-

тадти”). Разом вони склали 17 внутрішніх адміністративно-територіальних одиниць Д. “Г.”: Штадтгауптманшафт Лемберг, Крайсгауптманшафт Бжежани, а також Крайсгауптманшафти Чортків, Дрогобич, Гродек, Городенка, Калуш, Камонко-Струмилова, Коломея, Лемберг-Ланд, Рава-Руска, Стрий, Самбор, Станіслау, Тарнополь, Злочов. Д. “Г.” складався з 15 округів. Окремий округ становив Львів, який своєю чергою поділявся на українську, польську, єврейську та німецьку станиці. Статус міста присвоювався всім населеним пунктам з населенням понад 5 тис. осіб.

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1.04.1942 р. Тлумацький повіт передали Станіславському староству, Рогатинський – Бережанському, Городенківський і Снятинський – Коломийському. Згодом влітку 1943 р., м. Калуш разом з Волинською, Верхоянською, Войнилівською, Небилівською, Новицькою, Томашівською волостями увійшли до складу Станіславської округи, м. Долина з Велдзькою, Вітвицькою, Креховицькою, Перегінською, Рожнянською, Тростянецькою і Спаською волостями – до складу Стрийської округи.

На підставі “Розпорядження про адміністрацію галичини” (1.08.1941 р.) в Д. “Г.” та округах діяли уряди, які склалися з профільних відділів, підвідділів та референтур. Керівництво адміністраціями округів, повітів і міст здійснювали німецькі чиновники. Окружна управа на загал складалася з голови, двох заступників, начальників відділів (адміністративного, персонального (кадрів), народної освіти, фінансового, лісового, земельного, торгівлі та промислу, охорони здоров'я, суспільної опіки, технічного, міліції, культури та мистецтва). На чолі повітових адміністрацій стояли голова управи, двоє заступників і начальники відповідних відділів. На нижчі щаблі управління – бургомістри, міські й сільські старости – як правило призначалися місцеві мешканці, залежно від того, яка етнічна група складала більшість громади. Переважну більшість з них становили етнічні поляки, які мали досвід державної служби. Адміністрації губернатора, окружних та міських староств Д. “Г.” були зобов'язані підпорядковуватися постановам, виданим для відповідних адміністрацій у Генеральному губернаторстві. Місцева влада на вертикаль була запозичена з довоєнних

років: на чолі повіту стояв староста, волості – солтис, села – вїт.

Поза державними структурами діяли таємна поліція (здійснювала контроль за політичними настроями і ситуацією) та жандармерія (забезпечувала громадський порядок).

Головним завданням окупаційних органів було забезпечення трудовими ресурсами Третього рейху та матеріальне забезпечення його армії. На території Д.“Г.” була запроваджена трудова повинність громадян віком від 18 до 45 років. З 1.01.1942 р. запроваджувалися обов’язкові громадські роботи. Громадяни мали стати на облік до спеціально створеної організації – “Українська служба Батьківщини”.

Державні службовці Д.“Г.” діставали утримання за нормами, встановленими для Генерального губернаторства. До грошових виплат додавалися картки на дефіцитні продовольчі та промислові товари. Окупаційна адміністрація заохочувала відданість місцевих службовців додатковими соціальними гарантіями. Німецькі адміністратори мали доволі широкі можливості використовувати службу в Д.“Г.” для особистого збагачення.

Аби унормувати “українське питання” німецька адміністрація санкціонувала існування єдиної громадської організації у краї – Українського центрального комітету, який врешті створив на місцях 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів та залучив 965 т. зв. мужів довір’я. Німцям удалося чітко розмежувати діяльність українських громадських активістів та німецької адміністрації, визначивши, що сподівання галичан на власний державний проект не мають перспектив. У промові з приводу 3-ї річниці заснування Д.“Г.” його очільник чітко визначив статус цього утворення: “Генеральне губернаторство – це своєрідна нова форма побічної країни. Це не власне держава, не колонія, ані домініон, ані протекторат. Генеральне губернаторство всіма своїми силами служить німецькій державі. Губернаторство є перший, розбудований рівно державі, організаційний інструмент для здійснення “Доби Сходу” на просторі Німеччини. Німецький елемент уже тепер відіграє провідну роль [...] Генеральне губернаторство править тепер за міст поміж корінним німецьким краєм і новими величезними територіями на Сході”.

Літ: *Нюрнберзький процес* : сб. матеріалов в 8 т. – М. : [б. и.], 1987. – Т. 3; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // *Укр. істор. журн.* – 1997. – № 3; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941-1944 рр. / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан. – К. : [б. в.], 2005; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації 1941-1944.* – К. : [б. в.], 2006; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

ДІАЛЕКТИКА СОЦІАЛЬНА – термін, який має подвійне значення: 1) діалектика суспільних процесів; 2) суспільний характер самої діалектики.

Як діалектика суспільних процесів **Д.с.** розглядається в основному в межах соціальної філософії, на відміну від філософії природи (натурфілософії) і філософії духу (екзистенціалізм, філософська антропологія, теологія, етика, естетика, психологія та ін.), а також у контексті аналізу філософських проблем суспільних і гуманітарних наук (історії, економічної теорії, соціології, політології, права, лінгвістики та ін.).

Д.с. можна розглядати як прикладну галузь знань щодо загальної теорії діалектики, як вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, а також як універсальну логічну форму і теоретичний спосіб виявлення і розв’язання суперечностей. Проте **Д.с.** має відносно самостійний характер, що обумовлено самою специфікою об’єкта – суспільством і характером процесів, які в ньому відбуваються: боротьба і співробітництво різних соціальних груп, що визначає внутрішню логіку і спрямованість суспільних процесів, діяльнісна природа законів суспільства, на відміну від законів природи, принцип соціального детермінізму, що лежить в основі суспільного життя і науки про суспільство тощо. У контексті соціальної філософії **Д.с.** розробляється як теорія суспільного розвитку, теорія соціального пізнання, логіка (система категорій соціальної філософії як науки) та методологія (розробка і застосування діалектичних, загальнонаукових та специфічних методів).

У теорії суспільного розвитку **Д.с.** розглядається насамперед як соціально-практична форма реалізації законів, категорій та базових принципів діалектики: розвитку, всезагального зв'язку, єдності, суперечності, історизму, діяльності та ін. **Д.с.** розробляється також у формі розв'язання таких фундаментальних проблем: джерело та рушійні сили суспільного розвитку; співвідношення руху (соціальних змін) і розвитку, еволюції і революції; що таке суспільний прогрес і які його критерії; єдність прогресу і регресу; що таке суспільний ідеал та його роль у соціальному розвитку; необхідність і свобода, стихійне і свідоме в суспільному розвитку; діалектика суспільного буття і суспільної свідомості, економічного базиса та ідеологічної "надбудови", матеріального та духовного виробництва, науково-технічного та соціального прогресу; історичні форми взаємодії суспільства і природи; причини виникнення екологічних та інших глобальних проблем сучасності, шляхи їх вирішення; держава і суспільство; людина і культура; роль особистості в історії; інтеграційні й дезінтеграційні процеси та періоди в історії людства; єдність глобалізації та регіоналізації; тероризм як суспільне явище; що таке соціальне управління та ін.

Д.с., як і діалектика в цілому, мають конкретно-історичний характер і самі є соціально детермінованими, що позначається на їх історичних типах, особливостях проблемного поля досліджень, певних пріоритетах, світоглядних та методологічних орієнтаціях тощо. Відомий вислів Г.В.Ф.Гегеля, що "філософія – це епоха схоплена у мисленні", стосується також і **Д.с.** як теорії. Звідси випливає необхідність критичного ставлення до базових положень і загальних принципів **Д.с.** і діалектики взагалі.

Як приклад – категорія "суперечність", що, як відомо, є "ядром класичної діалектики", оскільки характеризує "джерело розвитку", а "боротьбу протилежностей" розглядає як вищу форму їх єдності, взаємодії, чим виправдовує насильницькі, "революційні" методи боротьби. Згадаймо: "насилля – бабка-повитуха історії". З тією різницею, що у Г.Гегеля ця насильницька діалектика все ж таки закінчується примиренням класів і встановленням конституційної монархії як нібито "вінця історії", а у К.Маркса – прогнозом перемоги пролетаріата ("гегемона") у все-

світньому масштабі. Реальна діалектика історії здійснилась усупереч теорії.

Критичний аналіз сучасних суспільних суперечностей і конфліктів свідчить про те, що суперечність виникає там і тоді, коли одна із взаємодіючих сторін (чи протилежностей) претендує на домінуюче становище. Інакше кажучи, суперечність є логічною "калькою" відносин "панування – підкорення" і характеризує "асиметрію", нерівноправність взаємодіючих сторін. За цих умов боротьба (і опір) дійсно виглядає як універсальний засіб вирішення суперечності. У разі загострення суперечності (непримиренна суперечність або конфлікт) та його розвитку до антагонічної форми, коли буття однієї сторони можливо лише через небуття іншої, боротьба набуває форми війни або тероризму – відчайдушної форми опору "потерпілої" сторони. Насилля породжує ще більше насилля. Порочне коло, з якого здавалося б немає виходу. Проте вихід існує. Це – побудова суспільних відносин за принципом співробітництва і взаємодопомоги, що автоматично виключає претензії на будь-яке панівне становище і замінює боротьбу на соціальне партнерство. Така рівновага (соціально-правова рівність) і симетрія (взаємна повага і толерантність) взаємодіючих і протилежних сторін є не що інше як гармонія. У сучасній **Д.с.** ця категорія ще не отримала належної розробки і за традицією розглядається переважно, як естетична.

Сучасне природознавство відкрило й інші форми єдності протилежностей, зокрема принцип доповнюваності, квантовий зв'язок, а також синергетичні закономірності. Отже, суперечність і боротьба не є єдино можливими формами зв'язку протилежностей, а тим більше – частин єдиного цілого, що залежить від їх природи і стану цілого, коли, наприклад, він може бути в історичній фазі інтеграції чи дезінтеграції (т. зв. "маятник", або "хвилі" історії).

В умовах глобалізації можна виділити принаймні два можливих сценарії подальшого суспільного розвитку. З погляду старої, класичної діалектики, що побудована на принципі суперечності, відображає і фактично "освячує" відносини "панування – підкорення", найбільш вірогідним результатом суспільного розвитку є формування однополярного світу. (США? Китай? Чи якийсь блок держав?). Але, оскільки цей процес

буде супроводжуватись ескалацією агресії, насильства і тероризму, як того допускає і навіть “провокує” Д.с. класичного типу, то не менш вірогідним варіантом може стати самознищення людської цивілізації.

Інший сценарій – формування багатополярного світу на основі сучасних і нових країн-лідерів, а також потужних транснаціональних, регіональних і трансрегіональних центрів чи об’єднань на зразок ЄС, БРІК, НАФТА та ін. Унаслідок подій, що відбуваються сьогодні на Близькому Сході, цілком можливим є створення союзу арабських країн, а в далекій перспективі – і союзу африканських країн. Але головне – не кількість центрів та їх назви, а характер відносин між ними: відмова від концепції “золотого мільярду”, світової гегемонії “зверхдержави”, права сили, втручання у внутрішні справи інших держав, нав’язування своїх правил гри і моделей “зразкової” демократії, систем економіки, фінансів, культурних стандартів тощо. Це – утвердження відносин партнерства, співробітництва і взаємодопомоги.

Для України, ураховуючи її історію і сучасний стан, можливі два варіанти: традиційний – ставка на певного лідера (світового чи регіонального), або ж спроба віднайти свій шлях, як це свого часу зробили Швейцарія чи Фінляндія навіть із значно меншими ресурсами і стартовими можливостями, ніж сьогодні є в Україні. Найбільш вірогідний прорив може відбутись за рахунок аграрного сектору економіки і біотехнологій. Який сценарій відбудеться – залежить тільки від нас, нашого вибору, нашої колективної волі та наполегливої спільної праці.

Літ.: Платон. Государство / Платон // Соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – 450 с.; Кант. К вечному миру / Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 257-309; Гегель Г. В. Философия права / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.; Маркс К. К критике политической экономии (Предисловие) / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 13. – С. 3-20; Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.; Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.; Фукуяма Ф. Великий разрыв : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2003. – 474 с.; Ясперс К. Смысл и назначение истории : пер. с нем. / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991.

Князев В.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ІДЕОЛОГІЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА.

Відзначаючи особливості синхронізації розвитку визначальних політичних тенденцій тогочасних Європи та України, В.Шевчук і М.Тараненко пишуть: “На початку 40-х років XIX ст. центром українського національно-визвольного руху стає Київ. Студенти і молоді викладачі Київського університету святого Володимира організували тут таємний гурток “Київська молода”, поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації та звільненню селян із кріпацтва. На своїх засіданнях гуртківці обговорювали майбутнє України, вивчали праці французьких філософів-утопістів – Сен-Сімона, Фур’є, цікавилися процесами відродження сусідніх народів: поляків, чехів, хорватів, сербів, болгарів, словаків, словенців і мріяли “щоб усі слов’яни стали добрими братами” і “брат з братом обнялися і поговорили слово тихої любові во віки і віки”.

Цей гурток став ідейним та організаційним предтечею найбільш відомого українського політичного товариства кінця 40-х рр. XIX ст. – Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія, більш відомого в літературі як Кирило-Мефодіївське товариство.

Товариство виникло в кінці 1845 – на початку 1846 р. і проіснувало, за оцінками істориків, не більше п’ятнадцяти місяців. Його засновниками були, як прийнято вважати, чиновник канцелярії генерал-губернатора М.Гулак, ад’юнкт Київського університету М.Костомаров та студент цього ж університету М.Білозерський. До товариства також приєдналися поет Т.Шевченко, вчителі П.Куліш і Д.Пильчиков, студенти університету О.Навроцький, О.Маркович, І.Посяда, Г.Андрузький і О.Тулуб, поміщик М.Савич. За оцінками дослідників, близько 100 осіб підтримували зв’язки і дружні відносини з членами товариства. Серед членів товариства не було представників великої родової аристократії, його основу склали вчені, письменники, діти середніх чи дрібних землевласників.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське братство вважало утвердження на засадах християнства національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зріць Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки в конфедеративному союзі таких самих незалеж-

них держав. Провідна роль у майбутній конфедерації відводилася Україні. Київ мав стати столицею цього державного утворення. Кирило-Мефодіївське товариство, фактично, не встигло розпочати активну роботу, підготувавши лише ряд програмних документів і визначивши основні цілі й завдання своєї діяльності, оскільки було викрите внаслідок доносу студента Київського університету Петрова. Його учасники були заарештовані і після слідства, що велось у Києві та Санкт-Петербурзі, засуджені на різні терміни ув'язнення та заслані до різних міст Росії. Найважчий вирок отримав Т.Шевченко – його було віддано в солдати й відправлено в оренбурзькі степи із суворою заборонаю писати і малювати.

Незважаючи на те, що товариство встигло зробити доволі мало, його розгром викликав значний резонанс у тогочасній пресі Європи. Основні політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства були викладені в його програмних документах, до яких належать “Статут Слов’янського товариства св. Кирила та Мефодія”, відозви “Брати українці” та “Браття великороссияне и поляки”, “Книги буття українського народу”, а також у низці робіт, що мали своєрідний підготовчий щодо програмних документів характер, у наукових розвідках та літературних творах учасників організації.

Статут Слов’янського товариства св. Кирила та Мефодія (саме таку назву мало товариство) складається з двох частин. Перша – “Головні ідеї” – містить у концентрованому вигляді вихідні положення ідеології та основні цілі діяльності, а друга – “Головні правила товариства” – присвячена визначенню способів та засобів реалізації програмних засад товариства.

У першому пункті “Головних ідей” зазначалося: “Приймаємо, що духовне і політичне поєднання слов’ян є їх призначенням, до якого вони повинні прагнути”. Цей пункт є першим не лише за порядком, а й за ідеологічним значенням, оскільки ідея об’єднання слов’янських народів проходить “червоною ниткою” через усі програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства і є тим вихідним пунктом, на якому ґрунтуються всі подальші теоретичні розробки.

Для кирило-мефодіївців слов’янофільство не було самодостатньою ідеєю. У підготовчих матеріалах до програмних документів

товариства досить чітко прослідковується думка про те, що, оскільки всі спроби українців досягти державно-політичної незалежності самостійно закінчувались невдачею, то єдиним виходом для них, який дозволить позбутись національного і соціального гніту, є спільна боротьба з іншими поневоленими слов’янськими народами. Так, зокрема, В.Білозерський у Пояснювальній записці до Статуту товариства відзначав: “... ця свобода є досяжною для нас і інших підкорених племен тільки при об’єднанні слов’ян в одну державу, засновану на повазі народності кожного”.

У другому пункті “Головних ідей” Статуту чітко наголошувалося на тому, що при утворенні майбутнього слов’янського союзу кожен слов’янський народ повинен мати свою державно-політичну самостійність. Вона розглядалась “братчиками” як головна передумова майбутнього об’єднання.

Іншою, не менш важливою умовою створення майбутнього слов’янського союзу було встановлення у всіх слов’янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян: “Приймаємо, що кожне слов’янське плем’я повинно мати правління народне і дотримуватись повної рівності співгромадян по їх народженню, християнським віросповіданням і стану”.

Основою для встановлення справедливого суспільного та державного ладу у слов’янських народів, на думку учасників Кирило-Мефодіївського товариства, мали стати непорушні й керівні принципи християнської моралі. Так, зокрема, у четвертому пункті “Головних ідей” Статуту зазначалося, що “... правління, законодавство, право власності і просвітництво у всіх слов’ян повинні ґрунтуватись на св[ятій] релігії господа нашого Ісуса Христа”. Саме вірність цим моральним засадам християнства в його чистій, неспотвореній пізнішими нашаруваннями формі, поряд з освіченістю, мала стати основною передумовою для залучення неофітів до товариства та для зайняття відповідальних державних посад у майбутньому справедливо організованому суспільстві.

З метою вирішення нагальних, життєво важливих справ передбачалося утворення спільного вищого законодавчого органу влади – загальнослов’янського собору з представників усіх народів. Однак його функції та повноваження детально не визначені.

Враховуючи, що попередніми пунктами Статуту особливо наголошувалось на державно-політичній самостійності кожного з народів, то можна припустити, що цей “собор” мав стати деяким наддержавним органом, члени якого обирались би пропорційно не від кількості населення, а від державно-територіальних утворень.

У другій частині Статуту – “Головні правила товариства” – розкриваються основні принципи організації братства, а також тактичні цілі на шляху утворення майбутнього союзу слов’янських народів. Так, у сьомому пункті зазначалось, що оскільки “в теперішній час слов’янські племена сповідають різні віросповідання і мають упередження одне до одного, то товариство буде старатись про знищення всякої письмової та релігійної ворожості між ними і розповсюджувати ідею про можливість примирення розбіжностей в християнських церквах”. Це, на думку його авторів, мало сприяти зближенню слов’ян та встановленню між ними справді братерських, дружніх і рівноправних відносин.

У сфері суспільних відносин у Статуті особлива увага приділялась необхідності ліквідації соціальної нерівності та її особливо потворного прояву – кріпацтва. Восьмий пункт “Головних правил” відзначав як одну з цілей братства те, що “Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності”.

Просвітництво широких народних мас визнавалось головним засобом досягнення мети, яку ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського товариства. Ця, здавалось би далека від політики, культурно-просвітницька діяльність викликала значні підозри у царських слідчих.

Будучи переважно ревними християнами, автори Статуту Кирило-Мефодіївського товариства особливо наголошували на моральності своїх дій та дотриманні духу християнського врівчення. У дев’ятому пункті “Головних правил” спеціально зазначалось про те, що “Як все товариство в цілому, так і кожен його член повинні свої дії узгоджувати з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння; правило ж “Мета освячує засіб” товариство визнає безбожним”. Відозва “Брати українці”, що містить у цілому ідеї, відображені у Статуті Кирило-Ме-

фодіївського товариства, дає більш уточнене трактування основоположних ідей діяльності братства.

Так, зокрема, повторюючи думку про те, що “з’єднання” слов’ян в один союз є їхнім історичним призначенням, відозва чітко наголошує на тому, що це утворення повинне мати міждержавний характер, не позбавляючи жоден з народів, що до нього ввійдуть, статусу державно самостійного. Союзним органам делегувались права вирішувати виключно ті справи, які мали загальне для всіх членів об’єднання значення. На чолі союзу мав стояти керівник, обраний на визначений термін, і влада, таким чином, не могла б стати спадковою. Особлива увага у цій відозві зверталась на необхідність ліквідації станів та станових привілеїв, забезпечення громадянської рівності та свобод. Реальним проявом цієї рівності мав стати доступ по всіх державних посадах в слов’янському союзі та республіках, що ввійдуть до нього, не за “родом і достатком”, а “по розуму і просвіченості народними виборами”.

У цілому програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства мали революційний і визвольний як у національному, так і в соціальному відношенні характер з наголосом на використання просвітницьких, ненасильницьких методів реалізації: “Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства, висловлена в ряді документів і творів, була прогресивною і в основному революційною. Найголовніші вимоги її зводилися до ліквідації кріпосництва і самодержавства, визволення і об’єднання слов’янських народів у республіканську демократію, запровадження загальної народної освіти. Однак здійснення програми ліберальна більшість кирило-мефодіївців намічала мирним шляхом. Лише найрадикальніша частина членів товариства (Шевченко, Гулак та ін.) дотримувалась революційних методів боротьби”.

Хоча у наведених програмних документах братства організація майбутнього союзу слов’янських народів не розглядалась детально, все ж варто відзначити, що особлива роль у ньому відводилась Україні і Києву. Останній розглядався у низці творів членів товариства саме як столиця планованого слов’янського союзу, місце розташування його головних керівних органів.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства полягає у тому, що воно було

першою спробою української інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для його наступників. Принципово важливим було і те, що Кирило-Мефодіївське братство було самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося та ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної із загальноросійських суспільних течій.

Літ.: *Кирило-Мефодіївське товариство* : у 3 т. – К. : [б. в.], 1990. – Т. 1; *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : ПАРПАН, 2002; *Сергієнко Г. Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826-1850 / Г. Я. Сергієнко. – К. : [б. в.], 1971; *Шевчук В. П.* Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : [б. в.], 1999.

Михненко А. М., Нелезенко Н. П.

ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ (РЕНЕСАНС): ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ (фр. Renaissance, італ. Rinascimento; від “*ri*” – знову або заново народжений) – період в історії Європи початку ХІV – другої половини ХVІІ ст., який уособлює сукупність натурфілософських, соціально-політичних та державно-управлінських напрямів, що відображають нові цінності, ідеї та погляди.

Уперше поняття “відродження” трапляється у філософських поглядах італійського гуманіста Д. Вазарі та його послідовників. Визначальною рисою Доби Відродження є антропоцентризм, який вплинув на всі сфери суспільного життя, в тому числі культуру, науку, економіку, політику. Його основними проблемними аспектами є предметний інтерес до людини, держави, суспільства, взаємовідносин церкви та державних інститутів, віруючих. Це знайшло відображення в основних напрямках, що містять філософські погляди на державне управління, до яких належать: Реформація, політична філософія, утопізм.

Ідеологи Доби Відродження базували свої концептуальні підходи на поглядах античних мислителів щодо розуміння держави, права, політики та закону, демонструючи необхідність повернення до Доби Античності. Це

безпосередньо проявлялось через заперечення уявлень, санкціонованих католицизмом, які стосувались державно-управлінських доктрин, пріоритетних для феодального суспільства. Саме така методологічна установка слугувала основою побудови нових державно-управлінських моделей, які були потужним засобом для вирішення актуальних на той час суспільно-політичних та економічних проблем.

Серцевиною всіх філософських поглядів на державне управління у Добу Відродження є визнання самоцінності особистості, гідності та автономності будь-якого індивіда, створення необхідних умов для вільного розвитку людини та досягнення людського щастя власними зусиллями. Доля людини мала визначатись не походженням, званнями, статусом, а виключно її чеснотами, активністю, добродійністю, благими справами та намірами. Однією із пріоритетних тез Доби Відродження як складової гідності індивіда є громадянська позиція, безкорисливе слугування спільному благу, що уособлювало республіканський устрій держави, основу якого становить принцип рівності та справедливості. Це мало бути запорукою свободи особистості, яка стає можливою у разі, якщо держава приймає закони та дотримується їх, які чітко узгоджуються з природними правами людини.

Державно-управлінські погляди Н. Макіавеллі (Д.-уп.Н.М.). Макіавеллі (1469-1527) – дипломат і політик (14 років працював на посту секретаря Флорентійської республіки) і увійшов в історію державно-управлінської спадщини як автор таких праць: “Державець” (1513), “Міркування про першу декаду Тіта Лівія” (1519), “Історія Флоренції” (1532). Основними предметними аспектами Д.-уп.Н.М. є: любов до батьківщини, міжусобиці, тиранія правителів, принципи створення демократичних інститутів, ідея запровадження республіканського устрою, втручання церкви у світські справи, геополітика, зумовлена проблемами вторгнення іноземних держав.

На розвиток світової державно-управлінської спадщини найбільше вплинула праця Макіавеллі “Державець”, яка присвячена з’ясуванню місця, ролі та значення правителя в європейській державі у ХVІ ст., і яка розкриває основні людські якості, якими має володіти правитель, аби успішно здійснювати

управління державою. Це дало змогу Макіавеллі створити сукупний портрет необхідного країні (відповідно до історичних, соціально-політичних та економічних умов розвитку) правителя. Головним авторитетом виступає історичний досвід, на якому базує свою концепцію мислитель. Розуміння політики має власну методологічну площину, а отже, воно відокремлюється від теології (абсолютно вилучається із державознавства: політичні події, зміни форм держави та її устрою відбуваються не з волі божої, не з примхи людей, а об'єктивно, під впливом “справжнього стану речей, а не уявного”) та етики (технологія політичного управління суперечить моральним критеріям, а тому влада та політика визнаються поняттями, які існують поза мораллю).

Головне питання, яке піднімає мислитель, – це спосіб, яким правителі управляють державами та утримують владу над ними, який він вбачає у міцному фундаменті влади, основу якого становлять ефективні закони та професійне військо (армія, збройні сили), що взаємодетерміновані. На підставі цього він виводить низку політичних прийомів, за допомогою яких правитель досягає своєї найвищої мети, а для цього він повинен, “аби зберегти владу, набуту вміння відступати від добра”, робити тільки те, що забезпечить йому особистий добробут та безпеку. Самозбереження та зміцнення політичної влади будь-якою ціною є основним принципом утвердження державності.

Однією із найбільших заслуг Макіавеллі у становленні державно-управлінської науки є введення у науковий обіг терміна “держава” (“*stato*”), під яким він розумів апарат управління підданими, народом, суспільством, який включає правителя, міністрів, чиновників, радників та інших посадових осіб (центральна адміністрація). Завдяки такому апарату влада правителя набуває публічного характеру, при цьому він не повинен допускати, аби вона опинилась в його руках, концентруючи її лише в себе.

В управлінні державою народ відіграє пасивну роль, він скеровується різноманітними маніпулятивними технологіями з боку правителя. Водночас правитель оберігає своїх підданих від свавілля чиновництва, надає ображеним можливість приводити його представників до суду. Зневага й ненависть підданих – головне, що перешкоджає

правителю завоювати їхню прихильність. Тому правитель постійно має працювати над тим, аби піддані завжди мали в ньому потребу, в разі відсутності такої потреби в державі виникають анархія та безлад. Задля цього правитель повинен робити все, аби піддані повністю йому підпорядковувались. Двома способами такого підпорядкування є: 1) любов до правителя та 2) страх перед ним. Найкращим же способом є той, “коли бояться і люблять водночас, однак любов погано уживається зі страхом, тому, якщо доводиться вибирати, то надійніше вибирати страх і підтримувати його загрозою покарання”. При цьому правителі згідно з концепцією мислителя перебувають поза юрисдикцією суду, їх рішення стосуються лише справ підданих, а тому зворотної дії не мають. З огляду на це правитель повинен постійно давати своїм підданим відчувати абсолютну безмежність та безумовність державної влади. Така влада правителя здатна забезпечити існування держави та посилення її впливу на суспільство. Прообразом такого правителя виступає Цезар Борджіа (“сатанинський злодій”), “великий державний муж, здатний об'єднати Італію”.

Державно-управлінські ідеї Реформації віддзеркалювали принципово нові стандарти людської життєдіяльності у Західній Європі, які з часом набули відповідного національного оформлення і мали на меті формування мислення антисхоластичного типу, реформу католицизму, демократизацію Церкви, встановлення справедливих відносин між Богом, Церквою та віруючими.

Реформація – це широкий суспільний рух, який за формою мав антифеодалну соціально-економічну та політичну спрямованість, а за змістом відстоював антикатолицьку ідеологію.

Основними цілями Реформації є виправлення офіційної доктрини римо-католицької церкви, вдосконалення церковної організації, перебудова відносин церкви та держави. Її результатом мала стати: революційна перебудова світу, базована на принципах соціальної справедливості.

Одним із складових елементів ідеології Реформації є визнання цінності земного життя та практичної діяльності людей, їх права на самостійне прийняття рішень. Це привело до заперечення у Добу Відродження феодально-середньовічних економічних прин-

ципів розвитку, традиційних політико-правових інститутів, духовних цінностей, які сповідувались світською владою. В результаті цього гальмувався розвиток економічних, соціально-політичних та державно-управлінських відносин. Політичні програми реформаційного руху визначали єдиним джерелом релігійної істини Святе Письмо і заперечували католицькі Священні Догмати, відповідно до чого миряни мали “виправдовуватись одною вірою”, обминаючи посередницьку роль духовенства, покликаною рятувати віруючих. Це передбачало демократизацію церковного устрою та здобуття незалежності від Риму.

Одним із ідеологів реформації є німецький теолог **Мартін Лютер** (1483-1546), який сформулював релігійно-політичну доктрину, що мала на меті об’єднати Німеччину. Основними складовими цієї доктрини є: положення про спасіння (якого досягає людина виключно за допомогою віри, вона самостійно виправдовується перед Богом, стає священником сама собі, а тому більше не потребує послуг католицької церкви (“ідея все-священства”)); ідея рівноправ’я (“ніхто із людей не має жодних переваг над собою подібними: клір нічим не відрізняється від мирян, всі верстви однакові”); положення про мирський порядок (віруючі мають бути внутрішньо релігійними, сповідувати істинно християнський стиль життя, базований на світській владі (державна, закони), на природному, а не божественному праві). Лютер провів чітку межу між мирськими відносинами світської влади, яка у своїй діяльності має керуватись практичною доцільністю (“керувати розумно”), використовуючи владу не як окремий привілей, а як завдання, покладене на неї Богом, – “християнський правитель має вважати себе слугою, а не паном свого народу”.

Державно-управлінські погляди Лютера містять певні методологічні суперечності, а саме: ідея посилення світської влади працювала на посилення княжого абсолютизму; положення про монарха як вищого керівника національної церкви, духовенство як особливий клас, покликаний слугувати державі, регламентація світської церкви релігійним авторитетом – сприяло посиленню культу держави, що тим самим провокувало державно-управлінський утилітаризм, базований на релігійному фанатизмі.

Послідовником у поширенні Реформації є **Томас Мюнцер** (1490-1525), який перетворив її на форму відкритої боротьби проти соціальної нерівності, влади церкви та князів. Його основні ідеї викладені у “12 статтях” (містять основні вимоги щодо необхідності виборності та системної зміни духовних керівників общин, скасування кріпосного права, зменшення розміру податків, оброків і панщини, усунення свавілля в судах) та “Статейному листі” (описано вкрай злиденне становище людей, які не в силах терпіти, що мало спонукати їх об’єднуватись у “християнські союзи та братства”, які мали охопити всю країну у такий спосіб шляхом протистояння духовній та світській владі “слугувати спільному благу”). Мюнцер був переконаний у тому, що волю та цілі Бога здатна втілити лише та держава, яка узгоджує своє буття із загальною метою світового розвитку. Заклав принципи республіканського устрою: сформулював вимоги щодо забезпечення охорони основ держави; визначив основні напрями державної політики та форми контролю за її реалізацією з боку народних мас. Ідеальною конструкцією втілення “Царства Божого на Землі” є побудова суспільно-політичного устрою, позбавленого класових відмінностей, приватної власності, насадження відособленої від народних мас державної влади.

Впливовим ідеологом Реформації є також **Жан Кальвін** (1509-1564). Його праця “Повчання християнській вірі” (1536) присвячена обґрунтуванню догмата абсолютного божественного призначення людини (професійну діяльність людини визначає Бог, якщо вона успішна, то людина набожна, добродійна, працююча і покірна владі (яка поставлена Богом), а отже, Бог їй сприяє у цьому). Кальвін наголошував на необхідності докорінної реформи Церкви та її структури: церковні общини очолювали старшини (пресвітери), які обирались із найбільш багатих мирян, та проповідники без спеціального священного сану, на яких покладалися відповідні функції та обов’язки. Пресвітери разом із проповідниками складали консисторію (окрема організація, яка координує релігійне життя общини). Ця ідея перетворення Церкви була покладена в основу вчення про державне управління, що заклало підвалини побудови республіканського демократичного устрою.

Кальвін будь-яку форму влади оголошував божественною, при цьому право чинити спротив тиранії визнавав лише за органами влади, які підпорядковані безпосередньо правителю. Найгіршою формою правління визнавалась демократія, найкращою – олігархічна організація державного управління. Сповідував жорстоку релігійну нетерпимість до різних поглядів та переконань, яку використовував у своїй політичній практиці (з 1541-1564 рр. керував Женевською консисторією, що підпорядкувала собі магістрат міста, яким було встановлено стеження за громадянами, в результаті порушення прописаних норм призначалися тяжкі покарання (“страсти єретиків”)). Кальвіністична ідеологія сприяла поширенню революційних рухів у різних країнах світу, стимулювала становлення абсолютної монархії, а також заклала підвалини формування перших республіканських партій у низці західноєвропейських країн.

У добу Реформації особливий вплив на формування теорії державного управління справили т. зв. політичні письменники (“монархомахи” – борці з монархами, тираноборці), які захищали дворянсько-опозиційні інтереси. Найбільш відомими працями цих письменників є: “Захист від тиранів” Ф.Гетмана, “Про права магістрів у ставленні до підданих” Т.Беца, “Про царське право у шотландців” Дж.Бьюкенена. Загальна ідея цих праць стосується визначення сутності народу (“зібрання зборів станових представників” (феодална знать)); суверенітету народу, який не повинен обмежуватись волею правителя; необхідності укладення суспільного договору між монархами та їх підданими, оскільки саме це робить владу “нормальною”, а владу правителя – законною, у разі порушення цього принципу монарх перетворюється на абсолютного тирана. Основною ідеєю цього часу стає боротьба з тиранами, яка протистоїть централізації політичної влади та сприяє утвердженню національної державності як прогресивного засобу суспільного розвитку.

Важливе значення мала праця **Етьєна Ла Боеці** (1530-1563) “Роздуми про добровільне рабство”, яка ставить два запитання: 1) чому мільйони людей самі відмовляються від своєї свободи, стають заручниками правителів? 2) завдяки чому правителям вдається досягнути такого впливу на своїх

підданих і підтримувати його? Мислитель дає на них відповідь: у стародавні часи правителі насиллям та обманом відняли у людей свободу, яка природно їм належала, з часом людство забуло про це, однак нове своє відтворення воно стало здійснювати за цією звичкою. Люди відрікаються від свободи внаслідок боягузтва, страху, які породжують тиранію. Аби утримати людей у добровільному підпорядкуванні, правителі створюють апарат прислужників, які згодом перетворюються на окрему касту (піраміду прислужників), що складається з фаворитів монархів – слуг, охоронців, чиновників, які отримують особисту вигоду від свого становища: допомагають монарху експлуатувати народ.

Державно-управлінські ідеї Ж.Бодена. Особливу методологічну цінність у становленні теорії державного управління має праця **Жана Бодена** (1530-1596), відомого французького мислителя, “Шість книг про республіку” (1576), яка стосується таких предметних аспектів, як: механізми королівської влади щодо захисту та реалізації загальнодержавних інтересів; методи посилення централізованої монархічної влади; розуміння республіки (прототип традиційної держави) та держави (управління сукупністю сімей, яке здійснюється суверенною владою відповідно до права). Кожна із “шести книг” стосується розкриття окремих понять: 1) соціальної спільності; 2) форми держави; 3) інститутів держави; 4) змін в облаштуванні держави та контролю за ними; 5) прилаштування до обставин та завдань держави; 6) засобів влади та вдосконалення форм держави.

Основою держави у Бодена є сім’я, її глава за своїм статусом є прообразом державної влади, державність як організація є результатом укладання договору, її основною метою є гарантії миру, особисте щастя громадян, захист від зовнішніх нападів. Розроблено проблему суверенітету держави, під яким розуміється абсолютна та постійна влада, найвище призначення якої – керувати. Виокремлено п’ять конкретних ознак суверенітету: 1) видання законів, адресованих всім без винятку: як підданим, так і інститутам держави; 2) вирішення питань миру та війни; 3) призначення посадових осіб; 4) діяльність у ролі вищого суду, кінцевої інстанції; 5) помилування.

Боден був прихильником суверенної монархічної влади, водночас не заперечував аристократичних (коли правитель призначає на посади лише знатних та багатих) та демократичних (доступ на посади в органи державної влади всім без винятку громадянам) форм правління. За способом реалізації поділяв державу на три види: 1) законні (державна, у якій піддані підпорядковуються законам суверена, що повинен зберігати за ними їхню природну свободу та власність); 2) вотчинні (сеньйоральні) (суверен, володіючи приватною власністю та людьми, управляє ними як батько сім'єю); 3) тиранічні (суверен зневажає природні закони, управляє вільними людьми як рабами). Заслуга Бодена полягає в обґрунтуванні необхідності державного суверенітету, визначення меж діяльності державної влади та права як інструменту її регламентації.

Державно-управлінські ідеї європейсько-соціалізму XVI-XVII ст. (утопізм) стосуються питань: побудови політико-правових інститутів, здатних забезпечити впровадження справедливого устрою; подолання майнової нерівності між людьми; знищення тиранічних форм правління; запровадження принципів загальної соціальної справедливості (раціональність, свобода, рівність); побудови ідеальних проектів організації публічної влади у майбутньому.

Найбільш відомими представниками цього напрямку є: Т.Мор (1478-1535), праця "Утопія" (1516), Т.Кампанелла (1568-1639) праця "Місто Сонця" (1602 р., вперше опублікована в 1623 р.). Загальна ідея цих праць полягає у критиці соціальних, політико-правових та державно-управлінських устоїв суспільного життя, які призвели до злиденності, злочинності, поглиблення несправедливості, що слугувало суттєвим викликом для суспільного розвитку.

В "Утопії" Т.Мор стверджує: доти, поки існує приватна власність, немає жодних шансів на оздоровлення суспільства. Це перешкоджає правильному виконанню державних справ, а тому вихід один: повне знищення приватної власності. Суспільство є результатом змови багатіїв, держава – їх основна зброя реалізації власних інтересів, яка підкріплюється законами (своєрідні приписи влади щодо підпорядкування знедолених людей). Мор спроектував уявну країну (утопія – державно-організоване суспільство, зі

своєю структурою публічної влади та принципами її формування (30 сімей вибирають посадову особу – 10 філархів, одного протофіларха, які таємним голосуванням обирають правителя (принцепса) пожиттєво із чотирьох кандидатів, названих народом), яка зуміла позбутись приватної власності (земля є власністю громади загалом, суспільству порівну належить вся продукція, яка виробляється громадянами), та відповідних супроводжуваних нею пороків. Мислитель сповідує сімейно-ремісничий принцип організації, який базується на трудовій повинності і є складовою виробничої структури утопічного суспільства. Робочий день утопійців триває по 6 год, за ними стежать окремі посадові особи, вони перебувають у повному достатку (їдять однакову їжу, носять однаковий одяг і т.ін.). Одним із парадоксів Мора є наявність рабів, добровольців (військовополонені, злочинці, які відбувають покарання, а також люди, засуджені до смерті в інших державах і викуплені утопійцями), які перебирають на себе тяжку працю. Боротьба зі злочинністю є головною турботою держави.

Т.Кампанелла у праці "Місто Сонця" характеризує основні аспекти соціально-політичного устрою міста-держави соляріїв, його систему публічної влади, яка має три гілки, що відповідають основним видам діяльності: 1) військова справа; 2) наука; 3) відтворення населення (забезпечення його їжею, одягом, їх виховання). Цими трьома гілками влади керують правителі ("Могутність", "Мудрість", "Любов"), яким підпорядковуються окремі посадові особи. Вершиною управлінської ієрархії є верховний правитель – Метафізик, який перевершує своїх громадян своєю освіченістю, талантами, досвідом, вміннями, є главою світської та духовної влади, йому належить право кінцевої інстанції у прийнятті всіх рішень, він править країною доти, поки серед соляріїв не з'явиться нова людина, яка перевершуватиме його у знаннях та досвіді управління державою.

Метафізик має видатні організаційні здібності та високі моральні якості, здійснюючи верховну владу, він опирається на трьох вищих радників, правителів – Могутність, Мудрість, Любов. У "Місті Сонця" немає приватної власності, землеробство та реміснича діяльність є спільною справою соляріїв, які перебувають у прямому підпорядкуванні

посадових осіб (спеціалістів). Результати діяльності соляріїв справедливо розподіляються відповідно до їх потреб. Держава втручається у всі сфери життя соляріїв, навіть у творчість поетів (певні приписи для форм, у які має втілюватись натхнення митців). Солярії не беруть участі в політичному житті суспільства, їхнє життя є чітко регламентованим (імена громадян обираються правителем), водночас усі задоволені своїм становищем (індивідуальність не має особливої цінності, тому у всіх все однакове). Філософські погляди на державне управління Доби Відродження заклали методологічні підвалини для історичного розвитку держави та її системи публічної влади.

Літ.: *Макиавеллі Н. Государь* / Н. Макиавеллі. – М.: Планета, 2010; *Мор Т. Утопия* / Т. Мор. – М.: [б. и.], 2008; *Кампанелла Т. Город Солнца* / Т. Кампанелла. – М.: [б. и.], 2008; *Горфункель А. Философия эпохи Возрождения* / А. Горфункель. – М.: Высш. шк., 2005.

Войтович Р.В.

ДОВГОРУКИЙ ЮРІЙ – Юрій (Георгій) Володимирович, на прізвище Довгорукий (давньоруською Гюрьгы, Дюрьгы; 90-ті рр. XI ст. – 15 травня 1157 р.), князь суздальський і Великий князь київський, шостий син Володимира Всеволодовича Мономаха. Вважається засновником Москви. Прізвище Довгорукий – “Довга рука” надано деякими літописцями після його смерті за постійні втручання у справи київського князівства. Ще за життя Володимира Мономаха за **Д.Ю.** закріплено Ростово-Суздальську землю з резиденцією у Суздалі, де місцеве боярство служило для нього опорою. З 1125 р., після смерті Мономаха, **Д.Ю.** став незалежним ростово-суздальським князем. Коли помер його старший брат київський князь Мстислав I Великий (1132), **Д.Ю.** силою захопив Переяслав, що спричинило боротьбу з братами, яка закінчилася 1135 р. поразкою **Д.Ю.** унаслідок чого він був змушений покинути південні землі і повернутися на Суздальщину. За його князювання зросла економічна і політична сила північноруських князівств, тут побудовано міста Переяславль Залеський, Юрьев Польський, Кострому. 1147 р. датується перша літописна згадка про Москву. Відповідно до Іпатіївського літопису 4 квітня 1147 р. в невеликому прикордонному пункті в Москві на рубежі Ростово-Суз-

дальського й Чернігівського князівства відбулася зустріч між суздальським князем **Д.Ю.** і Новгород-Сіверським князем Святославом Ольговичем (батьком Ігоря Святославича, героя “Слова о полку Ігоревім”). “*Прийди до мене, брате, у Московь*”, – з такими словами звернувся **Д.Ю.** до свого союзника. У Тверському літопису під 1156 р. згадується: “Князь великий Юрій Володимирович заложив град Москву на устя Неглинни, вище ріки Аузы”. Тому **Д.Ю.** вважають засновником Москви. Він оформив на Північно-Східній Русі уділи, які роздав своїм синам, стаючи засновником московської династичної лінії Рюриковичів (“молодші Мономаховичі”) та організатором Ростово-Суздальського князівства, ядра пізнішої Росії.

У 1149 р., користуючись з міжусобиць між князями, **Д.Ю.** пішов у похід на південь і разом з половцями, біля Переяслава на Дніпрі, розбивши війська київського князя Ізяслава II, оволодів Києвом, однак 1150 р. був змушений його покинути, але згодом знову опинився в Києві. Після поразки на р. Руті (1151 р.), якої йому завдав Ізяслав II, **Д.Ю.** повернувся до Суздаля. Втретє він оволодів Києвом у 1155 р., де залишився до кінця свого життя. Щоб закріпитись на півдні, він роздавав тут своїм синам удільні князівства. **Д.Ю.** не був популярним серед киян. 15 травня 1157 р. під час пирування у київського боярина Петрила його було отруєно. Після його смерті повсталі кияни ліквідували встановлену ним владу “суздальців – бояр і дружину – побивали по містах і селах” (М. Грушевський). Російський історик XVIII ст. В.Н.Татищев згадував, що нібито бачив у літописних зводах згадку, що кияни грабували суздальців, “промовляючи, ...ви нам не брати, але вороги”.

Скільки кияни не хотіли, щоб **Д.Ю.** лежав біля батька у Софійському соборі, князя було поховано у церкві Спаса на Берестові поблизу Києво-Печерської лаври. До 800-річчя заснування Москви у 1947 р. на місці можливого поховання **Д.Ю.** було встановлено надгробний мармуровий монумент, стилізований під давньоруський саркофаг.

Сучасні українські історики вважають, що саме за часів князювання **Д.Ю.** відбулося перше протистояння киян і суздальців, тобто мешканців Півдня та Півночі давньоруської (Київської) держави. Проте російські історики називають **Д.Ю.** продовжувачем

справи його батька Володимира Мономаха щодо посилення єдності давньоруських князівств та укріплення могутності Київської держави.

Літ.: *Карпов А. Ю.* Юрий Долгорукий / А. Ю. Карпов. – 2-е изд., испр. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 429 с. – (Жизнь замечательных людей: серия биографий. Вып. 1253); *Пчелов Е. В.* Основатель Москвы – князь Юрий Долгорукий / Е. В. Пчелов ; Рос. акад. естеств. наук, Отд-ние “Слов. и нац. традиции”. – М. : [б. и.], 1997. – 57 с.; *Русь у період загострення боротьби за Київ* / О. П. Толочко, П. П. Толочко. Україна крізь віки : в 15 т. / НАН України ; Ін-т археології / В. А. Смолій (ред.). – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 4 : Київська Русь. – С. 220-229; *Толочко О. П.* Юрій Долгорукий в “Історії Російській” Василя Татіщева / О. П. Толочко ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2005. – 17 с.

Нікітін В.В.

ДОКТРИНА МОНРО – політична доктрина США, частина сьомого Звернення до конгресу (англ. State of the Union Affairs) п’ятого президента США Джеймса Монро (1817-1825). У ній було визначено довготривалі цілі зовнішньої політики США. Подібно до традиції третього президента США Т.Джефферсона (1801-1809), у цій доктрині було закріплено незалежність Американських Штатів від європейських урядів (від “Старого світу”), сформульовано існування двох політичних сфер (англ. two spheres), визначено принцип невтручання (англ. non-intervention) США в європейські конфлікти, запропоновано припинення всіх колоніальних кампаній у західній півкулі (англ. non-colonization).

Д.М. (англ. *Monroe Doctrine*) – ідея проголошення двох частин американського континенту зоною, закритою для європейської колонізації. Вона належала шостому президенту США Джону Куїнсі Адамсу (1825-1829), який на той час був державним секретарем в адміністрації президента Дж.Монро. Як політична доктрина вона була вперше викладена в липні 1823 р. у формі попередження уряду Іспанії. В ньому зазначалось: “Співгромадяни – члени сенату і палати представників! На підставі пропозиції Російського

Джеймс Монро

імператорського уряду, яка передана через постійну резиденцію у Вашингтоні посланника імператора, посланнику Сполучених Штатів у Санкт-Петербурзі надані всі повноваження та інструкції стосовно вступу у дружні переговори щодо взаємних прав і інтересів двох держав на північно-західному узбережжі нашого континенту. ... Ми завжди з турботою і інтересом спостерігали за подіями в цій частині земної кулі, з якою у нас не тільки існують тісні відносини, але з якою пов’язане наше походження. Громадяни Сполучених Штатів мають дружні почуття до свободи і щастя своїх братів по ту сторону Атлантичного океану. Ми ніколи не брали участі у війнах європейських держав, які стосувалися їх самих. Це відповідає нашій політиці. Ми обурені з приводу нанесених нам образ і готуємося до оборони лише в разі порушення наших прав чи виникнення для них загрози. У разі потреби ми значно більше будемо втягнуті у події, які відбуваються в нашій півкулі... політична система союзних держав суттєво відрізняється... від політичної системи Америки... Саме тому в інтересах збереження щирих і дружніх відносин, які існують між Сполученими Штатами і цими державами, ми зобов’язані проголосити, що маємо розглядати спробу з їхнього боку поширити свою систему на будь-яку частину цієї півкулі як загрозу нашому миру і безпеці. Ми не втручаємося і не будемо втручатися у справи вже існуючих колоній чи залежних територій європейських держав. Але що стосується урядів країн, які проголосили і зберігають свою незалежність, і тих, чия незалежність, після ретельного вивчення і на підставі принципів справедливості, ми визнали за необхідність розглядати як недружній прояви стосовно Сполучених Штатів, будь-яке втручання європейської держави з метою гноблення цих країн чи встановлення будь-якого контролю над ними”.

Це попередження зумовлювалося обговоренням дій Іспанії на півдні континенту, які спрямовувалися на відновлення втрачених там нею колоній. В умовах існуючої тоді загрози інтервенції Священного Союзу в Латинську Америку для відновлення панування Іспанії в її латиноамериканських колоніях, США проголосили принцип, який забороняв колонізацію Американського континенту європейськими державами, а також прин-

цип розділу світу на європейські і американські системи. Обговорення дій Іспанії зумовлювалось ініціативою міністра закордонних справ Великобританії Дж.Канінга, який запропонував уряду США виступити із спільною заявою стосовно “несхвалення” цих кроків Іспанії. Дж.К.Адамс визнав за доцільне зробити заяву лише від імені США, щоб його країна не виглядала “шлюпою, яка плентається у кільватері британського крейсера”. Президент Дж.Монро погодився з думкою державного секретаря, але визнав за більш розумне не поширювати цю заяву дипломатичними каналами, а включити її в чергове щорічне послання президента до конгресу США, яке й було виголошено 2 грудня 1823 р.

Протидія політиці колонізації, яку проводили європейські держави, мала історичне прогресивне значення. Водночас попередження чітко виявило експансіонізм та прагнення правлячих кіл Америки. Під виглядом захисту країн Америки від європейського втручання США привласнили собі право контролю над взаємовідносинами всіх інших американських держав з європейськими країнами. Поряд з цим у посланні президента США не містилось будь-якої заяви щодо відмови самих США від загарбницької політики на Американському континенті. Більше того, попередження зумовлювало зростання могутності і благополуччя США з можливим приєднанням нових територій та збільшенням чисельності штатів за рахунок країн Латинської Америки.

Це послання президента до конгресу США отримало назву **Д.М.**, яка стала знаряддям американського поневолення країн Західної півкулі. Дж.Монро заявив, що “американські континенти в сучасний час не можуть розглядатися як об’єкти для майбутньої колонізації будь-якої держави. **Д.М.** постала у переломний момент зовнішньої політики США: відразу з’ясувалась її агресивна, загарбницька сутність. З її проголошенням США привласнили собі право “охороняти” одноосібно американський континент, тобто втручання у справи латиноамериканських держав, перетворюючи їх у свій протекторат. Невдовзі американські політичні діячі, ідеологи і проповідники **Д.М.** під моральною обгорткою тези “Америка для американців” почали розуміти в сенсі “вся Америка для імперіалістів США”. Професор Гарвард-

ського університету Н.Чомскі охарактеризував **Д.М.** як одностороннє проголошення США “свободи грабувати і експлуатувати країни Західної півкулі”. В геополітичній перспективі вона перетворилася в інструмент загарбання простору і перетворення його в американську континентальну імперію. Коли радник президентів США Т.Рузвельта (1901-1909) і В.Вільсона (1913-1921) Ф.Д.Тернер писав, що США як держава – суть геополітичного процесу експансії і вічного пересування кордонів американської гегемонії на Захід, спочатку до берегів Атлантичного океану, а потім до другої його сторони, в Євразію, тим самим він виключно влучно охарактеризував динаміку імперської експансії США. Німецький юрист К.Шмітт розкривав сутність **Д.М.** як процес експропріації і привласнення простору. Американський політолог Дж.Колеман зауважував, що в ідеологічному відношенні **Д.М.** є політичною міфологією і ідеологією імперіалізму, основна мета якої передбачає обґрунтування й узаконення реальності американського панування на Американському континенті. Він зазначав, що міфологія повинна сформулювати віру, що існуючі відносини панування і підлеглості є природними і ґрунтуються на взаємній вигоді обох сторін, а ті, хто щодо цього сумнівається, або невігласи, або злочинці і грішники. Науковець писав, що йому відомі лише дві реальності стосовно **Д.М.**: по-перше, ніхто в Америці серед політиків не знає що це таке, а, по-друге, кожний американець ніколи не погодиться, що хто-небудь цю доктрину дозволив собі заперечувати. Він наголошував, що **Д.М.** не доктрина, а догма, і не одна, а дві: догма щодо безгрішності американського президента і догма щодо “невинного зародження американської зовнішньої політики.

Під прапором **Д.М.**, яка стала ідеологічним інструментом експансії, протягом XIX ст. безперервно відбувалась економічна, політична і військова експансія США в Новому світі. Перший етап розвитку **Д.М.** – від моменту її проголошення в 1823 р. до кінця 70-х рр. XIX ст. – становлення й обґрунтування принципів американського Великого простору, тобто сфери американської гегемонії в Західній півкулі. Це час прориву США в Західну півкулю, сутність якого – економічне і політичне поневолення країн американського континенту. Саме на цьому

етапі **Д.М.** вже слугувала виправданням агресивних дій США на Американському континенті. У 1846-1848 рр. США вели грабіжницьку війну проти Мексики, внаслідок якої Сполучені Штати Америки анексували більше половини мексиканської території. Другий етап розпочався в 80-х рр. XIX ст. і полягає в розширенні, консолідації і абсолютизації американської гегемонії. Латинізація американської держави перетворюється у протекторати США, позбавлені будь-якого матеріального суверенітету, які зберігали лише зовнішні, символічні атрибути. Апогей цього етапу – війна проти Іспанії в 1898 р., внаслідок якої США захопили всі іспанські колонії в Тихому океані та Карибському басейні, здійснили інтервенцію на Кубу, в Гаїті, Нікарагуа, Панамі, Колумбії та інших країнах Латинської Америки. **Д.М.** перетворилась у прапор войовничого, агресивного американського імперіалізму, який привласнив собі право виступати на Американському континенті в ролі міжнародної поліцейської сили. Під час цього періоду формуються принципи організації американського великого простору, а також політичні та юридичні засади американського необмеженого панування на континенті. Ці принципи окреслені в різних додатках до **Д.М.**, починаючи від додатку Олнея, утворення Панами (відокремлення її від Колумбії) і закінчуючи додатками Платта та Т.Рузвельта, близький друг якого У.А.Уайт, писав, що, коли іспанці здалися на Кубі і дозволили американцям захопити Уперто-Ріко та Філіппіни, саме тоді США повернули на шлях, який веде до світового панування. На підставі **Д.М.** Т.Рузвельт сформулював принцип політики “великої дубинки”: **Д.М.** може зобов’язати США, навіть всупереч їх бажанням, здійснити функції міжнародної поліції у випадку безладу в інших країнах Нового світу чи їх нездатності покласти йому край. На думку американського науковця Болдіна, **Д.М.** в геополітичному відношенні залишається правильною й у XX ст., оскільки США не можуть допустити панування іноземної держави в жодній частині Західної півкулі, особливо на північ від екватора. Ця доктрина зумовлює й вирішальність морської стратегії для США. “Імперативна необхідність” такої стратегії для безпеки останніх передбачає ізоляцію латиноамериканських країн від решти світу, включення

Канади до сфери впливу США, перетворення Західної півкулі на острів, який відрізаний від інших континентів та перебуває під виключною гегемонією США.

Третій етап збігається з формулюванням ідеології універсалізму президента В.Вільсона, з Паризькою мирною конференцією після закінчення Першої світової війни, яка завершилася Версальським мирним договором, з планами перетворення Ліги Націй в інструмент англо-саксонського світового панування та з першою поразкою США над Європою, яка полягала у включенні, на вимогу В.Вільсона, **Д.М.** до статуту Ліги Націй. До цього часу Латинська Америка вже була остаточно підкорена. В цей період розпочався американський прорив в Європу і Азію. За словами К.Шмітта, **Д.М.** перетворюється з регіонального принципу панування в світову доктрину, інструмент встановлення світового панування. Він зазначав, що, коли 22 січня 1917 р. В.Вільсон заявив, що **Д.М.** є універсальним принципом для всього світу і людства, то тим самим і проголосив досягання США на встановлення світової гегемонії.

Під прапором цієї доктрини США здійснили три історичні спроби встановити світову гегемонію. Першу – після закінчення Першої світової війни, другу – після Другої світової війни, а третю – після закінчення “холодної війни”. Світового панування після Першої світової війни встановити не вдалось, але **Д.М.** була включена в статут Ліги Націй (21 ст.), що не тільки підірвало характер цієї міжнародної організації, але й призвело до розпаду панівного перед тим міжнародного права (*Jus Publicum Europaeum*), яке було сформоване Вестфальським миром 1648 р. і Конгресом у Відні в 1815 р.

Після завершення Другої світової війни відбулось розширення географічного простору застосування **Д.М.** 32-й президент США Ф.Д.Рузвельт (1933-1945) розглядав значення Євразійського континенту в аспекті доктрини МакКіндера, який вважав, що внутрішній простір Євразії, який він спочатку називав осьовим регіоном світової політики і історії, і переважно збігається з територією СРСР. Ф.Д.Рузвельт вважав, що об’єднаний континент завжди буде загрозою для США. Саме тому післявоєнна американська зовнішня політика була спрямована на встановлення американської гегемонії в

Євразії. З проголошенням доктрини 33 президента США Г. Трумена США поширили периметр Д.М. через Атлантичний океан в Європу (перетворивши Грецію у свій протекторат і плацдарм для військових баз, які оточували СРСР, а колоніальні володіння свого союзника Великобританії перетворили у сфери свого впливу).

Утворивши НАТО, порушуючи статут ООН, який забороняв військові союзи, які не мали регіонального характеру, використовуючи ідеологію “захисту”, вже знайому з історії і еволюції Д.М., США підпорядкували собі у військовому і політичному сенсі не лише переможених Німеччину і Італію, але й своїх вчорашніх союзників. Але планам США щодо встановлення світового панування не вдалось здійснитись і в цей раз. Геополітичні устремління США стикнулися з геополітичним спротивом СРСР. Це зіткнення породило “холодну війну”, метою якої було встановлення американського світового панування відповідно до планів США, які були викладені в Меморандумі Ради Національної Безпеки 68 (NSC-68). У 1991 р. перестав існувати СРСР як остання перешкода на шляху реалізації Д.М. у світовому масштабі.

Літ.: Волховитинов Н. Н. Доктрина Монро. (Происхождение и характер) / Н. Н. Волховитинов. – М. : [б. и.], 1959; *Очерки* новой и новейшей истории США. – Т. 1. – М. : [б. и.], 1960; Perkins D. A history of the Monroe Doctrine / D. Perkins. – Boston-Toronto, 1955.

Борисевич С. О.

ДОКТРИНА ПРЕВЕНТИВНОГО ІНТЕРВЕНЦІОНАЛІЗМУ (англ. Doctrine of Preventing Interventionism) – американська геополітична доктрина початку ХХІ ст., що поставила своєю метою з допомогою військової потуги поширити американський вплив через систему “американських цінностей” і взяти таким чином під свій контроль стратегічні (енергетичні) світові ресурси. Вказана доктрина поклала початок новим переконам озброювання і створення нових видів зброї. Військові видатки в державному бюджеті збільшені до 400 млрд дол. США (2003). Д.п.і. передбачає завдавати випереджальних (“превентивних”) ударів по країнах, що віднесені до геополітичної “вісі зла”, до якої практично може бути віднесена будь-яка держава.

Д.п.і. з’явилася з огляду на недостатність оптимістичних сподівань на підвищення ролі та впливу ООН після завершення “холодної війни”. ООН стикнулася з численними проблемами, пов’язаними з проведенням постійно зростаючих за обсягами програм: нестача коштів, заборгованість деяких держав зі стартових внесків становила на 1996 р. понад 3 млрд дол. США. З них 0,8 млрд дол. – це внески в регулярний бюджет, а 2,2 млрд дол. – внески на операції з підтримання миру; незначна ефективність діяльності численного бюрократичного апарату (на сьогодні до складу ООН входять сотні більш-менш постійних організацій, комітетів, комісій тощо, фактична структура яких часто була результатом процесу переговорів, а не використання визначеної організаційної моделі або принципів управління). Ці структурні підрозділи працюють неефективно і в певних випадках конкурують між собою за перерозподіл фінансових коштів ООН на програми, у яких вони здійснюють свою діяльність; невідповідність організаційної структури та функціональних завдань новим міжнародним умовам діяльності та новим загрозам миру і міжнародній безпеці, які нині виникають передусім у самих країнах, а не між ними; фінансування операцій з підтримання миру стало найскладнішою проблемою для ООН. Заборгованість із внесків до бюджету ООН держав-членів спонукала апарат ООН постійно використовувати кошти, виділені для операцій з підтримання миру, на потреби покриття дефіциту в рамках регулярного бюджету; на цей час резолюції ООН не мають сили закону, велика їх кількість, щорічно прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, не реалізується на практиці; ООН не має функцій виконавчої влади. Ця організація не може стягувати податки або створювати збройні сили. І без реальної допомоги з боку найпотужніших держав ООН не може домогтись виконання своїх резолюцій. У ситуації зменшення ролі ООН нагальною потребою для західних країн є зростання ролі Північноатлантичного альянсу в миротворчій сфері, широке застосування військ НАТО з метою врегулювання конфліктів у сучасному світі. Відтак, Адміністрацією Б.Клінтона було сформовано нову зовнішньополітичну стратегію США, що визначалася формулою від “стримування” до “розширення”. До уваги було

взято чотири найбільш визначальних чинники нової ери: широке розповсюдження у світі головних американських цінностей – демократії та ринкової економіки; світове лідерство США як найпотужнішої у військовому та економічному плані держави; спалах міжетнічних конфліктів після краху репресивних режимів; прискорення пульсу планети в результаті інформатизації всього суспільного життя, що має як позитивні, так і негативні наслідки.

Літ.: *Бжезинський Збігнев*. Велика шахівниця / Збігнев Бжезинський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000; *Бжезинський Збігнев*. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збігнев Бжезинський. – М. : Междунар. отношения, 2004; *Бодрук О. С.* Силкові методи кризового реагування (гуманітарний інтервенціоналізм) / О. С. Бодрук // Стратег. панорама. – 2005. – № 1. *Розпутенко І.В.*

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА – державне утворення, що виникло на території України наприкінці січня 1918 р. Займало територію Харківської та Катеринославської, частину Херсонської губерній та промислові райони Облaсті Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо) з центром у Харкові.

20 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм ІІІ Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки в межах дев'яти українських губерній, у тому числі Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини. У відповідь пленум обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів у Харкові заявив про необхідність створення на території Донбасу та Кривбасу особливої адміністративно-самоврядної області у складі Російської Федерації.

Створення **Д.-К.Р.Р.** було проголошено на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів, що відбувся 27-30 січня 1918 р. 14 лютого 1918 р. обласний комітет сформував Раду Народних Комісарів **Д.-К.Р.Р.** у складі: Ф.Артема (Сергеева) – голови РНК і наркома в справах народного господарства, С.Васильченка – наркома внутрішніх справ, В.І.Межлаука – наркома фінансів, М.Жакова – наркома у справах освіти, В.Філова – наркома у судових справах, М.Рухимовича – наркома у військових справах, Б.Магідова –

наркома праці, А.Каменського – наркома державного контролю. Всі наркоми були членами більшовистської партії.

Серед перших заходів уряду **Д.-К.Р.Р.** стала націоналізація підприємств та банків. У березні 1918 р. була сформована Донецька пролетарська армія під командуванням Геккера. Основою утворення **Д.-К.Р.Р.** став не національно-державний, а економічний принцип державного будівництва; ініціатори створення республіки вважали, що з перемогою соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення, що Російська радянська республіка має бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік.

З одного боку, лідери **Д.-К.Р.Р.** категорично заперечували сам національний принцип побудови радянської федерації, наполягаючи на територіально-автономному принципі, який ґрунтувався б на економічній доцільності. З другого боку, головним аргументом невходження до складу України, нехай і радянської, було те, що Донбас та Кривбас – це не українські території, що українці там не становлять більшості населення. Для більшовиків, які взяли участь у створенні **Д.-К.Р.Р.**, Україна взагалі була не більше ніж “південь Росії”, як зазначалося в одному з документів, “південноросійською Українською радянською республікою”.

Д.-К.Р.Р. була створена з метою утвердження радянської влади в Донбасі в умовах підготовки до укладання Брестського миру у 1918 р. та з метою протидії розширенню впливу Центральної Ради.

Після підписання Україною Брестського миру організатори **Д.-К.Р.Р.** таким чином намагалися не допустити німців та уряд Української Центральної Ради до промислових районів Криворіжжя і Донбасу. З цією метою було проголошено утворення **Д.-К.Р.Р.** як федеративної частини РРФСР, на території якої обов'язковими вважалися декрети РНК РРФСР. ЦВК Рад України вважали “органом, паралельним обласному комітету”.

Штучне створення відособленої від України **Д.-К.Р.Р.** порушувало цілісність і суверенітет України, суперечило волі її народу. Через два тижні після проголошення **Д.-К.Р.Р.** українські, німецькі та австрійські військові частини почали визволення території України від російської більшовицької

армії. У березні 1918 р. фронт наблизився до Донбасу, і уряд **Д.-К.Р.Р.** оголосив загальну мобілізацію, яка, однак, не дала очікуваних результатів.

Щоб сформувати єдиний фронт оборони від наступу союзників, більшовики намагалися об'єднати Донецько-Криворізьку, Українську, Одеську, Кримську та Донську республіки у так званий "Союз радянських республік Півдня". Для обговорення шляхів створення військового союзу уряд радянської України скликав на 14 березня нараду представників інших радянських урядів, проте жодна з радянських республік їх не надіслала. Побоюючись посилення сепаратистських тенденцій в Україні, Раднарком РРФСР, В.І.Ленін наголошували на недоцільності виділення Донецько-Криворізької області зі складу Української Радянської Республіки.

Проти виділення Донецько-Криворізької області зі складу України виступив Народний Секретаріат, уряд існуючої тоді Української Радянської Республіки: на 4-му обласному з'їзді шкідливість цього заходу обґрунтував член уряду М.Скрипник. У своїх планах створення **Д.-К.Р.Р.** як автономної республіки Російської Федерації її організатори не заручилися підтримкою більшовицького керівництва Радянської Росії. Воно вважало виділення шкідливим для справи соціалістичної революції на Україні, "єдиного фронту оборони".

Зрештою Петроградський Раднарком вирішив об'єднати всі радянські республіки на території України в єдину Українську радянську республіку. 15 березня у Петрограді центральний комітет Російської компартії постановив розглядати Донецький басейн як частину України.

Ураховуючи все це, делегати Рад Донецько-Криворізької області взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді Рад у Катеринославі (17-19 березня 1918 р.), на якому заявили, що Донецько-Криворізька область має входити до складу Радянської України.

З'їзд прийняв резолюцію "Про державний устрій", яка виключала можливість виділення з України будь-якої області. Але, очевидно, з урахуванням досвіду створення **Д.-К.Р.Р.** Радянська Україна стала розглядатися як федеративна республіка, "що об'єднує всі радянські об'єднання – вільні міста і республіки як автономні частини". З'їзд, утворивши єдиний радянський уряд Украї-

ни, юридично оформив входження Донецько-Криворізької області до складу Радянської України. Тому після з'їзду **Д.-К.Р.Р.** припинила своє існування.

8 квітня українські та німецькі частини зайняли Харків, і уряд **Д.-К.Р.Р.** переїхав до Луганська, а звідти 28 квітня – на Дон. Там він саморозпустився, але спроби його відновити робилися кілька разів. Нарешті, 17 лютого 1919 р. Рада оборони Радянської Росії ухвалила рішення про формальну ліквідацію вже фактично неіснуючої **Д.-К.Р.Р.**

Літ.: *Історія держави і права України* / за ред. В. Я. Тація. – К. : ІнЮре, 2000; *Історія Української РСР* : підручник / за ред. К. К. Дубини, І. О. Гуржія. – К. : Політвидав, 1978; *Верг Н.* Історія радянської держави. 1900-1991 : навч. посіб. / Н. Верг. – Рівне : Вертекс, 2001; *Фадеев В. И.* Советское строительство: становление и развитие (1917-1936 гг.) / В. И. Фадеев. – М. : Наука, 1986.

Лимар А.П.

ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ

(17.03.1883, м. Мелітополь Катеринославської губ. (тепер – Запорізька обл.) – 30.03.1973, Монреаль, Канада) – визначний публіцист, літературний критик, політичний та державний діяч, ідеолог українського націоналізму.

У 1902-1907 рр. навчався в Петербурзькому університеті, де здобув фах правника. Перебуваючи в Петербурзі розпочав активну політичну діяльність. В 1905 р. вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Був двічі арештований за політичну діяльність (1905 р. – у Петербурзі і 1908 р. – у Києві).

У 1908 р. Д. емігрує до Австро-Угорщини, переїжджає до Львова. У 1909-1911 рр. навчається на юридичному факультеті Віденського університету. У Відні знайомиться зі студенткою М.Бачинською, з якою одружується в 1912 р. В цей час друкується в часописах "Дзвін", "Наша думка" та "Украинская жизнь".

З 1913 р. пориває з УСДРП і відмежовується від неї на II Конгресі українських студентів у Львові. Після заснування 4 серпня 1914 р.

Союзу Визволення України (СВУ) стає його першим головою, але вже у вересні 1914 р. після переїзду СВУ до Відня виходить з цієї організації. Наприкінці 1914 р. переїжджає до Берліна, а пізніше до Швейцарії. У 1917 р. повертається до Львова і цього ж року на юридичному факультеті Львівського університету здобув ступінь доктора юридичних наук.

На початку 1918 р. повертається до Києва, створює (разом з В.Шеметом та В.Липинським) Партію хліборобів-демократів. У період Гетьманату Скоропадського очолював Телеграфне Агентство та Державне Бюро Преси (1918 р.). У 1919-1921 рр. працював при дипломатичній місії Української Народної Республіки (УНР) у Швейцарії (керівник Українського Пресового Бюро в Берні).

У 1921 р. переїжджає до Відня, де видає одну з основних своїх праць “Підстави нашої політики”. У 1922-1939 рр. жив у Львові, редагував журнали “Літературно-науковий вісник” (1922-1932), “Заграва” (1923-1924), “Вісник” (1933-1939). Головним редактором “Літературно-наукового вісника” та “Заграви” він став не без участі Української Військової Організації (УВО) і особисто Є.Коновальця. Напередодні Другої світової війни був заарештований польською владою і перебував у Березі Картузькій. Після звільнення у 1919 р. переїздить до Бухареста, де у 1941 р. видає журнал “Батава” (вийшло 3 номери). У 1941 р. переїжджає до Берліна. З початком Другої світової війни в еміграції (Німеччина, Чехословаччина, Франція, США, Канада).

Після закінчення Другої світової війни займався викладацькою (в 1948-1953 рр. викладав українську літературу в Монреальському університеті (Канада)) та публіцистичною діяльністю (друкувався в емігрантських українських часописах “Вісник”, “Гомін України”, “Америка”).

Основні праці: “Модерне москофілство” (1913), “Підстави нашої політики” (1921), “Націоналізм” (1926), “Де шукати наших історичних традицій” (1938), “Дух нашої давнини” (1944).

Розробив та обґрунтував ідеологію “чинного (вольового)” українського націоналізму у своїй праці “Націоналізм” (1926), складовими елементами якої були: 1) воля нації до життя, до влади; 2) ірраціоналізм та романтизм; 3) ідея боротьби, експансії; 4) інтерес

нації понад усе, ієрархія цінностей в політичному, громадському і соціальному житті, підпорядкування особистого національному; 5) визнання моральним та етичним тільки того, що зміцнює націю; 6) ідеологічна виключність, нетерпимість; 7) суверенність та незалежність нації; 8) принцип ініціативної меншості.

Ключові положення концепції державної політики, які не втратили свого значення до сьогодні, Д. сформулював у доповіді “Сучасне політичне становище нації і наші завдання” на з’їзді Українського студентського союзу у Львові 2-4 липня 1913 р. та розвинув у праці “Підстави нашої політики”. Видатний український письменник Є.Маланюк писав: “Підстави нашої політики”, книга, що їй суджено було стати якщо не євангелією покоління (чого, на жаль не сталося!), то однією з тих книг, які стали на межі нової епохи і то – не лише української”.

Основні положення концепції державної політики:

- 1) реалізм у практичній політиці та єдність зовнішньої і внутрішньої політики;
- 2) поєднання стратегічних та тактичних завдань у боротьбі за політичну незалежність нації;
- 3) основним завданням політики України взагалі і зовнішньої політики зокрема, якому мають бути підпорядковані всі інші, є “сепарація” від Росії і утворення незалежної Української держави;
- 4) завдання зовнішньої політики забезпечення політичного існування нації через: пошук природних союзників України, узгодження у зовнішній політиці власних національних інтересів з національними інтересами інших держав;
- 5) завдання внутрішньої політики: формування політичної нації, підпорядкування внутрішньої політики зовнішній, традиціоналізм, вестернізація, тобто пропагування та впровадження в життя традицій та інституцій західного суспільства: місцевого самоврядування, демократичних інститутів, забезпечення прав і свобод особи і т. д.;
- 6) визначення національного інтересу як основної засади практичної політики та політичного планування.

Серед дослідників творчості Д. в Україні можна назвати В.Лісового, С.Квіта, Г.Сварник. За кордоном найбільш відомими дослідниками є М.Сосновський, О.Мотиль.

Літ.: *Донцов Д.* Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці / Д. Донцов. – Львів : Кальварія, 2001; *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон : Укр. Видавн. Спілка, 1966; *Донцов Д.* Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Відень : Вид-во Донцових, 1921; *Єндик Р.* Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму / Р. Єндик. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1955; *Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет / С. Квіт. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2000; *Мотиль О.* Дмитро Донцов / О. Мотиль // Політологічні читання. – 1992. – № 1; *Сосновський М.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. 3 історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк-Торонто: Trident International Inc., 1974.

Шевчук Б.М.

ДОРОШЕНКО МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (рік народження невідомий – 1628 р.) – визначний український політичний і військовий діяч початку XVII ст., козацький гетьман (1622- 1628 рр.), з перервами. З 1618 р. – козацький полковник, учасник походу гетьмана П.Сагайдачного на Москву. Брав участь у Хотинській війні 1620-1621 рр. 1622 р. обраний гетьманом замість О.Голуба. Здійснив вдалий похід на Перекоп. Належав до реєстрової верхівки, домагався захисту козацьких прав і привілеїв, відстоював православ'я. 1625 р. брав участь у національно-визвольному повстанні під проводом М.Жмайла. Після бою біля Курукового озера (поблизу сучасного Кременчука) **Д.** був знову обраний гетьманом і уклав Куруківський договір 1625 р., згідно з яким було сформовано 6 полків: Білоцерківський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Корсунський і Канівський. Відтоді 1000 реєстрових козаків мали обов'язково перебувати в залозі на Запоріжжі. Уник участі козацьких військ у польсько-шведській війні. Восени 1626 р. козацькі війська на чолі з **Д.** розгромили велику Кримську орду під Білою Церквою. Навесні 1628 р. **Д.**, виконуючи умови договору про взаємодопомогу між Військом Запорізьким і Кримським ханством (укладений 24 грудня 1624 р., згодом – поновлений) очолив похід козаків на Крим на допомогу ханові Магмед-Гірею та Канчі Шагін-Гірею, які вели боротьбу проти ставленника Туреччини Джанібек-Гірея. Під час одного з боїв поблизу Кафи загинув.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII-VIII / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1995.

Малик Я.Й.

ДРУЖИНА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ (X-XI СТ.). Дружина була продуктом не стільки кардинальних змін суспільно-економічних відносин, скільки результатом дії процесів зародження і розвитку елементів державності. В руках правителя вона була засобом примусу й управління, збирання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Дослідники наводять археологічні докази того, що найсильніші контингенти дружинників зосереджувалися на Середній Наддніпрянщині. Це якраз свідчить про їх конструктивну діяльність у добу становлення східнослов'янської державності.

Виникнення дружин у слов'ян як суспільного прошарку і військового інституту історики датують по-різному: від VI ст. до першої половини X ст. Думки дослідників різняться також щодо стадії розвитку суспільства, на якій вони утворюються. Дехто бачив можливість їх формування ще в родоплемінному суспільстві. Інші допускають таку ймовірність, проте не постійну, коли вони створювалися для одноразового набігу на сусідів. Адже в дофеодальний період для утримання дружинників у вождів зазвичай не вистачало коштів. Інститут дружин був притаманний суспільствам доби генезису феодалізму, а дружинна знать формувалася в час виникнення ранньофеодальних суспільств. Проте таке суспільство народжується у східних слов'ян не в IX, а протягом кінця X-XI ст.

Джерельні повідомлення про відносини між князем і дружиною у “Повісті временних літ” беруть початок лише від часів Ігоря, після 912 р. Та й саме слово “дружина” з'являється в джерелах досить пізно, лише в описі походу Ігоря на греків 941 р. Це може свідчити про помітну роль дружини в тодішньому суспільстві й початок перетворення її верхівки на елементарний апарат державного управління та раду при правителі.

У літопису Ігор виглядає залежним від своєї дружини князем. А це означає, що за його часів державна влада не була ще достатньо організованою, а сам він не мав авторитету серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега. Ігор слухається дружинників у всьому і не лише в найважливішій державній справі – підписання миру з Візантійською імперією. Дружина спонукає князя восени 944 р. піти в останній, трагічний для нього похід за древлянською даниною.

Правителі Русі другої половини X ст. Святослав і Володимир зображені в літописі як справжні дружинні князі – це при тому, що обидва мали сильний і незалежний характер. Таким виступає Святослав у “Повісті временних літ” у розповіді про початок його самостійної державної діяльності (коли він перейняв владу від матері Ольги). Його дружина в усьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою та шанує її.

Охоче й докладно розповідає “Повість временних літ” про увагу та любов Володимира Святославича до своєї дружини. Вони складають немовби єдине ціле. Стосунки між князем і дружиною були і службові, і неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й неспіхи князя. Адже дружина – головна опора княжої влади, і йому, крім неї, по суті, не було на кого покластись. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів – цього вимагали не тільки амбіції або інтереси дружини, але й інтереси самого князя. В добу Володимира Святославича завершується існування дружинної форми держави. Уже в літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє виключно військову роль. Та все ж таки дружинність не могла закінчитися раптово, в один день чи навіть рік. Ярославу теж певний час доводилося рахуватися зі своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Хоча за часів Ярослава дружина і дружинність як чинники соціально-політичного життя поступово втрачали свої позиції.

У найдавнішій частині Руської Правди збереглися риси дружинного права, але вони опинились на другому плані тому, що новгородцям пощастило добитися від князя захисту їх прав проти сваволі дружинників.

Князівська влада вперше за часів Ярослава Мудрого набуває для новгородців характеру урядової влади, коли князь – “начальник дружини” – стає “земською владою”, тобто владою для всього народу, а не виразником інтересів самої дружини, як це було раніше. Джерела пізнішого часу, другої половини XII-XIII ст., розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, дєтських та ін. Разом з тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається і термін “гряді”, здебільшого для позначення верхівки дружинників.

Дружина з XII ст. перестає бути єдиним владним прошарком. Зародження протягом другої половини XI-XII ст. індивідуального землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству – земельну аристократію з числа тих же старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, що зуміла перетворитися на бояр.

Поступово переростаючи на феодалну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати певну роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII-XIII ст. З неї виходили адміністратори й радники князя.

Літ.: Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України. Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В XII-XIII СТ. КНЯЖИЙ ДВІР. З розвитком вотчинного господарства, князівського і боярського, дедалі більшу роль відіграють слуги-управителі. Купка старшої дружини (і боярства, що входило до неї) зовсім не була структурована, обов'язки з управління державою (чи бодай мастком князя) не були розподілені між ними й чітко визначені. Безумовно, на практиці подібна спеціалізація серед оточення князя могла існувати. Хтось серед дружинників чи бояр краще від інших збирав данину, інший мав нахил до судових справ тощо. Проте спеціалізація, і то не абсолютна, з'являється лише тоді, коли утворюється княжий двір як постійна й неодмінна складова частина державного організму, як головна структура державної служби.

Термін “княжий двір” у значенні владної структури зафіксований джерелами з середини XII ст. У такому значенні він продовжує виступати й пізніше. Розвиток князівського і боярського землеволодіння, що спонукав політичне розчленування країни й перетворив Русь на федеративну монархію з 40-х рр. XII ст., відіграв вирішальну роль у зміні старої елементарної системи управління (яка уособлювалась у княжій дружині), коли держава була відносно об'єднаною та централізованою, на нову структуру державного управління – княжий двір. Неважко зрозуміти, що така зміна відбувалася болісно для панівної верхівки, оскільки в її перебігу частина бояр природно відсторонювалася від управління, їх заступали інші, з плином часу все менш знатні люди.

Це сталося внаслідок розділення до того відносно єдиної Давньоруської держави на окремі князівства й землі, із становленням та розвитком князівських доменів (володінь) і головне із втратою панівним класом загальнодержавної корпоративності. Сфера діяльності княжого двору, принаймні в XIII ст.,

зовсім не обмежувалася збиранням данини, судовими й адміністративними функціями. Виняткове становище суверена, від якого залежали всі у князівстві, зумовлювало статус двору протягом усієї історії середньовіччя як осередку політичної системи, що виходить за межі приватного життя і приватного житла монарха. Двір був резиденцією правителя і політичним центром держави. У своєму складі він налічував кілька десятків, а то й сотень осіб (так було у великих князівствах: Галицько-Волинському, Чернігівському, Володимиро-Суздальському), і це пояснювалося не лише суто управлінськими функціями, а й тим, що люди двору були водночас і охороною, і адміністраторами, і радниками, і навіть військовою силою, що завжди перебувала в руках суверена.

Усіх членів княжого двору – і посадовців, і міністеріалів – згуртовували особисті неформальні зв'язки, що охоплювали досить широке коло учасників дійства: особисту охорону князя, його улюбленців і слуг. Як і всюди в тогочасній Європі, стосункам між людьми двору були притаманні суперництво та інтриги, що певною мірою врівноважувалися відносинами солідарності та взаємодопомоги. У Південно-Західній Русі це особливо наочно видно на прикладі двору Данила Галицького, в якому безперервно суперничали і бояри різного походження (галицькі та волинські) й політичної орієнтації, і воєводи, що прагнули до першості за рахунок своїх колег, і посадовці різних рангів, і навіть міністеріали – нижчі службовці, які навіть не завжди були шляхетного походження.

Водночас певна й відносна в умовах політичного роздроблення Русі стабільність двору як державної владної структури спиралася на традицію служби княжих дружинників. У XII і XIII ст. служба княжих дружинників (принаймні тих, хто потрапив на сторінки літопису) була нерідко спадковою. Така служба існувала й у попередні часи: в X і XI ст., коли

дружинники ще не мали ні землі, ні значних цінностей і повністю перебували на утриманні свого правителя та залежали від нього в усьому. Коли дружинники й члени двору, навіть міністеріали (які звичайно належали до отроків і молодших дружинників) вступали на службу до князя, вони склали присягу за себе і за своїх дітей вірно йому служити.

Княжий двір зазвичай складався поступово з місцевих і приїжджих бояр, дружинників і слуг, які в момент вступу на службу оцінювалися за бойовою репутацією й іншими особистими заслугами. Кожний мав своє “місце” і свою “честь”, і кожний ним дорожив. Тому княжий двір як владний апарат був сталим і міцним організмом, а не зібранням випадкових людей.

Двір одержував потужний і постійний імпульс розвитку завдяки тому, що ця владна структура була особливо важлива для правителя і його влади в добу політичного роз’єднання країни. Двір як близьке оточення князя і бойовий загін був конче потрібний у роки, коли князі боролися між собою за нові володіння, часто змінювали столи, перебираючись із менш вигідного і престижного на кращий. Тоді двір теж перебирався в нове для нього місто, вирішальним чином впливаючи і на його життя, і на життя тієї волості, яку воно відтоді очолювало.

Двір як особлива структура вірних князеві “служивих” людей зберігався при переїзді князя з одного князівства до іншого. Тому двір – спадкоємець дружини – являв собою завжди готову до дій внутрішньоструктуровану організацію бояр і дворян-слуг, загін воїнів, адміністративний апарат і довірених слуг княжого двору. Попередніх молодших членів дружини – “отроків” – заступили слуги-дворяни.

Княжий двір перший час виконував ті самі функції, що й дружинна управа. Бояри представляли государя на місцях, у найвизначніших містах князівства. Данину і судові мита на користь князя, як і раніше, збирали посадники й тіуни, адміністратори князівського панського господарства. Із зібраного вони виділяли десятину церкві й залишали частину собі як утримання на службі – податна й адміністративно-судова система матеріально забезпечувала княжих людей за виконання посадових обов’язків.

Уже в XII-XIII ст. все виглядало, як і раніше. Ті самі люди здійснюють від імені кня-

зя владні й інші функції, одержують ту саму звичну винагороду. Але в дійсності все стає набагато складнішим. Організація людей, які служили правителю, зазнає серйозних змін під впливом загальних та універсальних для всієї Русі процесів соціального, економічного й духовного життя, викликаних знов-таки зростанням удільної роздробленості. Певна частина малоорганізованих дружинників, які забезпечували функціонування влади, поступово переростає в організацію державної служби – княжий двір.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ.

Початковим етапом становлення конституційної моделі державного управління в Україні можна вважати утворення в квітні 1991 р. замість Ради Міністрів УРСР Кабінету Міністрів УРСР, який набув статусу найвищого органу державного управління. Проте невдовзі було введено посаду Президента УРСР, який проголошувався главою виконавчої влади.

Законом України “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України” від 14 лютого 1992 р. № 2113-XII Президент України отримав повноваження здійснювати керівництво і спрямовувати виконавчу діяльність Кабінету Міністрів України, змінювати структуру системи виконавчої влади, вирішувати відповідні кадрові питання, скасовувати акти уряду і ЦОВВ. Таким чином, Кабінет Міністрів України став структурою, підпорядкованою Президенту України, з обмеженими повноваженнями щодо системи виконавчої влади. Уряд не міг утворювати міністерств, а лише інші ЦОВВ без права призначення і звільнення керівників, не міг керувати, а лише об’єднувати і спрямовувати роботу підвідомчих йому органів, щоправда із правом скасування їх актів.

Проте модель президентської республіки запроваджено не було. Уряд на чолі з Прем’єр-

міністром України формально залишився самостійним, відокремленим від Президента України органом, який мав працювати за розробленою ним програмою діяльності. Право визначати основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики належало парламенту. Механізм формування і припинення повноважень уряду більше відповідав парламентській моделі. Верховна Рада України залишила за собою повноваження за пропозицією Президента України затверджувати Прем'єр-міністра України та половину членів уряду – керівників ключових ЦОВВ, відправляти у відставку уряд шляхом висловлення недовіри без участі Президента України, який міг лише пропонувати звільнення Прем'єр-міністра України. Разом з тим Президент України без участі Верховної Ради України призначав іншу половину персонального складу Кабінету Міністрів України та міг вводити до його складу інших керівників ЦОВВ. Як глава держави, так і парламент у будь-який час могли самостійно припинити повноваження будь-якого члена уряду.

Внаслідок реалізації “компромісного” варіанта Кабінет Міністрів України опинився між двома центрами політичної влади і, відповідно, двома політичними курсами, не маючи чітко визначеного місця в системі державної влади та будучи фактично подвійно відповідальним перед главою держави і парламентом. Це в поєднанні з відсутністю закону, який би регулював порядок діяльності й відносини уряду з іншими державними органами, суттєво знижувало його адміністративну спроможність і самостійність. Ще одним негативним чинником стало виключення зі складу уряду деяких керівників міністерств. Це запровадило поділ міністерств на провідні та другорядні, нерівні можливості їх участі у формуванні державної політики і ресурсного забезпечення, а у підсумку обумовило недостатню увагу до розвитку низки галузей суспільної діяльності. У цілому сформована на кінець 1994 р. система державного управління, у тому числі його конституційна модель, виявилася суттєво недосконалою. Це розглядалося, наприклад, у виступах Президента України перед парламентом як одна з основних перешкод на шляху подолання важкої економічної кризи. Для виправлення такого становища глава держави запропонував проект

Конституційного закону, що реалізувався шляхом укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР. Згідно з цим документом Президент України очолив Кабінет Міністрів України, який став відповідальним перед ним, а не перед Верховною Радою України. Глава держави отримав повноваження без участі парламенту формувати склад уряду, який не визначався Конституційним договором, призначати і звільняти Прем'єр-міністра України, членів уряду. Лише Президент України міг створювати і ліквідувати ЦОВВ та місцеві органи виконавчої влади, скасовувати їх акти, вирішувати кадрові питання щодо їх керівників, які стали відповідальні перед Президентом України. Проте засади внутрішньої і зовнішньої політики мали визначатися законом. Верховна Рада України могла висловити недовіру Кабінету Міністрів України в цілому чи окремим його членам, що тягнуло за собою їх відставку. Насамперед, парламент міг відправити уряд у відставку в разі незгоди з його програмою діяльності, яку той зобов'язаний був представляти у двомісячний строк від дня сформування. У разі схвалення програми Верховна Рада України не мала права висловити недовіру уряду протягом однорічного строку його роботи. В цілому проведені зміни покращили організацію системи державного управління. Вона набула більшості рис моделі президентської республіки з позапарламентським шляхом формування уряду, його чітким підпорядкуванням, як і виконавчої вертикалі у цілому, Президенту України, який одержав всі ключові повноваження щодо керівництва виконавчою владою. Офіційне схвалення урядової програми означало узгодження політичного курсу глави держави з парламентом, що надавало діяльності уряду стабільності та послідовності, організацію вищого рівня виконавчої влади. Разом з тим запроваджена модель мала суттєві недоліки. Зокрема, Кабінет Міністрів України не міг однозначно проводити політику Президента України, оскільки повноваження Верховної Ради України дозволяли їй коригувати програму діяльності уряду та відправляти його у від-

ставку. Принципові розбіжності між двома центрами політичної влади могли спричинити серйозну урядову кризу. Незрозумілою виявилася роль Прем'єр-міністра України, оскільки Президент України очолив уряд, який знову не одержав належного статусу вищої ланки в системі виконавчої влади.

Прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції України запровадило президентсько-парламентську форму правління та відповідним чином змінило конституційну модель державного управління. Президент України перестав бути главою виконавчої влади, а вплив парламенту на формування і припинення повноважень уряду дещо збільшився. Прем'єр-міністр України став керівником уряду, який призначався Президентом України не самостійно, а за згодою Верховної Ради України. Остання одержала право розглядати питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та в результаті розгляду висловлювати йому недовіру, що мало наслідком його відставку. Було визначено, що робота уряду спрямовується на виконання програми його діяльності, схваленої парламентом, у якого залишилися повноваження визначати засади внутрішньої і зовнішньої політики. Кабінет Міністрів України нарешті набув статусу вищого органу в системі органів виконавчої влади і таким чином офіційно очолив цю систему. Прем'єр-міністру України було надано повноваження входити із поданням до Президента України про призначення членів уряду, керівників інших ЦОВВ та голів місцевих державних адміністрацій, а також про зміни в системі ЦОВВ, скріплювати підписом відповідні акти Президента України, а також акти Президента України про припинення повноважень зазначених керівників. Конституція України чітко поділила систему органів виконавчої влади на вищий, центральний і місцевий рівні, виокремила її із сукупності інших органів державної влади.

Безперечним позитивом стало чітке визначення та обмеження складу Кабінету Міністрів України, до якого з керівників ЦОВВ увійшли лише міністри, причому, нарешті, усі без винятку. Виключення зі складу уряду керівників інших ЦОВВ сприяло утвердженню провідної ролі міністерств. Закріплення однакового статусу значно збільшило можливості міністрів рівною мірою брати участь у формуванні держав-

ної політики, що сприяло покращенню її цілісності, а також узгодженості розвитку всіх галузей суспільної діяльності.

Разом з тим реальний вплив Верховної Ради України на урядову політику навіть зменшився. На відміну від Конституційного договору, у новій Конституції України не було передбачено норму про обов'язковість подання програми діяльності новосформованого уряду на схвалення парламенту. Можливості останнього розглядати питання про відповідальність Кабінету Міністрів України були обмежені одним разом протягом однієї чергової сесії. Президент України, за винятком призначення Прем'єр-міністра України, як і раніше одержав змогу без участі Верховної Ради України вирішувати всі кадрові питання щодо членів уряду. Конституція України передбачила так званий "складний центр" на вищому рівні системи державного управління шляхом розподілу повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів України. При цьому Президент України, а не уряд, знову отримав інші ключові повноваження щодо виконавчої влади: скасовувати акти Кабінету Міністрів України і рішення голів місцевих державних адміністрацій; створювати і ліквідовувати ЦОВВ; вирішувати кадрові питання щодо керівників ЦОВВ і місцевих державних адміністрацій. Обмеження на ці повноваження у вигляді права Прем'єр-міністра України входити із поданням до Президента України і скріплювати підписом його акти на практиці виявилися недієвими, оскільки не було введено процедур їх реалізації.

Досвід функціонування конституційної моделі державного управління, запровадженої у 1996 р., виявив її серйозні недоліки, зокрема відсутність збалансованості влади як цілісного механізму, що породжувало конфлікти між вищими органами державної влади, зумовлювало загрози її стабільності, брак ефективних конституційних механізмів взаємодії та взаємної відповідальності виконавчої та законодавчої влади, слабку дієздатність уряду тощо. Усвідомлення зазначених недоліків, у тому числі на вищому державному рівні, привело до ініціювання у березні 2003 р. Президентом України конституційних змін. Суперечливий та конфліктний процес їх підготовки та впровадження завершився прийняттям Закону України "Про внесення змін до Конституції України" від

8 грудня 2004 р. № 2222-IV, що запровадив з 1 січня 2006 р. нову модель державного управління внаслідок переходу до парламентсько-президентської форми правління.

Запроваджена модель передбачала обрання Прем'єр-міністра України Верховною Радою України за поданням Президента України. Останній вносив подання за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України або депутатської фракції, до складу якої входила більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Досить оригінальним був спосіб формування уряду в цілому. Членів Кабінету Міністрів України призначала Верховна Рада України, зокрема міністрів оборони і закордонних справ – за поданням Президента України, а решту – за поданням Прем'єр-міністра України. При цьому парламентська більшість одержала право вносити пропозиції щодо кандидатур, відповідно, Президенту України та новообраному Прем'єр-міністру України. Припинення повноважень Кабінету Міністрів України передбачалося перед новообраною Верховною Радою України. Президенту України не було надано жодних прав самостійно припиняти повноваження уряду або його членів. Верховна Рада України могла відправити Кабінет Міністрів України у відставку, висловивши йому недовіру за спеціально визначеною в Конституції України процедурою. При цьому парламент не міг висловити недовіру уряду більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення програми діяльності уряду або протягом останньої сесії Верховної Ради України. Разом з тим була передбачена нечітко сформульована норма, яку можна було тлумачити так, що парламенту надавалися повноваження в будь-який час звільняти з посади Прем'єр-міністра України, а отже, припиняти діяльність Кабінету Міністрів України. Верховна Рада України могла також звільняти з посад окремих членів Кабінету Міністрів України. Уряд отримав ключові повноваження щодо керівництва системою ЦОВВ: утворювати, реорганізовувати та ліквідувати ці органи, в тому числі міністерства; призначати та звільняти їх керівників, крім членів Кабінету Міністрів та керівників чотирьох ЦОВВ, щодо яких відповідні питання залишилися в компетенції Верховної Ради України.

Слід відзначити, що введена з 1 січня 2006 р. конституційна модель характеризувалася суттєвими недоліками. Перш за все, порядок обрання Прем'єр-міністра України передбачав дуже слабкий вплив на цей процес Президента України, якому фактично відводилася роль лише “озвучення” думки парламентської більшості. В такому разі голова уряду вирішальним чином залежав від певних партій або депутатських фракцій. У вітчизняних реаліях це зумовило велику імовірність того, що він у своїй діяльності віддаватиме перевагу вузькопартійним інтересам над загальнодержавними. Спосіб призначення членів Кабінету Міністрів України став далеко не кращим з погляду формування згуртованої урядової команди. Верховна Рада України через міжфракційні суперечності могла відхилити певні кандидатури і цим порушити цілісність підбраного Прем'єр-міністром України складу уряду. Два міністри, які призначалися взагалі без участі Прем'єр-міністра України, могли бути для нього небажаними особами. Зазначене дуже збільшувало ризик того, що уряд стане розрізною та потенційно конфліктною групою осіб, якій важко проводити узгоджену та послідовну політику. У процедурі формування Кабінету Міністрів України знову не було передбачене обов'язкове схвалення його програми діяльності Верховною Радою України, хоча це є критично важливим при парламентському способі формування уряду для гарантування стабільності його роботи та послідовної реалізації ним певного стратегічного курсу державного розвитку. Іншим суттєвим недоліком конституційної моделі став спосіб припинення повноважень членів уряду Верховною Радою України без участі Прем'єр-міністра України. Сама можливість такого звільнення в обхід офіційного керівника уряду не сприяла збереженню єдиної урядової команди, оскільки парламент міг порушити її у будь-який час. Більше того, у членів Кабінету Міністрів України, фактично, стало два керівники. З них головним виявилася Верховна Рада України, яка мала основний важіль впливу – право звільнення урядовців з посади, тоді як голова уряду взагалі не був наділений правом ініціювати таке звільнення. Це суттєво обмежило керівну здатність Прем'єр-міністра України та, водночас, давало змогу парламенту постійно тиснути на уряд, якому в та-

ких умовах було важко зберігати самостійність.

Конституційні зміни 2004 р. встановили подвійну відповідальність Кабінету Міністрів України за свою діяльність перед Президентом України і Верховною Радою України. Формально Кабінет Міністрів України став підконтрольний і підзвітний лише Верховній Раді України. Але реально уряд залишився значною мірою підконтрольним і підзвітним Президенту України, оскільки останній міг зупиняти дію актів уряду, очолювана Президентом України Рада національної безпеки і оборони контролювала діяльність органів виконавчої влади у відповідній сфері, уряд у своїй діяльності керувався, серед іншого, указами Президента України тощо. Зазначене також створювало перешкоди стабільній та послідовній роботі уряду.

В цілому модель, обумовлена змінами до Конституції України 2004 р., відповідала принципам парламентсько-президентської республіки, але її численні недоліки на практиці зумовили політичні конфлікти та протистояння, що вкрай негативно впливало на дієвість та ефективність державного управління. Враховуючи це, Президент України утворив Національну конституційну раду, поклавши на неї підготовку концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України. До участі в раді були запрошені всі основні політичні партії. Проте внаслідок значних розбіжностей у поглядах на конституційну реформу як між провладними та опозиційними політичними партіями, так і всередині урядової коаліції, робота ради не стала конструктивною. Після зміни політичної влади Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 було визнано неконституційним Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV та відновлено дію попередньої редакції норм Конституції України.

Таким чином, еволюційний процес конституційних змін на даний час завершився поверненням до конституційної моделі державного управління 1996 р., що проаналізована вище. У цій моделі два суб'єкти влади (глава держави і парламент) мають легітимне право на здійснення державної по-

літики. Уряд є відповідальним перед обома зазначеними суб'єктами, а його роль і місце в системі державної влади не мають чіткої визначеності. Кабінет Міністрів України формально є самостійним центром державного управління, який має розробляти і реалізовувати власну політичну програму, підтриману парламентом. Поряд з цим конституційними нормами передбачений майже позапарламентський спосіб формування і припинення повноважень урядовою главою держави. Президент України і Кабінет Міністрів України, фактично, разом очолюють систему виконавчої влади внаслідок розподілу між ними повноважень вищого органу в цій системі. При цьому хоча формально очолює систему Кабінет Міністрів України, але всі ключові повноваження щодо неї зосереджені у Президента України. Враховуючи зазначене, чинна конституційна модель державного управління є потенційно конфліктною і не забезпечує чіткого розподілу управлінських функцій та повноважень між главою держави, парламентом і урядом. Це зумовлює потребу удосконалення чинної моделі, що, на наш погляд, доцільно здійснювати на основі чіткого вибору між президентською та парламентською формою правління.

Літ.: *Закон УРСР про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР у зв'язку з вдосконаленням системи державного управління // Голос України. – 1991. – 22 трав.;* *Закон УРСР про Президента Української РСР // Голос України. – 1991. – 27 лип.;* *Закон України про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // Голос України. – 1992. – 7 квіт.;* *Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 черв. 1995 р. № 1к/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133;* *Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141;* *Закон України про внесення змін до Конституції України // Уряд. кур'єр. – 2004. – 10 груд.;* *Про Національну конституційну раду : Указ Президента України від 27 груд. 2007 р. № 1294/2007 // Уряд. кур'єр. – 2008. – 9 січ.;* *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року № 2222-IV від*

30 верес. 2010 р. № 20-рп/2010 // Вісн. Конституц. суду України. – 2010. – № 5; Конституція України // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 72/1; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. : за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005.

Кравченко С.О.

ЕВОЛЮЦІЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ. Початком еволюційного процесу становлення та розвитку місцевих органів виконавчої влади в сучасній Україні можна вважати прийняття Закону України “Про Представника Президента України” від 5 березня 1992 р. № 2167-ХІІ, який запровадив систему місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками Президента України в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя. До структури місцевих державних адміністрацій увійшли місцеві підрозділи ЦОВВ, тобто було фактично реалізовано модель з одним типом місцевих органів виконавчої влади. Місцеві державні адміністрації виконували функції як загальної компетенції (реалізація державної політики, забезпечення розвитку територій, управління комунальною власністю тощо), так і спеціальної (реалізація завдань ЦОВВ), отримали широкі управлінські повноваження, у тому числі контролювати діяльність органів самоврядування. В результаті місцеві державні адміністрації перетворилися на основні центри місцевої влади, що обумовлювало пряму залежність ефективності реалізації державної політики на місцях від чіткої вертикалі їх підпорядкування органам виконавчої влади вищих рівнів. На практиці було встановлено подвійне підпорядкування місцевих державних адміністрацій: Президентові України і Кабінету Міністрів України. При цьому ключові владні повноваження одержав глава держави, тоді як уряд мав досить обмежені можливості владного впливу на місцеві державні адміністрації. Їх відносини з ЦОВВ будувалися за принципом подвійного підпорядкування відповідних підрозділів адміністрацій. Керівники цих підрозділів призначалися і звільнялися керівництвом ЦОВВ за погодженням з главами місцевих державних адміністрацій, які могли зупиняти дію їх наказів. Таким чином,

було сформовано дуалістичну виконавчу вертикаль, що погіршувало її дієздатність та перешкоджало уряду ефективно спрямовувати роботу місцевих державних адміністрацій на реалізацію державної політики. Утворення місцевих державних адміністрацій означало формування місцевого рівня виконавчої влади. Проте цей рівень був зруйнований Законом України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування” від 3 лютого 1994 р. № 3917-ХІІ шляхом ліквідації адміністрацій, посад представників Президента України і передачі їх повноважень виконкомам місцевих рад, які подвійно підпорядковувалися з питань здійснення повноважень виконавчої влади: Кабінету Міністрів України та виконкомам рад вищого рівня. Виконкоми, головами яких були голови рад, стали підзвітними і підконтрольними радам, які визначали склад комітетів. Лише Верховна Рада України могла припиняти повноваження цих комітетів та їх голів. Лише через деякий час було конкретизовано перелік повноважень виконавчої влади, що делегувалися виконкомам, які з цих питань стали підзвітними та підконтрольними Президентові України. У такій моделі основні владні повноваження щодо виконкомів належали місцевим радам і Верховній Раді України, тому здатність органів виконавчої влади управляти на місцевому рівні виявилася на певний час дуже обмеженою.

Укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р. № 1к/95-ВР відновило систему місцевих державних адміністрацій, яким, аналогічно з попереднім періодом їх існування, було передано широке коло функцій як загальної, так і спеціальної компетенції, та управлінських повноважень. Знову влада на місцях сконцентрувалася в адміністраціях, особливо у їх голів, які, зокрема, одержали значні можливості зупинити і скасовувати рішення органів місцевого самоврядування, звільнити з посад керівників місцевих органів ЦОВВ. Знову Президент України одержав ключові владні повноваження щодо адміністрацій: створювати і ліквідувати їх; затверджувати Примір-

ний перелік їх підрозділів; призначати і звільняти їх голів. Крім того, глава держави скасовував розпорядження голів адміністрацій вищого рівня, призначав і звільняв їх заступників. Така схема підпорядкування місцевих державних адміністрацій стала цілком відповідною запровадженій Конституційним договором моделі президентської республіки, оскільки давала змогу однозначно проводити політику Президента України. Разом з тим знову було введено підрозділи адміністрацій подвійного підпорядкування. Керівники цих підрозділів призначалися і звільнялися за погодженням з керівництвом ЦОВВ головами адміністрацій, які могли скасовувати їх накази. У структурі місцевої виконавчої влади залишився другий тип – місцеві органи ЦОВВ, керівники яких, якщо інше не передбачалося законодавством, призначалися керівництвом ЦОВВ за погодженням з головами адміністрацій, а звільнялися останніми взагалі самостійно. Такий дуалізм підпорядкування містив небезпеку конфліктів між ЦОВВ і місцевими державними адміністраціями. Потенційно конфліктною була також норма про призначення головами адміністрацій осіб, обраних головами місцевих рад. Іншою проблемою стала відсутність чіткого розмежування функцій між підрозділами адміністрацій і місцевими органами ЦОВВ, що перешкождало узгодженому вирішенню як загальнодержавних, так і галузевих завдань.

Наступний етап **Е.м.о.в.в.У.** пов'язаний з прийняттям 28 червня 1996 р. нової Конституції України, згідно з якою місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі. Головним позитивом стало розмежування посад голів місцевих державних адміністрацій та голів місцевих рад, що сприяло становленню системи публічного управління на місцях, покращило дієвість виконавчої вертикалі. Разом з тим Конституцією України знову були встановлені порядок призначення і звільнення голів адміністрацій Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України та подвійна відповідальність цих голів перед обома зазначеними суб'єктами влади. Це створило перешкоди для побудови чіткої виконавчої вертикалі з урахуванням того, що ця вертикаль у новій конституційній моделі мала за логікою чітко замикатися на Кабінет Міністрів України,

який набув конституційного статусу вищого органу в системі органів виконавчої влади. З прийняттям Закону України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV модель організації місцевого рівня виконавчої влади набула свого сучасного вигляду. Закон закріпив концентрацію влади на місцях у місцевих державних адміністраціях, надавши їм широке коло функцій та управлінських повноважень. Він, прямо або непрямо, встановив відповідальність, підзвітність і підконтрольність адміністрацій та їх голів перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, що означає збереження подвійного підпорядкування адміністрацій обом зазначеним суб'єктам державної влади. При цьому у Президента України, як і раніше, переважно залишилися ключові владні повноваження щодо адміністрацій, зокрема створювати і ліквідувати їх, призначати, звільняти та скасовувати розпорядження їх голів тощо. Збереження моделі з двома типами місцевих органів виконавчої влади (місцеві державні адміністрації та місцеві органи ЦОВВ) обумовлює досить складні відносини між ними. Закон визначив, що керівники всіх підрозділів місцевих державних адміністрацій, крім апарату, призначаються і звільняються з посади головами адміністрацій лише за погодженням з відповідними ЦОВВ, а керівники місцевих органів ЦОВВ, крім спеціально визначеного переліку, – керівництвом відповідних ЦОВВ лише за погодженням з головами адміністрацій. Встановлено подвійну підзвітність та підконтрольність підрозділів адміністрацій – їх головам і відповідним ЦОВВ, які мають право скасовувати накази керівників цих підрозділів. Місцеві органи ЦОВВ також подвійно підзвітні й підконтрольні – відповідним ЦОВВ та з питань здійснення повноважень місцевих державних адміністрацій головам адміністрацій, яким надано право координувати діяльність цих органів. Отже, як структурні підрозділи адміністрацій, так і місцеві органи ЦОВВ функціонують на засадах подвійного підпорядкування. В результаті простежується фактично дві вертикалі підпорядкування місцевих органів виконавчої влади – “президентська” та “урядова”. З них більш дієвою є перша, оскільки ключові владні повноваження щодо місцевих державних адміністрацій сконцентровані у гла-

ви держави, хоча виконавча вертикаль мала б замикатися на уряд, враховуючи його статус. Загалом на сьогодні можна виділити низку проблем організації виконавчої влади на місцевому рівні в Україні, що зумовлюють потребу подальшого адміністративного реформування, зокрема проблеми побудови чіткої вертикалі виконавчої влади шляхом усунення її дуалізму, досягнення раціонального співвідношення централізації та децентралізації в системі публічної адміністрації, чіткого розподілу функцій між підрозділами місцевих державних адміністрацій і місцевими органами ЦОВВ, розмежування повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування, формування ефективного механізму їх взаємодії.

Літ.: *Закон України про Представника Президента України // Голос України. – 1992. – 20 берез.; Про Положення про місцеву державну адміністрацію : Указ Президента України від 14 квіт. 1992 р. № 252 // 36. указів Президента. – 1992. – № 2; Закон України про формування місцевих органів влади і самоврядування // Голос України. – 1994. – 16 лют.; Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 черв. 1995 р. № 1к/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133; Про Положення про обласну, Київську, Севастопольську міську державну адміністрацію та Положення про районну, районну у містах Києві та Севастополі державну адміністрацію : Указ Президента України від 21 серп. 1995 р. № 760/95. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=760%2F95&p=1308125679246066>; Закон України про місцеві державні адміністрації // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 18. – С. 3; Конституція України // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 72/1. – С. 15; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні* / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002. – 82 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.*

Кравченко С.О.

ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ – перший в Європі державний орган управління освітою, створений у жовтні 1773 р. XVIII ст. позначилося проведенням

освітніх реформ у країнах Центральної та Східної Європи, основними завданнями яких були секуляризація освіти і формування її загальнодержавної системи на світських засадах, розширення обсягів підготовки освічених людей, широке впровадження до програм вивчення природничих наук, що відповідало новим запитам суспільства. Однією з перших реформи у галузі освіти почала здійснювати Річ Посполита, до складу якої входила Правобережна Україна.

Безпосереднім поштовхом освітньої реформи стали перший поділ Польщі (1772) та ліквідація у серпні 1773 р. ордена єзуїтів. Поділ Польщі вочевидь показав необхідність глибокого реформування державної влади, а оскільки причиною всіх негараздів вважалася попередня система виховання молоді, то наголос робився на необхідності переходу шкільництва у руки держави. Ліквідація ж ордена єзуїтів, який традиційно зосереджував у своїх руках переважно більшість середніх навчальних закладів і викладацьких кадрів, робила реальною загрозу повного краху системи середнього шкільництва і потребувала негайних заходів.

В основу реформи була покладена ідея Ж.-Ж.Руссо, висловлена у “Міркуваннях про польський уряд” (1769), щодо необхідності створення єдиної, уніфікованої системи освіти. Здійснення реформи і забезпечення освіти “молоді національної шляхетської” покладалося на Комісію національної освіти (Komisja Edukacji Narodowej), більш відому під назвою **Е.к.Р.П.**, у складі 8 осіб (4 сенатори і 4 сеймових послы) на чолі з віленським єпископом І.Масальським. **Е.к.Р.П.** підлягала сейму й загальному королівському наглядові. Для забезпечення діяльності **Е.к.Р.П.** в її управління передавалися конфісковані маєтності єзуїтів, доходи від яких мали йти на потреби освіти. **Е.к.Р.П.** роздала їх бажаним під 4,5%, а капітали – 5% річних під заставу маєтків орендарів. Вона взяла під контроль Краківську і Віленську академії, 74 середніх навчальних заклади, в тому числі 16 єзуїтських колегій в українських воєводствах, і значну кількість парафіяльних шкіл. **Е.к.Р.П.** використала також освітні ресурси орденів піарів та василіан, усі школи яких були зорієнтовані на її програми. У цілому в 1780-х рр. у середніх школах, які діяли під наглядом **Е.к.Р.П.**, щорічно навчалася близько 17 тис. учнів.

Юридичного оформлення реформа набула у виданому в 1783 р. “Статуті, визначеному **Е.к.Р.П.** для академій і шкіл Речі Посполитої”, в якому викладалась організаційна структура польської освіти. За зразком європейських університетів перетворювалися Краківська і Віленська академії, в них посилювалось викладання природничих і фізико-математичних наук, замість латини вводилось викладання польською мовою. Шкільні програми, в тому числі й приватних шкіл, звільнялись від середньовічної схоластики. Збільшувалось викладання природничо-математичних наук, гуманітарний цикл був представлений у програмі польською і латинською граматики, географією, історією, законодавством, логікою, політекономією, риторикою. Програми з історії, географії, польського законодавства у поєднанні з “моральною наукою”, тобто етикою, та військовим навчанням були поєднані виховувати молоде покоління громадян, які усвідомлюють свій обов’язок перед державою. Запроваджувалось громадянське виховання, навчання переводилося з латинської на польську мову. Освіта набувала світського характеру і духовенство відсторонювалось від керівництва нею, оскільки “релігія переносилася з класної кафедри на церкву”. Викладання теології у стінах школи заборонялося. Шкільні проповідники виконували свої функції лише в храмі і тільки в неділю та святкові дні. У Статуті визначалася державна підтримка середньої і вищої школи, навчальний процес контролювали т. зв. візитатори як представники уряду. На посади вчителів призначались переважно світські люди. **Е.к.Р.П.** в ході шкільної реформи приділяла особливу увагу перепідготовці старих і підготовці нових учительських кадрів. З метою підготовки світських учителів для середньої школи при Головних школах уперше створюються вчительські семінарії. Організуються вчительські семінарії і для забезпечення кадрами початкових шкіл. Вчителі об’єднувались у спеціальну корпорацію. Вони носили однаковий одяг, мешкали в шкільному приміщенні, спільно харчувались (крім одружених) тощо. З учителів, членів ради школи, обиралась особа, яка відповідала за використання спільних коштів. Спеціальний суд при школі розглядав питання порушення вчителями дисципліни (запізнення на уро-

ки, пропуск уроків і т. ін.). Учителі мали займатися лише своєю фаховою діяльністю, бути освіченими людьми, чуйними, справедливими. Для підготовки підручників для шкіл та посібників для вчителів **Е.к.Р.П.** у 1775 р. створено “Товариство складання підручників для початкових шкіл”.

Е.к.Р.П. запровадила централізовану систему управління освітою: територія Речі Посполитої поділялася на 2 провінції (Корона і Литва) на чолі з Краківською та Віленською академіями, реформованими на Головні школи, та 9 навчальних округів (5 у Короні і 4 у Великому князівстві Литовському), 2 з яких – Волинський і Український – розташовувалися на Правобережній Україні, на чолі з ректорами окружних шкіл. Кожен округ поділявся на кілька підокругів, очолюваних проректорами підокружних шкіл. Школи ордену піарів утворювали особливий – 10-й округ. Головні школи здійснювали нагляд за шкільництвом своїх провінцій, який мав на меті забезпечення реалізації освітніх намірів **Е.к.Р.П.** У зв’язку з цим вони шоліта направляли генеральних візитаторів для інспекції підпорядкованих шкіл. Комісія ініціювала також відкриття парафіяльних шкіл, програми яких визначались “Правилами парафіяльних шкіл”, розробленими **Е.к.Р.П.** Ректори окружних шкіл мали взимку особисто робити візитацію шкіл округу, проректори, у свою чергу, мали візитувати парафіяльні школи. Кожна візитація закінчувалася відповідним рапортом. Разом з тим, незважаючи на досить сувору ієрархію вертикальної підпорядкованості, не тільки Головні, а й окружні та підокружні школи користувалися значною адміністративною автономією.

За матеріалами спеціальної генеральної комісії, яка вивчала стан шкіл у 1789 р., у Волинському навчальному окрузі діяло 8 шкіл: окружна в Кременці й підокружні в Кам’янці-Подільському, Луцьку, Олиці, Володимирі-Волинському, Острозі, Шаргороді та Барі, і в Українському окрузі – 6: окружна у Вінниці й підокружні в Житомирі, Любарі, Овручі, Каневі та Умані, а також підокружна Межирицька школа піарського округу (поблизу Острога). Комісія не враховувала школи, відкриті приватними особами. В цілому домінувала тенденція до зростання контингенту учнів, якщо в 1784 р. в середніх шестикласних окружних і трикласних підокружних школах Право-

бережної України навчалось 3390 учнів, то в 1789 р. – 4247 учнів.

З огляду на позицію значної частини консервативно налаштованих магнатів і шляхти, **Е.к.Р.П.** змушена була зберігати становий характер освіти, тому університети, окружні й підокружні школи орієнтувались передусім на шляхетську молодь. Водночас діячі **Е.к.Р.П.** виходили з необхідності підвищення рівня і кількості парафіяльних шкіл, вважаючи, що освічені селяни стануть кращими землеробами. Школи мали відкриватися в кожній парафії і передбачались двох типів: малі – в селах та великі в містах і містечках, що готували до вступу в середні. Їх програми визначалися “Правилами парафіяльних шкіл” і передбачали поєднання елементів загальної освіти (читання, письмо, лічба) з виробленням практичних умінь у галузі сільського господарства, ремесел, торгівлі. Парафіяльні школи утримувалися переважно духовенством і окремими представниками шляхти. Візитатори Волинського і Українського округів у звітах за 1784 р. відзначали існування лише 13 парафіяльних шкіл, переважно у значних містечках: Козині, Заславі, Рівному, Локачах, Летичеві, Браїлові, Тульчині, Богуславі тощо.

Однак, бажаючи зробити освіту національною, ліберальною для свого часу **Е.к.Р.П.** ігнорувала інтереси українців, закриваючи українські навчальні заклади. У 1789 р. за її розпорядженням були одночасно закриті по всьому Правобережжю школи, що діяли при православних церквах. Не влаштовували **Е.к.Р.П.** й греко-католицькі школи, де за її наполягання заборонили викладання українською мовою. Проти цього протестували навіть польські прогресивні діячі, наприклад член **Е.к.Р.П.** Гуго Колонтай, сам родом із сучасної Тернопільщини.

Після входження Правобережної України за другим (1793) та третім (1795) поділами Польщі до складу Росії **Е.к.Р.П.** припинила свою діяльність.

Літ.: Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней / Алиция Дыбковская, Малгожата Жарын, Ян Жарын ; под ред. Анны Сухени-Грабовской и Эугениуша Цезары Круля. – Варшава : Науч. изд-во ПВН, 1995; Жукович П. Школьное дело в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Оттиск из “Журнала Министерства Народного просвещения”. – [Б. м., б. и., б. г.]; *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших

днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002; *Історія української культури* : у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2; *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991; *Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі у Беларусі* / рэд. кал. С. А. Умрэйка (гал. рэд.), Г. Р. Сянкевіч [і др.]. – Мінськ : Народ. асвета, 1968; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в.* / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М. : Педагогика, 1973; *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко.* – К. : Рад. шк., 1991; *Смолий В. А.* Возз’єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолий. – К. : Наук. думка, 1978; *Historia Polski / pod red. Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969. – Т. 1. – Cz. II; *Sulima Kamiński Andrzej.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505-1795 / Andrzej Sulima Kamiński. – Lublin : In-t Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000.

Прокопенко Л.Л.

ЕКЗИЛЬНИЙ УРЯД (від лат. вигнання, висилка) – уряд у вигнанні; уряд, що сформований і працює за межами держави, яку представляє. Незалежно від того, перебувають члени такого уряду у вигнанні внаслідок санкцій державної влади чи за власним рішенням (через неможливість продовження діяльності в країні), **Е.у.** у своїх установчих документах зазвичай проголошує себе єдиним легітимним урядом держави. Він прагне до встановлення міжнародних зв’язків і, як правило, домагається визнання себе єдиним правомірним представником державної влади своєї країни. Діючи як суб’єкт міжнародних відносин, **Е.у.** за сприятливих обставин може вдатися до спроби повернути собі владу в країні.

У роки Другої світової війни і німецько-фашистської окупації виникли **Е.у.** у деяких державах Європи – французький уряд де Голля і польський у Лондоні, югославський – у Каїрі, які вели активну міжнародну діяльність протягом війни.

Мали місце **Е.у.** в українській історії. Таким був уряд Української Народної Республіки під назвою Державний центр Української Народної Республіки. ДЦ УНР спочатку ча-

стково (кінець 1919 р.), а з кінця 1920 р. – повністю перебував за межами УНР, на території Польщі в Тарнові (деякі установи в Ченстохові), згодом осередками державних установ та діяльності були Варшава, а також Париж і Прага. Легітимність існування Центру обґрунтовувалася актами Трудового конгресу, законами УНР “Про тимчасове Верховне правління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду”, затвердженими 12 листопада 1920 р.

В екзилі ДЦ УНР існував без законодавчого органу, тільки короткотривало у 1921 р. діяла Рада Республіки як представницький орган УНР у складі делегатів партій, професійних і культурних організацій.

ДЦ УНР ставив за мету відновлення незалежної Української держави. Розроблялися плани повернення зі зброєю в руках в Україну, для чого було вирішено посилити підготовку воїнів УНР, інтернованих у таборах Польщі, налагоджувати контакти з національно-патріотичним рухом у самій Україні, налагодити діяльність уряду та його місій у різних країнах світу. Вважалося, що після повернення в Україну будуть скликані Всенародні збори – український парламент, який вільно обговорить і розв’яже всі спірні політичні, економічні та соціальні проблеми, ДЦ УНР складався з Директорії, виконавчим органом була Рада Народних Міністрів. Очолювали Директорію С.Петлюра (до 1926 р.), А.Лівицький (1926-1939), В.Прокопович (1939-1940). Під час Другої світової війни Е.у. УНР не діяв, але А.Лівицький підписував різні звернення до німецького уряду як голова Директорії. 1948 р. було прийнято узгоджений з українськими політичними організаціями “Тимчасовий закон про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі”. Він визначив компетенцію складових частин ДЦ УНР: Президента як глави держави, віце-президента, Української народної ради та уряду. Українська народна рада визначалася як тимчасовий однопартійний законодавчий орган.

Після відновлення державної незалежності України (1991) Українська національна рада на своїй надзвичайній сесії 14-15 березня 1992 р. прийняла постанову “Про передачу повноважень Державного центру УНР в екзилі державній владі в Києві та припинення діяльності ДЦ УНР на виганні”. 22 серпня 1992 р. Президент УНР в екзилі М.Плав’юк

на засіданні Верховної Ради України передав грамоту ДЦ УНР Президентові України Л.Кравчуку і заявив про складання своїх повноважень. Це означало, що Українська незалежна держава, проголошена 24 серпня 1991 р., є правонаступницею УНР.

Наприкінці листопада 1919 р., після поразки Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), президент Є.Петрушевич і уряд змушені були переїхати до Відня, де продовжували активну міжнародну діяльність щодо захисту державних інтересів ЗУНР. Протягом 1920-1923 рр. уряд ЗУНР і президент Є.Петрушевич постійно ставили перед Лігою Націй, Найвищою Радою і Радою Послів держав Антанти питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території республіки і відновлення незалежності ЗУНР. 14 березня 1923 р. на засіданні Ради Послів держав Антанти були визнані фактичні кордони на Сході з умовою надання автономії для Східної Галичини. 15 березня 1923 р. Е.у. ЗУНР припинив існування.

Літ.: Шульгин О. Державність чи гайдамащина? / О. Шульгин. – Париж : [б. в.], 1931; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О.Шульгин. – Париж : [б. в.], 1934; Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія ; К. ; Вашингтон : [б. в.], 1993; Уряди України у ХХ столітті. – К. : [б. в.], 2001.

Малик Я.Й.

ЕКУМЕНІЗМ, екуменічний рух – вчення та рух християнських церков за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій. Під екуменічним рухом розуміють: 1) рух за об’єднання всіх церков; 2) рух за єдність усіх церков; 3) рух за примирення всіх соціальних протиріч (між вірами, ідеологіями, расами, статями, кастами, культурами). Про екуменічний рух Уільям Темпл сказав, що це “нове і велике явище нашої епохи”.

Іменник “Е.” і прикметник “екуменічний” походять від грецького слова “oikumene”, яке використовувалося в Новому Заповіті для позначення Римської імперії або взагалі всього світу. Поступово цим словом почали називати Церкву, або віру Церкви на противагу тому, що не є цілісним та складається з частин.

Варто зауважити, що існує фундаментальна різниця між поняттями “екуменічний” та “міжнародний”. Останній термін визнає роз-

поділ людства на окремі народи як його природний стан. Термін “екюменічний” виражає єдність Церкви в історичному контексті та виходить з факту єдності в Христі.

Початком розвитку екюменічного руху вважається Всесвітня місіонерська конференція в Единбурзі (1910), на якій було започатковано кілька напрямів руху, що не втратили своєї актуальності й сьогодні:

1. *Служіння – спільно*. Мета цього напряму – генерувати спільну реакцію християн на виклики сьогодення та сприяти взаємодопомозі людей, які належать до різних Церков, зокрема жертв війни та природних катаклізмів, тих, хто зазнає гноблення та перебуває в бідності; закликати всі Церкви до боротьби з економічною та соціальною несправедливістю.

2. *Церковне братство – спільно*. Зусилля цієї течії скеровувалися на подолання перепон, які стояли на шляху взаємного визнання членів та служителів різних Церков, спільного служіння Євхаристії, визнання за своїми екюменічними братами права виражати віру різним способом; на пошук шляхів спільного прийняття рішень.

3. *Місіонерство – спільно*. Усвідомлення необхідності здійснювати місію та проповідь Євангелії спільними зусиллями.

4. *Оновлення – спільно*. Екюменічний рух наголошує не просто на тому, що християнам потрібно добре ставитися одне до одного, а що їх Церквам потрібно пройти оновлення та перевтілення.

У 1937 р. від імені міжконфесійних організацій “Віра і порядок” та “Життя і діяльність” було утворено “Комітет 14”, який виступив з ініціативою скликання Всесвітньої асамблеї церков, яка відбулася в 1948 р. На цій конференції було створено Всесвітню раду церков (ВРЦ) – керівний орган екюменічного руху. Членами ВРЦ є понад 300 релігійних об’єднань з більш як 100 країн світу. Екюменічний рух проявляється на кількох рівнях. Перш за все – це рух за об’єднання християнських Церков, який координує ВРЦ. Він підтримується більшістю протестантських та православних конфесій, Вірменською Апостольською та іншими церквами. II-й рівень – діяльність міжнародних протестантських організацій, таких як Всесвітня Лютеранська Федерація, Всесвітня Методична Рада, Всесвітній Союз Баптистів та ін., і взаємні контакти автоке-

фальних православних церков. III-й рівень – діяльність релігійних об’єднань у масштабах однієї країни. Серед них найбільш відомі Національна Рада Церков Христа в США, Британська Рада Церков. IV-й рівень – діяльність релігійних об’єднань у масштабах регіону, цілого ряду країн (напр., Всеафриканська Конференція Церков). Існують також і “галузеві” міжнародні релігійні об’єднання (Всесвітня федерація студентів християн та ін.) і міжконфесійні міжнародні рухи (Християнська світова конференція та ін.). ВРЦ підтримує відносини та співробітничает з цими міжнародними організаціями. В екюменічний рух активно включився і Ватикан. На Священному Вселенському Другому Ватиканському Соборі (1962-1965) був прийнятий Декрет “Про екюменізм” (“Unitatis redintegratio” (UR)), в якому одним з першочергових завдань визначається сприяння відновленню єдності всіх християн. Собор стверджує: “Ми віримо, [що єдність] невід’ємно перебуває в Католицькій Церкві, і надіємося, буде зростати з кожним днем”. В UR зазначено, що Екюменічний рух прагне до подолання перепон, які виникли через різні розбіжності між віруючими в Христа та Католицькою Церквою з питань віровчення, дисципліни та будови Церкви і які створюють перешкоди для церковного спілкування. Декрет UR визнав, що ці розбіжності виникли “іноді не без вини людей як з одного, так і з другого боку”, проте це спілкування ніколи не припинялась.

У 1995 р. папа Іоанн Павло II видав послання про екюменічний обов’язок християнських церков – “Хай будуть усі єдині!”. Представники Ватикану є присутніми як спостерігачі на багатьох форумах ВРЦ. Активним учасником екюменічних зустрічей від України є Українська греко-католицька церква.

В Українських Церквах єднання між західною і східною християнськими традиціями обстоювали як православні, так і греко-католицькі ієрархи – митрополит Іларіон (Іван Огієнко), митрополит Андрій Шептицький, Василь Липківський і Йосиф Сліпий.

Основною умовою національної консолідації українського народу Андрій Шептицький вважав об’єднання Церков на Заході і Сході України, яке є складовою процесу вселенського об’єднання усіх Церков. На його думку, християнські Церкви в Україні мали допомогти українському народові об’єдна-

тися, позбутися духу розколу й ненависті, який є причиною, що українець українцеві ворог. У своєму посланні “Про єдність Церкви” від 15 січня 1938 р. митрополит Андрій Шептицький наголошує на суттєвій ознаці Церкви – вона є одна, та не визнає потреби одного обряду і не пов’язується з жодним обрядом. “Ні латинський, ані грецький, ані слов’янський, ані вірменський, ані сирійський обряд не належать до її суті. Вона усіх уживає, на всі дозволяє, ні з одним не в’язується ніякими постійними зв’язками”.

У “Праці над з’єднанням Церков” митрополит висловлює думку, що через те, що в західних областях України церква зберегла святу вселенську віру й візантійсько-слов’янський обряд, “ми більше від усіх слов’ян і католиків можемо зробити для тієї справи, а коли можемо, то й зобов’язані”.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) виступав як ідеолог національної церкви. Він вперше заявив, що Україна потребує відродження втраченої Української церкви.

Позиція двох ієрархів щодо єкуменічного руху в українських церквах збігалася в багатьох питаннях, основним з яких була ідея національної єдності, порозуміння в питаннях мови, догматики тощо.

З 2007 р. у Києві проходять традиційні січневі молитовні марафони за єдність християн, у яких беруть участь представники православних та римо-католицьких церков, Всесвітнього братства буддистів, Світового ісламського конгресу, Церкви християн віри євангельської та інших протестантських спільнот.

Важливим є питання єкуменічної освіти, яке загострюється через відсутність єдиного розуміння цього явища. Освіта складається з двох компонентів – навчального і виховного. Отже, єкуменічне навчання не можна окремо розглядати без єкуменічного виховання, а значить і від єкуменічної діяльності. Прихильники руху бачать потребу єкуменічного виховання на всіх рівнях єкуменічного навчання.

Розвиток єкуменічного руху є складним, суперечливим процесом. На християнський єкуменізм впливають процеси інтеграції та диференціації, які відбуваються в нехристиянських конфесіях, ситуація загальної кризи релігії в сучасному секуляризованому суспільстві. Все це не сприяє виробленню єкуменістами єдиної концепції, чи “моделі

об’єднання церков”, беручи за основу одну з чотирьох моделей: у формі “міжконфесійного руху”, “федерації церков”, “повного взаємного визнання”, “органічного союзу”. Для людей церковних проблема розколу – це, перш за все, проблема євхаристійного спілкування. Головною сутнісною метою подолання розколу є відновлення євхаристійного спілкування зі збереженням ключових принципів еклесіології – помісності й кафоличності Церкви.

Літ.: Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / Жан-Поль Віллем ; [пер. з фр.; наук. ред. Д. Каратєєв]. – К. : Дух і Літера, 2006; Гордиєнко Н. С. Современный экуменизм. Движение за единство христианских церквей / Николай Семенович Гордиєнко. – М. : Наука, 1972; Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами / [упоряд. З. Антонюк, М. Маринович]. – К. : Сфера, 1999; Мисько О. Єкуменічні погляди митрополита Андрія Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в контексті українсько-ватиканських взаємин / О. Мисько // Україна і Ватикан : зб. наук. пр. – Вип. I : Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / за заг. ред. А. Колодного (гол. ред.) та ін. – Івано-Франківськ ; К. : [б. в.], 2008; Правило по применению принципов и норм экуменизма. – Ватикан : Папский совет по развитию христианского единства, 1993; Проект документа “Передумови подолання розколу: Визначення основних термінів”. – Режим доступу : <http://www.e-c.in.ua/ks/document01>; Экуменическое движение. Антология ключевых текстов / [сост. Майкл Киннеман, Брайан Коуп]. – М. : Библиско-Богослов. Ин-т св. апостола Андрея, 2002; Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Изд-во “Лань”, 1999. – (Серия “Учебники для вузов. Социальная литература”).

Лазар Я.І., Яскевич А.Й.

ЕЛІТАРНІ ІДЕЇ РАННЬОЇ АНТИЧНОСТІ є важливими для сучасного розуміння еліт державного управління. Проблематика “еліти” у багатьох античних філософів вимальовувалася на тлі їх соціально-політичних та особливо етико-гносеологічних учень. Саме так відбувалося з представниками античної філософії – розвиваючи етичні, гносеологічні або політичні доктрини, вони волею випадку або абсолютно усвідомлено виходили безпосередньо на елітологічні теми. Серед них: Геракліт Ефеський, Піфагор, Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон, Сенека та ін. Можна вва-

жати, що саме вони заклали основи сучасних психологічних теорій еліт.

Геракліт (прибл. 540-480 рр. до н.е.), аристократ за походженням, що відмовився від царського трону на користь брата, підкреслював своє презирство до демократії як влади натовпу. “Один, якщо він якнайкращий”, для Геракліта вище за десятитисячний натовп. Причому “якнайкращий” не за походженням або багатством, а за розумом, за духовними цінностями. Він викриває нещастя тих людей, які в гонитві за матеріальними благами нехтують своїм духовним вдосконаленням, і при цьому не терплять “якнайкращих”, які відрізняються від більшості. Свої твори він пише нарочито ускладненою мовою (за що отримує прізвисько “Геракліт темний”), щоб підкреслити, що він пише не для більшості, позбавленої мудрості, але для “вибраних”.

Поділ людей на тих, хто в “натовпі”, і тих, хто в “еліті”, проводиться Гераклітом не за соціальною ознакою, а на психологічній, духовній підставі. Як відомо, сам Геракліт відмовився свого часу від царського титулу, тому замість соціальної ознаки в класифікації людей він повинен був знайти абсолютно новий критерій, заснований на абсолютно інших аксіологічних принципах. Звернення до внутрішнього світу людини як основоположна цінність його буття і ставить його в один ряд із передвісниками психологічних теорій еліт.

Цікавими є елітологічні аспекти у філософії Піфагора (570-497 рр. до н.е.), яку слушно називають філософією вибраних. В основі “теорії досконалості” Піфагора лежать його еліто-психологічні переконання з приводу суті самої людської природи. Теорія спирається на його загальнофілософську доктрину про існування трьох світів (природного, людського і божественного), які, взаємно підтримуючи і визначаючи один одного, використовують уселенську драму подвійним рухом, – низхідним і висхідним.

Філософія Піфагора свого роду “тайноведення”, езотеричні, елітні знання, долучитися до яких могли лише члени таємного ордену піфагорійців у Кротоні (Південна Італія), знання, розголошення яких суворо заборонялося. Залучення до цього закритого Ордену розглядалося як очищення особи, її елітизація, залучення до вищих духовних цінностей (у гармонії з фізичним вдосконаленням).

Прийом до школи Піфагора був заснований на жорсткому індивідуальному відборі гідних та включав кілька етапів, або ступенів присвячення: підготовчий (психологічна і педагогічна адаптація новачка), очищення або катарсиса (на цьому етапі давали початкові знання (Учення чисел і Теогонія), досконалості (Космологія, Психологія, Теорія еволюції душі) і, нарешті, найвищої досконалості (Епіфанії – “споглядання з висоти”), споглядання повноти істини. Відзначимо, що конкурсний прийом у школу, точніше, в Орден, здійснювався не за критерієм знатності або багатства, а за наявності інтелектуальних, вольових якостей неопіфітів.

Звертає на себе увагу те, що “психологія” як “навчальна дисципліна” читалася піфагорійцями лише на третьому, одному з найвищих етапів, тобто як спеціальна підготовка. Найлогічніше було б припустити, що Піфагор читав своїм учням саме “психологію управління”, оскільки загальновідомо, що в його школі спеціально готували людей для політичного і державного керівництва.

Усіх своїх учнів Піфагор ділив на два класи: перших, їх була більшість, він називав “акустиками”, тобто слухачами, других, таких була меншість, “математиками”, тобто пошукачами, дослідниками. Відмінність, яку Піфагор бачив у людях, зумовлюється, на його думку, або первинною суттю індивідів, або ступенем досягнутої ними духовної еволюції. З цієї останньої точки зору всіх людей можна розподілити на чотири психологічні види, які, у свою чергу, відповідають чотирьом класам піфагорійської езотеричної школи.

Перший вид: у величезної більшості людей воля викликається переважно тілесними потребами. Тому їх можна назвати такими, що “діють за інстинктом”. Вони здатні не тільки на фізичну роботу, а й на творчу діяльність розуму в межах фізичного світу, у сфері торгівлі й промисловості та всякої практичної діяльності.

Другий вид: на другому етапі людського розвитку воля, а отже, і свідомість зосереджені в душевному світі, тобто у сфері відчуття, що впливає на інтелект. Люди цієї категорії діють під впливом “одушевлення” або “пристрасті”. За своїм темпераментом вони здатні стати воїнами, артистами або поетами. Більшість літераторів і учених належать також до цього розряду, оскільки вони живуть в умовних ідеях, що направляються

пристрастями, або обмежені вузьким кругозором, і не піднімаються до чистої Ідеї, до всеосяжного світобачення.

Третій вид: незрівнянно рідкісніший вид людей, воля яких зосереджується переважно в чистому розумі, звільненому від впливу пристрастей і від меж матерії, що і додає поняттям цих людей всеосяжний характер. Це люди, які діють під впливом інтелекту. З них виходять громадські діячі, поети вищого гатунку і дійсно філософи й мудреці, ті, які, на думку Піфагора, повинні управляти людством. Пристрасті в них служать розуму, тоді як у попередній категорії – розум буває здебільшого слугою пристрастей.

Четвертий вид: найвищий людський ідеал, де до панування розуму над душею і над інстинктом приєднується панування волі над всією істотою людини. Підкоривши всю свою природу і опанувавши всіма своїми здібностями, людина набуває великої могутності. Завдяки могутній силі зосередження волі такої людини, що перемогла, впливаючи на інших, набуває майже безмежної влади. Таких людей називали в історії по-різному. Це адепти, великі, вищі генії, які сприяли перетворенням людства. Вони народжуються так рідко, що їх можна перерахувати в історії людства. Ця остання категорія не підлягає звичайному етичному виміру, оскільки вони самі є законодавцями моралі. Ця ідея – ідея “надлюдини” – буде згодом розвинена у філософії Платона і Ф.Ніцше. Але Піфагор залишиться одним із перших, хто поставив питання про надлюдське начало, оголосивши себе надлюдиною.

Таким чином, піфагорійський спосіб життя спирався на ієрархію цінностей. На перше місце в житті піфагорійці ставили прекрасне і благопристойне, на друге – вигідне і корисне, на третє – приємне. До прекрасного і благопристойного піфагорійці відносили і науку. Статут Піфагорійського ордену визначав умови прийому в союз і спосіб життя його членів. В Орден приймалися особи обох статей (зрозуміло, тільки вільні), що витримали багаторічну перевірку своїх розумових і етичних якостей. Власність була загальною, при вступі до Ордену всі здавали свою власність спеціальним економам. Піфагорійці вставали до сходу Сонця, робили мнемонічні вправи, потім йшли на берег моря зустрічати схід Сонця. Після цього вони обмірковували майбутні справи, роби-

ли гімнастичні вправи, працювали. Увечері вони разом купалися, після чого разом вечеряли і поклонялися богам. Потім було загальне читання. Перед сном піфагорієць давав собі звіт за минулий день: “І не можна було прийняти очима спокійними сну, поки тричі не продумаєш день, що пройшов”.

Таким чином, можна сказати, що Піфагор не тільки обґрунтував сутність еліти, охарактеризував її якості, а й присвятив значну увагу процесу її формування.

Демокрит (прибл. 460-370 рр. до н.е.) розрізняв (і протиставив) етичні норми більшості й цінності небагатьох мудреців (еліти), стверджував примат цінностей духовних перед матеріальними, часом негідними задоволеннями мас. Приймаючи ідею Протагора (сучасник і земляк із Абдера) про те, що людина – міра усіх речей, він додає, що це повинна бути не будь-яка людина, а мудрець: “Від мудрості отримують наступні три плоди: дар добре мислити, добре говорити і добре робити” та “пристойність вимагає підпорядкування закону, владі та розумовій перевазі”, оскільки “за самою природою управляти властиво кращому; дурням краще покорятися, чим повелівати”.

Багато в чому по-іншому проблему еліти (аристократії) і лідерства поставив Сократ (470-399 рр. до н.е.). Традиційно до неї відносили правителів – політико-адміністративну еліту, вищих військових керівників. Сократ же малює новий образ еліти – це мудреці, які уміють приборкувати пристрасті свого тіла, емоції, непристойні бажання, це люди, які самодостатні (автаркічні), не потребують нічого зовнішнього, але націлені на внутрішнє самовдосконалення. Пристрасті, особливо злі, не можуть зруйнувати гармонію його душі. Знаменитий даймонізм Сократа можна розглядати як творчий екстаз, натхнення, що допомагає розв’язувати складні проблеми, це супутник генія. Сократ висловлював сумнів з приводу тези про те, що кращий (атрибут еліти) – це сильний, для нього важливі перш за все моральні якості людини. Тезі спадковості аристократів, олігархів – правити повинні кращі за походженням, Сократ протиставляє тезу – правити повинні наймудріші, високоморальні. Чеснота – це те, що удосконалює природу людини, прославляє його.

Основний принцип сократівської моральної філософії, згідно з яким чеснота – це знан-

ня, у сфері політико-правової формулюється таким чином: “Правити повинні ті, які знають”. Ця вимога резюмує філософські уявлення Сократа про розумні й справедливі основи держави і права та критично адресується їм до всіх форм політичного устрою. “Царі й правителі, – підкреслює він, – не ті, які носять скіпетри, не ті, які вибрані відомими вельможами, і не ті, які досягли влади за допомогою долі або насильством, але ті, які уміють правити”. Ця сократівська версія “філософа на троні” – витікає з того інтелектуального аристократизму в політичній сфері, яким пронизана вся його моральна філософія.

Слід сказати, що політичний ідеал Сократа однаково критично підноситься над демократією, олігархією, тиранією, родовою аристократією й традиційною царською владою.

Літ.: *Антология мировой философии* : в 4 т. – Т. 1 : *Философия древности и средневековья*. – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники ист. мысли, 2006; *Сурай И. Г.* Элита в государственном управлении: взгляд из давности / И. Г. Сурай // *Актуальные проблемы государственного управления* : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010 – № 4 (44).

Сурай І.Г.

ЕЛІТОЛОГІЧНА СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ. До класичних античних теорій еліт зазвичай відносять елітологічну спадщину філософії Платона і Аристотеля, що зробили вагомий внесок у розвиток античної елітарної наукової свідомості. Питання про соціальну нерівність індивідів одного суспільства перетворювалося ними в площину інтелектуальної і моральної нерівності. Платон і Аристотель додали науковості тому, що до них невиразно прозвучало з вуст їх знаменитих попередників.

Найповніше антична елітологія знайшла своє віддзеркалення у філософії Платона (Арістокл Кодридський) (421 до н.е., Афіни – 347 до н.е.). Платон належав до старовинного царського роду Кодридів, як і засновник античної діалектики Геракліт Ефеський. Тому на всій філософії Платона лежить відбиток його родового аристократич-

ного мислення і культурні традиції грецької родової аристократії.

Ідеолог афінської аристократії, він рішуче виступав проти допущення демосу до участі в політичному житті, в державному управлінні, зневажливо іменуючи його “натопом”, який ворожий мудрості і керується не знаннями, а “думками”, далекими від істини. Державні функції, за Платоном, можуть успішно виконуватися лише аристократами, які отримали спеціальне виховання; ремісники і селяни повинні бути усунені від управління суспільством та інших занять “благородних людей” і приречені на виконання “чорної роботи”; рабів Платон взагалі не вважав за членів суспільства.

Та все ж слід визнати, що, будучи аристократом не тільки за походженням, але й за духом, він був далекий від ідеалізації родової земельної аристократії, підкреслював, що цінне насамперед не соціальний, а духовний аристократизм. Платон закликає повернутися від буденних проблем до фізичного й етичного самовдосконалення, до вищого блага. Хоча він допускає принципову можливість для кожного прагнути до цього ідеалу, безпосередній адресат цих закликів – саме еліта.

Аристократизм Платона мав переважно інтелектуальний та етичний характер. *Aristos* (латинський еквівалент еліти) – це кращі люди, які досягли досконалості, опанували справжні знання. Основа для влади еліти – не інтереси якоїсь соціальної групи, а інтереси всіх громадян. Передусім він піклувався про формування культурної еліти. Кращою формою правління він вважав верховенство кращих людей – мудрих і добродійних (тобто справжньої еліти). Освітня програма Платона різко диференційована: для більшості громадян він пропонує лише професійну освіту, а філософія і політика в нього – для еліти. Основа його політичної системи – ієрархізація суспільства.

На думку Платона, первісна межа соціальної стратифікації проходить не за майновим цензом, а через саму психологію людей. Усі люди психологічно поділяються на слуг (ведених) і панів (ведучих), і було б досить дивно шукати державних людей у стані слуг (Політик, 289e-290a). Цих людей Платон називає “вибраними”, тобто елітою (Політик, 291a). Усі правителі незалежно від їх класифікації “правлять відповідно до яко-

гось мистецтва правління”, тобто володіють “царським знанням” (Політик, 293a-d). Платон говорить про те, що таких людей одиниці. Більшість людей у державі не можуть володіти цими знаннями (Політик, 300e).

Будучи вихідцем з еліти крові, Платон не міг не проникнутися її ідеєю вибраності, такої природної і нормальної в тому родовому середовищі. Маючи могутнє генеалогічне коріння (Солон, цар Кодр, аргонавт Андропомп, Нестор і навіть бог Посейдон), Платон вважав природним своє бажання віддати їм хвалу відповідно до їх природи. Тому, на думку Платона, в основі “благородної людини” лежить її походження. На друге місце Платон ставить виховання, а на третє – освіченість. Гармонія цієї трійки і складає добру славу людини, яку Платоном віднесено до розряду вибраних, – государів, філософів, геніїв.

При цьому він застерігав правителів від спокуси нехтування цими правилами на користь родинних почуттів: “... трапляється, що від золота народжується срібне потомство, а від срібла – золоте; так само і в інших випадках. Тому Бог вимагає від правителів передусім і переважно, щоб саме тут вони були добрими охоронцями й ніщо так пильно не оберігали, як своє потомство, з’ясовуючи, що з цих домішок у душах їхніх дітей, і якщо дитина народиться із додатками міді й заліза, то вони в жодному разі не повинні перейматися до неї співчуттям, тобто зарахувати її до числа ремісників чи землеробів; а якщо хтось із їхніх нащадків народиться із домішкою золота чи срібла, оцінивши це, вони повинні перевести його до охоронців держави чи до їхніх помічників.

Крім того, Платон сформулював чіткі вимоги до осіб, які становлять еліту, та правила їх відбору і виховання: “... треба шукати людей, які найвідважніше від усіх стоять на варті своїх переконань і вважають, що для держави завше треба робити все найкраще. Уже з дитинства, пропонуючи їм заняття, слід помічати, в чому хто з них найбільш забудькуватий і піддатливий на обман. Тямовитих і таких, які не піддаються обману, потрібно відбирати, а хто не такий, тими нехтувати... Слід також залучати їх до важкої праці, негод і змагань і спостерігати там те ж саме ... необхідно влаштовувати для них і третє випробування, тобто перевірку за допомогою спокуси, і при цьому спостері-

гати за ними ... юнаків треба зіштовхувати спочатку із чимось страшним, а потім, для зміни, з приємним, випробовуючи їх набагато ретельніше, ніш золото у вогні, і тоді з’ясується, чи може молодий хлопець опиратися спокусі, чи в усьому він добродішний і чи добрий з нього охоронець не тільки самого себе, а й мистецтва, якого він навчався, а також чи за таких умов виявить він себе поміркованим і гармонійним, здатним якнайбільше принести користі і собі, й державі. А того, хто завжди витримував випробування – і в дитинстві, і в юності, і в зрілому віці, виходячи з усього неушкодженим, того якраз і слід призначати правителем і охоронцем держави ... а хто не такий, того треба відкинути ...”.

Готовність відмовитися від родинних почуттів і особистих симпатій становить основу для перевірки етичних якостей осіб, основу селекції; тільки на цій основі можна подолати протекціонізм, nepотизм, і тим запобігти виродженню еліти.

За Платоном, для того, щоб стати правителями, мало природних задатків, треба їх виявляти і розвивати в процесі виховання, удосконалювати в процесі зрілого досвіду. Наставники, пропонуючи дітям різні вправи, причому складні, повинні вивчати здібності і схильності кожного учня, і особливо увагу приділяти тим, у кому вони розгледіли задатки потенційних правителів. Відзначимо, що створена Платоном Академія проіснувала майже тисячоліття.

Та можна виявити певні суперечності в ряді тверджень Платона. З одного боку, він стверджує, що мета людини – стати кращим, досягти досконалості душі і тіла, тобто закликає до елітизації особи, з другого – що світ ідей, вищої досконалості доступний лише вибраній натурі; під “аристократами” (у різних контекстах) він має на увазі то соціальну аристократію, то аристократію духу (друге розуміння ближче духу його філософії).

Слід зазначити, що в концепції елітарної свідомості Платона можна виділити як мінімум три головних напрями: а) коли він розглядає свідомість державного діяча (політичного лідера); б) коли аналізує свідомість філософа і в) свідомість і взагалі духовний світ “святого” (мудреця, генія). Загальною для всіх цих трьох напрямів є його теорія про світ ідей, учення про “софійність світу”.

“Ідеальна держава” Платона – це перемога розумного принципу селекції еліти і формування всієї відповідної їй соціальної і політичної стратифікації. Чим розумнішою є еліта, тим розумніше поводить себе суспільство, тим більше сенсу в існуванні самої держави. Платон безпосередньо пов’язував проблему якості елітарної свідомості з якістю культурного рівня всього суспільства в цілому. Природно, що там, де культурна еліта відсторонена від вершини піраміди влади або політична еліта проявляє свою безкультурність, усе суспільство в цілому буде далеким від свого ідеального можливого, а значить, це суспільство страждатиме від соціальних та політичних конфліктів.

Концепції Платона справили величезний вплив на наступних дослідників еліт, у тому числі і сучасних. (Див.: Вчення ранньої античності про еліти.)

Літ.: *Антология мировой философии* : в 4 т. – Т. 1 : Философия древности и средневековья – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; *Сурай I. Г.* Еліта в державному управлінні: погляд із давнини / I. Г. Сурай // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. – № 4 (44).

Сурай I. Г.

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ (1820-1895) – мислитель і суспільний діяч, один з основоположників марксизму. Народився в м. Бармен (нині Вуппергаль, Німеччина) в сім’ї фабриканта.

У 1841-1842 рр., відбуваючи військову повинність у Берліні, відвідував університет. У 1842 р. переїхав до Манчестера (Великобританія), де працював у конторі фабрики; співробітничав у “Рейнській газеті”. Зустріч з Марксом у Парижі у 1844 р. поклала початок їх дружбі. Е. брав активну участь в організації (1847) і діяльності “Союзу комуністів”, разом з Марксом написав програму Союзу – “Маніфест Комуністичної партії” (1848). У червні 1848 – травні 1849 р. разом із Марксом видавав у Кельні “Нову Рейнську газету”, у 1849 р. брав участь в озброєному повстанні в Південно-Західній Німеччині.

У листопаді 1849 р. переїхав до Лондона, в листопаді 1850 р. – до Манчестера, де працював у торговій конторі, з 1870 р. жив у Лондоні.

Е. надавав постійну матеріальну допомогу Марксу. Разом з Марксом керував діяльністю I Інтернаціоналу. Після його смерті був радником і керівником європейських соціалістів. Основні праці: “Становище робітничого класу в Англії” (1845); “Святе сімейство” (1845), “Німецька ідеологія” (1845-1846), обидві спільно із Карлом Марксом; “Селянська війна в Німеччині” (1850); “Революція і контрреволюція в Німеччині”; “Анти-Дюрінг; “Походження сім’ї, приватної власності і держави”; “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії”; “Діалектика природи”; “Селянське питання у Франції і Німеччині”.

Принципове значення для теорії державного управління має вчення Е. про базис і надбудову. Раз виникнувши на певному базисі, надбудова справляє зворотню, причому могутню, дію на базис і розвиток суспільства в цілому. У цій взаємодії визначальну роль відіграє базис. При цьому різні елементи надбудови неоднаково пов’язані з базисом і відчують його вплив і, у свою чергу, впливають на нього безпосередньо або більш опосередковано. Зворотня дія надбудови має різний характер. Е., характеризуючи роль держави як політичної надбудови, писав: “зворотня дія державної влади на економічний розвиток може бути троякою. Вона може діяти в тому ж самому напрямі – тоді справа йде швидше; вона може діяти проти економічного розвитку – тоді в даний час у кожного великого народу вона зазнає краху через відомий проміжок часу; або вона може ставити перешкоди економічному розвитку в певних напрямках і спрямовувати його в інших напрямках. Цей випадок зводиться, врешті-решт, до одного з попередніх. Проте зрозуміло, що в другому і третьому випадках політична влада може завдати економічному розвитку найбільшої шкоди та може викликати витрату сил і матеріалу в масовій кількості” [Маркс К., Енгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 37, с. 417]. Те, що тут сказано про роль держави, можна сказати про роль надбудови в цілому. Надбудова, таким чином, завжди відіграє активну роль у суспільстві.

Літ.: *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2 изд. – [Б. г. : б. и., б. г.]. – Т. 1-47, 49; *Конспект*

“Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844-1883”. – 2 изд. – М. : [б. и.], 1968; *Постановление ЦК КПСС о 150-летию со дня рождения Фридриха Энгельса // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1971) : 8 изд. – М. : [б. и.], 1972. – Т. 10. – С. 216-17; Кандель Е. П. Маркс и Энгельс – организаторы Союза коммунистов / Е. П. Кандель. – М. : [б. и.], 1953; *Серебряков М. В. Ф. Энгельс в молодости / М. В. Серебряков. – Л. : [б. и.], 1958; Леонтьев Л. А. Энгельс и экономическое учение марксизма / Л. А. Леонтьев. – М. : [б. и.], 1965; Бабин А. И. Ф. Энгельс – выдающийся военный теоретик рабочего класса / А. И. Бабин. – М. : [б. и.], 1970; Фридрих Энгельс. Биография : пер. с нем. – М. : [б. и.], 1972.**

Калюжний В.В.

ЕТАПИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ – послідовні стадії процесу суспільно-історичного розвитку, а саме: а) глобальна зміна основних базових цінностей, які закладені в архетипах колективного несвідомого (К.Юнг) і мають свої паралелі в ноосфері (В.Вернадський); б) поява релігійно-етичної системи, що відповідає змінам основних цінностей, яка визначає орієнтири духовного розвитку соціуму на цьому історичному етапі; в) формування носіїв релігійно-етичних систем, в ролі яких, як правило, постають відповідні расово-етнічні спільноти (етноси), а всередині них – відповідні соціальні верстви (управлінська еліта, олігархія, інтелігенція, працівники, духівництво тощо); г) перетворення етносів і соціальних верств, які найбільше відповідають новим основним цінностям, на панівні на певному історичному етапі, домінування найбільш адекватних їм соціальних сфер – політичної, економічної, духовної.

Е.с.р. – зміна суспільних подій, пов’язаних між собою прямими або опосередкованими причинно-наслідковими зв’язками. Людська свідомість сприймає розподілену в часі зміну подій у ретроспективі та перспективі як хід історії.

Е.с.р. мають свою динаміку. В добу революційних потрясінь хода історії прискорюється. Але бувають епохи, коли, як здається людям, у суспільному житті не відбувається жодних істотних змін. Перші спроби розібратися в динаміці історичних подій були зроблені у стародавні часи. Найбільшого поширення набули тоді уявлення про план

людського життя як про віддалення від колишнього “золотого віку”.

Прагнучи знайти в суспільних змінах певні закономірності й смисл, мислителі античності розробили, зокрема, концепцію історичного кругообігу (за аналогією з явищами кругообігу в природі). На їхню думку, життя людства мало рухатися по замкненому колу, від занепаду до розквіту і навпаки.

Літ.: *Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненко, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Енциклопедія історії України, за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.*

Михненко А.М.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ГРУПА – локальна (внутрішня) етнічна спільнота, частина етносу, або група етносів, яка ідентифікує себе з певною конфесією.

У кінці 60-х рр. групою вчених робиться спроба проаналізувати цей феномен і вперше з’являється поняття “етноконфесійної спільноти”. Саме так почали називати групи, що мали нерозривний зв’язок етнічного та конфесійного. Конфесія в таких групах часто стає модусом етнотворення.

Є підстави вважати частину народу за віросповідною належністю **Е.г.** лише тоді, коли вони набувають особливих, тільки їм притаманних етнічних властивостей. Етно-релігійні спільноти більш стійкі до асиміляційних процесів порівняно з етнічними. Такі групи здатні зберігатися протягом століть і тисячоліть у чужорідному конфесійному й етнічному масиві.

Етнічні явища та ознаки, з одного боку, стають складовими елементами культу, а з другого – окремі елементи культового комплексу (особливо його ритуали, релігійні звичаї, традиції) проникають у національні форми суспільного життя через злиття з народними віруваннями, набувають характеру етнічних явищ, етнічно забарвлюються.

Найкраще розглядати механізм прояву цього явища на спільнотах, які існують в чужорідних культурних та релігійних системах. **Е.г.** є, наприклад, старообрядці й молокани серед росіян, аджарці у грузин, меноніти поміж німців, крешени і нагайбаки серед татар, йезіди у курдів, лагальці серед латишів, помаки (магометани) у Болгарії, вальденси в Італії, друзи у Сирії, копти в Єгипті та ін. Деякі субетноконфесійні групи посту-

пово асимілюються, інші мають тенденцію перетворюватися в окремі етноси (панджабці-мусульмани, панджабці-індуїсти). Приклади метаєтноконфесійних груп спостерігаються на Філіппінах, де все населення – християнські народи півдня (моро) і племена глибинних районів, серед яких переважають різні традиційні культури.

Е.г. відзначаються соціальною стабільністю, культурно-побутовою своєрідністю, моральним традиціоналізмом.

У різні періоди історичного розвитку співвідношення конфесійної та етнічних характеристик змінювалося. На ранніх його етапах етнічні й релігійні межі, як правило, збігалися. Так, для племен були притаманні спільні релігійні уявлення і культові дії. У ранньокласовому суспільстві кожне державно-політичне утворення і відповідний йому етнос мали своїх національних богів, свою систему релігійних поглядів та обрядів. На цій основі формується ототожнення віросповідної спільності з народністю. З розвитком суспільства, посиленням конфліктів між етносами виникають ширші релігійні системи; одну конфесію часто сповідує кілька народів. Згодом частішають випадки, коли одна частина етносу дотримується старої релігії, а інша сприймає нову віру. Народи поступово стають поліконфесійними.

Зв'язок релігійної належності з етнічною у різних народів неоднаковий. Найтісніший він у послідовників суто етнічних конфесій (іудаїзм, вірмено-григоріанська церква, синтоїзм, сикхізм та ін.). Досить сталий зв'язок у моноконфесійних народів (як правило, віруючі італійці та поляки є католиками, німці – лютеранами, росіяни – православними, араби – мусульманами і т.д.).

Належність різних частин одного і того ж народу до кількох конфесій призводить до виникнення всередині нього культурно-побутових відмінностей і до утворення **Е.г.** Прикладом є наша країна, титульна нація якої належать до різних **Е.г.**

У різні історичні періоди **Е.г.** можуть як сприяти інтеграційним процесам у межах етносу і збереженню його ідентичності, так і відігравати дестабілізуючу роль. Наприклад, починаючи з XVIII ст. Греко-католицька церква стала відігравати консолідуючу національну роль у ситуації поділу українського етносу між різними державами. Підпорядкування ж Київської митрополії Мос-

ковській патріархії зробило православну церкву на наддніпрянській Україні інструментом русифікації.

Етноконфесія – позначення тісного зв'язку народу або його частини (субетносу, етнографічної групи) із сповідуваною ним певною релігією. Особлива його форма, стан його розвитку характеризується органічним злиттям із збереженням притаманних йому специфічних особливостей.

Такий синтез досягається за допомогою багатьох факторів: історичних обставин, геополітичних умов, збігу інтересів народу і церкви, усвідомлення їх національною елітою і духовенством, єдності процесу формування етнічної свідомості тощо. Їх тривала взаємодія формує певну усталеність етнічних кордонів поширення багатьох конфесій, міцний зв'язок нації з конкретною конфесією. Все це проявляється в усіх сферах суспільного життя – духовному, політичному, економічному, соціально-побутовому, на різних рівнях свідомості – ідеологічному і психологічному, виконує різноманітні функції. Етноконфесія виконує об'єднуючу роль для етносу (його частини), стимулює державотворче і культурне життя, регулює моральні відносини, підтримує, оберігає національну самобутність, сприяє передаванню, засвоєнню і примноженню соціального досвіду.

Поряд з цими функціями (інтеграційною, націо- і культуротворчою, регулятивною, трансляційною, захисною) етноконфесія виконує і ряд інших. За деяких умов вона сприяє уявленню про національну чи релігійну винятковість, зверхності, ворожості до сусідів; є джерелом дезінтеграції народу за віросповідною ознакою, гальмує прогресивні процеси; консервує застарілі, архаїчні погляди і звички; використовується реакційними силами. Переважання і гіперболізація етнічного ведуть до націоналізму, засила конфесійного – до клерикалізму.

Літ.: Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія / С. І. Здіорук. – [Б. м. : б. в.], 2005 р. *Етнічний довідник: поняття та терміни.* – К. : [б. в.], 1997; Здіорук С. І. Етноконфесійна спільнота (група) / С. І. Здіорук // Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996; *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін. – К. : Ін-т політики ; Ін-т соціол. НАН України, 2009.

Лазар Я.І.

ЕШБІ УЇЛЬЯМ РОСС (1903-1972) – видатний учений, який був одним з основоположників кібернетики, системно виклавши її основи. Сформулював закон необхідного різноманіття, названий згодом законом Е., та показав його фундаментальну роль у регулюванні й управлінні. Зробив значний внесок у розвиток теорії систем, зокрема розширив і поглибив розуміння стабільності та адаптації системи, виділив тип ультрастабільної системи і сконструював гомеостат як приклад такої системи.

Е. закінчив Кембріджський університет і з 1930 р. працював психіатром, а також завідувачим дослідницьким відділом психіатричної лікарні в м. Глочестері. У 1959-1960 рр. обіймав посаду директора Берденського нейрологічного інституту в м. Брістолі. З 1960 р. був професором кібернетики та психіатрії Іллінойського університету в м. Ербана, США.

Е. одним із перших дав системне розуміння основ кібернетики, яку він визначив як дослідження систем, що відкриті для енергії, але замкнені для інформації та управління. Предметом кібернетики, на думку вченого, є область всіх можливих машин. При цьому машина тлумачиться найширшому значенні як об'єкт, що характеризується певною множиною змінних. Ключову роль у теоретичних напрацюваннях ученого з питань регулювання та управління відіграє поняття "різноманіття", що означає число розрізнованих елементів. Різноманіття не є внутрішньою властивістю певної множини елементів, оскільки залежить від здатності спостерігача його розрізнити. Пов'язаним з ним і дуже важливим поняттям є "обмеження різноманіття", яке тлумачиться як відношення між двома множинами, що виникає, коли наявне за однієї умови різноманіття є меншим, ніж різноманіття, що наявне за іншої умови. На основі зазначених понять Е. сформулював закон необхідного різноманіття. Його сутність полягає в тому, що якщо два гравці грають між собою і різноманіття ходів першого гравця є постійним, то різноманіття наслідків гри, що зумовлюється ходами цього гравця, може бути зменшене лише за рахунок відповідного збільшення різноманіття ходів другого гравця. Таким чином, лише різноманіття другого гравця може зменшити різноманіття, що створюється першим гравцем.

Е. показав, що наведений закон відіграє фундаментальну роль у регулюванні та управлінні. Зокрема, сутність регулювання полягає в обмеженні різноманітності значень істотних змінних системи, незважаючи на різноманітність збурень, які впливають на ці змінні. Отже, хороший регулятор має різноманітність, що дозволяє йому так перетворювати збурюючі впливи, щоб уся різноманітність значень істотних змінних системи входила в деяку допустиму множину. Досконалий регулятор має різноманітність, що є не меншою, ніж різноманітність збурюючих впливів. Це дає змогу зберігати строго постійні значення істотних змінних системи, тобто її постійний стан при будь-яких збуреннях. Якщо досконалий регулятор підпорядковується керівному органу, який визначає мету системи, наприклад як деяку послідовність її станів, то наявність такого регулятора дає змогу здійснювати цю послідовність незалежно від збурень. Отже, лише досконале регулювання дає можливість повністю управляти системою. Виходячи з цього ефективно управління може бути забезпечене тільки в тому випадку, якщо різноманітність системи управління є принаймні не меншою, ніж різноманітність керованої системи. Зокрема, для створення системи державного управління, здатної ефективно управляти певними суспільними сферами, галузями, видами діяльності, необхідно, щоб ця система мала не менше різноманіття, ніж ці сфери, галузі, види діяльності.

Велика увага у дослідженнях Е. приділена явищам стабільності та адаптації складних систем. За визначенням ученого, система – це будь-яка множина змінних, які дослідник вибирає з числа змінних, що властиві реальному об'єкту. Під змінною розуміється вимірювана величина, яка в кожний момент має певне числове значення. Всякий реальний об'єкт характеризується нескінченним числом змінних, тому його можна представити різними системами залежно від потреб пізнавальної або практичної діяльності. Цей висновок є дуже важливим, зокрема для досліджень у галузі державного управління, яке також може відобразитися багатьма способами.

Е. обґрунтував розуміння стабільної системи як системи, що визначається станом та має стабільне поле. Система, що визнача-

ється станом, – це система, стан якої однозначно визначає лінію її поведінки у разі незмінних зовнішніх умов. Стан системи є набором чисельних значень її змінних у певний момент. Поле системи є фазовим простором, що містить усі можливі лінії поведінки системи у заданих зовнішніх умовах. Це поле є стабільним, якщо стабільною є вся область, яку воно займає. У свою чергу, стабільність області поля системи означає, що лінії поведінки системи, які йдуть з усіх точок цієї області, залишаються в її середині. Учений зазначав, що властивість стабільності належить усій системі й не може бути приписана будь-якій із її частин. Це пов'язано з тим, що стабільність завжди передбачає певну координацію взаємного впливу частин системи. Вирішальний вплив на стабільність системи зазвичай справляють природа, величина і напрями зворотних зв'язків, тобто взаємних впливів усіх частин системи одна на одну.

Адаптація, на думку Е., означає утримання істотних змінних системи в межах, що визначені як нормальні. Наприклад, для біологічних систем такими є фізіологічні межі. Адаптивну поведінку вчений прирівнює до поведінки стабільної системи, область стабільності якої збігається з тією областю фазового простору, в якій всі істотні змінні не виходять з нормальних меж. Коли який-небудь зовнішній вплив прагне вивести істотну змінну із цих меж, то сам початок зміни активує механізм, що протидіє порушенню, викликаному зовнішнім чинником. За допомогою цього механізму зміни істотної змінної утримуються в набагато вузьких межах, ніж у тому випадку, якщо б впливу зовнішнього чинника ніщо не протидіяло. Це звуження меж і є об'єктивним проявом адаптації системи.

Е. виділив тип системи, яку він назвав ультрастабільною. Така система складається з двох підсистем змінних (“середовище” і “реагуюча частина”), що безперервно змінюються та взаємодіють таким чином, що між ними існує два види зворотних зв'язків: первинні, які здійснюються через звичайні сенсорні і рухові канали; вторинні, які проходять через певні змінні та ступеневі механізми. Первинні зворотні зв'язки дають стабільність по відношенню до невеликих і частих імпульсних збурень, що впливають на головні змінні системи. Вторинні зворотні зв'язки діють переривчасто та із швидкістю набагато нижчого порядку. Вони йдуть від середовища до деяких “неперервних” змінних реагуючої частини системи. Останні, у свою чергу, впливають на певні “дискретні” змінні типу ступеневих функцій так, що ці змінні набувають інших значень, коли “неперервні” змінні виходять із заданих меж. Вторинні зворотні зв'язки забезпечують стабільність відносно значних збурень, що рідко виникають та викликають зміни ступінчастого типу в параметрах реагуючої частини. Як приклад ультрастабільної системи вчений сконструював спеціальний технічний пристрій, який він назвав гомеостатом.

Серед основних праць Е. виділяють такі: “Конструкція мозку” (1952); “Вступ до кібернетики” (1956); “Принципи самоорганізації” (1966).

Літ.: Эшби У. Р. Введение в кибернетику / У. Р. Эшби ; пер. с англ. Д. Г. Лахути. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959; Эшби У. Р. Конструкция мозга / У. Р. Эшби ; пер. с англ. Ю. И. Лашкевича. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962; Эшби У. Р. Принципы самоорганизации / У. Р. Эшби // Принципы самоорганизации : сб. тр. / пер. с англ. под ред. А. Я. Лернера. – М. : Мир, 1966.

Кравченко С. О.

Є – Ж

ЄХАНУРОВ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

(23.08.1948, с. Белькачі Учурського району Саха-Якутії). В Україні проживає з 1963 р. закінчив Київський будівельний технікум, Київський інститут народного господарства, аспірантуру.

Трудову діяльність Є. розпочав у 1967 р. на заводі залізобетонних виробів тресту “Київміськбуд № 4”, де пройшов шлях від майстра до директора заводу. З 1977 по 1978 р. Є. – заступник керуючого трестом “Буддеталь” з виробництва. У 30 років став керуючим трестом “Київміськбудкомплект”. З 1985 по 1988 р. керував трестом “Буддеталь”. Потім упродовж трьох років працював заступником начальника Головкиївміськбуду з економічних питань.

З набуттям Україною незалежності Є. обіймає різні керівні посади, пов’язані з формуванням державної політики, насамперед в економічній сфері. З 1991 по 1998 р. працює в Державній економічній раді України, заступником голови Київської міської адміністрації, заступником міністра економіки України, Головою Фонду державного майна України, міністром економіки, Головою Держкомпідприємництва України.

Є. стояв біля витоків української приватизації та Фонду державного майна України. Проведена під його керівництвом мала приватизація заклала фундамент для розвитку в Україні малого й середнього підприємництва. У 1998 р. Є. обраний до ВРУ від м. Житомира. З 1999 по 2001 р. він працює на посаді Першого віце-прем’єр-міністра України в уряді В.Ющенка.

Після відставки уряду Ющенка – з червня по листопад 2001 р. – є першим заступником Голови Адміністрації Президента України (Л.Кучми). З листопада 2001 по квітень 2002 р. займається питаннями адміністра-

тивної реформи як Уповноважений Президента України.

Після перемоги блоку “Наша Україна” на парламентських виборах 2002 р. переходить на роботу до ВРУ IV скликання, де очолює Комітет з питань промислової політики та підприємництва. У березні 2005 р. Є. обраний головою Виконкому партії “Народний Союз – Наша Україна”.

1 квітня 2005 р. Президент України В.Ющенко призначив Є. головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації, а 8 вересня 2005 р. – виконуючим обов’язки Прем’єр-міністра України.

22 вересня 2005 р., після схвалення кандидатури Є. ВРУ, Президент України В.Ющенко призначив його Прем’єр-міністром України. У січні 2006 р. за підсумками “газових” перемовин із Російською Федерацією, парламент висловлює недовіру уряду Є. і відправляє його у відставку. Втім це не завадило йому і міністрам його Кабміну продовжити роботу в ранзі “в.о.” На думку більшості спостерігачів, прихильники відставки керувалися виключно політичними мотивами. На посаді виконуючого обов’язків голови уряду Є. працював до 4 серпня 2006 р.

На виборах до ВРУ 2006 р. очолював Блок “Наша Україна” та був обраний народним депутатом. Входить до парламентського комітету з питань науки та освіти.

На позачергових виборах 30 вересня 2007 р. був обраний депутатом ВРУ за списком політичного блоку “НСНУ”. Міністр оборони в уряді Тимошенко в 2007-2009 рр.

З 14 липня 2009 р. був призначений першим заступником Голови Секретаріату Президента України. Після закінчення своїх повноважень продовжив займатися політичною діяльністю.

Є. є державним службовцем першого рангу. Кандидат економічних наук, професор Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України: Біограф. щорічник 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К.: Фенікс, 1999; Марченко Ю. Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Телешко. – К.: КІС, 2006.

Дірявка Ю.П.

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР (англ. Living area) – термін К.Гаусхофера – мінімальний територіальний обсяг, що дає змогу народу досягти реалізації історичних і політичних прагнень. Теорія **Ж.п.** є основоположною для традиційної геополітики. Вона обґрунтовувала процвітання держави за рахунок динамічного територіального зростання, що веде до світового панування. Теорія була опрацьована Ф.Ратцелем у його праці “Політична географія” (1897). Учений порівнював державу з організмом, щоправда із застереженнями, що цю аналогію не слід сприймати в буквальному розумінні. Така аналогія всього лише порівняння, а не наукова гіпотеза. Та все ж учений намагався показати, що держава, подібно до живих організмів, зобов’язана або ж зростати, розвиватися, або ж загинути. Розширення кордонів за рахунок інших держав є, на його думку, відображенням внутрішньої напруги. Сильні держави повинні мати простір для свого зростання. Відомий німецький учений-нейрофізіолог Еріх фон Хольст (Erich von Hoist, 1954), праці якого лягли в основу головних положень кібернетики, проводив досліди над білками в замкненому просторі. До певного часу його піддослідні жили мирно, але “зростання населення” породжувало кризу життєво необхідних ресурсів і в абсолютно мирних істот починався психоз, що супроводжувався порушеннями функцій нервової та інших систем. Організація в зграї, дикі бійні до останньої краплі крові, пожирання спочатку потомства, а потім самців самками, катастрофічні втрати – і, нарешті, при падінні чисельності нижче за норму – повернення тих, що вижили, до нормального життя. Оперуючи теорією **Ж.п.**, можна без зусиль і зайвих суперечок сформулювати ключові терміни політології, що нині є предметом всіляких спекуляцій. Наприклад: революція – акт масового перерозподілу **Ж.п.**; переворот – той самий акт, здійснений у вузькому колі привілейованих осіб. Привілей – патент якоїнебудь особи на певну частку життєвого простору; окупація – привласнення значної

частини **Ж.п.** іноземцями. З одного боку, з цією теорією можна нескінченно довго сперечатись, але з другого – це єдино можливий знаменник, що позбавляє нас нескінченних суперечок.

У сучасних умовах теорія **Ж.п.** зазнала якісних змін. Зокрема, термін “**Ж.п.**” плавно перетік із геополітики до політичної психології. Завдяки К.Левіну сучасна геополітика й геоэкономика визначають **Ж.п.** як складну конструкцію, яка обіймає чотири основних фактори: фізичний, економічний, правовий і культурно-політичний (ідеологічний). Уже з наведеного переліку зрозуміло, що **Ж.п.** людини не обмежується лише матеріальними потребами, але захоплює сфери права, релігії, культури, політики.

Літ.: *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма: Джордж Моссе.* – М.: Центрполиграф, 2010; *Бжезинський Збігнев. Велика шахівниця / Збігнев Бжезинський.* – Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000; *Бжезинський Збігнев. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збігнев Бжезинський.* – М.: Междунар. отношения, 2004.

Розпутенко І.В.

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР ЛЮДИНИ – сукупність природних і соціокультурних умов, чинників, що забезпечують відтворення й удосконалення життя людини як психосоціальної істоти, задоволення її потреб, життєзабезпечення й активного існування. Включення людини до різних сфер суспільства, її політичного, економічного, культурного, соціального життя визначається наявністю відповідно політичного, економічного, культурного та соціального **Ж.п.л.**

Термін **Ж.п.л.** був уведений у науку лише в 30-ті рр. ХХ ст. німецьким соціологом К.Хаусхофером. Своєю появою термін зобов’язаний геополітичним проблемам. Становлення цієї ідеї в теоріях географічного детермінізму та геополітики стало синтезом ідей життя і цивілізаційного простору. Структурними компонентами **Ж.п.л.** виступають: тілесний простір, обумовлений тілесною організацією; приватний простір як внутрішнє ядро особистості, простір цінностей, уподобань, життєвих планів; простір повсякденності, де людина знаходить можливі способи поведінки в суспільстві, де він застає себе в соціальному спілкуванні з

іншими людьми. Ідея єдності **Ж.п.л.** виступає як принцип, керований людиною. Зростання ролі різноманітних суспільних інститутів, засобів життєзабезпечення людини у ХХ – на поч. ХХІ ст. привело до формування нової термінології. Досить широко розглядається поняття “освітній простір” як сукупність критеріїв і програм освітньої діяльності, що становлять галузь систематизованого знання, об’єднаного на змістовому й структурному рівнях. Активно використовується поняття “правовий простір”, яке відображає єдність, цілісність, взаємну узгодженість змісту й застосування норм права, політичного життя, його організації. “Соціальний простір” має найширше трактування, охоплює всю сукупність суспільних умов буття людей, відтворення їхнього індивідуального та колективного життя. Останнім часом поняття “соціальний простір” частіше співвідноситься з таким явищем і

терміном, як “третій сектор” (означає частину суспільних відносин, соціального буття, що існують поряд з бізнесом і сферою державного регулювання суспільного розвитку). Важливого значення набуває урахування специфіки соціального **Ж.п.л.** залежно від конкретних історичних особливостей суб’єкта життєдіяльності, а також у контексті відмінностей таких понять, як “індивід”, “особистість”, “людина”, “соціальна група”, “соціальний інститут”. Ці відмінності природним шляхом і логічно задають диференціацію характеристики життєвого простору буття людей.

Літ.: *Михненко А. М.* Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін.* – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Михненко А.М.*

3

ЗАВАДОВСЬКИЙ ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ (1739-1812) – відомий державний діяч, сенатор (1780), дійсний таємний радник (1795), граф Римської імперії (1793) та Російської імперії (1797). Походив зі старовинного польського шляхетського роду, який на початку XVII ст. прийняв російське підданство. Навчався в єзуїтському училищі у м. Орша (нині Білорусь), де ґрунтовно вивчив польську і латинську мови. Завершив здобуття освіти в Києво-Могилянській академії.

З 1767 р. служив секретарем, військовим канцеляристом Малоросійської колегії в Глухові. Один із найближчих співробітників і довірених осіб Малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева. Відзначався вдумливістю й сумлінністю в роботі, аналітичним складом розуму, красномовством, точністю викладу думки в ділових паперах. У 1767 р. **З.** разом із О.А.Безбородьком за завданням генерал-губернатора примушував збори ніжинського й батуринського шляхетства у Ніжині відмовитися від наказу з вимогою відновити вибори гетьмана, тобто від прогидії російській централізаторській політиці.

Учасник російсько-турецької війни 1768-1774 рр., призначений головнокомандуючим 2-ї армії П.Румянцевим-Задунайським управляючим секретною канцелярією. Відзначився в битвах при Ларзі й Кагулі (1770), в атаці укріплень Сілістрії (1773). Здобув чин полковника. Командував Старооскольським полком (1773-1774). Спільно з С.Воронцовим написав і відредагував текст Кючук-Кайнарджийського миру (1774).

За рекомендацією П.Румянцева наближений до імператриці. У 1775 р. призначений кабінет-секретарем імператриці Катерини II.

Фаворит, упродовж двох років найбільш довірена особа імператриці, генерал-майор, генерал-ад'ютант. З 1777 р. головував у Комісії зі складання законів Російської імперії. Таємний радник (з 1780), сенатор (1780-1799, 1801-1812). Член виховного товариства шляхетних дівчат (1780). Керуючий С.-Петербурзьким дворянським банком, здійснював ревізію всіх присутствених місць (1781). У 1784 р. очолив особливу комісію у справі впорядкування канцелярського діловодства з широкими повноваженнями. Водночас призначений головою комісії з будівництва Ісаакіївського собору.

Визначний реформатор освіти Російської імперії. Голова Комісії для облаштування народних училищ (1782-1797). Брав активну участь у складанні проектів для народних училищ, гімназій та університетів, у творенні єдиної системи освіти, яка передбачала наступність між її різними ступенями, впровадження єдиної методики викладання і навчальних планів. Ініціював відкриття Головного народного училища в Санкт-Петербурзі (1783), сприяв заснуванню в 50-ти губерніях імперії народних училищ. Вивчив систему викладання в Пажеському корпусі, призначений його завідувачем (1785). Реформував Медико-хірургічну школу на Медико-хірургічну академію, яка заснована після смерті Катерини II (1798). За імператора Павла I – головний директор Асигнаційного банку (1798-1799). У 1799 р. відправлений у відставку.

Новий імператор Олександр I повернув **З.** на державну службу. Член Неодмінної ради (1801), голова Комісії зі складання законів Російської імперії (1801-1803). **З.** – перший міністр народної освіти в Російській імперії (1802-1810). Здійснив важливі заходи у справі реформування освітянської галузі. За його керівництва міністерством народної освіти створені навчальні округи, сформувалася широка мережа навчальних закладів:

народні школи, повітові училища, гімназії в губернських містах, ліцеї, педагогічний інститут для підготовки викладачів, нові університети у Дерпті (1802), Вільно (1803), Казані (1804) і Харкові (1805). Ввів новий університетський статут (1804), статути для Академії наук, духовних академій і училищ. Був прихильником широкої автономії для університетів, ініціював безкоштовну освіту. **З.** розробив досить ліберальний цензурний статут (1804), згідно з яким функції цензорів надавалися професорам і магістрам університетів. Голова департаменту законів у Державній раді Росії (1810-1812).

З. належав до найбільш впливових українців у Санкт-Петербурзі, мав у столиці імперії розкішний будинок. Разом із О.А.Безбородьком, Д.П.Трошинським та іншими вищими посадовцями українського походження сприяв улаштуванню земляків на різні посади в імперії, зміцнював її кадровий потенціал. Належав до яскравих представників російських консервативних кіл, асиміляторів українського походження. Послідовний прибічник імперської інтеграції. Розглядав історичну перспективу України тільки в межах Російської імперії, вважав автономістські прагнення не актуальними.

Представник земельної аристократії Лівобережної України. Палац **З.** в с. Ляличі на Чернігівщині був справжньою архітектурною перлиною. Впливав на проведення політики малоросійського генерал-губернатора О.Б.Куракіна (1802-1808), забезпечуючи інтереси місцевої української еліти.

З. займався меценатською діяльністю, його ім'я є в реєстрі "Благотетели Киевской академии", складеному наприкінці XIX ст.

Отримав низку державних нагород: орден Св. Георгія 4 ст. (1775), Св. Олександра Невського і Св. Володимира 1-го ступеня (1786), Св. Андрія Первозванного (1797), Св. Іоанна Єрусалимського (1799).

Помер у Санкт-Петербурзі 10(22).01.1812. Похований на погості Олександрівсько-Невської лаври.

Літ.: Голобуцький П. В. Завадовський Петро Васильович / П. В. Голобуцький // Енциклопедія історії України. – К. : [б. в.], 2005. – Т. 3; *Калинина С. Г.* Завадовський Петр Васильевич / С. Г. Калинина // Большая Российская энциклопедия. – М. : [б. и.], 2008. – Т. 10; *Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – К. :

Основи, 1996; *Оглоблин Олександр.* Люди старої України та інші праці : ред. Любомир Р. Виняр / Олександр Оглоблин. – Острог ; Н.-Й. : УІТ ; Ун-т "Острозька академія", 2000; *Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II* / сост. С. А. Князьков и Н. И. Сербов ; под. ред. проф. С. В. Рождественского. – М. : Книгоизд-во "Польза", 1910; *Русский биографический словарь* : изд. Импер. Рус. Ист. О-вом. – Пг. : Тип. Гл. управл. Уделов, 1916; *Ткаченко А.* Российские деятели украинского происхождения : энцикл. справ. / А. Ткаченко. – К. : [б. и.], 2005; *Хижняк З. І.* Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Видавн. дім "КМ Академія", 2003; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : Держ. ком. архівів України, 2001; *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи. 1802-1917: биобиблиограф. справочник / Д. Н. Шилов. – СПб. : [б. и.], 2002.

Світленко С.І., Мирончук В.Д.

ЗАГРОЗИ СУСПІЛЬНІ – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку суспільству, державі, людині та мають безліч форм прояву. При цьому одні загрози можуть бути однаковими для всіх людей: тероризм, екологічні катастрофи, злочинність, хвороби; інші – можуть становити небезпеку для певної групи людей – насильство над жінками й дітьми; дискримінація за етнічною належністю, віком тощо. Залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації, типи загроз суспільству можуть розрізнятися за: ступенем універсальності – загальні й специфічні; часом дії – постійні, довгострокові, короткострокові; територіальною поширеністю – глобальні, регіональні, національні (у межах певних національних кордонів), місцеві; способом дії – відкриті (явні), закриті (латентні); джерелами виникнення – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха); характером виникнення – навмисні й ненавмисні (як законічний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ); характером дії – такі, що проявляються поступово або раптово, такі, що спричинюють прямий (безпосередній) або побічний збиток; ступенем небезпеки – з наслідками переборними, переборними, частково; можливістю запобігання – загрози, яким можна

запобігти цілком, частково і неможливо запобігти повністю.

Джерела загроз поділяються на внутрішні й зовнішні. До *зовнішніх З.с.* належать: діяльність іноземних політичних, економічних, військових розвідувальних, інформаційних, транснаціональних структур, і структур недержавної форми власності, що надають послуги у сфері безпеки, спрямована проти реалізації національних інтересів України або послаблення можливостей щодо їх реалізації; прагнення ряду країн до домінування та ущемлення національних інтересів України у світовому просторі, витіснення її із зовнішнього та внутрішнього ринку безпеки; загострення міжнародної конкуренції за володіння найсучаснішими технологіями і системами забезпечення безпеки; загострення енергетичних проблем; діяльність міжнародних терористичних та інших екстремістських організацій; збільшення технологічного відриву розвинених країн світу і нарощування їх можливостей із протидії створенню конкурентоспроможних українських засобів і систем безпеки; діяльність космічних, повітряних, морських і наземних технічних та інших засобів (видів) розвідки іноземних держав; розроблення рядом країн стратегій воєн малої інтенсивності у різних сферах життєдіяльності (інформаційних, технологічних, економічних тощо), які передбачають дестабілізацію державної і недержавної складових загальної системи забезпечення національної безпеки України.

До *внутрішніх З.с.* належать: критичний стан вітчизняних галузей виробництва; несприятлива криміногенна обстановка, яка супроводжується зрощуванням державних і кримінальних структур, отримання кримінальними структурами доступу до технологій протидії органам державної влади, посилення впливу організованої злочинності на життя суспільства, зрощування організованої злочинності і партійної номенклатури, зниження рівня захищеності законних інтересів громадян, суспільства і держави; утворення касти можновладців, котрі поставили себе над законом; недостатня взаємодія державної і недержавної складових системи забезпечення національної безпеки з формування і реалізації єдиної державної політики національної безпеки України; недостатня розробленість нормативно-правової бази,

яка регулює суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки, а також недостатня практика правозастосування; недостатня розвиненість недержавної складової системи забезпечення національної безпеки; нерозвиненість демократичного цивільного контролю за діяльністю системи забезпечення національної безпеки України; недостатня економічна могутність держави; зниження ефективності системи освіти і виховання, недостатня кількість кваліфікованих кадрів у галузі забезпечення національної безпеки; відсутність фахової націообезпечкової освіти; недостатня активність підприємств недержавної форми власності, які надають послуги у сфері забезпечення національної безпеки, щодо інформування суспільства і держави про свою діяльність у формуванні відкритих інформаційних ресурсів і розвитку системи доступу до неї громадян; відставання України від розвинених країн за рівнем забезпеченості окремих складових національної безпеки.

Результати аналізу нормативно-правових документів та публікацій дає підстави виділити наступні *З.с.*, які характерні для більшості суспільств: політичні; економічні; соціальні; демографічні; гуманітарні; релігійні; екологічні; інформаційні; глобальні.

Політичні З.с. – всі ті чинники, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних політичних інтересів та ущемлюють суверенітет держави, права і свободи особистості, а саме: корупція та протекціонізм у державних структурах; низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень; економічна залежність від інших країн; соціальна нестабільність у суспільстві; економічна залежність від міжнародних фінансових кіл; недосконалість законодавства, протиріччя між різними законодавчими актами та гілками влади; відсутність чіткого розподілу прав і функцій центральної та місцевої влади, державних органів на місцях та органів місцевого самоврядування; некомпетентність та безвідповідальність державних службовців; недостатня кваліфікація професійних політиків; відсутність системного аналізу управлінських рішень з точки зору їх обґрунтованості, способу реалізації та суспільних наслідків; недосконалість виявлення політичних інтересів різних соціаль-

них груп внаслідок невизначеності соціальної бази політичних партій; невизначеність правового статусу політичної опозиції, її стосунків з владою; ускладнення з реалізацією громадянських прав етнічних меншин (у тому числі культурних, релігійних, освітніх, мовних тощо); недостатня розробленість ідеології “політичної нації”, відсутність ефективних ідеологічно-пропагандистських моделей суспільної солідарності та спільної історичної мети; низький рівень правової культури, правовий нігілізм населення України.

До економічних З.с. слід зарахувати:

зростання “тіньової” економіки, посилення її криміналізації. Високий рівень тінізації економіки переважно притаманний країнам з низькою ефективністю системи державного управління, ключовими ознаками якої у цьому випадку є відсутність перспективного бачення, недостатня професійна підготовка керівних кадрів, низька мотивація відповідальних контролюючих установ, недосконалість правової системи. Найбільш небезпечні тіньові зони – торгівля наркотиками, зброєю, людьми та людськими органами, відмивання грошей – мають розглядатися не лише у внутрішньому, але й у зовнішньополітичному вимірі. Держава, що не здатна контролювати та стримувати розвиток зазначених явищ на своїй території, має бути готовою протидіяти тиску зовнішнього середовища, що здійснюватиметься як у правовому полі, так і шляхом політичних спекуляцій та інформаційних провокацій з боку конкурентів. Укорінення тіньових способів здійснення економічної активності взаємопов’язане із поширенням практики корупції як на вищому (вплив на формування загальнонаціонального правового поля), так і на нижчому (система хабарництва для вирішення буденних питань ведення підприємницької діяльності) рівнях. Масовий характер зазначених явищ підриває рівень довіри громадян до всієї вертикалі органів державного управління. Владні структури починають керуватися логікою задоволення приватних або кланових інтересів, що унеможлиблює організацію їхньої ефективної роботи, спрямованої на досягнення загальнонаціональних пріоритетів та соціально-економічний розвиток регіонів. Процес подолання тіньової економіки може бути успішним лише в умовах сталого економічного зростання, що

базуватиметься на системі ефективного та взаємовигідного розподілу суспільних благ. Такий розвиток ситуації має звужити поле для отримання тіньових доходів та стимулювати зміцнення правової системи. У цьому зв’язку заходи у сфері боротьби з тіньовою економікою не можуть розроблятися у відриві від процесу загального оздоровлення економічної системи країни, спрямованого на гармонізацію інтересів державного апарату і громадянина, створення максимально сприятливих умов для функціонування суб’єктів господарювання у правовому полі; корупцію в управлінській сфері; відсутність системи економічної безпеки; неефективність державного регулювання та керованості соціально-економічними процесами; істотне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; критичну залежність національної економіки від кон’юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; велику боргову залежність держави, критичні обсяги державних і зовнішніх боргів; недосконалість національного законодавства, пов’язаного з регулюванням економічних процесів; неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними; невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; непослідовність і безсистемність при здійсненні економічних реформ, відсутність власної моделі реформ та їхнього ідеологічного забезпечення; значне падіння обсягів виробництва; незадовільну орієнтацію на виробництво продукції проміжного споживання; застарілі технології у більшості галузей виробництва; витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема в країнах СНД і Східної Європи; надмірну відкритість економіки України, невважену лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності; деформовану структуру

виробництва, відсутність науково обґрунтованої структурної перебудови економіки; неефективність податкової системи, масове ухиляння від сплати податків.

Соціальні З.с., які за певних умов можуть створити загрозу соціально-політичній стабільності в державі, наступні: соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності; негативні тенденції щодо зростання кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю; низький рівень заробітної плати, відсутність мотивації до праці; загострення ситуації на ринку праці; зростання страйкового руху; зростання вартості житлово-комунальних послуг; критичний стан та зростання цін на продовольче забезпечення населення; недостатність умов для формування середнього класу; зростання майнового розшарування населення, бідність значної його частини; падіння рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони.

Демографічні З.с.: обсяги й темпи депопуляції, тобто абсолютного зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених; зменшення кількості шлюбів, зростання числа розлучених, удівців і особливо удовиць, збільшується частка бездітних та одиноких родин, а це ще більше погіршує демографічні перспективи держави; загострення демографічної кризи; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення; еміграція.

Гуманітарні З.с.: істотне зниження освіченості нації, якості освіти та доступності її здобуття всіма прошарками суспільства; зниження фінансування науково-технічної діяльності, падіння престижу науково-технічної сфери, вплив за кордон передових ідей і технологій; нездатність підприємств недержавної форми власності виробляти на базі новітніх досягнень у сфері мікроелектроніки та передових технологій конкурентоспроможну наукомістку продукцію, яка дозволяє забезпечити достатній рівень технологічної незалежності України від зарубіжних країн, що призводить до вимушеного широкого використання імпортованих аналогів при формуванні інфраструктури системи національної безпеки України; серйозні проблеми в галузі патентного захисту результатів науково-технічної діяльності українських учених; відсутність ефективного

механізму захисту прав інтелектуальної власності та цивілізованого трансферу технологій, недостатній рівень кадрового забезпечення у сфері охорони інтелектуальної власності на підприємствах недержавної форми власності; прояви сепаратизму, автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів; прояви моральної та духовної деградації суспільства; науково-технологічне відставання від розвинутих країн; зниження рівня підготовки висококваліфікованих наукових та інженерно-технічних кадрів; вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі країни; прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення у ЗМІ культу насильства, жорстокості, порнографії; тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві; недостатня духовна, етична і моральна свідомість у керівників підприємств недержавної форми власності.

Екологічні З.с.: забруднення навколишнього середовища; аварії на атомних електростанціях (Чорнобильській та Фукусімі); техногенні катастрофи та стихійні лиха; погіршення екологічного стану водних басейнів; загострення проблеми трансграничного забруднення і зниження якості води; загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ; неврахування екологічних вимог у процесі діяльності із забезпечення національної безпеки; нерозвиненість системи екологічної освіти, недостатній рівень екологічної освіченості серед суб'єктів недержавного забезпечення національної безпеки, а також системи інформування суспільства з екологічних питань; здійснення суб'єктами недержавного забезпечення національної безпеки протизаконних дій з використанням біологічних матеріалів; використання застарілих та мало ефективних комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

Інформаційні З.с.: прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства; прагнення ряду країн до домінування у світовому інформаційному просторі; витіснення Украї-

ни із зовнішнього та внутрішнього інформаційного ринку; розроблення рядом держав концепцій інформаційних воєн, які передбачають створення засобів небезпечного впливу на інформаційні сфери інших країн; порушення нормального функціонування інформаційних та телекомунікаційних систем, а також збереження інформаційних ресурсів, отримання несанкціонованого доступу до них; монополізація інформаційної сфери.

Крім *розглянутих З.с.* особливо актуалізуються загрози, що їх створює глобалізація: різке збільшення залежності життя людей від інтересів транснаціональних компаній; зниження значущості чинника територіальної обумовленості (“зменшення простору”), тобто зміни в житті людини дедалі частіше й сильніше залежить від процесів, які відбуваються далеко від місця її проживання (доходи, робота, здоров’я тощо); соціальні процеси, зокрема ринкові відносини, набувають дедалі більш опосередкованого характеру; зниження ролі національних меж, що втрачають своє значення не тільки для торгівлі, капіталів та інформації, а й для ідей, норм, культури, цінностей.

Якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпечному розвитку особистості, суспільства і держави, то потрібне своєчасне, тверде й цілеспрямоване державне втручання у процес суспільного розвитку.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Дзьобань О.* Теоретичні основи Національної безпеки України : навч. посіб. / О. Дзьобань, О. Соснін. – К. : Освіта України, 2009; *Ліпкан В. А.* Національна безпека України : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008; *Національна безпека України 1994-1996 рр.* : наук. доп. НІСД / редкол. : О. Ф. Белов (голова) та ін. – К. : НІСД, 1997; *Про Стратегію національної безпеки України* : Указ Президента України. – Режим доступу : president.gov.ua; *Тиньова економіка і національна безпека – загрози і способи захисту* / Михайло Статкевич. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=7924

Михненко А.М., Щур Н.О.

ЗАКОНОДАВЧА КОМІСІЯ 1767-1768 РР. була створена згідно з планом російської

імператриці Катерини II про реформування Російської імперії на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії та збереження самодержавства. Складалася з виборних депутатів від усіх станів імперії (за винятком залежних селян) і мала провести кодифікацію всього законодавства країни. **З.к.** не була новиною для Російської імперії. Але в двох важливих аспектах комісія 1767 р. була унікальною. По-перше, вона мала широке представництво – були репрезентовані знать, міщани, козаки та вільні селяни з усіх куточків імперії. По-друге, “Наказ” Катерини для комісії переспівував ідеї західних мислителів, зокрема Монтеск’є та Беккарії. Оголошуючи “Наказ”, імператриця сподівалася скерувати делегата у напрямку просвітницької реформи. Комісія несподівано надала українцям трибуну, з якої вони могли висловлюватись щодо політики генерал-губернатора Рум’янцева та вносити свої власні пропозиції. Але насамперед треба було визначитися щодо участі в роботі комісії. Гетьманщина мала свої власні закони та адміністрацію.

“Маніфест про скликання комісії” від 14 грудня 1766 р. встановлював процедуру виборів депутатів та складання для них наказів від виборців. Це мало продемонструвати участь широких кіл громадськості в розробці нового кодексу законів. Свій план реформування російського суспільства Катерина II обнародувала в “Наказі імператриці, данном комиссии о сочинении нового Уложения”.

На час проведення виборів обстановка в Гетьманщині та Слобідській Україні була досить напруженою, оскільки саме в цей період тут за ініціативою самодержавства реалізовувалася низка заходів щодо остаточної ліквідації української автономії. За задумом імператриці Катерини II, залучення до роботи законодавчої комісії українських виборців мало надати політиці царизму на українських землях видимість законності. Контролювати перебіг виборчої кампанії в Гетьманщині повинен був особисто президент 2-ї Малоросійської колегії П.Румянцев. У секретній інструкції Катерина II рекомендувала йому перешкоджати створенню загальноукраїнської опозиції імперській централізації. Виборцям пропонувалося схвалити для своїх кандидатів типовий наказ із досить поміркованими вимогами соціальних реформ, які в цілому не суперечили б курсу самодер-

жавства на ліквідацію гетьманської влади і політичної автономії Лівобережної України. Новий губернатор Слобідської України Е.Щербінін мав завдання не допустити того, щоб на змісті наказів депутатам від підлеглих йому територій позначився протест колишніх козаків (з 1765 р. – військових обивателів) проти реформи козацького устрою краю і заборони селянських переходів. Адміністрація Новоросійської губернії повинна була зробити все, щоб до наказів депутатів від губернії не потрапили вимоги службовців Дніпровського і Донецького пікінерних полків, які намагалися захистити свій козацький статус і наполягали на поверненні своїх полків під юрисдикцію Гетьманщини.

Передбачена маніфестами Катерини II процедура виборів та формулювання наказів мали забезпечити збори від втручання місцевої адміністрації, але на теренах Гетьманщини все відбувалося з точністю до навпаки. Генерал-губернатор П.Румянцев не тільки особисто контролював вибори, намагаючись нейтралізувати небажаних претендентів, він активно втручався в процес складання станових наказів. Зокрема, його гнів викликали спроби шляхетства записати пропозиції щодо збереження українських прав і привілеїв, скасування податків на утримання російського війська, закріплення права на безмитну торгівлю. Адміністративними заходами генерал-губернатор сфальшував накази чернігівської та стародубської шляхти, проте ніжинська і батуринська шляхта опиралася йому і навіть висунула вимогу виборів нового гетьмана. Тоді Румянцев удався до заміни депутатів, а непокірних притяг до суду за надуманим звинуваченням. Утім, від глухівських, чернігівських і прилуцьких зборів було обрано Івана Скоропадського, непримиренного автономіста, про якого говорили як про можливого гетьмана.

Особливо зневажливо Румянцев підійшов до міських виборів: обрав лише 14 міст Гетьманщини, де дозволив вибори депутатів від міщанства, а потім під надуманими приводами (відсутність міського населення, участь шляхти та козаків у голосуванні тощо) нещадно скасовував їхні накази і результати виборів. Вибори від козаків мали проходити на рівні курінь-сотня-полк, але здебільшого відбувалися на сотенно-полковому рівні, під пильним контролем полкової старшини (тієї ж шляхти). Тому фактично в усіх полкових

наказах не було скарг на козацьку адміністрацію, і вони відбивали скоріше настрої старшини, а не козаків. З тієї ж причини спостерігався великий збіг у змісті шляхетських і козацьких наказів: збереження автономії, прав та привілеїв, а в трьох наказах навіть містився заклик до обрання гетьмана. У більшості полкових наказів ішлося про збереження традиційної вибірності старшин, нагадувалась уряду необхідність ставитися до привілейованих воїнів-козаків як до дворян. Лише один чернігівський наказ, складений без втручання старшини, привертав увагу уряду до втрати козаками своєї землі і тому – самого суспільного статусу. Для козаків збереження української автономії було запорукою соціально-економічного виживання, шляхом до повернення втрачених прав та статусу і навіть отримання шляхетства. Міщани також виступали за збереження старовинних прав міського населення, насамперед магдебурзького права, повернення автономії, поновлення юрисдикції над міськими та приміськими землями.

Наказ Малоросійської колегії містив програму подальшої русифікації Гетьманщини. Він передбачав посилення ролі самої колегії шляхом реформування її структури, повноважень, а також ліквідацію залишків української автономії. Зокрема, планувалося виокремити зі складу колегії три департаменти (військових справ, податково-фінансового та юстиції); замінити традиційний український сотенно-полковий устрій провінціями, визначеними за кількістю населення, а не за історичною традицією; утворення штату оплачуваних чиновників за російським зразком; запровадити єдиний податок; ліквідувати козацький стан шляхом введення регулярного війська; нарешті, розділити вищий прошарок Гетьманщини (старшину/шляхту) на дворян (офіційно затверджений шляхетний стан) і земство (нешляхетних землевласників).

Однак спрямувати виборчу кампанію в Гетьманщині у потрібне самодержавству русло не вдалося. Зокрема, в наказі ніжинського і батуринського шляхетства було висунуто вимогу про відновлення гетьманської влади і збереження української автономії. П.Румянцев змушений був скасувати ці вибори й арештував ініціаторів “Ніжинської справи”. **З.к.** розпочала свою роботу 30 липня 1767 р. у Москві, з 565 її депутатів від українських

земель було представлено 70 осіб (33 – від Гетьманщини, 20 – від Слобожанщини, 15 – від Новоросійської губернії, 2 – від Запорозької Січі). Головуючим комісії було обрано генерала А.І.Бібікова, якому допомагав комітет з п'яти осіб. Вони контролювали роботу численних підкомітетів та координували їх діяльність із засіданням усієї комісії (великим зібранням). Процедура, розроблена імператрицею, передбачала, що велике зібрання розгляне чинні російські закони, визначить, які з них слід переробити відповідним підкомітетам, які після опрацювання внесуть проекти нових законів на розгляд великого зібрання. У разі схвалення законопроекти мали передаватися на вивчення Сенату і колегіям, звідки вони мали потрапляти до імператриці на остаточну апробацію. Під час роботи комісії деякі її депутати порушили питання про обмеження, а в подальшому і скасування кріпосного права. Серед учасників дискусії із селянського питання були й українські депутати, зокрема І.Дзюбін – від військових обивателів м. Охтирка та Я.Козельський – від шляхетства Дніпровського пікінерського полку (брат просвітника Я.Козельського). Представники Ліфляндії й Гетьманщини відстоювали автономію своїх країв. Лідером українських автономістів став депутат від лубенського шляхетства Г.Полетика. Депутати від Гетьманщини подали петицію, в якій висловили пропозицію передбачити в новому кодексі законів Російської імперії положення про окремішність українського права та гарантії політичної автономії краю.

Протириччя, які роздирали її зсередини, не дозволяли використати комісію так, як було задумано, а промови деяких депутатів, насамперед українців, лише дратували імператрицю. Тому, переконавшись у тому, що робота **З.к.** набула небажаного для інтересів російського самодержавства спрямування, Катерина II, скориставшись початком російсько-турецької війни, 17 грудня 1768 р. назавжди розпустила **З.к.**

Літ.: Папакін Г. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. / Г. Папакін ; НАН України ; Ін-т історії України ; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтва. – К. : Ін-т історії України, 2010; Сурева Н. В. Накази депутатам Законодавчої комісії 1767-1768 рр. / Н. В. Сурева ; Ін-т історії України ; Нац. акад. наук України. – Режим доступу : <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/307.pdf>;

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. (Західна історіографія України ; вип. 2).

Тараненко О.П., Щур Н.О.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.

Реформування поземельних відносин розпочались після прийняття указу від 12 грудня 1801 р., згідно з яким вперше дозволялось купувати землю купцям, міщанам та державним селянам, оскільки таке рішення пояснювалось бажанням сприяти розвитку землеробства і промисловості. За указом від 14 травня 1804 р. це право поширили і на священнослужителів. Але особи, які належали до цих станів, не мали права купувати населені селянами земельні угіддя. Отже, дворяни все ж залишались монополними власниками поміщицьких маєтків, але це вкрай негативно позначилось на їх монопольному праві приватного володіння земельними угіддями. Водночас влада заборонила іноземцям купувати землю на теренах імперії. Ця заборона діяла майже всю першу половину ХІХ ст. Такі законодавчі підстави слугували приводом для деяких дворян отримувати зиск шляхом надання купцям права недозволеного володіння селянами під виглядом отримання доручення продати нерухому заселену власність і водночас керувати нею. З огляду на це сенатським указом від 27 листопада 1814 р. для запобігання зловживанням, розоренню та розладу сільського господарства запроваджувалось єдине для всієї імперії правило, відповідно до якого поміщик зобов'язувався перевести своїх селян на інші земельні угіддя і тоді продавати недворянам звільнені землі. Порушення цього закону каралось конфіскацією маєтку. Отже, було віднайдено новий шлях продажу земельних угідь різним верствам населення недворянського походження, не порушуючи дворянської монополії на володіння селянами і водночас не “спокуюючи” дворян та купців порушувати законодавчі норми. Однак у Правобережній Україні купці і не мали наміру купувати землі. Їх цікавила можливість експлуатувати селян та користуватися поміщицьким господарством всупереч російському законодавству. Протягом першої чверті ХІХ ст. була ліквідована російська законодавча традиція надавати дворянству право викупати родові по-

міщицькі маєтності, які були продані за борги. Принцип недоторканності права на приватну власність подолав цю феодальну традицію.

Указом від 9 травня 1823 р. заборонялась суборенда в українських західних губерніях, яка була поширеним явищем і розорювала поміщицькі маєтності, а також важким тягарем лягала на плечі селянства. Це не свідчило про зникнення суборенди. Вона продовжувала існувати нелегально, але здебільшого її застосування неухильно зменшувалася і вона майже зникла напередодні аграрної реформи 1861 р.

Першу третину XIX ст. в Україні була запроваджена російська інституція дворянської опіки, поширено російське законодавство про опікунське управління поміщицькими маєтками, а також правила встановлення опікунського управління. Докорінно змінилось ставлення державних структур до приватної власності, недоторканність якої вже реально гарантувалася законодавством. Самодержавство прагнуло законодавчо допомогти дворянству зберегти монополне право на володіння поміщицькими маєтками. На теренах Правобережної України польське законодавство, яке було чинним паралельно з російським, давало змогу поміщикам безкарно ухилятися від оподаткування. Але посилення російського панування в краї зумовило поступову ліквідацію такого явища. Для запобігання законодавчим непорозумінням у західних губерніях в питанні стягнення мита Сенат указом від 7 квітня 1810 р. уніфікував правила продажу маєтків по всій імперії.

У цей період першочергове значення російський уряд надавав поглибленню процесу розмежування земель. Межова інструкція 1766 р. запровадила генеральне межування в Російській імперії, а указ від 16 січня 1801 р. поширив його на українські губернії. Воно передбачало остаточне встановлення земельних меж поміж різними землеволодіннями і змінити їх у подальшому, навіть незважаючи на корумпованість суду, не вдавалося. Багаторівневий адміністративний контроль за перебігом генерального межування не зміг запобігти масовим зловживанням. У законодавчому порядку було приділено значну увагу державному кредитуванню поміщиків, що зумовлювалось особливостями соціально-економічного розвитку. Проник-

нення товарно-грошових відносин у майже всі сфери суспільного життя сприяло розвитку і водночас призводило до поглиблення кризових явищ у поміщицькому господарстві різних регіонів Російської імперії. Напередодні Листопадового повстання 1831 р. царизм змінив стратегію і значно посилив адміністративне управління державними маєтками: суттєво збільшилися терміни їх оренди, а невеликими маєтностями навіть дозволяли управляти державним селянам; поезуїтські маєтки перевели у відання міністерства фінансів; зменшився розмір обов'язкової застави за право відповідного володіння. Проводячи ці зміни, держава шукала більш раціональні методи управління державними маєтностями. Земельна власність католицької церкви була зрівняна у правах із землеволодінням православної церкви та держави. В державних маєтках розмір церковних земель був пов'язаний із середнім розміром земельних наділів місцевих селян.

Одним з перших ліберальних заходів Олександра I була законодавча заборона поміщикам продавати кріпаків без землі. Відповідний указ від 28 травня 1801 р. мав три цілі, першою з яких була суто фіскальна: прагнення не допустити звуження соціальної бази оподаткування, адже кріпаки без землі податками не обкладалися. Для обмеження утисків державних селян та скорочення їх земельних угідь особами, яким державні маєтки надавались успадкове володіння, 12 березня 1820 р. були запроваджені правила, якими передбачалось це здійснювати лише в тих губерніях, де в державних маєтках селянам було наділено не менше ніж 15 дес. на кожну селянську душу.

У другій чверті XIX ст. посилювалося обезземелення селян, що руйнувало або майже повністю ліквідувало їх господарство, яке було основним джерелом надходження коштів до державного бюджету. Цей процес надзвичайно загострював соціальний конфлікт у селі. Головною причиною такого становища була перманентна заборгованість переважної більшості поміщиків. Як правило, їх маєтки були в заставі у державних кредитних установах, і отримати додаткову позику вони не мали можливості. Швидко отримати в борг готівкові гроші можна було лише у купців, яким поміщики віддавали у заставу ще вільне власне майно, яке з часом

вони втрачали і за законом мали виселити селян в інші свої маєтки.

В інших випадках для отримання коштів вони продавали свої маєтності. Не всі дворяни мали фінансову можливість купити поміщицьку власність, а гроші продавцям потрібні були негайно. Тому поміщицькі маєтки іноді купували купці, рідше – міщани. Фактично продавалася лише земля, внаслідок чого її залишалось менше для кріпаків, а не для поміщицької економії. Другою причиною було втягування поміщицького господарства в товарно-грошові відносини. Їх власники прагнули отримувати все більші прибутки від реалізації на ринку сільсько-господарської продукції. Бажання весь час підвищувати дивіденди спричинялось дедалі більшими потребами дворян, а звідси і зростаючими видатками. Прибутковості в їх господарствах, урахувавши екстенсивність сільськогосподарського виробництва, можна було досягнути шляхом збільшення площ посівів за рахунок селянських земельних наділів. Отже, держава прагнула призупинити лише продаж землі без селян. Інший фактор їх обезземелення було важко контролювати, а тим більше впливати на нього. З цією метою указом від 20 (27) листопада 1814 р. на поміщицьких селян, землі яких були продані поміщиками або перебували в заставі і у них залишалось менше 4,5 дес. на кожну душу, в такому разі ці маєтки конфіскували.

У 40-х рр. XIX ст. влада запровадили дві інституції: майорат і заповідні маєтки. Перший з них спрямовувався на русифікацію Правобережної України та відмову влади від оренди державних маєтків, другий – на захист від розорення та подрібнення великого поміщицького землеволодіння. Ці заходи зумовлювались не стільки політичними чинниками, скільки соціально-економічними трансформаціями в Російській імперії, зокрема і в Правобережній Україні. З 1841 р. була ліквідована чинність польського цивільного законодавства на теренах України. Російська влада після Листопадового повстання 1831 р. стала на шлях секуляризації земель як православного, так і католицького духовенства, перевівши їх на утримання з державного бюджету за штатним розписом, але оклад католицького духовенства не був фіксований, а залежав від прибутковості тих маєтків, які були у них відібрані до казни.

Поглиблення товарно-грошових відносин остаточно зруйнувало натуральне господарство, що зумовило суттєву еволюцію законодавства в бік пристосування поземельних відносин до нових реалій. Еволюційним шляхом пристосовуючи поміщицьке господарство до нової економічної ситуації, влада прагнула ліквідувати анахронізми в економічних взаємовідносинах. Тому поземельне законодавство розвивалося в напрямі регламентації вже капіталістичних відносин. Прибутковість земельних угідь вийшла на перший план і зумовила багатовекторний характер російського законодавства. Земля незалежно від наявності робочої сили набула ціни, яка весь час зростала. Саме це вимагало від влади укладання земельного кадастру в державних маєтках. З утворенням Міністерства державних маєтностей прискорюється об'єднання окремих груп державних селян у загальний соціальний стан. Набагато менші зміни відбулись у середовищі поміщицьких селян, які зберегли, хоча і не повністю, однорідний склад. Паралельно з поділом селянства за земельними ознаками поглиблювався їх розподіл за становим характером: на вільних і кріпаків. Отже, напередодні скасування кріпосного права поземельні відносини мали подвійний характер: з одного боку, панівним було поміщицьке землеволодіння, на теренах якого використовувалась дармова, але вже малоефективна праця кріпаків, а з другого – існував правовий дозвіл на придбання у приватну власність (колективну чи особисту) землі всім верствам населення. На порядок денний вийшли такі питання: скасування кріпацтва переважної більшості сільського населення; отримання ним достатніх земельних наділів у приватну власність, які задовольняли їхні матеріальні потреби; товаризація сільськогосподарства, підвищення його ефективності та значне розширення податкових можливостей поміщицького і селянського господарств.

У пореформений період перед імперською владою в Україні стояло кілька проблем, на розв'язання яких спрямовувалась її законодавча діяльність. Насамперед це проблема, пов'язана із земельним питанням, яке в сільській місцевості краю потребувало швидкого і кардинального вирішення для досягнення соціальної стабільності, на що і була спрямована аграрна реформа. Цьому

перешкоджала пересторога у порушенні існуючих приватних прав на землю, що й зумовило компромісний характер реформи. Практика її впровадження довела, що реформування поземельних відносин мало перманентний характер, зумовлений політичними і фінансовими чинниками. Наступна проблема полягала в прагненні збільшити бюджетні надходження, враховуючи підвищення цін на землю, руйнування натурально-господарських та розвиток товарно-грошових відносин. Розв'язуючи цю проблему, влада прагнула зберегти великі поміщицькі маєтки і підвищити їх господарську ефективність шляхом іпотечної політики, формування заповідних маєтків та дозволу їх оренди на капіталістичних засадах. Цими самими принципами уряд керувався у реформуванні організації господарювання в державних маєтках. Крім того, не перетворюючи селян на власників землі, влада створювала умови для підвищення рентабельності їхніх господарств, чому, однак, стояв на заваді селянський тимчасово-зобов'язаний стан та малоземелля. Одна з проблем полягала також у необхідності подолання різниці між різними категоріями сільського населення краю. Після Січневого повстання 1863 р. успішно розв'язати ці проблеми імперська влада не змогла. Для досягнення соціальної стабільності в сільській місцевості краю і забезпечення стабільного джерела податкових надходжень в її перспективні плани входило уніфікувати соціальний статус усіх сільських мешканців і забезпечити їх мінімальними розмірами землі для стабільного існування їхніх сімей, для чого передбачалось більш широке застосування колективних форм володіння і користування земельними угіддями. Січневе повстання 1863 р. радикалізувало характер проведення аграрної реформи 1861 р. у Правобережній Україні. Уряд почав використовувати її з точки зору підтримки соціально-економічного становища селян для спрямування їх проти польських панів як один із найсуттєвіших мобілізаційних заходів у придушенні повстання та польськості. Отже, повстання прискорило законодавчо закріплену еволюцію поземельних відносин у краї в напрямі утворення стану селян-землевласників, що здійснювалось у розрахунок на поглиблення антагоністичної прірви між російськими селянами і поляками-поміщиками, не порушуючи принци-

пу недоторканності приватної власності. Законодавчі можливості оренди і навіть суборенди земельних угідь відкрили селянам простір для успішного розвитку власних господарств. Правові норми аграрної реформи 1861 р., які стосувались поміщицьких селян Правобережної України, були поширені на державних, удільних, поєзуйтських і ленних селян, що дало змогу позбутися різноманітності їх категорій, тимчасово уніфікувавши їхнє поземельне становище, яке відрізнялось лише стартовими розмірами земельних ділянок, що вони викупляли. Цьому сприяв законодавчий дозвіл іпотечного кредитування селян для купівлі землі як у колективну, так і в одноосібну приватну власність. Отже, внаслідок радикального реформування поземельного становища селян різних категорій у Правобережній Україні відбулось формування загального стану селян-власників. Сам перебіг і принцип проведення аграрної реформи 1861 р. зумовив їх майнову диференціацію.

У пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння, що зумовлюється кількома причинами. По-перше, бажанням верхньої влади призупинити розорення дворян та зберегти в їхніх руках родові маєтки. По-друге, сприянням дворянам у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва, особливо в дрібнопомісних маєтках. Особливість іпотеки цього періоду полягала в тому, що уряд за допомогою державних та комерційних іпотечних установ створював фінансові умови для придбання особами російського походження земельних угідь у Правобережній Україні; формувались регіональні комерційні іпотечні установи і в кредитній політиці розвивалась конкуренція за позичальника та відновлювалось станове іпотечне кредитування, в якому було відмовлено польським поміщикам. Уряд майже відмовився від практики здавання державних земель в оренду окремим особам. Визнавалось більш доцільним здавати державні земельні угіддя в колективну оренду селян, що гарантувало справне надходження орендної плати та послаблювало соціальне напруження в краї, зумовлене прогресуючим малоземеллям гречкосіїв.

Безпосереднім наслідком Січневого повстання 1863 р. був указ від 10 грудня 1865 р., яким заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в губерніях Правобережної України. Фактично до 1917 р. етнічним полякам заборонили купувати в Україні земельні угіддя. Січневе повстання 1863 р. влада використала для посилення антипольських репресій. На відміну від репресій після Листопадового повстання, коли російська влада обмежилась лише конфіскаційними діями, а також протиставленням польських поміщиків українським селянам з русифікацією краю, після Січневого повстання антипольська політика набула тотальних форм у всіх можливих сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя цього регіону. В оновленій формі вона на цей раз була переважно спрямована в саме “серце” польської могутності в краї – на землю. Починаючи з літа 1863 р. верховна влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження “етнічного” 10% податку від прибутку маєтностей.

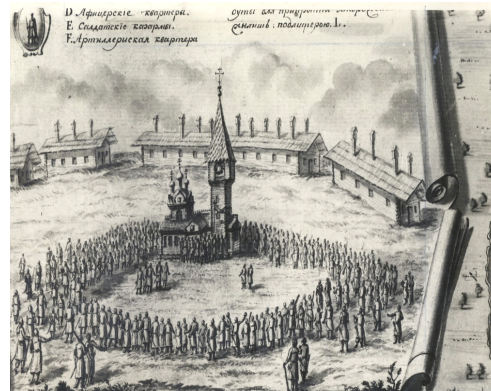
У другій половині 80-х рр. ХІХ ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв’язати земельну проблему чиншовиків і “вільних людей”. Це дало змогу перетворити всіх мешканців села у приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що було дозволено “вільним людям”, на відміну від чиншовиків, викуповувати земельні ділянки, якими вони користувались, на тих самих підставах, що й селянам. Це пояснювалось тим, що чисельність цієї верстви сільського населення була значно меншою порівняно з чиншовиками, а також тим, що чиншовики асоціювались у владних колах з колишньою бунтівливою шляхтою.

Літ.: *Барабой А. З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” і “селянською” реформами (історико-статистична розвідка) / А. З. Барабой. – К. : [б. в.], 1958. – 223 с. – (Наук. зап. ін-ту історії АН УРСР); *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревизор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : ІНТЕЛІ, 1996. – 346 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 387 с.; *Борисевич С. О.* Реалізація

чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С. О. Борисевич // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 2. – С. 78-90; *Борисевич С. О.* Еволюція цивільного законодавства Російської імперії стосовно успадкування поміщицької власності в першій половині ХІХ ст. / С. О. Борисевич // *Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України.* – 2002. – № 6. – С. 67-78; *Борисевич С. О.* Законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (1793-1886 роки) / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007; *Захарченко П.* Розвиток права власності на землю в Україні (середина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2008. – 296 с.; *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / А. Л. Зінченко. – К. : [б. в.], 1994.

Борисевич С. О.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – військово-адміністративний центр Війська Запорозького Низового, столиця Запорозьких Вольностей, що існувала за порогами Дніпра з ХVІ до ос-

Майдан з церквою в центрі Січі

танньої чверті ХVІІІ ст. (1775 р.) Утворення З.С. пов’язане з процесами формування українського козацтва і колонізацією південноукраїнських степів. Активізація господарської діяльності на цих територіях численних козацьких ватаг викликала спротив татарських орд і вимагала концентрації військової потуги в єдиному добре укріпленому центрі. За всю історію запорозького козацтва відомі: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам’янська, Олешківська і Нова або Підпільненська січі, які існували в різний період і розташовувалися в різних місцях Великого Лугу – плавневій місцевості, вкритій густими лісами і очеретом, серед безлічі проток, озер та річищ на одному з островів чи півостровів. Добре

захищений самою природою такий осередок був також надійно захищений різноманітними фортифікаційними спорудами – високим валом, кількома рядами частоколу та добре замаскованими ямами-пастками. Навколо Січі розташовувалися численні зимівники – господарські осередки запорожців, які також являли собою добре укріплені міні-фортеці. На дальніх підступах до Січі вздовж доріг розташовувалися бекети – сигнально-сторожові форпости, які в разі наближення ворога сповіщали про небезпеку січовиків. Над усіма виїздами з Січі, що закривалися міцними дубовими воротами, височіли дерев'яні вежі з гарматами, з яких добре обстрілювалися найближчі підступи до рову і дорога через нього. Взимку на водоймах, що оточували Січ, вирубувалися ополонки, які прикривали сухим очеретом і притрушували снігом, що значно ускладнювало доступ до З.С. Центральним місцем всередині Січі був майдан із дерев'яною церквою. На ньому збиралося козацтво в святкові дні і на ради. Навколо майдану розташовувалися 38 куренів – довгих споруд казарменого типу, де мешкали приписані до цього куреня запорожці. Крім куренів навколо січового майдану стояли й інші будівлі – комори пушкарів, а за часів Нової Січі з'явилися і приватні будинки вищої старшини.

Крім військового осередку, пізніші січі були і великими торговельними осередками. Тому поруч із січовою фортецею розміщувалося передмістя з базаром, яке називалося Гасан-Баша. Тут у численних лавках, ятках, будках і шинках продавався різноманітний крам, напої та продукти харчування. Тут же розташовувалися й різноманітні ремісничі майстерні. На цьому січовому базарі двічі на рік проводилися гучні ярмарки, на які стікався різноплемянний торговельний люд з різних країн. В останній період свого існування до Січі щорічно приходило більше десяти кораблів з турецьких володінь. У цей час З.С. стає крупним транзитним пунктом міжнародної торгівлі.

У З.С. зосереджувалися найвищі органи управління Вольностями Війська Запорозького Низового – Кіш (Кош). Тут перебувало вище керівництво всього запорозького козацтва.

Літ.: *Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Рассолоды // Киевская Старина*. Т. VII. (ноябрь). – [Б. г. : б. и.], 1883;

Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск : [б. и.], 1991; Скальковский А. О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковский. – Днепропетровск : [б. в.], 1994; Яворницький Д. І. История Запорозьких козаков : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1990. – Т. 1; Стороженко І. С. Структура Запорозького Війська як першооснова його майстерності / І. С. Стороженко // История Запорозького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Днепропетровск : [б. в.], 1990; Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко. – Днепропетровск : [б. в.], 1991; Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаков / О. М. Апанович. – К. : Дніпро, 1991; Мицик Ю. А. Запорозька Січ / Ю. А. Мицик // Тої слави козацької повік не забудем. – Днепропетровск : [б. в.], 1989.

Олійник О.Л.

ЗАСТІЙ ПОЛІТИЧНИЙ – стан суспільства та його основного політичного інституту – держави, що характеризується нездатністю політичної системи адекватно реагувати на історичні виклики та виклики часу. **З.п.** проявляється у зниженні активності та формалізації політичних відносин, надмірній бюрократизації державного управління. Його, як правило, супроводжують консерватизм у політиці, стагнація у сфері економічного життя, обмеження свободи слова й доступу до інформації.

З.п. – затримка політичного розвитку, формування відсталих політичних структур, що гальмують економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства. **З.п.** виникає в умовах тоталітаризму, монопольної влади, відсутності політичної конкуренції. Засобами недопущення або подолання **З.п.** є: політична опозиція, багатопартійність, гласність, критика і самокритика, обстановка плюралізму. За цих умов можлива своєчасна перебудова політичних систем з урахуванням потреб соціально-економічного і духовного розвитку суспільства.

Учені також виділяють період “застою”, тобто одну з останніх фаз існування радянської економічної та політичної системи (середина 1970-х – середина 1980-х рр.) Офіційна назва цього періоду радянською пропагандою – “розвинений соціалізм”. У цей період у радянському суспільстві склалися пе-

редумови глибокої системної кризи – економічної та соціальної, які, врешті-решт, призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР. Звичайно застій пов'язують з ім'ям політичного вождя СРСР – Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, під час правління якого (1964-1982) застійні явища у суспільстві сформувалися та набули характерних рис. Саме поняття “період застою” з'явилося лише після 1985 р., у період “перебудови”.

Останні роки та кінець застою історики пов'язують зі смертю Л.Брежнєва в листопаді 1982 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний 68-річний секретар ЦК КПРС Юрій Андропов, колишній керівник КДБ СРСР. Під час його 15-місячного правління вище керівництво СРСР уперше вголос висловило занепокоєння з приводу економічного стану країни. При цьому всі рішення та дії партійного керівництва залишалися поза критикою, а причинами соціально-економічних труднощів були названі низька виконавча дисципліна на робочих місцях, брак відповідальності, нецільове використання робітниками та службовцями робочого часу та матеріальних ресурсів, розкрадання соціалістичної власності, пияцтво та інші зловживання. Партія стала наводити порядок по всій країні. Проте ініціативи Ю.Андропова мали характер галасливих, але швидкоплинних кампаній боротьби за трудову дисципліну, а також з “нетрудовими доходами” та з пияцтвом і алкоголізмом.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словниково-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Політологія* : навчально-методичний комплекс : підручник / за заг. ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009.

Михненко А.М.

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) – перша світова війна та жовтневі події в Росії стали чинниками, які кардинально змінили співвідношення міжнародних сил та геополітичне обличчя світу. Багатовікові імперії захиталися під потужним тиском революційних вітрів. Зазнавши поразки і намагаючись зберегти імперію, новий австрійський цісар Карл 16 жовтня 1918 р. видає маніфест, суть

якого полягала в пропозиції народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії, створити власні сейми, які б представляли новостворені держави (ідеал майбутньої держави вбачався в становленні федерації на теренах колишньої Австро-Угорської імперії).

Саме в руслі цих положень законопослушні українські послы українського парламенту, депутати галицького й буковинського сеймів, лідери політичних партій і греко-католицького духовенства 18 жовтня 1918 р. утворили у Львові Українську Національну Раду. Нове представницьке утворення одразу поставило питання про об'єднання західно-українських земель в одне ціле і проголошення Української держави. Така позиція українців суперечила намірами поляків, які 28 жовтня в Кракові створили польську ліквідаційну комісію, основне завдання якої полягало в розформуванні австрійських органів управління і передачі всієї повноти влади в краї представникам польської адміністрації. Акт передачі мав відбутися 1 листопада 1918 р.

За цих обставин українська сторона, яку представляли молоді українські офіцери, котрі ще у вересні 1918 р. утворили Центральний військовий комітет, вирішила взяти ініціативу у свої руки. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада майже 1,5 тис. українських вояків на чолі з сотником Українського Січового стрілецтва Д.Вітовським оволоділи головними позиціями у Львові, взяли під контроль ратушу та інші державні установи і встановили свою владу в місті. Спираючись на активність молодих патріотів та підтримку місцевого населення, Українська Національна Рада згодом поширила свій вплив на значну територію. Загально визнане право народів на самовизначення дало шанс західним українцям на розбудову власної державності. 11 листопада було утворено виконавчий орган влади – Державний секретаріат на чолі з К.Левицьким, а вже через два дні було затверджено конституційні основи новоствореної держави – вона дістала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), її територія охоплювала 70 тис. км², а населення налічувало майже 6 млн осіб. Гербом ЗУНР став Золотий Лев на синьому тлі, а прапором – блакитно-жовте знамено. Оговтавшись після українського превентивного удару, польська сторона почала крок за

кроком відвойовувати свої позиції в західноукраїнському краї. Краще підготовлені збройні формування поляків, очолювані значною кількістю офіцерів (в українців відчувався їх гострий дефіцит), досить швидко вийшли зі скрутного становища і 21 листопада захопили Львів. Невдовзі польські війська контролювали 10 із 59 повітів, у яких ЗУНР проголосила свою владу. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки змушений був переїхати до Тернополя, а потім до Станіслава. У цей час молода Українська держава енергійно шукала підтримки на міжнародній арені. ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині, заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії тощо. Проте українську державність світове співтовариство, особливо країни Антанти, визнавати не поспішали.

За цих обставин уряди ЗУНР і Директорії, намагаючись взаємно зміцнити свої позиції та реалізувати на практиці споконвічні мрії українців, 1 грудня 1918 р. у Фастові укладають попередню угоду про об'єднання ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) та УНР (Наддніпряньська Україна). Урочисте проголошення Акта з'єднання відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. Відповідно до закону "Про форми влади в Україні", затвердженого Трудовим Конгресом України, ЗУНР було перейменовано в Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР). На жаль, ця історична подія мала суто символічний характер і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки і ЗУНР, і УНР втрачали у цей час позицію за позицією, територію за територією. Водночас політичне зближення західноукраїнського регіону з Наддніпряньською Україною все ж дало і певні практичні наслідки. Зокрема, під час реорганізації Української Галицької Армії (УГА) на зразок регулярних армій (3 корпуси по 4 бригади, які склалися з 3-6 куренів) значну роль відіграли офіцери, рекомендовані урядом УНР, насамперед генерал М.Омелянович-Павленко, який став командувачем (начальним вождем) УГА, та полковник С.Мишковський.

Реорганізована УГА, що налічувала у своїх лавах у середині січня 1919 р. майже 60 тис. осіб, дедалі впевненіше почувала себе в ході польсько-українського протистояння і, незважаючи на хронічну нестачу зброї, бое-

припасів тощо, методично витісняла поляків з Галичини. Намагаючись остаточно взяти стратегічну ініціативу до своїх рук, збройні формування ЗОУНР розпочали в середині лютого 1919 р. Вовчухівську операцію. Відповідно до розробленого штабом УГА плану події мали розгортатися в такій послідовності: на першому етапі передбачалося оволодіння залізничною лінією Львів-Перемишль, на другому – здобуття Львова, на третьому – визволення Перемишля та вихід на лінію р. Сян.

Успішний початок операції (фактично було виконано завдання першого етапу) був перерваний втручанням у польсько-український конфлікт представників Антанти. Прагнучи втримати розвиток подій під своїм контролем, західні держави направили 22 лютого 1919 р. до Галичини місію на чолі з французьким генералом Ж.Бартелемі. Делегація Антанти намагалася переконати керівництво ЗОУНР у необхідності припинення польсько-українського протистояння та перенесення питання про державну належність Галичини на розгляд майбутньої Паризької мирної конференції. Умовою реалізації цього плану було встановлення демаркаційної лінії (лінії Бартелемі) між воюючими сторонами. Ця лінія була проведена так, що до Польщі відходило фактично 40% території Східної Галичини, в тому числі Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Представники Антанти запевнили, що в разі прийняття цієї угоди вона визнає ЗОУНР як державу.

З одного боку, антантівська пропозиція давала можливість об'єднаній українській державі (ЗУНР і УНР) припинити боротьбу на два фронти і сконцентрувати сили для боротьби на Сході, а це був шанс зберегти ще слабку українську державність у критичних умовах збройних протистоянь. З другого – заявлений в ультимативній формі проект демаркаційної лінії був грабіжницьким та образливим для української сторони. До того ж відмовлятися від галицької столиці та багатих родовищами земель за вдало розпочатої воєнної операції українці не хотіли. Ці аргументи не сприяли пошукам компромісу. Рішучість української сторони викристалізувалася в афористичній фразі М.Омеляновича-Павленка: "Хай нас розсудить залізо і кров!".

Час, який було втрачено ЗОУНР на переговори, поляки використали для перегрупован-

ня сил та зміцнення своєї армії. Тому УГА починає катастрофічно втрачати здобутки першого етапу Вовчухівської операції – польські збройні формування відтіснили її від Львова та поновили залізничне сполучення з Перемишлем. Стратегічна ініціатива знову вислизнула з рук української сторони. За цих обставин Рада країн Антанти знову запропонувала воюючим сторонам укласти перемир'я. Цього разу керівництво ЗОУНР погодилося з пропозиціями делегації Антанти, яку очолював генерал Л.Бота. Українців цілком влаштовувало, що нова демаркаційна лінія (лінія Боти) залишала під контролем ЗОУНР Дрогобицький нафтовий басейн, але саме це положення пропонуваної угоди не влаштовувало поляків. Внаслідок цього ще одна спроба замирення за посередництва Антанти закінчилася невдало.

У травні 1919 р. польський уряд, намагаючись посилити свої позиції, направив на український фронт у Галичину та на Волинь 80-тисячну армію генерала Й.Геллера. Ця армія була сформована, озброєна та навчена у Франції і складалась із польських військовополонених, які воювали на Західному фронті в складі німецької армії. Спочатку Антанта передбачала використання армії Й.Геллера виключно для боротьби проти більшовицьких військ, але невдовзі з геополітичних міркувань (Польща – союзниця Франції) пішла назустріч польському уряду. Поява на польсько-українському фронті свіжих, добре озброєних сил кардинально змінила ситуацію на користь поляків. Уже на початку червня 1919 р. польські війська контролювали майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками.

За цих обставин ЗОУНР провела реорганізацію власних владних структур. Уряд С.Голубовича склав свої повноваження, а вся повнота військової та цивільної влади, за рішенням Української Національної Ради, перейшла до диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича.

Начальним вождем було призначено генерала О.Грекова. Саме під його командуванням УГА провело Чортківську офензиву (7-28 червня 1919 р.) – широкомасштабну наступальну операцію, що мала на меті стабілізувати ситуацію та знову перехопити стратегічну ініціативу із рук ворога. Ця операція для українців спочатку розгорталася досить успішно – за два тижні було відвойова-

но значну частину Галичини, відкривався шлях до визволення Львова. Проте цей визвольний похід поглинув останні сили УГА. Хронічна нестача зброї та боєприпасів, посилення міжнародного тиску, перегрупування польських сил та призначення командуючим польськими військами в Галичині Ю.Пілсудського тощо стали основними причинами поразок, які розпочалися після 27 червня 1919 р. Під потужними ударами ворога дедалі більше слабіюча УГА вже встояти не могла. 16-18 липня її формування перейшли річку Збруч і Східна Галичина опинилася під польською окупацією.

Отже, зумовлені Першою світовою війною революційні процеси призвели до падіння Австро-Угорської імперії. Однією з держав, що утворилась на її уламках, стала **ЗУНР**. З моменту її виникнення вона зіткнулася з претензіями на західноукраїнські землі сусідніх держав, особливо Польщі; збройною агресією на територію **ЗУНР**; міжнародним невизнанням тощо. За цих обставин об'єднання **ЗУНР** та УНР в одну державу було спробою вийти з глухого політичного кута та реалізувати споконвічні мрії українців про возз'єднання. На жаль, Акт злуки мав декларативний, символічний характер. Сторони, що об'єднувалися, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоб вистояти в складних тогочасних умовах. Під ударами Польщі, яку підтримували країни Антанти, **ЗУНР**, попри відчайдушні спроби відстояти свою незалежність, втрачає контроль над власною територією.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Історія України* : навч. посіб. для дистанц. навч. / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Вид-во “Либідь”, 1991.

Шкуронат О.В.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 Р. – мирний договір, укладений 8(18) серпня 1649 р. у ході Національно-визвольної війни українського народу гетьманом Б.Хмельницьким та урядом Речі Посполитої у м. Зборові (тепер Тернопільська обл.). Завершив воєнні дії 1649 р., під час яких козацько-селянське військо завдало поразки польській армії, зокрема у Зборівській битві. Згідно з угодою зберігалися вольності Війська Запорозько-

го. Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. осіб. Під управління гетьманської адміністрації переходили Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства; цю територію мали покинути польські війська.

Всі посади у названих воєводствах могли заступати тільки українські шляхтичі православної віри. Євреям та єзуїтам заборонялося в них проживати. Київському митрополитові надавалося місце в польському сенаті. Чигирин переходив у володіння гетьмана. Водночас втрачалася територія ряду полків – Зв'язгельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського, Барського та ін. (Волинь і Поділля). Шляхта дістала право повернутися до маєтків, селяни і міщани були змушені виконувати повинності. Вирішення питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні покладалося на польський сейм. Мало бути проголошено і загальну амністію учасникам козацького повстання. У січні 1650 р. польський сейм формально затвердив умови **З.д. 1649 р.**

Уперше в історії українсько-польських відносин у XIV-XVII ст. польський уряд визнав статус автономії частини українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої. На цій території зберігалися створені в ході війни політичний устрій, адміністративно-територіальний поділ (полково-сотенний), козацький суд, 40-тисячна національна армія (реєстрові козаки) тощо. Підрозділам польсько-литовської армії заборонялося прибувати сюди і розташовуватися на постій.

Б.Хмельницький **З.д. 1649 р.** намагався фактично творити нову державну організацію на території козацької України. Незважаючи на форму, умови він використовував ті права, які давали йому статті **З.д. 1649 р.** Фактично виникла українська козацька держава під назвою “Військо Запорізьке”. Значну частину цих здобутків було зведено нанівець Білоцерківським договором 1651 р.

Літ.: *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998; *Українознавство* : хрестоматія-посібник : у 2 кн. – К. : Либідь, 1996. – Кн. 1; *История России с начала XVIII до конца XIX века* / А. Н. Боханов, М. М. Горинов и др. – М. : ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – Т. 2.

Тараненко О.П.

ЗВ'ЯГІЛЬСЬКИЙ ЮХИМ ЛЕОНІДОВИЧ (20.02.1933, м. Донецьк). У 1956 р.

закінчив Донецький індустріальний інститут за спеціальністю гірничого інженера. Працював на шахті № 13 тресту “Куйбишеввугілля” помічником начальника, потім – начальником вугільної дільниці, головним інженером, директором. З

1975 р. – директор шахтоуправління “Куйбишевське” виробничого об'єднання “Донецьквугілля”. З 1979 р. – директор шахти ім. О.Ф.Засядька виробничого об'єднання “Донецьквугілля”. Одночасно займався науковою діяльністю.

У березні 1990 р. **З.** обраний народним депутатом України XII (I) скликання від Донецької обл. З листопада 1992 р. – голова Донецької міської ради народних депутатів та голова виконкому.

У червні 1993 р. призначений Першим віцепрем'єр-міністром України, а з 24 вересня 1993 р. на нього покладено виконання обов'язків Прем'єр-міністра України, які він виконував до 15 червня 1994 р. Робота уряду Зв'язгельського відбувалася в умовах економічно-фінансової кризи в державі, тому деякі його рішення викликали значну критику з боку промисловців. Як приклад можна навести рішення уряду в листопаді 1993 р. щодо стовідсоткового продажу іноземної валюти, у тому числі 50% за фіксованим курсом підприємствами-експортерами.

Навесні 1994 р. **З.** був обраний народним депутатом України II скликання. 4 липня 1994 р. звільнений з посади Першого віцепрем'єра.

У ході президентської кампанії у 1994 р. був однією з головних мішеней критики опозиції Президентіві Л.Кравчуку, звинувачувався у зловживанні службовим становищем тощо. У результаті опинився під слідством. З листопада 1994 р. по березень 1997 р. проживав в Ізраїлі, переховуючись від слідства. Після повернення став головою правління орендарів ОП “Шахта ім. О.Ф.Засядька”.

У 1998-2002 рр. – народний депутат України III скликання. Член Комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД.

Народний депутат України IV скликання з квітня 2002 р.

Член президії політвиконкому Партії регіонів (з листопада 2000 р.).

20 лютого 2003 р., **З.** в день його 70-річчя, було присвоєно звання “Герой України”. На президентських виборах 2004-2005 рр. був довіреною особою кандидата на посаду Президента України В. Януковича по ТВО № 43. Народний депутат V і VI скликань (2006, 2007).

Автор (співавтор) численних наукових праць, зокрема монографій “Проветривание и газовый режим шахты им. Засядька. Составление и пути совершенствования” та “Совершенствование вентиляции и дегазации угольных шахт”. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002).

Літ.: *Андрієнко Л. Г.* Імена України : Біограф. щоріч. 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К. : Фенікс, 1999; *Марченко Ю.* Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Телешко. – К. : КІС, 2006; *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008.

Дірявка Ю. П.

ЗЕМЛЯ – 1) земна куля, планета Сонячної системи; 2) природний ресурс, невід’ємна частина природного середовища; 3) адміністративно-територіальна одиниця чи окрема держава. Щодо територій сучасної України термін Скіфська **З.** вжив Геродот.

У “Повісті минулих літ”, інших джерелах **З.** – територія розселення окремого племені: **З.** полян; **З.**-князівство – Київська **З.**, Галицька **З.** Термін Руська **З.** спочатку вживався щодо Середньої Наддніпрянщини, згодом поширився на територію всієї держави. Із входженням території України до складу Великого Князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, незважаючи на поділ на воєводства, за окремими українськими адміністративно-територіальними одиницями зберігалася назва **З.**: до складу Руського воєводства входило п’ять **З.**: Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмська; в Белзькому воєводстві перебувала Буська **З.** Дорогочинська, Більська та Мельницька **З.** були об’єднані в Підляське воєводство. За доби середньовіччя Буковина була відома під назвою Шипинської **З.**

У період національно-визвольних змагань Українська Центральна Рада в основу адміністративно-територіального поділу поклала пропозиції М. С. Грушевського. В ухваленому 2 березня 1918 р. законі йшлося про

поділ території України на 32 **З.**, окремі з яких так і називалися: Болехівська **З.**, Самарська **З.**, Черкаська **З.** та ін. Положення закону були закріплені в Конституції Української Народної Республіки 29 квітня 1918 р., але оскільки наступного дня до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, вони не були реалізовані.

Під час обговорення у 90-х рр. XX ст. проєктів адміністративно-територіальної реформи в Україні висловлювалися пропозиції щодо повернення до поділу на **З.**, які мали утворюватися шляхом об’єднання кількох областей;

4) адміністративно-територіальні одиниці федеративного устрою Австрії та Німеччини.

Літ.: *Геродот.* Історії в дев’яти книгах / Геродот. – К. : [б. в.], 1993; *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : [б. в.], 1989; *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М. : [б. и.], 1951; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XI-XII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : [б. и.], 1982; *Дністрянський М. С.* Кордони України: Територіально-адміністративний устрій / М. С. Дністрянський. – Львів : [б. в.], 1992; *Толочко О. П.* Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : [б. в.], 1998; *Адміністративно-територіальний устрій України: Історія. Сучасність. Перспективи.* – К. : [б. в.], 2009.

Брайченко О. Д.

ЗЕМСТВО (ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ) – виборні органи місцевого самоврядування в царській Росії, що існували в більшості губерній з 1865 р. до 1920 р. Під тиском ліберального уряду серед дворянства й інтелігенції Олександр II затвердив 1 січня 1864 р. “Положение о губернских и уездных учреждениях”. Згідно з ним у губерніях і повітах створювалися виборні земські установи – губернські й повітові земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). До компетенції земства входили місцеві господарські, соціальні та освітні справи, управління майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, заходи з розвитку землеробства, торгівлі, місцевої промисловості, медицини, опіка й соціальні справи, народна освіта (в обмежених рамках), ветеринарна справа, місцевий зв’язок, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Організацію і управління цими спра-

вами земства фінансували з окремих податків, прибутків із земських підприємств і маєностей та з відрахувань із загальнодержавної скарбниці. Земства були введені в Україні в період 1865-1870 рр. у лівобережних і степових губерніях та в 1911 р. у трьох правобережних. Напередодні 1917 р. земські установи діяли у всіх 9 губерніях України. Хоча земства були органами загальностанового представництва, велику перевагу в них мали землевласники-дворяни. Вибори "гласних" (радних) до земських зборів відбувалися за куріальною системою, включаючи майновий ценз. Існували курії землевласників-дворян та інших власників, переважно з міщан (для них було встановлено майновий ценз у 200 десятин землі, або вартість майна понад 15 тис. крб, для міщан – 6 тис. крб річного прибутку), що обирали гласних до повітових зборів безпосередньо, та селянська курія: сільські громади направляли своїх представників на волосні "сходи", де обирали виборців на повітовий з'їзд, який у свою чергу обирав гласних повітових земських зборів. Гласних губернських земських зборів обирали повітові земські збори. Закон від 12 червня 1890 р., виданий з ініціативи реакційних кіл на чолі з міністром внутрішніх справ графом Д.Толстим, з метою обмеження автономії **З.(з.у.)** змодифікував представництво в земських управах, ще більше обмежуючи права недворянських станів. Селяни вже не обирали гласних, а тільки кандидатів до повітових земств, з яких губернатор затверджував по одному представникові від волості.

Гласні дворяни мали, як правило, більше половини голосів у повітових земських зборах, селяни – вдвічі менше, а міщани та ін. – в три рази менше. Ще менше потрапляло недворян до повітових управ та губернських земських управ. У 1903 р. в складі повітових управ українських земських губерній було: 83% дворян, 9,3% селян, 7,7% різночинців; але, наприклад, у Херсонській губернії в складі повітових управ були виключно дворяни.

Термін повноважень повітових і губернських земських зборів і вибраних ними земських управ становив 3 роки. На земських зборах, які відбувалися звичайно раз на рік, головували предводителі дворянства. За законом 1890 р. обраних голів земських управ затверджували: губернатор – повітові

управи, міністр внутрішніх справ – губернські. **З.(з.у.)** було поставлено під контроль і нагляд державної адміністрації: всі постанови земських управ мали затверджуватися губернаторами або міністерством внутрішніх справ, і вони могли їх скасовувати; виборні земські службовці були включені до загальноадміністративної системи.

Незважаючи на обмеження, **З.(з.у.)** відіграли велику роль у розвитку місцевого самоврядування.

Відповідно до закону, земські функції поділялися на обов'язкові й необов'язкові. До перших належало утримання арештантських приміщень та квартир для поліцейських чинів, етапна повинність, облаштування і ремонт доріг, виділення підвід для роз'їздів державних чиновників та утримання суддів. За винятком будівництва доріг, ці функції до місцевого господарства відношення не мали. До необов'язкових функцій були зараховані: організація народної освіти, створення ветеринарної служби, сприяння сільському господарству і т.ін. У той час як на обов'язкові види діяльності припадало майже 70% земських витрат, на медицину і народну освіту залишалося майже 13%. Однак навіть за таких умов земська громадськість досягла значних результатів.

З.(з.у.) сприяло розвитку сільських територій, піднесенню сільського господарства України; земства створили мережу повітових і губернських агрономічних служб, провели низку суто агрономічних заходів (постачання с.-г. машин та приладдя, насіння, добрив) та великі просвітницькі акції серед сільського населення (виставки, курси, лекції, видання популярних брошур), заснували ряд сільськогосподарських шкіл, вели науково-дослідницьку роботу (створення науково-дослідних станцій, дослідження ґрунтів тощо), запровадили страхування нерухомості, організували ветеринарну службу, сприяли піднесенню тваринництва, підтримали кооперативний рух та допомогли масовій організації кредитних кооперативних установ з метою надання дрібного кредиту для селян і сільських ремісників тощо. **З.(з.у.)** будували шляхи й організували земську пошту (там, де не було державного поштово-телеграфного зв'язку). Багато зробили **З.(з.у.)** для розвитку народної освіти, розбудовуючи мережу початкових, а згодом і середніх та фахових шкіл, та дбаючи про

позашкільну освіту (сприяння недільним школам, бібліотеки в селах, фахові курси, лекції). Великі заслуги **З.(з.у.)** у розвитку охорони здоров'я. Земські управи організували низку цінних статистичних та економічних досліджень окремих регіонів України. **З.(з.у.)** було багато зроблено з вивчення соціально-економічних відносин на сільських територіях, розвитку культури. Вони були своєрідним навчальним полігоном для нової генерації громадських діячів пореформенної доби, через них за півстоліття пройшли тисячі людей, які склали головну базу ліберально-демократичної опозиції самодержавству та провідних політичних партій в Україні напередодні 1917 р. Так, з видатних українських земських діячів діяли на Полтавщині: Л.Зеленський, М.Шкляревич, Ф.Лизогуб, І.Присецький, П.Чижевський, В.Шемет, П.Шимків, Б.Маргос, О.Худолій, І.Данельський, Д.Данковський; на Чернігівщині – І.Шраг, Ф.Уманець, П.Дорошенко, М.Савицький, І.Петрункевич, О.Тищинський та ін. Літ.: *Бакуменко О. О.* Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.) / О. О. Бакуменко. – Х. : Колорит, 2006; *Веселовский Б.* История земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Веселовский. – СПб. : Тип. О. Н. Попова, 1911; *Козюра І. В.* Місцеве самоврядування в Україні: становлення та еволюція : навч. посіб. / І. В. Козюра, О. Ю. Лебединська. – Ужгород : Патент, 2003; *Маркусь В.* Земства. Земські установи : (органи місцевого самоврядування в Російській імперії (1865-1917) / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. – Львів : [б. в.], 1993. – Т. 2; *Русов А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. Русов. – К. : “Кружок студентов киевлян” Киев. коммерч. ин-та, 1914; *Щербина Ф. А.* История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / Ф. А. Щербина. – Полтава : [б. и.], 1914. – Вып. 1.

Козюра І.В.

ЗЕМСЬКІ (МІСЦЕВІ) ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1569-1795). Важливою ланкою державної системи Речі Посполитої були регіональні зібрання шляхти – сеймики. Саме через них шляхта реалізовувала своє право бути “політичним народом”, а отже, участь в управлінні державою та виробленні загальнодержавної політики. Після Люблінської унії 1569 р. таких налічувалося близько 70 (з них 24 припадало на Литву) в усіх воєводствах

республіки. Значна частина сеймиків провадила свою діяльність на українських землях, тобто в межах Київського, Волинського, Брацлавського, Подільського, Руського, Белзького та Чернігівського воєводств.

На засідання сеймику, який обов'язково відбувався напередодні варшавського сейму, згідно з королівським листом збиралася вся місцева шляхта. З її середовища обирався головуючий на сеймику – маршалок. Завданням послів на сейм Речі Посполитої та надання їм спеціальних інструкцій-наказів із власними вимогами. Існували генеральні (де узгоджувалися позиції делегатів на сейм і сенаторів), елекційні (за скликанням воєводи на них висувалися кандидати до земських судових органів), каптурові (діяли під час безкоролів'я), депутатські (обирали депутатів до королівського трибуналу) та реляційні (на яких сеймові послі звітувалися перед своїми виборцями) сеймики. Генеральний сеймик на теренах Малопольщі, куди адміністративно входили українські воєводства, відбувався в м. Корчин.

У тих містах, де відбувалися сеймики, їхні рішення вписували до гродських книг і від цього часу вони набували правової чинності. Адміністративне та військове державне управління в межах Речі Посполитої здійснювалося через воєвод (palatinus). Зазвичай посаду воєводи обіймав один з найбагатших і найвпливовіших представників польської магнатурі та шляхетства. Він призначався королем на довічне урядування. В Руському воєводстві посада воєводи з'явилася ще в 1432 р., а в Подільському – 1435 р. Спочатку до функцій воєводи належали: керівництво посполитим рушенням, головуванням на місцевих сеймиках, контроль за виборами земських урядників, нагляд за цінами, мірами і вагами в королівських містах, керівництво т. зв. вічовим судом, судочинство над єврейськими громадами тощо. Поступово повноваження воєводи як найвищого державного урядника краю зміцнювалися та розширювалися. Одночасно владні функції воєвод обмежувалися привілеями місцевої шляхти. Особа, яка призначалася на воєводський уряд, автоматично входила до складу сенату Речі Посполитої. Цікаво, що, згідно із сенатською ієрархією, київський воєвода посідав спеціально закріплене 13-те місце, руський – 15-те, волинський – 16-те,

подільський – 17-те, брацлавський – 32-ге, а чернігівський воєвода посідав 36-те місце серед 37 воєвод Речі Посполитої.

Історично склалося так, що найбільші владні повноваження мали воєводи Київського воєводства, якими зазвичай були представники великих магнатських родин. Представниками державної влади у воєводстві були також такі земські уряди, як каштелян, писар, ловчий, чашник (чесник), мечник, скарбник, підчаший, хорунжий, підкоморій, стольник, підстолій і городничий (городський староста). Ці посади поділялися на діючі й титулярні. Вони мали свою ієрархію, що остаточно була впорядкована на варшавському сеймі 1611 р. Наприклад, до повноважень каштеляна, що очолював городську або ж замкову округу (т. зв. каштелянію), входили: допомога воєводи в наборі посполитого рушення, збір натуральних податків з військово-службового населення, командування замковою залогою та рицарством, розслідування злочинів тощо. Після Люблінської унії 1569 р. воєводський каштелян обов'язково входив до складу сенату Речі Посполитої, а у владній ієрархії посідав місце відразу ж після уряду воєводи. Важливою була компетенція городничого, який відповідав за стан укріплень воєводства та наглядав за збором окремих податків з населення.

Велике значення в державному устрої Речі Посполитої мало місцеве судочинство. На той час воно виконувало не лише судові функції, але й брало на себе відповідальність за окремі ланки державного управління, особливо на місцевому рівні, де діяли городські, земські та підкоморські суди. У містах діяли магістратські та війтівські суди, у невеличких містечках і селах – лавничі суди. Засідання городських і земських судів діяли сесійно кілька разів протягом року. З огляду на судоустрій Речі Посполитої ієрархія місцевих земських урядів в українських воєводствах була такою: суддя, підсудок, писар, підкоморій. Ці уряди обиралися на провінційних елекційних сеймиках, після чого воєвода рекомендував ці кандидатури королю для затвердження.

На українських землях городський суд був створений у результаті судової реформи 1564-1566 рр. і як становий кримінальний суд проіснував до 1782 р. Хоча ці суди формально мали розглядати кримінальні справи, пов'язані з нападами на шляхту, на прак-

тиці вони переймалися й різноманітними цивільними суперечками. Городські судові канцелярії діяли постійно, а розгляди справ відбувалися під час 2-3-тижневих сесій (т. зв. рочків). Щорічно відбувалося до трьох таких рочків. Городські суди номінально очолювали старости, яких у багатьох випадках заміщали судові підстарости. До складу суду входили регенти, старші підписки та підписки. Доручення суду виконували повітові возні.

У повітах українських воєводств Речі Посполитої діяли земські (повітові) суди, що створювалися для розв'язання спірних справ місцевої шляхти. Переважно ці установи розглядали майнові та цивільні справи. До складу земського суду входили пожиттєво обраний суддя, а також обрані на повітовому сеймику підсудок і писар. Компетенція земських судів на українських землях Корони Польської включно до кінця XVIII ст. визначалася положеннями Другого Литовського (Волинського) Статуту 1566 р. й частково Третього Литовського Статуту 1588 р. Крім того, згідно з положеннями Литовського Статуту на Правобережній Україні (у Київському, Брацлавському та Волинському воєводствах) почали діяти підкоморські суди, які розглядали межові суперечки. Юрисдикції цих судів підлягали шляхетські землеволодіння, а в граничних спорах, що зачіпали межі королівщин, судочинство здійснювалося за участь королівських комісарів. Розмежування спірних селянських земель проводилося т. зв. доменіальним судом (суд пана над селянином), що підпорядковувався городському суду.

Міста Речі Посполитої поділялися на королівські, самоврядні та приватні. Державна влада над значною частиною міст здійснювалася за допомогою надання їм магдебурзького права. Згідно з цим правом міська влада складалася з виборних урядників. Міський уряд очолювався війтом і складався з бурмистрів і радців, кількість яких коливалася від 8 до 12 осіб. Разом із тим у Києві на середину XVII ст. налічувалося до 18 виборних урядників. При уряді міста існували дві колегії – рада та лава. Саме рада представляла місто у його відносинах з державою. До компетенції міської ради входив розгляд справ за цивільними позовами, зокрема майновими суперечками і дрібними злочинами. Вона також здійснювала нагляд за

благоустроєм міста та дотриманням правил торгівлі, віданням обліку міських прибутків і видатків тощо. На кінець XVI ст. рада і лава становили єдиний орган управління містом – магістрат.

Влада війта поширювалася лише на міське населення, яке перебувало під магдебурзькою юрисдикцією. Війтів обирали терміном на один рік головно із середовища лавників, міських писарів чи підписків. Крім міського управління, війт також очолював міське судочинство. Він судив цивільні й кримінальні справи. За соціальним походженням війти могли бути представниками шляхетського та міщанського станів і поділялися на дві категорії – дідичних та іменованих. На війтівство призначалися певні земельні ґрунти, крім того, вибраний на цей уряд отримував певний відсоток з грошового податку (чиншу), міських штрафів, а також млинів і ставів.

Якщо в Центральній, Правобережній і Лівобережній Україні більшість міських урядників була православного віросповідання, то на землях Західної України майже половина тогочасних “держслужбовців” визнавали католицьку віру. За етнічним походженням серед очільників міської влади переважали українці та поляки, а також були литовці, білоруси, вірмени, греки, татари й молдавани. Під впливом місцевих звичаїв та обставин “прикордонного” життя сформувалися певні відмінності в організації й структурі управління українських міст, які відрізняли їх від аналогічних структур великих населених пунктів Польсько-Литовської держави. У сільських громадах українських воєводств Речі Посполитої державне управління здійснювалося через представників тогочасного самоврядування: старост, війтів (“солтисів”, “тивунів”) та отаманів. Війти, або ж солтиси, очолювали сільські громади, які користувалися німецьким чи польським правом. Особливістю Східної Галичини було те, що тут існувала низка сіл, в яких згідно з волоським правом управляли князі та крайники. Зазвичай у Центральній Україні сільськими громадами керували старости та отамани, які були виборними. Вони стежили за дотриманням вироблених норм співжиття, порядком у судочинстві та громаді. Заступниками в сільських старост та отаманів були десятники, які зазвичай призначалися з авторитетних мешканців села.

Літ.: *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е. М., Іванков Р. Ш.

ЗЛОЧИН – передбачене законом суспільно небезпечне діяння, яке призводить до порушення законності та правопорядку, відносно якого застосовується кримінальне покарання.

У системі руського законодавства доби середньовіччя синонімом **З.** виступали поняття “образа” (“Руська правда”), “лиха справа” (“Судовик”, 1550), “зла справа” (“Соборний уклад”, 1649). Вперше поняття “**З.**” з’являється у законодавстві Нового часу. У французьких кримінальних кодексах 1771 та 1810 р. вперше класифіковано визначальну ознаку злочинних діянь – як таких, що заборонені кримінальним законом під загрозою покарання. Ця ознака стала методологічною основою для визначення змісту **З.** більшості європейських кримінальних кодексів, які містять його формальну (діяння, яке залежить від законодавчої оцінки, а тому заборонене кримінальним кодексом, включає загрозу покарання, однак не є суспільно небезпечним) та матеріальну (суспільно небезпечне діяння, яке заподіює шкоду інтересам людини, суспільства та держави або ж створює загрозу для перешкоди їх реалізації) характеристики.

За Кримінальним кодексом України **З.** є суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом **З.** (ч. 1 ст. 11 ККУ). Не є **З.** дія або бездіяльність, яка, хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Головними ознаками **З.** є суспільна небезпека та кримінальна протиправність діянь, які суперечать інтересам більшості членів суспільства. На класифікацію **З.** впливають певні суспільні оцінки, відповідно до яких у межах одного суспільства тотожні дії можуть бути в одному випадку визнані законними, в іншому ж – злочинними.

Характер та ступінь суспільної небезпеки, завданої **З.**, є підставою для відмежування його від правопорушень та проступків, по відношенню до яких може застосовуватись адміністративна та дисциплінарна відповідальність. Суспільно небезпечними можуть бути лише конкретні діяння, які здатні завдати шкоди або створити ситуацію для вчинення **З.** Суспільна небезпека **З.** загалом полягає у дезорганізації суспільства та порушенні принципів і критеріїв його стабільності. Поняття **З.** чітко розмежується з аморальними проступками (діяння, думки та переконання є аморальними, але не злочинними проступками). Ці проступки можуть набути статусу **З.**, за умови, якщо вони провокуюватимуть суспільну небезпеку, а для цього у законодавстві була запроваджена відповідна кримінально-правова норма.

Необхідною методологічною умовою здійснення **З.** є поняття закінченого та незакінченого **З.**

Закінчений З. – це діяння, яке містить у собі всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу (ст. 14 ККУ).

Незакінчений З. – це підготовка до злочину та замах на злочин. Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ст. 14 ККУ).

Замахом на **З.** є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення **З.**, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального Кодексу, якщо при цьому **З.** не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Замах на вчинення **З.** є закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення **З.** до кінця, але **З.** не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Замах на вчинення **З.** є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі,

не вчинила всіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця. Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ст. 15 ККУ).

Категорії злочинів. З. поділяються на групи відповідно до певних критеріїв, які становлять основу їх класифікації, на підставі якої вдається конкретизувати ступінь їх суспільної небезпеки. До таких критеріїв належать: 1) нормативні (законодавчі, доктринальні наукові) характеристики; 2) характер та ступінь суспільної небезпеки **З.**; 3) родовий об'єкт (вбивство, крадіжка, геноцид); 4) характеристика способів здійснення **З.** (насилля, корисність, неповнолітня злочинність, злочинність жінок і т. ін.); 5) ступінь закінчення чи незакінчення **З.**; 6) ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони здійснення **З.**; 7) особистість злочинця; 8) тактика та методика розслідувань тощо.

Ідентифікація категорій **З.** впливає на диференційоване накладання кримінальної відповідальності за **З.**, який має свій правовий режим покарання (покарання чи звільнення від кримінальної відповідальності).

У теорії кримінального права **З.** поділяються на: прості та складні (три види складних **З.**: залежно від складу; тривалості; продовження).

Важливою складовою розгляду змісту **З.** є склад злочину.

Склад злочину – це сукупність ознак, за наявності яких будь-яке діяння класифікується як **З.** Склад **З.** включає такі елементи, як: об'єкт (суспільні інтереси та цінності, проти яких спрямовані відповідні злочинні дії), суб'єкт (особистість злочинця), об'єктивна (характер діяння, спосіб його здійснення) та суб'єктивна (індивідуально-психологічне ставлення злочинця до вчиненого діяння, усвідомлення своєї провини за вчинені незаконні дії) сторони. Ці елементи визначають зміст суспільної небезпеки **З.**, а його суб'єктивні та об'єктивні сторони виступають у ролі її критеріїв.

Об'єкт **З.** слугує основою для класифікації змісту **З.**, залежно від обсягу та значимості його впливу (проти суспільного та державного устрою, загроза безпеці життєдіяльності людини, глобальний тероризм) він становить суттєву небезпеку і вважається **З.**, за інших обставин, коли об'єкт є менш об'ємним і не становить загальної небезпеки для

розвитку людства, то злочинні дії можуть визнаватись такими лише за наявності спеціальних умов (злочинними вважають лише ті дії, які навмисно спричиняють небезпеку або в особливий спосіб завдають шкоди (напр. небезпечне зберігання зброї).

До об'єктивних критеріїв суспільної небезпеки **З.** належать: характер його наслідків, способи, місце, час, обставини його здійснення (навмисно злочинні дії, тяжкі та легкі наслідки **З.**). До суб'єктивних критеріїв **З.** належать мотиви та мета його здійснення. Оцінка суб'єктивних сторін **З.** також відіграє важливу роль при його класифікації, відсутність вини та завданої шкоди інтересам взагалі не може розглядатись як **З.** Такі форми вини (мотиви та цілі правопорушення), як навмисність та необережність, відіграють важливу роль для класифікації **З.** та запровадження заходів їх покарання.

Класифікація злочинів. Залежно від ступеня тяжкості **З.** поділяються на такі: невеликої тяжкості (за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання), середньої тяжкості (за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років), тяжкі (за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років) та особливо тяжкі (за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі).

У системі міжнародного кримінального права використовується поняття міжнародного **З.** **Міжнародний злочин** – це тяжкі міжнародно-правові діяння, які посягають на основи функціонування та розвитку держав та націй, підривають важливі принципи міжнародного права, становлять загрозу міжнародному миру та безпеці. Відповідальність за **міжнародний З.** несе держава. Класифіковано сім видів **міжнародних З.:**

1. Злочини проти людства. Це група **З.,** до складу яких входять діяння, що посягають на інтереси мирного співіснування держав і народів. Передусім, це **З.:** 1) проти мирного співіснування людства; 2) проти безпеки людства; 3) військові **З.** (первинно визначені у ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу). Вперше в історії міжнародного кримінального права ці три групи **З.** було названо "**З. проти людства**" у концепції А.Н.Трайніна.

Юридичне визначення складу цих **З.** стало основою для формування системи сучасного міжнародного кримінального права, в межах якої класифіковано такі основні форми **З. проти людства:** агресія (агресивна війна) – застосування озброєної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності іншої держави, що суперечить Уставу ООН, який встановлює відповідальність за планування, підготовку, розв'язання та ведення агресивної війни.

2. Злочини проти безпеки людства. Основою цієї групи **З.** є посягання на інтереси захисту фізичного існування населення від глобальних загроз соціально-політичного характеру (посягання на життя та здоров'я громадян). У системі міжнародного кримінального права класифікують такі основні форми цих **З.:** 1) геноцид (навмисне діяння, яке спрямоване на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової, релігійної спільноти); 2) широкомасштабні та системні напади на громадян; 3) апартеїд (дії, що здійснюються в контексті інституціоналізованого режиму систематичного гноблення і панування однієї расової групи над іншою).

3. Військові злочини. Це група **З.,** які посягають на регламентований договірними та звичаєвими нормами міжнародного права порядок ведення військових дій у міжнародних та внутрішньодержавних озброєних конфліктах. Римським Статутом визначені такі підгрупи військових **З.:** 1) суттєві порушення "Женевських конвенцій", які посягають на осіб та майно, що захищаються ними; 2) інші серйозні порушення законів і звичаїв, які мають місце в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права; 3) суттєві порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах не міжнародного характеру; 4) найманство.

4. Злочини проти особистих прав людини. Основою цієї групи становлять **З.,** які завдають шкоди природним правам людини (властивим людині в силу факту свого фізичного існування). До таких **З.** належать: право на життя, фізичну недоторканність, особисту та сексуальну свободу. Міжнародним кримінальним правом до **З.** проти особистих прав людини віднесено перелік **З.** проти прав та свободи людини, відображений у

міжнародних законах: 1) **З.**, пов'язані з встановленням атрибутів власності на людину (рабство і работоргівля); 2) торгівля людьми без наміру перетворення їх на рабів; 3) сексуальна експлуатація; 4) **З.**, що мають нелюдський характер, принижують гідність і супроводжуються жорсткими формами покарання.

5. Злочини проти суспільної безпеки. До цієї групи **З.** належать неправомірні діяння, які суперечать інтересам забезпечення соціальної безпеки громадян. У міжнародному кримінальному праві класифіковано такі форми зазначених **З.**: 1) міжнародний тероризм (акт агресії проти миру в окремих країнах світу); 2) **З.** проти безпеки морського пароплавства (піратство, грабіж); 3) незаконний обіг ядерних матеріалів (незаконне отримання, збут ядерних матеріалів); 4) екологічні **З.** (екоцид і біоцид, виражені в масових та агресивних діях по відношенню до навколишнього середовища, що спричиняє екологічну катастрофу).

6. Злочини проти здоров'я населення та суспільної моралі. Ця група **З.** є посяганням на забезпечення здоров'я людей, які проживають на певній території, а також на утвердження суспільної моралі, яка відображає уявлення про добро і зло, справедливість, честь та гідність. До цих **З.** належать такі форми, як: 1) незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних препаратів; 2) посягання на культурні цінності національних спільнот.

7. Злочини проти світової фінансово-економічної системи. До даної групи **З.** належать посягання на інтереси належного функціонування та розвитку фінансово-економічних інститутів як у світовому, так і в регіональному масштабі (Віденська декларація про злочинність та правосуддя від 17 квітня 2000 р.). До основних форм таких **З.** належать: 1) підробка грошових знаків; 2) легалізація злочинних доходів (Конвенція Ради Європи про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності); 3) **З.** економічного характеру, які здійснюються в економічній зоні чи континентальному шельфі; 4) корупція як міжнародний економічний злочин (Декларація ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16 грудня 1996 р.).

Основною метою міжнародного кримінального права є подолання злочинності.

Виходячи з того, що суспільство являє собою складну та динамічну систему, в межах якої формуються нові форми суспільних відносин та модернізуються попередні, з'являються нові види **З.**, суспільна небезпека яких може поглиблюватись або ж і нівелюватись. Це потребує системного доповнення чинних кримінальних кодексів, покликаних урегулювати злочинні діяння громадян та країн.

Літ.: *Кримінальний кодекс України*. – К. : [б. в.], 2003; *Трайнин А. Н.* Защита мира и борьба с преступлениями против человечества / А. Н. Трайнин. – М. : Право, 2010; *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : [б. в.], 2001; *Иншаков С. М.* Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : [б. и.], 2009.

Войтович Р.В.

ЗОЛОТА ОРДА (Улус Джучі) (казах. Алтин Орда, тат. Алтин Урда) – держава з центром у нижньому Поволжі, заснована в 1243 р. монгольським ханом Батием, онуком Чингізхана.

Назву “**З.О.**” (у формі “Злата Орда” і “Велика Орда Злата”) уперше уведено в обіг у 1565 р. ченцем Іваном Глазатим у памфлеті “Казанська історія”. До цього часу у всіх російських літописах слово “орда” використовувалося без прикметника “золота”. Походження слова “орда” пов'язане з тюркським значенням цього слова – “ханська ставка”.

Повний суверенітет **З.О.** одержала при хані Менгу-Тимурі в 1266 р., відокремившись від Великої Монголії зі столицею в Каракорумі. Основну масу кочового населення **З.О.** становили тюркомовні половці (кипчаки). Осіле населення – волзькі булгари, мордва, марійці, хорезмійці. З 1312 р. – ісламська держава. Розпалася на початку XVI ст.

Територія та населення. **З.О.** не мала чітко окреслених кордонів. Її влада поширювалася не стільки на територію, скільки на народи і племена, що перебували на різних стадіях соціально-економічного та культурного розвитку, і такі, що сповідували різні релігії. Ядро державної території утворювали причорноморські, прикаспійські та північно-казахстанські степи до басейну сибірської річки Об. Влада ханів **З.О.** охоплювала територію значної частини сучасної Росії (крім Східного Сибіру, Далекого Сходу і районів Крайньої Півночі), північний і західний Казахстан, лівобережну і частково правобереж-

ну Україну, Молдавію, частину Узбекистану (Хорезм) і Туркменії. Руські князівства, розорені в результаті походу хана Батия в 1237-1240 рр., формально не входили до складу **З.О.**, однак перебували у васальній залежності від неї, що ґрунтувалася на праві ординських ханів затверджувати князів, збирати данину і карати незгодних тощо.

У середині XIII ст. західні кордони **З.О.** досягли Пруто-Дністровського межиріччя і пониззя Дунаю. На південь від Києва безпосередньо татарські володіння починалися в районі сучасного Канева. У східній Україні північна межа татарських володінь пролягала на південь від сучасного Харкова. Територію, зайняту осілим слов'янським населенням, відокремлювала велика буферна зона шириною від 100 до 200 кілометрів. Кримський півострів увійшов до складу золотоординської держави з перших років її існування (В.Л.Єгоров).

На початку XIV ст. західні володіння **З.О.** починають скорочуватися. Северинський Банат у 1307 р. підпав під владу Угорського королівства. Області між Карпатами і лівобережжям Дунаю до р. Серет на сході почали освоювати волохи (молдавани). В 60-ті рр. XIV ст. відбулися великі територіальні зміни у західних районах **З.О.**, що мали незворотний характер. У 1362 р. об'єднана армія місцевих монгольських правителів була розгромлена литовським князем Ольгердом у битві на річці Сині Води (нині Синюха), лівому припливі Південного Бугу, після чого межиріччя Дніпра і Дністра (Поділля) було звільнене від монголів. До кінця XIV ст. західні володіння **З.О.** обмежувалися Дніпром. Задніпровські області ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Нищівна поразка литовського князя Вітовта в битві на Ворсклі (1399) не призвела до повернення українських земель під владу **З.О.**

Суспільний лад З.О. Первісною патріархальною формою самоорганізації монгольських племен був курінь або кочова родова громада. Кожний курінь – це сукупність кибиток, скоріш за все, кривих родичів, які під час кочовищ розміщувалися кільцем для кращого захисту від нападів ворогів (звідси й саме слово – курінь або кільце). В епоху великих завоювань (XIII ст.) для монгольського суспільства була характерна десяткова система внутрішньої побудови – сотня, тисяча, десять тисяч (тумен, давньоруське

тьма). Тумен – це не просто визначена кількість воїнів, а окреме володіння, що може виставити тисячу або десять тисяч воїнів. Ототожнення суспільної (згодом державної) і військової структури є характерним феноменом суспільного ладу кочівників Центральної Азії й пізніше було успадковане засновниками Запорозької Січі.

Для монголів характерним є погляд на державу як на надбання всього великоханського роду. Всі племена і народи, що увійшли до складу монгольської імперії Чингізхана, ставали васалами його або його роду. Аналогічна традиція родового володіння державою існувала й у Київській Русі. Верховним ханом (кааном) на родовій раді обирався старший у роді, його найближчі родичі (хани, оглани) одержували окремі улуси або частини улусів у спадкоємне правління. Терміном “улус” спочатку позначався кочовий народ, даний у володіння хану. Згодом він став розглядатися як синонім державного утворення.

Система державного управління. Державний лад **З.О.** сформувався під впливом двох основних чинників: кочової традиції монгольських племен і необхідності формування системи управління територіями з осілим населенням. Постійний адміністративний центр в Орді фактично був відсутній, оскільки хан і його ставка (власне, орда руських літописів) постійно кочували підвладними йому землями. Іншою особливістю золотоординської держави, що відрізняла її від традиційних кочових державних утворень, був розвинутий управлінський апарат. Руські землі підпорядковувалися адміністраторам, яких призначав хан, – даругам і баскакам, що збирали данину та розв'язували суперечки. Пізніше фіскальну функцію було передано підвладним місцевим князям.

На чолі держави стояли винятково нащадки Чингізхана. В особливо важливих випадках скликалися збори родової та служилої аристократії – курултаї, однак їх реальний вплив поступово занепадав. Державними справами керував перший міністр (бекляре-бек – князь над князями), якому підпорядковувалися міністри – везіри. Державний устрій мав напіввійськовий характер, тому що військові та адміністративні посади, як правило, не розділялися. Найбільш важливі адміністративні та військові посади займали члени правлячої династії, принци (оглани). Із

середовища бегов (нойонів) і тарханів виходили провідні чільники війська – темники, тисячники, сотники, а також бакаули (чиновники, які розподіляли військовий скарб і здобич).

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. **З.О.** була найбільшою за розмірами, найпотужнішою і добре організованою державою західної Євразії.

Розпад З.О. Із середини XIV ст. починається занепад **З.О.** З 1357 р. по 1380 р. на золотоординському престолі побувало більше 25 ханів. На початку 1360-х років від **З.О.** відпав Хорезм, у 1362 р. литовський князь Ольгерд відбив землі в басейні ріки Дніпро, відокремилася Астрахань. При хані Тохтамиші (1380-1395) “велика замятня” в **З.О.** припинилася, однак у ході спустошливих воєн із Тамерланом могутність держави була підірвана назавжди.

На початку 20-х років XV ст. утворилося самостійне Сибірське ханство, в 40-их роках – Ногайська Орда, потім виникли Казанське (1438) і Кримське (1443) ханства, а в 60-ті роки – Казахське, Узбецьке, а також Астраханське ханства. В XV ст. послабла залежність Московської Русі від **З.О.** Ахмат, хан Великої Орди, спадкоємиця **З.О.**, намагався відновити свою владу, але ця спроба скінчилася невдало. В 1480 р. Москва остаточно звільнилася від “татаро-монгольського ярма”. Велика Орда припинила існування на початку XVI ст.

Вплив З.О. на суспільно-політичний розвиток України. У середині XIX ст. московський історик М.П.Погодін висунув гіпотезу про повне руйнування київських земель внаслідок “Батієва погрому” і наступне масове переселення мешканців Подніпров’я на північний схід у межі майбутньої Московської держави. Українські історики (В.Б.Антонович, М.С.Грушевський та ін.), опонуючи Погодіну, мінімізували наслідки татаро-монгольського завоювання. Так, В.Б.Антонович стверджував, що “загальноприйнята думка про запустіння Південної Русі не більше, ніж історичний міраж”. Археологічні розвідки другої половини XX ст. довели, що ступінь людських і матеріальних втрат населення українських земель був винятково великим. Тому здається глибоко символічним, що монгольська навала осмислювалась на Русі в есхатологічних апокаліптичних категоріях (О.В.Русина). У радян-

ській історичній науці затвердилося сприйняття **З.О.** як регресивної (і навіть реакційної, розбійницької) держави, чия політика та економіка ґрунтувалася винятково на експлуатації підкорених земель. Будь-який позитивний вплив ординського ярма на розвиток російських земель заперечувався. Навпаки, емігрантський історик-євразієць Г.В.Вернадський вбачав також і позитивні наслідки завоювання Русі монголами. Монголо-татарська хвиля, на його думку, “підтримала на своєму гребені оборону російського народу від латинського Заходу”. Південно-західні російські землі, що ввійшли до складу Литовської та Угорської держав, “багато в чому зберегли свої культурні засади, але культуру національно-державну ... втратили”. Л.М.Гумільов, розвиваючи погляди Вернадського, всупереч офіційній радянській концепції татаро-монгольського ярма пропонував концепцію “симбіозу” Русі та монголів, взаємовигідний союз яких існував з початку XIV ст. до кінця **З.О.**

Вплив татаро-монгольського завоювання на культурний і соціально-економічний розвиток України порівняно з Росією виявився набагато меншим, оскільки вже в середині XIV ст. більша частина етнічних українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. Проте адміністративно-управлінська традиція ординської держави (головним чином, за посередництвом Кримського ханства) вплинула на суспільно-політичну організацію Запорозької Січі, а потім і Козацької держави Богдана Хмельницького та його спадкоємців.

Літ.: Вернадський Г. В. Монгольское иго в русской истории / Г. В. Вернадський // Евразийский временник. – Париж : [б. и.], 1927. – Кн. V. – С. 153-160; Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский ; предисл. В. Трепавлова. – М. : Богород. печатник, 1998. – 364 с. – (Памятники русской исторической мысли); Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.) / И. Б. Греков. – М. : Наука, 1975. – 519 с.; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / В. Л. Егоров ; отв. ред. В. И. Буганов. – М. : Наука, 1985. – 245 с.; Кульпин-Губайдуллин Э. С. Золотая Орда: проблемы генезиса Российского государства / Э. С. Кульпин-Губайдуллин. – Изд. 3-е. – М. : URSS, 2007. – 175 с.; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. – (Україна крізь віки : в 15 т. ; т. 6); Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской

империи XIII в.: Проблемы исторической преемственности / В. В. Трепавлов ; Рос. АН, Ин-т рос. истории. – М. : Наука: Издат. фирма “Вост. лит.”, 1993. – 165 с.; *Федоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 180 с.; *Федосеев Ю. Г.* Русь и Золотая Орда: краткое историческое повествование / Ю. Г. Федосеев. – М. : Изд-во В. А. Стрелецкий, 2006. – 324 с.

Нікітін В.В.

ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941-1944).

З початком війни проти Радянського Союзу у тилових районах діючої армії створюється мережа військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з’явилося поняття “військова зона”, під яким слід розуміти, по-перше, оперативний тил вермахту. Його глибина постійно обмежувалася з огляду на просування вглиб СРСР шляхом передавання зайнятих територій до компетенції цивільної адміністрації. По-друге, це територія 5 областей – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської та Ворошиловградської, які протягом усієї окупації перебували під управлінням військового командування.

Формування військової зони охоплювало кілька етапів: а) від 22 червня до 20 серпня 1941 р., до створення рейхскомісаріату “Україна”; б) від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. (коли Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Херсонська й лівобережна частина Київської області відійшли в підпорядкування РКУ); в) від 1 вересня 1943 р. до завершення окупації.

Особливістю військового управління вважається те, що вермахт став “вищим територіальним органом влади”. При цьому в зоні його компетенції перебували й деякі цивільні органи та установи. Військові адміністративні структури діяли як самостійні відділи, або як групи управління при оберквартирмейстері армії (VII адмінвідділ). Спочатку вищим органом військової адміністрації був VII відділ при штабі командувача військ тилового району, а з кінця 1942 р. – адміністративні відділи при штабах груп армії. Виконання цих функцій вимагало певних навичок, тому ці органи забезпечувалися кваліфікованими державними службовцями, які прибували з Німеччини.

Територіальними органами військового управління стали комендатури кількох типів.

У зоні оперативного тилового району групи армії “Б” у вересні 1942 р. його командуванню підпорядковувалися польові комендатури № 399 у Конотопі та № 397 (“Донець”) у Юзівці (Сталіно). Першій підлягали польові комендатури № 194 у Рильську, № 197 у Ніжині, № 503 в Чугуєво, № 754 в Обояні, 21 гарнізонна (I) та 2 гарнізонні комендатури (II); другій – польові комендатури № 234 в Луганську, № 245 у Новочеркаську, гарнізонна комендатура Юзівки та 16 гарнізонних комендатур (I).

У підпорядкуванні командування військ оперативного тилового району групи армії “Б” перебували 3 польові й 11 гарнізонних комендатур, які в тактичному відношенні підлягали командуванню групи армії або 2-ї та 6-ї армії. Гарнізонна комендатура Харкова, 9 гарнізонних (I), 5 гарнізонних (II) комендатур функціонували в зоні групи армії “Б”, але не підпорядковувалися командувачу оперативного тилового району.

Загалом схема організації військового керівництва була влаштована так: командувач військ оперативного тилового району (з кінця 1942 р. – VII відділ при штабі групи армії) – головні польові комендатури – польові комендатури (фельдкомендатури) – гарнізонні (місцеві комендатури I і II (орткомендатури)). Осібний статус мали комендатури Харкова і Юзівки.

У територіальному плані кожній польовій комендатурі підлягали 15-20 районів, а місцевій комендатурі – 4-5 районів. Це співвідношення вважалося далеким від оптимального, але для комплектування необхідної кількості польових комендатур бракувало кадрів, які мали досвід державної служби. У зв’язку з розвитком подій на фронті розв’язати цю проблему не вдалося, тому влітку 1943 р. місцеві комендатури ліквідовувалися, а їхні повноваження перебирали на себе польові комендатури.

Це дозволило уникнути виявів некомпетентності референтів місцевих комендатур, оскільки їхні функції набагато продуктивніше виконували співробітники VII відділів польових комендатур. Але й компетенція самих VII відділів визначалася не зовсім чітко. Свідчення цього знаходимо в документі під назвою “Особлива директива про завдання адміністративного відділу” за підписом начальника оперативного відділу 103 фон Рока (10 липня 1941 р.). У ньому зазначалося, що

VII відділ “виконує всі завдання з внутрішнього управління, що не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція “Південь” – господарські команди – господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС”.

На відміну від окупаційного режиму в Західній Європі, у східних областях не передбачалося формувати струнку адміністративну систему. Сподіваючись на швидку перемогу, Берлін орієнтував військово командування на передавання управлінських функцій у глибокому тилу цивільним властям. Коли ж бойові дії затягнулися й перейшли в позиційну фазу, військовим структурам довелося виконувати невластиві їм адміністративні повноваження протягом тривалого часу.

У цій ситуації комендатури зобов’язувалися вирішувати два види завдань: суто командні й управлінські. Перший був пов’язаний із заходами, спрямованими на дотримання порядку й охорону тилу; другий – з формуванням, керівництвом і контролем діяльності місцевих органів управління. Спектр функцій комендатур був надзвичайно різноманітним: від режимних заходів, забезпечення прийнятних санітарних умов, забезпечення військових чинів квартирами, поставок продуктів харчування вермахту – до ремонту доріг, мостів тощо. Та особливої ваги набувало формування місцевих органів управління. В одному з документів з цього приводу зазначалося: “Найціннішими вважалися ті співробітники, яких вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співпраці, найбільш здібних і надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об’єднати і з їхньою допомогою організувати працездатне місцеве управління”.

Територіально-адміністративний поділ на місцях здійснювався на підставі того, що існував тут за радянської влади. Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецьких військ по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Усі вони мали забезпечити “спокій та безпеку” на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію.

Повна залежність і безумовне виконання всіх німецьких розпоряджень гарантувалися тим, що керівники районів призначалися на посади й звільнялися з них із санкції польової комендатури, командувача оперативного тилового району армії чи групи армій.

Аби не спровокувати якісь автономістичні тенденції в діяльності місцевих допоміжних адміністрацій, німецьке командування обмежило верхню вертикаль цих структур районами. Для того щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об’єднання, які виходять за межі одного району, було заборонено. “Забороняється призначати окружних керівників: міліція та інші допоміжні організації повинні обмежуватися рамками районів”, – наголошувалося в журналі бойових дій оперативного тилу групи армій “Південь”.

Аналогічні рекомендації використовувалися і для організації місцевих допоміжних органів у рейхкомісаріаті “Україна”.

Оскільки серед головних завдань “східної кампанії” вважалося отримання сировинних, продовольчих і трудових ресурсів, акцент робився на діяльність у військовій зоні насамперед структур економічного профілю. У районі бойових дій при генерал-квартир-майстері головнокомандувача сухопутних сил перебував “Східний економічний штаб”, що як польове управління “Східного штабу економічного керівництва” через свої установи у складі армійських штабів виконував розпорядження рейхсмаршала Г.Гімлера. Структура “Східного економічного штабу” мала такий вигляд: а) начальник штабу з групою керівництва; б) група “La” (сільське господарство і постачання продовольства; в) група “B” (промислове виробництво, випуск і переробка сировини, постачальні підприємства, лісове господарство, фінанси та банки, торгівля і товарообіг, а також штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи; г) група “M” (потреби військових частин, виробництво озброєння, транспортне господарство).

На місцях “Східному економічному штабу” підпорядковувалися: п’ять господарських інспекцій (які формувалися при командуванні кожної групи армій і забезпечували керівництво економічною експлуатацією тилового району. Кожна з них мала у своєму складі групи “La”, “B”, “M”, що збігалося з напрямками діяльності аналогічних груп економічного штабу). Під їхньою егідою пра-

цювали 23 господарських команди, що створювалися у районі розташування кожної охоронної дивізії і склалися з офіцера та кількох фахівців різних галузей. За потреби при господарських командах формувалися підрозділи, що займалися доббором кадрів для керівництва сільськогосподарськими підприємствами й інженерів, які мали очолити МТС, збереженням сировини та інвентарю. У найважливіших місцевостях зони дії господарських команд планувалося розгорнути роботу 15 філій (практично діяло 12).

У розташуванні групи армій “Південь” планувалося розміщення господарської інспекції № 3, якій повинні були підпорядковуватися господарські команди у Львові, Києві, Кишиневі, Одесі, Дніпропетровську, Юзівці, Ростові, Сталінграді та філії у Керчі, Севастополі, Воронежі і Курську. Однак реальний перебіг подій не дозволив реалізувати ці плани.

До початку жовтня 1942 р. у зоні діяльності господарської інспекції “Дон-Донець” (Юзівка) перебували райони, що упродовж усієї окупації підлягали військовій адміністрації. Тут діяло 10 господарських команд (WiKdo) – дві у Юзівці, по одній у Харкові, Луганську, Сумах, Чернігові, Криму, Ростові, Воронежі, Курську, хоча обласний принцип розмежування зони дії команд не завжди дотримувався.

У складі господарських команд діяло кілька структурних підрозділів. Так, команда WiKdo Харкова на чолі з підполковником Лінксом (від 5 лютого 1943 р. – підполковником фон Фібаном) мала три управління: група “W” – індустріальна; група “La” – сільського господарства; група “Forst” – лісового господарства. У свою чергу, управління ділилися на відділи.

Технологія вирішення економічних завдань, визначених нацистською верхівкою III рейху, у кожному конкретному випадку залежала від районів, у яких діяли відповідні державні служби. Власне військова зона також була неоднорідною, оскільки, по-перше, протягом 1941-1942 рр. і 1943-1944 рр. змінювала свою конфігурацію й місце розташування, а по-друге, поділялася на 3 сегменти: район бойових дій; прифронтний район та армійський тил. Це визначало специфіку діяльності господарських структур. Для прикладу, у районі бойових дій економічні питання перебували в компетенції начальників тилу кожної армії (офіцерів

зв’язку управління військового господарства й озброєння ОКВ при штабах армій). Кожному економічному відділенню при штабі армії (IV W) підпорядковувалися засоби економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважені з сільського господарства при дивізійних полкових і батальйонних штабах. У прифронтній зоні спільно діяли одночасно господарські інспекції і господарські команди. Після того, як військові частини вермахту з інтендантськими службами змінювали дислокацію, господарські інспекції та команди зі своїми філіями продовжували займатися усім комплексом економічних завдань. У тилівій армійській зоні керівні господарські повноваження також належали начальникам тилу армій. Однак у цих районах їм підлягали також господарські групи окремих польових комендатур.

Начальники польових комендатур зобов’язувалися забезпечувати нагальні потреби частин, що дислокувалися у районі їх діяльності, його адаптацію до потреб військового господарства.

Ефективність функціонування кожної ланки економічного апарату забезпечувало залучення не лише досвідчених офіцерів-інтендантів, а й кваліфікованих управлінців з різних галузей економіки Німеччини.

Водночас наявність військово-адміністративних і військово-господарських управлінських структур породжувала паралелізм, дублювання функцій і, як наслідок, – численні непорозуміння і навіть тертя між ними. Одна з причин суперечностей полягала у розбіжності завдань: якщо військові комендатури мали вирішувати широкий спектр проблем (від підтримання порядку до забезпечення місцевого населення), то економічні органи зосереджувалися винятково на вилученні максимально можливих обсягів сільськогосподарської продукції.

Певні труднощі виникали через невідповідність територіальних меж функціонування. Економічні підрозділи базувалися на існуючому адміністративно-територіальному поділі (область – округ – район). Військова адміністрація не мала обласної ланки і польові комендатури охоплювали райони кількох округ і навіть областей.

Деякі тодішні німецькі аналітики вважали, що вилучення з компетенції воєнного командування низки господарських питань не виправдало себе. У той час як економічні

інстанції керувались у своїй роботі директивними документами з центру, військова адміністрація краще знала ситуацію на місцях і могла краще орієнтуватися у справах та відповідним чином діяти.

Відсутність єдиного органу, який би координував економічні зусилля Німеччини на Сході, негативно впливала на їхні результати. Однак навіть за цих умов окупанти спромоглися організувати тотальне “викачування” сировинних, сільськогосподарських, людських ресурсів на загарбаній території, хоча налагодити ефективне виробництво у промисловій сфері так і не змогли.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

I

ІДЕОЛОГІЯ (грец. *idea* – поняття, *logos* – знання) – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, принципи та форми державного устрою, яка відображає інтереси, ідеали, світогляд суб'єктів політики.

I. можна назвати формою суспільної свідомості, за допомогою якої соціальні групи сприймають та розуміють навколишній світ. **I.** є близькою до світогляду (англ. *world-outlook* – філософське сприйняття людиною навколишнього світу; система життєвих цінностей, переконань, ідеалів, поглядів особистості на об'єктивний світ та своє місце в ньому).

Між світоглядом та **I.** є багато спільного, але є й принципова різниця. Вона полягає в тому, що світогляд є характерною ознакою індивідуального світосприйняття, завжди статичного (що важко піддається будь-яким змінам), у той час як **I.** притаманна, насамперед, соціальним спільнотам і має яскраво виражений динамічний характер, оскільки становить засади організованої політичної діяльності із збереження, перетворення або руйнування суспільно-політичної дійсності. **I.** завжди базується на світогляді, але, зрештою, спрямована на його перетворення (вдосконалення). Таким чином, якщо світогляд розглядати як ціннісну систему усвідомлення суспільно-політичної дійсності, то **I.** виступатиме механізмом модернізації цієї системи.

I. починається з віри в те, що суспільство може жити краще, ніж є насправді. Фактично це є план удосконалення суспільно-політичного устрою. Тому основним змістом будь-якої **I.** є відповідний соціальний ідеал. Як правило, **I.** не стільки тлумачить існуючий суспільно-політичний лад, скільки демонструє “як має бути” – синтезує реальні політичні процеси з інтересами та бажаннями соціальної спільноти, що є носієм і виразником даної ідеології. За Ентоні Даунсом,

I. являє собою словесний образ кращого суспільства та основних шляхів його створення. Відтак кожна **I.** містить у собі елементи утопічності. Це зумовлено необхідністю для реалізації відповідної ідеології залучення широких народних мас, а отже, розробники та носії ідеології намагаються представити її не як бажаний ідеал для своєї обмеженої соціальної спільноти, а як ідеал, що є більш сприйнятний для всього народу або більшості громадян. Отже, неминучим є розширення обіцянок та утопічних елементів, соціальний популізм, які в процесі державотворення в рамках відповідної **I.** об'єктивно призводять до розбіжності між обіцяними і дійсним, між словом і ділом. Саме тому, за твердженням Я.Баріону, **I.** суттєво відрізняється від політичної науки через оперування переважно не раціональними аргументами, а гаслами, бажаннями, забобонами, міфами, закликами до відчуттів, посиленнями на авторитет тощо.

Найбільш відомими класичними **I.** є лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, фашизм тощо.

Політична наука не має усталеного уявлення щодо природи, джерел виникнення та сутності **I.** Існують кілька основних концепцій, в яких робляться спроби пояснити генезис **I.** та їх суспільну роль.

Перша концепція, що отримала назву “концепція напруження”, пов'язує виникнення **I.** з кризовими, критичними моментами у розвитку суспільства. У такі моменти, коли в суспільно-політичному житті нагромаджуються нерозв'язані проблеми і усталена система цінностей, поглядів та політичних рецептів не здатна подолати кризові явища, в суспільстві виникає нагальна потреба у нових концепціях, які б запропонували нові, альтернативні проекти суспільного облаштування, що здатні подолати накопичені проблеми. Власне, і запровадження А.Д. де Трассі самого терміна “**I.**” відбувається в буремні

часи Великої французької революції. На думку Єжи Шацького, у певні епохи творцям **I**. інколи надається можливість перетворити свою альтернативу ідеалу і дійсності на реальну політичну альтернативу, як це видно на прикладі французької та більшовицької революцій.

Друга концепція розглядає **I**. як форму віровчення, що слугує інструментом обґрунтування та захисту панівних суспільних інтересів. У такому розумінні **I**. свідомо приховує реальний суспільно-політичний стан, неадекватно відображаючи дійсність через суб'єктивно нав'язані апріорно задані цінності та ідеї, далекі від об'єктивних законів розвитку суспільства. Таких поглядів дотримувалися, зокрема Макс Вебер, Карл Маркс, Карл Мангейм та Еміль Дюркгейм. Ідеологічне “викривлення дійсності”, за Мангеймом, дає підстави говорити про дві сутності **I**.: як духовного утворення та як утопії (негативного варіанта **I**.) та про два типи **I**.: партикулярні й тотальні. Партикулярні **I**. являють собою сукупність уявлень індивідів чи окремих громад щодо їх реального та бажаного суспільного стану. Тотальні **I**. є, як правило, державними, вони формуються й підтримуються під впливом соціально-політичних та культурних умов, що реально склалися у державі.

Третя концепція визначає **I**. як інструмент обґрунтування інтересів соціальних спільнот та мобілізації індивідів на їх відстоювання. У такому розумінні **I**. виступає систематизованим та теоретично обґрунтованим віддзеркаленням відповідних цінностей, поглядів та інтересів окремих соціальних спільнот, що є активними акторами (суб'єктами) політичного процесу. Отже, визначальним чинником **I**. є її взаємозв'язок з політичним процесом та соціальними інтересами та їх обумовленість цими процесами. Цих поглядів дотримувалися Льюїс Фьойер, Мартін Селінджер, Карл Фрідріх та Реймонд Арон. За К.Фрідріхом, політика та **I**. являють собою дві сторони одного й того самого буття, оскільки “без ідеї не може бути будь-яких політичних дій”.

Вплив **I**. є відчутним на всіх фазах політичного процесу – від усвідомлення проблеми, вибору та прийняття політичного рішення до його здійснення та оцінки результатів. Водночас політика також суттєво впливає на **I**., оскільки саме політичний інтерес зде-

більшого виявляється вирішальним фактором обрання спрямування та змісту ідеологічної діяльності. Розвиваючи тезу М.Селінджера щодо “асиметричності” **I**. – здатності однакових ідей входити до різних ідеологій та обслуговувати різні політичні сили, Л.Фьойер сформулював “закон крил”, за яким будь-яка політична ідея у своєму генезисі проходить всі фази політичного спектра (зліва направо або навпаки), обслуговуючи в різні часи свого існування полярні політичні сили. Це дало йому підставу стверджувати, що “догма – це революційна **I**. попереднього покоління, коли колишні революційні фанатики перетворюються на консерваторів та охоронців ідей”.

Четверта концепція, що отримала назву функціонального підходу, трактує **I**. як інструмент соціальної інтеграції, ідентифікації та мобілізації. У такому розумінні **I**. становить ціннісну систему, що визнається великою кількістю людей та об'єднує їх у соціальні спільноти, оскільки значною мірою саме на засадах ідеологічної прихильності відбувається реальна політична соціалізація та об'єднання людей навколо відповідних гасел та ідей, спонукання їх до певних політичних дій (класичний приклад – український Майдан зими 2004 р.). Такі погляди відстоювали Томас Парсонс, Френсіс Фукуяма, Єжи Вятр, Девід Істон та Деніел Белл. **I**. як артикульовану сукупність ідеалів, цілей та завдань, що дає змогу членам політичної системи інтерпретувати минуле, усвідомлювати сучасність та на підставі цього є визначальним елементом самоідентифікації, визначав Д.Істон. На мобілізаційному аспекті **I**. як “переведенні ідей у соціальні дії” наголошував автор концепції постіндустріального суспільства Д.Белл. Функціональний підхід дав підставу стверджувати, що **I**. в сучасному світі вже виконали свою функцію та призвели до “кінця **I**.” (за Беллом), або ж навіть до “кінця історії” (за Фукуямою).

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 556 с.; Економічна енциклопедія : у 3 т. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – 952 с.; Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.; Цвєтков В. В. Демократія і державне управлін-

ня: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 336 с.

Радченко О.В.

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНА (англ. National idea) – самоусвідомлення певної етнічної (народної) спільноти одним цілим, що розуміє свій внутрішній зв’язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить її предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі. **І.н.** повинна забезпечувати найбільш оптимальне тлумачення призначення даної нації в сучасному світі, проте вона не лише визначає стратегію розвитку держави, а й також необхідна для самоідентифікації її громадян. У загальному контексті **І.н.** визначається як духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє.

І.н. – це рушійна і водночас об’єднуюча сила, що здатна консолідувати українську націю на самореалізацію в перманентно змінюваних умовах та обставинах упродовж певних історичних циклів.

Досліджуючи історичний розвиток України протягом ХХ-ХХІ ст., можна класифікувати **І.н.** на: глобальні (ідея споживання; ідея конкурентоспроможності; ідея нейтралітету тощо); традиційні (ідея “свободи, рівності, братства”, “Україна для українців”, “Україна понад усе”, “ідея добробуту”); модернізаційні (“Євро-2012”); авангардистські (“Україна – найкраща країна Європи”). На роль національної претендують як євроінтеграційні, так і стабілізаційні ідеї в Україні.

Літ.: *Ребет Л.* Теорія нації / Л. Ребет. – Львів : Державність, 1997; *Шморгун О.* Основний зміст поняття “українська національна ідея” / О. Шморгун // Розбудова держави. – 1997. – № 6; *Касьянов Г. В.* Теорія нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; *Націоналізм.* Антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000; *Бочковський О.* Вступ до націології / О. Бочковський. – К. : Генеза, 1998; *Кафарський В.* Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність / В. Кафарський. –

Івано-Франківськ : Плай, 1999; *Гелей С.* Українська національна ідея – методологія державотворення / С. Гелей, Р. Пастушенко, С. Рутар // Українська політологія. – Львів : Комерц. акад., 1995; *Іванишин В.* Нація, державність, націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич : Відродження, 1992; *Фартушний А.* Українська національна ідея як підстава державотворення : монографія / А. Фартушний. – Львів : НУ “ЛП”, 2000.

Розпутенко І.В.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – процес значного збільшення питомої ваги промислового виробництва в економіці, створення великого машинного виробництва у народному господарстві чи його окремих галузях. Головним показником щодо темпів **І.** прийнято вважати зміни у питомій вазі робочої сили, зайнятої у сільському господарстві. Зменшення цього показника до 25% свідчить про загальні ознаки трансформації аграрного суспільства в індустріальне.

Переваги, які отримує індустріальне суспільство, спонукало національні уряди розробляти і запроваджувати систему спеціальних заходів з прискорення **І.** У ХХ ст. така практика отримала назву політики **І.** Незважаючи на різноманіття форм та неоднакову успішність такої політики, вона незмінно передбачала розробку стратегій та планів, в яких віддавалася перевага промислового розвитку.

Доцільно виділяти: 1. **І.** як об’єктивну тенденцію, що відображається у зміні структури виробництва, зростанні питомої ваги промисловості в широкому спектрі показників: зайнятості, вартості виробленої продукції, вартості капітальних активів тощо. Русійною силою такої **І.** виступає приватний капітал, який масово відкриває для себе промисловість як прибуткову сферу вкладання коштів. Формування великого машинного виробництва значно прискорює **І.** та створює умови для широкого використання досягнень науки у виробництві. Це приводить до “промислового перевороту” (друга половина ХVІІІ – початок ХІХ ст.), який остаточно закріплює **І.** як провідну структурну тенденцію в економіці західноєвропейських країн.

Водночас **І.** призводить до суттєвих змін у структурі факторів виробництва непромислових галузей, збільшуючи їх залежність від індустріального сектору економіки. Їх темпи розвитку виявляються залежними від

прогресу промисловості. Через це **I.** часто ототожнюють із формуванням техніко-технологічних основ суспільства, яке, залежно від уподобань дослідників, називали капіталізмом, індустріальним чи промисловим суспільством.

2. **I.** як політику, спрямовану на прискорення розвитку промисловості, збільшення її ролі у структурі національної економіки. У цьому випадку завдання **I.** походили від оцінок стану національної економіки та необхідності удосконалення її структури. Рушійною силою такої **I.** виступала держава, основним змістом діяльності якої в економіці становилася підтримка промисловості. Враховуючи довготривалий характер такого курсу, його реалізація неминуче супроводжувалася здобутками держави у сфері планування та оволодінням механізмами стимулювання розвитку промисловості.

I. в соціалістичних країнах і передусім у СРСР перетворилася на планомірний процес створення висококонцентрованого промислового виробництва з провідною роллю важкої промисловості. Вважаючи план за закон, а індустрію за базу для соціальних перетворень, СРСР проявив приклад надзвичайно високих темпів нового промислового будівництва та монополії державної форми власності на засоби виробництва.

У країнах з ринковою економікою звернення до політики **I.**, як правило, було пов'язане із намаганням піднесення конкурентоспроможності національної економіки чи отриманням (або закріпленням) геополітичних переваг. Тому і сама політика **I.** мала надзгоданяючий характер чи закріплювала вже раніше отримане лідерство. В останньому випадку це проявляло себе у промисловій політиці, яка визначала як пріоритет розвиток провідних галузей національної індустрії. Відповідно до цього формувалися й інструменти державного впливу на промисловість та економіку в цілому. Така практика стала масовою у післявоєнній Європі, де широко вживалися заходи з державної підтримки розвитку промисловості. На цій підставі поширеною стала практика довгострокового прогнозування та індикативного планування розвитку економіки.

Найбільш розвинену форму така діяльність набула у Франції, де вона спрямовувалася ідеями “індустріального імперативу” та “дирижизму”, а майбутнє країни відверто пов'я-

зувалося з конкурентоспроможністю національної промисловості. Подібну роль відіграла держава в Італії, Німеччині та ін. країнах, намагаючись цілеспрямовано впливати на галузеву структуру економіки.

Інший варіант політики **I.** був продемонстрований деякими країнами, що розвиваються. Тут підтримка державою індустріального сектору була відповідна намаганням національних урядів якісно змінити структуру економіки. Джерелом такої політики слід вважати домінування у 40-60-ті рр. XX ст. в академічних колах точки зору щодо вирішальної ролі **I.** для подолання бідності. Відповідно до періоду звернення таких держав до політики **I.** прийнято виділяти її “хвилі”, які, у свою чергу, пов'язані із визнанням країн, що запровадили таку практику “новими індустріальними країнами”. Так, до першої “хвилі” відносять Республіку Корею, Сінгапур, Тайвань, Гонконг; другої – Аргентину, Бразилію, Мексику, Чилі, Уругвай; третьої – Малайзію, Таїланд, Індію, Кіпр, Туніс, Туреччину, Індонезію; четвертої – Філіппіни та Китай.

Стратегії **I.** таких країн були зорієнтовані на заміщення імпорту продукцією власної промисловості (латиноамериканська модель) чи розвитку орієнтованого на експорт виробництва (азіатська модель). Необхідним елементом таких стратегій став протекціонізм, а об'єктом основної уваги з боку держави – переробна промисловість.

Неоднозначні наслідки такої практики та інтерес до постіндустріальної тематики визначили периферійне місце проблеми **I.** у сучасній науці. Сьогодні вона досліджується переважно в контексті історичних дисциплін, також як і політика **I.**

Літ.: *Абрамс Р. М.* К вопросу об изучении истории индустриализма / Р. М. Абрамс // Экономическая история: исследования, историография, полемика. – М. : [б. и.], 1992; *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество / Дж. Гелбрейт. – М. : [б. и.], 2004.

Козинський С.М.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ (ПРОМИСЛОВЕ) СУСПІЛЬСТВО – поняття (термін) вживається в двох значеннях: 1) як визначення промислового високорозвинутого суспільства, в якому від третини до половини самодіяльного населення працює в добувній і обробній промисловості, де створюється

основна частина валового національного продукту; 2) як назва соціально-економічної теорії, що пропонує певну періодизацію все-світньої історії і виділяє в ній основні історичні епохи суспільного прогресу. Термін **I.(п.)с.** був введений на початку XIX ст. Сен-Симоном. Різні варіанти тлумачення **I.(п.)с.** траплялися в роботах класиків західної соціології – Конта, Спенсера, Дюркгейма та ін. **I.(п.)с.** – одне з основних понять, у яких філософи, соціологи, політологи та економісти аналізують тенденції і особливості природи розвинених, модернізованих держав на відміну від “традиційних”, “аграрних” (родоплемінних, феодальних). Однак новим, більш широким і змістовнішим він став лише в 50-ті рр. XX ст. (Р.Арон, У.Ростоу, Д.Белл та ін.) у зв’язку з активною експансією в соціальних науках теорії модернізації. Модернізація тих чи інших спільнот у 50-60-х рр. однозначно пов’язувалася з процесами урбанізації, індустріалізації, бюрократизації та раціоналізації управління, з поширенням масової освіти, забезпеченням надійних транспортних комунікацій, утвердженням ринкової економіки та виникненням соціальних груп підприємців і найманих працівників, становленням демократії, громадянського суспільства і правової держави тощо, де центральну роль відіграють машинне виробництво, фабрична організація та дисципліна праці, науково-технічна діяльність, загальнонаціональний ринок та система господарювання. Капіталізм у теоріях **I.(п.)с.** розглядається як його ранній ступінь (європейські країни в XIX – початку XX ст.). У низці країн суперечності становлення індустріального суспільства привели в 20-30-х рр. XX ст. до виникнення тоталітарних режимів.

I.(п.)с. описувалося, як правило, такими параметрами соціальної системи, як завершена індустріалізація, переважання індустріального сектору над аграрним, масового виробництва товарів і послуг над усіма іншими формами організації виробництва. В економіці розвинена система соціальної стратифікації, що базується на складному і всеохопному поділі праці, високий ступінь диференціації ролей та інститутів, розвинена система освіти, здатна заповнити ніші, що виникають, у системі професійної спеціалізації та соціальної стратифікації в соціальній сфері. **I.(п.)с.** відрізняється від традиційно-

го зменшенням функціональної нерозчленованості соціальних одиниць і зростанням структурної диференційованості, виникненням нових соціальних організацій, що спеціалізуються на виконанні особливих функцій. При цьому малося на увазі, що кожна структурна одиниця соціальної системи при диференціації її функцій породжує нові соціальні елементи з більшою адаптаційною здатністю, а отже, більш досконалі.

Конкретні критерії “індустріалізованості” того чи іншого суспільства неоднакові в різних авторів, однак в узагальненому вигляді всі відмінності виявляються варіаціями на одну і ту саму тему: індустріальне суспільство описують за допомогою понять функціональної спеціалізації, диференціації, раціоналізму, централізації, тоді як “традиційне доіндустріальне” суспільство характеризується поняттями функціональної нерозчленованості, ірраціоналізму, локальності. Концепції модернізації та **I.(п.)с.** покладені в основу численних теорій сучасної політології і соціології – конвергенції, постіндустріального, інформаційного суспільства та ін. Природним продовженням системи ідей **I.(п.)с.** стала теорія постіндустріального суспільства 70-х рр. XX ст., яка нині швидко поширюється у світі.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Філософський словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.; *Всемирная энциклопедия: Философия* / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современ. литератор, 2001. – 1312 с.

Михненко А.М.

ІНСТИТУТ ПОЛКОВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Очільником військової та адміністративної влади на території полку й водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав полковник. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни були досить поважними. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу – через різні обставини: як іманентні, так і привнесені ззовні.

Функціональні обов'язки полковника частково окреслювалися в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на полковництво, а також регулювалися нормами звичаєвих практик.

Найбільш рання гетьманська інструкція міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. через призначення на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що мав на меті передовсім оповісти полчанам про переміну влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. У визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом – потребою реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р.

Адже перед тим чинний полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією зборівських постанов.

Цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду. Втім, і в ньому прерогативи полковника визначалися доволі загально. І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення. Не зазнала принципівих змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це, зокрема, вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду – універсал Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилуцьке полковництво містилася лапідарна – вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького – формула владних повноважень новопризначеного старшини.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так, полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих

функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (т. зв. рангові маєтності), який складала колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, здавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів, саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їхній контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатись у внутрішні справи міст.

Усе це унормовувалося не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їхнє перенесення на письмо спостерігалось вже за часів реформування норм українського державного життя урядом Петра I, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим. Процес упровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще 1719 р., коли на полковника ніжинського було висунуто сина царського вельможі графа Алексія Толстого Петра; утім, останній доводився зятем гетьманові Івану Скоропадському і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту).

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майорові російської армії Івану Кокоскіну, становив додаток до так званих “Артикулов воинских”, що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в “малоросійському полку”. Запорукою ж дотримання інструкцій-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: на винного чекала смертна кара.

Ступінь повноти влади полковника залежав від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності чи віддаленості від особи регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків у середовищі владного прошарку козацтва. Важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалася на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення через ті чи інші обставини гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади. Доволі важливу роль у процесі “перетягування” владних повноважень між гетьманським урядом і полковниками відіграла позиція російської влади, яка виступала союзником полкової старшини в її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених за ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей.

Право вільної елекції полковників – так само, як і гетьмана, – належало до тих небагатьох наріжних “прав і вольностей”, які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої, згідно з умовами “Ординації Війська Запорозького” 1638 р., стало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади за роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвели до трансформацій і цього, одного з наріжних, каменів військової демократії. Зміни стосувалися здебільшого перебирання гетьманом прерогативи призначення та звільнення з полковничих урядів до своїх рук. За гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого стану речей у відомих нам документах не

артикулюється. В умовах розгортання громадянської війни за гетьманування Івана Виговського, коли в опозицію перейшов не лише легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою на противагу гетьманському ставленіку миргородський полковник Степан Довгаль і деякі інші старшини, легітимність яких ставилася під сумнів гетьманським проводом, проблема правочинності обрання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До т. зв. нових статей Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців.

Не мали права посідати старшинські уряди й новохрещені іноземці. Обґрунтування як першого, так і другого вочевидь випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Аналіз практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії суттєво відрізнялися від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковникові Ілляшу Новицькому демонструє таку картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу під час призначення та звільнення з полкових урядів чинила російська влада. Маючи на меті забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противагу гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у разі позбавлення їх влади.

Згідно з положеннями договору 1659 р., багато старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводилися з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі

отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви. До того ж гетьману, як уже згадувалося, заборонялося відправляти полковників у відставку без узгодження цього питання на раді. Але насправді, як у разі обрання на полковництво, так і в разі відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були ширшими. Процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавалися до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. В окремих випадках могла спостерігатися процедура добровільного зречення полковницького пернача. Хоча насправді "добровільність" зречення могла виявитися дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р., в яких ідеться про суть і порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій під час реалізації гетьманом своїх повноважень. Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів (перевиборів) під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії. Політичний розвиток Гетьманату після подій 1708-1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулися принципові зрушення. Зокрема, російській владі вдалося досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві. Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади

через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики.

На початку 1715 р. було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Прерогативи російської влади в процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента в ухваленні відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х рр. офіційний Петербург почав вдаватися до практики прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів.

Апробована у 1710-х рр. практика з початком 1720-х рр. була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому – в полкові центри Гетьманату призначалися російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. Уже на другому етапі, під час створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалося ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, безперечно ширшими, прерогативами ("до определения полковничества"). Досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявилися не на висоті покладених на них сподівань. Крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згорання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли перекона-

ти центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища.

Утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решті адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи із встановлення Війську Запорозькому умов нових статей 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві. На практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у виданні відповідного гетьманського універсалу. Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монархові й монарший указ 1715 р. Норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників та іншої старшини на уряд.

Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а “отчизна”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ІНСТИТУТ ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Під час управління ввіреном йому полком полковник спирався на полкову старшину, склад якої майже повністю дублював склад

гетьманського уряду – полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий (відсутнім є лише уряд бунчужного). Натомість згадки про інститут полкового хорунжого в джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків знаходимо згадки про уряд “праперщика полкового”, що вочевидь є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до полкового старшини іноді потрапляють і “арматний осавул”, і “арматний хорунжий”. Очевидно, близькими були й моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів. Щоправда, позиції полкового писаря, як і полкового обозного, виглядають значно слабшими, аніж позиції їхніх аналогів у гетьманському уряді. Так, згідно з нормами договору 1654 р. (повтореними без змін у цій частині в пізніших угодах), полковий осавул отримував щорічно на ранг 200 золотих польських і прибутки з млина, тоді як полкові писар і хорунжий були обмежені лише виплатою 50 золотих польських. Про плату полкових обозних з нез'ясованих причин у договорах не йшлося, а на ранг полковнику призначалося 100 єфимків і прибутки з млина. Згідно із запропонованим урядом П.Тетері проектом сеймової постанови представницького органу Речі Посполитої 1664 р., полковникові та полковому осавулові передбачалося виділення на ранг млина, а першому з них – ще й прибутків з одного староства. Варто зауважити, що, крім полковників, настільки великі пожалування на ранг були передбачені лише гетьманові. Отже, це недвозначно вказує на вельми високий соціальний статус цієї групи козацької старшини в ієрархічній структурі Війська Запорозького. Певну перевагу статусу полковника перед частиною генеральних старшин засвідчує й фактичний матеріал, що стосується взаємин Війська Запорозького з царем. Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XVII ст. розміри отриманої полковниками від царя натуральної платні з нагоди укладення перемир'я з турецьким султаном поступалися лише розмірам пожалування гетьмана і ледь-ледь генерального обозного, натомість перевищували винагороду інших генеральних старшин. Завершуючи розгляд питання ієрархічної моделі полкового уряду, варто зауважити, що

на початку становлення військово-адміністративної структури Гетьманату зустрічаються згадки щодо наявності не одного, а двох полкових хорунжих, один з яких є “першим”, а отже, і старшим. У документах кінця XVII-XVIII ст. подібні факти виявляються вкрай рідко, що наштовхувало на припущення про відмову від такої практики. Утім, компут Полтавського полку, складений 1719 р., фіксує наявність двох полкових осавулів і двох полкових хорунжих, а перепис Полтавського полку 1732 р. містить вказівку й на ієрархію стосунків між полковими осавулами, називаючи одного з них “осавулом полковим”, а іншого – “другим осавулом”. Порівняльний аналіз компутів 1719 р. та 1732 р. дає підстави говорити про існування практик поступового просування полковою службовою драбиною. Щоправда, для деяких названих старшин таке стрімке кар’єрне зростання можна пояснити тісними родинними зв’язками з колишніми полтавськими полковниками (Іван Левенець, Василь Кочубей) чи впливовими полтавськими старшинами (Антон Кованька).

З часом у практиках полкового урядування поширюється інститут т. зв. “наказництва”, який прикладається як до уряду полковника, так і до урядів його помічників. Найбільшого поширення “наказництво” набуває у випадках з урядом полковника. Наказних, тобто тимчасово виконуючих обов’язки, полковників призначає сам полковник чи гетьманська адміністрація або на час відсутності повноважного урядовця в полку, або для керування частинами полку в поході, або ж після відсторонення повноважного полковника до нового обрання чи призначення. Нерідко справа не обмежувалася призначенням лише одного наказного полковника – їх могло бути два, три (особливо коли справа стосувалася розпорощення полку для участі у воєнних операціях зразу на кількох театрах бойових дій і, природно, керування полковою адміністрацією на місцях).

Виконувачами обов’язків наказного полковника здебільшого призначали сотників, причому переважно тих, котрі очолювали сотні в полкових центрах; рідше – полкову старшину і ще рідше – генеральних старшин (осавулів, бунчужних чи хорунжих). Перебування на уряді наказного полковника часто-густо ставало своєрідним трампліном для

переміщення на повне полковництво або ж засвідчувало впливовість того чи іншого старшини в середовищі певної козацької корпорації.

У практиках адміністрування першої половини XVIII ст. гетьман або царський уряд вдавалися до застосування інституту “наказництва” для того, аби, уникаючи номінування “повного” полковника, зберегти уряд вакантним для призначення на нього свого протеже чи передачі фактичного управління полковими справами іншим владним структурам (наприклад, комендантам російських гарнізонів, розквартированих у полкових центрах Лівобережжя).

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ІНСТИТУТИ ВИЩОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1569-1795). Найвищою владою в Речі Посполитій був наділений король, який у період між сеймами був головою виконавчої влади. Він обирався пожиттєво сеймами на основі права елекції *virिति*, тобто безпосередньо представниками шляхетського стану. Разом із сеймом король також репрезентував і законодавчу владу, адже мав право законодавчої ініціативи та затвердження сеймових ухвал. Саме від його імені публікувалися сеймові постанови (“конституції”). Але в ролі законодавця польський монарх насамперед виступав стосовно мешканців королівських міст, селян із королівських земель (т. зв. королівщин) та

євреїв Корони Польської. Король мав право призначати всіх державних урядовців пожиттєво та номінувати на сенаторські посади. Монарх не міг усувати з посад цих урядовців навіть у разі невиконання ними своїх обов'язків. Загалом же польський король своїми універсалами призначав близько 180 річпосполитських урядів. Разом із сенатом і посольською ізбою король складав три "сеймуючі стани" країни.

Польський монарх також був верховним головнокомандувачем і керував закордонною політикою Речі Посполитої. У проведенні зовнішньополітичних заходів король був менш обмежений у повноваженнях, ніж усередині країни. Король також головував у сенаті та очолював сеймовий і надвірний (згодом – асесорський) суди з особливо важливих справ. Найголовнішим владним повноваженням короля була роздача ним у пожиттєве володіння земельних маєтностей. Разом із тим, незважаючи на широкі права, король був значно обмежений у своїй владі сеймом: по-перше, без згоди тогочасного парламенту він не мав права на одруження (з 1573 р.); по-друге, не міг отримувати нові землі та маєтки для себе і родини (з 1631 р.); по-третє, був не в змозі виїжджати за межі Польсько-Литовської держави (з 1641 р.).

Досить часто в Речі Посполитій траплялися періоди безкоролів'я. У цей складний для країни період вищу державну владу тимчасово здійснювала каптурова конфедерація шляхти на чолі з примасом. Примасом обов'язково ставала особа, яка в ієрархії римокатолицької церкви мала чин гнєзненського архієпископа. Головний обов'язок примаса полягав у підготовці королівської елекції. Вибори складалися з таких етапів: конвокація (утворення генеральної конфедерації шляхти), елекційний сейм (на якому відбувалося обрання короля та укладення ним договірних статей зі шляхтою) і коронаційний сейм (де новообраний монарх складав присягу та коронувався).

Поряд із королем найвищу державну владу в Речі Посполитій здійснював вальний (загальнодержавний) сейм. Чергові, або ординарні, сейми скликалися один раз на два роки і мали тривати не більше шести тижнів. Крім того, у разі надзвичайних ситуацій скликалися позачергові (екстраординарні) засідання сеймів, які тривали не довше двох тижнів.

Сейм Польсько-Литовської держави був двопалатним і складався з посольської ізби та сенату. Посольська ізба формувалась як представництво земських шляхетських сеймиків і складалася з 170 послів. До сенату входили воєводи і каштеляни, архієпископи та єпископи, а також такі вищі урядовці, як великий маршалок, надвірний маршалок, канцлер і підканцлери, підскарбничі та ін. На початку XVII ст. до складу сенату входило 140 осіб, які пожиттєво посідали свої місця.

Повноваження сейму були визначені ще в 1505 р. згідно з т. зв. конституцією *Nihil novi*. Її основним положенням було те, що король без згоди земських послів і сенаторів не міг ухвалювати законодавчі акти, що стосувалися правового становища шляхти. Ця конституція також урівнювала в правах сенаторів і членів посольської ізби. Найголовнішими державними завданнями сейму були: ухвалення постанов внутрішньополітичного характеру, встановлення податків, скликання посполитого рушення, нобілітація шляхти, контроль за королівським урядом, згода щодо призначення на держуряди, ратифікація міжнародних угод тощо.

Ухвалені на сеймі постанови (т. зв. конституції) поділялися на довготермінові й тимчасові, тобто такі, що мали діяти лише протягом певного часу. Для схвалення рішень потрібна була згода всіх учасників сейму. Спочатку сенатори по черзі висловлювали свою думку стосовно того чи іншого питання, після чого король або ж канцлер формулювали основну думку (т. зв. конклюдзію). Написанням остаточного тексту конституцій займалася спеціальна комісія, яка обиралася з депутатів посольської ізби на початку сейму й складалася з 4 осіб, що репрезентували Корону Польську та Велике князівство Литовське. Опрацьований у такий спосіб проект постанови оголошувався перед закінченням роботи сейму, а потім допрацьовувався згідно із зауваженнями. Остаточо редагував постанову-конституцію сам король, і після публікації польською мовою її надсилали до воєводств для оголошення на реляційних сеймиках. У містах проведення сеймиків сеймові конституції вписували до гродських книг. Саме з цього часу вони набували правочинності для місцевої влади.

До сенату обов'язково входили гнєзненський і львівський архієпископи й усі римо-

католицькі єпископи, а також 10 т. зв. міністрів від Корони Польської та Велико-го князівства Литовського – канцлери, під-канцлери, великі й надвірні маршалки та великі підскарбії. Крім того, членами сенату були всі річпосполитські воєводи та каштеляни включно зі жмудським (жемайтським) старостою. Згідно з ієрархією, найвищим серед духовних сенаторів уважався гнзненський архієпископ, серед світських – краківський каштелян, а серед вищих державних посадовців – великий коронний маршалок. За кожним сенатором і членом посольської ізби закріплювалося певне місце сидіння, що відповідало престижності воєводств, а отже, їхньому політичному впливові. Важливістю посольської ізби засвідчувала її головна функція, що полягала в ухваленні спеціальних постанов, кожна з яких закріплювалася королівським підписом і таким чином ставала законом у межах Речі Посполитої.

З 1573 по 1647 р. у Речі Посполитій відбулося 68 сеймів. З них 45 засідань були звичайними, 11 – надзвичайними, 4 – конвокаційними, 4 – елекційними і 4 – коронаційними. “Золотою шляхетською вольністю” вважалося право *liberum veto* (з лат. – вільно забороняю), за яким кожен депутат сейму міг заперечити те чи інше його рішення й у такий спосіб зірвати роботу парламентського органу Речі Посполитої. З 1550 до 1600 р. з 40 проведених сеймів було зірвано дев’ять. Протягом першої половини XVII ст. з 46 сеймових засідань зірвали шість, а в другій половині століття відсоток безрезультативних сеймів досяг третини. Натомість з 15 скликаних під час правління короля Августа III (1736-1763 рр.) відбувся лише один – вальний сейм 1736 р. Право вето кожним сеймовим делегатом того чи іншого рішення законодавчого зібрання впливало на погіршення міцності державного устрою та було обмежене лише після надзвичайного погіршення внутрішньополітичної ситуації в 60-х рр. XVIII ст.

Слід відзначити, що починаючи з сеймової постанови 1590 р. (вона називалася “Порядок зі сторони Низовців і України”) на багатьох варшавських сеймах розглядалися питання та ухвалювалися “заборонні” й “привілейні” постанови щодо діяльності козацтва та Війська Запорозького в межах східних воєводств Польсько-Литовської держави.

Вищою апеляційною інстанцією для шляхетського стану був Коронний трибунал. З його утворенням у 1578 р. щорічно (у вересні) відбувалися провінційні депутатські сеймики, на яких обирали представників до головної судової установи держави. Членами Коронного трибуналу були обрані на провінційних сеймиках депутати, яких було по 1-2 особи від кожного воєводства. Крім світських осіб, у трибуналі засідали й представники католицького духовенства. Судові справи, що надходили з українських земель Речі Посполитої, розглядали сесії (каденції), які наприкінці весни – на початку літа кожного року проводилися в Любліні. Поряд із Королівським трибуналом діяв т. зв. асесорський суд, який розглядав апеляції на вироки судів міст, суперечки між міськими громадами і магістратами, а також давав правове тлумачення королівських привілеїв щодо міст. Важливі функції виконував ще один вищий суд – референдарський. Він розглядав питання щодо королівських сіл і суперечки під час розмежування королівських і приватних маєтностей. Контролюючим органом щодо перелічених вище судів був сеймовий суд на чолі з королем, який відбувався під час проведення сеймів.

Важливим елементом державно-політичного життя Речі Посполитої були також шляхетські конфедерації. Спочатку вони збиралися лише в період безкоролів’я, однак згодом стали поділятися на такі, що діяли на підтримку чергового монарха або ж проти нього. Останні дістали назву ракошів за назвою місцевості Ракош, де на подібні сеймики збиралась угорська шляхта. Під час конфедерації шляхта мала право збирати свою вальну раду, яка часто ухвалювала рішення на протигагу постановам варшавського сейму та королівським універсалам. Конфедераційні акти вносилися до судових книг того чи іншого воєводства й таким чином ставали елементом правової системи Польсько-Литовської держави. Великого поширення на українських землях Речі Посполитої конфедерації набули у XVIII ст., що стало однією з причин довготривалого (т. зв. гайдамацького) руху спротиву шляхетській владі на теренах Правобережної України.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко,

П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГАЛУЗІ НАУК “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” В УКРАЇНІ (англ. Institutionalization of science “governance” in Ukraine) – легітимізація галузі наук “Державне управління”, а також визначення її спеціальностей, напрямів досліджень і структури спеціалізованих вчених рад із захисту дисертаційних робіт.

І.г.н. “Д.у.”У. була започаткована наказом Вищої атестаційної комісії України від 13 березня 1997 р. № 86 “Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників”, де вперше були зазначені шість спеціальностей цієї галузі науки. Фактичною датою її легітимізації вважається 29 листопада 1997 р. – дата прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1997 р. № 1328 “Про затвердження переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь”, в якій вищезазначена галузь згадується. З 1997 р. до 2002 р. захист дисертацій відбувався за шістьма спеціальностями: 25.00.01 – теорія та історія державного управління, 25.00.02 – філософія державного управління, 25.00.03 – організація і управління в державних установах, 25.00.04 – регіональне управління, 25.00.05 – галузеве управління, 25.00.06 – місцеве самоврядування.

Відповідно до наказу ВАК України від 9 вересня 2002 р. № 368 було скорочено та упорядковано перелік спеціальностей галузі науки державного управління таким чином: 25.00.01 – теорія та історія державного управління, 25.00.02 – механізми державного управління (нова спеціальність), 25.00.03 – державна служба (нова спеціальність), 25.00.04 – місцеве самоврядування (спеціальність збережено, але зі зміною номера 25.00.06 на 25.00.04).

У 1997 р. було започатковано формування системи спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій за вищезазначеними спеціальностями науки державного управління. Першими були створені дві спеціалізовані вчені ради в Українській Академії державного управління при Президентові України (УАДУ). Остання у 2003 р. була перейменована в Національну академію державного управління при Президентові України (НАДУ). У 2000 р. була створена спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій у Львівській філії УАДУ, на базі якої пізніше був утворений Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України (ЛРІДУ). З 2001 р. функціонує спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій у Донецькій державній академії управління (ДОНДАУ), яка у 2006 р. була перейменована у Донецький державний університет управління (ДОНДУУ). З 2002 р. спеціалізовані вчені ради функціонують у Харківському (ХРІДУ) та Дніпропетровському (ДРІДУ) регіональних інститутах державного управління НАДУ при Президентові України, а з 2004 р. – й в Одеському регіональному інституті державного управління НАДУ при Президентові України (ОРІДУ).

У 2006 р. було створено спеціалізовану вчену раду в Гуманітарному університеті “Запорізький інститут державного та муніципального управління” (ГУЗІДМУ), який у 2008 р. був перейменований у Класичний приватний університет (КПУ). У 2007 р. створені ради в Інституті законодавства Верховної Ради України (ІЗВРУ) та в Академії муніципального управління (АМУ). У 2009 р. були створені спеціалізовані вчені ради в Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України (РВПС) та в Національному інституті стратегічних досліджень (НІСД). У 2010 р. створено спеціалізовану вчену раду в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу, а в 2011 р. – у Чорноморському державному університеті ім. Петра Могили.

Станом на 1 червня 2011 р. в Україні функціонувало 12 спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій у галузі наук “Державне управління”, у т. ч. 8 докторських (дві в Національній академії державного управління при Президентові України, по одній в її Харківському регіональному інституті держав-

ного управління, в Інституті законодавства Верховної Ради України, в Академії муніципального управління, в Донецькому державному університеті управління, в Класичному приватному університеті та в Чорноморському державному університеті ім. Петра Могили) і 4 кандидатських (у Дніпропетровському, Львівському, Одеському регіональних інститутах державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу). Чотири з них розташовані в м. Києві. У системі Національної академії державного управління при Президентові України з її регіональними інститутами функціонують 3 докторські та 3 кандидатські спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій з державного управління. На ці шість рад у сукупності припадає більше 67% захистів дисертацій.

За результатами багатоаспектного аналізу вітчизняних дисертаційних розвідок у галузі наук "Державне управління" виділено сучасну парадигму досліджень в ній, яка має п'ять рівнів, зокрема: перший рівень наукових спеціальностей (базові спеціальності: 25.00.01 – теорія та історія державного управління; 25.00.02 – механізми державного управління; 25.00.03 – державна служба; 25.00.04 – місцеве самоврядування, а також відповідні напрями досліджень); другий рівень проблемних сфер досліджень (державотворча, адміністративна, економічна, соціальна, гуманітарна, політична, правова, екологічна, етнопонаціональна, історична та ін.); третій рівень базових наукових підходів (філософський, теоретико-методологічний, науково-прикладний); четвертий рівень критеріїв масштабності проблем (міжнародний, державний, регіональний, галузевий, місцевий, організацій); п'ятий рівень методів дослідження (загальні, спеціальні).

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко. – Ч. 2. Науково-прикладні аспекти. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010;

Lan Z. Paradigmatic View of contemporary Public Administration Reserch: An Empirical Test / Z. Lan, K. A. Anders // Administration & society. – 2000. – May. – Vol. 32. – N 2. – P. 138-165.

Бакуменко В.Д.

ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЦЕНТРІВ СУСПІЛЬНОГО ВПЛИВУ.

Виразниками суспільних інтересів можуть бути будь-які суб'єкти з кола потенційних центрів суспільного впливу, а саме групи інтересів та групи тиску, громадські або соціальні об'єднання, рухи та партії-рухи. Соціальні групи різняться за своїми проявами, типами організованості та характером, проте для них усіх характерним є прагнення реалізувати свій інтерес, впливаючи на державну владу. Саме тому в західній політологічній літературі для позначення цих груп використовують термін "групи інтересів" та "групи тиску".

Як суспільно-політичний феномен соціально-політичні рухи суттєво різняться від політичних партій. Для політичних партій, поперше, основною метою діяльності є отримання всієї повноти влади, тоді як для груп інтересів метою діяльності є здійснення впливу на певний сегмент влади з метою отримати від неї певні політичні рішення та їх реалізацію. По-друге, соціальні рухи зазвичай не мають сильного центру, ієрархічної структури й дисципліни. Ядром одних рухів є самодіяльні ініціативні групи, інших – комітети або комісії, створені партіями. Вони спираються на неорганізовані маси, а нерідко підтримуються різними громадськими організаціями й автономними асоціаціями партій. У цілому ж рухи розвиваються на основі солідарності й самодіяльності їхніх добровільних учасників, не зв'язуючи їх дисципліною. По-третє, групи інтересів зазвичай складаються з людей, об'єднаних на основі специфічних для всіх їх членів цілей, на відміну від партій, які мають створити комплекс цілей та ідей, що задовольняв би потреби якнайширшого кола людей, тобто ідейно-політична орієнтація груп набагато ширша, а цілі набагато вужчі та конкретніші, ніж у партій. Групи інтересів можуть займати чітко виражені позиції з важливих для них питань, тоді як партії часто змушені займати певну "середню" позицію, яка є результатом позицій різноманітних партій. Саме такі риси груп дають їм змогу набутися у своєму напрямі значної підтримки.

Невід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства є різноманітні об'єднання громадян, соціально-політичне призначення яких полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям розв'язувати проблеми повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування. Призначення суспільних рухів та організацій – виразити й представити інтереси людей, що до них належать, у відносинах між собою та з державою. Як вважає англійський соціолог Ентоні Гідденс, з розвитком політичної культури населення, демократії та громадянського суспільства соціальні рухи стають такими ж типовими, як і формальні бюрократичні структури, яким вони протистоять. Природа партій загалом і сучасних особливо є подвійною. Нові партії, що виникли як політична складова відповідних громадських рухів та зберегли безпосередній зв'язок із цими рухами, можуть бути охарактеризовані як партії-рухи. Саме в цій їх належності одночасно і до партій, і до громадських рухів полягає структурна амбівалентність, завдяки якій ці партії можна розглядати і як центри влади, і як центри політичного впливу. Прикладом партій-рухів є партії “зелених”. Партії “зелених” виникли на основі відповідних екологічних рухів і фактично лишилися їх частиною, ставши політичним представництвом.

Літ.: *Куриц С. Я.* Болезни государства. Диагностика патологий системы государственного управления и права : монография / С. Я. Куриц, В. П. Воробьев ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М. : МГИМО (У) МИД России, 2009; *Гець В. М.* Інноваційні перспективи України / В. М. Гець, В. П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006; *Головаха Е. И.* Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. – К. : Ин-т социологии, 1996.

Михненко А.М., Задорожний С.А.

ІНТЕРНЕТ (англ. Internet, Interconnected Networks – з'єднані мережі) – глобальна інформаційна мережа, всесвітня система добровільно об'єднаних комп'ютерних мереж, побудована на використанні протоколу IP і маршрутизації пакетів даних. **I.** утворює світове (єдине) інформаційне середовище – осереддя цифрової інформації. Інтернет складається з безлічі взаємозалежних національних, регіональних комп'ютерних мереж, ко-

мунікацій, програм і забезпечує віддалений доступ до комп'ютерів, електронної пошти, дошки оголошень, баз даних і дискусійних груп. **I.** є фізичною основою для Всесвітньої павутини (Всесвітньої мережі або Глобальної мережі).

Всесвітня мережа **I.** овіяна духом холодної війни. Історія її створення почалась у 1957 р., коли президент США Д.Ейзенхауер у відповідь на розгортання Радянським Союзом супутникової системи комп'ютерного зв'язку між пусковими установками ядерних ракет створив “мозковий центр” ARPA, в рамках фінансування якого в 1969 р. була створена попередниця **I.** мережа ARPANET. Після ARPANET в США та інших країнах створювалися комп'ютерні мережі, що з'єднували комп'ютерні центри наукових та державних організацій. Багато мереж стали використовувати протокол IP. Цей протокол був зручний тим, що можна легко нарощувати мережу, приєднуючи будь-яку кількість нових комп'ютерів.

У 1972 р. у Вашингтоні відбулась перша Міжнародна конференція з комп'ютерних комунікацій. У конференції взяли участь вчені з 10 країн. Учасникам конференції представили мережу ARPANET. Це було перше публічне представлення мережі. Мережа ARPANET стала першою глобальною мережею, в якій були найповніше використані сучасні розробки. Над створенням і розвитком мережі працювали найвідоміші вчені США, тому до ARPANET почали приєднуватися інші мережі, створені освітянськими, науковими та урядовими організаціями.

У 1972 р. була створена суспільна організація INWG – робоча група з міжнародних мереж, під керівництвом Вінсента Сьорфа. INWG координувала роботу зі створення можливості міжмережевого обміну. Для об'єднання мереж, що працюють з протоколом IP, і мереж, що працюють з іншими протоколами, необхідно було створити спеціальний міжмережевий протокол. Цей протокол був створений Вінсентом Сьорфом і Робертом Каном у 1974 р. й дістав назву TCP.

Після об'єднання в 1982 р. двох протоколів TCP і IP в один протокол TCP/IP став стандартним протоколом об'єднаної мережі – **I.** В цьому ж році Сьорф і його колеги ввели термін “**I.**”.

У 1983 р. з'явився перший стандарт для протоколів TCP/IP, що ввійшов у Military

Standarts (MIL STD), тобто у військові стандарти, і всі, хто працював у мережі, зобов'язані були перейти до цих нових протоколів. Для полегшення переходу DARPA звернулася з пропозицією до керівників фірми Berkeley Software Design – упровадити протоколи TCP/IP у Berkeley(BSD) UNIX UNIX – операційна система з відкритими стандартами не прив'язана до певного типу комп'ютера. З цього і почалася сітка UNIX і TCP/IP. Через деякий час TCP/IP був адаптований у звичайний, тобто в загальнодоступний стандарт, і термін **I.** увійшов у загальний ужиток. Глобальна інформаційна мережа **I.** є невід'ємною часткою та основною рушійною силою розвитку сучасної цивілізації. Завдяки **I.** людство дістало можливість налагодити ефективні комунікативні зв'язки. Саме **I.** забезпечує негайний доступ до будь-яких інформаційних продуктів і баз даних, дозволяючи приймати, відправляти й опрацьовувати інформацію в активному режимі та реальному часі.

I. став середовищем функціонування електронної економіки нового типу. Технічні можливості сучасного **I.**, що дозволяють мати доступ до глобальної мережі **I.** у повному обсязі в довільній точці планети і цілодобово, є достатніми для функціонування глобальної Електронної Комерції, у зв'язку з чим вимоги до надійності функціонування мережевої інфраструктури значно зростають.

Водночас зростає значення змістовної частини **I.**: інформаційні ресурси, довідкові системи, пошукові системи, інформаційні директорії.

Глобальний характер **I.** та інтернаціональність інформаційних ресурсів вимагають більшої уваги до т. зв. інтернаціоналізації Інтернет, яка полягає як у підтримці національних мов і культурних середовищ, так і в можливості роботи технічних засобів **I.** з багатьма мовами та перетворенні представлення змістовної частини (переклад, перекодування тощо).

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Асуров Г. П.* Сеть Інтернет. Библиотека пользователя / Г. П. Асуров. – М. : Новые технологии, 2002; *Никольский О. К.* История развития Интернета в эпоху глобализации / О. К. Никольский. – М. : Сомп, 2001; *Лучко Л. М.* Развитие сети Интернет в Украине / Л. М. Луч-

ко. – Х. : Шлях, 2002; *Пискунов А. С.* Что такое Интернет? / А. С. Пискунов. – Казань : Новое слово, 2001; *Резунов В. О.* Всемирная паутина / В. О. Резунов. – Ростов н/Д : ВНГИ, 2000; *Третьяков Д. А.* Интернет и общество / Д. А. Третьяков. – Львів : Громада, 2001.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ – феномен свідомості, який виступає у формі історичних та культурних стереотипів, міфів, символів, поглядів, відчуттів, настроїв, уявлень та оцінок подій минулого. Носіями **I.п.** одночасно є як суспільство в цілому, так і окремі соціально-демографічні, соціально-професійні та етносоціальні групи, а також окремі індивіди.

I.п. забезпечує трансляцію культурної спадщини, її інтеграцію в сучасні соціокультурні реалії, діалектичний синтез традиції і новації, регулювання соціокультурної практики.

I.п. існує як на суспільному, так і на індивідуальному рівні, виступає регулятором міжкультурної комунікації, інструментом соціокультурного пізнання, засобом ідентифікації та самоідентифікації, інтеграційним чинником та ціннісним орієнтиром. Сутнісною характеристикою **I.п.** є її одночасна сталість та мобільність, прагнення до міжкультурного діалогу та бажання залишитися в рамках домінуючої соціокультурної парадигми.

I.п. виявляється в звичках, побуті, культурі, ставленні до інших народів, політичних поглядах тощо, може містити як цивілізаційні архетипи, так і архетипи, властиві тільки певному суспільству чи конкретному індивіду.

I.п. завжди присутня в національній свідомості індивідів та груп, визначає напрями суспільного розвитку, відіграє важливу роль у формуванні нації, виявляє здатність впливати на соціалізацію та ідентифікацію індивідів на національному рівні та є потужним засобом мобілізації національної свідомості.

I.п. є результатом складної діалектичної взаємодії найрізноманітніших чинників і детермінант. Глибина **I.п.** повною мірою визначає здатність суспільної самосвідомості реагувати на соціокультурну трансформацію та виникнення нових реалій культури, піддавати аналізу суть, масштаби і значущість змін, що відбуваються, і, відповідно, об'єктивно оцінювати глибину і гостроту створюваних такими змінами проблем, а також можливості й шляхи їх вирішення.

Гнучкість **І.п.** дає змогу досягати конструктивного діалогу як на міжетнічному, так і на індивідуальному рівні. Водночас замкнутість **І.п.**, догматичне розуміння свого минулого створюють передумови до виникнення негативних стереотипів, комунікативних перешкод.

Збереження та розвиток феномену **І.п.** відбувається під впливом соціального управління. Передумовою здійснення управлінських дій у цій сфері є високий рівень мобільності та інтерактивності історичної свідомості, що дає змогу актуалізувати історично апробовані культурні конструкти з їх одночасною адаптацією до глобального культурного процесу. Питання наукового й аналітичного забезпечення формування державної політики стосовно національної **І.п.** в Україні є сферою компетенції Українського інституту національної пам'яті.

Пріоритетами державної політики в Україні у цій сфері є: досягнення спільного суспільного бачення історії, соціального консенсусу навколо її знакових подій, "примирення" протилежних бачень минулого; публічна демонстрація органами державної влади, політичними силами, національною елітою поваги до української історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість; належне вшанування визначних історичних подій і постатей, гуртування навколо них суспільної думки шляхом залучення широкої громадськості до участі в офіційних ритуалах, публічних акціях, святкуваннях тощо; модернізація українського історичного нарративу, державна підтримка вітчизняної історіографії, підняття престижності професії історика; інтеграція української історіографії у європейський та світовий науковий контекст; сприяння розвитку вітчизняної археології, історичних архівів, музейної справи, краєзнавства, історичного туризму; відродження та збереження національних святинь, пам'яток історії, історико-культурних заповідників; удосконалення стандартів викладання курсу історії України у навчальних закладах.

Літ.: Хальбвак М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвак // Неприкосновен. запас. – 2005. – № 2-3; Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71-76; Кузьмин Н. Историческая память в процессах межкультурного взаимодействия / Н. Кузьмин // Методология, теория та практика соціологічного

аналізу сучасного суспільства. – Б. м. : [б. в.], б. р. – Вип. 16. – С. 417-420; Синицина Н. Историческая память как социальный регулятив / Н. Синицина // Вест. Ставропольск. гос. ун-та. – 2008. – Вып. 53; Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // МАГІСТЕРІУМ. – Вип. 31. Політичні студії. – Б. м. : [б. в.], б. р. – С. 25-29; *Експертна доповідь "Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку"*. – К. : [б. в.], 2007.

Мисів Л.В.

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям соціології, що вивчає історичний процес розвитку суспільства, соціальних систем, інститутів і явищ, розробляючи та застосовуючи соціологічні теорії історичного розвитку та соціологічні методи аналізу історичних даних.

І.с. є перспективною галуззю, яка має сприяти налагодженню міждисциплінарної, концептуальної та методологічної взаємодії між сучасними соціальними науками. Саме **І.с.**, поєднуючи минуле, сучасне та майбутнє у предметному полі однієї наукової дисципліни, відкриває можливості для розвитку цілісного холистичного підходу до вивчення феномена соціального. **І.с.** глибоко вкорінена як у суто теоретико-історичну, так і в соціологічну традицію. Розвиток методологічної та концептуальної взаємодії між історією та соціологією, а також між дослідниками, які працюють, дотримуючись традицій цих соціальних наук, безумовно, сприятиме відкриттю нових предметних сфер спільних досліджень та формуванню якісно нових підходів до вже відомих історичних даних. Зокрема, циклічна парадигма **І.с.** дає можливість більш адекватно враховувати чинник суттєвого ускладнення самої соціальної природи, тому зазначений підхід відкриває широкі методологічні можливості для використання сучасних дослідницьких процедур. Особливо це стосується проблеми подальшого вкорінення **І.с.** у мережі галузевих соціологій. Саме цей напрям видається найбільш перспективним з огляду на інтенсифікацію та якісне наповнення творчого діалогу між істориками та соціологами. Ключовим питанням подальших досліджень у циклічній парадигмі **І.с.**, на нашу думку, є з'ясування специфіки зв'язків між малими циклами різного типу та висвітлення механізму їх інтеграції до ієрархії великого уні-

версального епохального циклу. Зрештою, від вирішення цього питання навіть на гіпотетичному рівні залежить можливість теоретичного з'ясування часових меж різних циклів, адже їх тривалість, напевно, залежить від іманентної структури великих та малих циклів. На подальші дослідження також за-слуговує проблема виявлення комплексу причин асинхронності розгортання перехідних фаз циклів.

Загалом предметне поле **І.с.** відкриває широкі можливості для формування різних шкіл та напрямів, науковий розвиток яких має сприяти подальшому розвитку і суто теоретичних, і конкретних дослідницьких проєктів, спільних для істориків та соціологів. Врешті-решт, від такої взаємодії має виграти соціальна наука в цілому.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Мартинюк А. Ю.* Історична соціологія (циклічна парадигма) : монографія / А. Ю. Мартинюк ; Нац. ун-т внутр. справ, Укр. т-во сприяння соц. інноваціям. – К. : УІАД “Рада”, 2004.

Михненко А.М.

ІСТОРИЧНИЙ НАУКОВИЙ ПІДХІД – загальний метод дослідження, який виходить з історичної парадигми та чинників (політичних, економічних, соціальних, культурних тощо), що впливають на суспільний розвиток, та допомагає відстежувати такий вплив у часовому просторі, передбачити та аналізувати його еволюцію, адекватну викликам часу. Ґрунтуючись на тому, що система інститутів суспільного управління у кожен історичний період визначається конкретними суспільно-економічними і суспільно-політичними чинниками, притаманними цим періодам, **І.н.п.** дає можливість установити переваги й недоліки обраної сьогодні в Україні моделі суспільного розвитку та окреслити підходи щодо її вдосконалення.

У I третині XIX ст. **І.н.п.** означав історично орієнтоване пізнання індивідуального в його “конкретному часі й просторі”, спрямоване на фактологічне емпіричне дослідження (“Історична школа права”). Власне **І.н.п.** позначав переломний час кінця XVIII – початку XIX ст., вирізняючи доннаукові етапи розвитку історичної науки від наук, що характеризувалися появою розвиненої історичної свідомості – становлення різниці та зв’язку

між трьома модульностями часу (минуле, сучасне, майбутнє). В ході тривалих сучасних дискусій визначені базові елементи змістового наповнення поняття **І.н.п.** та його етапи на основі виділення домінуючих тлумачних моделей і методологічного інструментарію в історичних текстах та їх зв’язок із пануючими історіософськими системами. **І.н.п.** як теоретична основа історичної науки формував 3 її базові складові: а) ідеалістичні історичні поняття; б) канонізація дослідницьких регулятивів до єдності історичних методів; в) поширення фахових претензій на загальну освіту суспільства. По-перше, історія була самовиявом і самоуявленням людини XIX ст. як індивідуального елемента культурного розвитку загального духу. Людські вчинки обумовлюються “ідеями”, які виступали як духовні рушії, спрямовуючи практичні дії на зміну існуючого світу, і через керівні інтереси приводили до прийняття тих чи інших історичних рішень. По-друге, **І.н.п.** визначав історичний метод як систему правил, що спрямовує процес вивчення минулого, порядкує професійною операцією пізнання – науковим дослідженням. Ці правила ґрунтувались на історичній гносеології, в основі якої лежала герменевтика людських дій і мотивів, а історія пізнавалася шляхом їх “розуміння” за філологічною моделлю проникнення у смисл текстів. Упорядкування методологічного інструментарію здійснювалося за допомогою знаменитої “тріади”: евристика, критика, інтерпретація. По-третє, малася на увазі обумовленість минулих людських дій, мотивів прийняття рішень ціннісними нормами. Історична наука пізнанням минулого робить внесок у культурний прогрес, виконуючи загальноосвітню функцію в сучасному суспільному житті, оскільки дії й мотиви поведінки людини зумовлені історично і їх пізнання складає вищий сенс буття.

У сучасному розумінні **І.н.п.** розглядається у зв’язку з проблемами інституціоналізації й означає наукову парадигму історичної науки XIX ст., яка зводиться до 5 ґрунтовних ознак: а) інтереси (орієнтація на змінні потреби життя); б) “концепція ідеї” (формування домінуючого погляду на обумовленість людських дій у минулому); в) методи історичної реконструкції; г) форми історіографічного викладу; г) функції практичної орієнтації суспільства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедія історії України* ; за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Вид-во “Наук. думка” НАН України, 2003.

Михненко А.М.

ІСТОРИЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИМ ПРОЦЕСОМ. Становлення державного управління інвестиційним процесом здійснюється разом із становленням і розвитком ринкової системи господарювання. Формуються два суб'єкти управління інвестиційним процесом – держава та ринок. У XVI-XVII ст. активним суб'єктом, який започаткував певний порядок вкладання капіталу у виробництво, виступала держава, яка відіграла роль регулятора торговельного балансу і на основі протекціоністської політики регулювала грошові потоки капіталу. У часи мануфактурного капіталізму протекціонізм став заважати вільному переливу капіталів, доступу до ринків сировини, розширенню ринків збуту. Після вичерпання потенціалу розвитку меркантилізму до процесу забезпечення економічного зростання включився другий суб'єкт – ринок. Почало формуватися виробництво, яке стало відігравати провідну роль в економічному зростанні, і разом з ним почали формуватися механізми саморегулювання. У XVIII ст. ринкову систему саморегулювання виробничих відносин розвинув А.Сміт, який вважав, що головною причиною багатства суспільства є не гроші, а товар. Джерелом економічного розвитку є не просто гроші, а гроші, які виконують функцію обігу і за допомогою праці створюють нові цінності та забезпечують певний прибуток. А.Сміт докорінно змінив погляди на роль держави в суспільній системі господарювання. Держава, виконуючи функції оборони країни, забезпечення правосуддя, народної освіти, утримання громадських установ, втручається в економічні процеси тільки з метою обмеження непродуктивного споживання, а суспільне виробництво функціонує на вільній дії економічних законів, свободи конкуренції як форми реалізації інтересів “економічних людей”. Економічне зростання, за А.Смітом, – це не тільки підвищення доходу, але й нагромадження капіталу на основі заощаджень. “Зростання ... доходу й капіталу означає зростання націо-

нального багатства”. А.Сміт зробив вагомий внесок у теорію економічного зростання на основі максимізації норми чистих інвестицій. Якщо в державі не вистачає капіталу на розширення виробництва, то невиробниче споживання заощаджень у сфері послуг для економічного зростання може бути так само згубним, як і його нестача. Вчення А.Сміта про співвідношення держави та ринку було не адекватно оцінене. Теорія “невидимої руки” А.Сміта, яка управляє ринком, тільки тоді найкраще служить інтересам суспільства, коли спрямовується трансцендентними законами, але, як зазначає А.Ріх, його послідовники взяли до уваги тільки те, що відповідало ліберальній парадигмі розвитку ринку. Теорію “природної свободи” створив Дж.С.Мілль, згідно з якою уряд не повинен втручатися у справи приватного сектору. Відбувається штучне протиставлення держави та ринку. Інші мислителі (К.Маркс, С.Сімонді, Р.Оуен), навпаки, відстоювали провідну роль держави в контролі над засобами виробництва. Вони пояснювали всі недоліки капіталістичного суспільства існуванням приватної власності на капітал. У результаті, тривалий час точаться суперечки між противниками та прихильниками втручання держави у процеси виробництва, але вже відомо, що ринок ефективний лише за умов “цілковитого обмеження”. До цього часу поняття “держава” вживається як протиставлення поняттю “ринок”. Ж.Б.Сей, Т.Мальтус, Н.Сеніор, Д.Мілль та інші вважали, що збагачення суспільства залежить не тільки від праці як джерела багатства й капіталів, а й від обміну та розподілу. Виробництво залежить від платоспроможності споживача. Предметом наукового аналізу причин економічного зростання стає економічна роль держави як чинника економічного розвитку, інвестицій, нагромадження капіталу. С.Сімонді, П.Прудон, К.Родбертус критично підійшли до аналізу впливу капіталістичного укладу товарного виробництва на виникнення соціальних проблем. Кризовий стан в економіці породжується неконтрольованим нагромадженням капіталу, що призводить до зростання попиту, розшарування населення на багатих і бідних. Отже, держава мала б контролювати рух капіталу і на основі регулювання розподілу національного доходу формувати ефективний попит населення. Велика депресія у 1930-ті рр. в США продемонстру-

вала неефективність ринкового саморегулювання, що зумовило необхідність державного втручання в регулювання економічних процесів. У 1936 р. Дж. Кейнс обґрунтував об'єктивну необхідність і практичне значення державного регулювання економіки. Капіталізм не може розвиватися сам собою, він не є саморегульованою системою, а причини безробіття та інфляції потрібно шукати у прийнятті рішень про заощадження та інвестиції. Дж. М. Кейнс вперше обґрунтував необхідність стимулювання інвестиційного процесу за допомогою грошово-кредитної та бюджетної політики шляхом створення ілюзії підвищення норми прибутку, щоб стимулювати залучення заощаджень до інвестування через поступове нарощування інфляції методом грошових шоків, що забезпечує знецінення заощаджень та створює видимість збільшення доходу на інвестиції і внаслідок інфляційних очікувань призводить до зростання поточного споживання; штучне зниження норми відсотка і фіксацію її на державні кредитні ресурси; стимулювання підприємців-інвесторів за допомогою системи оподаткування; збільшення державних інвестицій за рахунок бюджету в галузі, що впливають на розвиток інших; державне субсидування корпорацій для стимулювання інвестування; активізацію системи державних замовлень і закупівель одночасно з розвитком державної позичкової системи з регульованою відсотковою ставкою. Тривале державне втручання в економіку, з одного боку, привело до стабілізації економічного розвитку та економічного зростання, з другого, – до розвалу сімей та появи паразитарних настроїв. У результаті, урядові програми добробуту були визнані недосконалими, причинами яких проголосили обмеженість інформації уряду, обмеженість урядового контролю за окремими наслідками власної діяльності, обмеженість його впливу на бюрократію, обмеження, які накладаються політичними процесами. Ці чинники вважаються незмінними і в наш час. Обмеженість інформації уряду пов'язують із тим, що наслідки багатьох з них є складними та важкопрогнозованими. Обмежений контроль за наслідками власних дій пов'язується з тим, що уряд не може передбачити в умовах ринку поведінку господарських суб'єктів, тому він відмовляється від виконання деяких функцій, які успішно виконує ринок. Крім

того, уряд має обмежений вплив на бюрократію, яка реалізує законодавчі акти на практиці. Деякі вчені констатують (Дж. Е. Стігліц), що якби уряд був завчасно поінформований про всі можливі наслідки певних дій, реальна лінія поведінки формувалася б залежно від тієї чи іншої політичної ситуації. У цьому контексті вважається, що окремі державні посадовці діють залежно від політичної кон'юнктури, не можуть якісно забезпечити суспільні потреби. Дане обґрунтування неефективності державного втручання в процес забезпечення потреб населення є спрощеним, лінійним. Держава і ринкові суб'єкти мають виконувати свої функції. Держава має формувати “правила гри” та “грати” за ними. Державне управління інвестиційним процесом має будуватися на інформації, яка діє на випередження. Держава розглядається з позицій організаційно-функціонального виміру, що штучно розриває взаємопов'язані соціальні, економічні, техніко-технологічні, екологічні, духовно-моральні процеси в суспільстві. У цьому контексті державу продовжують розглядати крізь призму ліберального принципу “державна для ринку”, обмежуючи її роль як безпосереднього учасника економічних відносин та обмеження принципу “державна для суспільства”.

Тривале протиставлення держави та ринку засвідчує, що теоретики не зачіпають глибинних теоретичних засад сучасного управління суспільним господарюванням, особливо на перехідному етапі розвитку. Фактично упродовж усього часу функціонування капіталістичного способу виробництва вплив держави та ринку на господарський розвиток здійснювався в умовах конкуренції між ними. Протистояння двох найважливіших та нероздільних суб'єктів цивілізаційного розвитку нерационально поглинає дорожочинні ресурси та гальмує суспільно-економічний прогрес. Пануючою парадигмою на початку XXI ст. є положення про те, що втручання держави може пом'якшити (але не розв'язати) найскладніші з проблем: уряд має втручатися у процеси ліквідації бідності, але центральну роль в економіці мають відігравати приватні підприємства. Однак з арсеналів державного впливу випадають інші, більш дієві важелі, ніж сила влади та регулювання інвестиційної діяльності. Держава у повному обсязі має відновити функції управління, які не обмежується тільки регулю-

ванням. М.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоурі виокремлюють функції планування, організації, мотивації та контролю, які спрямовуються на встановлення і досягнення цілей держави, а державне управління поповнюється новими активними інструментами впливу на об'єкт управління. Особливий підхід у побудові ефективної системи державного управління спостерігається у працях російських вчених, які вважають, що найбільш важливим інструментом пізнання і трансформації управління є філософія, яка дає можливість зрозуміти управління як систему, що є складовою механізму впорядкування процесів життєдіяльності суспільства. Російська філософія управління розглядається у контексті формування в країні самодостатньої (яка максимально спирається на власні сили) самоорганізуючої системи господарства, що орієнтована на те, аби остання не відхилялася від базових цінностей держави і народу, для яких вона здійснюється. Це система управління, котра забезпечує успішне функціонування, збереження і розвиток організації загальнонаціонального, міжнаціонального, регіонального, локального рівнів управління. Вона базується на системі ціннісних орієнтирів народу, які випливають з його традицій, культури, мови, що слугують фундаментальною основою при побудові та функціонуванні системи управління. Важливим фактором, який зумовлює необхідність застосування даної філософії управління, є глобалізація економіки, яка виступає як система функціонування ієрархічно підлеглих господарських суб'єктів, об'єднаних у рамках мережевої економіки. Мережева економіка дозволяє досягти повного територіального розміщення по всьому світу, перешкоджаючи процесам самоорганізації національних систем управління та адаптації їх до процесів глобалізації. Світовий капітал проводить "сканування" глобального економічного простору, за допомогою транснаціональних корпорацій переміщує фінансові ресурси у певні регіони світу з єдиною метою – забезпечити найбільший прибуток. У результаті, негативний вплив мережевої економіки на світове господарство посилюється, дестабілізуючи національні економічні системи, що зумовлює необхідність утворення сучасної національної системи управління, яка здатна конкурувати з новими глобальними формами руху

капіталу та ліквідувати його негативний вплив на національні господарські системи. Жодна з історичних інвестиційних моделей не забезпечила достатній для всіх громадян соціально-економічний розвиток. Ліберальна парадигма економічного розвитку, характерна для високорозвинених країн як база нового світового економічного порядку, не тільки не може бути нав'язана іншим країнам світу, а й самі високорозвинені країни не можуть розвиватися за такою моделлю. Необхідно замінити стару методологічну базу формування механізмів суспільного розвитку та розробити нові соціокультурні матриці й концептуальні схеми сприйняття реальності. Теоретичною базою ринкового механізму управління інвестиційним процесом є економічні закони, що за умов гнучких механізмів відновлювали порушену економічну рівновагу: попиту й пропозиції; ефективної конкуренції, існуючої залежності між споживанням і виробництвом; схильності до споживання чи заощаджень і т. ін. У кризові періоди держава перебирала на себе пряме управління економікою, яке після стабілізації виробництва поверталось на саморегулюючі основи. Однак аналітики не могли обгрунтовано пояснити причини і передбачити економічні кризи та надати практичні рекомендації урядам країн щодо їх недопущення надалі. Досить нагадати про велику депресію США 1929-1931 рр. та світові фінансові кризи 1989 і 1997-1998 рр., кризи в США 2001 р., світову фінансову кризу 2007-2011 рр., яка ще у 2011 р. продовжується. В умовах ліберальної економіки ефективність функціонування кожного суб'єкта оцінює ринок, де діє закон природного добору – виграє сильніший. Стабільність ринку залежить від ефективності функціонування механізмів на макрорівні: концентрації капіталу; визначення попиту й пропозиції на капітал; ціноутворення; контролю та прогнозу інфляції; гарантування вкладів у комерційні банки; страхування інвестицій; оцінки ефективності функціонування ринку цінних паперів, інвестування; оподаткування; інформаційного забезпечення і т. ін. Процеси глобалізації призводять до необхідності розширення сфери застосування таких механізмів до глобальних масштабів. Існуючі механізми оцінки ефективності інвестиційного процесу на макро- та мікрорівнях будуються на інформації минулого, вони не

придатні для точного прогнозу майбутнього господарського стану. Інвестиційний процес – це різноманітні та протилежні вектори руху його базових складових: формування умов інвестиційної діяльності на законодавчому рівні, утворення сприятливого інвестиційного середовища, взаємодії суб'єктів господарювання, взаємоузгодження управлінських, інвестиційних, екологічних циклів тощо на макро-, мезо- та мікрорівнях державного управління у часі й просторі. Інтегративною базою ефективного господарювання в умовах глобалізації є превентивне державне управління інвестиційним процесом, основою якого є усунення невизначеностей інвестиційного процесу на всіх рівнях, циклах, етапах відповідно до суспільної природи інвестиційного процесу. Суспільна природа інвестиційного процесу як об'єкта державного управління зумовлена макроекономічними чинниками: єдиною макроекономічною метою суспільного виробництва, родовими ознаками інвестиційного процесу; комплексністю різноспрямованих потоків капіталу; невизначеністю якісно-кількісного переходу цього процесу, інтегрованим інвестиційним циклом, який формується на базі виробничих, організаційних, соціальних, фінансових, екологічних, техніко-технологічних, правових, інноваційно-інформаційних циклів капіталу, що в умовах перехідного періоду потребує макроекономічного цілеспрямування на базі структуризації системних ресурсів, взаємоузгодження та організації господарської діяльності суб'єктів. Суспільна природа інвестиційного процесу вимагає відповідної системи макроекономічного управління, в основі якого лежить превентивний метод та усунення невизначеностей на всіх етапах управлінського циклу. Даний метод ґрунтується на тій обставині, що про минулу, сучасну і майбутню господарську діяльність людини відомо все.

Сучасні системи управління складними об'єктами, динаміка кількісних і якісних параметрів функціонування яких змінюється у часі й просторі, мають контролювати усі внутрішні та зовнішні параметри функціонування об'єкта. Це потребує тотального прогнозування динаміки чинників суспільного господарювання на всіх рівнях (держави та ринку). Інновації мають застосовуватися в державному управлінні, що забезпе-

чить відповідність між розвитком інновацій у всіх сферах господарювання та відповідними інноваціями в державному управлінні. Управлінські рішення, які приймаються на різних рівнях господарювання, повинні мати зрозумілий усім суб'єктам суспільного виробництва та відомий алгоритм. Даний алгоритм має таку структуру: методологічний, аналітичний етапи, етап формування цілей, етап прогнозування результатів інвестиційної діяльності, етап конкретизації рушійних сил інвестиційної діяльності, етап інвентаризації ресурсів інвестиційної діяльності, етап встановлення повноважень та відповідальності суб'єктів господарювання, етап розробки стратегії й тактики реалізації цілей, етап формування системи гарантій інвестиційної діяльності, етап формування системи оцінки ефективності державного управління інвестиційним процесом. Критичним пунктом у розробці даного алгоритму є етап конкретизації рушійних сил інвестиційної діяльності, основу якого становлять суперечності, що тільки тоді стають основою рушійних сил, коли свідомо пізнаються господарюючими суб'єктами, конкретизуються ризики, які спричинюються даними суперечностями, розробляються механізми управління ризиками на базі превентивних інструментів. Суперечності інвестиційної діяльності бувають об'єктивними та суб'єктивними. Об'єктивні суперечності інвестиційного розвитку зумовлюють відповідні ризики. Усунути, зняти об'єктивні суперечності інвестиційної діяльності неможливо, вони є і завжди будуть. Основна об'єктивна суперечність інвестиційної діяльності – це суперечність між фінансовими інтересами інвестора та фінансовими інтересами держави. Дана суперечність зумовлює основний ризик, який полягає в тому, що кожен суб'єкт (інвестор та держава) можуть забезпечувати свої фінансові інтереси за рахунок фінансових інтересів іншого суб'єкта. Відсутність механізмів управління даними ризиками на макроекономічному рівні буде призводити до появи різноманітних проблем, породжених суб'єктивними суперечностями: фінансових пірамід, корупції посадових осіб, які займаються залученням інвестицій, і т. ін., що створюватиме несприятливі фінансові умови вкладання інвестицій. Запровадження інновацій у державне управління інвестиційним процесом на макроекономічному

рівні полягає в тому, що механізм управління ризиками має забезпечити реалізацію фінансових інтересів інвесторів у процесі вкладання капіталу в економіку, виробничих, соціальних, екологічних та інших інтересів держави, інших суб'єктів інвестиційної діяльності на превентивних засадах. Державне управління інвестиційним процесом на макроекономічному рівні – це управління інвестиційними ризиками на базі розроблених організаційних, законодавчо-нормативних, техніко-технологічних, екологічних, соціальних та інших механізмів, які забезпечують реалізацію кожним із господарських суб'єктів суспільно необхідних функцій, процес реалізації яких будується на принципах свободи та відповідальності, справедливості та ефективності.

Літ.: *Зимовець В. В.* Ліберально-демократична концепція держави, економічний розвиток та українські реалії / В. В. Зимовець // *Економіка та держава*. – 2005. – № 1; *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег : пер. с англ. / Дж. М. Кейнс ; общ. ред. и предисл. А. Г. Милейковского, И. М. Осадчей. – М. : Прогресс, 1978; *Мартиненко В. Ф.* Державне управління інвестиційним процесом в Україні : монографія / В. Ф. Мартиненко. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Мескон М. Х.* Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Рих А.* Хозяйственная этика / пер. с нем. Е. М. Довгань / А. Рих. – М. : Посев, 1996; *Смит А.* Исследование о причине богатства народов / А. Смит. – М. : Наука, 1993; *Смит А.* Теория нравственных чувств / А. Смит. – М. : Изд-во “Республика”, 1997; *Татаренко Н. О.* Теорії інвестицій : навч. посіб. / Н. О. Татаренко, А. М. Поручник. – К. : КНЕУ, 2000; *Стігліц Дж. Е.* Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц ; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільського. – К. : Основи, 1998; *Уколов В. Ф.* Теория управления : учеб. для вузов / В. Ф. Уколов, А. М. Масс, И. К. Быстряков. – 2-е изд., доп. – М. : ЗАО “Изд-во “Экономика”, 2004.

Мартиненко В. Ф.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ. Охоплює реформування систем державного управління та місцевого самоврядування, а також механізмів взаємодії цих систем з громадськістю в процесах управління у період з 1991 р. до сьогодні. При цьому реформування системи державного управління розуміють досить широко. Це реформаторські зміни: системи органів, що включає інститут глави держави, органи законодавчої і

виконавчої влади, конституційного та адміністративного судочинства, прокуратури; управлінської діяльності зазначеної системи органів як поєднання політичних, правових та адміністративних функцій.

В І.д.-у.р.У. можна виділити такі основні етапи:

– суперечливий процес становлення систем державного управління та місцевого самоврядування (1991-1996 рр.);

– прийняття Конституції України 1996 р., розробка, відповідно до нових конституційних засад, Концепції адміністративної реформи в Україні та процес реалізації її положень (1996-2003 рр.);

– підготовка і впровадження змін до Конституції України (2003-2004 рр.);

– теоретичний пошук шляхів подальших державно-управлінських перетворень у поєднанні із застосом у практиці реформування (2005-2009 рр.);

– повернення до конституційної моделі 1996 р. та наступний етап державно-управлінських реформ (2010-2011 рр.).

У межах етапу становлення систем державного управління та місцевого самоврядування можна виділити такі основні події: перетворення Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів УРСР та введення посади Президента УРСР (1991 р.), визначення статусу і засад діяльності цих інститутів, які потім еволюціонували вже у незалежній Україні; утворення Конституційного Суду України (1992 р.); формування нової структури системи ЦОВВ на початку 1992 р.; запровадження системи місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками Президента України (1992 р.); прийняття Закону України “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” (1992 р.); прийняття Закону України “Про державну службу” (1993 р.), що заклав основи формування професійної державної служби; ліквідацію місцевих державних адміністрацій з передачею їх повноважень виконкомам місцевих рад (1994 р.); укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні (1995 р.); відновлення системи місцевих державних адміністрацій з прийняттям Конституційного договору (1995 р.); невдалу спробу реоргані-

зації системи ЦОВВ шляхом їх поділу на функціональні та галузеві (1995-1996 рр.). Загальним здобутком періоду 1991-1996 рр. стало становлення нової вітчизняної системи державного управління, чітко виділення та формування її вищого, центрального і місцевого рівнів, налагодження зв'язків у ній. Разом з тим сформована система характеризувалася багатьма недоліками. Серед чинників, які перешкождали у даний період створенню ефективної і дієздатної управлінської системи, доцільно, перш за все, виділити непослідовність відповідної політики реформування. Зокрема, вищій і місцевий рівні виконавчої влади тричі зазнавали перетворень, і кожного разу це означало докорінну зміну наявних моделей організації. Реформи також не відзначалися системністю. Конституційні зміни здійснювалися у відриві від інших перетворень системи державного управління, а її центральний рівень взагалі змінювався досить хаотично в режимі реагування на виникнення проблем. Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України визначило основи нової моделі управління державою і зумовило потреби здійснення державно-управлінських реформ відповідно до нових конституційних засад, перш за все, шляхом прийняття базових законів про Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації. Роботу над ними розпочали підрозділи Адміністрації Президента України та урядовий апарат. На протигу цьому, в парламенті розпочалася робота з підготовки аналогічних законопроектів. У результаті на розгляд Верховної Ради України були внесені альтернативні законопроекти. Вони виявилися концептуально різними, що призвело до протистояння між главою держави і парламентом. В таких умовах Президент України у зверненні до парламенту у березні 1997 р. офіційно висловив тезу про гостру необхідність проведення глибокої адміністративної реформи. Для забезпечення реальних зрушень у її здійсненні була створена Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи. Комісія у березні 1998 р. ухвалила Концепцію адміністративної реформи в Україні, що набула офіційного статусу Указом Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98. Перед цим у травні 1997 р. був прийнятий Закон України “Про місцеве са-

моврядування в Україні”, що визначив систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Концепція адміністративної реформи в Україні, фактично, стала документом, який у довгостроковій перспективі визначив державну політику реформування у відповідній сфері. Саме з реалізацією положень цієї концепції були в основному пов'язані процеси подальших державно-управлінських перетворень протягом 1998-2003 рр. До основних подій у цей період можна віднести такі: прийняття у квітні 1999 р. Закону України “Про місцеві державні адміністрації”, що визначив організацію, повноваження та порядок діяльності цих адміністрацій; створення у грудні 1999 р. Секретаріату Кабінету Міністрів України шляхом реорганізації його апарату, який був ліквідований; комплексну структурно-функціональну перебудову системи ЦОВВ у грудні 1999 р.; створення у лютому 2000 р. урядових комітетів та зміну, у зв'язку з цим, схеми прийняття рішень Кабінету Міністрів України; запровадження у травні 2001 р. інституту державних секретарів та розмежування посад політичних діячів і державних службовців; прийняття у червні 2001 р. Закону України “Про службу в органах місцевого самоврядування”; ліквідацію у травні-червні 2003 р. інституту державних секретарів, що зумовило незавершеність розмежування політичного та адміністративного керівництва в міністерствах.

В цілому реалізація положень Концепції адміністративної реформи в Україні виявилася фрагментарною. Лише близько їх третини було втілено так, як передбачалося. Зазначені нововведення не були підкріплені іншими змінами, необхідними для повної реалізації відповідних ідей концепції. Дві третини положень були або взагалі не реалізовані, або реалізовані з певними, подекуди значними, відхиленнями. Внаслідок цього стосовно майже усіх задекларованих цілей адміністративної реформи або взагалі не було отримано помітних результатів, або вдалося досягти лише часткових результатів. Головні зміни у сфері судової влади, що стосувалися системи державного управління, у період 1996-2003 рр. включали: прийняття у жовтні 1996 р. суттєво нового Закону Ук-

раїни “Про Конституційний Суд України”; прийняття у лютому 2002 р. Закону України “Про судоустрій України”, що визначив, серед іншого, засади організації та здійснення адміністративного судочинства, а також систему адміністративних судів; утворення у жовтні 2002 р. Вищого адміністративного суду України.

Наступний етап реформування розпочався у березні 2003 р., коли Президент України ініціював конституційні зміни. Процес їх підготовки та впровадження відбувався суперечливо та конфліктно. Загалом було вироблено 5 альтернативних законопроектів, але до чергових президентських виборів жоден з них не був прийнятий Верховною Радою України. Зрештою, прийняття Закону України “Про внесення змін до Конституції України” у грудні 2004 р. стало наслідком вимушеного компромісу між провладними та опозиційними силами парламенту. Цей закон запровадив з 1 січня 2006 р. нову конституційну модель державного управління.

Зазначені конституційні зміни актуалізували пошук шляхів подальших державно-управлінських перетворень, який, щоправда, відбувався в основному у теоретичній площині. Зокрема, у першій половині 2005 р. було розроблено Засади адміністративно-територіальної реформи в Україні. Відбулося оприлюднення та широке обговорення відповідного матеріалу, проте він не втілювався у вигляді офіційно затвердженої стратегії або концепції адміністративно-територіальної реформи. У 2006 р. була оприлюднена біла книга “Реформа публічної адміністрації в Україні”, у підготовці якої брали участь як державні органи, так і громадські організації. Документ відобразив позицію Національної ради з питань державного управління та місцевого самоврядування щодо подальшого здійснення адміністративної реформи, проте він також залишився тільки науково-аналітичним матеріалом. Протягом 2008-2009 рр. під керівництвом Секретаріату Кабінету Міністрів України був напрацьований проект нової Концепції реформування публічної адміністрації в Україні, але, знов-таки, її офіційного затвердження не відбулося. Нарешті, слід згадати проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України” № 4290 від 31 березня 2009 р., який був внесений Президентом України до Верховної Ради України, але

жодного разу не розглядався на сесійних засіданнях парламенту.

Натомість протягом 2006-2009 рр. було схвалено або затверджено кілька концепцій (стратегій), що містили цілі й шляхи змін за низкою напрямів адміністративного реформування. До них належать: Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. (2006 р.); Концепція розвитку законодавства про державну службу в Україні (2006 р.); Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (2007 р.); Концепція реформування місцевих бюджетів (2007 р.); Концепція реформи місцевого самоврядування (2009 р.). Крім того, у 2006 р. було схвалено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів.

Незважаючи на розмаїття теоретичних та концептуальних напрацювань, у практиці державно-управлінського реформування протягом 2005-2009 рр. спостерігався майже повний застій. До важливих подій цього періоду можна зарахувати лише дві. Першою з них стало утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі й кількісного складу суддів у січні 2005 р. Друга така подія – прийняття Закону України “Про Кабінет Міністрів України” у грудні 2006-січні 2007 рр. шляхом подолання президентського вето з наступним прийняттям замість цього законодавчого акта у травні 2008 р. суттєво іншого за змістом закону про уряд, узгодженого з главою держави.

Наступний етап державно-управлінських реформ розпочався у 2010 р. з оприлюднення проектів концептуальних документів, зокрема Плану модернізації державного управління та Концепції Державної цільової програми реформування державного управління та державної служби на 2011-2015 рр. Першим практичним кроком стало прийняття у липні 2010 р. нового Закону України “Про судоустрій і статус суддів”. Далі у вересні 2010 р. рішенням Конституційного Суду України Закон України “Про внесення змін до Конституції України”, прийнятий у грудні 2004 р., був визнаний неконституційним і втратив чинність. У результаті відбулося повернення до конституційної моделі державного управління 1996 р. Наступні практичні зміни стосувалися системи ЦОВВ

і дістали остаточне закріплення у Законі України “Про центральні органи виконавчої влади”, що прийнятий у березні 2011 р. Важливою подією стало також прийняття у січні 2011 р. Закону України “Про доступ до публічної інформації”, згідно з яким встановлено, що публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом. При цьому суттєвою вадою нинішнього етапу реформування є відсутність офіційно затверджені комплексної стратегії відповідних перетворень, що значно погіршує шанси на досягнення позитивних результатів.

Загалом слід зазначити, що державно-управлінським реформам на всіх виділених вище етапах бракувало плановості, системності та послідовності. В результаті на даний час вітчизняні системи державного управління та місцевого самоврядування характеризуються значними проблемами, які можна узагальнити за такими напрямками: незбалансованість моделі взаємовідносин Президента України, Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України, що може породжувати конфлікти і протистояння, брак ефективних конституційних механізмів взаємодії та взаємної відповідальності законодавчої і виконавчої влади; незавершеність структурно-функціонального упорядкування системи ЦОВВ та нечітке розмежування політичного й адміністративного керівництва в міністерствах; дуалізм вертикалі виконавчої влади, нерозмежованість повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, неефективність механізму їх взаємодії; неефективне місцеve самоврядування та нераціональний адміністративно-територіальний устрій; недостатній професійний рівень публічних службовців, їх незахищеність від партійно-політичних впливів, значна плінність кадрів і корупція в системі публічної служби; відсутність паритетних засад у відносинах приватних фізичних і юридичних осіб з органами державного управління та місцевого самоврядування, неефективність надання адміністративних послуг; нерозвиненість механізмів участі громадськості в управлінні державними справами. На вирішення цих проблем доцільно спрямувати подальші кроки державно-управлінських реформ в Україні.

Літ.: *Адміністративна реформа – історія, очікування та перспективи* / [упоряд. В. П. Тимошук]. –

К. : Факт, 2002; *Гонцяж Я.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008; *Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи* : монографія / за заг. ред. Н. Р. Нижник, Н. Т. Гончарук. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2009; *План модернізації державного управління: пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування* / за заг. ред. Т. Мотренка. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європ. Союзу, 2010.

Кравченко С. О.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ – різке призупинення висхідного розвитку економіки, порушення соціальних, правових, духовно-моральних, виробничих, техніко-технологічних, політичних, фінансово-економічних пропорцій суспільного відтворення, необхідних для розширення придатних умов суспільного проживання населення. Воно мало місце у ХІХ, ХХ, ХХІ ст. Основною причиною економічних криз є стихійний метод розв’язання суперечностей суспільного відтворення. Основною суперечністю суспільного відтворення є суперечність між глобальним (цілісним, безперервним) характером виробництва та приватним (окремим, частковим) характером управління і привласнення знов утвореної вартості. Дана суперечність зумовлює ризики порушення процесу глобального, цілісного, безперервного відтворення. Це такі ризики: порушення співвідношення між вартістю реального та фінансового капіталу (основний ризик, який зумовлює інші ризики), неконтрольоване та необґрунтоване збільшення вартості фінансового капіталу; спекуляції у сфері фінансового капіталу; забруднення екологічного середовища, збільшення розриву між високорозвинутими економіками (розвиток виробництва на базі 5-го та 6-го технологічних укладів) та індустріальними (база виробництва – 3-й та 4-й технологічні уклади); поглиблення соціальної диференціації та ін. Ці та інші ризики мають два методи розв’я-

зання. Перший метод пов'язаний із стихійним розв'язанням суперечностей: суперечності не ідентифікуються, ризики стихійно та постійно загострюються, порушуються пропорції суспільного виробництва, породжується велика кількість проблем: соціальних (збільшення розриву між невеликою кількістю багатих та основною масою бідного населення, відсутність необхідного медичного обслуговування, освіти), економічних (вичерпання природних енергетичних ресурсів, деформація стимулів до підприємництва – прибуток стало можливим отримувати поза процесом суспільного виробництва та впровадження інновацій), екологічних (глобальне потепління, глобальне забруднення); цивілізаційних (боротьба між цивілізаціями); проблеми, які людству розв'язати не вдається, перетворюються у кризи, катастрофи, що є стихійним способом відновлення пропорцій (між реальним та фінансовим капіталом) суспільного відтворення. У результаті дії першого методу розв'язання суперечностей та ризиків світові кризи відбуваються періодично та постійно. За минулі століття кризи постійно супроводжували світову економіку. Ознаками економічних криз були порушення відповідності між попитом і пропозицією, наростаючий спад виробництва, нагромадження нереалізованих товарів на ринку, руйнування системи взаємних платежів, падіння цін, крах банківської системи, високі темпи інфляції, банкрутство промислових і торгових підприємств, різкий стрибок безробіття, зростання рівнів забруднення навколишнього середовища тощо.

Другий метод пов'язаний із свідомим, превентивним впливом держави на процес формування якісно-кількісних параметрів суспільного виробництва. На глобальному рівні свідомий, превентивний вплив держав здійснюється на базі державного управління господарським розвитком окремих економік, формування міждержавних органів управління (ЄС), утворення міжнародних фінансових інститутів, громадських організацій, які здійснюють постійний моніторинг світових фінансових та господарських процесів, прогнозують глобальний розвиток людства. Природа економічних криз наступна: суперечність між глобальним (цілісним, безперервним) характером виробництва та приватним (окремим, частковим) характе-

ром управління і привласнення знов утвореної вартості залишилися без змін – на глобальному рівні відсутні інститути (наприклад, ефективної міжнародної валютної системи), які б постійно займалися ідентифікацією суперечностей, конкретизацією ризиків та формували б механізми управління ризиками. Світові кризи у XIX та XX ст. здійснюються циклічно. Цикл (грец. *kuklos* – круг) це рух виробництва, що постійно повторюється, від однієї економічної кризи до іншої і включає такі фази: криза – депресія – поживлення – піднесення – нова криза. Матеріальною основою циклу у XIX і XX ст. є масове оновлення основного капіталу. Одним із чинників циклічного розвитку виробництва у XIX та XX ст. став науково-технічний прогрес, який став закономірним етапом розвитку виробництва, але здійснювався у стихійній формі. До Другої світової війни світова ринкова система супроводжувалася постійними фінансовими кризами: 1825, 1837-1838, 1847, 1857, 1866, 1873, 1890-1893, 1907-1908, 1914, 1920-1921 та 1929-1933рр. Криза 1825 р. – перша в історії міжнародна фінансова криза. Боротьба за незалежність країн Латинської Америки на початку 1820-х рр. привела до масового переливу капіталу з Великобританії до країн Латинської Америки для фінансування розробки золотих і срібних рудників та державного боргу нових незалежних республік. Швидкі темпи утворення високотехнологічних компаній, індустріальна революція супроводжувалися довільним збільшенням грошової маси, що призвело до спекулятивних тенденцій на Лондонській фондовій біржі. Порушився торговельний баланс, зменшилися золоті резерви Банку Англії, що призвело до збільшення облікової ставки влітку 1825 р. Крах фондового ринку в жовтні 1825 р. спричинив грудневу банківську паніку, яка незабаром поширилася на континент, де поширилися масові банкрутства і подальша економічна рецесія. Криза поширилася на Латинську Америку, оскільки іноземні кредити не були пролонговані, а скорочення інвестицій та експорту зменшило доходи бюджетів і викликало дефолти за державними боргами у всьому регіоні. Країнам Латинської Америки знадобилося більше трьох десятиліть, щоб реструктуризувати свої борги і відновити приплив іноземного капіталу. Криза 1836-1838 рр. була пе-

реважно англо-американською та поширювалася через ринки капіталу і платіжного механізму. У 1836 р. неврожай кукурудзи спричинив скорочення міжнародних золотих резервів, що призвело до підняття банком Англії облікової ставки за кредити. Зменшення кредитування бавовняного бізнесу в Новому Орлеані спричинило банківську паніку, яка поширилася на Нью-Йорк та призвела до збою національної платіжно-розрахункової системи. Крах фондового ринку в грудні 1836 р. поширився на Париж. Криза 1857 р. завдала економічних збитків народному господарству та суспільному життю одночасно США, Німеччини, Англії та Франції. Причиною стали масові банкрутства залізничних компаній та обвал ринку акцій. Колапс на фондовому ринку спровокував кризу американської банківської системи. Криза розпочалася в США, перекинулася на Англію, а потім на всю Європу. Біржові негаразди прокотилися по Латинській Америці. В період кризи виробництво чавуну в США скоротилося на 20%, споживання бавовни на 27%. У Великобританії найбільше постраждало суднобудування, де обсяг виробництва впав на 26%. У Німеччині на 25% скоротилося споживання чавуну; у Франції – на 13% виплавка чавуну і на стільки ж вжиток бавовни; в Росії виплавка чавуну впала на 17%, випуск бавовняних тканин – на 14%. Передумовою кризи 1873 р. було кредитне піднесення в Латинській Америці, яке підживлювалося з Англії, продовжувалося спекулятивне піднесення на ринку нерухомості в Німеччині та Австрії, закінчилося крахом фондового ринку у Відні. Фондові ринки в Цюриху та Амстердамі також обвалилися. У США банківська паніка почалася після сильного падіння акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі та банкрутства головного фінансиста і президента Об'єднаної Тихоокеанської залізниці Джей Кука. Через відмову німецьких банків пролонгувати кредити криза перекинулася з Німеччини до Америки. Оскільки американська та європейська економіка впали у фазу рецесії (спад виробництва), експорт країн Латинської Америки різко скоротився, що привело до падіння доходів державних бюджетів. Це була найтриваліша в історії капіталізму криза: вона завершилася в 1878 р. Кризи в США та Австралії в 1893 р. були пов'язані з кризою Барінго і загальною зни-

жувальною тенденцією на світових товарних ринках. Паніку в США в 1893 р. пов'язують з прийняттям Срібного Пакту Шермана, який дозволяв вільне ціноутворення на ринку срібла. Інвестори, чекаючи, що після прийняття пакту США відійде від золотого стандарту, стали виводити капітал з країни. Скорочення грошової пропозиції і колапс фондового ринку викликав банківську кризу. Австралійській кризі передував бум на ринку нерухомості, який фінансувався в основному за рахунок внутрішніх кредитів. Безпосередньою причиною паніки стали падаючі ціни на експортні товари і закриття трьох великих банків. Криза була також посилена вилученням британських депозитів. Криза 1907 р. має ознаки попередніх економічних криз міжнародного масштабу і вважається найсильнішою за всю еру золотого стандарту. Криза була спровокована Банком Англії, який для поповнення золотих резервів у 1906 р. підняв облікову ставку з 3,5% до 6%. Кризою було охоплено 9 країн. Ця подія викликала відплив капіталів із США. Крах фондового ринку в Нью-Йорку стався на початку 1907 р., знизилася ділова активність. У жовтні криза ліквідності трастових компаній поширилася на комерційні банки. Різке скорочення обсягу грошової маси призвело до підриву національної платіжно-розрахункової системи і затяжної економічної рецесії. Із США та Англії криза поширилася на Францію, Італію та ряд інших держав. Міжнародна фінансова криза 1914 р. викликана початком Першої світової війни. Причина – тотальний розпродаж паперів іноземних емітентів урядами США, Великобританії, Франції та Німеччини для фінансування військових дій. Ця криза, на відміну від інших, не поширювалася з центру на периферію, а почалася практично одночасно в кількох країнах після того, як воюючі сторони стали ліквідувати іноземні активи. Це призвело до краху як товарних, так і грошових ринків. Банківська паніка в США, Великобританії та деяких інших країнах була пом'якшена своєчасними інтервенціями центральних банків. Світова економічна криза 1920-1922 рр. зумовлена післявоєнною дефляцією (підвищення купівельної спроможності національної валюти) і рецесією (спадом виробництва), банківськими і валютними кризами в Данії, Італії, Фінляндії, Голландії, Норвегії, США і Великобританії.

Криза 1929-1933 рр. – Велика депресія 24 жовтня 1929 р. (Чорний Четвер). Після Першої світової війни економіка США розвивалася динамічно, мільйони власників акцій збільшували свої капітали, швидкими темпами зростав споживчий попит. Раптово на Нью-Йоркській фондовій біржі відбулося різке зниження акцій, що ознаменувало початок найбільшої в історії світової економічної кризи. Вартість цінних паперів впала на 60-70%, різко знизилася ділова активність, був скасований золотий стандарт для основних світових валют. Акції Американської компанії телефонів і телеграфу, Загальної електричної компанії і Загальної компанії двигунів – втратили протягом тижня до двохсот пунктів. До кінця місяця власники акцій втратили понад 15 млрд дол. До кінця 1929 р. падіння курсів цінних паперів досягло 40 млрд дол. Закривалися фірми і заводи, лопалися банки, збільшувалося безробіття. Криза тривала до 1933 р., а її наслідки відчувалися до кінця 30-х рр. Промислове виробництво під час цієї кризи скоротилося в США на 46%, у Великобританії на 24%, у Німеччині на 41%, у Франції на 32%. Курси акцій промислових компаній впали в США на 87%, у Великобританії на 48%, у Німеччині на 64%, у Франції на 60%. За офіційними даними, в 1933 р. в 32 розвинених країнах налічувалося 30 млн безробітних, у тому числі в США 14 млн. Криза 1957-1958 рр. охопила США, Великобританію, Канаду, Бельгію, Нідерланди та деякі інші країни. Виробництво промислової продукції в розвинених країнах знизилося на 4%. Армія безробітних сягала майже 10 млн осіб. Економічна криза 1973 р. почалася в США, яка за широтою охоплення країн, тривалості, глибиною і руйнівною силою значно перевершила світову економічну кризу 1957-1958 рр. і за низкою характеристик наблизилася до кризи 1929-1933 рр. За період кризи в США промислове виробництво скоротилося на 13%, в Японії на 20%, у ФРН на 22%, у Великобританії на 10%, у Франції на 13%, в Італії на 14%. Курси акцій лише за рік – з грудня 1973 р. по грудень 1974 р. – впали в США на 33%, в Японії на 17%, у ФРН на 10%, у Великобританії на 56%, у Франції на 33%, в Італії на 28%. Число банкруств у 1974 р. порівняно з 1973 р. зросло в США на 6%, в Японії на 42%, у ФРН на 40%, у Великобританії на 47%, у Франції на 27%. До середини 1975 р.

кількість повністю безробітних у розвинених капіталістичних країнах досягла 15 млн осіб. Більше 10 млн були переведені на неповний робочий тиждень або тимчасово звільнені з підприємств. Відбулося тотальне падіння реальних доходів трудящих. На 1973 р. припадає також перша енергетична криза, яка почалася “з подачі” країн-членів ОПЕК, що знизили обсяги видобутку нафти. Добувачі чорного золота намагалися підняти вартість нафти на світовому ринку. 16 жовтня 1973 р. ціна бареля нафти піднялася на 67% – з 3 до 5 дол. США. У 1974 р. вартість нафти досягла 12 дол. США. 19 жовтня 1987 р. американський фондовий індекс Dow Jones Industrial обвалився на 22,6%. Слідом за американським ринком обвалилися ринки Австралії, Канади, Гонконгу. Причина кризи – вплив інвесторів з ринків після сильного зниження капіталізації кількох великих компаній. У 1994-1995 рр. відбулася Мексиканська криза. В кінці 1980-х рр. мексиканський уряд проводив політику залучення інвестицій у країну. Зокрема, чиновники відкрили фондову біржу, вивели на майданчик більшість мексиканських держкомпаній. У 1989-1994 рр. до Мексики ринув потік іноземного капіталу. Перший прояв кризи – втеча капіталу з Мексики: іноземці стали побоюватися економічної кризи в країні. У 1995 р. з країни було виведено 10 млрд дол. США. Ознаки кризи – криза банківської системи, швидкий вплив іноземного капіталу, обвал фондового ринку; знецінення національної валюти; скорочення обсягів виробництва; зростання рівня безробіття. У 1997 р. сталась Азіатська криза – наймасштабніша криза азіатського фондового ринку з часів Другої світової війни. Криза стала наслідком виходу іноземних інвесторів з країн Південно-Східної Азії. Причина – девальвація національних валют регіону і високий рівень дефіциту платіжного балансу країн ПСА. За підрахунками економістів, ця криза знизила світовий ВВП на 2 трлн дол. США. У 1998 р. – російська криза стала однією з найважчих економічних криз в історії Росії. Причини дефолту: величезний державний борг Росії, низькі світові ціни на сировину (Росія – великий постачальник нафти й газу на світовий ринок) і піраміда державних короткострокових облігацій, за якими уряд РФ не зміг розплатитися вчасно. Курс рубля по відношенню до долара в серпні 1998 р. –

січні 1999 р. впав у 3 рази – з 6 крб за долар до 21 крб за долар. Початок чергової потужної економічної кризи фахівці прогнозували до 2007-2008 рр. Початок кризи поклатала іпотечна криза 2007 р. в США та її подальший розвиток у світову фінансову-економічну кризу 2008 р., що підтвердило недосконалість сьогоденішньої міжнародної економічної системи. 31 жовтня 2007 р. багато індексів світових фондових ринків досягли піку, після якого почалося зниження: з того дня по 3 жовтня 2008 р. індекс, який показував динаміку на ринках розвинених країн, впав на 32,3%, індекс ринків, що розвиваються, – на 40,5%. На відміну від попереднього обвалу в 2000-2002 рр., який був викликаний крахом на фондовому ринку технологічних компаній і був обмежений ринками США, обвал 2007-2008 рр. торкнувся всіх країн і був зумовлений подіями за межами фондового ринку – бумом, а потім крахом у кредитному та житловому секторах, а пізніше – і на сировинних ринках: першими стали падати акції західних банків, а з липня 2008 р., коли почала швидко дешевшати нафта, – акції сировинних компаній країн, що розвиваються. Обвал фондового ринку в жовтні 2008 р. став рекордним для ринку США за останні 20 років, для ринку Японії – за всю історію. П'ять провідних інвестиційних банків США припинили своє існування в колишньому вигляді, були перепродані чи збанкрутіли. Криза американських банків пов'язана з політикою США в секторі, якому американський уряд приділяв особливу увагу, а саме – фінансування будівельних об'єктів. У результаті цього банкам загрожувала неспроможність розрахуватися і вони були змушені шукати шляхи, щоб поповнити свої грошові резерви, які були вичерпані. Втрата довіри повністю зруйнувала ринок міжбанківських трансакцій і стала рушійним колесом кризи. Спад курсів викликав не тільки в США, але і в Європі загрозу існування кредитних установ, що спричинило необхідність державної допомоги та злиття банків. У США т. зв. будівельні каси та іпотечні банки (Фанні Мей та Фреді Мек), а також найбільша у світі страхова компанія Ей Ай Джі (AIG) отримали допомогу від уряду в розмірі багатьох мільярдів доларів і таким чином не проголосили про банкрутство. Світова економіка на початку XXI ст. опинилася на зламі найбільшого 70-річного

економічного циклу зі зміною факторів виробництва на якісно нові та формування нової парадигми глобального процесу відтворення. Глибина і тривалість глобальної кризи даного способу світового виробництва викликали потребу у трансформації ліберальної економіки (база якої – це саморегулювання окремих економік, безкомпромісна конкуренція) в регульовану економіку наддержавними (глобальними) інститутами.

Літ.: Орлова О. В. Основні причини виникнення світової фінансової кризи: її вплив на економіку України та шляхи її подолання / О. В. Орлова, Л. Д. Будей // Наук. вісн. БДФА / М-во фінансів України, БДФА : Технодрук, 2009. – Вип. 1. – С. 104-113; Популях І. Світова фінансова криза: причини і перебіг / Іво Популях // Електрон. журн. – 2010. – Режим доступу : <http://www.lysty.com.ua>; Дорошенко І. Макроекономічний розвиток країн Центральної та Східної Європи протягом глобальної фінансової кризи: висновки для України / І. Дорошенко // Галиц. екон. вісн. – 2010. – № 2 (27). – С. 5-10; Козак В. Є. Фінансова криза: передумови виникнення та шляхи виходу / В. Є. Козак, П. Г. Іжевський // Вісн. Хмельниц. нац. ун-ту. – 2009. – № 6. – С. 120-122; Багратян Г. А. Світова криза та Україна : проблеми й нові підходи до фінансового регулювання / Г. А. Багратян, І. С. Кравченко // Фінанси України. – 2009. – № 4. – С. 33-41; Баранецький І. Світова фінансова криза: перші результати та уроки для України / І. Баранецький // Зовнішні справи. – 2008. – № 12. – С. 27-30.

Мартиненко В. Ф.

ІСТОРІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ. У кінці XIX ст. – на початку XX ст. у Російській імперії інвестиційна діяльність не регулювалася спеціальним законодавством. Діяльність вітчизняних та іноземних інвесторів на початку XX ст. регулювалася торговельним, банківським, акціонерним та іншим законодавством. В Україні після Першої світової війни в умовах хаосу, руйнації та неефективного державного управління економікою Центральної Рада вжила низку заходів: скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські та церковні землі, проголошення цих земель, а також лісів, вод і надр власністю трудового народу, запровадження державного контролю над випуском продукції промисловості, банками, монополізація найважливіших галузей торгівлі, в тому числі і зовнішньої, залізної, вугільної, тютюнової промисловості, які не забезпечува-

ли отримання гарантованого прибутку від вкладання капіталів внутрішнім та зовнішнім інвесторам.

Гетьманський уряд України та Директорія також не стабілізували ситуацію в економічній сфері. У 20-ті рр. XX ст. Радянським Союзом для індустріалізації економіки була прийнята нова економічна політика (НЕП) з метою залучення іноземних інвестицій у формі концесій, правові основи якої були сформульовані в перших документах уряду Радянської республіки ще в 1918 р. За ними концесіонер мав дотримуватися радянського законодавства; продавати частину виробленої ним продукції уряду РРФСР за ринковими цінами; зарубіжний капітал міг залучатися для організації державних підприємств в Росії з наданням йому як компенсації права на оренду невикористаних природних багатств, гарантій виплати відсотків на витрачений капітал, певних пільг; за Радянським урядом мало залишатися право участі в доходах та викупу підприємств після закінчення певного строку. Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР, прийнятим 23 листопада 1920 р., встановлені “Загальні економічні та юридичні умови концесій”, для розвитку продуктивних сил передбачалося залучити технічні матеріальні засоби із промислово розвинутих держав, відновлення Росії як однієї з основних баз сировини для всього світового господарства.

Передбачалося, що Концесійні договори мали укладатися із відомими іноземними промисловими товариствами та організаціями. Концесіонеру надавалася винагорода частиною продукту з правом вивезення за кордон (надання права на репатріацію прибутків); передбачалися торговельні переваги в разі застосування ним особливих технічних удосконалень у великих розмірах (надання пільг інвесторам залежно від якісних характеристик інвестиції); залежно від характеру та умов концесії продовжувалися строки концесії для забезпечення повного відшкодування концесіонеру за ризик та вкладені в концесію технічні засоби; надавалося право наймання робітників та службовців для своїх підприємств на території РРФСР з дотриманням Кодексу законів про працю або спеціального договору, що гарантував дотримання “певних умов праці”, визначалися гарантії від націоналізації, конфіскації, реквізиції та односторонньої зміни

будь-якими розпорядженнями чи декретами уряду умов концесійного договору, які надавалися урядом РРФСР іноземним інвесторам. При Держплані у 1922 р. було створено Концесійний комітет та Комісію по змішаних товариствах при Раді праці та оборони, які в 1923 р. були об’єднані у Головний концесійний комітет при Раді Народних Комісарів СРСР. Концесійні комісії були створені при раднаркомках союзних республік, а також при низці наркоматів. У Берліні та Лондоні у 1925 р. було розширено закордонний апарат, що встановлював концесійні зв’язки, такі самі комісії були створені в Римі, Токіо, Парижі та Стокгольмі. Протягом 20-х рр. приймалися нормативні акти, що сприяли розвитку концесій та залученню іноземного капіталу в інших формах. У травні 1926 р. Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла постанову про пільги, що надавалися в рамках концесій при зведенні житла, фабричних споруд та інших промислових об’єктів. У грудні 1928 р. РНК затвердила “Основні положення із залучення іноземного капіталу до народного господарства СРСР”, а Держплан розробив орієнтовний план концесійних об’єктів. У цих документах йшлося про те, що кошти слід, насамперед, спрямовувати на добування кольорових металів, в машинобудівну, паперову та деякі інші галузі промисловості і, крім того, в малоосвоєні райони країни (таким чином, у державному управлінні за допомогою іноземних інвестицій почала зароджуватися практика визначення пріоритетних галузей економіки, до яких бажано їх залучати).

У 20-ті рр. була створена організаційно-правова база для залучення іноземного капіталу. Однак через політичні причини використання іноземного капіталу в СРСР не набуло розвитку. З 1928-1929 рр. нові концесійні договори вже не підписувалися, низку концесійних договорів було розірвано, що призвело до арбітражних та судових справ, які для іноземних інвесторів закінчилися безрезультатно. Було сфабриковано справи про шкідників із числа іноземних спеціалістів, які працювали на концесійних та інших підприємствах. Постановою Уряду від 14 грудня 1937 р. Головний концесійний комітет при РНК СРСР за результатами розгляду справи про “антидержавну діяльність” був ліквідований. Відновлення залучення іноземних інвестицій в СРСР на підставі

рішення Політбюро ЦК КПРС про можливість створення спільних підприємств почалося восени 1986 р. і продовжилося після прийняття двох Постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 19 серпня 1986 р. № 991 “Про заходи щодо вдосконалення управління зовнішньоекономічними зв’язками” та № 992 “Про заходи щодо вдосконалення управління економічним та науково-технічним співробітництвом із соціалістичними країнами”. Розпочався перехід до здійснення реформ у сфері зовнішньоекономічної діяльності в СРСР.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1987 р. “Про питання, пов’язані із створенням на території СРСР і діяльністю спільних підприємств, міжнародних об’єднань та організацій за участю радянських та іноземних організацій, фірм та органів управління” визначив умови, що входили до компетенції законодавчих органів: оподаткування спільних підприємств; умови користування для спільних підприємств землею, надрами та іншими природними ресурсами; умови вирішення інвестиційних спорів. Постановами Ради Міністрів СРСР від 13 січня 1987 р. № 48 “Про порядок створення на території СРСР та діяльності спільних підприємств, міжнародних об’єднань та організацій СРСР та інших країн – членів РЕВ” та № 49 “Про створення на території СРСР спільних підприємств за участю фірм капіталістичних країн, що розвиваються” сформульовані основні правила створення та діяльності спільних підприємств на території СРСР. Було встановлено штучний розподіл спільних підприємств за ідеологічною ознакою та визначено певні умови для їх діяльності шляхом видання двох різних нормативних актів. Постановою Ради Міністрів СРСР від 13 січня 1987 р. № 49 було встановлено обмеження для частки іноземної участі, яка не могла перевищувати 49% у статутному фонді спільного підприємства. Постановою Ради Міністрів СРСР від 2 грудня 1988 р. № 1405 це обмеження було знято та передбачено, що розмір часток радянських та іноземних учасників у статутному фонді спільного підприємства повинен визначатися за угодою сторін. У прийнятому згодом загальносоюзному Законі про власність було передбачено створення спільних підприємств та вперше в радянському законодавстві – створення під-

приємств, що повністю належать іноземним інвесторам.

Указом Президента СРСР від 26 жовтня 1990 р. “Про іноземні інвестиції в СРСР” було визначено основні напрями регулювання іноземного інвестування, а саме можливість: створення як спільних підприємств, так і підприємств зі 100%-ю участю іноземного капіталу; портфельних інвестицій шляхом придбання акцій та інших цінних паперів радянських підприємств іноземними інвесторами; довгострокової оренди майна та землі іноземними інвесторами; надання іноземним інвестиціям не менш сприятливого режиму, ніж для інвестицій вітчизняних юридичних та фізичних осіб; вільного реінвестування прибутку іноземних інвесторів, отриманого в радянських карбованцях, а також його переведення за кордон. 10 грудня 1990 р. Верховною Радою СРСР були прийняті Основи законодавства про інвестиційну діяльність в СРСР. В них було визначено коло можливих суб’єктів інвестиційної діяльності (ст. 4), встановлено основний правовий документ, який мав регулювати взаємовідносини між суб’єктами інвестиційної діяльності – договір (угода) (ст. 7), передбачено положення про гарантії прав інвесторів та захист інвестицій. Його положення стосувалися інвестиційної діяльності як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів. У цьому законодавчому акті вперше було передбачено, що інвестиції не можуть бути безкоштовно націоналізовані, і що до них не можуть бути вжиті заходи, рівнозначні за наслідками націоналізації. Такі дії могли здійснюватися лише на основі законодавчих актів з повним відшкодуванням інвестору збитків, спричинених припиненням інвестиційної діяльності внаслідок таких дій.

5 липня 1991 р., в умовах перерозподілу компетенцій між Союзом та союзними республіками, були прийняті Основи законодавства про іноземні інвестиції в СРСР. У проекті Союзного договору, опублікованого 9 березня 1991 р., регулювання зовнішньоекономічної діяльності було віднесено до спільної компетенції СРСР та республік. В Основах законодавства частина норм являла собою норми непрямой дії, тобто це були рекомендації республікам з одноманітного врегулювання відносин у сфері іноземного інвестування. Введення в дію Основ законодавства передбачалося Постановою Верховної Ради

СРСР, якою пропонувалося Кабінету Міністрів СРСР за участю урядів союзних республік подати на затвердження Верховної Ради перелік пріоритетних галузей економіки, включаючи науку, освіту, охорону здоров'я та культуру, а також території, у яких іноземним інвесторам доцільно надати додаткові податкові та інші пільги.

Указом Президента СРСР від 17 серпня 1991 р. “Про забезпечення заставою зобов’язань, що виникають при здійсненні іноземних інвестицій в СРСР” передбачалося, що зобов’язання, які виникають при здійсненні іноземних інвестицій в СРСР, можуть забезпечуватися заставою будь-якого майна (в тому числі майнових прав), за винятком майна, яке відповідно до законодавства Союзу РСР та союзних республік не може відчужуватися. Договір застави повинен був мати письмову форму, нотаріально засвідчену та належним чином зареєстровану. Залучення іноземних інвестицій регламентували положеннями міжнародних договорів. Радянським Союзом були укладені і ратифіковані 14 двосторонніх договорів про сприяння та захист іноземних інвестицій (з Фінляндією, Бельгією та Люксембургом, Великобританією, ФРН, Францією, Нідерландами, Канадою, Італією, Австрією, КНР, Іспанією, Швейцарією, Туреччиною, Республікою Корея).

Інвестиційне законодавство України представлено актами різного рівня. Серед законів тут виділяються спеціальні закони, присвячені в цілому або переважно регулюванню інвестиційної діяльності, у тому числі діяльності іноземних інвесторів: наприклад закони від 10 вересня 1991 р. “Про захист іноземних інвестицій в Україні”, від 18 вересня 1991 р. “Про інвестиційну діяльність”, від 19 березня 1996 р. “Про режим іноземного інвестування”, від 19 вересня 1997 р. “Про стимулювання виробництва автомобілів в Україні”, від 16 липня 1999 р. “Про спеціальний режим інвестиційної й інноваційної діяльності технологічних парків”, від 17 лютого 2000 р. “Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб’єктів підприємницької діяльності, створених із використанням майна і коштів вітчизняного походження”, від 15 березня 2001 р. “Про інститути спільного інвестування (пайові і корпоративні інвестиційні фонди)”, від 4 липня 2002 р. “Про інноваційну діяльність”, від 16 січня 2003 р. “Про пріоритетні напрямки інноваційної діяль-

ності в Україні”, від 16 березня 2004 р. “Про розвиток автомобільної промисловості України”. Крім того, є чимало законів, що містять окремі норми, які регулюють інвестиційну діяльність (наприклад Закон України від 16 квітня 1991 р. “Про зовнішньоекономічну діяльність”). Видано низку указів Президента і постанов Кабінету Міністрів, присвячених інвестиційній діяльності (наприклад Указ Президента України від 7 липня 2003 р. № 580/2003 “Про додаткові заходи по залученню іноземних інвестицій в економіку України”, Положення про порядок державної реєстрації договорів (контрактів) про спільну інвестиційну діяльність за участю іноземного інвестора, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 1997 р. № 112). Відповідні нормативно-правові акти видають державні органи, до функцій яких входить регулювання інвестиційної діяльності (наприклад Положення про порядок видачі дозволу на обіг акцій або облігацій підприємств українських емітентів за межами України, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17 жовтня 1997 р. № 36). Варто враховувати і попередню практику видання нетипових документів, наприклад спільних заяв Кабінету Міністрів та Національного банку про політику обмінного курсу гривні, а також сучасну практику видання документів програмного характеру (наприклад Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1801). Уточнення умов інвестиційної діяльності здійснювалося також Конституційним Судом України (Рішення від 14 березня 2002 р. № 3-уп/2002 щодо тлумачення деяких інвестиційних законів), колишнім Вищим арбітражним судом України, Вищим господарським судом України, Державною податковою адміністрацією України, Державною митною службою України, Адміністрацією Президента України та ін. Було також видано численні нормативні вказівки, не закріплені документально, але які мають виконуватися з огляду на підпорядкованість і сформовану бюрократичну практику, “телефонне право”, “негласні вказівки” і т. ін.

Інвестиційна діяльність регулюється двосторонніми угодами, укладеними Україною з багатьма країнами, про заохочення і захист

інвестицій та угодами про усунення подвійного оподаткування. Інвестиційна діяльність регулюється рекомендаційними актами міжнародних організацій та “м’яким правом” (правила, не закріплені у вигляді зобов’язуючих норм), які, трансформуючись у судові чи арбітражні рішення, набувають у конкретних випадках обов’язкового характеру. Відповідно до ст. 4 Господарського процесуального кодексу України у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб’єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосувати міжнародні торговельні звичаї, коли дотримання правил, установлених цими звичаями, передбачено угодою сторін.

Літ.: *Богуславский М. М.* Правовое положение иностранных инвестиций / М. М. Богуславский. – М. : СОВИНТЕРИОР, 1993; *Засальні* економічні та юридичні умови концесій : Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР від 23 листоп. 1920 р. – Б. м. : [б. в.], 1920; *Закони* України, які регулюють інвестиційну діяльність. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua

Мартиненко В. Ф.

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА. У перекладі з латини “президент” означає: “той, що попереду”. Розвиток цього політичного інституту відбувається наприкінці XVIII ст., з формуванням перших демократичних режимів у країнах Нового і Старого Світу. Упродовж XVIII-XX ст. інститут президентства став майже невіддільним атрибутом республіканської форми правління та однією з ознак демократичного ладу. Як відомо, республіки існували з давніх-давен. Республіками були стародавні грецькі міста-поліси, у тому числі ті, що існували на території сучасної України: Херсонес, Ольвія, Пантикапей. Республікою був і Рим часів свого становлення (VI-I ст. до н. е.). В епоху середньовіччя (V-XV ст.) численні міста-республіки існували на території Італії (Венеція, Генуя, Флоренція). В 1572 р. було утворено Республіку Сполучених Провінцій у Нідерландах. Республіканський лад панував і в Англії часів революції (1649-1660). Але жодна з цих республік не управлялася за сучасним зразком.

Посада глави держави-президента, мабуть, виникла набагато раніше, хоча її назва була іншою. Наприклад, у XVII-XVIII ст. в Україні існувала посада гетьмана, кандидат на

яку обирався генеральною старшиною або військом. У Стародавньому Римі в епоху республіки існував рекс – правитель, як і в багатьох інших державах Європи.

Перші республіки сучасного типу – себто з президентом на чолі – з’явилися тільки в Новому Світі. Їх виникнення було пов’язане передусім із прагненнями молодих, енергійних і неупереджених колонізаторів позбутися пережитків монархічного ладу. Саме з цієї причини посада Глави держави стала виборною, не довічною і, головне, обмеженою конституцією.

На інститут президентства було покладено головне завдання республіканського ладу – гарантування конституції, а відтак і демократії. В 1789 р. першим президентом Сполучених Штатів Америки був обраний Джордж Вашингтон. Після цієї події інститути президентства стали поширеними у країнах Нового Світу.

Президенти очолили: 1807 р. – Гаїті, 1814 – Парагвай, 1816 – Аргентину, 1817 – Чилі, 1819 – Колумбію, 1821 – Коста-Рику та Перу, 1824 – Мексику, 1825 – Болівію, 1830 – Венесуелу, Еквадор та Уругвай, 1835 – Нікарагуа, 1839 – Гватемалу, 1841 – Гондурас і Сальвадор, 1844 – Домініканську Республіку. Першими президентами – главами держав у Європі – стали у 1848 р. дві особи: Луї Наполеон Бонапарт у Франції та Й. Фурер у Швейцарії. В Азії першим президентом став 1911 р. Сунь Ятсен у Китаї, незабаром – 1923 р. – Мустафа Кемаль, прозваний Ата-тюрком, у Туреччині. Що ж до Африки – то 1847 р. перший президент очолив Ліберію, 1854 – Оранжеву Республіку (1910 р. увійшла до складу нинішньої Південно-Африканської Республіки).

Історія знає випадки, коли при владі перебував колегіальний президент. В умовах колегіального президентства всі державні повноваження розподіляються між членами державного колегіального органу та його главою. Так, за Конституцією Уругваю 1917 і 1951 р. існував колегіальний президент. У 1958-1963 рр. в Іраку також існував колегіальний глава держави. У соціалістичних державах роль глави держави виконував колегіальний виборчий орган – президії найвищих представницьких органів державної влади. В окремих державах існував одноособовий глава держави – президент (Югославія, Чехословаччина, Румунія та ін.).

Історичними джерелами інституту президента в Україні можна вважати “Пакти і Конституції законів і вільностей Війська Запорізького” гетьмана П.Орлика, прийняті 5 квітня 1710 р. в результаті укладання договору між новообраним гетьманом і Військом Запорізьким. Саме ця конституційна модель була дуже схожа на президентську республіку. Перші теоретичні розробки проблеми інституту глави держави з’явилися в середині XIX ст. Г.Андрузський у своїй праці “Очерки Конституции Республики” охарактеризував ідею конфедерації, яка складається з семи штатів зі своїми президентами. В кінці XIX ст. представник політико-правової думки України М.Драгоманов розробив проект перебудови Російської імперії в децентралізовану федеративну державу. Він мав назву “Проект основний устава украинского общества “Вольный союз” – “Вільна спілка”. В п. 25 цього документа зазначалося, що главою держави може бути як спадковий імператор, так і обраний на визначений термін глава всеросійського державного союзу. В розробку положень української державності значний внесок зробили члени української народної партії, яку очолював М.Міхновський. Вони підготували конституційний проект “Основной закон самостоятельной Украины” – “Союза народа украинского”, в основу якого була покладена ідея незалежності України і передбачалося утворення президентської республіки та обрання парламенту на основі загальних виборів. Цікавим є підхід української партії соціал-революціонерів, основним завданням якої було встановлення республікансько-демократичної форми правління для України без президента. Відомий український вчений М.Грушевський також закріплював посаду президента у проекті Конституції УНР, де передбачалося, що голова, якого обрано всенародними зборами, є главою держави, а в подальшому це положення було викреслено. Дещо послідовніше статус президента було закріплено в Конституції ЗУНР, автором якої був юрист, громадський діяч і засновник національно-державного напрямку української політичної науки С.Дністрянський. В даному проекті закріплювалась думка про те, що президент є главою держави і виконавчої влади. За часів діяльності Центральної Ради було видано чотири Універсали (Укази), які мали закласти основи демократизації українського су-

спільства. Останнім Універсалом, від 22 січня 1919 р., Центральна Рада проголосила повну політичну незалежність України від Росії. А 29 квітня 1918 р. Центральна Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки. Проте молода українська держава загинула у вогні визвольних змагань і ідея встановлення інституту президента була забута на довгих 70 років. Таким чином, у проектах Конституцій XIX-XX ст. простежується диференційований підхід до визначення статусу глави держави. Інститут Президента України як глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті й державному будівництві України. Тривалий час в Україні (колишній Українській РСР) функції глави держави виконували переважно Верховна Рада, яка вважалась найвищим органом державної влади України, її Президія, як постійний діючий орган державної влади, та її голова. Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді, в особі її постійно діючого органу – Президії Верховної Ради, була концепція “колективного президента” та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому (народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становлять єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада – найвищим органом державної влади). Нинішній інститут президентства в Україні склався не відразу. Спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади, а нині, за чинною Конституцією, є главою держави. Становлення інституту Президента України було ключовим у реформуванні державної влади, пов’язаному з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу. Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України, яка проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Це зумовило введення інституту президентства. Через рік – 25 червня 1991 р. – Верховна Рада ухвалила постанову “Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України (Української РСР) до прийняття нової

Конституції і провести вибори Президента в 1991 р. Оскільки інститут Президента України мав перетворитись із символічного колективного внутрішньопарламентського інституту в реальний одноособовий позапарламентський інститут, Президент мав обиратися не парламентом, а громадянами України, цей інститут об'єктивно мав отримати необхідну конституційно-правову основу перш ніж стати реальністю. Тому 5 липня 1991 р. було прийнято закони України “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР” і “Про вибори Президента Української РСР”. Прийняттю цих законів передувало внесення відповідних змін і доповнень до чинної на той час Конституції. 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому, одночасно з проголошенням незалежності України, народ віддав перевагу президентській формі правління. Того дня був обраний перший Президент нової Української держави – Леонід Кравчук. Зокрема, Конституцію було доповнено новою главою – 12-1, яка була присвячена посаді Президента України. У відповідних положеннях Конституції і названих законах визначався статус Президента, його функції, повноваження та порядок обрання. Теоретичною основою становлення інституту президентства на даному етапі була насамперед Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою ще 19 червня 1991 р. Проте конституювання інституту президентства на цьому не закінчилося. Воно продовжувалося в ході процесу підготовки нової Конституції України і внесення ряду змін та доповнень до чинної на той час Конституції. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України в редакціях 1992, 1993, 1995 р. та Конституційний Договір, укладений між Президентом і Верховною Радою 8 червня 1995 р. За даними проектами Конституції і Конституційним Договором Президент України набував нового статусу – статусу глави держави і глави виконавчої влади.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Мали-

новський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульницький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009; *Режим доступу* : http://www.president.gov.ua/content/president_history.html

Макаренко Е.М., Михненко А.А.

ІСТОРІЯ НАУКИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. Наука державного управління – продукт сучасного, постіндустріального, насамперед інформаційно-технологічного етапу розвитку суспільства (див. *Галузь науки “Державного управління”*). Тому слід розрізняти історичні передумови та сучасні чинники її виникнення та розвитку.

Головною історичною передумовою або умовою можливості виникнення державного управління як науки є крах монархічних режимів та запровадження республіканських форм державного управління, що відбулося в Західній Європі протягом XVIII – на початку XX ст. Це створювало умови для розвитку демократичних інститутів (а наука є одним із них), переходу від “права сили” до “сили права”, тобто до запровадження правових механізмів державного управління. Насамкінець, відбувається процес десакралізації державної влади, яка освячувала свої претензії на панівне становище у суспільстві засобами міфології, релігії, історичної традиції тощо. Крапку у цьому питанні було поставлено запровадженням принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Наукове обґрунтування вказаного принципу, який став базовим у сучасній теорії і практиці державного управління, належить видатним мислителям XVIII ст. Ш.Монтеск’є (Франція) та П.Орлику (Україна). Послідовне дотримання цього принципу дає змогу як раціонально розподілити владні повноваження, так і заблокувати можливість узурпації влади однією з її гілок чи якимось “гарантом”, “вождем”, “лідером” народу, партії та ін.

Важливими історичними передумовами формування теорії державного управління стали революція в науці кінця XVII – початку XVIII ст. та перша промислова революція кінця XVIII – початку XIX ст. Перша зумовила виникнення експериментального природознавства та поворот науки до засобів виробництва знань (методології), друга – до

ефективних засобів матеріального виробництва. Машина не тільки “входять в історію”, але й задають відповідні алгоритми організації виробництва, що згодом – на початку ХХ ст. – зумовило виникнення теорії менеджменту (Ф.Тейлор, Г.Форд, Ф.Гуднау, Л.Уайт та ін.) і “Тектології”, або “Загальної організаційної науки” (О.Богданов).

Незважаючи на загальну технократичну спрямованість теорії менеджменту і “тектології”, між ними є суттєві відмінності. Якщо перша розглядає людину (як менеджера, так і рядового працівника) як “гвинтик” певної організації, то друга – як творця цієї організації, насамперед засобами наукового пізнання та практичного застосування загальних принципів організації та управління, а не тільки завдяки прагматичним установкам на ефективність і прибуток. На жаль, ні на Заході, ні в царській (монархічній) Росії, ні потім у більшовицькому Радянському Союзі ідеї О.Богданова не отримали належної підтримки. (Показовою в цьому плані є робота В.І.Леніна “Матеріалізм та емпіріокритицизм”, в якій О.Богданов звинувачується у позитивістській ревізії матеріалістичної діалектики та в порушенні принципу партійності у філософії.) І лише майже через півстоліття потому основні ідеї “тектології”, правда уже під іншим авторством та в іншому “оранжируванні”, отримали розвиток у кібернетиці, теорії систем, методології моделювання тощо.

Слід зауважити, що якщо у США теорія державного управління розвивається в основному з теорії менеджменту, то у Західній Європі – переважно з юридичної науки, насамперед з адміністративного та конституційного права. В цілому ж протягом першої половини ХХ ст. остаточно формуються три основні парадигми теорії державного управління: політична, менеджерська і правова, які орієнтуються на відповідні гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову.

Навряд чи можна віддати перевагу якійсь одній із них чи навіть їх “синтезу”, оскільки вони розробляються в межах владної, а не власне управлінської парадигми. Остання гармонізує в межах певної управлінської ситуації вертикальні і горизонтальні зв'язки між елементами системи та між кожним елементом (незалежно від його місця в ієрархії) і системою в цілому (системою як цілим). У цьому контексті владна парадиг-

ма, яка, як відомо, “освячує” відносини “панування – підкорення” (не плутати з природною ієрархією), виступає як “частковий випадок” управлінської парадигми, або універсальної теорії організації та управління.

Лише в епоху НТР, коли здійснюється фундаментальний переворот не тільки у засобах виробництва, а й у способах відтворення самого життя на землі, з'являється реальна можливість для подолання старої, владної парадигми теорії державного управління і запровадження власне управлінської.

Передумовами формування науки державного управління сучасного, постіндустріального типу є: 1) перетворення управлінської діяльності (на відміну від виконавчої чи обслуговуючої) в основу суспільного виробництва та вирішальний чинник розвитку суспільства; 2) трансформація наукового знання із чинника просвіти в інформаційно-технологічний засіб виробництва та управління; 3) зміна характеру науки: її технологізація (умова перетворення її на безпосередню продуктивну силу) та гуманітаризація (умова блокування можливих негативних наслідків застосування сучасних наукових технологій, зловживання науково-технічною та економічною, насамперед ринковою раціональністю); 4) професіоналізація та інтелектуалізація державно-управлінської діяльності.

Отже, власне історія науки державного управління розпочинається з реалізації вказаних передумов і чіткого розуміння особливостей державно-управлінських відносин, які не можуть бути редуковані до владних чи міжвладних або “провладних” і базуються на більш фундаментальних принципах і закономірностях організаційно-управлінської сфери життєдіяльності людини і суспільства. На нашу думку, яка викладена у відповідних роботах і статтях даної “Енциклопедії...”, наука державного управління – це наука про технологію, сенс та суспільне призначення державно-управлінської діяльності.

У пострадянський період вперше на теренах СНД саме науковці Національної академії державного управління при Президенті України запровадили державне управління як нову освітню і наукову галузь.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. М. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Класики теорії держав-*

ственного управління: американская школа / под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 800 с.; *Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми* : монографія / кол. авт. ; за ред. д-ра філос. н., проф. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003. – 320 с.

Князєв В.М.

ІСТОРИЯ СПІВПРАЦІ МВФ ТА УКРАЇНИ. Міжнародний валютний фонд (МВФ) (англ. International Monetary Fund, IMF) був створений в 1945 р. рішенням валютно-фінансової конференції ООН, яка відбулася у Бреттон-Вуді (штат Нью-Хемпшир, США), до її складу входять 185 країн. Кредити МВФ спрямовуються на підтримку курсу національної валюти, міжнародних резервів держави та активних позицій платіжного балансу. Отримувачами кредитів МВФ є центральні банки країн, які зараховують їх у свої міжнародні резерви і використовують виключно для інтервенцій на валютному ринку для вказаних цілей. Основні функції МВФ: сприяння міжнародній співпраці в грошовій політиці; розширення світової торгівлі; кредитування; стабілізація грошових обмінних курсів; консультування країн-дебіторів; розробка стандартів міжнародної фінансової статистики; збирання і публікація міжнародної фінансової статистики.

У грудні 1991 р. Україна офіційно звернулася з проханням про надання їй членства у МВФ. Це прохання було задоволено Радою керуючих МВФ 27 квітня 1992 р. 3 червня 1992 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, Міжнародну асоціацію розвитку та Багатостороннє агентство по гарантіях інвестицій”. Фінансова допомога Україні з боку МВФ надається у трьох основних формах: за програмою системної трансформаційної позики (STF-Systemic Transformation Facility) для підтримки платіжного балансу; за програмою “Stand by” для підтримки курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу; за програмою розширеного фінансування (EFF) для сприяння економічній стабілізації.

У співробітництві України з МВФ у межах кредитних програм можна виділити кілька етапів. **Перший етап** (1994-1995 рр.). У цей

період Україні було надано фінансову допомогу у вигляді системної трансформаційної позики (STF) на суму 763,1 млн дол. США для підтримки платіжного балансу України. Проте через невиконання Україною низки умов програму було завершено завчасно. **Другий етап** (1995-1998 рр.). Україна отримала від МВФ кредити на загальну суму 1935 млн дол. США за трьома річними програмами Stand-By. Головною метою була підтримка курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу України. **Третій етап** (1998-2002 рр.). Програма розширеного фінансування (EFF-Extended Fund Facility), за якою передбачалося надання Україні кредиту на загальну суму 2,6 млрд дол. США. У грудні 2000 р. термін дії Програми EFF було продовжено до вересня 2002 р., але, врешті-решт, Фонд так і не надав Україні залишкової суми кредитів (визнавши негативними висновки останнього перегляду перебігу виконання програми). **Четвертий етап** (2004-2005 рр.). Після завершення співробітництва за Програмою EFF уряд України серед прийнятних форм подальшого співробітництва України з МВФ на безкредитній основі обрав попереджувальну програму “Stand by”. 29 березня 2004 р. Рада директорів МВФ затвердила програму “попереджувальний стенд-бай” для України, за якою передбачалася можливість України отримати кредит на суму приблизно 600 млн дол. США. Згідно із досягнутими домовленостями Україна мала право на отримання кредиту, якщо в країні погіршиться платіжний баланс або стан валютних резервів. Програма “попереджувальний стенд-бай” також мала спрямовуватися на забезпечення поступової трансформації відносин між Україною та МВФ до безкредитних. Угода була підписана терміном на 12 місяців, строк дії цієї угоди закінчився відповідно до її умов. Наступним етапом МВФ стали безкредитні відносини між Україною та МВФ. Співробітництво України з МВФ було зосереджено на наданні технічної допомоги, спрямованої на усунення загроз стабільності та розв’язання проблем, пов’язаних з макроекономічною, грошовою, валютною, податковою та бюджетною політикою. У середньостроковій перспективі таке співробітництво також може включати надання технічної допомоги з питань, пов’язаних з боргом, тінювою економікою та прогнозуванням. Протя-

гом 2005-2006 рр. технічні місії МВФ кілька разів відвідували Україну з метою надання урядові допомоги у різноманітних сферах, у тому числі щодо управління державним боргом, фінансово-бюджетної політики та управління митними справами. У 2006-2007 рр. експерт МВФ на постійній основі був залучений до діяльності Міністерства фінансів України щодо фінансового аналізу й прогнозування, стратегії планування бюджету й контролю над фінансовою стабільністю. У серпні та вересні 2009 р. Україна як країна-учасниця МВФ отримала кошти на свій рахунок авуарів у рамках загального та спеціального розподілів на загальну суму 1,309 млрд СПЗ. В листопаді і грудні 2009 р. на виконання рішення Кабінету Міністрів України Міністерство фінансів зверталось до МВФ з вимогою про конвертацію зазначених фінансових ресурсів. За результатами проведеної роботи було залучено 1,228 млрд СПЗ (еквівалент приблизно 2 млрд дол. США). У листопаді 2009 р. Міжнародний валютний фонд вирішив призупинити надання фінансової допомоги Україні до проведення президентських виборів через відсутність консенсусу між владою у сфері бюджетної політики.

За результатами роботи в Україні місії МВФ в березні та квітні 2010 р. щодо питання про виділення фінансування Радою Директорів МВФ наступних траншів для України рішенням від 28 липня 2010 р. було схвалено нову Програму співробітництва. Програма передбачає виділення Україні коштів у розмірі 10 млрд СПЗ (15,15 млрд дол. США), що еквівалентно 728,9% української квоти у Фонді. Програма розрахована на 29 місяців, при цьому 29 липня 2010 р. надійшов перший транш у розмірі 1,25 млрд СПЗ (1,89 млрд дол. США), з яких 1 млрд дол. США було направлено на покриття дефіциту державного бюджету, а 890 млн дол. США – у валютні резерви Нацбанку. Але в лютому 2011 р. місія МВФ в Україні вирішила провести додаткові переговори з Києвом щодо виділення наступного кредиту. На вимогу МВФ, Україна повинна схвалити пенсійну реформу, яка поширена в більшості західних країн. Це передбачає підвищення внутрішніх цін на газ, проведення податкової реформи (зменшення кількості податків і зниження податкового пресу), проведення пенсійної реформи (поступове підвищення пенсійного віку).

Літ.: Закон України про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію, Міжнародну асоціацію розвитку та Багатостороннє агентство по гарантіях інвестицій. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України*. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2932.htm>; *International Monetary Fund*. – Режим доступу : <http://www.imf.org>; *Боринець С. Я.* Міжнародні валютно-фінансові відносини : підручник / С. Я. Боринець. – 4-те вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2004; *Міжнародні стратегії економічного розвитку* : підручник / Ю. В. Макогон, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Пахомов та ін. – К. : Освіта України, 2009; *Дікон Б.* Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту : пер. з англ. / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс. – К. : [б. в.], 1999.

Щур Н.О.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ. Традиції сучасного українського парламентаризму своїм корінням сягають в історію східного слов'янства. Приблизно у VI ст. з'явився звичай скликатися сходки, на яких вирішувалися найважливіші питання життя племені. У них могли брати участь, крім князя з його військовою дружиною, всі вільні люди. Сходки мали й спеціальну назву – віче. За своїм призначенням віче було верховним органом племінного самоврядування й суду у слов'ян. Подальший розвиток родоплемінної організації східного слов'янства зумовлював появу спочатку виборної, а пізніше спадкової князівської влади, що була вищим виконавчим органом племінного управління. Князівська влада здійснювала управління фінансами, а також судові й релігійні функції. З утворенням Давньоруської держави – Київської Русі, коли князівська влада охопила всі сфери суспільного життя, віче втрачає характер постійно діючої інституції і скликається лише в надзвичайних випадках.

Яскравою сторінкою в історії традиції українського парламентаризму була козацька доба XV-XVIII ст. Організаційні форми Запорозької Січі базувалися на міцному підґрунті республіканських традицій. Головним органом січового народоправства була рада. Військову, або т. зв. Генеральну чи "повну" раду, на Запорозькій Січі скликали першого січня кожного нового року, першого жовтня, на храмове свято Покрови, та на другий

чи третій день після Великодня. Рада, у якій з однаковими правами брали участь усі запорожці, була для них найвищим адміністративним, законодавчим і судовим органом. Вона визначала напрями внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорозького, укладала угоди з іншими країнами, обирала й скидала гетьмана і старшину, а також вирішувала питання господарського життя.

Дебати проводилися гучно та емоційно, бо замість формального голосування козаки виявляли своє ставлення до обговорюваних питань голосними вигуками та підкиданням шапок.

Особливої ваги набували вибори старшини – кошового отамана, військового судді, писаря та осавула. Кожний курінь, а їх було на Запоріжжі 38, виставляв свого кандидата і наполягав на обранні саме його. Дискусії з цього приводу точилися по кілька годин і, траплялося, завершувалися сварками та бійками. Проте рішення ради, набуваючи чинності, ставало обов'язковим для всього козацького співтовариства.

Крім загальної військової ради, у козаків ще були локальні ради, які називалися сходками. На них обговорювалися, як правило, справи, що вимагали нагального виконання. Були ще й сходки по адміністративних одиницях – паланках, на які поділялася Запорозька Січ. На них обговорювалися дрібніші, зазвичай господарчі, справи.

У процесі формування української козацької держави організаційні форми, що діяли успішно на Січі, виявилися малоприсадибними у масштабах всієї країни. Богдан Хмельницький збирав раду тільки у тих випадках, коли треба було санкціонувати якесь виняткове рішення. У період володарювання Хмельницького функції “повної” військової ради перебрала на себе старшинська рада. Визначальною віхою розвитку політичної ідеології козацтва стала Конституція Пилипа Орлика. Проголошена в квітні 1710 р. під час обрання гетьманом України генерального писаря Пилипа Орлика, ця Конституція під назвою “Конституція прав і свобод Запорозького Війська” віддзеркалила сподівання широкого козацького загалу. Основний пункт її – проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Другим пунктом було встановлення козацької Ради. До неї відтепер мали входити не тільки козацька старшина і полковники, а й по одному пред-

ставникові від міст. Конституція визначала також статус міст, затверджувала їхні права і привілеї.

Згідно з конституцією козацька Рада обмежувала владу гетьмана, а Україна перетворювалася на конституційну державу. Рада вирішувала справи державної ваги. Питання для обговорення у Раді формулював і вносив гетьман. Козацька Рада мала збиратися тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрову). Всі її представники повинні були присягати на вірність державі. Вони мали право вимагати звіту від гетьмана у його діяльності, “докоряти” йому “за порушення законів і вольностей батьківщини” і притягати його до відповідальності.

Україна переходила до практики територіального представництва. Цей устрій відповідає головним постулатам західних конституцій, що відрізняє їх від середньовічних правничих актів і є загальноновизнаним у світі в наш час.

Конституція Пилипа Орлика, що діяла на частині території Правобережної України до 1714 р., – перший конституційний акт, що народився в Україні і справив суттєвий вплив на демократичний розвиток державного устрою в Україні.

Багатотисячолітні демократичні традиції найбільш виразно виявилися під час української революції 1917-1918 рр. Народжена в березні 1917 р. Центральна Рада перетворилася на об'єднувальний і координаційний центр українського національно-визвольного руху з гаслом автономії України. Після прийняття III Універсалу Центральна Рада стала верховним законодавчим органом Української Народної Республіки. Хоча в жодному зі своїх законодавчих документів Центральна Рада і не називала себе парламентом вона, по суті, виконувала функції парламенту. В IV Універсалі (9 січня 1918 р.) проголошено незалежність Української Республіки, але знов зазначалося, що Українські установчі збори, які мають бути скликані якнайшвидше, повинні вирішити питання про федеральні відносини України з колишньою Російською імперією.

Центральна Рада складалася з Малої і Великої Рад, які поділялися на фракції, створені на основі партійного представництва. За час діяльності Центральної Ради в ній було представлено майже два десятки політичних партій. Найширші повноваження

в структурі Центральної Ради мали загальні збори (їх відбувалося дев'ять). Статус Центральної Ради був певною мірою невизначеним, оскільки, залишаючись прихильницею демократичного розвитку Української держави, вона передбачала проведення Українських установчих зборів, перед якими мала скласти свої повноваження. Саме тому повноваження Центральної Ради й не були зафіксовані в Конституції Української Народної Республіки, проект якої було ухвалено на її останньому засіданні. Незважаючи на короткий термін своєї діяльності (тринадцять місяців), Центральна Рада відіграла визначну роль у розвитку українського парламентаризму.

Згідно з прийнятою 30 січня 1937 р. Надзвичайним 14-м Всеукраїнським з'їздом Рад Конституції Української РСР, найвищим органом державної влади в республіці було проголошено Верховну Раду УРСР. Перша сесія вперше обраної Верховної Ради УРСР відбулася 25-28 липня 1938 р. Відтоді у найвищий орган державної влади республіки протягом одинадцяти його скликань громадяни на основі загального, рівного і прямого права обирали спочатку (з 1938 р.) одного депутата на сто тисяч населення, а пізніше (з 1978 р.) – 650 народних депутатів від блоку комуністів і безпартійних. Докорінні зміни в радянській виборчій системі сталися тільки навесні 1989 р., коли загальна кількість депутатів, що мали обиратися до парламенту, становила 450, і вперше за багато років на одне місце претендувало кілька кандидатів. Нову сторінку в історії українського парламентаризму відкрила Верховна Рада Української РСР 12-го скликання, яка 16 липня 1990 р. проголосувала за Декларацію про державний суверенітет України. Згідно з Декларацією було скасовано 6 статтю Конституції УРСР про “керівну роль” комуністичної партії і проголошено “розподіл влади” на законодавчу, виконавчу та судову як принцип побудови державного механізму. 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада Української РСР 12-го скликання одностайно проголосувала за “Акт проголошення незалежності України”, почалося відродження парламенту в нових умовах молодої суверенної держави. Пізніше, у лютому 2000 р., Верховною Радою України було прийняте рішення про зміну обчислення її скликань. Відтепер 12-те скликання парламенту, що

працювало на постійній основі з 1990 р. до 1994 р., стало іменуватися першим скликанням Верховної Ради України, розпочалися реальні процеси становлення нового парламентського інституту в Україні.

Відчутною перешкодою на шляху суспільних перетворень у країні була Конституція Української РСР 1978 р. Під тиском політичних, економічних і соціальних змін, що відбувалися в Україні, ставала очевидною необхідність конституційних реформ.

Головним надбанням України як незалежної держави і віхою в розвитку українського парламентаризму стало прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції України, яка закріпила вибір народом свободи і незалежності, визначила фундаментальні засади розвитку демократичного суспільства, розмежувала повноваження між різними гілками влади. За десять років незалежності, що їх святкувала Україна 24 серпня 2001 р., жодна подія загальнодержавного значення не відбувалась без участі парламенту, народних депутатів України. Водночас політичний розвиток в Україні дедалі більше стверджується на шляху парламентської демократії, а боротьба різноманітних політичних сил набуває парламентських форм.

Сучасний український парламентаризм стає політичною реальністю, дієвим засобом держави, яка прагне стати демократичною та правовою, захищати конституційні права людини і громадянина.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ІСТОРИЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНИХ СЕКРЕТАРІВ В УКРАЇНІ – запроваджена Указом Президента України від 29 травня 2001 р. № 345/2001 сукупність посад Державного секретаря Кабінету Міністрів України та державних секретарів міністерств, а також пов'язаних з ними державно-управлінських відносин у системі органів виконавчої влади України. Введення **І.ф.і.д.с.У.** стало спробою реалізувати положення Концепції адміністративної реформи в Україні щодо розмежування посад політичних діячів та державних службовців, забезпечення “інституційної пам'яті” і наступності в роботі органів виконавчої влади.

Державний секретар Кабінету Міністрів України став посадовою особою, яка очолила Секретаріат Кабінету Міністрів України та відповідала за організацію забезпечення діяльності Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра та віце-прем'єр-міністрів. Державні секретарі міністерств були призначені керівниками апаратів міністерств, на яких покладалося забезпечення діяльності відповідних міністрів та організації роботи з виконання завдань міністерств. Іншим нововведенням стало запровадження посад перших заступників та заступників державних секретарів, а в цьому зв'язку були ліквідовані посади перших заступників та заступників міністрів.

Державні секретарі, їх перші заступники та заступники отримали статус державних службовців, які могли бути звільнені з посад лише в разі неналежного виконання обов'язків, неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, набрання чинності обвинувальним вироком суду щодо них та в інших випадках, передбачених Законом України “Про державну службу”. Припинення повноважень Кабінету Міністрів України, зміни в його складі не могли бути підставою для звільнення із зазначених посад.

Державних секретарів, їх перших заступників та заступників призначав на посаду за поданням Прем'єр-міністра України та звільняв з посади Президент України. Призначення на ці посади обмежувалося строком повноважень Президента України. У міністерствах розподіл повноважень між міністром і державним секретарем був проведений таким чином, що державний секретар отримав повноваження вирішувати низ-

ку ключових організаційних, фінансових і кадрових питань, зокрема затверджувати структуру, штатний розпис, кошторис видатків і положення про структурні підрозділи міністерства, призначати й звільняти працівників центрального апарату та керівників територіальних підрозділів міністерства тощо. Частину зазначених питань державний секретар мав вирішувати за погодженням з міністром, а частину – навіть без такого погодження. Йому було також надано певні політичні повноваження, а саме брати участь у засіданнях уряду з правом дорадчого голосу при розгляді питань, що належать до сфери діяльності міністерства, у разі відсутності міністра брати участь у заходах, що проводяться Президентом України і Кабінетом Міністрів України, та за їх дорученнями доповідати законопроекти у Верховній Раді України.

Таким чином, запровадження **І.ф.і.д.с.У.** характеризувалося суттєвими недоліками. Насамперед описаний розподіл повноважень між міністром і державним секретарем запровадив фактично двовладдя у міністерствах. Деякі дослідники навіть робили висновки про те, що державний секретар отримав значні управлінські переваги порівняно з міністром. Така модель не могла не породжувати конфлікти між зазначеними посадовими особами та суттєво ускладнювала міністру реалізацію виробленої ним секторної політики. Призначення та звільнення державних секретарів, їх перших заступників та заступників було передбачене в такий спосіб, що обрання нового Президента України могло призвести до повної заміни керівників апарату уряду і міністерств. У цьому зв'язку забезпечення “інституційної пам'яті” і наступності в роботі органів виконавчої влади не гарантувалося. Загалом **І.ф.і.д.с.У.** був сконструйований як інститут, цілком залежний від Президента України. Це суперечило одній з основних цілей адміністративної реформи, що полягала в забезпеченні максимально повного й точного втілення в життя конституційного статусу Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади України. Наявність зазначених недоліків можна вважати однією з важливих об'єктивних причин досить швидкого повернення до попередньої моделі організації апарату уряду і міністерств. Спочатку Указом Президента

України від 26 травня 2003 р. № 434/2003 були ліквідовані посади державних секретарів міністерств, їх перших заступників та заступників і заново введені посади перших заступників та заступників міністрів. Далі Указом Президента України від 3 червня 2003 р. № 464/2003 була ліквідована посада Державного секретаря Кабінету Міністрів України з відновленням замість неї посади Міністра Кабінету Міністрів України, який очолив Секретаріат Кабінету Міністрів України.

Літ.: *Про* чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 29 трав. 2001 р. № 345/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 31 трав.; *Про* Примірне положення про державного секретаря мі-

ністерства : Указ Президента України від 14 лип. 2001 р. № 529/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 18 лип.; *Про* деякі заходи щодо оптимізації керівництва в системі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 26 трав. 2003 р. № 434/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 28 трав.; *Про* Міністра Кабінету Міністрів України : Указ Президента України від 3 черв. 2003 р. № 464/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 4 черв.; *Валевський О. Л.* Інститут державних секретарів в Україні: від задуму до реалізації / О. Л. Валевський, С. Г. Конончук. – К. : УНЦПД, 2003. – 108 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.

Кравченко С. О.

К

КАДРОВА ПОЛІТИКА В УРСР У ПОВОЄННИЙ ЧАС (1946-1955). В умовах післявоєнної відбудови народного господарства особливо гостро постало питання кадрового забезпечення всіх ланок державно-партійного керівництва. Проблема поглиблювалася через значні втрати працівників адміністративно-управлінського апарату під час війни. У той час, як на 1 січня 1946 р. кількість службовців у галузі державної служби УРСР становила 517 763 осіб (без урахування МВС і МДБ), сумарна потреба в кадрах по всіх областях УРСР становила 685 981 осіб. Навіть з огляду на перспективи підготовки у 1946 р. працівників державних установ нестача кадрів була на рівні 64 492 особи.

У 1946-1947 рр. процес заповнення посадочними ділянками центральних і галузевих органів влади ускладнювався у зв'язку з повоєнним реформуванням системи державного управління, насамперед розукрупненням міністерств і, як наслідок, невпинним збільшенням кількості номенклатурних посад. Ці прогалини в кадровому забезпеченні міністерств намагалися усунути за допомогою доукомплектування керівними працівниками інших центральних галузевих виконавчих установ. Наприклад, 22 червня 1946 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила перевести частину спеціалістів і управлінців з колишнього наркомату радгоспів у міністерства тваринництва і землеробства УРСР. Залучення молодих ініціативних працівників до управління під час війни не могло остаточно розв'язати кадрову проблему, оскільки в процесі їх масового висування на керівну роботу нерідко потрапляли особи, що не мали ні досвіду керівництва, ні належної для виконання своїх обов'язків підготовки.

Потреба у кваліфікованих посадовцях змусила керівництво зосередити увагу на їх якісному підборі та розстановці. Контроль за державними управліннями здійснювався

через процедуру їх затвердження в партійних органах, яка для вищих посадовців полягала в поданні Радою Міністрів УРСР клопотання про затвердження кандидатів на керівні посади перед ЦК КП(б)У. Наприклад, у червні 1946 р. уряд республіки подав на затвердження ЦК КП(б)У повний склад колегії Міністерства технічних культур УРСР на чолі з міністром Н.Кальченком. Не всім удавалося пройти партійну перевірку. 3 липня 1946 р. по січень 1947 р. управління кадрів ЦК КП(б)У відхилило понад 100 таких подань обкомів КП(б)У та міністерств. Серйозні вади в кадровому забезпеченні як центральних, так і місцевих управлінських органів виявили проведені у 1946 р. перевірки. ЦК ВКП(б) критикував ЦК КП(б)У і міністерства УРСР у занадто квапливому висуванні кадрів, без належної процедури перевірки, інколи навіть без їх затвердження в парторганізаціях. Доводилося констатувати, що деякі міністри підбирають працівників на підставі знайомств.

Принциповими вимогами до професійних управлінців під час включення їх до партійно-радянської номенклатури були: обов'язкове володіння теоретичними знаннями та практичними навичками, їх застосування з безумовним дотриманням директив вищих державно-партійних органів. Останньому положенню, а саме суворій дисциплінованості, якнайкраще відповідали демобілізовані фронтовики, на яких у перші повоєнні роки, власне, і була зроблена основна ставка для поповнення кадрового резерву в органах різного рівня. Позачергово їх приймали до партії, створили мережу республіканських і місцевих комісій для влаштування на роботу, висували на керівні посади в народному господарстві і на компартійну роботу. В УРСР у 1946 р. на високі керівні посади було призначено понад 2 тис. демобілізованих з Радянської армії. Понад 40% номенклатури ЦК КП(б)У становили учасники війни.

Серед висуваних на керівну партроботу в першому півріччі 1946 р. половина теж були вчорашніми арміяцями-комуністами. Поповнення управлінського апарату за рахунок демобілізованих фронтовиків привнесло у мирне життя зумовлену характерними рисами армійського побуту особливість: звичку до командування і послуху, суворої дисципліни, безумовну силу наказу. Ця традиція впливала на централізовану, тоталітарну модель управління державою, а тому владою була не лише позитивно сприйнята і запозичена, а й розвинута.

Нестачу державних службовців частково породжувала й необхідність відновлення радянської політичної системи на щойно приєднаних територіях західних областей. Силами центрального державного апарату управління і місцевих органів виконавчої влади республіки передбачалося забезпечити цілковиту інтеграцію їх економічної системи до господарського комплексу СРСР. Першочерговими завданнями визнавалися проведення суцільної колективізації, а також посилення контролю партійно-радянських працівників за всіма сферами життя місцевого населення. Тож заповнити дефіцит державних службовців у цих сферах мали представники партійно-радянського апарату управління зі сходу УРСР та інших республік СРСР.

До середини 1946 р. зі східних регіонів СРСР були відряджені понад 86 тис. партійних і радянських працівників, спеціалістів у різних галузях народного господарства, освіти, культури та ін. Так, у 1946 р. вони обіймали 87,9% номенклатурних посад в обкомах партії Західної України. У складі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У на початок 1947 р. їх кількість становила 32 617 осіб (51% від загальної кількості).

Посівши ключові посади в партійних і радянських органах західноукраїнського регіону, новоприбулі були чужинцями для його мешканців, у роботі керувалися лише наказами згори, нехтуючи специфікою місцевого життя. Перевага вихідців зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР над місцевими кадрами виявилася і в представництві в радянських органах влади, серед керівників підприємств. Подібне становище спостерігалось, наприклад, у народній освіті Львівщини. Так, з-поміж завідувачів міських і районних відділів народної освіти краю

лише троє були місцевими, серед працівників обласного відділу народної освіти – лише один, а у Львівському міському відділі не було жодного.

З метою підвищення авторитету органів влади серед населення Західної України час від часу дії тамтешніх партійних осередків і радянських установ, особливо щодо не досить широкого залучення місцевих кадрів до системи управління, піддавалися критиці з боку центру. Вважалося, що місцеві жителі, обізнані на звичаях і традиціях регіону, зможуть ефективніше впливати на населення, втілюючи в життя політику партії. Проте такі заклики переважно мали формальний характер. Влада й надалі з недовірою ставилася до населення західних областей, віддаючи перевагу відрядженим з інших регіонів. Тому частка “місцевих” у керівних партійних і державних органах залишалася вкрай низькою. У 1949 р. у складі парткомітетів західних областей загалом налічувалося лише 7,0% місцевих комуністів, у тому числі в Чернівецькій області – 4, Дрогобицькій – 10, Тернопільській – 15, Станіславській – 16, Рівненській – 18%.

Узагальнена характеристика основних кадрових проблем на західноукраїнських теренах була дана 26 травня 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС. Ішлося про те, що майже всі керівні посади обіймали працівники немісцевого походження, а серед директорів ВНЗ Львова, де більшість дисциплін викладалася російською мовою, не було жодного представника Західної України. Визнавалася безперспективність боротьби з українським підпіллям суто репресивними методами, засуджувалися репресії щодо 0,5 млн осіб упродовж 1944-1952 рр. Унаслідок різкої критики на адресу керівництва УРСР замість Л.Мельникова на посаду секретаря ЦК Компартії України був рекомендований О.Кириченко.

Намічена партією державна політика в Західній Україні здійснювалася за допомогою традиційних для тоталітарного режиму методів, шляхом адміністративного примусу та репресій. Подібна практика “переконування” у перевазі радянської політико-економічної системи викликала активний опір з боку населення. Нерідко озброєні загоны ОУН і УПА влаштовували напади на партпрацівників і радянських посадовців. Лише ціною великих зусиль і значних жертв Крем-

лю на початку 1950-х рр. вдалося запровадити в регіоні радянську модель господарювання та управління. Складні проблеми розвитку радянського суспільства актуалізували завдання професійної підготовки чиновників і партпрацівників, освітній рівень яких був досить низьким для державних службовців. Для заповнення кадрових втрат 2 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників”, згідно з якою впродовж трьох-чотирьох років ставилося завдання створити мережу партшкіл і курсів. Наприклад, за планом підготовки в УРСР на 1946 р. пройти навчання мали 7830 голів і 8450 секретарів сільрад.

29 серпня 1946 р. запрацювала Республіканська партійна школа при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання. У 1948 р. її було перетворено на Київську вищу партійну школу й одночасно збільшено термін навчання до трьох років. При ній з 1946 р. діяли 6-місячні парткурси, розраховані для навчання 200 осіб. У 1946 р. було створено 5 міжобласних партійних шкіл з дворічним терміном навчання при Харківському, Сталінському, Одеському, Дніпропетровському та Львівському обкомах КП(б)У, річну республіканську школу партійно-радянських працівників у Харкові на 200 осіб, річну партшколу при Закарпатському обкомі партії на 100 осіб, 6-місячні республіканські курси газетних працівників на 150 осіб у Харкові, 7 6-місячних партійних курсів при п’яти вищеназваних обласних партшколах, а також при Чернігівському і Чернівецькому обкомах партії. Загальна кількість слухачів партійних шкіл і курсів у перший рік становила 2935 осіб.

Контингент слухачів парткурсів у 1946 р. складався в основному з голів і секретарів сільрад, переважно українців. Приміром, із 118 курсантів першого набору Київських обласних курсів голів сільрад було 58 осіб, секретарів – 60, з них 113 українців, 4 росіяни; за статтю – 75 чоловіків, 43 жінки; за партійною належністю – 42 члени ВКП(б), 13 кандидатів у члени партії, 23 комсомольці, 63 безпартійних. Досвід роботи 1-3 роки серед них мали лише 14 осіб, до одного року – 30, до півроку – 60 осіб. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У був установлений середньомісячний контингент підготовки секретарів і голів сільрад – 2713 осіб. Не всі змог-

ли успішно пройти курси – відраховали приблизно 3% від загальної кількості курсантів. З плином часу контингент шкіл і курсів поступово збільшувався.

Навчальний план курсів містив цілу низку предметів. Це, зокрема: “Короткий курс історії ВКП(б)”, “Книга тов. Сталіна “Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу”, “Питання партійного і Радянського будівництва”, “Конституції СРСР і УРСР”, “Питання роботи промисловості і сільського господарства області та республіки”, “Пропаганда п’ятирічного плану”, “Українські буржуазні націоналісти – агенти фашизму й вороги українського народу”, “Політична карта світу”, “Українська мова” (24 години), “Російська мова” (35 годин), а також “Сучасна російська література” (факультативно).

Під час організації навчання в різних областях було виявлено чимало недоліків. Серед них – несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність посібників, наочних засобів навчання; траплялися навіть випадки нестачі паперу й олівців, як, наприклад, на початковій стадії навчання при обласних курсах у Києві. Проблемою для влаштування багатьох курсів була відсутність гуртожитків. Через це, наприклад, у Рівненській області із запланованих 80 осіб було викликано на навчання тільки 34. Для них запроваджувалися щомісячні стипендії: голови сільрад отримували 200 руб., секретарі – 150 руб.

Великі обсяги роботи органів юстиції в післявоєнний період особливо посилили потребу в збільшенні контингенту відповідних кваліфікаційних кадрів. Джерелами поповнення органів правосуддя у перші повоєнні роки були демобілізовані або повернені з евакуації колишні працівники судів, створений резерв Нарком’юсту УРСР з числа інвалідів війни, випускників юридичних факультетів у Києві, Одесі та Харкові. З метою працевлаштування підготовлених правників у правоохоронні та судові інстанції 5 жовтня 1946 р. ЦК ВКП(б) видав постанову “Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні”. В українських освітніх центрах, а також у Львові було запроваджено юридичне навчання у дворічних юридичних школах. Велике значення для розвитку правової науки в Україні мало створення в 1949 р. в системі Академії наук УРСР Сектору держави і права як самостійної науково-дослідної установи.

Нестачу національних управлінських кадрів в УРСР певною мірою спричинило й проведення на всій території республіки перевірки особових справ комуністів, що перебували під час війни на окупованій території. Для цього в різних областях республіки при обкомах партії утворювалися спеціальні партколегії. За підсумками їх роботи ЦК КП(б)У дало критичну оцінку роботі місцевих партійних осередків, зазначивши їх “засміченість” неблагонадійними елементами. Враховуючи критичні зауваження головного партійного органу країни, партійні колеги та комітети “посилили пильність”, виносячи під час розгляду подібних справ значно більше рішень про виключення з партії. Скажімо, у 1947 р. від загальної кількості виключених з партії (1360 осіб) більшість – 883 особи (66%) – становили ті, хто перебував на окупованій території.

Розвиток державної служби багато в чому залежав і від особистих поглядів Сталіна на принципи та засоби управління. Номенклатурний принцип керівництва становив основу сталінського режиму, коли з допомогою репресій і терору була вибудована чітка система беззастережної підлеглості й підконтрольності нижчих ланок вищим. Іншими принципами були: дотримання балансу сил між окремими угрупованнями партійного і державного “бомонду”; стримування владних амбіцій серед авторитетних політиків із оточення В.Молотова, А.Мікояна, Л.Кагановича, Л.Берії, А.Жданова, Г.Маленкова шляхом висування молодих кадрів на високі адміністративно-управлінські посади. Разом з тим методи Сталіна в галузі управління, складовими якої були постійні реорганізації і кадрові перестановки, унеможлилювали створення потужної регіональної бюрократії. Нерідкими були зміни в апараті вищої виконавчої влади – Раді Міністрів СРСР. У 1946-1950 рр. змінилося чотири міністри Збройних Сил СРСР (Й.Сталін, М.Булганін – двічі, О.Василевський), з 1946 по 1953 р. – три міністри МДБ (В.Меркулов, В.Абакумов, С.Ігнат'єв). Кожний новий керівник проводив перестановку кадрів. Подібна ситуація спостерігалась і на нижчих щаблях влади. Будучи такими самими “гвинтиками” тоталітарної системи, як і маса пересічних громадян, державні службовці не могли себе убезпечити від свавілля репресивної машини. Не захищало від переслідувань і перебу-

вання в лавах партії. З метою встановлення ідеологічного диктату в усіх сферах суспільного життя і жорсткої дисципліни серед державних і партійних службовців, а також для боротьби з інакомисленням у березні 1947 р. за ініціативи головного кремлівського ідеолога А.Жданова було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) “Про створення судів честі в міністерствах СРСР і центральних відомствах”. Це були виборні строком на 1 рік органи, які складалися із працівників закладів, де вони утворювалися. Коло повноважень “судів честі” було окреслено розглядом справ, пов'язаних з антидержавними й антигромадськими вчинками державних службовців, висловленням громадського осуду та правом звернення до слідчих органів. Утім, “суди честі” були непопулярними й не дали бажаного ефекту. Згодом Сталін утратив інтерес до такої форми “виховної роботи” інтелігенції та держслужбовців. Постанови про суди честі й усі їх рішення були скасовані після смерті Сталіна. Контроль за кадрами набув більш жорсткого характеру після запровадження у 1947 р. нових норм кримінального права, пов'язаних із розголошенням державної таємниці, втратою секретних документів та ін. Порушення посадовими особами закону передбачало суворе покарання: позбавлення волі на строк від 8 до 12 років.

Ухвалення Верховною Радою СРСР цього закону відкрило можливість для розгортання нової хвилі репресій проти держслужбовців і партійних функціонерів. Найгучнішими замовними справами цієї доби стали терористичні акції проти воєначальників (Г.Жукова, В.Гордова, Ф.Рибальченка, Г.Кулика), діячів авіаційної промисловості, партійних працівників, які постраждали через сфабриковану “Ленінградську справу”. В 1951-1952 рр. у зв'язку із закритим листом ЦК ВКП(б) про злочинну діяльність міністра В.Абакумова і суттєві недоліки в роботі очолюваного ним МДБ розпочалися арешти серед керівного складу міністерства.

Боротьба за владу в державі, розпочата після смерті Й.Сталіна, особливий резонанс мала у міністерстві внутрішніх справ УРСР, утвореному в березні 1953 р.; міністром був призначений генерал-лейтенант П.Мешик, який керувався у своїй діяльності вказівками Л.Берії. Основним напрямом роботи нового міністра стали дії, спрямовані на послаблен-

ня партійного контролю над МВС. Отже, були здійснені значні кадрові перестановки: з посад заступників міністра були усунуті службовці, які прийшли на цю роботу з партійних органів, трохи менше двох місяців знадобилося їм для заміни всього керівництва обласних управлінь МВС УРСР.

В умовах жорсткої централізації і суцільного одержавлення на службі у Кремля перебувало, по суті, все працююче населення, враховуючи управлінців у громадських організаціях. Як правило, держслужбовцями вважалися представники адміністративно-управлінського персоналу, діапазон якого був досить широкий – від уряду до адміністрацій підприємств. На 15 серпня 1946 р. у зведеній відомості штатів центрального апарату Верховної Ради, Ради Міністрів, відомств і центральних установ УРСР було зафіксовано 6383 особи, щоправда, без урахування “силових” міністерств. Натомість до цього списку ввійшли 257 працівників Академії наук УРСР. Наприкінці 1946 р. номенклатура міністерств і республіканських організацій становила 47 490 посад, які були заповнені на 94,4%.

Водночас непросто було провести чітку межу між номенклатурою державних і партійних посад на основі соціального та функціонального критеріїв. Адже у повоєнний період тривало “розбухання” партійного і радянського апаратів. У звіті про роботу Управління кадрів ЦК КП(б)У за 1946 р. висловлювалася гостра критика на адресу обкомів, райкомів, первинних парторганізацій за допущення зрощення партійного апарату з радянським і господарським. У вищому керівництві добре усвідомлювали дуалістичний характер відносин правлячої партії з радянськими та господарськими інститутами. Занурення партійних працівників у господарські справи загрожувало втратою їх “незалежності і самостійності”, політичного контролю. Разом з тим невтручання партії в економіку могло призвести до втрати контролю за матеріальними, фінансовими і людськими ресурсами.

До найвищої ланки належав керівний склад центрального апарату ЦК КППС, Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР. Це була правляча верхівка, найменш уразлива з боку сталінської репресивної політики, хоча траплялися непоодинокі випадки морального цькування і навіть фізичного знищення її пред-

ставників. До того ж вони мали власну номенклатуру посад, що давало їм серйозні шанси втриматися в боротьбі центру з регіональною бюрократією. Призначення на посаду за основною номенклатурою супроводжувалося обов’язковою процедурою “багатокабінетного” узгодження і остаточного затвердження ЦК КППС. Усі інші управлінські штати належали до нижчої ланки чиновництва. Протягом 1946-1955 рр. тривав процес вивчення і впровадження різних заходів, спрямованих на підвищення якості та ефективності роботи апарату управління, постійно коригувалася кількість управлінських посад. Розробка загальнодержавної номенклатури і посадових окладів, упорядкування штатної справи покладалося на створене в складі Міністерства фінансів СРСР Центральне штатне управління. На початку 1950 р. загальний штат центрального апарату міністерств і відомств СРСР без урахування “силових” міністерств становив 101,5 тис. осіб, тобто на 17% більше, ніж до початку війни.

Поступово розросталася номенклатура апаратів місцевих партійних органів. У 1954 р. до номенклатури республіканських і обласних комітетів партії були включені голови колгоспів, а до номенклатури райкомів – їх заступники, бригадири та завідувачі ферм. В умовах монополії управлінської еліти на політику, ідеологію та економіку залучення керівників у сільськогосподарському секторі до складу партійної номенклатури мало на меті підвищити відповідальність місцевих партпрацівників за підбір і розстановку колгоспних кадрів.

Значна увага приділялася висуванню на керівні посади жінок, яких у складі республіканської партійної організації наприкінці 1954 р. налічувалося 153 тис. Серед них – 8 тис. секретарів первинних парторганізацій, або 15% від загальної кількості. 17% жінок були слухачами курсів при партшколах. Освітній рівень державних службовців був досить низьким, хоча й залежав від рівня посадовця. На початку 1947 р. вищу і середню освіту мали 96,5% працівників апарату центральних радянських органів влади, 21 голова облвиконкомів (із 24). Значно гіршими були аналогічні показники щодо місцевих керівників. У другій половині 1940-х рр. серед голів виконкомів в УРСР лише 258 мали вищу освіту, 2441 – серед-

ню, 5483 – незакінчену середню, а 9846 – початкову освіту. Відсутність у них належного освітнього та кваліфікаційного рівня негативно позначалася на їхній професійній діяльності. Протягом повоєнного десятиріччя освітній рівень партійно-радянського апарату підвищився. Утім, як зазначали в ЦК КПУ в 1953 р., він був ще досить низьким серед управлінців сільського господарства. Так, серед 15 770 голів колгоспів в Українській РСР вищу освіту мали лише 455, а середню спеціальну – 3070 осіб. З початком мирного життя посилювалися заклики до висування “місцевих” на керівні посади, особливо в західноукраїнському регіоні. Серед номенклатури ЦК КП(б)У з’явилася тенденція до зростання, хоча й повільного, частки національних кадрів. На 1 січня 1946 р. українці становили у ній 61,5%, тоді як за рік – 63,9%. Натомість з кінця 1940-х рр. стрімко поширювалася русифікація. Передовсім це виявилось у створенні російськомовних шкіл, використанні російської мови під час викладання в українських ВНЗ, у діловодстві республіканських державних і політичних установ. Ось лише один красномовний факт: на початку 1953 р. у Львівському університеті з 295 викладачів українською мовою викладали 49, а частка місцевої молоді в середовищі львівського студентства не перевищувала й половини. Меншість становили національні кадри і в структурах МВС, МДБ, прокуратури УРСР. На початку 1951 р. тільки 43% начальників міських райвідділів МДБ УРСР були українцями. Серед оперативних кадрів МДБ частка українців становила 38,1%, росіян – 56,1%. А за даними воєнної прокуратури військ МВС Українського округу, в 1953 р. з 169 офіцерів 106 були росіянами і лише 45 – українцями. Під впливом хрущовської “відлиги” суттєво змінилося національне “наповнення” складу вищого партійно-радянського керівництва на користь “місцевих”. Так, першим і другим секретарями ЦК КПУ було обрано О.Кириченка та М.Підгорного, українців за походженням. Переважно українським був склад президії і весь склад секретаріату ЦК. У результаті на політичній авансцені з’явилася перша генерація національної еліти: О.Кириченко, М.Підгорний, М.Гречуха, Н.Кальченко, Д.Коротченко, В.Щербицький та ін. Багато українців очолювали партійні комітети різних рівнів.

У Житомирській області, наприклад, у 1953 р. серед перших секретарів міськомів було 30 українців проти восьми росіян, других секретарів – 27 українців і 9 росіян, перших секретарів райкомів партії відповідно – 25 і 11, голів міських райвиконкомів – відповідно 34 і 4.

У мирних умовах партійно-радянська верхівка продовжувала дотримуватися генеральної лінії на пріоритетний розвиток промисловості групи А (важка промисловість). Вирішення важливих для мільйонів простих людей проблем їхнього злиденного існування в умовах карткової системи продуктового постачання, дефіциту товарів широкого вжитку вважалося другорядним і відкладалося на майбутнє. Особливо потерпала Україна від гострої житлової кризи, спричиненої знищенням під час війни половини житлового фонду. Майже 10 млн громадян залишилися буквально без даху над головою.

Житлова проблема була знайома не лише пересічним громадянам. Протягом першого повоєнного десятиліття її відчувала значна частина працівників державного апарату. Дотримання службової дисципліни і спонукання до відданої праці досягалися не лише за допомогою жорстких методів диктату, але й “методом пряника” – через надання певних пільг, заохочень, підтримки в різних побутових ситуаціях. Наприклад, для підвищення престижу відповідальних працівників у системі державної влади наприкінці 1940-х рр. були затверджені персональні звання і положення про хід служби.

Рівень зарплат серед різних соціальних верств відрізнявся несуттєво. У Донбасі, приміром, оклади керівних працівників на початку 1950-х рр. дорівнювали 1000-2000 руб., службовців – 400-700 руб., вчителів та лікарів – 700-1000 руб., промислових робітників – 600-1200 руб. У 1946 р. посадовий оклад голови президії Верховної Ради УРСР становив 2300 руб., секретаря президії Верховної Ради УРСР – 1600 руб., управляючого справами президії Верховної Ради УРСР – 1300 руб., голови Держплану – 2000 руб., міністра житлового будівництва – 2500 руб., міністрів автотранспорту, легкої промисловості і промисловості будматеріалів – 1700 руб., електротехніка в Управлінні справами Верховної Ради УРСР – 750 руб., секретаря-машиністки і слюсаря – відповідно 500 і 450 руб. Але не заробітна платня була

індикатором, що визначав елітарність державного службовця чи убогість пересічного робітника. Через дефіцит, карткову систему постачання продуктів гроші було неможливо отоварити. Найвища ланка функціонерів була забезпечена різними соціальними благами: перспективою блискучої кар'єри; особливою системою постачання (пайки), медичного та соціального забезпечення (машини, квартири, дачі, відпочинок). Для пересічних комуністів такі умови життя були недоступні.

Серед недоліків, виявлених у роботі керівних посадовців, були: бюрократичний стиль керівництва, зайве адміністрування, нехтування думкою підлеглих, завдання образ працівникам. З одного боку, це можна пояснити складнощами адаптації для частини керівних працівників – колишніх фронтовиків – до специфіки управління в мирний час. З другого боку, в умовах сформованої командно-адміністративної системи управління, страху перед репресивними органами влади низові керівники будь-що намагалися виконати держплан, хлібозаготівельні норми, своєчасно сплатити сільгосподаток тощо. У разі невиконання їм загрожували різні каральні санкції аж до виключення з партії, зняття з роботи і навіть притягнення до кримінальної відповідальності, а тому жорсткі методи керівництва стали поширеним явищем тих часів.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА – офіційна назва автономної республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938-1939 рр. і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939 р. Назва **К.У.** застосовувалася неофіційно до території Закарпаття. До 1919 р. мала також назву Руська Країна, до 1938 р. –

Підкарпатська Україна, Підкарпатська Русь, Підкарпатський край.

Утворення **К.У.** як держави стало наслідком багаторічної боротьби й різнобічної діяльності патріотичних сил краю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Після розпаду Австро-Угорської монархії згідно із Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття було включене до складу Чехо-Словаччини під назвою “Підкарпатська Русь” як автономна одиниця з найширшими правами: автономним сеймом з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого самоуправління, губернатором, що призначався президентом Чехо-Словаччини, представництвом у парламенті республіки. Через відсутність можливостей возз'єднання Закарпаття з Україною, чого вимагала переважна більшість населення, представники політичних сил краю під впливом активної позиції в цьому питанні закарпатської еміграції в США і намірів країн Антанти вирішили орієнтуватися на новоутворену Чехо-Словаччину. Таке рішення було оптимальним варіантом вирішення питання про державно-правове визначення Закарпаття. Воно поклало край багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення і відкривало можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього регіону в складі економічно розвинутої, демократичної, слов'янської за національним складом республіки.

Короткочасне існування **К.У.** збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни. Фактично юридичний статус **К.У.** з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. виходив за межі автономії, визначені в Сен-Жерменському мирному договорі 1919 р. та чехословацькій Конституції 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур.

11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття – Раду міністрів **К.У.** Цій важливій в історії Закарпаття події передували не лише складний перебіг процесів на міжнародній арені, про що вже йшлося, а й істотні зміни в суспільно-політичному житті краю. Зокрема, було досягнуто компромісних домовленостей між представниками основних політичних партій, що входили до двох блоків: русо-фільського (Центральна руська народна

рада, Автономно-землеробський союз, Руська національно-автономна партія) і українського (Перша Українська народна рада, Соціал-демократична партія).

21 вересня 1938 р. представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації в Закарпатті, яку було вручено уряду Чехо-Словаччини та дипломатичним представництвом західних держав у Празі. 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада представників обох орієнтацій за участю депутатів празького парламенту і сенату від Закарпаття, на якій було вирішено домагатися для **К.У.** тих самих прав, які одержала Чехо-Словаччина. Було утворено перший автономний уряд (затверджений центральною владою 11 жовтня 1938 р.) на чолі з А.Бродієм – лідером русофільського напрямку в краї, головою Автономно-землеробського союзу. Крім посади прем'єр-міністра, він отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Е.Бачинський – представник Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Національної Ради Підкарпатської Русі – соціал-демократ Ю.Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії С.Фенцик – міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині І.П'єшак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Народно-християнської партії А.Волошин (питання охорони здоров'я і соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє (Ю.Ревай та А.Волошин) – українського напрямку, що, на думку сучасних дослідників, було компромісним рішенням і в цілому реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами Закарпаття.

22 листопада 1938 р. празький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Карпатської України, після чого Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. Було досягнуто домовленості щодо персонального складу автономного уряду, створено Національну Раду **К.У.**, до складу

якої ввійшли представники практично всіх основних політичних сил краю. Того ж дня Національна Рада оголосила себе “єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення і самоуправління”. Вимагалася негайна заміна значної частини чеських урядовців у краї місцевими кадрами та прийняття закону про **К.У.** Боротьба закарпатців за автономію і справедливе визначення західних кордонів Закарпаття (зі Словаччиною) тривала протягом усього періоду існування домюнхенської Чехо-Словаччини. Цей рух русинів-українців по обидва береги Ужа був всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання і національно-культурні товариства Закарпаття. Однак політично-класові й національно-культурні розбіжності, зокрема протистояння представників русофільського та українського напрямків, були фактором, який полегшував правлячим колам Чехо-Словаччини тривалий час утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках. 5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату і розвалу Чехо-Словаччини пішов у відставку з посади президента Е.Бенеш. Цим швидко скористалися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголосили автономію. Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехо-Словаччина припинила існування. Наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Рішенням Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. значна частина **К.У.** (Ужгородський, Мукачевський і Севлюський повіти) з містами Ужгород, Мукачево і Берегово були приєднані до Угорщини. За цих умов столицю **К.У.** 10 листопада 1938 р. було перенесено до Хуста.

Для захисту державної незалежності і боротьби з угорськими терористичними формуваннями було створено збройні сили Карпатської України – Організацію Оборони “Карпатська Січ”, велику допомогу в створенні якої надала ОУН. Налагоджувалася робота промисловості, транспорту, торгівлі,

українізувалась система освіти, видавнича справа, державна адміністрація.

12 лютого 1939 р. відбулись вибори до Сейму **К.У.**, на яких абсолютну більшість голосів виборців (близько 94%) здобули кандидати Українського Національного Об'єднання. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив повну державну самостійність **К.У.** Прийнята парламентом конституція **К.У.** визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державним прапором було визнано синьо-жовтий стяг, гімном республіки – український національний гімн “Ще не вмерла Україна”. На гербі було зображено червоного ведмеда на лівому срібному півполі й чотири синіх та три золотих смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі. Президентом **К.У.** було обрано А.Волошина.

Утворення карпатоукраїнської держави стало наслідком передусім багаторічної боротьби й різнобічної діяльності патріотичних сил краю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Водночас на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі і Чехо-Словаччини та **К.У.** зокрема значний вплив справляв міжнародний фактор. Адже короткочасне існування **К.У.** збіглося з гострою політичною кризою в Центральній-Східній Європі напередодні Другої світової війни. “Юридичний статус **К.У.** з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. далеко переходив межі автономії, визначені в Сен-Жерменському мирному договорі 1919 р. та чехословацькій Конституції 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, що перебувала в процесі розвитку”.

14 березня 1939 р. Угорщина за підтримки гітлерівської Німеччини розпочала війну проти **К.У.** З перших же годин угорського вторгнення частини Карпатської Січі вели кровопролитні бої з переважаючими силами противника по лінії Ужгород-Мукачеве-Берегово-Севлюш. 16 березня 1939 р., зазнавши значних втрат, ворог зумів захопити Хуст, а 18 березня більша частина території **К.У.** була окупована угорськими військами. У кінці березня 1939 р. президент республіки А.Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю.Реваєм виїхала через Румунію в еміграцію. У гірських районах **К.У.** загони

“Карпатської Січі” продовжували боротьбу з угорськими регулярними частинами до кінця травня 1939 р. Недовгий період існування **К.У.** став однією з найяскравіших сторінок багатовікової боротьби карпатських українців за встановлення української державності.

Літ.: *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів : ЗУКЦ, 2004; *Вегеш М.* Карпатська Україна. Документи і факти / М. Вегеш. – Ужгород : Карпати, 2004; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Уряди України у XX ст.* – К. : Наук. думка, 2001.

Годзюр М.В.

КЕЙНС ДЖОН МЕЙНАРД (Keynes, John Maynard, 1883-1946) – визначний англійський економіст, що ввійшов в історію як основоположник нової економічної течії, яка згодом отримала назву кейнсіанство. Це одна з теорій, що не втрачає актуальності в контексті прийняття ефективних управлінських рішень з боку держави. Протягом 20-х рр. **К.** займався дослідженням економічних проблем, які знайшли відображення в його працях “Трактат про грошову реформу” (1923), “Трактат про гроші” (1930). У цей час **К.** завоював репутацію талановитого учасника різноманітних дебатів і Ф. фон Гаск (1899-1992) кілька разів відмовлявся обговорювати з ним питання розвитку економіки. Ф.Гаск свого часу виступав з різкою критикою ідей **К.**; у суперечках між ними знайшло відображення протистояння англосаксонської й австрійської традиції в економічній теорії. Після виходу “Трактату про гроші” Ф.Гаск звинувачив **К.** у відсутності у нього теорії капіталу і грошей та в неправильному діагностуванні причин криз. Головна ж наукова праця, з якою **К.** ввійшов як основоположник “кейнсіанства”, – “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” (1936). **К.** доказував безпідставність концепції саморегулюючої економіки й пропонував низку заходів щодо кредитування, грошового обігу й забезпечення зайнятості населення. Розвивав ідею про психологічне стимулювання попиту і ринкових переваг індивідів як фактори державного регулювання економіки. Він заявив себе як автор доктрини економічної інсоляції (лат. insula – острів), відповідно до

якої економічний світовий простір має являти собою не єдиний ринок, а складатися з системи “островів”, для яких властива відносна економічна самостійність.

Під час Другої світової війни К. здійснював консультування щодо більшості проблем функціонування економіки в умовах військового часу. Розробив план створення міжнародної організації, що згодом отримала назву “Кліринговий союз”. Багато ідей з цього плану пізніше знайшли своє втілення в статуті Міжнародного валютного фонду (МВФ). У 1943-1944 рр. брав участь у підготовці й прийнятті угоди в Бреттон-Вуді щодо створення МВФ і Міжнародного банку реконструкції і розвитку (Світового банку).

Літ.: *Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money* / J. M. Keynes. – S. n. : [s. l.], 1936; *Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі* / Марк Блауг ; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2001; *Костюк В. Н. История экономических учений* / В. Н. Костюк. – М. : Центр, 1997; *Ядгаров Я. С. История экономических учений* / Я. С. Ядгаров. – М. : Мысль, 1998.

Розпутенко І.В.

КЕЙНСІАНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ (англ. Keynesian economics) – сукупність макроекономічних концепцій, відповідно до яких сучасна ринкова економіка сама по собі не спроможна забезпечити повне використання своїх ресурсів, і для досягнення їх повної зайнятості необхідно застосовувати фіскальну і кредитно-грошову політику. Кейнсіанство – теорія державного антикризового регулювання економіки, ґрунтується на політиці зростання споживчого попиту за рахунок високої оплати праці. Основні принципи були сформульовані Дж.Кейнсом. Якщо в минулому держава стояла на позиціях невтручання у приватно-підприємницьку діяльність, то відповідно до кейнсіанства суспільство загального блага можливе за активного втручання держави в справи економічної і соціальної політики. Після Другої світової війни концепція некейнсіанства набула свого розвитку в акцентах на економічне зростання і динаміку.

Кейнсіанство як напрям економічної думки відіграло важливу роль у розвитку західної економічної теорії. Воно зробило спробу відповісти на низку важливих питань, що виникли у зв’язку з кризою в 30-х рр. Кейнс указав на ряд слабких сторін буржуазної економічної науки свого часу, звернувши увагу

на такі сторони капіталістичної дійсності, які раніше ігнорувалися економістами; зробив спробу внести нові елементи в аналіз капіталістичної економіки, наблизив економічну науку до потреб господарського розвитку; помітив нові тенденції в розвитку капіталізму та обґрунтував необхідність участі держави в економічному житті.

Концепція Кейнса справила значний вплив на подальший розвиток економічної теорії та економічної політики. Ідеї Кейнса взяли на озброєння керівні органи багатьох розвинутих капіталістичних країн (США, Японія, Велика Британія, Німеччина та ін.). Особливо це стосується теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Кейнса поклала початок широкому втіленню в життя державного регулювання економіки, опрацюванню конкретних методів і способів такого регулювання.

Особливе місце кейнсіанство посіло в економічній теорії та практиці США. Ще на початку 30-х рр. Кейнс приїздив до США та ознайомив зі своїми ідеями президента Ф.Рузвельта. Але тоді Рузвельт його не підтримав. Проте невдовзі ситуація змінилася і багато заходів, які проводилися у період “Нового курсу”, було прямо “запозичено” в Кейнса: організація громадських робіт, фінансування державного будівництва важливих господарських об’єктів, курс на дефіцитне фінансування тощо. 1946 р. у США було прийнято “Закон про зайнятість”, згідно з яким уряд було уповноважено вживати заходів для забезпечення планового розвитку економіки. Передбачалося створення таких економічних органів, як Рада економічних консультантів при президентові та Об’єднана економічна комісія конгресу.

До початку 60-х рр. головним мотивом для здійснення тих чи інших заходів економічної політики, що впливали на економіку в цілому, була криза або загроза кризи. І хоч у своїй основній праці та наступних статтях Кейнс мало уваги приділив проблемі циклу, його концепція справила певний вплив на розробку теорії цього питання і на спрямування т. зв. антициклічних заходів. Метою ж останніх була якщо не ліквідація циклічного характеру капіталістичної економіки, то принаймні послаблення його руйнівних наслідків.

Американські економісти та політичні діячі у боротьбі з кризами розраховували пере-

дусім на вищезгадувані “вбудовані стабілізатори”, тобто на автоматичне застосування податкової та бюджетної політики для регулювання циклу.

Проте досвід другої половини 50-х рр. показав, що антикризові заходи не забезпечують тривалого піднесення, високих та стійких темпів економічного зростання. Американські економісти дійшли висновку, що необхідно концентрувати увагу не на антикризових заходах, а на заходах зі стимулювання зростання, які водночас запобігатимуть і кризам. Відтак змінився головний мотив спрямування заходів державної економічної політики. Економісти, які посідали командні позиції в державних економічних органах у цей період, були переконаними кейнсіанцями. Погляди Кейнса поділяли і найближчі економічні радники Дж.Кеннеді та Л.Джонсона. Президент Кеннеді поклав в основу своєї економічної політики найновіші досягнення тогочасної економічної науки. Уперше в американській історії президент зробив спробу задіяти весь арсенал засобів, якими володіла сучасна економічна наука. Широко користувалися висновками економічної науки президенти Джонсон та Ніксон. Про це свідчать висловлювання колишнього голови ради економічних консультантів У.Геллера. Він стверджує, що економічна наука США, відкинувши постулат саморегулювання, сприйняла кейнсіанські ідеї державного втручання, а економіка США зазнала “благоговного впливу кейнсіанської економічної терапії”. Необхідність стимулювання економіки почали визначати виходячи з фактичного розриву між потенційним та реальним валовим національним продуктом, а не із загрози можливої економічної кризи. Цю політику навіть назвали “новою економікою”. Характерною її особливістю була постановка перед економічною політикою цілком конкретних завдань. Так, економічну політику в першій половині 60-х рр. було спрямовано на зменшення безробіття до рівня 4% робочої сили, забезпечення щорічного реального економічного зростання не менше ніж на 4% та щорічного збільшення ВВП приблизно на 50 млрд дол. США (у цінах того періоду).

Що стосується наступного десятиріччя, то на межі 70-х рр. важливе місце в економічній політиці уряду зайняла проблема контролювання інфляції. У заявах президента Нік-

сона неодноразово зазначалося, що метою уряду в галузі економіки є забезпечення середньорічних темпів реального економічного зростання у 4-4,5%, утримування рівня безробіття у межах 4% робочої сили, забезпечення темпів зростання цін не більше 2-3% у середньому за рік.

Кейнсіанські ідеї були дуже популярними в Німеччині, особливо в середині 60-х рр., коли й тут стали помітними ознаки економічної кризи. Уряд Кізінгера розробив антикризові заходи згідно з кейнсіанськими рецептами, тобто використовував дефіцитне фінансування, помірну інфляцію, маневрування ставкою відсотка тощо. Провідним напрямом економічної думки Німеччини став своєрідний синтез неолібералізму з кейнсіанством, з явно вираженим визнанням необхідності державного регулювання економіки.

Кейнсіанські концепції торували собі шлях і в інших західних країнах, зокрема на батьківщині їхнього автора, – у Великій Британії. Тут ще 1944 р. було опубліковано урядову Білу книгу “Політика у сфері зайнятості” з обґрунтуванням урядової політики забезпечення максимального використання трудових ресурсів, а також підтримування на високому рівні урядових витрат з метою забезпечення попиту. Було також переведено під контроль держави низку галузей господарства Великої Британії.

На межі 70-80-х рр. кейнсіанська теорія і концепція державного регулювання економіки зазнала серйозних випробувань. Глибока світова криза 1974-1975 рр. показала слабкість і уразливість практичних рекомендацій кейнсіанства. Кризу пережила концепція “держави добробуту”, що базується на соціальних пріоритетах і спирається на значний сектор державного підприємництва, на пряме регламентування багатьох сфер приватного підприємництва і перерозподіл доходів на користь держави.

Кейнсіанство і його модифіковані версії (неокейнсіанство та посткейнсіанство) на той час не дали сподіваних наслідків. Заходи держави, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та гармонічних темпів розвитку, в багатьох випадках не мали успіху. Нині кейнсіанство як теоретична система і як концепція економічної політики не втратило панівну роль у тлумаченні сучасних економічних процесів. Воно живе, модернізується, розвивається. Кейнсіанська школа

створила систему категорій та взаємозв'язків, що без них сьогодні навряд чи можна уявити економічну теорію і економічну політику Заходу.

Літ.: *Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money / J. M. Keynes.* – S. n. : [s. l.], 1936; *Блауг Марк.* Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг ; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2001; *Костюк В. Н.* История экономических учений / В. Н. Костюк. – М. : Центр, 1997; *Ядгаров Я. С.* История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М. : Мысль, 1998; *Пол А. Семюельсон.* Макроекономіка / Пол А. Семюельсон, Вільям Д. Нордгауз. – К. : Основи, 1995; *Рудігер Дорнбуш.* Макроекономіка / Дорнбуш Рудігер, Фішер Стенлі. – К. : Основи, 1996.

Розпутьенко І.В.

КИЇВСЬКА РУСЬ (Київська держава) (в арабських джерелах – Куявія, Славія, Артанія) – держава групи племен східних слов'ян з центром у Києві. Виникла на межі VIII–IX ст. як результат відповідного соціально-економічного розвитку та етнокультурної консолідації групи східнослов'янських племінних князівств. Існувала до середини XIII ст. У період найвищого розквіту займала територію від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, від р. Сяну на заході до межиріччя Оки та Волги на сході. Загальна площа дорівнювала близько 800 тис. км². Становлення державних структур **К.Р.** відбулося впродовж VIII–X ст. на базі консолідації та об'єднання протидержавних утворень VI–VIII ст. – племінних князівств. Центром державотворення стало державне об'єднання Руська земля, до якої спочатку увійшли племена полян, древлян і сіверян. До кінця IX ст. на Київському престолі сиділи князі династії князя Кия. У 862 р. розпочинається епоха династії Рюриковичів (покликаних слов'янською знаттю норманських князів-братів Рюрика, Синеуса і Трувора). Після смерті Рюрика (882 р.) Олег убив київських князів Аскольда та Діра і проголосив Київ столицею об'єднаної держави. Олег продовжив об'єднання руських земель, розпочав ще під час князювання Аскольда, створюючи опорні пункти київської влади на землях племінних союзів та князівств, через які тут збиралася данина. Київський престол тримали Олег (882–912), син Рюрика князь Ігор (912–944). На князювання Олега та Ігоря припадає початковий етап об'єднання слов'янських земель. У цей час держава ще не була

міцною, зв'язки між її частинами були нестійкими, влада київського князя мало відчутною, часом номінальною. Племінні вожді, особливо у віддалених від Києва землях, почувалися незалежними від князя. Змусити їх підкорятися доводилося воєнною силою, данина стягувалася в найбільш примітивній насильницькій формі полюддя.

Етап розвитку давньоруської державності пов'язаний з княгинею Ольгою – дружиною князя Ігоря (945–966), яка реформувала систему державного управління, зокрема відносини з платниками данини Києву, а також поширила принципи адміністративної та судової організації на всі підвладні Києву землі. Князь Святослав Ігорович, видатний полководець, намагався поширити владу **К.Р.** на землі Хозарського каганату, Волзької Болгарії, території ясів та касогів (? – 972). У цей час політичну систему Київської Русі можна визначити як дружинну державу: верхівка дружини становила панівний клас держави, елементарний апарат державного управління, збирала данину і здійснювала судові функції.

Період розквіту **К.Р.** пов'язаний із затвердженням на Київському престолі одного з численних синів Святослава – князя Володимира. Володимир унормував процеси концентрації державної влади, ліквідувавши владу племінних вождів і ввівши практику “посадження” в землях Русі своїх синів. У цей час Руська земля стала відносно об'єднаною монархією. На південних кордонах держави була створена ефективна система протистояння набігам кочівників. У 988 р. князь здійснює релігійну реформу і перетворює християнство на державну релігію.

Подальше реформування держави відбувалося за Ярослава Мудрого, при якому здійснювалася кодифікація давньоруського традиційного права у збірнику законів “Руська Правда”. 1054 р. князь узаконив “горизонтальну” практику успадкування великокнязівського столу (за принципом старійшинства), призначив першого руського митрополита Іларіона.

Після смерті Ярослава Мудрого розпочинається період політичної роздробленості **К.Р.**, який триває з кінця XI до середини XIII ст. До влади прийшов тріумвірат старших синів Ярослава Мудрого – Ізяслава, Святослава й Всеволода. Тріумвіри спільно правили на Русі майже 20 років. Територія в ми-

нулому єдиної держави була подрібнена на удільні князівства, які очолювали князі династії Рюриковичів. Після смерті Святослава (1076 р.) влада в Києві перейшла до дуумвірату Ізяслава та Всеволода, який проіснував один рік. Після загибелі в міжусобиці Ізяслава Всеволод увійшов у дуумвірат із сином Володимиром Мономахом, який тривав до його смерті в 1093 р. Після цього Володимир престолом старшому з роду Ярославичів – сину Ізяслава Святополку. На Любецькому з'їзді 1097 р. князі прийняли колективне рішення про узаконення принципу “отчинного старійшинства” щодо успадкування влади.

Останній за порадою оточення створив дуумвірат з Володимиром Мономахом. Цей союз тривав до смерті Святополка в 1113 р. Отож в окреслений історичний період Давньоруська держава була монархією, очолюваною двома правителями.

Після смерті Святополка київські верхи, зібравши віче, покликали в князі вже молодого, але авторитетного Володимира Мономаха. За князювання Володимира реставрується забута, здавалося б, єдиновладна монархія. Володимир у цей час притаманний авторитарний стиль правління: він саджає підвладних князів на престолі, переводить з однієї волості до іншої, карає непокірних позбавленням столів. При його синові Мстиславі Володимировичу єдність земель **К.Р.** ще номінально існує.

Після смерті Мстислава Володимировича монолітна держава Давня Русь розділилася на півтора десятки земель і князівств. Друга половина XII ст. – період кривавих міжусобних воєн. Доба удільної роздробленості не означала розпаду держави, проте суттєво змінилися політична структура і форма державної влади. На зміну єдиновладній монархії прийшла монархія федеративна. Заключний етап внутрішньополітичної стабілізації припав на правління дуумвірату київського князя Святослава Всеволодовича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславовича. Процес подальшої політичної еволюції **К.Р.** був перерваний монголо-татарською навалою хана Батия (1237-1241), що прискорило розпад державного утворення. На короткий час князівства об'єднувалися під керівництвом галицько-волинського князя Романа Мстиславовича та його сина Да-

нила Романовича Галицького, який навіть коронувався як король. Утім, після смерті останнього в 1264 р. Галицько-Волинське велике князівство було розділене на частини братом Васильком, синами й небожем.

Політичний лад та адміністративна система **К.Р.** відповідали ранньофеодальним державам. Князівсько-дружинний устрій поєднувався з елементами демократичного управління, яке існувало в органах самоуправління міських і сільських громад (віче). Громади об'єднувалися у волості, які склалися з міст та навколишньої сільської округи. Волості, у свою чергу, об'єднувалися в землі. На початковому етапі розвитку та в період розквіту становлення політичного ладу **К.Р.** відбувалося шляхом затвердження одноосібної монархії. В XII-XIII ст. держава існувала на принципах федерації чи конфедерації (вони визначалися умовами політичних союзів). Державу очолював київський князь, який зосереджував у своїх руках повноту законодавчої, виконавчої й судової влади. Руські князі належали до одного роду і стояли на одній ієрархічній “лествице”, кожен з них формально міг претендувати на частку в загальній дідівській спадщині. Двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був центром культурного, духовного життя та процесів державотворення. На початковому етапі давньоруська державність мала дружинний характер – саме дружина становила елементарний апарат управління. Особисто відданий князеві військовий орден – дружина – була опорою княжої влади. Дружинники-посадники отримували в управління волості, міста й землі. Система державного управління складалася з низки княжих управителів (посадники, тисяцькі, дворецькі, тивуни тощо).

Крім дружини, у військових походах київських князів брало участь народне ополчення (“вої”), яке формувалося за десятковим принципом. На чолі підрозділів стояли десятники, соцькі, тисяцькі. “Тисяча” була військово-адміністративною одиницею.

При Володимирі Святославовичу існування дружинної форми державності закінчується. Країною в цей час управляв князь та його оточення з дружинного середовища. Власне, государ і був утіленням держави. Княжий двір був не тільки місцем перебування монарха, а і його політичним центром, він конститував і об'єднував суспільство. У

складі княжого двору об'єднувалися представники різних соціальних верств: вищі урядовці (печатник, тисяцький, радники), великі бояри і воеводи, дворяни та слуги. Всі вони несли княжу службу і поєднувалися не тільки формальними зв'язками. Найвищою посадовою особою княжого двору був двірський, на шаблі нижче від нього стояв тисяцький, далі – печатник (хранитель печатки), служили князі тощо. Коло їхніх функціональних обов'язків, відповідальності та терміну служби не визначалося законодавчо. Незалежно від титулу придворні чини перебували в особистому підпорядкуванні князю і виконували широкий спектр його доручень: очолювали воєнні походи, дипломатичні місії, управління двором, представляли інтереси князя у зносинах з міськими громадами та політичними угрупованнями в середовищі князівства тощо.

Літ.: Греков Б. Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / Б. Д. Греков. – М. : [б. и.], 1975; Котляр М. Ф. Княжий двір Південної Русі Х-ХІІІ ст. / М. Ф. Котляр, В. М. Ричка. – К. : [б. в.], 2008; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : [б. и.], 1950; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

КНЯЗІ ГЕДИМІНОВИЧІ – княжа династія, нащадки великого князя литовського Гедиміна. Управляли Великим князівством Литовським (ВКЛ) з ХІV ст. до 1572 р. (разом з Гедройцями, Гольшанськими, Свірськими, Ямонтівичами і ін. належали до якнайдавніших княжих родів); середня гілка **Г.** – Ягеллони – королі в Польщі (1386-1572), Угорщині (1440-1444; 1490-1526) і Чехії (1471-1526). У російських князівствах і землях, пізніше – в Російській державі представники **Г.** вважалися третіми за знатністю після Рюриківичів і Чингісидів. Брати Гедиміна, сини князя Пукувера-Будивіда: Вітень (? – 1316), литовський князь (бл. 1295-1316); Воїн (? – після 1326), князь полоцький; Федір (? – після 1331), князь київський. Після звістки про загибель в бою під Псковом в 1342 р. сина Воїна – князя Любка – відомості про нащадків Пукувера-Будивіда, крім спадкоємців Гедиміна, в джерелах не зустрічаються. Внаслідок цього династія і отримала назву **Г.**

Від трьох шлюбів у Гедиміна відомо 7 синів. Від першої дружини – князь Кернова і Сло-

німа Монівід (? – після 1341); Наримант (у хрещенні Гліб) (? – 1348), князь гродненський (з 1326). У 1331 р. Гедимін добився для нього від новгородців “великого кормління”, що складалося з міст Ладога, Ореховець, Корела, половини Копор'я, Корельської землі, які князь Наримант міг передавати своїм дітям у випадку, якщо вони, як служили князі, залишалися б у Новгороді (правив у 1333-1338 рр., будучи одночасно з 2-ї пол. 1330-х рр. до 1341 р. князем полоцьким), з 1341 р. фактично співправитель свого брата Явнута у ВКЛ. Після перевороту, влаштованого його братами Ольгердом і Кейстутом у 1345 р., втік з Вільно до Смоленська, а потім до Орди, де не добився очікуваної допомоги, після чого повернувся у ВКЛ. Брати повернули Нариманту Пінське князівство, заповідане йому батьком. Загинув в бою з хрестоносцями в битві на р. Страва. Сини від другої дружини – Ольги, крім Ольгерда і Кейстута – Явнут (у хрещенні Іоанн) (? – після 1366), великий князь литовський (1341-1345). У 1345 р. втік з Вільно до Москви, де прийняв разом з дружиною православ'я, після свого повернення у ВКЛ (бл. 1347) отримав в управління Ізяславське князівство і став засновником роду князів Ізяславських, згаслого в 2-й пол. ХVІ ст.

Сини від третьої дружини – Євни (?-1344): Кор'ят (у хрещенні Михайло) (? – після 1366), правитель Новоградка, мав титул великого князя, ктитор Лавришевського Успенського монастиря, очолював посольство від Ольгерда до Орди (1349), перебував у полоні в Москві при дворі великого князя Семена Івановича Гордого (1349-1350), пізніше – учасник переговорів і розмежувань прикордонних земель з Мазовією (1358) і Польщею (1366); Любарт (у хрещенні Дмитро) (? – бл. 1383/84), князь луцький (завдяки шлюбу з дочкою володимиро-волинського князя Андрія Юрійовича). Після смерті тестя в 1320-х рр. заявив свої права на все Володимиро-Волинське князівство, на противагу мазовецьким князям визнав себе васалом угорського короля Карла Анжуйського, проводив політику в руслі політики ВКЛ, самостійно підтримував зв'язки з константинопольськими патріархами. У 1377 р. разом з Кейстутом і Юрієм Наримантовичем зробив невдалу спробу переведу волинських земель з-під угорської опіки під владу ВКЛ. Всі **Г.**, за винятком

Монівіда і Кейстута, що залишилися в язичестві, були хрещені за православним обрядом. Це дозволило їм за допомогою низки династичних шлюбів узяти під свій контроль найбільш важливі князівства в Західній і Південно-Західній Русі. Тут Г. стали засновниками удільних династій.

Старша гілка Г. походить від Нариманта-Гліба, що мав кілька синів, число і старшинство яких до цих пір є дискусійним. Серед них відомий Олександр Наримантович (? – після 1350) – намісник батька в Ореховці (1333-1338). Його нащадками були князі Корецькі, старша гілка яких (нащадки сина Олександра Наримантовича – Семена Олександровича – перебували на службі в Російській державі) згасла в 2-й пол. XVI ст., а молодша (нащадки іншого сина Олександра Наримантовича – Василя Олександровича; успадкували у ВКЛ Корецьк на Волині) перервалася в 1657 р. зі смертю бездітного князя Самуеля Кароля Корецького.

Брат Олександра Наримантовича – Михайло Наримантович (? – бл. 1349), засновник пінської лінії Наримантовичів, помер майже відразу ж після батька. З його синів найбільш відомий Юрій Михайлович (? – після 1410), князь случький, пізніше – пінський, намісник великого князя литовського Вітовта в Пскові (1410). На його племіннику – Юрієві Семеновичу (? – між 1452 і 1471), князеві пінському, перервалася старша гілка пінських Наримантовичів.

У 4-му поколінні молодшої гілки пінських Наримантовичів найбільш відомі: Олександр Іванович Ніс (? – після 1433), ймовірно, син городецького князя Івана Михайловича, один з найбільш видних прихильників великого князя Свидригайла, якого разом із князем Д.Ф.Острожським він звільнив з ув'язнення в Кременці (1418), активний супротивник передачі Волині зі складу ВКЛ до складу Польщі; Михайло Костянтинович (? – після 1452), син князя Костянтина Курча, князь ольшанський і буниський (1439-1448), ктитор Уневського монастиря (з 1443), прихильник Свидригайла, староста м. Володимир-Волинський (1446-1451), у 1452 р. отримав від короля Казимира IV підтвердження на свої спадкові володіння.

Син Нариманта – Юрій Наримантович (? – після 1398), князь белзьський і холмський (бл. 1352-1377), володар Кременця (до 1368), разом з братом Патрікієм учасник перего-

ворів з розмежування прикордонних земель з Мазовією (1358) і Польщею (1366), внаслідок союзу з Кейстутом і Любартом і відмови визнати владу угорського короля, був змушений здатися військам Людовика Анжуйського і відправитися в Буду (вересень 1377), сидів на “кормлінні” в Новгороді (зима 1379/80 – 1383/84), в ході боротьби між Ягайлом і Вітовтом приєднався до останнього разом із князем І.О.Гольшанським був в числі найбільш відданих прихильників Вітовта, членом його ради. Разом з Гольшанським активно брав участь у примиренні литовських князів (1388), після розриву відносин між Ягайлом і Вітовтом знов підтримав останнього, був заручником Вітовта у Тевтонському ордені (1392).

Ще один син Нариманта – Патрікій Наримантович (? – 1386), князь гродненський (до 1365), в період міжусобної боротьби у ВКЛ між Ягайлом і Вітовтом перебував у Новгородській республіці (1383-1384), Русі і Ладозі (1384-1386). Згідно з російськими джерелами, був предком старшої гілки Г., представники якої першими з'явилися на службі в Москві.

Ольгерд, третій син Гедиміна, – родоначальник найчисленнішої гілки Г., яка утворює кілька ліній. З його дітей від першого шлюбу з вітебською княжною Марією Ярославною (? – 1346) найбільш відомі: Андрій Ольгердович; Дмитро Ольгердович, родоначальник роду Трубецьких; Костянтин Ольгердович (? – 30.10.1393), князь чернігівський і чарторижський (з 1377), учасник переговорів з Тевтонським орденом (1383). Коронації Ягайла в Кракові (1386), розгрому під Мстиславлем на р. Вехра (Віхра) військ великого князя смоленського Святослава Івановича (29.4.1386), від нього походить нині існуючий рід князів Чарторийських; Володимир Ольгердович (? – між 1398 і 1399), великий князь київський (до 1367-1395), князь случький і копильський (з 1395), від його сина Олександра-Олелька (помер в 1454), одруженого на дочці великого князя московського Василя І Дмитровича – Анастасії Василівні, пішов згаслий на початку XVII ст. найбільший у ВКЛ православний рід магнатів – князів Слуцьких-Олельковичів, а від іншого сина Івана (помер після 1445) – князі Бельські; Федір Ольгердович (? – між 1394 і 1400), правитель Кобріна (з 1377), Ратно і Верби (з 1386). З його синів

найбільш відомі: Олександр Федорович Остей (? – 26.8.1382), знаходився на службі у великого князя володимирського і московського Дмитра Івановича Донського, загинув при обороні Москви під час набігу Тохтамиша в 1382 р.; Сангушко Федорович (? – між 1454 і 1463), правитель Ратно, Ковеля, Любомля, Віжви, Кашири і Красничина, прихильник Свідригайла, родоначальник роду князів Сангушко.

З дітей Ольгерда від другого браку з дочкою тверського князя Олександра Михайловича – Ульяною Олександрівною (? – 1392) найбільш відомі: Дмитро-Корібут Ольгердович, від нащадків кого деякі дослідники виводять генеалогію князів Несвіжських, Збаражських, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких; Скиргайло (у хрещенні Іоанн) (? – 11.1.1397), співправитель Ягайла у ВКЛ (1387-1390); Ягайло, родоначальник королівської династії Ягеллонів; Лугвень (у хрещенні Сімеон) (? – після 1431), родоначальник 1-ї гілки князів Мстиславських. Їх молодший брат – Наримант (? – 1390), прихильник Ягайла, потрапив у полон до Вітовта при обороні м. Вільно і був страчений за його наказом. Його син – Патрікій Наримантович (? – після 1408), до 1395 р. володів м. Звенігород (ймовірно, в Київському князівстві), в 1396 р. виїхав до Новгороду, на початку XV ст. приєднався до прихильників дядька – Свидригайла, у складі свити якого прибув у 1408 р. до Москви. Відомі його сини: Федір Патрікієвич (? – 1426), московський намісник в Новгороді (1420-1421), Пскові (1424-1425), син якого Василь Федорович Хавака став родоначальником князів Хованських, Юрій Патрікієвич (? – до 1457), московський боярин, родоначальник Патрікієвих. Правнуки Юрія Патрікієвича: Михайло Іванович Булгаков-Голіца (? – 1554), родоначальник Голіциних; Андрій Іванович Булгаков-Курака (? – не раніше 1521), родоначальник Куракиних. Відомі ще двоє синів Ольгерда від 2-го шлюбу: Вігунт (у хрещенні Олександр), князь керновський і чичерський, співправитель Ягайла у ВКЛ (1390), і Свидригайло.

Молодша гілка Г. представлена нащадками Явнуга, його правнук – Михайло Іванович Ізяславський (? – 1529), одружившись з княжною Ульяною Іванівною, останньою представницею роду Лугвеня-Симеона, отримав в посаг Мстиславське князівство.

Його старший син – Федір Михайлович виїхав у 1526 р. на службу до Москви і став родоначальником московської лінії князів Мстиславських. З синів князя Кейстута, співправителя Ольгерда, найбільш відомі великі князі литовські Вітовт і Сигізмунд. Син Сигізмунда – Михайло Сигізмундович (у хрещенні Болеслав) (? – до 10.2.1452), князь стародубський (1430-1440), київський (1432), співправитель батька у ВКЛ (1432-1440), в 1435 р. здобув під Вилькоміром вирішальну перемогу над військами князя Свидригайла. Після смерті батька виступив претендентом на владу у ВКЛ, проте не був підтриманий литовською знаттю, на початку 1440-х рр. зазнав невдачі в боротьбі з Казимиром Ягеллончиком; претендент на угорський престол після загибелі у 1444 р. короля Владислава Варненчика; отруєний в Чудовому монастирі в Москві.

З синів Коріята-Михайла, що правили в 2-й пол. XIV ст. у Поділлі, Новогрудці і Посожжі, відомі: Юрій Коріятович (? – 1374/75), князь подільський (з початку 1360-х рр.), учасник переговорів з розмежування прикордонних земель з Польщею (1366), в 1374 р. запрошений господарем у Валахія, де був через деякий час отруєний; Олександр Коріятович (? – 1382), князь володимиро-волинський (до 1366), потім подільський, титулувався великим князем і господарем Подільської землі; Костянтин Коріятович (? – між 1388 і 1392), князь подільський (з 1375); у 1366/67 Казимир III, бажаючи, щоб Костянтин успадкував польський престол, пропонував йому взяти в дружини свою малолітню доньку Ганну, проте Костянтин не прийняв пропозиції через необхідність переходу з православ'я до католицизму; Борис Коріятович (? – бл. 1386-1388), князь подільський (з 1375), учасник переговорів з Польщею (1379, 1385) і Угорщиною (1379), завдяки яким відбувся шлюб Ягайла з Ядвігою Анжуйською; Федір Коріятович (? – до 1416), князь новогрудський і гомельський (до 1388), подільський (1388-1393), супротивник політики Вітовта, вигнаний Вітовтом з Поділля до Угорщини, в 1401 р. разом з братом Василем намагався знов повернути втрачені володіння, але був схоплений місцевими боярами і виданий Вітовту, звільнений за клопотанням Ягайла. Повернувшись до Угорщини, володів м. Мункач в комітаті Беріг, населеному русинами. Рід Коріята-

Михайла присікся на синові Бориса Коріятовича – Івану Борисовичу (? – 12.8.1399), князеві київському (з 1397), загиблому разом з дядьками Дмитром і Глібом Коріятовичами в битві з ординцями на р. Ворскла. Із синів Любарта-Дмитра Гедиміновича від другого шлюбу найбільш відомий Федір (Федот) Любартович (? – після 1431), князь луцький (1384-1386), володимиро-волинський (1384-1393), новгород-сіверський (1393-1398), прибічник Свидригайла, до якого він пішов до Угорщини (1398), учасник Грюнвальдської битви у 1410 р. У 1431 р. знов отримав від короля Ягайла грамоту на Володимир-Волинський.

На початку XV – в 1-й третині XVI ст. на російську службу з сім'ями, а у деяких випадках – і із землями (напр., Бельські, Трубецькі та ін.) перейшла частина Г., чії володіння знаходилися на російсько-литовському порубіжжі. Вони органічно увійшли до складу правлячої політичної еліти Російської держави, оскільки починаючи з XIV ст. були тісно пов'язані з нею як релігійними, так і династичними зв'язками. Поява на службі в Москві князів Корецьких, Хованських, Патрікєвих, Бельських, Трубецьких і Мстиславських призвело до виникнення легендарної генеалогії великих князів литовських, згідно з якою Гедиміновичі визнавалися нащадками Рюриковичів, що правили з кінця X ст. у Полоцьку.

Літ.: *Бычкова М. Е.* Состав класса феодалов России в XVI в. / М. Е. Бычкова. – М.: Наука, 1986; *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. – Т. 1-4 / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991-1993; *Ключевский В. О.* Курс русской истории: в 9 т. – Т. 1. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987; *Охманський Е.* Гедиміновичі – “правнуки Сколомендовы” / Е. Охманський // Польша и Русь. – М.: Высш. школа, 1974; *Флоря Б. И.* Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. / Б. И. Флоря // Восточная Европа в древности и средневековье. – М.: Наука, 1978.

Лимар А.П.

КНЯЗІ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

Олег Віщий (882-912) – київський князь, який, підкоривши Київ, проголосив його “матір'ю міст руських”.

Найбільш відомий як послідовний об'єднувач слов'янських племен і прибічник жорсткої зовнішньої політики, спрямованої на організацію ефективної системи збору да-

нини й оподаткування серед завойованих племен і забезпечення захисту їх від можливої зовнішньої загрози, а також на зміцнення зовнішньополітичної ролі держави.

Згідно з літописами у 862 р. влада на Русі перейшла в руки варязького (а, можливо, норманського) князя Рюрика, для якого руські землі були головним об'єктом політичних та економічних інтересів. Рюрик помер у 879 р., і престол через малолітство Ігоря зайняв регент Олег, імовірно, родич Рюрика. Ігор став князем лише після смерті Олега, який володарював, за різними даними, 30-40 років.

Період правління характеризується неоднозначно, унаслідок невеликої кількості більш-менш достовірних відомостей, проте відома інформація дає можливість виділити такі основні напрями зовнішньої і внутрішньої політики.

Зовнішня політика: централізація влади через підкорення Києву племен древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів, хорватів, дулібів, тіверців, кривичів; розширення зовнішніх кордонів Русі за рахунок завойовання племен чуді, мері й уличів; протистояння Візантії, яке призвело до облоги Константинополя в 907 р. й укладення договору із зазначенням важливих економічних санкцій стосовно переможених і пільг для руських купців; послідовні дії, спрямовані на зміцнення й розширення південних і східних кордонів держави і реалізовані кількома походами проти Арабського халіфату; укладення мирної угоди з варягами, згідно з якою припинялися їхні набіги на землі русичів в обмін на щорічну данину обсягом 300 грн.

Внутрішня політика: організація чітко встановленого оподаткування в завойованих землях; зміцнення позицій централізованої влади в племенах; оборонне будівництво; залучення військ із підкорених племен до спільних воєнних походів; відновлення культури язичницьких богів.

Олег та його дружинники почали фактично служити Київській державі, яка до того часу вже пройшла довгий шлях розвитку. Саме Київ, що мав зручне географічне положення, за правління Олега став столицею об'єднаного князівства, провідним осередком східнослов'янської державності, головним політичним центром країни.

Князь Ігор – київський князь (912-945), син Рюрика, що посів престол після Олега Віщо-

го. Його зовнішня і внутрішня політика великим успіхом не відзначалася.

Внутрішня політика під час його правління здійснювалася під знаком боротьби із сепаратистами, зокрема древлянами та уличами. Спроби розв'язати проблему військовими та каральними методами до значних успіхів не привели. Намагання подолати економічні труднощі шляхом збільшення данини з підкорених племен стали причиною жорсткого протистояння з древлянами. Політика централізації особистої влади, забезпеченої підтримкою дружинної верхівки, виявилася неефективною.

Зовнішньополітична діяльність характеризується неоднозначно. Слід відзначити результативні військові походи на південь та схід, що призвели до поширення влади Києва на Тмутаракань та Східний Крим. Серія походів проти печенігів уможливила укладання мирної угоди (915), проте не забезпечувалася військовою підтримкою і тому була порушена печенігами в 920 р. Спроби вести війну з Візантією призвели до того, що похід 941 р. взагалі завершився поразкою, а похід 945 р. призвів до укладання договору (згідно з яким держави обмінюються посольствами, Русь зобов'язувалася не претендувати на кримські володіння Візантії, не мати застави в гирлі Дніпра) із значно гіршими умовами за ті, що гарантувалися договором 911 р. Князя Ігоря вбили в 945 р. древляни за спроби стягти з них надмірну данину.

Ольга Мудра – київська княгиня (945-964), яка керувала державою після смерті свого чоловіка князя Ігоря і лишилася в історії як видатна правителька.

Внутрішня політика за часів її княжіння відрізнялась стабільністю та спрямованістю на розбудову та безпеку.

Ольга запровадила фіксовані норми податків з феодално залежного населення (устави, уроки, оброки, дані) з метою упорядкування збору данини. Під її керівництвом та наглядом було збудовано ряд міст та поселень, упроваджено податкову реформу, за якою, між іншим, державу було поділено на погости (області) з метою спрощення та упорядкування збору податків. Багато уваги Ольга приділила розбудові Києва та розвитку науки та культури.

Зовнішня політика характеризувалася розвитком дружніх та союзницьких відносин, насамперед з Візантією та Західною Євро-

пою шляхом ведення переговорів та створення посольств. Сама княгиня відвідала Візантію у 946 р. та прийняла християнство у 955, що певною мірою відбилося у формуванні тенденцій політичного наслідування між Візантією та Руссю. Крім того, навіть після відходу від княжіння на користь сина Святослава, Ольга продовжувала діяльність, спрямовану на розвиток мирних відносин між цими державами.

Святослав Завойовник – київський князь (945-972). Відомий як успішний полководець. Формально став великим князем в трирічному віці після загибелі в 945 р. великого князя Ігоря, його батька.

Внутрішня політика була спрямована на зміцнення централізованої влади з жорстким підпорядкуванням Києву місцевих племен шляхом заміни місцевих племінних правителів своїми намісниками, влада та авторитет яких підкріплювалася дружиною. Крім того, Святослав сповідував лояльну політику щодо християнства, хоча сам був язичником. Зовнішня політика була репрезентована військовою діяльністю, спрямованою на розширення меж держави та збільшення її впливу на міжнародній арені. Здійснивши два військових походи проти Хазарського Каганату (у 964 та 968 рр.), повністю його розгромив і завоював столицю та одне з найбільших міст – Итиль та Білу Вежу (Саркел), а потім підкорив і племена в'ятичів – хазарських данників, пізніше завоював племена ясів та касогів.

У конфлікті між Візантією і Болгарським царством (966) взяла участь і Київська Русь як союзник Візантії.

Орієнтовно в 967 р. або 968 р. Святослав вторгся до Болгарії та зайняв Переяславець. Частково військовими, частково політичними методами досяг миру Болгарського царства з Руссю і Візантією.

Зміцнення позицій Київської Русі на міжнародній арені спровокувало конфлікт з Візантією, що вилився в низку війн, у яких Візантія в союзі з Болгарією воювала проти Русі у 969-970 рр. Військова кампанія 970-971 рр. не була успішною, унаслідок чого Святослав був змушений відступити, а потім і укласти з Візантією мирну угоду, за якою Русь відмовлялася від завойованих земель у Подунав'ї та ведення бойових дій у Криму. Крім того, Русь брала на себе обов'язок надавати Візантії військову допомогу проти арабів.

Під час повернення додому Святослав зі своєю дружиною попав у засідку печенігів та загинув за загадкових обставин у 972 р.

Ярослав Мудрий – київський князь (1019-1054), тривале правління якого вважають вершиною економічного, політичного та культурного розвитку Київської Русі.

З 987 по 1010 р. князь Ростовський, князь Новгородський з 1010 по 1034 р., князь Київський з 1016 р. (з перервою в 1018-1019) по 1054 р.

Зовнішня політика пов'язувалася насамперед із розширенням кордонів і без того значних володінь. Протягом 1030-1031 рр. він повернув захоплені Польщею червенські землі (Забужжя). У результаті походів на північ приєднав до Русі фінські племена чуді. У 1036 р. Ярослав остаточно розгромив печенізькі орди. У дипломатичній діяльності князь віддавав перевагу методам матрімоніального характеру, після чого його стали називати “тестем Європи”.

Щодо внутрішньої політики, то особливо уславився князь будівництвом церков (Софійський собор, Десятинна церква, монастир Георгія та Ірини, церква Василя, Золоті Ворота із церквою Благовіщення над ними). Сприяв поширенню християнської релігії та розвитку освіти. У роки князювання Ярослава складено писане зведення загальноприйнятих у ті часи законів Київської Русі в єдину “Руську Правду”, яка була правовим кодексом держави, що вперше визначав права людини. З метою запобігання міжусобній боротьбі за київський престол Ярослав Мудрий запровадив принцип “драбинного сходження” під час розподілу земель і політичної влади.

Отже, часи князювання Ярослава Мудрого позначилися завершенням будівництва держави, зміцненням її кордонів, інтенсивним будівництвом міст, розвитком ремесел, сільських і міських промислів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, значним культурним розвитком, що посилувало славу й авторитет Київської Русі в середньовічному світі.

Літ.: Багалій Д. Нарис української історіографії : у 2-х т. / Д. Багалій. – К. : [б. в.], 1923, 1926; Грушевський М. Історія України-Руси : у 10 т. – Нью-Йорк : [Б. в., б. р.]; Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнагович, З. Стефанів та ін. – К. : Варта, 1994. – 384 с.; Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.; Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів :

Вид-во Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.

Щербакова Н.В.

КНЯЗІ ОЛЕЛЬКОВИЧІ – литовсько-український князівський рід, який походив від київського князя Володимира Ольгердовича (р. н. невідом. – 1398), сина Великого князя Литовського Ольгерда, який посідав високе місце в ієрархії старшинства нащадків Гедиміна: в 1362-1392 рр.

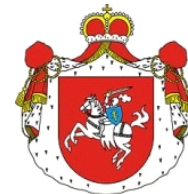

Рис. 1. Герб князів Олельковичів

(1394) займав київський престол. З княжінням перших двох представників цього роду пов'язано розквіт Київської землі як удільного князівства у складі Великого князівства Литовського.

За княжіння Олелька (Олександра) Володимировича (прибл. 1441-1454 рр.) та його сина Семена Олельковича (1454-1470), Київське удільне князівство перетворилося на централізований організм із структурованими військовою, фінансовою, адміністративною й судовою системами; відбувалось економічне, культурне і духовне піднесення. Пожвавилась транзитна торгівля, зросли митні збори.

Рис. 2. Князь Олелько Володимирович

Зростанню обороноздатності князівства сприяли: укріплення порубіжних замків князівства (Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород); застосування стрункої системи регулярних військових чергувань на переправах і татарських шляхах; соціальна стратифікація і збільшення кількості осіб, які несли збройну службу в князівстві (у т. ч. й за рахунок адаптації іноетнічної, насамперед – тюркської компоненти). Зміцнювалась незалежність удільного київського князівства від Великого князівства Литовського, з одного боку, й татарських нападів – з другого.

К.О. відомі як князі-меценати: підтримували великими коштами Києво-Печерський монастир, ініціювали діяльність перекла-

дацького гуртка, а відомості про придворного астролога князя Михайла, молодшого Олелькового сина, додають до сімейного портрета цих політичних діячів риси типових середньовічних європейських володарів. Семен Олелькович був останнім київським удільним князем (1455-1470 рр.). За його княжіння, у 1458 р., була відокремлена від Московської і утворена самостійна Київська митрополія православної церкви.

На цей час сильне удільне князівство виглядало анахронізмом у все більш централізованому Великому князівстві Литовському й мусило бути поглинутим. Після смерті Семена Олельковича Казимир IV Ягайлович знайшов легітимний спосіб ліквідувати Київське удільне князівство й перетворити його на звичайну провінцію Великого князівства Литовського з метою подальшої уніфікації. Десятиліття по тому, у 1481 р., брат Семена Олельковича, Михайло, князь случький очолив т. зв. “змову князів”. У відповідь на ліквідацію удільних князівств, насамперед Київського, ним спільно з князями Федором Бельським та Іваном Гольшанським було організовано замах на Казимира IV Ягайловича. Метою змови було посадити на великокнязівський престол Михайла або принаймні когось з **К.О.** Того самого року, після викриття змови, Михайла Олельковича було страчено. Нащадки Михайла іменувались князями Олельковичами-Слущькими, були у династичному зв’язку з князями Радзівілами і Острозькими, й тримали Слущьке князівство як вотчинне до згасання роду у 1612 р.

Значення політичної діяльності чотирьох поколінь **К.О.** розкривається через специфіку статусу київського князівства й оцінюється дослідниками як тимчасова перемога “руського сепаратизму” в середині Великого князівства Литовського. До подібних “екстериторіальних”, “далеких” від Вільна земель у складі Великого князівства Литовського належало й удільне Волинське князівство, очолюване князем Свидригайлом (бл. 1375-1452). Обидва удільні князівства склали опозицію до великокнязівської влади і якийсь час зберігали певну автономію – економічну, політичну, конфесійну, культурну. Київщина **К.О.** у цьому зв’язку показана дослідниками як специфічна соціальна модель динамічного розвитку, на противагу більш законсервованій у соціально-культурному сенсі Волині князя Свидригайла.

Літ.: Швидько Г. К. Історія держави і права України (X – початок XIX століття) : навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., переробл. та розшир. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – К. : Критика, 2008.

Голубчик Г.Д.

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ – українська князівська династія, яка походила від волинської гілки князів Мономаховичів.

Серед відомих представників династії – Данило Василькович – **К.О.** (до 1340 – після 1366/до1370) і холмський (до 1352 – близько 1366); Федір Данилович – **К.О.** (близько 1365 – після 1437); Василь Федорович – **К.О.** (близько 1435 – близько 1450); Іван Федорович – **К.О.** (близько 1450 – після 1465); Януш Костянтинович – **К.О.** (1608-1620), староста білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський, воєвода волинський (1585-1593), каштелян краківський (1593-1620).

Найвидатнішими представниками династії були **К.О.** Костянтин Іванович (близько 1460-1530) та князь Василь-Костянтин Костянтинович (1526-1608) Костянтин Іванович (К.І.) – **К.О.** (близько 1501-1530), брацлавський, звенигородський і вінницький намісник (1497-1500, 1507-1516, 1518-1530), староста луцький і маршалок Волинської землі (1507-1522), каштелян виленьський (1511-1522), троцький воєвода (1522-1530), гетьман великий литовський (1497-1500, 1507-1530) – видатний державний та військовий діяч.

Сучасники порівнювали його зі Сципіоном, Ганнібалом, Олександром Македонським, іншими полководцями і героями давнини. Лише в двох битвах він зазнав поразки: на р. Вендрожі (1500) від московських військ, коли він потрапив у полон і звільнився у 1507 р., та від татар під Сокалем (1519). Найбільш значні його перемоги були здобуті в битвах із татарськими ордами на Брацлавщині 1497 р., під Слущьком 1508 р., під Вишнівцем і на Лопушні 1512 р., на Ольшаниці 1527 р. Двічі війська, очолювані князем К.І., протистояли московським військам під Оршею. Перемога 1507 р. привела до підписання “Вічного миру”. 8 вересня 1514 р. 30 тис.

польсько-литовсько-українське військо, очолюване князем К.І., здобуло перемогу над 80-тисячним московським військом. 5 тис. воїнів потрапило в полон разом із воєводою І. Челядніним і десятками інших воєвод і дворян. Перемога істотно зміцнила позиції Великого князівства Литовського, а князь К.І. став одним із найбільш впливових діячів держави. Він уславився також своєю благодійною діяльністю, підтримкою православної церкви, культури, сприяв книгодрукуванню на Волині та в Києві.

Князь Василь-Костянтин Костянтинович (В.-К.К.) – **К.О.** (близько 1539-1608), староста володимирський і маршалок Волинської землі (1550-1608), воєвода київський (1559-1608) – державний, громадський, культурний діяч. Князь В.-К.К. відіграв помітну роль у суспільному житті України і Польсько-Литовської держави. Виступав проти об'єднання Польщі і Литви 1569 р. і підписав унійний акт лише під тиском польського уряду. Успішно протистояв татарським набігам, здобував перемоги над ординцями під Синявою 1575 р., під Дубно 1577 р., під Острогом 1578 р. Економічну могутність одного із найвпливовіших магнатів забезпечували прибутки із понад 3 тис. міст і сіл.

Виступав за зміцнення позицій православної церкви в Україні. Протидіяв церковній унії та рішенням Брестського собору. Завдяки йому 1576 р. була заснована перша у Східній Європі Острозька академія, яка об'єднала видатних учених, серед них – культурний і освітній діяч, письменник Герасим Смотрицький; випускники Падуанської академії Никифор Кантакузин і Кирило Лукаріс, згодом патріарх Александрійський і Константинопольський; астроном, математик, доктор медицини Ян Лятош. У закладеній в Острозі друкарні Іваном Федоровим було видано “Буквар”, “Хронологію”, переклад повного тексту “Біблії” 1580 р. Випускники академії: Іов Борецький, Іов Княгиницький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Захарія Копистенський, Дем'ян Наливайко, Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький та інші справили помітний вплив на національно-культурний розвиток України у кінці XV – на початку XVI ст. Помісним Собором Української православної церкви Київського патріархату князь В.-К.К. канонізований 2008 р.

Династія припинила існування після смерті князя Януша Костянтиновича 1620 р.

Літ.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – поч. XVI ст.) Склад. Суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Львів : [б. в.], 2000; *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1994. – Т. V; *Гларіон* митрополит. Князь Костянтин Острозький: його культурна праця : іст. монографія. – Вінніпег : [б. в.], 1958; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К. : [б. в.], 1993.

Брайченко О.Д.

КНЯЗІ РОМАНОВИЧІ – давньоруська династія, представники якої правили у Галицько-Волинському князівстві у 1199-1323 рр., тобто майже протягом усього його існування (крім останніх років). Таким чином, історія роду значною мірою є тотожною політичній історії цієї держави. У свою чергу, Романовичі належали до великої династії Рюриковичів.

Усім Романовичам доводилось діяти у надзвичайно складних геополітичних умовах, воювати із потужними сусідами (монголо-татарами, Угорщиною, Польщею та Литвою), водночас лавірувати між ними, намагаючись відстояти незалежність, хоча інколи доводилось визнавати себе васалами іншої держави. Князівство за часів Романовичів проводило активну зовнішню політику. Слід також зазначити, що розташування Галицько-Волинської держави визначило набагато більш тісні (порівняно з іншими руськими династіями) зв'язки (у т. ч. родинні) Романовичів з монархами та країнами Центрально-Східної Європи. Певна ж віддаленість від кочового степу дала змогу місцевим князям почувати себе більш спокійно та самостійно у відносинах із Золотою Ордою. Навала Батия не призвела до настільки великих людських та матеріальних втрат, як у Київському князівстві або на Чернігівщині. Серйозною проблемою була наявність потужної внутрішньої боярської опозиції, яка перешкоджала утворенню сильної князівської влади. У політичній боротьбі сторони часто не гребували звертатись за допомогою й до іноземних монархів, що послаблювало державу.

Особливістю князівства була його “подвійність”. Досить часто у двох його частинах правили різні правителі – представники однієї династії. Князь Волинський виступав

у такому дуумвіраті молодшим партнером Галицького (як правило, не тільки у переносному, а й у буквальному розумінні доводився йому молодшим братом).

Засновником роду та Галицько-Волинської держави був Роман Мстиславич, який у 1199 р. об'єднав Галичину та Волинь, досяг значних успіхів у боротьбі з боярами (діяв при цьому надзвичайно жорсткими методами), проте його було зрадницьки вбито вже в 1205 р. Найбільш відомим та успішним серед усіх Романовичів був син засновника – Данило (див. *Данило (Романович) Галицький*), якому у малолітньому віці довелося тікати з Галичини через смуту, яка охопила князівство після смерті Романа. Тільки у 1215 р. Данило повернув собі м. Володимир-Волинський (столицю Волині), тільки у 1238 р. – Галич. Попри те, що у 1241 р. через князівство пройшли монгольські орди, Данило та його брат Василько не тільки зберегли свою владу, але й зміцнили її. У 1245 р. діти Романа у битві під Ярославом розбили об'єднане військо угорців, поляків та бунтівних бояр, чим було нанесено потужного удару по позиціях галицької аристократії. Руйнування Києва монголо-татарами створило певний вакуум влади в Середньому Подніпров'ї, чим зміг скористатись Данило, поширюючи свій вплив на ці території та перетворюючись на найбільш впливового князя Давньої Русі. Його залежність від монгольського хана Батия тривалий час мала номінальний характер.

Важливу роль у зміцненні князівської влади Романовичів зіграли військові реформи Данила Галицького, який створив на додаток до боярської дружини княже військо, набране з простих людей і безземельного боярства. Воно поділялося на важкоозброєних “оружників” та легкоозброєних “стрільців”. Данило заснував кілька нових міст, у т. ч. Львів. Використовуючи свій високий авторитет у всіх руських землях, Данило прийняв на себе роль лідера антимонгольської опозиції, ідеолога повстання. Він намагався при цьому спиратись на допомогу Польщі, Мазовії, Литви, Угорщини, Тевтонського Ордену та Папи Римського, від якого у грудні 1253 р. отримав королівську корону. Титул “короля Русі” (rex Russiae) інколи використовувався нащадками Данила (останній раз у 1308 р.) у відносинах із західними сусідами (поряд з титулом *dux* – “герцог”), але не на руських землях.

Сподівання Данила на допомогу західних держав виявились марними. У 1259 р. він капітулює перед монгольськими військами та погоджується на демонтаж низки побудованих ним фортець. Нашадки Данила (цей найвидатніший представник династії помер у 1264 р.) з перемінним успіхом продовжували його політику, хоча в цілому вагомість Галицько-Волинської держави у Східній Європі знижується (цьому процесу сприяло підсилення сусідів – Польщі та Литви).

Династія припиняє існування в 1323 р. із одночасною загибеллю князів Андрія Юрійовича та Льва Юрійовича (правнуків Данила) у битві з литовцями (за іншою версією – з монголами). Ця подія суттєво вплинула на долю їх князівства та всю історію України. Спочатку на Галичині та Волині правили запрошені боярами іноземці, а згодом ці землі перетворились на арену боротьби “за спадщину Романовичів” між Польщею, Литвою та Угорщиною.

Літ.: *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.; *Історія України: нове бачення* : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.; *Костомаров Н. И.* Князь Данило Романович Галицкий / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобиография. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 238-262; *Яковенко М. Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / М. Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

Овдін О.В.

КНЯЗІВСТВО – держава, влада в якій належить князеві, чи території, якою князь володіє. Перші **К.**, які стали основою давньоруської держави, з'явилися на межі IX-X ст. Вони називалися княжіннями, землями, уділами і перебували у володінні членів князівської сім'ї. Найбільші та найвпливовіші з них називалися великими. На території сучасної України в період роздробленості сформувалися Київське, Переяславське, Чернігівське і об'єднані 1199 р. в єдине **К.**: Волинське та Галицьке. Ослаблені золотоординською навалою, південно-руські **К.** увійшли у 2-й пол. XIV ст. до складу Польського королівства і Великого **К.** Литовського. Певний час вони зберігали свою автономію, але в останній чверті XV ст. її втратили.

У південно-західній частині Криму в XII-XV ст. існувало **К.** Феодоро (Дорос-Феодо-

ро, Мангупське **К.**), яке 1475 р. потрапило під владу Туреччини.

Північно-руські **К.** у кін. XV – на поч. XVI ст. були об'єднані Московським **К.** у централізовану державу.

К., поширені на території сучасних країн Західної Європи за доби середньовіччя, найдовше проіснували в Німеччині: лише 1871 р. вони були об'єднані в Німецьку імперію. Велике **К.** Фінляндське (1809-1917) перебувало у складі Російської імперії. Згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р. у межах Османської імперії було утворене автономне Болгарське **К.** На територіях сусідніх з Україною держав **К.** були Велика Моравія, Валахія, Молдова, Трансільванія та ін. До сьогодні в Європі **К.** залишаються Ліхтенштейн та Монако.

Літ.: *Грушевський М. С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1990; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : [б. в.], 1984; *Толочко О. П.* Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : [б. в.], 1998; *Адміністративно-територіальний устрій України: Історія. Сучасність. Перспективи.* – К. : [б. в.], 2009.

Брайченко О.Д.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

Володимир I Святославич (960 – 15.07.1015) – київський князь, ініціатор хрещення Русі в 988 р. Більш відомий як Володимир Святий, Володимир Хреститель.

Загалом правління Володимира поділяється на два періоди: язичницьке та правління після хрещення Русі.

Внутрішня політика була спрямована на радикальну перебудову адміністративного устрою. Племянні князівства було ліквідовано, а замість них було сформовано вісім округів, що, у свою чергу, ділилися на волості. Замість племянних князів до влади було поставлено княжих намісників з числа найближчих родичів або надійних людей, які здійснювали управління, оподаткування та суд. Таким чином, владу було зосереджено виключно в руках однієї династії.

Здійснено військову реформу, що полягала в розподілі прикордонних територій у вигляді земельних ділянок між старшими дружинниками з наданням права підкорення місцевого населення та зобов'язанням охороняти визначений наділ.

Найважливішим досягненням Володимира Великого є впровадження християнства в Київській Русі, яке супроводжувалося організацією церковних інститутів та низки єпархій, як-от Київської, Новгородської, Белгород-Київської, Переяславської, Чернігівської тощо. Певний час існувала єпархія в печенігів. Русь стала однією з митрополій Константинопольського патріархату. Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, що проявилось в пом'якшенні кари за злочини, стабілізувала суспільство, проповідуючи смирення і покору, і разом з тим призвела до абсолютизму, оскільки підкоряла церкву світській владі.

Зовнішня політика характеризувалась укріпленням та розширенням меж держави насамперед на північ та захід, а потім і на південний схід. Військова політика реалізовувалась в низці походів за Червенську Русь (у 981 та 992) р. та завоювання Червена і Перемишля. 981 та 982 р. – походи проти в'ятичів та обкладання їх даниною. 983 р. – підкорення ятвягів і встановлення контролю над Судовією. 984 р. – підкорення радимичів з подальшим об'єднанням північних та південних земель. 985 р. – похід проти Болгарії, підписання угоди з нею та обкладання Хазарії даниною. 988 р. підкорив Тмутаракань, де посадив на княжіння сина Мстислава. 991 р. здійснив похід проти білих хорватів. У 994-997 рр. повторив похід проти волзько-камських болгар та на Північний Кавказ.

Активно “співпрацював” з правителями західних країн: Стефаном I (король Угорщини), Болеслав I Хоробрий (король Польщі), Болеслав II (король Чехії), Сильвестр II (папа Римський), Василь II (імператор Візантії).

З метою ефективного захисту від набігів печенігів (990, 992, 993, 996, 997, 1001, 1013) увів оборонне будівництво, у зв'язку з чим було споруджено низку фортець та оборонних валів із загальною назвою “зміві вали”, довжиною більш ніж 800 км тільки в Київській області.

Власне, за князювання Володимира Великого процес територіального становлення Київської Русі в основному вже завершився, окремішність місцевої племянної верхівки було остаточно зламано і почалося піднесення Русі як цілісного суспільства й держави. За площею Русь стала найбільшою державою в Європі.

Літ.: *Багалій Д.* Нарис української історіографії : у 2 т. / Д. Багалій. – К. [б. в.], 1923, 1926; *Грушевський М.* Історія України-Руси : у 10 т. / М. Грушевський. – Нью-Йорк : [б. в., б. р.]; *Крип'якевич І.* Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнагович, З. Стефанів та ін. – К. : Варта, 1994. – 384 с.; *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.; *Жуковський А.* Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : Вид-во Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.

Щербакова Н.В.

КОЗАЦТВО – з кінця XV ст. збірна назва козаків в Україні та в порубіжних державах. Слово “козак” тюркського походження і на письмі вперше вжито у 1240 р. у “Початковій історії монголів” у значенні самотньої людини, без певного місця проживання і сім’ї. У словнику половецької мови (1303) це слово трактувалося як “страж, охоронець, провідник”. Ці люди несли охоронну службу в прикордонних місцевостях, охороняли купецькі каравани і самі займалися степовим розбоем. В українського народу слово “козак” набуло значення особисто вільної, мужньої та хороброї людини, незалежної від будь-якої офіційної влади, захисника народу, рідної землі і православної віри. Перші документальні згадки про українських козаків датуються кінцем XV ст. Польський хроніст М. Бельський, описуючи похід сина Казимира IV Яна Альбрехта на Поділля проти татар 1489 р., зазначає, що польське військо успішно просувалося в подільських степах завдяки тамтешнім провідникам – козакам, які добре знали свою місцевість. У відповіді на скаргу Кримського хана Менглі-Гірея великий князь литовський у 1492 р. обіцяв “потрусити отих козаків” – киян, черкасів і канівців, які розбили та пограбували під Тягинєю (гірло Дніпра) турецький корабель. У грамоті великого князя литовського Олександра Ягеллона від 1499 р. київському воеводі сказано, що з козаків слід

Козак. Малюнок із книги О.І.Рігельмана. 70-ті рр. XVIII ст.

брати десятину від їхньої здобичі на низу Дніпра: – “Которі козаки з верху Дніпра і з наших сторон ходять водою на низ до Черкас и далі й шо там здобудуть, з того зо всего десятое мают давати”. Колискою українського **К.** стали землі так званого Великого кордону між європейською та азійською цивілізаціями, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських володарів. Ці віддалені від центральної влади землі були фактично вільними, слабо заселеними і тому отримали назву “Дике поле”. Природні багатства цього краю вабили до себе підприємливих людей, які формували численні ватаги ухадників, осідали там і господарювали, освоєючи у такий спосіб незаселені землі цієї буферної зони. Просуваючись все далі на південь, козацькі ватаги колонізаторів все частіше стикалися з татарськими ордами, які уперто відстоювали території своїх кочовищ. Взаємодія представників українського і татарського етносів відбувалася не тільки на рівні мілітарного протистояння, а і в культурно-побутовій площині. Склався своєрідний козацький побут. Частково він увібрав у себе елементи сусіднього тюркського етносу – у назвах, побуті, звичаях. Природні умови, фактор протистояння і попит сприяли розвитку тих видів господарства, які мінімізували ризики можливих втрат від татарських нападів. Розвиток скотарства, мисливства, рибальства і бортництва концентрувався в численних зимівниках, розкиданих по берегах річок. Невдовзі козацькі поселення зайняли цілу смугу на українському пограниччі – від пониззя Дону, через середню течію Дніпра і майже до Дністра. На початку XVI ст. **К.** розселилося по Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому староствах та ін. Специфічні умови життя і господарювання сформували унікальний психотип козака, який поєднував у собі ментальність воїна і трудівника. Образ козака багато в чому став ідеалом для широких верств населення українських земель. Зміцніла козацька спільнота стала відігравати все помітнішу роль в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. **К.** стало важливим фактором і зовнішньополітичної діяльності. Воно стало єдиною силою, спроможною захистити південні території держави від спустошливих вторгнень кочовиків. Окремі ма-

брати десятину від їхньої здобичі на низу Дніпра: – “Которі козаки з верху Дніпра і з наших сторон ходять водою на низ до Черкас и далі й шо там здобудуть, з того зо всего десятое мают давати”. Колискою українського **К.** стали землі так званого Великого кордону між європейською та азійською цивілізаціями, які відігравали роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських володарів. Ці віддалені від центральної влади землі були фактично вільними, слабо заселеними і тому отримали назву “Дике поле”. Природні багатства цього краю вабили до себе підприємливих людей, які формували численні ватаги ухадників, осідали там і господарювали, освоєючи у такий спосіб незаселені землі цієї буферної зони. Просуваючись все далі на південь, козацькі ватаги колонізаторів все частіше стикалися з татарськими ордами, які уперто відстоювали території своїх кочовищ. Взаємодія представників українського і татарського етносів відбувалася не тільки на рівні мілітарного протистояння, а і в культурно-побутовій площині. Склався своєрідний козацький побут. Частково він увібрав у себе елементи сусіднього тюркського етносу – у назвах, побуті, звичаях. Природні умови, фактор протистояння і попит сприяли розвитку тих видів господарства, які мінімізували ризики можливих втрат від татарських нападів. Розвиток скотарства, мисливства, рибальства і бортництва концентрувався в численних зимівниках, розкиданих по берегах річок. Невдовзі козацькі поселення зайняли цілу смугу на українському пограниччі – від пониззя Дону, через середню течію Дніпра і майже до Дністра. На початку XVI ст. **К.** розселилося по Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому староствах та ін. Специфічні умови життя і господарювання сформували унікальний психотип козака, який поєднував у собі ментальність воїна і трудівника. Образ козака багато в чому став ідеалом для широких верств населення українських земель. Зміцніла козацька спільнота стала відігравати все помітнішу роль в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. **К.** стало важливим фактором і зовнішньополітичної діяльності. Воно стало єдиною силою, спроможною захистити південні території держави від спустошливих вторгнень кочовиків. Окремі ма-

гнати та великокнязівські урядники порубіжних земель тісно співпрацювали з козаками й використовували їх не тільки у боротьбі зі степовиками, а й для з'ясування власних стосунків. Тому офіційна влада вважала їх козацькими ватажками. При замках-фортецях (у Каневі, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Вінниці, Хмільнику, Брацлаві, Барі та ін.) формувалося **К.**, організатором якого були місцеві старости (урядники). Гучної слави своїми подвигами, здійсненими на чолі козацьких загонів, набули намісник канівський і черкаський О. Дашкевич, хмільницький староста П. Лянцкоронський, барський староста Б. Претвич, Б. Ружинський, староста канівський і черкаський Д. Вишневецький. Але **К.** очолюють і народні ватажки незнатного походження, імена перших із них нам маловідомі. У 70-80-х рр. з'являється цілий ряд козацьких ватажків: Яків Шах, Іван Підкова, Матвій Самовитий, Костянтин Лакуста, Корній Перевальський, Федір Книшевич, Якуб Осовський, Андрій Рогачковський, Войцех Чановицький, Лук'ян Чорнинський. Подальша колонізація супроводжувалася появою на уходах сторожових постів та укріплених "городків". На базі окремих зимівників створювалася ціла система козацьких укріплених осередків – засік. У протистоянні степових "уходників" із татарськими кочовими ордами на межі XV-XVI ст. виникає Запорозька Січ, яка згодом стає військовим і організаційним центром українського **К.**, його символом і найвищою інстанцією. Січ виконувала функцію збереження та розвитку козацьких традицій і моральних цінностей. Своєрідний лицарський кодекс став основою життєдіяльності запорозького товариства. Військова доблесть, шляхетність, готовність до самопожертви заради товариства, помножені на своєрідний аскетизм та спартанську здатність зносити страждання, що проявлялися у постійній готовності до смерті, завжди дивували іноземних спостерігачів. Серед найважливіших світоглядних цінностей **К.** були свобода, побратимство, шанування старших, лицарська доблесть і гідність, та культ Покрови Пресвятої Богородиці. Як окрема соціальна верства зі своїм окремим устроєм, звичаями та організацією, **К.** сформувалося в XVI ст. Ця організація **К.** якнайповніше відповідала національному характерові українців і потребам часу. Найвища влада належала козацькій раді (колу). Рада

вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя, обирала старшого (гетьмана) і старшину. Гетьману надавалася вся повнота влади, що поєднувалося з високою відповідальністю. Українське **К.** формувалося з представників різних соціальних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства. В середині XVI ст. численний прошарок не нобілітованих дрібних рицарів – боярства і слуг, під загрозою перетворення на державних або феодално залежних селян масово покинулося, ставши організаційним ядром **К.** Показавшись, придніпровське боярство внесло в **К.** новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало новою провідною верствою українства і почало боротьбу за визнання своїх прав. **К.** все активніше приваблювало до себе й інші верстви населення. У часи соціальних заворушень існувала тенденція до масового покинення селянства, яке, починаючи з кінця XVI ст., забезпечувало безперервне поповнення лав **К.** Після Люблінської унії кріпосницький гніт різко посилювався, і селянські втечі з Волині, Західного Поділля і півночі Київщини на південні й південно-східні землі набувають характеру масових переселень. Покинуті селяни, не визнаючи державної юрисдикції, відмовлялися коритися королівським старостам і панам. Вливаючись до лав **К.**, селяни й міщани перетворили його на значну суспільно-політичну силу. Першими визначними подіями, в яких українське **К.** показало свою силу, були козацькі війни кінця XVI ст.

Успіхи **К.** в обороні краю звернули на себе увагу уряду, який намагався поставити його собі на службу, задовольнивши його певні вимоги. Частина козацтва було залучено на королівську службу з відповідною платнею і записано до реєстру. Так формується реєстрове козацтво. **К.** було вилучено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано "старшому і судді над усіма низовими козаками". Було визнано "право володінь, набутих шаблею", тобто шляхом "займанщини", встановлено власний "присуд" – традиційну систему врядування на основі звичаєвого права. Все це і становило зміст поняття "вольностей", за збереження і розширення яких боролися всі наступні покоління **К.** Так абстрактна ідея козацьких "вольностей" наповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а **К.** з адміністративно-правового погляду було

відокремлене від решти населення Речі Посполитої і оформилося в окрему станову групу, яка інтенсивно зростала внаслідок покозачення селянства й міщан. Ще одним важливим критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших станів українського суспільства, була військова служба, оплачувана з державної казни. При періодичному залученні великих мас покозаченого люду до участі у війнах, що їх вела Річ Посполита, встановити межу між реєстровим і нереєстровим **К.** було досить складно, і визнані владою козацькі привілеї чи вольності стихійно поширювалися практично на все **К.** Реєстрове **К.** не було слухняним знаряддям політики польського уряду і під час народних повстань основна маса реєстровців переходила на бік повсталих. Відстоювання козацьких прав переростає у збройні конфлікти **К.** з владою. Поступово **К.** починає проводити власну, незалежну від польського уряду, зовнішню політику (втручання у молдовські справи, зносини з цісарем Рудольфом II). Молдовські походи 1594-1595 рр. сприяли різкому зростанню чисельності і посиленню впливу **К.**

Яскравою сторінкою в історії українського **К.** була боротьба проти турецько-татарської агресії. У 70-х рр. XVI ст. **К.** боролосся з турецькими силами у Молдові. У 1574 р. запорожці на чолі з Іваном Свирговським вели бої з турецькими військами в союзі з молдовськими повстанцями. У 1577 р. ватажок запорожців І.Підкова захопив Ясси і на короткий час став молдовським господарем. З 2-ї половини 70-х рр. XVI ст. активізуються морські походи козаків проти Османської імперії під проводом гетьмана С.Кішки (1599-1602).

На початку XVII ст. Річ Посполита вступила в період частих воєн і постійно потребувала допомоги **К.** Це змусило польський уряд послабити репресивний тиск на **К.** й повернути йому скасовані раніше (після поразки повстання С.Наливайка) права та привілеї. В умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні **К.** виступало гарантом збереження давніх традицій і православної віри. Воно боролосся проти уніатства за офіційне визнання урядом Речі Посполитої православної церкви. Піднесенню авторитету **К.** надзвичайно сприяла діяльність гетьмана П.Сагайдачного (1616-1622). Він був найвидатнішим козацьким ватажком до

Б.Хмельницького й одним з найталановитіших національних державних діячів, який вміло використовував складну зовнішньополітичну ситуацію Корони Польської для закріплення козацьких вольностей і привілеїв. За його гетьманування статус Війська Запорозького значно підвищився, а його кількість відповідно до Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) угод зросла до 40 тис. Видатною заслугою Сагайдачного було й те, що він поєднав інтереси і дії двох найактивніших частин українського суспільства – **К.** та міщансько-духовної інтелігенції. Вступ гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського духовного братства та його активна участь у висвяченні православних ієрархів у 1620 р. надало **К.** нового ідеологічного змісту, а православ'ю – надійної сили. Так, **К.** вперше включилося в загальнонаціональні справи, а міщанство й духовенство вперше відчували підтримку великої збройної сили. Це стало надійним підмурком процесів державотворення, а блискуча перемога козацького війська у Хотинській війні 1621 р. сприяла усвідомленню **К.** своєї сили у міждержавних відносинах.

Народні повстання кінця XVI – 1-ї половини XVII ст. відіграли визначну роль в історії становлення **К.** і остаточно закріпили його статус оборонця українського народу. Під час цих повстань народні маси з допомогою **К.** набували досвіду збройної боротьби і в такий спосіб прискорювалося визрівання національної самосвідомості українського народу у боротьбі за незалежність.

Утвердження **К.** як суспільного стану остаточно завершилося під час Національної революції та Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Наступ польського уряду і магнатів на права і вольності **К.** привів у 1648 р. о повстання Б.Хмельницького, що переросло у загальнонародну війну, наслідком якої стало утворення української козацької держави – Гетьманщини, в якій **К.** було привілейованим станом, козацька старшина – провідною верствою, а козацький устрій став основою державної організації. За Гетьманщини були узаконені привілеї **К.** Воно звільнялося від загальних повинностей і поборів, мало право власності на землю і низку пільг у торговельно-промисловій діяльності. Було поновлено національну систему врядування та судочинства. Судити козаків могли тільки козацькі суди

різних рівнів. Їхні права передавались у спадок. Чисельність козаків після Переяславського договору 1654 р. становила 60 тис., але насправді вона коливалася від 100 до 300 тис. осіб. Одночасно існувала автономна козацька організація у Вольностях Війська Запорозького Низового. Після смерті Б. Хмельницького в умовах послаблення гетьманської влади і загострення боротьби між козацькою старшиною Запорожжя дистанціюється від урядових структур, не підпорядковується гетьманській владі та здобуває певної незалежності.

До українського **К.** належало також слобідське **К.**, яке сформувалося в кінці XVI- XVII ст. Воно мало багато спільного з лівобережним козацтвом і до 1765 р. користувалося досить широкою автономією в межах Російської держави. Старшина, шляхта і монастирі різними шляхами прагнули перетворити козаків на своїх підданих. Цей процес часто супроводжувався насильством і зловживаннями. Зубожіння частини **К.** привело до реформи і поділу його на виборних козаків та підпомічників. На зниження боєздатності козацького війська сильно впливали систематичні відрядження значних козацьких підрозділів на будівництво фортець і риття каналів. На Правобережній Україні **К.** було скасоване постановою польського сейму 1699 р., але фактично існувало до 1714 р. Після ліквідації Гетьманщини в 1764 р. значна частина **К.** на території Лівобережної України (Чернігівська та Полтавська губернії) існувала як окремих стан вільного сільського населення, маючи власні, юридично закріплені, права і привілеї. Після ліквідації Запорозьких Вольностей 1775 р. **К.** на деякий час продовжило існування у вигляді окремих козацьких формувань. Традиції запорозького **К.** знайшли продовження на Задунайській Січі у межах турецьких володінь (1775-1828); Бузькому козацькому війську (1885-1898; 1803-1817); Чорноморському козацькому війську (1788-1860), яке після переселення на Північний Кавказ дістало назву Кубанського козацького війська, та у створеному з частини задунайського козацтва Азовському козацькому війську (1832-1866). Вплив козацьких традицій знайшов відображення в українських визвольних змаганнях 1917-1920 рр., зокрема в організації Вільного козацтва, регулярних військових частин і в будівництві гетьманської Української Держави (1918).

Літ.: Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : [б. в.], 1991; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1995-1998. – Т. VII-X; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1990-1991. – Т. I-III; Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К. : [б. в.], 1991; Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'яко. – Чернігів : [б. в.], 1996; Сергійчук В. Ім'я Війська Запорозького / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 1991; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. Сас. – К. : [б. в.], 1998; Кардаш П. Слава українського козацтва / П. Кардаш, С. Кот. – Мельбурн ; К. : [б. в.], 1999; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : [б. в.], 2006.

Олійник О.Л.

КОМУНА (лат. *communis* – спільний, загальний; фр. *commune* – громада) – один з видів суспільних утворень, що характеризуються спільним самоуправлінням у межах певної території. **К.** розглядаються як соціальні спільноти, члени яких об'єднані спільним веденням господарства, виробничою, споживчою та побутовою діяльністю, релігійними переконаннями, а також як поселення в зарубіжних країнах (Франція, Італія, Бельгія, Данія, Алжир, Сенегал та ін.), що утворюють самостійну адміністративно-територіальну одиницю низового рівня. У середньовічній Європі **К.** визнавалася міська громада, яка отримала право на самоврядування. Вищим органом влади була міська рада, її рішення приймалися шляхом голосування. Комунальними привілеями закріплювалися міські права, свободи, обов'язки міста та сеньйора. Види таких **К.** залежали від того, які верстви населення перебували при владі (патриціанська, посполанська **К.**). Розквіт цих самоврядних комун мав місце протягом XIII-XV ст.

Спільність майна та праці було визнано основним принципом утворення **К.** міста Абора під час Гуситських війн (1420 р.). Програма таборитів вимагала зміни устрою всього політичного і громадського життя виходячи з проведення релігійної реформи. У такому новому суспільстві не повинно було бути бідних та багатих, люди мали жити вільно, як брати та сестри. Найбільш радикальним тимчасовим заходом був обо-

в'язок усіх новоприбулих до **К.** зсипати свої гроші у громадську діжку для задоволення суспільних потреб.

Суто релігійні **К.** за мету утворення та функціонування визнавали відправлення релігійного культу, а загальне майно, спільна праця є найкращим засобом для її досягнення. Ідея загальної рівності у XVI ст. найбільш яскраво була втілена у створеній послідовниками Т.Мюнцера Мюнстерській **К.**, що існувала з 23 лютого 1534 р. до заборони її діяльності королівським едиктом від 25 червня 1535 р. Історія релігійних **К.** відома також у зв'язку з утіленням "Царства божого" на землі у США, Канаді, Болгарії; діяльність **К.** толстовців та євангельських християн, які намагалися на практиці реалізувати ідеали християнського соціалізму.

Значення **К.** також пов'язане з муніципальним управлінням часів Великої Французької революції, зокрема міста Парижа. Організація місцевого управління Паризької **К.** була встановлена декретом від 22 грудня 1789 р., відповідно до якого загальноміське управління було представлено Генеральною радою, мером, якого обирали городяни, бюро, муніципальною радою, синдиком та прокурорами. Особливістю було те, що Паризька **К.** у перші революційні роки займала самостійне становище навіть щодо Законодавчих та Установчих зборів.

У XIX ст. існували експериментальні **К.** утопістів, які були засновані на ідеї громадського устрою, побудованого на комуністичних засадах, що передбачало рівність прав та майна її членів. Утопісти, керуючись цим принципом, здійснили спроби створення комун у Північній Америці (громади Оуена, "Ікарія" Кабе, фаланги Фур'є). Ці **К.** були організовані на принципах спільного управління та праці, об'єднання майна та предметів споживання, але досить швидко розпалися.

К. як колективні трудові господарства, що були створені у перші роки встановлення радянської влади, характеризувалися спільним проживанням групи осіб, які об'єдналися на основі сукупного майна та праці. Спрямування їх діяльності стосувалося виробничої або споживчо-побутової сторони життя членів **К.** Перші такі **К.** з'явилися у 1917 р. Їх кількість поступово збільшувалася, деякі з них були доволі великими і нараховували кілька тисяч членів. У період запровадження НЕПу вони почали розпадати-

ся, і на початку 1930-х рр. такі види **К.** перестають існувати, набуваючи нових форм господарювання. Крім цього, на початку становлення Радянської влади у РРФСР деякі **К.** визнавалися автономними державними утвореннями, що мали переважно національний характер (**К.** німців Поволжя, Карельська трудова **К.**), або утвореннями, побудованими за територіальною ознакою (Петроградська трудова **К.**, що входила до складу Союзу комун Північної області, створена у 1918 р. і скасована у 1919 р.).

Сучасні **К.** як невеликі соціальні спільноти, добровільно об'єднані спільними умовами побуту, виробництва, споживання, але не визнані на державному рівні адміністративно-територіальними одиницями, існують у різних країнах. Як правило, вони нараховують невелику кількість членів і побудовані на засадах прийняття всіх рішень шляхом консенсусу на загальних зборах; спільного ведення господарства; колективних структурах праці; демонтажу сімейних та статевої ієрархії; розподілу прибутку не за рівністю, а за потребами; відсутності приватних доходів та майнових відмінностей.

К. як центри культурного та творчого розвитку є співтовариством однодумців, де усі ресурси розподіляються серед членів, існують обмеження щодо особистого майна або його взагалі немає. Такі **К.** можуть бути духовними, релігійними, "психологічними", реабілітаційними громадами. Як правило, у різновидах **К.** об'єднані як спільні, так і відмінні риси, тому класифікувати їх за однією ознакою неможливо. Їх різноманіття та поширення пояснюється намаганням людей до спільного життя, враховуючи як психологічні, так і економічні чинники.

Як адміністративно-територіальні одиниці **К.** характеризуються тим, що кожна частина території держави належить до однієї з них. Правовий статус **К.** закріплено на конституційному або законодавчому рівні. **К.** може складатися з одного або кількох поселень, які є містами, сільськими утвореннями, або з одного великого міста. Межі кожної окремої **К.** встановлюються внутрішнім законодавством країни, її територія не може бути змінена без згоди населення або/та відповідних представницьких органів.

Будь-яка особа, яка проживає в країні, належить до відповідної **К.** та пов'язана з нею інституційними зв'язками. Як правило, на

цьому рівні функціонують виборні органи місцевого управління **К.**, зокрема муніципальна рада, яка обирається шляхом проведення прямих або непрямих виборів жителями **К.** залежно від країни. Кількість посадових осіб муніципальної ради, як правило, є пропорційною чисельності населення (Франція). Вона організує діяльність комунальних служб, проводить місцеві громадські роботи тощо. Мер **К.** представляє виконавчу владу. Він може обиратися безпосередньо населенням **К.** (Італія) або радою зі свого складу (Бельгія, Данія).

Незалежно від кількості **К.** у різних країнах, вони безпосередньо або через представницькі органи вирішують питання місцевого значення, мають адміністративні повноваження у сфері соціального обслуговування, освіти, захисту довкілля, спорту, відпочинку, культури, охорони здоров'я, благоустрою й облаштування території, її економічного розвитку. **К.** виконує більшість з основних місцевих цивільних функцій. Перевагою прийняття управлінських рішень на цьому рівні є те, що **К.** як низова адміністративно-територіальна одиниця найбільш наближені до своїх громадян. Це дає змогу створити більш ефективну систему надання якісних публічних послуг членам **К.**

Літ.: *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 729 с.; *Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час)* : навч. посіб. / Б. Й. Тищик та ін. ; ред. Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.; *Ткачук А. Ф.* Місцеве самоврядування: світовий та український досвід : посібник / А. Ф. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. – 2-ге вид. – К. : Заповіт, 1998. – 185 с.; *Евдокимов В. Б.* Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты / В. Б. Евдокимов, Я. Ю. Старцев. – М. : Спарк, 2001. – 250 с.

Шумляєва І.Д.

КОМУНІЗМ (від лат. communis – суспільний, спільний) – сукупність доктрин та політичних рухів, які ставлять за мету створення суспільства соціальної справедливості та свободи особистості на основі усуспільнення засобів виробництва та ліквідації експлуатації людини людиною; за теорією формацій капіталізм може змінити суспільно-економічна формація **К.**, заснована на суспільній власності на засоби виробництва й на соціальної рівності. За теорією філософа XIX ст.

К.Маркса **К.** – безкласове суспільство, в якому має здійснюватися принцип “від кожного за здібностями, кожному по праці”. Ідеї суспільної праці для всіх, спільної власності, рівного задоволення всіх потреб членів суспільства вперше зафіксовані у XV ст. під час гуситського руху в Чехії та в XVI ст. під час Селянської війни в Німеччині. Ідеї **К.** виникали також під час “буржуазних” революцій XVII ст. в Англії та в XVIII ст. у Франції. Фантастичні описи ідеального комуністичного світоустрою з’явилися у творах Т.Мора (1516 р.) та Т.Кампанелли (1623 р.), присутні у класиків так званого утопічного соціалізму Сен-Сімона, Фур’є, Оуена, в Росії – Н.Г.Чернишевського. Засновниками теорії так званого “наукового **К.**”, яка теж була, по суті, утопічною, були К.Маркс, Ф.Енгельс, які намагались обґрунтувати неминучість **К.** як наслідок класової боротьби, централізації засобів виробництва та усуспільнення праці. В.Ленін на протигагу засновникам марксизму визначив умови перемоги революції в одній країні та розробив початкові практичні заходи диктатури пролетаріату (здебільшого репресивного характеру) щодо побудови соціалізму й комунізму в Росії. За марксистським підходом першою стадією комунізму як суспільно-економічної формації є соціалізм.

Соціалізм (від лат. socialis – суспільний) – вчення, теорія та суспільно-політична практика, які утверджують ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на загальнонародній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості. За марксистським підходом соціалізм є першою фазою **К.** як суспільно-економічної формації, що приходить на зміну капіталістичного способу виробництва після завершення революційного перехідного періоду. З точки зору сучасної соціал-демократії соціалізм – суспільно-політичний устрій, який настає не завдяки революції та ліквідації капіталізму, а в результаті його реформування зі збереженням приватної власності, забезпеченням чисельного зростання середнього класу, утвердження соціального партнерства між власниками, підприємцями та найманими працівниками.

Після революційних подій та Громадянської війни на території колишньої царської Росії

К. стає ідеологією СРСР, вчення про **К.** пропагується і відіграє роль ідеологічного стимулу до суспільно корисної праці. Суспільний експеримент в Росії, світовий досвід революційних переворотів та політичних репресій довів не тільки утопічність, а й хибність ідеї **К.** і безперспективність шляху її реалізації. В СРСР та інших країнах “соціалістичного табору”, сформованого після Другої світової війни, ідеологічні деформації, розрив між теорією і практикою суспільного устрою призвели до краху конкретно-історичної форми втілення в дійсність соціалістичних ідей, кризи ідейно-теоретичних уявлень стосовно самого вчення про **К.** Разом з тим соціально-політичний рух людей у всіх сферах діяльності протягом XIX–XX ст. у багатьох європейських країнах (Фінляндія, Швеція, Іспанія, Австрія, Франція) сприяв трансформації капіталізму у бік реальної демократії та суспільного прогресу, встановленню справедливого суспільства з цінностями свободи і рівності.

Під впливом західноєвропейських ідей та в безпосередньому зв’язку з політичними подіями в Росії у XIX ст. зародився і набув розвитку соціалістичний рух в Україні. Історичною передумовою формування соціалістичних ідей в Україні була передусім боротьба за соціальне та національне визволення. Формування перших соціал-демократичних гуртків в Україні відбувалося під безпосереднім ідейним та інтелектуальним впливом відомого політичного діяча М. Драгоманова. Початок XX ст. взагалі відзначався загальним захопленням соціалізмом, а низка політичних партій та товариств, які виникли на українському ґрунті, орієнтувалися на різні варіанти соціалістичних програм.

Сучасні теорії поряд з формаційним підходом до змін в устрої суспільства, в якому держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу, розглядають інші моделі історичного розвитку країн. Прихильники цивілізаційного підходу (Еллінек, Кельзен, Коркунов, Крюгер, Гелбрейт, Тойнбі) відкидають формаційний підхід як одновимірний і співвідносять державу насамперед із духовно-моральними та культурними чинниками суспільного розвитку. Поєднанням формаційного та цивілізаційного підходів є соціокультурний підхід, який ставить на головне місце залежність суспільного розвитку від

ціннісно-культурних домінант суспільства. Соціокультурний аналіз пов’язаний з іменами Ф.Фукуями, С.Гантінгтона, Р.Патнема, в Україні – В.Табачковського, В.Степаненко, Л.Сокурянської, В.Манжури, в Росії – Л.Іоніна, Ю.Резніка, О.Ахієзера та ін. Засновниками соціокультурного підходу вважають М.Вебера та П.Сорокіна.

К. воєнний – система соціально-економічних відносин в умовах Громадянської війни в Росії (РРФСР). 13 травня 1918 р. був прийнятий декрет “Про надзвичайні повноваження народного комісара з продовольства”, відомий як Декрет про продовольчу диктатуру, яким ліквідовано товарно-грошові відносини, введено прямий продуктообмін між містом і селом та державний розподіл продуктів за класовою ознакою (карткова система), загальну трудову повинність.

За допомогою **К. воєнного** більшовики вирішували два завдання: створювали основи “**К.**” на протигагу теорії марксизму, за якої в той час не було економічних передумов для побудови відмінного від капіталізму устрою, і концентрували у своїх руках всі ресурси, необхідні для ведення війни. В умовах, коли промисловість була зруйнована, головним ресурсом стала продукція сільського господарства, продовольство. Створення економічних відносин на неринковій основі, опосередкування державою господарських та соціальних зв’язків зумовили різке зростання бюрократії, яка фактично заборонила торгівлю та здійснювала тотальний контроль. Здійснювалася обов’язкова трудова повинність у вигляді мобілізації чоловіків віком від 18 до 50 років і жінок – від 18 до 40 років. За ухилення від трудової мобілізації передбачалися репресивні заходи з конфіскацією майна.

Політика **К. воєнного** (особливо так звана “продрозверстка” – податок, який ввели для селян у січні 1919 р.) викликала невдоволення широких верств населення, відбулися повстання у Кронштадті, на теренах України, на Тамбовщині, у Західному Сибіру тощо, які були жорстоко придушені. Фактично необмежені повноваження з проведення репресій “червоного терору” отримала Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Влітку 1918 р. країна була перетворена на “єдиний військовий табір”, яким керував Раднарком, у свою чергу підпорядкований ЦК РКП (б) і його

Політбюро. Спроби Рад на місцях чинити опір продовольчій диктатурі були припинені, реальна влада цих Рад була згорнута, посилювалися “очищення” Рад від небільшовицьких депутатів, почалися їх розгони. Нова правляча еліта формувалася з найбільш активної та радикальної частини соціальних низів, маргінальних верств і частини колишньої еліти, готової підтримати більшовицькі принципи або принаймні зберігати лояльність новому режиму. Інтелігенція зазнала дискримінації та часткового знищення. Політика **К. воєнного** знайшла яскраве втілення на українських землях. Тут раніше, ніж в інших регіонах колишньої російської імперії, розпочалася націоналізація промисловості, здійснення продовольчої диктатури, трудова повинність. Досвід більшовиків на українських землях був узагальнений і використаний у масштабі всієї країни після прийняття 28 червня 1918 р. Декрету Раднаркому про націоналізацію промисловості. Відповідно до цього декрету радянська влада перейшла від націоналізації окремих підприємств до націоналізації цілих галузей. Репресивні заходи політики **К. воєнного** дозволили більшовикам перемогти в Громадянській війні, але призвели до остаточного руйнування країни, почався масовий голод 1921-1922 рр., під час якого загинуло, за сучасними оцінками експертів, до 5 млн осіб. У березні 1921 р. на X з’їзді РКП (б) завдання політики “воєнного **К.**” визнані виконаними та введена нова економічна політика (НЕП). В.І.Ленін стверджував, що **К. воєнний** був обумовлений війною і руйнуванням, але цинічно цю політику поставив більшовикам не в провину, а в заслугу. Боротьба з власним народом і країною, з невідконтрольними режиму політичними та економічними суб’єктами протягом часу **К. воєнного** досягли масштабів, які дають змогу оцінювати воєнний **К.** як одну з найбільш потворних та жорстоких форм тоталітарного режиму.

Літ.: *Філософський енциклопедичний словник* / голова редкол. В. І. Шинкарук ; НАН України ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002; *Філософський словник соціальних термінів* / В. П. Андрущенко [та ін.] ; заг. ред. В. П. Андрущенко. – 3-тє вид., допов. – К. : Х. : Вид-во “Р.И.Ф.”, 2005; *Фукуяма Ф.* Великий разрыв : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2008; “*Военный коммунизм*”: как это было / сост. В. И. Миллер. – М. : [б. и.], 1991; *Толочко П. П.* Археология и древняя история (в защиту исто-

рического марксизма) / П. П. Толочко. – К. : Академперіодика, 2007; *Вебер М.* Избранное. Образ общества : пер. с нем. / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994; *Кульчицький С.* Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996; *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії / А. Д. Тойнбі ; пер. В. Митрофанов, П. Тарашук. – К. : Основи, 1995; *Хантингтон С.* Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / С. Хантингтон ; пер. В. В. Сапов ; ред. пер. М. Лебедева. – М. : Аспект Пресс, 2004.

Загайнова Л.І.

КОНВЕРГЕНЦІЯ (лат. *convergere* наближатися, сходитися) – сходження, зближення. З точки зору суспільного розвитку, **К.** – злиття соціалізму і капіталізму (за визначенням П.Сорокіна) або більш широко – соціоекономічних систем Заходу і Сходу. Обидві економічні системи не є досконалими з погляду передової культури і гуманістичних ідеалів і подальше протистояння систем небезпечно через гострий класовий конфлікт на міжнародній арені, який може призвести до загибелі цивілізації. З огляду на ці небезпеки зберегти світову цивілізацію можна шляхом зближення систем, створення нових форм соціально-економічного та культурного життя, в яких би в концентрованому вигляді могло знайти вираження те краще, що є в обох системах. Еволюційна трансформація капіталізму в розвинених країнах у напрямі до постіндустріального суспільства відбувалася під впливом досвіду країн, які відносили себе до соціалістичних (СРСР, країни Східної Європи). Однак неможливість успішного розвитку цих країн у рамках існуючої одержавленої економічної системи, глибока криза, а потім і крах цієї системи призвели до того, що вже в 1980-х рр. теорія **К.** втратила колишню популярність і стала предметом історії економічної думки.

У наш час термін “**К.**” використовується при описі інтегруючих процесів. В основу світового інтеграційного розвитку покладені загальні тенденції та імперативи науково-технічного та соціально-економічного прогресу, які зумовлюють зближення, тобто **К.**, економік все більшої кількості країн при збереженні їх національних особливостей.

Літ.: *Комлев Н. Г.* Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 672 с.; *Sorokin P. A.* Mutual convergence of the United States and the U.S.S.R. to the mixed sociocultural type / P. A. Sorokin. – JCS 1(2), 1960. – P. 143-176.

Михненко А.М.

КОНОВАЛЕЦЬ ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ (14.06.1891, с. Зашків Жовківського р-ну Львівської обл. – 23.05.1938 р., м. Роттердам, Нідерланди) – видатний український військовий і громадсько-політичний діяч.

Закінчив Академічну гімназію у Львові (1909), навчався на юридичному факультеті Львівського університету (1909-1914).

У 1912-1914 рр. брав активну участь у студентському житті, належав до керівництва Українського Студентського Союзу та Академічної громади. Був членом Української Національно-Демократичної Партії.

Вояк австрійської армії (1914-1915), потрапив у російський полон на початку травня 1915 р. в боях на Маківці. У 1915-1917 рр. перебував у таборах військово-виповонених, у тому числі у м. Царицині (тепер м. Волгоград Російської Федерації). Після початку революції **К.** утік з табору та переїжджає до Києва. З листопада 1917 р. – організатор київської формації Січових Стрільців (Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, 1-й курінь Січових Стрільців, 1-й полк Січових Стрільців, Окремий загін Січових Стрільців, Осадний корпус, корпус Січових Стрільців, група Січових стрільців). Голова Стрільецької Ради, полковник Армії УНР. На чолі цих формацій брав участь у найголовніших воєнних операціях 1918-1919 рр. (придушення більшовицького заколоту в Києві та оборона столиці в грудні 1917 – лютому 1918 р., визволення Києва від більшовицьких військ 1-2 березня 1918 р., антигетьманське повстання, бій під Мотовилівкою та ін.).

У кінці 1918 р. – на початку 1919 р. став військовим комендантом м. Києва та забезпечив порядок у місті. За словами відомого діяча КП(б)У С.Косіора, “Петлюра і Винниченко ніякої влади не мали, а вся влада перебувала в штабі **К.**”.

Участь **К.** у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. вплинула на формування його поглядів на завдання, методи боротьби за створення Української держави, зробила його відомим серед усіх, хто боровся за незалежність України. У своїй подальшій діяльності він спирався на три основні ідеї: державність, незалежність, соборність.

У листопаді 1919 р. – навесні 1920 рр. перебував у польському полоні в таборі м. Луцька. В 1920 р. брав участь у прийнятті рішення про створення Української Військової Організації (УВО), очолив Начальну Команду УВО. В грудні 1922 р. під загрозою арешту емігрував, проживав у Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії та Італії.

Із середини 1920-х рр. як керівник УВО підтримав ініціативу створення загальноукраїнської політичної організації націоналістичного напрямку. На 1-й Конференції Українських Націоналістів у Берліні 3-11 листопада 1927 р. був обраний головою Проводу Українських Націоналістів (ПУН). З лютого 1929 р. на Конгресі Українських Націоналістів обраний керівником новоствореної ОУН.

Мав величезний авторитет серед українців за кордоном, зміцнив ОУН та розбудував її структури за кордоном. Представництва ОУН розміщувались у багатьох країнах, зокрема в Австрії, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Італії, Литві, Німеччині, Франції, Чехословаччині, Югославії, Японії та ін.).

Загинув від вибуху пакета, переданого йому агентом радянських спецслужб, а потім одним із керівників управлінь НКВС-НКДБ-МДБ П.Судоплатовим 23 травня 1938 р. у м. Роттердам (Нідерланди). Похований на цвинтарі Кросвік у Роттердамі.

Значення **К.** у боротьбі за незалежність України важко переоцінити. Передусім він проявив себе як видатний організатор, який зумів створити та очолити ОУН, – єдину організацію, що послідовно боролась за незалежність України. Відомий український письменник Улас Самчук наголошував, що смерть **К.** спаралізувала можливості українських визвольних змагань.

За його найактивнішої участі на Першому Конгресі Українських націоналістів в 1929 р. була прийнята програма ОУН, де було визначено основні положення побудови Української держави. Не будучи теоретиком, про що він сам наголошував неодноразово, зробив значний внесок у розробку принципів зовнішньої політики майбутньої Української держави, до яких відносив:

- опору на власні сили;
- реалізм у зовнішній політиці;
- єдність та взаємозв’язок внутрішньої та зовнішньої політики держави;
- активізм зовнішньої політики держави: “ми не повинні йти в хвості подій, а навпаки, їх випереджувати”;

– українську державність як ключовий чинник стабільності у Східній Європі;
– пріоритет національного інтересу у відносинах з іноземними державами.

Є автором праці “Причини до історії української революції” (Прага, 1928).

Серед дослідників діяльності **К.** в Україні можна назвати А.Кентія, М.Ковальчука.

Літ.: *Коновалець С.* Причини до історії української революції / С. Коновалець // *Історія Січових стрільців. Военно-історичний нарис.* – К. : Україна, 1992; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів.* Т. 1. 1927-1930. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів.* – Т. 2. – Ч. 1. – 1931-1934. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів.* Т. 2. Ч. 2. Листування С. Коновальця з Д. Андрієвським. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Коновалець С.* “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...” / С. Коновалець. Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН. С. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). – К. : Темпора, 2003; *Євген Коновалець та його доба.* – Мюнхен : Вид. Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974; *Життя і смерть полковника Коновальця.* Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів : Червона Калина, 1993; *Ковальчук М.* На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917-1921 рр. / М. Ковальчук. – К. : Укр. видавн. спілка ім. Юрія Липи, 2010; *Мірчук П.* Євген Коновалець: У 20-річчя смерті / П. Мірчук. – Торонто : [б. в.], 1958. – 106 с.

Шевчук Б.М.

КОНСЕРВАТИЗМ (лат. conservare – зберігати, охороняти) – ідеологія і практика соціально-політичного та духовного життя, що орієнтується на збереження і розвиток існуючих форм життєдіяльності суспільства, його структурних елементів, традицій, правил, звичаїв, особливо соціально-моральних та правових засад. Вперше термін **К.** виник за часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Змістове значення **К.** знайшов відображення у трактаті Берка “Роздуми про Французьку революцію” (1790). Ідеологи цієї епохи різко критикували введення нових порядків у зв’язку з революційними змінами, удосконаленням соціальних структур, форм життєдіяльності, духовних устремлень, і все вістря політичної інфраструктури було ними спрямовано на збереження ста-

рих порядків, заперечення перелаштування суспільства, будь-яке ігнорування інноваційних явищ і процесів у розвитку суспільних укладів життя.

К. споконвічно існував як світоглядна парадигма, тип соціальної конструкції, що тяжіє до стабільності, закостенілості.

К. притаманні такі найбільш істотні риси: визнання недосконалості людської природи, незмінність усталених норм, орієнтація на релігійно-містичні норми, вроджену нерівність людей, вічність конституційних норм, продиктованих Абсолютом, Богом, законпослушності як вияв індивідуальної свободи. **К.** науковцями, ідеологами характеризується з різних аспектів, найбільш характерними інтерпретаціями якого виступають: історична, антропологічна (вічна загальнолюдська система цінностей), ситуаційна (погляди певних класів, груп, шарків на вічне збереження існуючих порядків поза історичним конкретним часом і простором). За умов інтенсивного розвитку сучасного суспільного поступу, зумовленого динамічними змінами в усіх сферах виробництва, духовних основах, політичних устремліннях, вироблення нового мислення і нових світових формоутворень **К.** віддзеркалює переважно ірраціональні ідеї, застарілі погляди на суспільну світовібудову та адекватні форми життєдіяльності індивідів за умов глобалізаційних викликів.

Літ.: *Бобровиц В. И.* Консерватизм / В. И. Бобровиц // *Всемирная энциклопедия. Философия.* – М. ; Минск : [б. и.], 2001. – С. 498-501; *Эльм Л.* “Новый” консерватизм : пер. с нем. / Л. Эльм. – М. : [б. и.], 1980.

Надольний І.Ф.

КОНСТИТУЦІЯ ПОРЛИКА (Бендерська Конституція, Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького) – перша в Європі конституція в сучасному розумінні, яка проголосила Україну демократичною республікою. Схвалена 5(16) квітня 1710 р. в день обрання гетьманом України Пилипа Орлика. Офіційна назва – “Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького”. Текст складений латинською та руською мовами.

Політичною підосною Конституції стала політична угода між гетьманом, козацькою старшиною та запорожцями. Ідейними натхненниками та авторами документа стали

П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський, К. Гордієнко.

Текст **К.П.О.** складався з преамбули й 16 параграфів (пунктів). У преамбулі у загальних рисах викладалася історія руського (українського) народу і Війська Запорозького. Зокрема, стверджувалося, що козаки (“народ козацький”) є засновниками Київської держави. Згодом у боротьбі з Польським королівством Україна втратила незалежність, яку український народ відтворив за гетьмана Б. Хмельницького. Московське царство порушило взяті на себе зобов’язання щодо гетьманщини, намагаючись ліквідувати права й привілеї Війська Запорозького та “накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї”. Підступність союзника дає Війську Запорозькому моральне право відстоювати права українського народу збройним шляхом. І. Мазепа відіграв видатну роль у захисті інтересів України та Війська Запорозького. Новообраний гетьман П. Орлик отримує настанову відновити незалежність України за підтримки шведського короля Карла XII (“покровителя і протектора” України), який визнавався гарантом незалежності України та недоторканності її державних кордонів.

В основному тексті **К.П.О.** проголошувалися принципи побудови української держави – Гетьманщини. В 1-му параграфі державною релігією проголошувалося православ’я. Надточас передбачалося автокефалія української церкви у складі Константинопольського патріархату.

У 2-му параграфі визначалися державні кордони України відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р. з Річчю Посполитою. Забезпечення непорушності державних кордонів, їх охорона, а також повернення військових полонених та відшкодування матеріальних збитків, заподіяних війною, проголошувалося обов’язком гетьмана.

Наступні пункти окреслювали стратегію зовнішньої політики держави – повернення у володіння Війська Запорозького Трахтемирова, Кодака, Калєбердиди, Перевалочної з прилеглими землями, знищення фортець, збудованих Московією на Запоріжжі.

Принципи політичного устрою та управління держави окреслював 6-й параграф. Найважливіші державні справи вирішувалися гетьманом спільно з генеральною старши-

ною, полковниками і генеральними радниками від полків. Тричі на рік (Різдво, Великдень та на свято Покрови Богородиці) у гетьманській резиденції мала збиратися Генеральна військова рада, в якій повинні були брати участь генеральна старшина, полковники, сотники, генеральні радники і послы від Низового Війська Запорозького (по одному представникові від кожного полку).

Статті Конституції обмежували судову та фінансову владу гетьмана. Найважливіші судові справи, зокрема і про образу гідності гетьмана, передавалися до компетенції Генерального військового суду. Гетьман втратив право одноосібно розпоряджатися державною скарбницею. На чолі скарбниці стояла спеціальна посадова особа (Генеральний підскарбій), яка керувала прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському повіті і частина земель Війська Запорозького. Відповідні маєтки отримувалися також полковниками.

До компетенції гетьмана належали: загальний нагляд за діяльністю адміністрації, затвердження на посадах обраних урядовців вищого рівня та полковників, упередження зловживань козацької старшини щодо козаків та посполитих, надання податкових пільг та звільнення від податків козацьким вдовам, сиротам та іншим категоріям населення.

Решта статей окреслювали економічні, фінансові питання (ревізія державних земель, запровадження фіксованих мит і зборів, скасування оренди й стацій для компанійців та сердюків), а також принципи організації війська.

К.П.О. діяла на Правобережній Україні до 1714 р. Вважається вищим проявом української політичної думки XVII ст.

Літ.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К. : [б. в.], 1995; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини / О. Струкевич. – К. : [б. в.], 2003; *Смолій В. А.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : [б. в.], 1997.

Якубова Л.Д.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ – Основний Закон держави, який закріплює суспільно-політичний і державний устрій, права, свободи і обов’язки громадян України. Конституція України була прийнята Верховною Ра-

дою України 28 червня 1996 р. **К.У.** складається з преамбули та 15 розділів, які об'єднують 161 статтю, в тому числі 2 статті Прикінцевих положень та 16 пунктів перехідних положень. Структура **К.У.**:

Розділ I. “Загальні положення” включає 20 статей (ст. 1-20).

Розділ II. “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” складається із 48 статей (ст. 21-68).

Розділ III. “Вибори. Референдум” включає 6 статей (ст. 69-74).

Розділ IV. “Верховна Рада України” (ст. 75-101).

Розділ V. “Президент України” (ст. 102-112).

Розділ VI. “Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади” (ст. 113-120).

Розділ VII. “Прокуратура” (ст. 121-123).

Розділ VIII. “Правосуддя” (ст. 124-131).

Розділ IX. “Територіальний устрій України” (ст. 132, 133).

Розділ X. “Автономна Республіка Крим” (ст. 134-139).

Розділ XI. “Місцеве самоврядування” (ст. 140-146).

Розділ XII. “Конституційний Суд України” (ст. 147-153).

Розділ XIII. “Внесення змін до Конституції України” (ст. 154-159).

Розділ XIV. “Прикінцеві положення” (ст. 160-161).

Розділ XV. “Перехідні положення” (пп. 1-16). 8 грудня 2004 р. Верховна Рада ухвалила Закон України № 2222-IV “Про внесення змін до Конституції України”, що набрав чинності з 1 січня 2006 р. Зміни передбачали перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження терміну повноважень Верховної Ради до п'яти років. 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд (КС) України визнав таким, що не відповідає **К.У.**, Закон “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням КС відповідний закон № 2222 втратив чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

За чинною Конституцією Україна є суверенною й незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою у формі республіки. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу

безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. При цьому держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

У визначенні прав і свобод громадян **К.У.** виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Конституційовані політичні права громадян на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації (ст. 36); участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах (ст. 38) тощо.

К.У. визначає правовий статус та повноваження Верховної Ради України, Президента України і Кабінету Міністрів України, а також судових і прокурорських органів. На конституційному рівні закріплено територіальний устрій України та правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України. Передбачено й принципові засади організації місцевого самоврядування в країні.

Літ.: *Великий* енциклопедичний юридичний словник /за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 992 с.

Сремійчук О.Д.

КОНСТИТУЦІЯ УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) – Основний Закон Української Народної Республіки. Прийнята на засіданні Малої Ради УЦР 29 квітня 1918 р. Проект Основного закону з 20 червня 1917 р. готувала спеціальна конституційна комісія, до складу якої входило більше 100 осіб. Остання вивчала конституційний досвід низки західноєвропейських країн. Проект Конституції 1917 р. опублікований у середині грудня 1917 р., доопрацьовувався поспіхом у надзвичайно складній внутрішньополітичній ситуації та під тиском зовнішніх загроз.

Конституція складалася з 85 статей, об'єднаних у 8 розділів (Загальні постанови, Права громадян України, Органи влади Української

Народної Республіки, Всенародні Збори Української Народної Республіки, Про Раду народних Міністрів Української Народної Республіки, Суд Української Народної Республіки, Національні союзи, Про тимчасове припинення громадських свобод).

У розд. 1 проголошувався державний суверенітет Української Народної Республіки. Носієм державного суверенітету визнавався народ України. Ст. 3 визнавала Всенародні збори України шляхом реалізації суверенітету народу України, Всенародні збори проголошувалися вищою законодавчою та представницькою владою в УНР. Їхній голова іменувався Головою УНР, обирався Зборами і виконував усі чинності, пов'язані з представництвом республіки. Його урядування мало тривати до скликання нових Зборів, які обирали його наступника. Всенародні збори України виступали гарантом недоторканності державних кордонів, державно-правових відносин, які могли змінюватися лише за згодою 2/3 депутатів Всенародних зборів. Конституція надавала землям, волостям і громадам права широкого самоврядування. Нації і національні меншини України отримували права "впорядкування своїх культурних прав у національних межах". Водночас суттєвою прогалиною тексту Конституції була відсутність чіткого розмежування компетенції органів місцевого самоврядування та центральної влади.

Другий розділ окреслював права й свободи громадян УНР. Громадянином УНР міг стати мешканець українських земель після відповідної процедури. Інститут подвійного громадянства не передбачався. Позбавити громадянства міг суд республіки. Цивільно-правова, громадянська та політична дієздатність наступала з 20-річного віку. Ст. 2 проголошувала громадянську рівноправність чоловіків та жінок. Ст. 12 проголошувала рівноправність громадян незалежно від статі, національності, раси, віросповідання, освіти, майнового стану. Держава стояла на сторожі недоторканності особи, житла, таємниці листування. Конституція проголошувала як для громадян УНР, так і для іноземців свободу слова, друку, віросповідання, створення організацій і союзів, права на страйк, вибору місця проживання та пересування. На теренах УНР скасовувалася смертна кара, конфіскація майна (як покарання), тілесні покарання та покарання, що

принижували людську гідність. Вибори до органів державної влади здійснювалися на основі загального, рівного, таємного права громадян УНР, яким виповнилося 20 років. Наступних 4 розділи Конституції визначали принципи організації та діяльності вищих органів влади управління й судочинства. Виокремлювалися три гілки влади. Вища законодавча влада належала Всенародним зборам, виконавча – Раді Народних Міністрів, судова – Генеральному суду. Влада на місцях закріплювалася за виборними Радами та управами у громадах (міських та Сільських), волостях та землях. Всенародні збори обиралися за пропорційною системою: один депутат від 100 тис. громадян терміном на 3 роки. Депутати отримували депутатську недоторканність, а також заробітну плату за виконання своїх урядових обов'язків. Сесії парламенту мали скликатися двічі на рік. Перша сесія мала обрати Голову парламенту, його заступників та товаришів, які склали президію Всенародних зборів.

Голова очолював і організовував роботу парламенту, виконував представницькі функції Республіки. Парламент ухвалював законодавчі акти, затверджував державний бюджет, оголошував війну, укладав мирні угоди.

Парламент згідно з Конституцією наділявся необмеженими повноваженнями: уряд і суд були повністю залежними від представницького органу, уряд не мав компетенції розпустити парламент і призначити нові вибори, тоді як Всенародні збори мали право воутуму не тільки уряду, а й окремим міністрам. Право законодавчої ініціативи надавалося Президії Всенародних зборів, зареєстрованим партійним фракціям, депутатським групам (не менше 30 осіб), РНМ, органам самоврядування, що об'єднували більше 100 тис. виборців, а також групам виборців понад 100 тис. осіб.

Вищим органом виконавчої влади проголошувалася Рада Народних Міністрів. РНМ формувалася Головою парламенту і була підзвітною Всенародним зборам. Вони ж затверджували склад і програму РНМ. Воутум недовіри вважався підставою для відставки уряду. Більшістю в 2/3 голосів парламент міг віддати членів РНМ під слідство та суд. Контроль над урядом забезпечувався шляхом надання права депутатського запиту до уряду, яке повинне було задовольнятися впродовж 7-ми днів.

Генеральний суд проголошувався вищою судовою касаційною інстанцією для всіх інших судів, не міг бути судом першої та другої інстанцій й обирався Всенародними зборами. Конституція проголошувала принцип недоторканності судових рішень, судочинство оголошувалося усним і гласним, громадяни, незалежно від посад, оголошувалися рівними перед судом і законом.

Окремий розділ врегульовував етнонаціональне життя Республіки. Ст. 69 надавала націям право самостійного влаштування національного життя, яке мало реалізовуватися через органи Національного союзу. Національні меншини входили в Національний союз, обирали органи самоврядування. Верховним органом Національного союзу були Національні збори. Національний союз мав право ухвалювати власне законодавство, яке не могло суперечити Конституції та законодавству УНР. Для узгодження законотвірчої діяльності створювалися "погоджувальні комісії". Органи Національного союзу входили до загальної структури органів державного управління, мали визначений правовий статус та бюджет.

Розд. 8 Конституції передбачав можливість тимчасового (не більше ніж на 3 місяці) призупинення громадянських прав і свобод у форс-мажорних обставинах (війна, внутрішня небезпека). Право такого рішення віддавалося на розгляд Всенародних зборів, у виняткових ситуаціях – РНМ.

Ухвалена в надзвичайно складних зовнішньополітичних обставинах, Конституція УНР не мала завершений характер, низка важливих проблем і питань державного врядування: в ній не визначалися державні герб, прапор, принципи зовнішньої та внутрішньої політики, порядок обрання місцевих органів влади й управління, комплектації органів прокуратури, судової гілки влади, оскільки ці проблеми перебували в стані законодавчого опрацювання. Конституція не передбачала посади голови держави (президента) і керівника уряду, представницькі функції мав виконувати голова Всенародних зборів, що загрожувало розбалансуванню державної влади УНР.

День прийняття Конституції став останнім днем діяльності Центральної Ради, оскільки водночас припинилася дія Основного Закону УНР.

Літ.: *Українська* Центральної Ради: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; *Українська*

Центральної Ради: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1997. – Т. 2; *Конституція* Української Народної Республіки (Неофіційно). – К. : [б. в.], 1918; *Історія* державної служби в Україні : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

КОНСТИТУЦІЯ УРСР 1978 Р. – прийнята позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. **К.УРСР 1978 р.** узаконила зміни та новації в державно-політичному та правовому устрої, запроваджені Конституцією СРСР 1977 р., зокрема узаконила тезу про побудову розвинутого соціалізму відповідно до республіканської специфіки. В організованому партією обговоренні проекту Основного Закону взяло участь 32 млн осіб – майже все доросле населення республіки. До комісій з підготовки проекту Конституції УРСР, партійних і радянських організацій, редакцій газет, телебачення та радіо надійшло понад 8 тис. пропозицій і редакційних зауважень.

К.УРСР 1978 р. складалася з преамбули та 10 розділів: основи суспільного ладу і політики; держава і особа; державний і адміністративно-територіальний устрій; Ради народних депутатів; місцеві органи державної влади і управління; Державний план економічного і соціального розвитку та державний бюджет; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор і столиця; дія Конституції і порядок її зміни.

У Конституції УРСР стверджувалося, що державна влада здійснюється народом через ради народних депутатів. Останні становлять політичну основу державного ладу і діють відповідно до принципів демократичного централізму. УРСР проголошувалася соціалістичною загальнонародною державою, яка висловлює волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх національностей.

Конституція формально розширила повноваження Верховної Ради УРСР: прийняття Конституції, внесення змін до неї, утвердження планів економічного і соціального розвитку, республіканського державного бюджету, звітів про їх виконання. Реальна влада концентрувалася в Президії Верховної Ради УРСР, яка була безпосередньо пов'язана з республіканським ЦК КПРС. Конституція наділила Президію Верховної Ради УРСР повноваженнями у міжсесійній пе-

ріод вносити зміни до чинних законодавчих органів, затверджувати зміни в кордонах між союзними республіками, утворювати й ліквідувати міністерства і державні комітети, звільняти й призначати осіб, що входили до складу Ради Міністрів УРСР.

Згідно з **К.УРСР 1978 р.** Україна мала право брати участь у вирішенні питань, віднесених до компетенції Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, уряді СРСР та інших союзних органах. Українській РСР було надане право забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяти реалізації на території республіки рішень союзних органів влади та управління.

На папері Конституція розширювала функції й повноваження місцевих рад, на розгляд яких були винесені всі питання місцевого значення. Основними напрямками їх діяльності були: керівництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного й соціального розвитку, місцевих бюджетів і звітів про їх виконання; здійснення управління підпорядкованими органами, підприємствами, установами та організаціями; забезпечення виконання законів, охорона державного і громадського порядку, прав громадян; сприяння зміцненню обороноздатності країни. Місцеві ради мали право координувати й контролювати діяльність підприємств і організацій житлової й комунальної галузей, виробництво товарів широкого вжитку, місцевих будівельних, торговельних, харчових, освітніх та медичних підприємств та закладів.

Водночас у тексті Конституції не визначалися джерела доходу місцевих рад. Вони не отримували надходжень з підприємств місцевої промисловості, не могли також залучати для своїх потреб кошти населення. Фактично вони перебували в тіні відповідних партійних структур, які перебирали на себе окреслені законодавством повноваження радянських органів.

Вищим законодавчим і розпорядчим органом державної влади відповідно до тексту Основного Закону була Рада Міністрів УРСР. Вона формувалася Верховною Радою УРСР. Уряд республіки складався з Голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, міністрів УРСР, голів державних комітетів. Загалом у республіці унормо-

увалося створення 28 союзно-республіканських міністерств (вони мали подвійне підпорядкування – Раді Міністрів УРСР і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР). Крім того, існувало 13 державних комітетів, 2 головних управління Ради Міністрів УРСР, Комітет народного контролю УРСР, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, об'єднання “Укрсільгосптехніка”, Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР, комітети з фізичної культури і спорту, по державних преміях УРСР у галузі науки і техніки, головні управління: архівне, річкового флоту та ін., управління з іноземного туризму та інші при Раді Міністрів УРСР.

К.УРСР 1978 р. з невеликими редакційними змінами повторила норми попереднього Основного Закону стосовно судової гілки влади. Вона складалася з Верховного суду УРСР, Верховного суду АР Крим, обласних, міських, районних народних судів, а також військових трибуналів у Збройних Силах. В Конституції було закріплене право партійних та радянських органів брати участь у підборі кандидатів на посади суддів і організації перевибірних кампаній. Функція вищого нагляду за виконанням законів на території республіки закріплювалася за Прокуратурою УРСР. Декларуючи права особистості на свободу совісті та думки, Конституція водночас вимагала поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина, зміцнювати дружбу націй і народностей радянської багатонаціональної держави.

Визначальною прикметою Конституції стало закріплення керівної ролі КПРС у радянському суспільстві та державному житті. КПРС проголошувалася ядром політичної системи, державних і громадських організацій. За нею закріплювалися прерогатива визначення генеральної перспективи розвитку радянського суспільства, стратегія внутрішньої та зовнішньої політики, надання планомірного, науково обґрунтованого характеру боротьбі за перемогу комунізму.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет (1990 р.) та проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) до тексту Конституції 1978 р. було внесено низку змін, окремі статті виключені, зупинена дія кількох глав. У такому вигляді **К. УРСР 1978 р.** діяла до введення в дію Закону України “Про

прийняття Конституції України і введення її в дію” (28 вересня 1996 р.).

Літ.: *Конституція* (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К. : [б. в.], 1978; *Конституція* (Основний Закон) УРСР. – К. : [б. в.], 1979; *Політична історія України ХХ століття* : у 6 т. – К. : [б. в.], 2006; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2.

Якубова Л.Д.

КОНТ ОГЮСТ Франсуа Ксав'є (19 січня 1798 – 5 вересня 1857) – французький філософ і соціолог, засновник позитивізму та соціології. Народився в Монпельє в католицькій сім'ї, з дитинства мав особливі здібності в математиці, завдяки чому у 14 років вступив у Політехнічну школу.

У 1816 р. **К.** познайомився з Сен-Симоном, став його учнем і написав першу частину його праці “Catechisme de Industriels” під заголовком “Проспект наукових робіт, необхідних для реорганізації суспільства” (1822; 2-ге вид. 1824) та шість програмних праць – “опускулів” (1819-1828), у яких обґрунтував особливу роль вченого у розвитку нового суспільства, вказав на конкретні відмінності критичної та органічної доби у розвитку людства, розробив поняття та принципи “позитивної політики”, “закон трьох стадій”. У 1826 р. **К.** вступив у суперечність з вченням Сен-Симона, заперечуючи зміст його основних релігійних ідей, що виклав у статті, опублікованій у “Le Producteur” – він стояв виключно на позиціях точних наук і відкидав будь-які спірні питання щодо тлумачення теологічних та метафізичних ідей.

У тому ж році у своїй квартирі **К.** розпочав читати приватний курс позитивної філософії, після третьої лекції захворів на важку психічну хворобу, в результаті чого тривалий час перебував у психіатричній лікарні. Після одужання у 1829 р. **К.** відновив читання приватного курсу позитивної філософії вже на великій аудиторії. Будучи прихильником республіканської ідеології, у 1830 р. відмовився йти на службу в національну гвардію. За це він був ув'язнений на кілька місяців, що, безумовно, позначилося на всій його науковій діяльності.

У 1830 р. **К.** спільно з іншими вченими заснував “Association polytechnique”, яка безкоштовно влаштувала читання курсів точних наук для робітників. У цьому самому році вийшов перший том “Курси позитивної філософії”, над яким він працював з 1830 по 1842 р., утримуючись від читання праць інших вчених, що могло б зашкодити формуванню його власних філософських поглядів (це він називав “мозковою гігієною”). В межах цієї праці було розроблено: 1) філософські та наукові основи позитивного світогляду; 2) обґрунтовано включеність людського та соціального світу в загальну систему світоустрою; 3) розкрито сутність підпорядкування людства природному стану речей; 4) створено методологію соціології з орієнтацією та природничу науку.

У 1842 р. **К.** зосередив увагу на дослідженні релігійно-політичних питань і перейшов до розробки концепції позитивної релігії. З 1851-1854 рр. **К.** писав працю “Система позитивної політики, або Соціологічний трактат, що утверджує Релігію Людства”, в межах якої показав залежність політичних та соціальних перетворень народів від нової релігії розвитку людства. У цей час **К.** пише праці “Позитивістський катехезис”, “Суб'єктивний синтез”, де обґрунтовує світоглядні та методологічні принципи позитивізму, показує його доктринальний характер, наукові елементи його вчення структурно підпорядковані моральним, релігійним та політичним цінностям.

У 1848 р. **К.** створює спілку позитивістів, однією із цілей якої було формування релігійно-політичного союзу, який би слугував подоланню протестантизму, деїзму, скептицизму з метою перетворення людства на католицько-позитивних началах.

Помер **К.** 5 вересня 1857 р. в оточенні своїх учнів.

К. є засновником двох вчень: позитивної філософії та позитивної політики, структурними елементами цього вчення є розроблені ним положення, які стосуються різних предметних аспектів.

К. розробив “об'єктивний метод” (узагальнення фактів), який дав змогу із конкретних наук створити одну позитивну філософію, а шляхом застосування “суб'єктивного методу” перетворити її в позитивну релігію. Саме ці науки мають допомогти сучасному людству вийти із критичного стану, який характеризується розумовою анархією та дезор-

ганізацією, що є результатом краху теологічних та метафізичних спроб його об'єднання. Із цього стану людство не може вийти за допомогою окремих наук, кожна із яких має лише власний предмет і не вирішує загальних пізнавальних завдань, а тому в цілому вони не в змозі забезпечити духовне об'єднання людства. Формулу такої науки **К.** убаचाє в об'єднанні теології та метафізики, які в сукупності давали б знання точних наук (позитивна філософія, базована на фактологічному матеріалі наук). Позитивна філософія мала встановлювати зв'язок між предметами окремих наук та між самими науками безпосередньо (філософія забезпечує загальний систематичний порядок змісту всіх наук). Основу позитивної філософії становить класифікація "ієрархія" наук. **К.** наводить шість ступенів розвитку світу, яким відповідає шість основних наук: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія.

Наукове знання, на думку **К.**, є найвищим ступенем розвитку знання, найціннішим видом якого є наукове (позитивне) – достовірне, точне, корисне, яке не дає метафізика (неточне, недостовірне, марне знання). Аналізуючи окремі утопічні проекти побудови ідеальних конструкцій (ідеальне суспільство), які не ґрунтуються на точних прогнозах, **К.** вказав на необхідність у суспільних науках відмовитися від утопій і розпочати з вивчення конкретних фактів соціального життя, ретельно їх описуючи, систематизуючи й узагальнюючи, що стало одним із найважливіших постулатів позитивізму.

К. розробив три стадії інтелектуальної еволюції людства, які воно проходить у своєму розвитку: 1) теологічну (з давніх-давен до 1300 р.) – фіктивний стан вимислу – необхідний, вихідний пункт розвитку людського мислення, якому притаманне релігійне пояснення всіх явищ об'єктивної дійсності; 2) метафізичну (1300-1800 рр.) – абстрактний стан, для якого характерним є утвердження філософсько-спекулятивного мислення у формі відповідних понять; 3) наукову (XIX ст.) – позитивний стан, для якого є характерною поява наукового пізнання, виникнення соціології та утвердження законів функціонування соціальних систем, відповідно до яких розвивається та реорганізується суспільство.

К. розробив концепцію позитивного суспільства трьох стадій, в якому існує чітка

ієрархія, складовими якого виступають класи підприємців (управлінців) і робітників, власність перебуває в руках фабрикантів, хліборобів, банкірів, купців, які виконують важливу соціальну функцію зі створення та управління капіталами, формування робочих місць. Духовно-ідеологічними проблемами позитивного суспільства займаються філософи-позитивісти і вчені, політична влада належить банкірам, які користуються порадами професіоналів. Така модель організації суспільства сприятиме його самовдосконаленню та самокорекції. **К.** сформулював головний закон соціології "любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета", запровадження якого забезпечить гармонійний розвиток суспільства (баланс реалізації матеріальних та духовних потреб), у межах якого революція як критерій його розвитку втрачає свою доцільність.

Основне призначення держави, за **К.**, – об'єднувати сили людей для досягнення спільної мети і запобігати їх фатальній схильності до радикальних розбіжностей в ідеях, почуттях та інтересах. Основною функцією держави є забезпечення соціальної злагоди, для її реалізації вона використовує матеріальні і духовні засоби, владні приписи, дотримання яких є священним обов'язком кожного члена суспільства. Саме тому основне завдання позитивної філософії **К.** убаचाє у перетворенні суспільства, результатом якого мало стати утвердження соціократії (соціальна солідарність капіталістів і пролетарів). Управління в такому суспільстві має бути світським (банкіри, промисловці та хлібороби) і духовним (священики позитивної церкви). **К.** виокремив чотири головні сили в соціократії: 1) носії концентрованої сили – патриціат (банкіри, купці, фабриканти, землевласники), який забезпечує послідовність розвитку держави, здійснює фінансове та економічне управління; 2) священики-позитивісти (освіта, виховання, виправлення злочинців); 3) розсіяна сила – пролетаріат, яка здійснює перехід до промислового устрою суспільства; 4) жінки – уособлення моральності, втілення почуття. Взаємодія цих чотирьох сил покликана забезпечити порядок, прогрес та моральне вдосконалення суспільства. Цінність концепції **К.** в історії розвитку науки визначається тим, що він вперше систематизував соціальні закономірності, дослідив загальнометодологічні принципи прото-

соціології, основи соціальних знань, перетворивши їх у моделі нової науки (соціології), яка слугувала утвердженню теорії соціології.

Літ.: *Конт О.* Дух позитивної філософії (Слово о положительном мышлении) / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 256 с.; *Конт О.* Общий обзор позитивизма / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро ; под ред. Э. Л. Радлова. – Изд. 2-е. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2011. – 296 с.

Князєв В.М., Войтович Р.В.

КОНФЕДЕРАЛІЗМ (від лат. confoederatio спілка, об'єднання) – принцип, що передбачає збереження повної політичної та правової самостійності держав, які входять до конфедерації, тобто союзу суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних спільних цілей (протистояння військовій загрози, координації дій для боротьби з природними катаклізмами тощо).

Конфедерація практично повністю зберігає свій зовнішній і внутрішній суверенітет, маючи право вільного виходу зі складу союзу. Тому в такому типі держави формуються спільні органи влади, які служать розв'язанню певних організаційних проблем. Законодавчі органи влади формуються не шляхом виборів, а представницькими органами суб'єктів договору, тому члени цих органів, за деяким винятком (Швейцарія), голосують тільки в дусі офіційної позиції своїх держав. Рішення керівних органів конфедерації можуть бути ухвалені і здійснені тільки за згодою всіх держав – суб'єктів конфедерації. Правовою основою **К.** є союзний договір. Водночас конфедерація не союзна держава, а міждержавний союз.

Конфедеративні державні утворення, як бачимо з міжнародного досвіду, є нестійкими формами, на їх місці виникають федерації, або ж розпадаються на окремі утилітарні держави.

Конфедерація – це такий союз держав, які добровільно об'єдналися для досягнення певних спільних цілей у політичній, економічній і військових сферах. Суб'єкти конфедерації зберігають усі свої суверенні права держави. Вони не мають спільної території, конституції і єдиного законодавства, громадянства. Правовою основою конфедерації є союзний договір. Конфедерація не має єдиної податкової системи і бюджету та існує на внески її суб'єктів. Центральні конфедеративні органи приймають рішення за

згодою всіх її суб'єктів. Конфедерація – це, як правило, тимчасовий союз держав. Згодом вона переростає у федерацію або розпадається на унітарні держави. Історія знає мало таких державних утворень: США в 1776-1786 рр.; колишній СРСР з 1917 по 1922 р., до об'єднання в СРСР.

Літ.: *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів / С. Г. Рябов. – К. : КМ “Академія”, 2001. – 256 с.; *Універсальний словник-енциклопедія* / гол. ред. ради М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.

Козаков В.М.

КОНФУЦІЙ (Кун-фу-цзи, в перекладі з китайської – учитель Кун, 551-479 рр. до н. е.) – родоначальник давньокитайської філософії. Зміст вчення **К.** складається переважно з соціальної етики, теорії державного управління та теорії виховання.

Соціальна етика **К.** являла собою комплекс регулятивних імперативів, норм і правил поведінки громадян держави у їхній суспільній життєдіяльності; теорія державного управління – ставила за мету гармонізувати взаємодію членів суспільства відповідно до строгої соціальної ієрархії та традиційних ритуалів, сформулювати принципи впливу можновладців на підлеглих; теорія виховання розглядалася як засіб соціалізації особистості, пізнання закономірностей, пізнання громадянами закономірностей розвитку суспільства і світу в цілому та чіткого слідування в життєдіяльності цим вічним, незмінним законам.

Базова ідея вчення **К.** – **порядок** (лі) у світобудові та суспільному житті. Дії, права, обов'язки кожного члена соціуму мають бути чітко визначеними і однозначно дотримуватися. Принцип порядку **К.** наповнює гуманістичним змістом. Послідовне дотримання порядку у виконанні своїх обов'язків є благом, реалізацією **доброчинності** та **людяності**. Ієрархічний порядок у суспільстві неможливий без дотримання принципу **справедливості** і постійного контролю та **виправлення** допущених відхилень.

Функціонування суспільства як соціальної системи, у якій “все зв'язане в одне”, спирається на чотири основних регулятивних принципи: 1) взаємності; 2) золоті середини; 3) людяності; 4) благородної поведінки. Перший принцип вимагає від людей турботи одних про одних (шу). Це, власне, конфуціанський категоричний імператив: “Не роби

іншим того, чого не бажаєш собі”. Принцип золотої середини (чжун-юнь) – відображає прагнення і вміння уникати крайнощів у житті. Принцип людинолюбства (жень) має своїм витоком давньокитайську традицію шанобливого ставлення до батьків і старших братів. **К.** намагається екстраполювати ці родинні відносини на все суспільство. Благородність поведінки **К.** персоніфікує, створюючи образ “благородного чоловіка” (цзюнь-цзи), який протиставляє “нищому чоловікові” (сяо-женю). Усі правителі, управлінці мають бути благородними людьми і робити все можливе, аби такими самими були їхні підлегли. Благородним, згідно з **К.**, є той чоловік, який: а) керується обов’язком і законом (а не зиском, як те робить чоловік нищий); б) вимогливий до себе (а не тільки до інших); в) живе в злагоді з людьми, але йде своїм шляхом (а не сліпо слідує за іншими, до того ж, не в злагоді з ними); г) готовий на самопожертву заради обов’язку перед Небом, державою, народом, заради блага інших людей (а не “гине огидною смертю в канаві”, як то трапляється з нищим); г) керується веліннями Неба та правителів (на відміну від нищого, який не знає веління Неба, нехтує ним, зневажає високопосадовців); д) зважає на думку мудрих людей (тоді як нищий ігнорує слова мудрих).

Будучи високоморальними особистостями, високопосадовці в управлінні народом повинні покладатися на свій моральний вплив на підлеглих. Якщо управлінці керуються об’єктивними, вічними законами світобудови і суспільного розвитку (в основі яких лежить “дао” – абсолютне креативне начало всього сущого) – в суспільстві панує порядок, справедливість, людинолюбство, підлегли ніколи не ремствують на можновладців, у державі встановлюється злагода, стабільність, процвітання. **К.** наполегливо пропонує впроваджувати в управлінську практику метод особистого прикладу і розумного переконання, на відміну від поширеної в ті часи практики голого примусу і залякування жорстокістю покарань.

Вчення **К.** не набуло популярності серед його сучасників. Лише в II ст. до н.е. імператор У-зі канонізував конфуціанство і проголосив його офіційною ідеологією. Провідну роль тут зіграв культ давніх традицій, притаманний вченню **К.**, проповідь ним та його послідовниками жорсткого консерватизму, ви-

знання ними володарів ставлениками Неба – мудрими, справедливими, гуманними, чий авторитет (як і влада) є незаперечними. Згодом вчення **К.** трансформувалося в потужну релігійну течію, яка і нині справляє значний вплив на духовне життя Китаю та інших країн.

Літ.: *Конфуцій. Уроки мудрости* : сочинення. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Х. : Изд-во “Фоліо”, 2000. – 958 с.; *Льїн В. В. Філософія* : підручник : у 2 ч. – Ч. 1. Історія розвитку філософської думки / В. В. Льїн, Ю. І. Кулагін. – К. : Альтер-прес, 2002. – 464 с.; *Філософський енциклопедический словарь*. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 278.

Дербак А.П.

КОНЦЕПЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

– документ, розроблений Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи та ухвалений її рішенням від 25 березня 1998 р. № 3/98. Указом Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98 основні положення **К.а.р.У.** були офіційно покладені в основу здійснення реформування вітчизняної системи державного управління.

Згідно з **К.а.р.У.**, адміністративна реформа розумілася як вид політико-правової реформи, яка здійснюється у сфері виконавчої влади і стосується як її організаційної структури, функцій, кадрового забезпечення, так і взаємовідносин з місцевим самоврядуванням. Метою адміністративної реформи було проголошено поетапне створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії, дасть їй змогу стати впливовим чинником у світі та Європі. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівні управління;
- формування сучасної системи місцевого самоврядування;
- запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських послуг;
- організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування;

– створення сучасної системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів;
– запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою.

К.а.р.У. зосередила основну увагу на проблемах перетворень виконавчої влади. Вона передбачила значне підвищення статусу Кабінету Міністрів України, розширення його владних повноважень та зміцнення позицій у відносинах з Президентом України і Верховною Радою України, суттєве посилення ролі міністерств у формуванні державної політики, чітке виділення та розмежування статусу, повноважень і функцій різних груп органів виконавчої влади, розширення можливостей впливу уряду та міністерств на місцевий рівень виконавчої влади, удосконалення управлінських процедур, комплекс змін з метою становлення професійної, високоефективної, стабільної та авторитетної державної служби тощо. Перевагою **К.а.р.У.** стало також те, що всі реформи системи органів виконавчої влади передбачалося впроваджувати шляхом прийняття спеціальних законів.

Разом з тим суттєвим недоліком **К.а.р.У.** стала недостатня увага до проблем упорядкування виконавчої вертикалі, а також реформування місцевих органів виконавчої влади. Насамперед **К.а.р.У.** містила прогалини в частині розподілу повноважень і функцій між центральним та місцевим рівнями органів виконавчої влади, відносин місцевих державних адміністрацій з Кабінетом Міністрів України і центральними органами виконавчої влади. Отже, не було створено достатню концептуальну базу для системного розв'язання зазначених проблем. Напевно, на повноту та узгодженість положень **К.а.р.У.** стосовно реформування виконавчої влади вплинуло вилучення з її остаточного варіанта деяких важливих положень, які містилися в попередніх редакціях. Зокрема, до **К.а.р.У.** не потрапили положення, що передбачали введення політичного заступника міністра. Це стало суттєвою прогалиною у комплексі запланованих заходів щодо вирішення проблеми розподілу політичних і адміністративних посад в органах виконавчої влади. Не було введено положення про те, що посадові особи Адміністрації Президента України, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, створюваних главою держави, не повинні мати

права давати доручення уряду та окремим його членам. Нарешті, було виключено положення про необхідність реалізації в повному обсязі на практиці вимоги, згідно з якою акти Президента України з питань, передбачених ч. 4 ст. 106 Конституції України, скріплюються підписами Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за підготовку акта та його виконання. Отже, в **К.а.р.У.** не знайшли відображення важливі питання щодо реального втілення конституційного статусу уряду.

Проте незважаючи на певні недоліки, **К.а.р.У.** передбачала вжиття цілісного комплексу заходів, спрямованих на забезпечення формування ефективної вітчизняної системи виконавчої влади. Вона торкнулася переважної більшості проблем побудови і функціонування цієї системи. Певна увага приділялася проблемам реформування адміністративно-територіального устрою та системи місцевого самоврядування. Зокрема, були визначені три основних етапи трансформації адміністративно-територіального устрою та системи місцевого самоврядування. Перший етап мав включати законодавче, фінансово-економічне і експериментальне забезпечення трансформації існуючої організації територіального устрою та системи місцевого самоврядування, становлення інституту служби в органах місцевого самоврядування. Другим етапом передбачалася трансформація низової ланки системи адміністративно-територіального устрою України (село, селище та місто), формування комунальних об'єднань територіальних громад, розмежування сфери відповідальності щодо надання державних та громадських послуг місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на різних територіальних рівнях управління. На третьому етапі було заплановано трансформувати територіальний устрій України з метою оптимізації структури управління на регіональному рівні, наближення прийняття управлінських рішень до населення, запровадження нових фінансово-бюджетних механізмів, раціоналізації функцій місцевих державних адміністрацій.

Разом з тим проблеми реформування адміністративно-територіального устрою і територіальної організації влади не дістали в **К.а.р.У.** досить детального висвітлення, оскільки вона закріпила вузький погляд на

адміністративну реформу як таку, що здійснюється лише у сфері виконавчої влади. Регіональні і муніципальні аспекти адміністративної реформи вважалися самостійним комплексом змін, що має здійснюватися на основі окремого концептуального документа, який так і не було офіційно затверджено. На думку науковців, відсутність такої концептуальної бази стала вагомим чинником гальмування адміністративної реформи на центральному рівні державного управління. Крім того, доцільно звернути увагу на важливий нюанс – **К.а.р.У.** не була беззастережно схвалена як цілісний документ, оскільки президентський указ передбачив покладення в основу здійснення реформування системи державного управління тільки основних її положень. На наш погляд, це створило можливість вилучення із загального контексту концептуальних ідей та їх фрагментарного впровадження. У цілому **К.а.р.У.** стала документом, який у довгостроковій перспективі визначив державну політику адміністративного реформування. Саме з реалізацією положень **К.а.р.У.** були пов'язані основні перетворення системи державного управління протягом 1998-2001 рр.

Літ.: *Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні* : Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810/98 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 21; *Гонцяж Я.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні* / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008.

Кравченко С. О.

КОСИГІН ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (21.02.1904, Санкт-Петербург – 18.12.1980, Москва, Росія).

Державний та партійний діяч, Голова Ради Міністрів СРСР (1964-1980 рр.). У 1919 р. у 15-річному віці вступив до лав Червоної армії. Учасник Громадянської війни. Демобілізувався у 1921 р. Закінчив Петроград-

ський кооперативний технікум, працював за фахом у системі споживчої кооперації у Сибіру. Після повернення до Ленінграда закінчив текстильний інститут. Член Компартії СРСР з 1927 р., член ЦК (з 1939 р.), член Політбюро (Президіуму) ЦК у 1948-1952 рр. і 1960-1980 рр. Депутат Верховної Ради СРСР з 1946 р. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1964, 1974). З 1935 р. працював на підприємствах міста, а в 1939 р. його було призначено на посаду наркома (міністра) текстильної промисловості СРСР. У наступному році стає заступником голови РНК з виробництва товарів народного споживання. На початку Великої Вітчизняної війни безпосередньо займався питаннями евакуації промислових об'єктів із заходу на схід країни, виконуючи розпорядження ДКО країни. Проявивши себе гарним організатором та фахівцем, **К.** у 1944 р. очолює Раду народних комісарів РРФСР, де працює до 1946 р. У 1946 р. його призначено на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР, у 1948 р. обрано членом Політбюро.

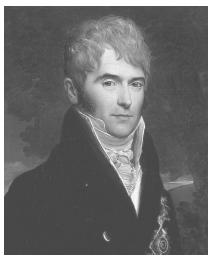
Після смерті Й. Сталіна **К.** виводять з вищого партійного керівництва країною і призначають міністром легкої промисловості. У 1957 р. **К.** очолює Держплан СРСР, а у 1960 р. стає першим заступником Голови Ради Міністрів країни. Після приходу до влади Л. Брежнєва **К.** у 1965 р. починає реформи, які повинні були модернізувати народне господарство країни. В їх основу закладено принцип госпрозрахунку, використання економічних важелів стимулювання праці. Але реформи закінчилися нічим, оскільки залишились адміністративний тиск на виробника, жорстка централізація управлінських структур, відсутність будь-якої господарської та фінансової самостійності.

Спроба зробити ставку на виробництво товарів для населення, а не для ВПК викликала спротив Брежнєва та його прихильників. Провал “косигінських реформ” повернув економіку країни на початку 70-х рр. до старого принципу – “екстенсивного розвитку народного господарства країни”, переваги групи “А” – засобів виробництва над групою “Б” – засобів споживання.

К. у 70-ті рр. продовжував керувати урядом країни, виконуючи курс партії, який пізніше отримав назву “застій”. Протистояння між **К.** та Брежнєвим призвели до виходу на пенсію **К.** у жовтні 1980 р. А через два місяці **К.** помер.

Літ.: *Андріянов В. И.* Косыгин / В. И. Андріянов. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 368 с. – (Серія: Жизнь замечательных людей; Серия биографий); *Гвишиани А. Д.* Феномен Косыгина. Записки внука. Мнения современников / А. Д. Гвишиани. – М. : Фонд культуры “Екатерина”, 2004. – 312 с.; *Косыгин А. Н.* Избранные речи и статьи / А. Н. Косыгин. – М. : Политиздат, 1974. – 786 с.
Вировий С.І.

КОЧУБЕЙ ВІКТОР ПАВЛОВИЧ (11(22).11.1768, с. Диканька Полтавської губернії – 3(14).06.1834, Москва) – дипломат, державний діяч, граф (з 1799 р.), князь (з 1831 р.).

Племінник князя О.О.Безбородька. З 1775 р. жив у Санкт-Петербурзі та навчався в приватному пансіонаті де Вільнева. З 1776 р. був зарахований на військову службу до лейб-гвардії Преображенського полку. З 1784 р. – ад'ютант Г.О.Потьомкіна. До дипломатичної роботи почав залучатися з 1784 р., коли був зарахований до Стокгольмської місії. Одночасно з дипломатичною діяльністю відвідував лекції в Упсальському університеті, з метою продовження освіти відвідав Голландію та Францію. Брав участь у підписанні Яського миру (1791). У 1792 р. **К.** був призначений надзвичайним і повноважним послом у Константинополь, де брав активну участь у перемовинах з турецькими міністрами; досяг змін торговельного тарифу для Росії. У 1796 р. був відкликаний до Росії, де протягом кількох років був членом Колегії закордонних справ, віце-канцлером російського уряду. У 1797 р. отримав чин дійсного таємного радника. У 1799 р. вийшов у відставку. З 1801 р. – сенатор, керуючий Колегією закордонних справ, член Негласного комітету імператора Олександра І; зарекомендував себе прихильником помірних реформ. З листопада 1802 р. був у складі Комітету з устрою життєдіяльності євреїв.

К. став першим міністром внутрішніх справ Росії у 1802 р. Провів значну роботу щодо задоволення потреб держави головним чином продовольчих та промислового характеру. Входив до складу інших вищих державних органів – Сенату, Комітету міністрів, Державної ради.

З 1819 р. очолював департамент цивільних і духовних справ. З 1819 р. – міністр внутрішніх справ, де, однак, не зміг здійснити широкі адміністративні реформи, які планував. У 1827 р. був призначений на посаду голови Державної ради та Комітету міністрів. З 1834 р. зайняв посаду міністра внутрішніх справ. Почесний член Російської Академії, Петербурзького та Московського університетів, Петербурзької духовної академії, Вільного економічного товариства, Московського товариства сільських господарів. Удостоєний орденів Св. Володимира II ст., Св. Олександра Невського, Св. Володимира I ст., Св. Апостола Андрія Первозванного.

К. відомий як активний прихильник реформування державного устрою Росії. Захоплювався ідеєю звільнення селян від кріпацтва, виступав одним з ініціаторів створення і видання відомого закону про “вільних хліборобів” (1803), який надавав право поміщикам звільняти своїх кріпаків і забезпечувати їх власною землею на умовах, що затверджувалися урядом; активно займався питаннями освіти та попечительською діяльністю. З 1803 р. був головою Комітету з врядування справ естляндських та ліфляндських селян. Займаючись питаннями зовнішньої політики імперії, **К.** вважав, що вона згідно з кращими заповідями XVIII ст. має “грунтуватися на користі держави, а не на пристрасті до тієї або іншої держави” і вважав природним другом Російської імперії насамперед Англію. Став лідером “англійської партії”.

У питанні політичних змін виступав прихильником ідеї поділу влади з огляду збереження непорушності самодержавства. Поділ влади трактував як точне визначення взаємовідносин між різними державними органами (передусім між міністерствами і Сенатом), а також як розширення сфери компетенції міністрів та ліквідації колегіальності у виконавчих органах влади. Вважав необхідним приступити до перетворення внутрішнього управління шляхом упорядкування фінансів та реорганізації органів виконавчої влади. Пропонував об'єднати Міністерство поліції з Міністерством внутрішніх справ, а також створити Міністерство духовних справ та народної освіти (“Записка гр. В.П.Кочубея о положении империи и мерах к прекращению беспорядков и введению лучшего устройства в разные отрасли правительстве составляющие”).

Літ.: Сухарева О. В. Кто был кто в России от Петра I до Павла I / О. В. Сухарева. – М. : АСТ ; Астрель ; Люкс, 2005; Мелиничук Г. “Народ-донор?” Сбывшиеся и несбывшиеся мечты Виктора Кочубея / Георгий Мелиничук // День. – 2002. – № 91; Шикман А. П. Деятели отечественной истории : биограф. справ. / А. П. Шикман. – М. : АСТ–ЛТД, 1997.

Богомаз К.Ю., Гевель К.М.

КРАВЧУК ЛЕОНІД МАКАРОВИЧ (10.01.1934 р., с. Великий Житин Рівненського р-ну, Рівненської обл.) – український державний і громадянсько-політичний діяч, кандидат економічних наук (1970), почесний доктор, професор багатьох вітчизняних і зарубіжних інститутів, перший всенародно обраний Президент України.

До школи вперше пішов за часів німецької окупації в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. Навчався всього 2 місяці, проте після війни за один рік пройшов 4-річну шкільну програму. В 1953 р. закінчив Рівненський кооперативний технікум, 1958 – економічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. У 1967-1970 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук (Москва), де захистив кандидатську дисертацію на тему: “Сутність прибутку при соціалізмі та його роль у колгоспному виробництві”. З 1970 р. працює в апараті ЦК КПУ, де пройшов шлях від завідуючого сектором до 2-го секретаря ЦК, з червня 1990 р. – член Політбюро ЦК КПУ. Депутат Верховної Ради (ВР) СРСР 10-го (1984-1989) та 11-го (1989-1991) скликань. 1990-1991 рр. – член Політбюро ЦК КПУ, Голова Верховної Ради УРСР, України. Народний депутат Верховної Ради УРСР X-XI скликань, народний депутат України XII (I) скликання. Склад повноваження у зв’язку з обранням Президентом України, одночасно (з 25 лютого по жовтень 1992 р.) – голова Державної Думи України. Підписав Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. Під його керівництвом ВР УРСР проголосила 24 серпня незалежність республіки. З 1992 р. Україна почала здійснювати ринкові реформи. Обвальне падіння в економіці країни, що сталося в результаті розриву загальносоюзних зв’язків, призвело до гіперінфляції та різкого зuboжіння населення. 15 червня 1993 р. **К.** запропонував ВР свій план виходу з кризи влади, яку загостило

політичне протистояння в Україні. Він запропонував призначити дострокові вибори глави держави (призначені на липень 1994 р.). У першому турі набрав найбільшу кількість голосів серед інших кандидатів, але в другому програв Леоніду Кучмі. Обраний народним депутатом у 1994 р. – на довиборах в одному з мажоритарних округів на Тернопільщині. У 1998 р., залишаючись безпартійним, очолив виборчий список Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) (СДПУ(о)). Напередодні голосування вступив до СДПУ(о) і привів її до Верховної Ради. З жовтня 1998 р. – член Політбюро і Політради СДПУ(о). У 2002-2006 рр. очолював фракцію СДПУ(о) у Верховній Раді України. У 2006 р. очолив список опозиційного блоку “Не так”. Але за підсумками виборів блок не подолав 3%-й бар’єр.

Нагороджений Срібним орденом “За вірність Вітчизні”, Орденом Міжнародної кадрової академії “За розвиток науки і освіти”, Орденом Жовтневої революції. Має два ордени Трудового Червоного Прапора, дві почесні грамоти Президії Верховної Ради України. У 1999 р. отримав Орден “Ярослава Мудрого” IV ступеня, в 2001 р. – звання “Людина Року” в номінації “Парламентарій року”, Герой України з врученням ордена “Держави” (2001 р.). Автор понад 500 статей в українських і закордонних виданнях на тему внутрішньої і зовнішньої політики України.

Літ.: *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон – Кю / НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2008; *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко та ін. – К. : Знання України, 2004. – Т. 1; *Уряди України у XX ст.* / кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 2001.

Михненко А.М., Шур Н.О.

КРАЇНА – у політико-географічному відношенні це територія, що має певні кордони, користується державною незалежністю (суверенітетом) або перебуває під владою іншої держави і позбавлена самостійності. **К.** світу поділяються на типи: за географічним положенням – приморські, острівні країни, країни-архіпелаги; за формою правління – республіки, монархії; за адміністративно-територіальним устроєм – унітарні і федеративні; за етнічним складом – багатонаціональні та однонаціональні; за рівнем соціально-еконо-

мічного розвитку – розвинені й такі, що розвиваються. Під поняттям “кордон” розуміють офіційно визначену межу, що окреслює територію, на яку поширюється влада певної держави, її верховенство й суверенітет. Перетинання цієї межі має політико-правовий сенс, означаючи зміну юрисдикції особи, майна, коштів. Кордони можуть бути визначені стихійно, спонтанно, як відображення наявних природних рубежів (річки, гірські пасма, пустелі тощо); їх демаркація може бути також наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають встановлені примусово внаслідок військового або іншого тиску однієї **К.** на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Територія однієї **К.** може й не становити однієї цілості, а її кордон може бути розірваним. Перетинання державного кордону громадянином іншої **К.** є не просто приватним переміщенням у просторі, а має певне формальне, політико-правове значення. У цій ситуації людина підпадає під юрисдикцію держави, на територію якої вступає, і зобов’язана дотримуватися встановлених у ній законів, а в разі порушення їх може бути притягнута до відповідальності. Оскільки перетинання державного кордону може бути пов’язане з проблемами контрабанди, тероризму, міграції й натуралізації тощо, держава зосереджує значні зусилля на охороні кордону й дотриманні прикордонного (візового та митного режиму). Збереження недоторканності кордонів є важливою функцією держави. У вітчизняній практиці ця функція здійснюється силами й підрозділами органів державної безпеки. Серед понять **К.** вчені виділяють: **К.-рантє**, **К.** золотого мільярда, **К.**, що розвивається, **К.** поліетнічна. **К.-рантє**, це країна, що має значні капіталовкладення в інших **К.** з метою отримання прибутків у вигляді дивідендів від вкладів у цінні папери та відсотків за надані кредити. **К.-р.** це держави, в яких монополії й транснаціональні корпорації здійснюють широкомасштабне вивезення капіталу та отримують відповідні дивіденди. На початку ХХ ст. найважливішими **К.-р.** були Велика Британія і Франція. Після Другої світової війни найбільшими експортерами капіталу, крім названих **К.**, стали США, Німеччина, Японія. Таке

призначення **К.-р.** переважало в марксистській політичній та економічній думці. Для визначення найбагатших і найрозвинутіших **К.** світу використовується термін **К.** золотого мільярда. Вважається, що число жителів цих країн, яке становить меншість населення Землі, приблизно дорівнює мільярду. До складу **К.** золотого мільярда входять Японія, США, Канада та більшість європейських **К.** Досягнутий ними рівень благополуччя, демонстраційний ефект високих життєвих стандартів дають привід для того, щоб до населення цих **К.** застосовувати метафору **К.** золотого мільярда. З-поміж найрозвинутіших **К.** світу доцільно виділити **К.**, що розвиваються, тобто групу найбільш розвинених **К.** світу, які виступають за створення відповідних міжнародних умов для подолання їх економічної, технологічної, торговельної, фінансової та іншої відсталості порівняно з індустріально-розвиненими **К.** В умовах “холодної війни” вони ототожнювалися з **К.** “третього світу”, “країнами, що не приєдналися”, “нейтральними націями” або “новоутвореними незалежними націями”. Їх характеристика як “недостатньо розвинених націй” або “нерозвинених націй” має на увазі економічні фактори. Для цієї групи **К.** властива широка політична концепція, яка ґрунтується на міжнародних відносинах, що склалися в післявоєнний період, і містить власні підходи до майбутніх перспектив розвитку цих відносин. Вона виходить як з географічного фактора (включаючи до сфери своєї дії країни Азії, Африки, Латинської Америки), так і з історичного фактора (охоплюючи **К.**, що здобули незалежність у ході боротьби проти колоніалізму і на сучасному етапі виступають проти неокolonіалізму). Ця концепція має також юридичне значення, оскільки сучасне міжнародне право визнає особливі права **К.**, що розвиваються, на розвиток і необхідність надання їм допомоги з боку міжнародного співтовариства та індустріально розвинених **К.** Ці та інші особливості становища **К.**, що розвиваються, генерують певний напрям думок щодо місця та ролі цих країн у міжнародній системі й зумовлюють їх відповідну міжнародно-правову позицію. На думку науковців, сьогодні у світі важливе місце займає **К.** поліетнічна, базовою ознакою якої є спільність проживання на території двох і більше етносів або етнічних

груп. У широкому значенні поліетнічність (багатонаціональність) притаманна майже всім **К.** сучасного світу. У поліетнічній **К.** набагато розвиненіші й глибші за змістом форми інституційного забезпечення поліетнічності, ніж у тих **К.**, де хоч і проживають різні автохтонні етнічні групи, але якийсь із етносів складає явну більшість населення даної **К.** У кожній конкретній такій **К.** залежно від історичних умов її розвитку можуть проявлятися і реально проявляються й інші, тільки їй притаманні риси поліетнічності. Особливо це слід враховувати при виробленні і здійсненні державної етнополітики, спрямованої на регулювання міжетнічних відносин у поліетнічній **К.**, адже поліетнічність може не тільки служити джерелом соціального і культурного збагачення, але у разі відсутності ефективної державної етнополітики, нерідко призводить до конфліктів на етнічному ґрунті, що супроводжуються насильством і руйнуванням, викликають у відповідь дії репресивного характеру, ставлять під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створюють небезпеку втягнення в них сусідніх **К.**

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Енциклопедія Історії України* / за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Наук. думка, 2009; *Політологічний енциклопедичний словник* / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Генеза, 2004; *Українська дипломатична енциклопедія* / ред. кол. Л. В. Губерський та ін. – К. : Знання України, 2004.

Михненко А.М.

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ – державне утворення, що виникло в 1502 р. після розгрому Великої Орди й захоплення “тронного улусу”. Відтоді Кримський улус стає ханатом. **К.х.** не зумів вибороти самостійність і вимушений був визнати васальну залежність від Османської імперії.

Терени держави розширювалися і в середині XVI ст. уже становили 200 тис. км². Крім власне території Криму (майже 27 тис. км²), до неї входили землі від гирла Дніпра до гирла Дону й р. Кубані аж до Грузії. Столицею **К.х.** був Кирим, а згодом став Бахчисарай. Політичний устрій держави копіював золотоординський. За формою правління **К.х.** був монархією, яку очолював хан. Формувалися адміністративні й судові органи

влади. Знать становили князі (беї), які очолювали роди, темники (воєначальники), керівники військових підрозділів, що налічували по 1 тис. вояків, та ін. Хан мав заступників: калгу (правитель східної частини держави) й нуреддіна (правитель західної частини держави). Його влада суттєво обмежувалася князями чотирьох, а пізніше – шести родів, що мали право збирати з’їзд родів – курултай, що вирішував найголовніші питання, і входили до державної ради дивану. Вони ж командували значними військовими силами, могли здійснювати без відома хана військові виправи і вступати в самостійні відносини з іноземними володарями. Привілейовані члени інших родів (усіх близько 60) називалися мурзами.

До початку XVI ст. татари займалися кочовим скотарством, примітивне землеробство лише зароджувалося. Вони були вільними, сплачуючи незначні податки на користь мурз. Велика увага приділялася військовій справі, до якої чоловіків готували з дитинства. Кримське військо не мало рівних собі у світі щодо рухливості: за день могло подолати близько 120 км. Стан господарства в ханаті мав архаїчний характер і, як правило, не забезпечував матеріальних потреб більшості населення, що постійно жило в злиднях і часто голодувало. Тому, аби поліпшити своє становище, татари часто вдавалися до грабівницьких нападів на сусідні землі, насамперед українські, масово забираючи людей у ясир, щоб потім продавати як рабів на невільницьких ринках. Кримськотатарське суспільство було ранньодержавним, у ньому лише зароджувалися феодальні відносини. Створення **К.х.** мало важливе значення для формування кримськотатарського народу. Проте агресивність його еліти обернулася жахливою трагедією для населення українських земель.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Львів : Вежа, 2000; *Довідник з історії України* / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1993; *Стороженко І.* Кримське ханство кінця XV – середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України / І. Стороженко // Київ. старовина. – 2006. – № 5; *Храпунов І. Н.* Древняя история Крыма : учеб. пособие / И. Н. Храпунов ; Крым. отд-ние Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, Истор.-археолог. Фонд “Исследование тысячелетий”. – Симферополь : Сонат, 2003.

Козак В.І.

КРОЗЬЄ МІШЕЛЬ (Crozier M.), 1922 р. н. – французький соціолог, засновник Центру соціології організацій в Парижі, постійний консультант французького уряду з питань економічного планування та муніципального управління. В колі його досліджень – механізми функціонування бюрократичних структур у вирішенні управлінських кризових ситуацій. **К.** вважає кризу бюрократичного управління головним чинником кризи сучасного суспільства, з цієї причини дослідження “бюрократичного феномену” складає центральну ланку його досліджень, таких як “Блоковане суспільство” (1970), “Актор і система” (1977), “Суспільство не змінюється вказівками” (1979), а також “Сучасна держава – обмежена держава” (1987), складають єдиний цикл, присвячений пошуку нової стратегії реформування етатизованої французької держави.

Бюрократичну кризу, на думку **К.**, слід розглядати в контексті дисфункції традиційної ієрархізованої влади й потребує негайної переоцінки авторитарної та самодостатньої ролі держави в суспільстві, її десакарізації. Сучасні владні відносини повинні трансформуватися з жорстко примусових у систему домовленостей, узгоджень, але методи управління не можуть залишатися старими.

У сучасній соціології, на його думку, має місце три головних визначення бюрократії: перша традиційно ототожнюється з державною бюрократією, друга є втіленням веберівського принципу раціоналізму соціального устрою, третя висловлює популістську традицію розуміння бюрократичних процедур як системи гальмування та перешкодження соціальному розвитку. На дисфункціональному сенсі держави зосереджує свою увагу **К.**, вважаючи її ознакою невідповідності засобів регуляції та контролю в управлінні новим соціально-економічним та культурним розвитком.

Бюрократія, яка вважає себе втіленням раціонального начала держави, намагається збільшити владний інструментарій у формі різноманітних регламентацій і правил з метою контролю “сфер невизначеності”, тобто сфери самодіяльності суб’єктів на нижчих рівнях ієрархічних (у т. ч. неформальних) структур. Оскільки бюрократична система не в змозі адекватно і вчасно реагувати на зміни, вона вимушена розробляти додаткові правила до вже існуючих, збільшувати

кількість комісій, потрапляючи таким чином у “замкнуте коло” посилення бюрократичних рис суспільства – усе це породжує гіперцентралізацію та системну безвідповідальність.

У практичному аспекті сучасна криза управління – це криза перевантаження та дисбалансу механізму прийняття рішень в умовах відсутності відносно самостійних підсистем на нижчих та середніх рівнях суспільної організації, внаслідок чого будь-який незначний місцевий конфлікт перетворюється в державну проблему. **К.** фіксує новий парадокс сучасного державного управління: якщо раніше міцність державної влади залежала від розширення сфери управлінських рішень, на яку вони поширювалися, то зараз розширення цієї сфери тільки збільшує уразливість влади.

Гіперцентралізація сфери прийняття рішень у поєднанні з обмеженістю ініціативи на нижчих рівнях управлінської ієрархії, штучні ускладнення доступу до її верхівки, перетворення її у замкнуту касту потребує трансформації системи шляхом свідомо створеної “бюрократичної кризи”, внаслідок чого відбувається “вибухова”, миттєва зміна бюрократичних угруповань та створюється “нова бюрократична рівновага”. Така послідовність періодів стабільності та стрімких моментів трансформації складають “бюрократичний ритм розвитку”, що призводить до подальшого посилення централізації та бюрократизації.

К. доходить висновку, що такий ритм трансформацій, притаманний державі XIX ст., уже не відповідає потребам ефективного функціонування системи управління і шкодить суспільному розвитку. В епоху прискорення соціальних змін необхідні поступові, системні, свідомі трансформації державного управління, які ґрунтуються на “добрій волі” управлінської еліти та сталій системі виховання й освіти нової генерації управлінців.

Літ.: Crozier M. L'Acteur et le system / M. Crozier, 1977; Crozier M. La société bloquée / M. Crozier, 1970; Crozier M. État moderne, État modeste / M. Crozier, 1987; Спиридонова В. И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье) / В. И. Спиридонова. – М. : [б. и.], 1997; Хмель В. В. Государство и общество: грани свободы / В. В. Хмель. – Днепропетровск : [б. и.], 1998; Touraine A. La foi de Michel Crozier / A. Touraine // L'Éxpansion, 1979. – № 130.

Хмель Т.В.

КУРІНЬ ГЛУХІВСЬКИЙ – спеціальний навчальний заклад напіввійськового типу, створений у столиці Гетьманщини – м. Глухові в 40-х рр. XVIII ст. Гетьманщина мала досить розгалужений управлінський апарат, який складався з багатьох центральних та місцевих установ. Для його нормального функціонування треба було чимало кваліфікованих спеціалістів різного профілю, які б мали військову, адміністративну, правову, фінансову тощо підготовку. На початку існування Гетьманської держави це були кадри, які набули спеціальної освіти і практики в козацькому війську або польських державних установах.

З другої половини XVII ст. кадри необхідно було готувати власними силами. На основних постачальників кадрів для управлінського апарату Гетьманщини перетворилися Києво-Могилянська академія, а пізніше й Чернігівський, Переяславський, Харківський колегіуми. За 150 років тільки зі стін академії вийшло близько 25 тис. осіб. Освіта забезпечувала їм зайняття посад у канцеляриях генерального, полкового, сотенного урядів, а в перспективі й старшинських посад вищого рівня. Проте, як навчальні заклади гуманітарного спрямування, академія та колегіуми надавали своїм учням ґрунтовні знання загальноосвітнього характеру і не готували фахівців з окремих галузей знань. Спеціальна освіта набувалася переважно практикою. Велику роль у підготовці кадрів для адміністративно-судових і фінансових органів відігравали гетьманські канцелярії центральних і місцевих установ та особливо Генеральна військова канцелярія – вища державна військово-адміністративна установа Української козацької держави XVII-XVIII ст. Аналогічна підготовка здійснювалася також на полковому і сотенному рівнях управління – у полкових канцеляриях та сотенних правліннях. Потреба в цьому була значна, оскільки в кожній полковій канцелярії нараховувалось від 10 до 16 канцеляристів. Тому кращих випускників парафіяльних шкіл, які “понятость иметимуть”, призначали в сотенні правління та полкові канцелярії “до письмових справ”, а в подальшому “наряжали до сотенних старшин”.

У зв’язку зі зростанням вимог до освітньої підготовки управлінців у провідних університетах Німеччини та Австрії в 1720-1730-х рр. почали створюватися спеціальні

програми, орієнтовані на підготовку адміністративних кадрів для органів державної влади. Це був важливий крок на шляху становлення професійної державної служби в країнах Західної Європи. Отже, створення **К.Г.** фактично збіглося в часі з аналогічними процесами у Західній Європі.

К.Г. підпорядковувався генеральному писареві, безпосередньо керував ним старший канцелярист. До нього приймали юнаків переважно із старшинських родин, які подавали докази про власне “благонравіє” та свідоцтва про закінчення Київської академії. Зараховані до **К.Г.** приймали присягу і заносилися до списку військових канцеляристів. Перебував **К.Г.** на утриманні Військового скарбу, в ньому панувала сувора військова дисципліна. Навчання складалося з теоретичної та практичної підготовки. Вивчалися юриспруденція, камеральні (фінансово-економічні) науки, військова теорія. На певному етапі навчання доручали вести окремі справи та включали до складу різних комісій, які виїжджали для розгляду судових справ у полки і сотні. За виконання доручення канцеляристи-курінчики одержували спеціальну платню. Випускники **К.Г.** призначалися на посади бунчукових товаришів, сотників, полкової старшини тощо.

З числа вихованців **К.Г.** за І.Скоропадського виділялись Григорій Грабянка – літописець, Микола Ханенко – автор Діаріуша та ін.

Літ.: Кук В. Канцелярський курінь у Глухові / В. Кук // Знання та праця. – 1969. – № 2; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття : навч. посіб. / Л. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997; Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. В. Панашенко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 2; Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1; Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; Серьогін С. М. Влада і державна служба: історичний аспект : навч. посіб. / С. М. Серьогін. – К. : Вид-во УАДУ, 1999; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993.

Прокопенко Л.Л.

КУЧМА ЛЕОНІД ДАНИЛОВИЧ (9.08.1938 р., Чайкине, Чернігівська область) –

український політик, Прем'єр-міністр України з 13.10.1992 по 21.09.1993 р., другий Президент України (19.07.1994-23.01.2005), лауреат

реат Ленінської премії (1981), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993), нагороджений вищими нагородами багатьох країн та міжнародних організацій. У 1960 р. здобув освіту інженера-механіка в галузі ракетної техніки на фізико-технічному факультеті Дніпропетровського університету. У 1960-1982 рр. інженер, старший інженер, провідний конструктор, помічник головного конструктора, технічний керівник випробувань ракетно-космічних комплексів космодрому Байконур (Казахстан). Секретар партійного комітету Конструкторського бюро "Південне" (1975-1981), пізніше – секретар парткому Виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод" (1981-1982) – найбільшого заводу військової та ракетно-космічної техніки, а також цивільної продукції в Радянському Союзі на той час. Перший заступник генерального конструктора КБ "Південне" (1982-1986), генеральний директор ВО "Південний

машинобудівний завод" (1986-1992). У 1990-1992 рр. – народний депутат УРСР (12-го скликання, а пізніше – Верховної Ради України 1-го скликання), член Комісії з питань оборони і державної безпеки. Прем'єр-міністр України, член Ради національної безпеки і оборони (1992-1993). З грудня 1993 р. – президент Ради промисловців та підприємців України. З березня 1994 р. по серпень 1994 р. – народний депутат України 2-го скликання, член міжрегіональної депутатської групи.

Написав низку книжок: "Вірю в український народ", "Про найголовніше", "Україна – не Росія", "Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні". Засновник Благодійної організації Президентський фонд "Україна", який створено з метою сприяння розбудові та консолідації громадянського суспільства, а також захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Літ.: Кучма Л. Д. Украина – не Россия / Л. Д. Кучма. – М. : Издат. дом "Время", 2003; Корж Г. П. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины / Г. П. Корж. – Х. : Фолио, 2005. – (Серия "Время и судьбы"); Кучма Л. Д. После майдана. Записки президента. 2005-2006 / Л. Д. Кучма. – К. : [б. и.], 2007; Уряди України у ХХ ст. Наук.-документ. вид. – К. : Наук. думка, 2001.

Ралдугін Є. О.